ISSN 2073-333X
МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ

№9/1 2020

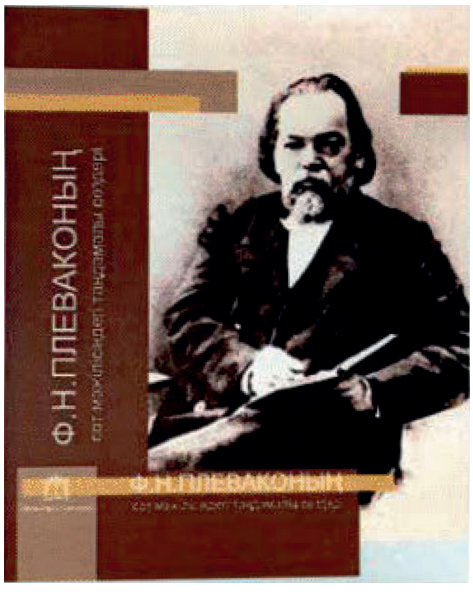
ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ
НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА
SCIENCE AND LIFE OF KAZAKHSTAN

СЕРИК КУАНДЫКОВИЧ АКШУЛАКОВ

Казахстанский врач-нейрохирург, доктор медицинских наук, академик НАН РК, Лауреат Государственной премии РК, «Қазақстанның Еңбек Ері»

ТАҒЛЫМЫ ТЕРЕҢ ТУЫНДЫ

Заң ғылымдарының докторы профессор, Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері, Ресей криминологтар ассоциациясының, Санкт-Петербург, Мәскеу криминологтар клубының мүшесі, Халықаралық Қазақстан криминологтар клубының президенті, Қазақстан Жазушылар және Журналистер Одағының мүшесі,

«Қазақстанның ғылымы мен өмірі» атты халықаралық журналдың Бас редакторы Есберген Алаухановтың «Ф.Н. Плеваконың сот мәжілісіндегі таңдамалы сөздері» атты жаңа кітабы жарық көрді.

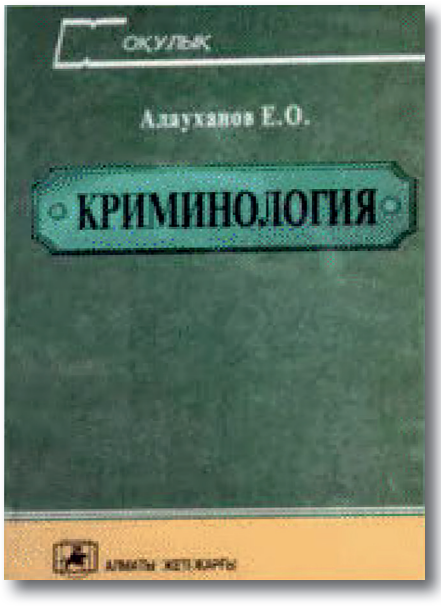
Кітап Қазақстан Республикасының Бас прокуратурасы институты Ғылыми кеңесінің және Халықаралық Қазақстан криминологтар клубының шешімімен баспаға ұсынылды.

Сонымен бірге Қазақстан Республикасы Бас прокурорының аса маңызды істер бойынша аға көмекшісі, заң ғылымдарының кандидаты, Хабылсаят Әбішевтың пікір жазуының өзі кітап құндылығын аша түседі.

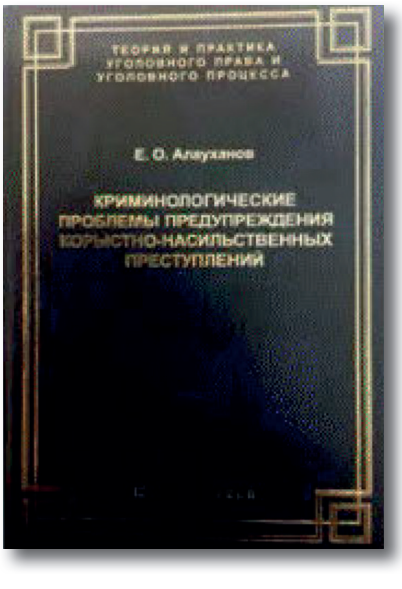
Кітаптың ерекшелігі сол – Ф.Н. Плевканың бұл еңбегі тұңғыш рет түп нұсқадан қазақ тіліне аударылып отыр. Кітаптың тілі жатық, стилі түсінікті.

Ф.Н. Плевако – XIX-XX ғасырда өмір сүрген, әлемге танымал, атақты Ресей адвокаты, қазақтың жиені. Мұндай талантты қайраткердің тағылымды ғақлия сөздері сот саласындағы азаматтарға аса қажет-ақ.

Кітап заң саласы бойынша оқитын студенттерге, магистранттарға, докоранттар мен олардың ұстаздарына және жалпы оқырман қауымға арналады.

Құрылтайшы:
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАЗАҚСТАН КРИМИНОЛОГИЯЛЫҚ КЛУБЫ
Учредитель:
МЕЖДУНАРОДНЫЙ КАЗАХСТАНСКИЙ КРИМИНОЛОГИЧЕСКИЙ КЛУБ
Founder:
INTERNATIONAL KAZAKHSTAN CRIMINOLOGY CLUB

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ
НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА
SCIENCE AND LIFE OF KAZAKHSTAN

№9/1
2020

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ
МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
INTERNATIONAL SCIENCE JOURNAL

Бас редактор – **Алауханов Е.О.** «Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», заң ғылымдарының докторы, профессор

Главный редактор **– Алауханов Е.О.** «Заслуженный деятель Казахстана», доктор юридических наук, профессор

Editor-in-chief – **Alaukhanov Ye.O.** «Honored Worker of the Republic of Kazakhstan», doctor of Law Sciences, professor

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ

1. *Абдиров Н.М., з.ғ.д., профессор*
2. *Абдрасилов Б.С., б.ғ.д., профессор*
3. *Абдурасулова К.Р., з.ғ.д., профессор (Ташкент)*
4. *Абзалов Э.М., з.ғ.д., профессор, 3-сыныпты мем. заң кеңесшісі (Ташкент)*
5. *Аликперов Х.Д., з.ғ.д., профессор, 3-сыныпты мем. заң кеңесшісі (Баку)*
6. *Асанов Ж.К., з.ғ.к., ҚР Жоғарғы Сотының Төрағасы*
7. *Байдаулет И.О., мед.ғ.д., профессор*
8. *Байдельдинов Д.Л., з.ғ.д., профессор*
9. *Байменов А.М., тех.ғ.к., профессор*
10. *Бабурин С.Н., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)*
11. *Баулин Ю.В., з.ғ.д., профессор (Киев)*
12. *Бисенов К.А., тех.ғ.д., профессор*
13. *Бородин С.В., з.ғ.д., вице-президент, адвокат (Воронеж)*
14. *Бөрібеков К.К., қоғам қайраткері*
15. *Букалерова Л.А., з.ғ.д., проф. (РУДН, Мәскеу)*
16. *Ведерникова О.Н., з.ғ.д., проф., РФ Жоғарғы Сотының судьясы (Мәскеу)*
17. *Гаипов З.С., с.ғ.д., профессор*
18. *Голик Ю.В., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)*
19. *Гриб В.В., з.ғ.д., профессор, бас ред. (Мәскеу)*
20. *Грунтов О.И., з.ғ.д., профессор БГУ (Минск)*
21. *Джансараева Р.Е., з.ғ.д., профессор*
22. *Дикаев С.У., з.ғ.д., профессор (Санкт-Петербург)*
23. *Дулатбеков Н.О., з.ғ.д., профессор*
24. *Елешов Р., а-ш.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі*
25. *Елубаев Ж.С., з.ғ.д., профессор*
26. *Есім Ғ., ф.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі*
27. *Жұмағұлов Б.Т., т.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі*
28. *Жұрынов М.Ж., академик, ҚР ҰҒА Президенті*
29. *Иванчин А.В., з.ғ.д., адвокат (Ярославль)*
30. *Козаченко И.Я., з.ғ.д., профессор (Екатеринбург)*
31. *Коняхин В.П., з.ғ.д., профессор (Краснодар)*
32. *Коробеев А.И., з.ғ.д., профессор (Владивосток)*
33. *Қасымбеков М.Б., с.ғ.д., профессор*
34. *Құл-Мұхаммед М.А., з.ғ.д., профессор*
35. *Лебедев С.Я., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)*
36. *Лиховая С.Я., з.ғ.д., профессор (Киев)*
37. *Лопашенко Н.А., з.ғ.д., профессор (Саратов)*
38. *Мацкевич И.М., з.ғ.д., профессор (Мәскеу, МГЮА)*
39. *Мұсақожаева А.К., профессор, Қаз¥ӨУ ректоры*
40. *Мұтанов Ғ.М., т.ғ.д., проф., ҚР ҰҒА академигі, Қаз¥У ректоры*
41. *Мұхамеджанов Т.М., профессор, композитор*
42. *Оразалин Н.М., ақын-драматург*
43. *Рагимов И.М., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)*
44. *Рахимжанов А.М., с.ғ.д., профессор*
45. *Рустамбаев М.Ю., з.ғ.д., профессор (Ташкент)*
46. *Сұлтанов Қ.С., с.ғ.д., профессор*
47. *Сыдыков Е.Б., т.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі, Е¥У ректоры*
48. *Тұрсынов С.Т., э.ғ.д., профессор*
49. *Шестаков Д.А., з.ғ.д., профессор, СП(б) халықаралық криминологиялық клубының президенті*
50. *Ыдырысов Д.А., т.ғ.д., профессор*

РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС:

1. *Абдуллаев К.К., а.-ш.ғ.д., профессор*
2. *Айтжанов Б.Д., вет.ғ.д., профессор*
3. *Асанғазы О., қоғам қайраткері*
4. *Әбішев Т.Д., з.ғ.к., профессор*
5. *Әбішев Х.А., з.ғ.к., профессор*
6. *Әлиев Д.М., ә.ғ.к., қоғам қайраткері*
7. *Бекмағамбетов А.Б., з.ғ.к., профессор (Қостанай)*
8. *Бектұрғанов Е.Ө., ҚР Парламенті Мәжілісінің депутаты*
9. *Бишманов Б.М., з.ғ.д., профессор*
10. *Борбат А.В., з.ғ.к., бас редактор (Мәскеу)*
11. *Данилов А.П., з.ғ.к., доцент (Санкт-Петербург)*
12. *Жақып Б.Ө., филол.ғ.д., профессор*
13. *Жанабилов Н.Е., з.ғ.к., профессор (Астана)*
14. *Жұмағұлова В.И. ф.ғ.д., профессор*
15. *Зарипов З.С., з.ғ.д., профессор (Рязань)*
16. *Зигмунд О. А., з.ғ.д., профессор (Германия)*
17. *Ивона Массаки, профессор (Польша)*
18. *Кәрібаев Б.Б., т.ғ.д., профессор*
19. *Кленова Т.В., з.ғ.д., профессор (Самара)*
20. *Корконосенко С.Г., ф.ғ.д., профессор (Санкт-Петербург)*
21. *Куфлева В.Н., з.ғ.к., доцент (Краснодар)*
22. *Қанжігітов Е.Қ., вет.ғ.д., профессор*
23. *Қуаналиева Г.А., з.ғ.д., профессор*
24. *Құрманалиев К.А., ф.ғ.д., профессор*
25. *Мажейка Киприс И., МЕАТР акад. (Мәскеу)*
26. *Маткаримова Г.С., з.ғ.д., профессор (Ташкент)*
27. *Мельник Г.С., ф.ғ.д., проф. (Санкт-Петербург)*
28. *Минязева Т.Ф., з.ғ.д., профессор (Мәскеу, РУДН)*
29. *Молдабаев С. С., з.ғ.д., профессор (Алматы)*
30. *Мұхамедиұлы А., ф.ғ.д., профессор*
31. *Омаров Б.Ж., фил.ғ.д., профессор*
32. *Орлов В.Н., з.ғ.д., «Российский криминологический взгляд» журналының бас редакторы*
33. *Рүстемов Б.Т., жазушы-публицист*
34. *Рүстемова Г.Р., з.ғ.д., профессор*
35. *Саломов Б., з.ғ.д., профессор, адвокат (Ташкент)*
36. *Сапиев О.С., ҚР қоғам қайраткері*
37. *Сарсембаев М.А., з.ғ.д., профессор*
38. *Сейтжанов Ә.Ә., з.ғ.к., доцент*
39. *Сматлаев Б.М., з.ғ.д., профессор*
40. *Сыдыкова Л.Ч., з.ғ.д., профессор (Бішкек)*
41. *Тойлыбаев Б.А., п.ғ.д., профессор*
42. *Төлеген М.Ә., доктор PhD, ШҚМУ ректоры*
43. *Турецкий Н.Н., з.ғ.д., профессор*
44. *Тұрғараев Б.Т., з.ғ.д., профессор*
45. *Тұрсынов Х.М., т.ғ.д., профессор, Қ.А. Ясауи ат. ХҚТУ*
46. *Усманов А., п.ғ.д., профессор*
47. *Усманов С.У., т.ғ.д., профессор*
48. *Фадеев В.Н., з.ғ.д., проф. (Мәскеу)*
49. *Харченко В.Б., з.ғ.д., профессор (Харьков)*
50. *Ху Тин, Вьетнам Жазушылар Қауымдастығының Төрағасы (Вьетнам)*
51. *Челадзе Г., құқық докторы, әкімшілік бизнес докторы, профессор (Грузия)*
52. *Шаукенова З.К., ә.ғ.д., профессор*

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

1. *Абдиров Н.М., д.ю.н., профессор*
2. *Абдрасилов Б.С., д.б.н., профессор*
3. *Абдурасулова К.Р., д.ю.н., профессор (Ташкент)*
4. *Абзалов Э.М., д.ю.н., профессор, гос.советник юстиции 3-класса (Ташкент)*
5. *Аликперов Х.Д. д.ю.н., профессор, гос.советник юстиции 3-класса (Баку)*
6. *Асанов Ж.К., к.ю.н., Председатель Верховного Суда РК*
7. *Байдаулет И.О., д.мед.н., профессор*
8. *Байдельдинов Д.Л., д.ю.н., профессор*
9. *Байменов А.М., к.тех.н., профессор*
10. *Бабурин С.Н., д.ю.н, профессор (Москва)*
11. *Баулин Ю.В., д.ю.н., профессор (Киев)*
12. *Бисенов К.А., д.т.н., профессор*
13. *Борибеков К.К., общественный деятель*
14. *Бородин С.В., к.ю.н., вице-президент, адвокат (Воронеж)*
15. *Букалерова Л.А., д.ю.н., проф. (РУДН, Москва)*
16. *Ведерникова О.Н., д.ю.н., проф., судья Верховного Суда РФ (Москва)*
17. *Гаипов З.С., д.п.н., профессор*
18. *Голик Ю.В., д.ю.н., профессор (Москва)*
19. *Гриб В.В., д.ю.н., профессор, гл. ред. (Москва)*
20. *Грунтов О.И., д.ю.н., профессор БГУ (Минск)*
21. *Джансараева Р.Е., д.ю.н., профессор*
22. *Дикаев С.У., д.ю.н., профессор (Санкт-Петербург)*
23. *Дулатбеков Н.О., д.ю.н., профессор*
24. *Елешов Р., д.с-х.н., академик НАН РК*
25. *Елубаев Ж.С., д.ю.н., профессор*
26. *Есим Г., д.ф.н., академик НАН РК*
27. *Жумагулов Б.Т., д.т.н., академик НАН РК, депутат Сената Парламента РК*
28. *Журынов М.Ж., академик, Президент НАН РК*
29. *Иванчин А.В., д.ю.н., адвокат (Ярославль)*
30. *Идрисов Д.А., д.т.н., профессор*
31. *Касымбеков М.Б., д.полит.н., профессор*
32. *Козаченко И.Я., д.ю.н., профессор (Екатеринбург)*
33. *Коняхин В.П., д.ю.н., профессор (Краснодар)*
34. *Коробеев А.И., д.ю.н., профессор (Владивосток)*
35. *Қул-Мухаммед М.А., д.ю.н., профессор*
36. *Лебедев С.Я., д.ю.н., профессор (Москва)*
37. *Лиховая С.Я., д.ю.н., профессор (Киев)*
38. *Лопашенко Н.А., д.ю.н., профессор (Саратов)*
39. *Мацкевич И.М., д.ю.н., профессор (Москва, МГЮА)*
40. *Мусаходжаева А.К., профессор, ректор КазНУИ*
41. *Мутанов Г.М., д.т.н., профессор, академик НАН РК, ректор КазНУ*
42. *Мухамеджанов Т.М., профессор, композитор*
43. *Рагимов И.М., д.ю.н., профессор (Москва)*
44. *Рахимжанов А.М., д.полит.н., профессор*
45. *Рустамбаев М.Ю., д.ю.н. профессор (Ташкент)*
46. *Оразалин Н.М., поэт-драматург*
47. *Султанов К.С., д.пол.н., профессор*
48. *Сыдыков Е.Б., д.и.н., академик НАН РК, ректор ЕНУ*
49. *Турсынов С.Т., д.э.н., профессор*
50. *Шестаков Д.А., д.ю.н., профессор, президент Санкт-Петербургского международного криминологического клуба*

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ:

1. *Абдуллаев К.К., д.с.-х.н., профессор*
2. *Абишев Т.Д., к.ю.н., профессор*
3. *Абишев Х.А., к.ю.н., доцент*
4. *Айтжанов Б.Д., д.вет.н., профессор*
5. *Алиев Д.М., к.соц.н., общественный деятель*
6. *Асангазы О., общественный деятель*
7. *Бекмагамбетов А.Б., к.ю.н., профессор (Костанай)*
8. *Бектурганов Е.У., депутат Мажилиса Парламента РК*
9. *Бишманов Б.М., д.ю.н., профессор*
10. *Борбат А.В., к.ю.н., гл. редактор (Москва)*
11. *Данилов А.П., к.ю.н., доцент (Санкт-Петербург)*
12. *Жакып Б.О., д.фил.н., профессор*
13. *Жанабилов Н.Е., к.ю.н., профессор (Астана)*
14. *Жумагулова В.И., д.ф.н., профессор*
15. *Зарипов З.С., д.ю.н., профессор (Рязань)*
16. *Зигмунд О. А., д.ю.н., профессор (Германия)*
17. *Ивона Массаки, профессор (Польша)*
18. *Канжигитов Е.К., д.вет.н., профессор*
19. *Карибаев Б.Б., д.и.н., профессор*
20. *Кленова Т.В., д.ю.н., профессор (Самара)*
21. *Корконосенко С.Г., д.ф.н., профессор (Санкт-Петербург)*
22. *Куаналиева Г.А., д.ю.н., профессор*
23. *Құрманалиев К.А., д.ф.н., профессор*
24. *Куфлева В.Н., к.ю.н., доцент (Краснодар)*
25. *Мажейка Киприс И., академик МЕАТР (Москва)*
26. *Маткаримова Г.С., д.ю.н., профессор (Ташкент)*
27. *Мельник Г.С., д.ф.н., профессор (Санкт-Петербург)*
28. *Минязева Т.Ф., д.ю.н., профессор (Москва, РУДН)*
29. *Молдабаев С.С., д.ю.н., профессор (Алматы)*
30. *Мухамедиулы А., д.ф.н., профессор*
31. *Омаров Б.Ж., д.фил.н., профессор*
32. *Орлов В.Н., д.ю.н., гл. ред. журнала «Российский криминологический взгляд»*
33. *Рустемов Б.Т., писатель-публицист*
34. *Рустемова Г.Р, д.ю.н., профессор*
35. *Саломов Б., д.ю.н., профессор, адвокат (Ташкент)*
36. *Сапиев О.С., общественный деятель РК*
37. *Сарсембаев М.А., д.ю.н., профессор*
38. *Сейтжанов А.А., к.ю.н., доцент*
39. *Сматлаев Б.М., д.ю.н., профессор*
40. *Сыдыкова Л.Ч., д.ю.н., профессор (Бишкек)*
41. *Тойлыбаев Б.А., д.п.н., профессор*
42. *Толеген М.А., доктор PhD, ректор ВКГУ*
43. *Турецкий Н.Н., д.ю.н., профессор*
44. *Тургараев Б.Т., д.ю.н., профессор*
45. *Турсынов Х.М., д.и.н., профессор, МКТУ им. Х.А. Ясави*
46. *Фадеев В.Н., д.ю.н., профессор (Москва)*
47. *Усманов А., д.п.н., профессор*
48. *Усманов С.У., д.т.н., профессор*
49. *Челадзе Г., доктор права, доктор административного бизнеса, профессор (Грузия)*
50. *Шаукенова З.К., д.соц.н., профессор*
51. *Харченко В.Б., д.ю.н., профессор (Харьков)*
52. *Ху Тин, Председатель Вьетнамской Ассоциации Писателей (Вьетнам)*

EDITORIAL BOARD:

1. *Abdirov N.M., Dr. of Law Sciences, Prof.*
2. *Abdrasilov B.S., Dr. of Biological Sciences, Prof.*
3. *Abdurasulova K.R., Dr. of Law Sciences, Prof. (Tashkent)*
4. *Abzalov E.M., Dr. of Law Sciences, Prof., state counselor of Justice of the 3rd class (Tashkent)*
5. *Alikperov Kh.D., Dr. of Law Sciences, Prof., state counselor of Justice of the 3rd class*
6. *Asanov Zh. K., Candidate of Law Sciences, chairman of the Supreme Court of Kazakhstan*
7. *Baidaulet I.O., Dr. of Medical Sciences, Prof.*
8. *Baideldinov D.L., Dr. of Law Sciences, Prof.*
9. *Baimenov A.M., Candidate of Technological Sciences, Prof.*
10. *Baulin U.V., Dr. of Law Sciences, Prof. (Kyiv)*
11. *Baburin S.N., Dr of Historical Sciences, Prof. (Moscow)*
12. *Bisenov K.A., Dr. of Technological Sciences, Prof.*
13. *Boribekov K.K., public figure of RK*
14. *Borodin S.V., Candidate of Law Sciences, vice-president, lawyer (Voronezh)*
15. *Bukalerova L.A., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow, RUDN)*
16. *Vedernikova O.N., Dr. of Law Sciences, Prof., judge of the Supreme Court of the Russian Federation (Moscow)*
17. *Gayipov Z.S., Dr. of Political Sciences, Prof.*
18. *Golik Yu.V., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow)*
19. *Grib V.V., Dr. of Law Sciences, Prof., editor-in-chief (Moscow)*
20. *Gruntov O.I., Dr. of Law Sciences, Prof. of BSU (Minsk)*
21. *Dikayev S.U., Dr of Law, Prof. (St. Petersburg)*
22. *Dulatbekov N.O., Dr. of Law Sciences, Prof.*
23. *Jansarayeva R.Ye., Dr. of Law Sciences, Prof.*
24. *Yeleshov R., Dr.of Agricultural Sciences, acad. NAS RK*
25. *Elubaev Zh.S., Dr. of Law Sciences, Prof.*
26. *Esim G., Dr. of Philological Sciences, acad. NAS RK*
27. *Zhumagulov B.T., Dr. of Technical Sciences, academician of NAS RK*
28. *Zhurinov M.Zh., academician, president of NAS RK*
29. *Ivanchin A.V., Dr. of Law Sciences, advocate (Yaroslavl)*
30. *Ydyrysov D.A., Dr. of Technological Sciences, Prof.*
31. *Kasimbekov M.B., Dr. of Political Sciences, Prof.*
32. *Kozachenko I.Ya., Dr. of Law Sciences, Prof. (Yekaterinburg)*
33. *Konyakhin B.P., Dr. of Law Sciences, Prof. (Krasnodar)*
34. *Korobeyev A.I., Dr. of Law Sciences, Prof. (Vladivostok)*
35. *Kul-Muhammed M.A., Dr. of Law Sciences, Prof.*
36. *Lebedev S.Ya., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow)*
37. *Likhovaya S.Ya., Dr. of Law Sciences, Prof. (Kyiv)*
38. *Lopashenko N.A., Dr. of Law Sciences, Prof. (Saratov)*
39. *Matskevich I.M., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow, MSAL)*
40. *Mukhamedzhanov T.M., Prof., composer*
41. *Musakhodzhayeva A.K., Prof., rector of KazNAA*
42. *Mutanov G.M., Dr. of Technical Sciences, Prof., academician of NAS RK, rector of KazNU*
43. *Ragimov I.M., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow)*
44. *Rakhimzhanov A.M., Dr. of Political Science, Prof.*
45. *Rustambayev M.Yu., Dr. of Law Sciences, Prof. (Tashkent)*
46. *Orazalin N.M., poet, playwright*
47. *Sultanov K.S., Dr. of Political Sciences, Prof.*
48. *Sydykov Ye.B., Dr. of Historical Sciences, academician of NAS RK, rector of ENU*
49. *Tursynov S.T., Dr. of Economic Sciences, Prof.*
50. *Shestakov D.A., Dr. of Law Sciences, Prof., President of St. Petersburg International Criminological Club*

EDITORIAL COUNCIL:

1. *Abdullayev K.K., Dr. of Agricultural Sciences, Prof.*
2. *Abishev T.D., Candidate of Law Sciences*
3. *Abishev H.A., Candidate of Law Sciences, associate Prof.*
4. *Aitzhanov B.D., Dr. of Veterinary Sciences, Prof.*
5. *Aliyev D.M., Candidate of Social Sciences, Public figure*
6. *Asangazy O., public figure*
7. *Bekmagambetov A.B., Candidate of Law Sciences, Prof. (Kostanay)*
8. *Bekturganov E.U., Deputy of the Parliament of Kazakhstan*
9. *Bishmanov B.M., Dr. of Law Sciences, Prof.*
10. *Borbat A.V., Candidate of Law Sciences, editor-in-chief (Moscow)*
11. *Danilov A.P., Candidate of Law Sciences, associate Prof. (St. Peterburg)*
12. *Zaripov Z.S., Dr.of Law Sciences, Prof. (Ryazan)*
13. *Zhakyp B.O., Dr. of Philological Sciences, Prof.*
14. *Zhanabilov N.Ye., Candidate of Law Sciences, Prof. (Astana)*
15. *Zhumagulova V.I., Dr. of Philological Sciences, Prof.*
16. *Ivona Massaki, Prof. (Poland)*
17. *Kanzhigitov Ye.K., Dr. of Veterinary Sciences*
18. *Karibayev B.B., Dr. of Historical Sciences, Prof.*
19. *Klenova T.V., Dr. of Law Sciences, Prof. (Samara)*
20. *Korkonosenko S.G., Dr. of Philological Sciences, Prof. (St. Peterburg)*
21. *Kuanaliyeva G.A., Dr. of Law Sciences, Prof.*
22. *Kurmanaliyev K.A., Dr. of Philological Sciences, Prof.*
23. *Kufleva V.N.,Candidate of Law Sciences, assistant Prof. (Krasnodar)*
24. *Mazheika Kipras I., academician of PANS(Moscow)*
25. *Matkarimova G.S., Dr. of Law Sciences, Prof. (Tashkent)*
26. *Melnik G.S., Dr. of Philological Sciences, Prof. (St. Peterburg)*
27. *Minyazeva T.F., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow, RUDN)*
28. *Moldabayev S.S., Dr.of Law Sciences, Prof. (Almaty)*
29. *Mukhamediuly A., Dr. of Philosophical Sciences, Prof.*
30. *Omarov B.Zh., Dr. of Philological Sciences, Prof.*
31. *Orlov V.N., Dr. of Law Sciences, editor-in-chief of «Russian criminological view»*
32. *Rustemov B.T., writer, publicist*
33. *Rustemova G.R., Dr. of Law Sciences, Prof.*
34. *Salomov B., Dr. of Law Sciences, Prof. (Tashkent)*
35. *Sapiyev O.S., public figure of RK*
36. *Sarsembayev M.A., Dr. of Law Sciences, Prof.*
37. *Seitzhanov A.A., Candidate of Law Sciences, associate Prof.*
38. *Siegmund O., Dr. of Law Sciences, Prof. (Germany)*
39. *Smatlayev B.M., Dr. of Law Sciences, Prof.*
40. *Sydykova L.Ch., Dr. of Law Sciences, Prof. (Bishkek)*
41. *Toilybayev B.A., Dr. of Pedagogical Sciences, Prof.*
42. *Tolegen M.A., PhD, rector of EKSU*
43. *Turetski N.N., Dr. of Law Sciences, Prof.*
44. *Turgarayev B.T., Dr. of Law Sciences, Prof.*
45. *Tursynov Kh.M., Dr of Historical Sciences, Prof., Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University*
46. *Fadeeyev V.N., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow)*
47. *Usmanov A., Dr. of Political Sciences, Prof.*
48. *Usmanov S.U., Dr. of Historical Sciences, Prof.*
49. *Cheladze G., Dr. of Law Sciences, Doctor of Business Administration, Prof. (Georgia)*
50. *Shaukenova Z.K., Dr. of Sociological Sciences, Prof.*
51. *Harchenko V.B., Dr. of Law Sciences, Prof. (Harkov)*
52. *Huu Thinh, Chairman of Vietnam Writer's Association (Vietnam)*

«Мен өзімнің ұстазыма әкемнен кем қарыздар емеспін: әкемнен өмір алсам, ал Аристотельден өмірімді жақсы өткізу туралы білімалдым».
Александр Македонский

«Ғылым мен мәдениет барлық дүниенің алтын алқасы болыпотыр».
Мұхтар Әуезов

АҚПАРАТТЫҚ ХАТ

"ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ – НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА" халықаралық ғылыми журналы ғылыми сілтеме жасау индексіне тіркелген (ИНЦ).

Журнал ҚР БҒМ Білім және ғылым саласындағы бақылау жөніндегі комитет ұсынған заңтану, филология, педагогика, философия, өнертану ғылымдары бойынша басылымдар тізіміне кіреді.

2009 жылдан бастап ай сайын сегіз тілде жарық көреді (қазақ, орыс, ағылшын, француз, қытай, чех, венгер, неміс тілдерінде).

Мемлекеттік тіркеу: №9875-Ж 09.02.2009 ж. Халықаралық тіркеу: ISSN 2073 – 333X, Париж, наурыз, 2009 жыл.

Журналға жазылу «Қазпошта» және Қазақстан Республикасының барлық пошта бөлімдерінде жүргізіледі.

Журнал «Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», заң ғылымдарының докторы, **профессор Е.О. Алаухановтың** ғылыми жетекшілігімен шығады.

Журналдың бас редакторы проф. Е.О. Алауханов 2019 жылдан бастап Ғылыми редакторлар мен баспагерлер ассоциациясының (Ресей, АНРИ) мүшесі болып табылады.

Қазіргі таңда журнал отандық ғылым дамуының кілті ретінде **Мемлекет басшысының баяндамасында айқындалған халықаралық ғылыми метрикалық көрсеткіштер базасына қолжеткізуге мүмкіндік береді (Web of science, Clarivate Analytics, Scopus).**

Басылымда мақалалар төмендегідей ғылыми бағыттар бойынша жарияланады:

- Байқау жеңімпаздары;
- Тарих пен ғылымдағы есімі ерен тұлға;
- Білім мен ғылым мәселелері;
- Жас ғалымдар мінбері;
- Мерейтой;
- Айтулы шара;
- Рецензиялар, жаңа кітаптар.

МАҚАЛАНЫҢ МАЗМҰНЫ МЕН КӨЛЕМІНЕ ҚОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАР:

1. Мақала көлемі 10 мыңнан 20 мыңға дейінгі белгілерді құрауы керек немесе 6 бет пен 10 беттің аралығында болғаны жөн. Егер материал бұл көрсетілген мөлшерден аз немесе көп болса журнал редакциясы ұжымымен келісілуі керек;

Ескертпе: журнал форматына сәйкес авторлардан 4х5 мөлшеріндегі фотоларын жіберуін сұраймыз, мақаламен қоса жарияланады.

2. Мақала мына критерийлерге жауап беруі керек: ғылыми жаңашылдығы, жазудағы ерекшелік (мәтіннің өзіндік стилі **80 пайыздан жоғары**), мақалада зерттеліп отырған тақырып пен мәселеге деген авторлық көзқарас болғаны жөн.

3. Мақалада келтірілген материалдар тек деректерді баяндау және сипаттау мазмұнында болмауы керек;

4. Мақала мазмұнына сәйкес келетін материалдарды қолданғанда, оларды дұрыс және дәлдікпен қолдану мәселесіне мән берген дұрыс. Авторлар ұсынылған материалдың дәйектілігі үшін жауап береді, ол үшін плагиаттың жоқтығы туралы анықтама өткізеді. **ПЛАГИАТҚА жол берілмейді.**

5. **Мақалада отандық (Қазақстандық) авторлардың еңбектерін міндетті түрде қолдану керек.** Сонымен қатар «Қазақстанның ғылымы мен өмірі» журналының алдыңғы сандарында жарияланған авторлардың мақалаларына сілтеме жасауға кеңес беріледі.

6. Автор мақала жазу барысында өз еңбектеріне сілтемені азырақ жасап, басқа маңызды ғалымдардың еңбектеріне сілтеме жасағаны жөн болар.

МАҚАЛА МӘТІНІН КӨРКЕМДЕУГЕ ҚОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАР:

1. Мақала мәтіні редакцияға WORD-тың кез келген нұсқасында сақталған файл түрінде жіберіледі:

2. **Мақала құрылымы: мақала атауы, мақала мәтіні, автордың тегі, аты, әкесінің аты, автормен байланысу және тағы д а басқа мәліметтер (атап айтқанда: жұмыс немесе оқу орны, мекен-жайды көрсету, ғылыми атағы мен лауазымы, қызметі), кілт сөздер** (5 сөзден кем болмауы тиіс), қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде қысқаша анықтама (3-4 сөйлемнен кем болмауы тиіс) және библиография. Егер мақала шет тілде жазылса, мақала атауы, мақала мәтіні, автордың тегі, аты, әкесінің аты, автормен байланысу және тағы да басқа мәліметтер (атап айтқанда: жұмыс немесе оқу орны, мекен-жайды көрсету, ғылыми атағы мен лауазымы, қызметі), кілт сөздер, қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде қысқаша анықтама сонымен қатар орыс тілінде берілуі керек.

3. Мақала келесідей құрамнан тұруы тиіс: **кіріспе, негізгі бөлім, қорытынды.** Баяндаудың белгілі бір нақтыланған тәртібін сақтаған жөн.

4. Мақала мәтіні «Times New Roman» қаріпінде терілуі тиіс, қаріп өлшемі – 14, жол аралығы (интервал) – 1. Азат жолдың басталуы – 1,25 см.

5. Сілтемелер мен библиографиялық тізім Мемлекеттік стандарт (ГОСТ) талаптары бойынша рәсімделуі керек.

6. Жоғарыда көрсетілген ережелерге сәйкес келмейтін мақалалар қаралмайды.

7. Редакцияға келіп түскен материалдар **мерзімі 1 айдан 3 айға** дейінгі уақытта қаралады.

8. **Авторлардың саны екеуден аспауға тиіс.**

Мақала үшін төлемақы – 18 000 теңге. Төлемдер, мақала жарияланады деген шешім қабылданғаннан кейін жүзеге асырылады:

Төлемақы төлеуге арналған карта нөмірі**:**
5169 4971 5103 9504 Kaspi Gold
ЖСН: 9207 1540 0124

Мақаланы қабылдау және нөмірдің басылымы бойынша бас редакторға хабарласыңыздар!

Жақын және алыс шетелде тұратын авторлар Western Union төлемдік жүйелері арқылы төлеуге болады.

ТМД ЕЛДЕРІНДЕГІ РЕДАКЦИЯ ӨКІЛДІГІ:

Мәскеу:	проф. Лебедев С.Я.	ұялы тел.: +7 (985) 977-28-05
Мәскеу, ММУ:	проф. Матвеева А.А.	ұялы тел.: +7 (916) 526-44-29
Санкт-Петербург:	доцент Данилов А.П.	ұялы тел: +7-911-963-13-91
Рязань:	проф. Зарипов З.С.	ұялы тел.: +7-960-5726474
Краснодар:	проф. В.П. Коняхин	ұялы тел.: +7-918-443 56 21
Краснодар:	доцент Куфлева В.Н.	ұялы тел.: +79184333395
Киев:	проф. Лиховая С.Я.	ұялы тел.: +7 380674469485
Харьков:	проф. Харченко В.Б.	ұялы тел.: +7 380932339968
Ташкент:	проф. Абдурасулова К.Р.	ұялы тел.: +7 998 909 63 92 51
Ташкент:	проф. Абзалов Э.М.	ұялы тел.: +7 998 901 87 07 01
Душанбе:	проф. Бахриддинов С.Э.	ұялы тел.: + 992907702120
Бішкек:	проф. Сыдыкова Л.Ч.	ұялы тел.: + 996555753058
Бішкек:	проф. Шамурзаев Т.Т.	ұялы тел.: + 996555789546
Ярославль:	проф. Иванчин А.В.	ұялы тел.: + 89106641313
Ставрополь:	проф. Кибальник А.Г.	ұялы тел.: +79624038213
Ростов-на-Дону:	проф. Бойко А.И.	ұялы тел.: +7 (928) 158-68-17
Екатеринбург:	доцент Сергеев Д.Н.	ұялы тел.: +7 (902) 260-15-54
Томск	проф. Андреева О.И.	ұялы тел.: +7 (905) 9903298
Симферополь	проф. Игнатов А.И.	ұялы тел.: +7 (978) 7736360

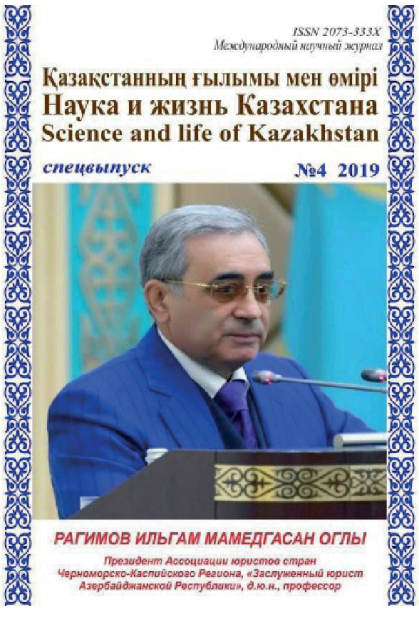
Журнал редакциясының мекенжайы:
Алматы қаласы, Абылай хан даңғылы 113 үй, кеңсе 27
E-mail: nauka-zan@mail.ru; web-сайт: www.nauka-zan.kz

Бас редактор: з.ғ.д., профессор Алауханов Есберген Оразұлы
+7 701 111 8828 (WhatsApp)

Ғылыми редактор: Ақжанар
+7 778 515 99 50 (WhatsApp)

«Чтобы писать для СМИ, не нужно никакой квалификации, но чтобы их читать, нужно в совершенстве знать вещи, мир илюдей».
Хуго Штейнхаус

«Никогда не следует хорошо говорить о себе. Следует это печатать».
Жюль Валле

ИНФОРМАЦИОННОЕ ПИСЬМО

Международный научный журнал **«НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА – ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ»** включен в индекс научного цитирования (ИНЦ).

Журнал «НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА» входит в Перечень изданий, рекомендуемых Комитетом по контролю в сфере образования и науки Министерства образования и науки Республики Казахстан (ККСОН) для публикации основных результатов научной деятельности, утвержденного приказом Председателя ККСОН от 10 июля 2012 года № 1082, по специальностям юридических, филологических, педагогических и других наук.

Журнал **«НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА»** издается с февраля 2009 года, регулярно и распространяется по подписке. Издание востребовано как в Республике Казахстан, так и в странах ближнего и дальнего зарубежья, о чем свидетельствуют статьи ведущих иностранных авторов, широко публикуемые на страницах журнала, и география подписки. Отличие журнала от других рецензируемых и периодических изданий в том, что статьи публикуются, **(на восьми языках)** казахском, русском, английском, французском, китайском, немецком, чешском и венгерском языках, рецензируются членами интернационального состава редколлегии, посвящаются различным направлениям гуманитарной науки.

Государственная регистрация: №9875-Ж. Международная регистрация: ISSN 2073 – 333X, Париж, март 2009 г. Подписка на журнал производится в «Қазпошта» и почтовых отделениях Республики Казахстан.

Журнал выходит под научной редакцией д.ю.н., профессора, «Заслуженного деятеля Казахстана» – **Алауханова Е.О.**

С 2019 года гл. редактор журнала проф. Е.О. Алауханов вступил в ряды первого в России профессионального сообщества редакторов и издателей — Ассоциацию научных редакторов и издателей **(Association of science editors and publishers).**

В настоящее время, *Издание открывает доступ к международной наукометрической базе данных (Web of science, Clarivate Analytics, Scopus), определенного Главой государства в качестве ключевого развития отечественной науки. Вместе с тем Редакция Международного журнала сотрудничает с иностранными регистрационными агентствами, которые с использованием разработанных международным фондом DOI (International DOI Foundation, IDF) стандартом присваивают DOI в различных предметных областях.*

У Журнала «НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА» имеется возможность выпускать материалы к публикации, как с идентификаторами цифрового объекта, так и без них. Цифровой идентификатор объекта **DOI (Digital Object Identifier)**, представляющий собой уникальную строку из букв и цифр присваивается объектам по желанию авторов и на отдельных возмездных условиях.

В издании публикуются статьи по следующим научным рубрикам:

► Победители конкурса ► Имя в истории и науке
► Вопросы образования и науки ► Трибуна молодых ученых
► Юбилей ► Мероприятия
► Рецензии, новые книги ► Разное

ТРЕБОВАНИЯ К СОДЕРЖАНИЮ И ОБЪЕМУ СТАТЬИ:

1) **Язык научной статьи** и используемая в ней терминология должны быть понятны широкому кругу читателей и представителям всех специальностей.

2) **Научный стиль** должен соответствовать общепринятым нормам литературной речи, отличаться от разговорного, делового и иных стилей, характеризоваться логически стройным изложением произведения, сопровождаться аргументацией каждой позиции автора.

3) **Объем статьи** должен составлять от 15 до 30 тыс. знаков (с пробелами, с учетом сносок и надписи) или 6–10 страниц. Опубликование материалов меньшего или большего объема предварительно согласовываются с Редакцией журнала.

4) **Статья** должна отвечать критериям актуальности, научной новизны, уникальности (свыше 80% оригинальности текста), содержать авторский подход к изучаемой теме/проблеме.

5) **Материал**, содержащийся в статье, не должен быть описательным, констатирующим общеизвестные факты. Рукописи, воспроизводящие законодательную базу, подлежат отклонению.

6) **Необходимо обращать** внимание на использование заимствованного материала, точность и правильность его цитирования. Авторы несут ответственность за достоверность предоставленного материала, что подтверждается результатом сравнительно-сопоставительного анализа, проведенного при помощи системы «Антиплагиат».

НЕ ДОПУСКАЕТСЯ ПЛАГИАТ!

7) **В статье** необходимо ссылаться на труды **казахстанских авторов**, внесших развитие и совершенствование в отечественную науку.

СТАТЬИ БЕЗ ССЫЛОК НА КАЗАХСТАНСКИХ (ОТЕЧЕСТВЕННЫХ) АВТОРОВ НЕ ПРИНИМАЮТСЯ!

Редакция Журнала настоятельно рекомендует авторам содержать ссылки на статьи авторов, опубликованных в предыдущих номерах журнала «Наука и жизнь Казахстана».

8) **Самоцитирование** в статье при написании автором научной работы допускается в наименьшем количестве. Рекомендуется обратить внимание на значимые научные труды ученых мира.

Примечание: *Согласно формату журнала, просим авторов использовать официальное фото в размере 4х5, которая будет опубликована вместе со статьей.* ***Фото уже помещается в документ со статьей над фамилией автора во избежание недоразумений среди авторов статьи. Просим помещать фото в хорошем качестве!***

9) ***НАСТОЯТЕЛЬНО ПРОСИМ КАЖДУЮ СТАТЬЮ ПРОВЕРЯТЬ ЧЕРЕЗ СИСТЕМУ АНТИВИРУС ВО ИЗБЕЖАНИЕ ТЕХНИЧЕСКИХ НЕДОРАЗУМЕНИЙ!***

ТРЕБОВАНИЯ К ОФОРМЛЕНИЮ ТЕКСТА СТАТЬИ:

1) **Текст научной статьи** направляется в Редакцию в виде файла, сохраненного в любой версии Word с расширением.

2) **Структура научной статьи:**

1 **индексы** УДК и / или ББК; **пишется в левом верхнем углу выделенным жирным шрифтом**

2 **Ф.И.О. АВТОРА ПИШЕТСЯ ПОЛНОСТЬЮ БЕЗ СОКРАЩЕНИЙ И.О.**

2.1 **Сведения об авторе (место работы/учебы, должность, степень, звание);**

СТАТЬЯ НЕ ПРИНИМАЕТСЯ БЕЗ ПОЛНОЙ ИНФОРМАЦИИ ОБ АВТОРЕ! ПРОСИМ ПЕРЕПРОВЕРЯТЬ ВАШИ ДАННЫЕ ПЕРЕД ОТПРАВКОЙ ВАШЕЙ ПУБЛИКАЦИИ! РЕДАКЦИЕЙ НЕ ИСПРАВЛЯЮТСЯ ВАШИ ДАННЫЕ ПОСЛЕ ВЫПУСКА ЖУРНАЛА!

3 **название статьи – ПИШЕТСЯ ЗАГЛАВНЫМИ БУКВАМИ**

4 **аннотация** (из 3-4 предложений) на казахском, русском, английском языках;

5 **ключевые слова** (в количестве не более 5-ти) на трех языках после каждой аннотации;

6 **текст статьи;**

7 **библиографический список**

Смотреть пункт 7

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ пишется для статьи на русском языке

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ пишется для статьи на казахском языке

REFERENCES пишется для статьи на английском языке

Если статья написана на иностранном языке, то название статьи, текст статьи, Ф.И.О., данные об авторе (место работы/учебы, должность, степень, звание), ключевые слова, аннотация должны быть представлены на **английском, казахском и русском языках**.

3) ***Статья*** должна состоять из следующих элементов: Введение, Основная часть и Заключение. Необходимо соблюдать определенную последовательность.

4) ***Текст*** должен быть набран одним и тем же шрифтом – Times New Roman. Высота шрифта – 14 пунктов. Межстрочный интервал – одинарный. Абзацный отступ – 1,25 см.

5) **Подписывать отправляемый документ фамилией и именем автора статьи.**

6) ***Ссылки*** на использованные в работе источники следует оформлять в квадратных скобках по

тексту статьи только с указанием Ф.И.О. автора, года издания и страниц. ***Пример внутри текстовой библиографической ссылки:*** [Савицкий В.М., 1996, с. 47].

Выдержки из нормативных правовых актов оформляются в виде постраничных сносок. ***Например, в тексте***: *«В соответствии с п. 5) ч. 2 ст. 293 ГПК РК, «не могут быть оспорены в суде в соответствии с настоящей главой, «решения, действия (бездействие) государственных органов, органов местного самоуправления, общественных объединений, организаций, должностных лиц, государственных служащих, подлежащие судебному обжалованию юридическими лицами, в уставном капитале которых имеется доля государства».*

В за текстовой ссылке нормативный правовой акт оформляется следующим образом: *«Гражданский процессуальный кодекс Республики Казахстан. [Электронный ресурс]: Кодекс Республики Казахстан от 31 октября 2015 года № 377-V ЗРК. Доступ из Информационно-правовой системы нормативных правовых актов РК «Әділет». Режим доступа: URL: http: //adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377/ свободный. (Дата обращения: 28.01.2019).*

Допускается также указывать только электронный адрес ресурса. Пример: *URL: http: //adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377*

Аналогичным образом оформляются ссылки на электронные книги, журналы, газеты и т.п.

7) ***Библиографический список*** должен быть оформлен в соответствии с «ГОСТ 7.1-2003. Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления».

Библиографический список входит в общее число страниц статьи и приводится в конце статьи в алфавитном порядке. В Библиографическом списке приводятся все выходные данные издания.

Пример оформления учебного пособия: *Организация судебной власти в Российской Федерации: Учеб.пособие для вузов / В.М. Савицкий; Рос. акад. наук, Ин-т государства и права, Акад. правовой ун-т. — М.: Бек, 1996. — 320 с.*

Пример оформления научной статьи: *Аблаева Э.Б. История развития теории разделения властей: определение роли судебной системы // Вестник Поволжского института управления. – Саратов: Изд-во «Российская академия народного хозяйства и государственной службы при Президенте Российской Федерации (Москва), 2018.Т. 18.№ 7. – С. 52-62.*

Пример оформления статьи, опубликованной в сборниках конференций:

Виноградов В.А. Правовое государство и верховенство права: доктрины, конкуренция юрисдикций, обеспечение правовой свободы. Позиции КС РФ в отношении правового государства // Доктрины Правового Государства и Верховенства Права в современном мире /Сборник статей. Ответственные редакторы: В.Д. Зорькин, П.Д. Баренбойм – М.: ЛУМ, Юстицинформ, 2013. – С. 373-395.

Пример оформления автореферата диссертации: *Фролова, Е.А. Неокантианство в русской философии права во второй половине XIX – первой половине XX в.: автореф. дис. ...докт. юрид. наук: 12.00.01 / Фролова Елизавета Александровна. – М., 2013. – 47 с.*

Пример оформления диссертации: *Лукьянова, Е.Г. Учения о законе в политико-правовой мысли России XIX – начала XX вв.: дис. ...докт. юрид. наук: 12.00.01 / Лукьянова Елена Геннадьевна. –М., 2018. – 425 с.*

Нормативные правовые акты не входят в Библиографический список.

Библиографический список должен содержать только те работы, которые приводятся автором в тексте статьи и были ранее опубликованы в соответствующих изданиях.

Библиографический список должен быть оформлен в соответствии с «ГОСТ 7.1-2003. Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления».

8) ***Статьи***, оформленные не в соответствии с указанными выше требованиями, остаются без рассмотрения.

9) ***Все поступившие материалы рассматриваются от 1 до 3 месяцев и публикуются в порядке очереди.***

10) **Число авторов не должно превышать не более двух.**

ВНИМАНИЮ АВТОРАМ!
МЫ БЛАГОДАРИМ И ЦЕНИМ ВАС ЗА ВЫБОР НАШЕЙ РЕДАКЦИИ, НО ПРОСИМ ВАС ДОЖИДАТЬСЯ ОТВЕТА О ПРИНЯТИИ ВАШЕЙ СТАТЬИ!
ПЛАТА ЗА ПУБЛИКАЦИЮ СТАТЬИ ПРОИСХОДИТ ТОЛЬКО ПОСЛЕ ПРИНЯТИЯ. МЫ ПРОСИМ ВАС ЗАРАНЕЕ НЕ ОПЛАЧИВАТЬ ЗА ПУБЛИКАЦИЮ!

БЛАГОДАРИМ ЗА СОТРУДНИЧЕСТВО!

Оплата по реквизиту:
Публикационная плата составляет 18 000 тенге.
Номер карты: 5169 4971 5103 9504 Kaspi Gold
ИИН: 9207 1540 0124

По приему статьи и выпуску номера обращайтесь к гл. редактору!
Авторы дальнего и ближнего зарубежья могут произвести оплату через платежные системы Western Union

ПРЕДСТАВИТЕЛЬСТВО РЕДАКЦИИ В СНГ:

Москва	проф. Лебедев С.Я.	моб.: +7 (985) 977-28-05
Москва МГУ:	проф. Матвеева А.А.	моб.: +7 (916) 526-44-29
Санкт-Петербург:	доцент Данилов А.П.	моб.: +7-911-963-13-91
Рязань:	проф. Зарипов З.С.	моб.: +7-960-5726474;
Краснодар:	проф. Коняхин В.П.	моб.: +7-918-443 56 21
Краснодар:	доцент Куфлева В.Н.	моб.: +79184333395
Киев:	проф. Лиховая С.Я.	моб.: +7 380674469485
Харьков:	проф. Харченко В.Б.	моб.: +7 380932339968
Ташкент:	проф. Абдурасулова К.Р.	моб.: +7 998 909 63 92 51
Ташкент:	проф. Абзалов Э.М.	моб.: +7 998 901 87 07 01
Душанбе:	проф. Бахриддинов С.Э.	моб.: + 992907702120
Бишкек:	проф. Сыдыкова Л.Ч.	моб.: + 996555753058
Бишкек:	проф. Шамурзаев Т.Т.	моб.: + 996555789546
Ярославль:	проф. Иванчин А.В.	моб.: + 89106641313
Ставрополь:	проф. Кибальник А.Г.	моб.: +79624038213
Ростов-на-Дону:	проф. Бойко А.И.	моб.: +7 (928) 158-68-17
Екатеринбург:	доцент Сергеев Д.Н.	моб.: +7 (902) 260-15-54
Томск	проф. Андреева О.И.	моб.: +7 (905) 9903298
Симферополь	проф. Игнатов А.И.	моб.: +7 (978) 7736360

Адрес редакции журнала:
г. Алматы, пр. Абылай хана, 113, 27 офис
E-mail: nauka-zan@mail.ru; web-сайт: www.nauka-zan.kz

Гл. редактор: д.ю.н., проф. Алауханов Есберген Оразулы
+7 701 111 8828
(WhatsApp)

Научный редактор:
Акжанар
+7 778 515 99 50
(WhatsApp)

«Всегда выбирайте самый трудный путь – на нем вы не встретите конкурентов»
Шарль де Голль

«Централизованное распространение в конечном итоге приведет к возврату утроенного инвестированного капитала»
Джефф Безос

ЖУРНАЛ РАСПРОСТРАНЯЕТСЯ:

1. Франция. Библиотека Парижского университета Сорбонны
2. Библиотека Гарвардского университета
3. Польша. Университет им.Николая Коперника в Торуне.
4. Венгрия. Национальная библиотека имени Сеченьи
5. Чехия. Библиотека Карлова университета
6. Библиотека филиала Нью-Йоркского университета в Праге
7. Турция. Библиотека Стамбульского университета
8. Библиотека Ассоциации Юристов Стран Черноморского и Каспийского Регионов
9. Библиотека Санкт-Петербургского Международного Криминологического Клуба
10. Библиотека Администрации Президента Республики Казахстан
11. Библиотека культурного центра Президента Республики Казахстан
12. Библиотека Сената Парламента Республики Казахстан
13. Библиотека Мажилиса Парламента Республики Казахтстан
14. Национальная академическая библиотека Республики Казахстан (г. Астана)
15. Национальная библиотека Республики Казахстан (г. Алматы)
16. Библиотека Казахской национальной академии музыки (г. Астана)
17. Библиотека Казахской национальной академии искусств им. Т.К. Жургенова (г. Алматы)
18. Библиотека Евразийского Национального Университета им. Л.Н. Гумилева
19. Научная библиотека Казахского национального аграрного университета (г. Астана)
20. Библиотека Казахского Национального Университета им. аль-Фараби
21. Библиотека Казахского Национального Педагогического Университета им. Абая
22. Библиотека университета им. Сулеймана Демиреля
23. Библиотека Международного Казахско-Турецкого Университета им. Х.А. Ясави
24. Библиотека Казахского гуманитарно-юридического университета
25. Библиотека Карагандинской академии МВД РК им. Б. Бейсенова
26. Библиотека Алматинской академии МВД РК
27. Библиотека КарГУ им. Е.А. Букетова
28. Библиотека Карагандинского университета «Болашақ»
29. Научная библиотека Восточно-Казахстанского государственного технического университета им. Д. Серикбаева
30. Научная библиотека Восточно-Казахстанского государственного университета им. С.Аманжолова
31. Научная библиотека Кокшетауского государственного университета им. Ш.Уалиханова
32. Российская государственная библиотека (г.Москва)
33. Библиотека Российской академии народного хозяйтства государственный службы при Президенте Российской Федерации (РАНХиГС)
34. Читальный зал юридического факультета МГУ им. М.В. Ломоносова
35. Библиотека Университета им. О.Е. Кутафина
36. Библиотека Московского университета МВД России
37. Библиотека Московского следственного комитета РФ
38. Библиотека Всероссийской государственного университета юстиции

39. Библиотека ВНИИ МВД России
40. Библиотека Российской академии правосудия
41. Научная библиотека Кубанского государственного университета (г. Краснодар)
42. Научная библиотека Ярославского государственного университета им. П.Г. Демидова
43. Библиотека Санкт-Петербургского государственного университета
44. Библиотека Академии Генеральной прокуратуры РФ
45. Библиотека Рязанской академии права и управления ФСИН РФ
46. Библиотека Северо-Кавказская академия гос. службы (Ростов-на-Дону)
47. Библиотека Уральская государственная юридическая академия
48. Библиотека Омской академии МВД РФ
49. Библиотека Томского государственного университета
50. Библиотека Саратовской государственной юридической академии
51. Научная библиотека Новосибирского государственного университета
52. Научная Библиотека Дальневосточного федерального университета
53. Библиотека Самарского университета
54. Библиотека Белорусского государственного университета
55. Библиотека Киевского национального университета
56. Научная библиотека им. М.Максимовича
57. Научная библиотека национального авиационного университета (г.Киев)
58. Национальная научная библиотека Грузии
59. Библиотека Ереванского государственного университета языков и социальных наук им. В.Я.Брюсова
60. Библиотека Туркменского государственного университета им. Махтумкули
61. Национальная библиотека Азербайджана
62. Азербайджанская национальная библиотека им. М.Ф. Ахундова
63. Библиотека Академии Полиции МВД Азербайджанской Республики
64. Библиотека Ташкентского государственного юридического института
65. Библиотека академия МВД Республики Узбекистан
66. Библиотека Литературного института Узбекистана
67. Ташкентский государственный педагогический университет им. Низами
68. Библиотека Таджикского национального университета
69. Академия МВД Кыргызской Республики им. генерал-майора милиции Э.А. Алиева
70. Библиотека (КРСУ) Кыргызско-Российского славянского университета им. Б.Н.Ельцина
71. Библиотека Национальной Академии наук Кыргызской Республики

МАЗМҰНЫ – СОДЕРЖАНИЕ – CONTENTS

Серик Куандыкович Акшулаков 21

ЗАҢ ҒЫЛЫМЫ – ЮРИДИЧЕСКАЯ НАУКА – LAW SCIENCE

Алауханов Есберген Оразович, Исмаилова Диляра Шахмуратовна, Жугралина Бахыт Мапашевна
ОБЕСПЕЧЕНИЕ ПРАВ И СВОБОД ГРАЖДАН РК ПРИ ПРИНЯТИИ ОГРАНИЧИТЕЛЬНЫХ МЕР В ПЕРИОД ЧРЕЗВЫЧАЙНЫХ СИТУАЦИЙ 23

Акимбекова Саида Аминовна, Яковлева Светлана Васильевна
ЭЛЕКТРОННОЕ СУДОПРОИЗВОДСТВО В ПЕРИОД ПАНДЕМИИ 28

Abdilda Dilyana, Altynbayev Yernur
ORGANIZATIONAL PRINCIPLES OF THE STATE SERVICE OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN 32

Әбділда Диляна Әділқызы, Жайлау Жанат
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚТАҒЫ САЛААРАЛЫҚ ҚАҒИДАЛАРДЫҢ ЕРЕКШЕЛІГІ 36

Байзакова Раушан
УГОЛОВНОЕ НАКАЗАНИЕ: ОТ РЕПРЕССИВНОСТИ К ГУМАНИЗАЦИИ 41

Бердиярова Жамиля Серікбайқызы, Саймова Шолпан Алтынбекқызы
ҚАЗАҚСТАН МЕН ИТАЛИЯДАҒЫ МЕДИАЦИЯ ИНСТИТУТЫНЫҢ САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУЫ 43

Бердыбаев Ержан Махсатбаевич
ҚАЖЕТТІ ҚОРҒАНУ ИНСТИТУТЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ МӘНІ 48

Бердыбаев Нуржан Махсатбаевич, Бердыбаев Ержан Махсатбаевич
ХАРАКТЕРИСТИКА ЮРИДИЧЕСКОГО СТАТУСА ФИЗИЧЕСКОГО ЛИЦА ПО ОТНОШЕНИЮ К ОБЩЕСТВУ 53

Беристемова Раухан Галимовна
ОБ ИСПОЛЬЗОВАНИИ «СТЕГАНОГРАФИИ» В ХОДЕ ЭЛЕКТРОННОЙ ПЕРЕДАЧЕ ДАННЫХ О СБЫТЕ НАРКОТИЧЕСКИХ СРЕДСТВ, ПСИХОТРОПНЫХ ВЕЩЕСТВ И ПРЕКУРСОРОВ 57

Дюсебаев Талгат Турашевич, Жумабаева Куралай Жумабаевна, Абдрашев Руслан Муратханович
ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ПРАВООХРАНИТЕЛЬНЫХ ОРГАНОВ И СУДА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН 61

Ермеков Ерсултан Сулейменович
К ВОПРОСУ ОБ ИНТЕГРИРОВАНИИ ЗАЩИТНЫХ ЭЛЕМЕНТОВ В СТРУКТУРУ ГОСУДАРСТВЕННЫХ НОМЕРНЫХ ЗНАКОВ ТРАНСПОРТНЫХ СРЕДСТВ 65

Жолжаксынов Жандос Бахтыбаевич
АНАЛИЗ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА РОССИИ И УКРАИНЫ СВЯЗАННЫХ С ПРИМЕНЕНИЕМ ОГНЕСТРЕЛЬНОГО ОРУЖИЯ, СПЕЦИАЛЬНЫХ СРЕДСТВ И ФИЗИЧЕСКОЙ СИЛЫ 71

Кожахметова Раушан Жайыковна
СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ ДЕТСКИХ И ПОДРОСТКОВЫХ СУИЦИДОВ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН 75

Қарашева Жанар Толеубековна, Омарова Айман Бекмуратовна
ӨТЕЛМЕЛІ ҚЫЗМЕТТІҢ ҚАЛЫПТАСУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ 80

Мухтарова Самал Маликовна
РАЗВИТИЕ И ПРАВОВАЯ СУЩНОСТЬ ИНСТИТУТА ПРЕДСТАВИТЕЛЬСТВА 87

Сайдумов Джамбулат Хамидович
ЭЛЕКТРОННОЕ ПРАВИТЕЛЬСТВО»: ПОНЯТИЕ, СУЩНОСТЬ, ЗНАЧЕНИЕ 91

Смағұлова Асыл Смағұлқызы
ҚАЗІРГІ АДАМ ҚҰҚЫҚТАРЫНЫҢ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ДЕҢГЕЙДЕ ҚОРҒАЛУ ДЕҢГЕЙІ 95

Ташибаева Айман Казисовна, **Бекбулатов Аслан Кузьманович**
ПОРЯДОК ОБЖАЛОВАНИЯ ЛИЦОМ, ПРОИЗВОДЯЩИМ ДОСУДЕБНОЕ ПРОИЗВОДСТВО, УКАЗАНИЙ И РЕШЕНИЙ ПРОКУРОРА 102

ПЕДАГОГИКА ҒЫЛЫМЫ – ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ НАУКА – PEDAGOGICAL SCIENCE

Бактыбаев Жанат Шаймуратович
ПОДГОТОВКА ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ К ПРИМЕНЕНИЮ ДИСТАНЦИОННЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ВУЗЕ 105

Begimbayeva Zhibek Saginbayevna
THE USE OF INTERNATIONAL EDUCATIONAL PROGRAMS AS A TOOL FOR INTEGRATION OF KAZAKHSTAN UNIVERSITIES INTO THE INTERNATIONAL EDUCATIONAL SPACE 111

Булатбаева Кулжанат Нурымжанқызы, Капенова Жанарсын Жуматқызы
АВТОРСКИЕ РАЗРАБОТКИ ПЕДАГОГОВ В СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН 114

Жантемирова Мадина Балтабаевна, Стукаленко Нина Михайловна
РАЗВИТИЕ ИННОВАЦИОННОГО ТВОРЧЕСТВА СТУДЕНТОВ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ ВУЗА 119

Zhuminova Aizhanna Bulekbaevna, **Terekova Gulzada Embergenovna**
THE PEDAGOGICAL IMAGE OF A MODERN TEACHER 126

Imangaliyeva Bazarkhan Saginaevna, Boranbayeva Saltanat Maratkyzy
MEANINGFUL CHEMICAL EDUCATION: UPDATING CONTENT AND USING RELEVANT CONTEXTS IN CHEMISTRY 130

Кенжетаева Роза Орынбаевна, Уайдуллақызы Эльмира
МЕТОД КЕЙСОВ В ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКЕ БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ 136

Кошанова Мараш Төлегенқызы, Кошанова Жазира Төлегенқызы
МЕДИА-РЕСУРСТАРДЫ ПАЙДАЛАНУ АРҚЫЛЫ КӘСІБИ ӨЗІН-ӨЗІ АНЫҚТАУҒА КРЕАТИВТІЛІКТІҢ ЫҚПАЛЫ 141

Қасаболат Айгүл Жапарбекқызы
ОҚУ ҮДЕРІСІН ЖОБАЛАУДА ТОПТЫҚ ЖҰМЫСТЫ ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІГІ 145

Meirbekov Akylbek Kairatbekovich, Seitova Meruyert Yergeshkhozhayevna
THE EFFECT OF CIRCLE ACTIVITY IN TEACHING READING 151

Meirbekov Akylbek Kairatbekovich, **Meirbekov Assylbek Kairatbekuly**
STUDYING VOCABULARY - AN EFFECTIVE WAY FOR PUPILS TO GAIN COMMUNICATIVE ABILITIES 156

Мухтаров Сейткерей Маликович
СПОРТ САЛАСЫНДАҒЫ БІЛІМ МЕН ІСКЕРЛІК 160

Нугербаев Толеген Какимович, Танирбергенова Анар Шынболатовна
БІЛІМ БЕРУ МӘСЕЛЕСІНДЕ ҚАНДАЙ ҚАЖЕТТІЛІКТЕР БАР? 163

Сагиндыкова Жанар Какимовна, Абдрайымова Ардак Серекбаевна
НЕКОТОРЫЕ ТЕОРЕТИКИЕ АСПЕКТЫ ИЗУЧЕНИЯ НАПРАВЛЕННОСТИ ЛИЧНОСТИ УЧАЩИХСЯ 166

Сагиндыкова Жанар Какимовна, Чакенов Едиге Джумагалиевич
К ВОПРОСУ О НЕОБХОДИМОСТИ СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ ИНФОРМАЦИОННЫХ МАТЕРИАЛОВ ТЕРРОРИСТИЧЕСКОЙ И ЭКСТРЕМИСТКОЙ НАПРАВЛЕННОСТИ 170

Танирбергенова Анар Шынболатовна, **Кузембаева Камила Асыповна**
ЦИФРЛЫҚ ҚОҒАМДАҒЫ БАЛА ЕРЕКШЕЛІГІ 173

Турдалиева Элмира Долдыбаевна, **Есжанова Гульчат Қуанышқызы**
ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫНДА ҚАШЫҚТЫҚТАН ОҚЫТУДЫҢ МАҢЫЗЫ МЕН ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ 176

Турдалиева Элмира Долдыбаевна, Шайжанова Меруерт Маратовна
ЖОБАЛАУ ТЕХНОЛОГИЯСЫН ҚОЛДАНУДЫҢ ОЗЫҚ ӘДІС-ТӘСІЛДЕРІ 181

Уразбаева Гульсара Тундебаевна
ОСНОВНЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ ИННОВАЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРЕПОДАВАТЕЛЯ ВУЗА 184

ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫ – ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ НАУКА – PHILOLOGICAL SCIENCE

Абдрахман Гульнар Кабылкалымкызы, Исабекова Гульнур Болатбековна, Иманалиева Гульнур Каныбековна
ЯЗЫКОВАЯ ЛИЧНОСТЬ: ЛИНГВОДИДАКТИЧЕСКИЙ ПОДХОД 188

Ашинова Күнипа Ахатқызы, Хожалепесова Юлия Наурызбаена
ДИПЛОМАТИЯЛЫҚ ТЕРМИНДЕРДІҢ НЕГІЗГІ ФУНКЦИЯСЫ 193

Балтабаева Жаналык Клышевна, Бияздыкова Алия Алимбеккызы
ИНФОРМАЦИОННО-СМЫСЛОВОЕ ПОЛЕ БАЗОВОЙ КОНЦЕПЦИИ «СЧАСТЬЕ-БОГАТСТВО, ИЗОБИЛИЕ» 197

Ғабитханұлы Қайрат
ЕЖЕЛГІ ТҮРКІ ЖАЗУЫ ҒҰН ЖАЗУЫНЫҢ ЖАЛҒАСЫ МА? (КӨНЕ ТҮРКІ ЖАЗУЛАРЫНДАҒЫ БУЫНДЫҚ-МАҒЫНАЛЫҚ ТАҢБАЛАР) 200

Дюсетаева Римма Беркалиевна, Карабаева Камиля Жумартовна
МОДЕЛИРОВАНИЕ СОЦИОКУЛЬТУРНОГО ОБЩЕНИЯ У СТУДЕНТОВ ЯЗЫКОВОГО ВУЗА 206

Ермекова Тыныштық, Калиева Нургул
ЛИНГВОКУЛЬТУРЕМАЛАР СӨЗДІГІН ТҮЗУДІҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ 210

Есбулатова Зарина
LINGUO-CULTURAL FEATURES ANALYSIS OF THE WORKS OF ABAI IN LITERARY TRANSLATION INTO ENGLISH AND GERMAN 216

Есжанова Гульчат Куанышовна, Турдалиева Элмира Долдыбаевна
ТУРА ТОЛЫҚТАУЫШТЫҢ ЕРЕЖЕЛЕРІ, СҰРАУЛАРЫ, ЖАСАЛУ ЕРЕКШЕЛІГІ МЕН ТҰЛҒАСЫ 221

Есжанова Гульчат Куанышовна, Шайжанова Меруерт Маратовна
ИССЛЕДОВАНИЯ ПРЯМОГО ДОПОЛНЕНИЯ 225

Жардамалиева Жанар Бахыткалиевна, Абдирайымова Гульнар Сериковна
ПСИХОЛИНГВИСТИЧЕСКОЕ ВОСПРИЯТИЕ РЕКЛАМНОГО ДИСКУРСА 229

Жардамалиева Жанар Бахыткалиевна, Калкабаева Гульмира Уркеновна
ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИССЛЕДОВАНИЯ РЕКЛАМНОГО ДИСКУРСА 235

Иманбердиева Сауле Құрманбайқызы, Ағабекова Жазира Ағабекқызы
ҚАРАҒАНДЫ ОБЛЫСЫНЫҢ БИОТОПОНИМДЕРІ 240

Калкабаева Гулмира Уркеновна, Турдалиева Элмира Долдыбаевна
РАБОТА НАД ТЕКСТАМИ ПО СПЕЦИАЛЬНОСТИ НА ЗАНЯТИЯХ “ПРОФЕССИОНАЛЬНЫЙ РУССКИЙ ЯЗЫК” 245

Кульдеева Гульнара Ильясовна
ПЕРЕВОДЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ В КАЗАХСТАНЕ: ПРОБЛЕМЫ СТАНДАРТИЗАЦИИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ 249

Қамзаева Күлшат Саликқызы
Ә. КЕКІЛБАЙҰЛЫНЫҢ «БІР ШӨКІМ БҰЛТ» ТУЫНДЫСЫНЫҢ ТІЛДІК АСПЕКТІЛЕРІ 254

Құлманов Сәрсенбай Қуантайұлы, Малбақов Мырзаберген Малбақұлы
КІРМЕ СӨЗДЕР СӨЗДІГІНЕ АЛЫНАТЫН ТАРИХИ ЛЕКСИКАНЫҢ ҚҰРАМЫ ТУРАЛЫ 257

Малбақов Мырзаберген Малбақұлы
КІРМЕ АТАУЛАРДЫҢ ШАРТТЫ БЕЛГІЛЕРІ ТУРАЛЫ 261

Нұриманов Бекарыс Тілегенұлы, Маслов Халел Борисович
ӘЛЕМДІК ФОЛЬКЛОРТАНУДАҒЫ ФЕЙКЛОР ТЕОРИЯСЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТҮРКІ ФОЛЬКЛОРЫНДАҒЫ КӨРІНІСІ 265

Рысберген Қыздархан Құрмашқызы
ДҮНИЕЖҮЗІЛІК САЯСИ КАРТАДАҒЫ ГЕОГРАФИЯЛЫҚ АТАУЛАРДЫ ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ЛАТЫНГРАФИКАЛЫ ӘЛІПБИІНДЕ ӘЗІРЛЕУ МӘСЕЛЕСІ 270

Салтақова Жанат , Әлбеков Тоқтар
ШЕЖІРЕ ЖЫРЛАРДЫҢ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫ 274

Сәрсек Нәзира Әбдіманапқызы
ҚАЗАҚ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРІНДЕГІ ТӨРТ ТҮЛІК АТАУЛАРЫ МЕН ОЛАРҒА ҚАТЫСТЫ ҰҒЫМДАР 279

Sarsenova Zhuldyz Bekzhanovna, Shevyakova Tatiyana Vasiliyevna
THE REPRESENTATION OF BRITISH NATIONAL IDENTITY AS AN EXPRESSION OF HISTORY AND CULTURE OF THE UK 283

Сейітбекова Айнұр Аташбекқызы
ЖАҢА ГРАФИКАМЕН АРАБ, ПАРСЫ ЖАРЫСПАЛЫ ТІЛДІК БІРЛІКТЕРДІ ОРФОГРАФИЯЛАУ МӘСЕЛЕСІ 288

Сейітбекова Айнұр Аташбекқызы
КИРИЛЛ ЖӘНЕ ЛАТЫН ГРАФИКАЛАРЫНДА АРАБ, ПАРСЫ СӨЗДЕРІН ЛЕКСИКОГРАФИЯЛАУДАҒЫ СӨЗДІК МАҚАЛАНЫҢ ҚҰРЫЛЫМЫ 293

Табылдиева Нағима Мұратқызы
БІЛІМГЕРДІҢ ТІЛДІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ШЫҒАРМАЛАР МЕН ПУБЛИЦИСТИКАЛЫҚ МӘТІНДЕРДІ ҚОЛДАНУ АРҚЫЛЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ МҮМКІНДІКТЕРІ 297

Хамзина Карлыгаш Мауеновна, **Калыбекова Каламкас Сагиндыковна**
АДАМ КОНЦЕПЦИЯСЫНЫҢ ҚАЗАҚ ПОВЕСТЕРІНДЕГІ КӨРІНІСІ 302

Шайжанова Меруерт Маратовна, Есжанова Гульчат Куанышовна
ИНТЕРНАЦИОНАЛЬНАЯ И ПСЕВДОИНТЕРНАЦИОНАЛЬНАЯ ЛЕКСИКА: ОСНОВНАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА, СПОСОБЫ ПЕРЕВОДА 307

Шормақова Арайлым Ботанқызы
КӨРКЕМ ДИСКУРСТАҒЫ КОНЦЕПТІЛЕРДІҢ КӨРІНІСІ (Ә.КЕКІЛБАЕВТЫҢ «БІР ШОҚ ЖИДЕ» ПОВЕСІ БОЙЫНША) 311

ПСИХОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫ – ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ НАУКА – PSYCHOLOGICAL SCIENCE

Мусина Гулмира Мерлатовна
ТҰЛҒАНЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ДЕНСАУЛЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ 315

ӨНЕРТАНУ ҒЫЛЫМЫ – НАУКА ОБ ИСКУССТВЕ – ART SCIENCE

Әннәс Бағдат, Сағатқызы Елігай
ҚЫТАЙДАҒЫ ҚАЗАҚ КИНОСЫ: ҰЛТТЫҚ МӘДЕНИЕТ ПЕН ДӘСТҮРДІҢ КӨРІНІС ТАБУ СИПАТЫ 319

Бегалинова Гүлнар Абдрахманқызы, **Махамбетов Бауыржан Нұржанұлы**
XX-XXI ҒАСЫРДЫҢ ТОҒЫСЫНДА ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЭСТРАДАЛЫҚ-ДЖАЗ ОРЫНДАУШЫЛЫҚ ӨНЕРІНІҢ ДАМУЫ 325

Ембергенова Динара Алиевна, Ахмедова Айжан Тимуровна
ВЛИЯНИЕ КУЛЬТУРНОЙ ДИНАМИКИ НА ПРОЦЕСС ВИЗУАЛИЗАЦИИ ИДЕОЛОГИЧЕСКОЙ СИТУАЦИИ В КАЗАХСТАНЕ 330

Кульмаметова Ажар Равильевна
ФОРТЕПИАННЫЙ ДУЭТ В КАЗАХСКОЙ МУЗЫКАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЕ – ИСТОРИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ 335

Нусупова Айзада Сайфуллаевна
ПРЕТВОРЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНЫХ ТРАДИЦИЙ В ЖАНРЕ СИМФОНИЧЕСКОЙ КАРТИНЫ КАЗАХСТАНСКИХ КОМПОЗИТОРОВ 341

Рыскулов Куаныш Токтарбаевич, Жугунусов Рустем Ербулатович
О ПОЭТИЧЕСКОМ ТЕКСТЕ КАНТАТЫ СЫДЫКА МУХАМЕДЖАНОВА «ВРЕМЕНА ГОДА» НА СТИХИ АБАЯ 346

Тлеубаева Балжан Сейдрамановна, **Тлеубаев Сералы Шабаевич,**
Дильдебаева Гульмира Рахымжановна
КАЗАХСКИЙ ТАНЕЦ В ИНТЕРПРЕТАЦИИ РЕЖИССЕРА-БАЛЕТМЕЙСТЕРА.....357

ТЕХНИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМЫ – ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ – TECHNICAL SCIENCE

Жамалов Ажумакан, Боқтыбаева Индира Алтынбекқызы
ЖАЗЫҚ КҮН КОЛЛЕКТОРЛАРЫНЫҢ ТЕМПЕРАТУРАЛЫҚ ЖӘНЕ ЖЫЛУ РЕЖИМІН ЗЕРТТЕУ.....366

Касымкулова Дана Санаққызы, **Маликова Феруза Умирзаховна**
ТҰЛҒАНЫ БИОМЕТРИЯЛЫҚ СӘЙКЕСТЕНДІРУ ҚҰРАЛДАРЫ.....369

Мынбаев Мурат Тайкельтирович, Байжанова Жазира Болатбековна
РАЗРАБОТКА МЕТОДИКИ РАСЧЕТА НЕСТАЦИОНАРНОГО ТЕМПЕРАТУРНОГО ПОЛЯ
СПЕЦОДЕЖДЫ ПРИ ВОЗДЕЙСТВИИ ИК ИЗЛУЧЕНИИ.....373

Утельбаева Динара Бакытжановна, Байжанова Жазира Болатбековна
ХАРАКТЕРИСТИКА ГЕОМЕТРИЧЕСКИХ ФОРМ ГОЛОВНЫХ УБОРОВ 378

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ – СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ –
INFORMATION ABOUT AUTHORS 383

СЕРИК КУАНДЫКОВИЧ АКШУЛАКОВ

Серик Куандыкович Акшулаков (род. 1952 году, г. Шалкар, Актюбинская обл., Казахстан) – казахстанский врач-нейрохирург. Профессор, доктор медицинских наук, академик НАН РК, Лауреат Государственной премии РК в области науки и техники, «Қазақстанның Еңбек Ері». Председатель Правления АО «Национальный центр нейрохирургии», главный внештатный нейрохирург МЗ РК, Президент Казахской ассоциации нейрохирургов, главный редактор журнала «Нейрохирургия и неврология Казахстана», почетный профессор НИИ нейрохирургии имени академика Н.Н. Бурденко РАМН, член Комитета по нейротравматологии Всемирной Федерации Нейрохирургических Обществ, член Исполнительного Комитета Азиатского Конгресса Нейрохирургов, член редколлегии журнала «Acta Neurochirurgica» The European Journal of Neurosurgery, член редколлегии журнала «Детская нейрохирургия и неврология», (Россия), член редколлегии журнала «Эпилепсия. Пароксизмальные состояния» (Россия), почетный член Ассоциации нейрохирургов России, член академии Academia Eurasiana Neurochirurgica.

БИОГРАФИЯ

Серик Куандыкович Акшулаков родился 3 июля 1952 года в г. Шалкар.

В 1975 г. окончил Актюбинский государственный медицинский институт. С 1976 по 1978 годы учился в клинической ординатуре по травматологии и ортопедии. В последующем работал нейрохирургом в Актюбинской областной больнице. С 1981 по 1983 год — клинический ординатор, а с 1983 по 1986 год аспирант НИИ нейрохирургии им. акад. Н. Н. Бурденко РАМН г. Москва. После защиты кандидатской диссертации с 1986 по 1989 годы научный сотрудник НИИ нейрохирургии им. акад. Н. Н. Бурденко. С 1989 по 1992 годы сотрудник кафедры нейрохирургии Казахского государственного института усовершенствования врачей. С 1992 по 1995 года докторант НИИ нейрохирургии им. акад. Н. Н. Бурденко РАМН. В 1995 году защитил докторскую диссертацию на тему: «Клинико-эпидемиологическое исследование черепно-мозговой травмы в Республике Казахстан». С 1996 года заведующий кафедрой нейрохирургии Алматинского государственного института усовершенствования врачей.

ТРУДЫ

Опубликовано более 250 научных работ (из них 80 в зарубежных журналах), в том числе 13 монографий (4 изданы в Российской федерации). Является автором 13 патентов. Труды за последние 5 лет:

Монографии: «Хроническая субдуральная гематома» (2008 г.), «Эхинококкоз человека (эпидемиология, клиника, диагностика, лечение и профилактика)» (2009 г.), «Эндоваскулярное лечение артериальных аневризм головного мозга» (2012 г.), «Вертебропластика в лечении патологии позвоночника» (2012 г.), «Об истории нейрохирургической службы Республики Казахстан» (2012 г.).

Методические рекомендации: «Экстракраниальный-интракраниальный анастомоз между поверхностной височной артерией и средней мозговой артерией» (2013 г.). Публикации в резенцируемых журналах с импакт-фактором: «Neurosurgical Center in Astana, Capital of Kazakhstan» (World Neurosurgery, 2010), «Role of the Asian Congress of Neurological Surgeons in neurosurgery development of Kazakhstan» (Asian Journal of Neurosurgery, 2012), «Malignant Tumours of the Central Nervous System in Kazakhstan — Incidence Trends from 2004–2011» (Asian Pac J Cancer Prev, 2013).

НАГРАДЫ, ЗВАНИЯ

- 1998 — «Қазақстанның еңбегі сіңген қызметкері»;
- 2001, 2005, 2010 — Благодарственная грамота Президента Республики Казахстан;
- 2005 — Лауреат высшей независимой премии «Платиновый Тарлан»;
- 2005 — Звание «Заботящийся Врач мира» Всемирной ассоциации врачей;
- 2008 — Лауреат премии им. Н. И. Пирогова (Россия);
- 2008, 2009 — Лауреат премии «Алтын Адам»;
- 2010 — Орден «Парасат»;
- 2011 — Победитель Республиканского конкурса «Выдающиеся инженерные проекты современного Казахстана» Внедрение новых технологии в нейрохирургии НИА РК;
- 2012 — Звание «Асқақ азамат»;
- 2012 — Лауреат премии «Золотой эндоскоп» (ФРГ);
- 2013 — Лауреат Государственной премии РК в области науки и техники.
- 2015 — Заслуженный деятель Казахстана[1]
- 2016 — Қазақстанның Еңбек Ері с вручение Золотой звезды и ордена Отан[2]

Профессиональная деятельность

- с 2008 года — Председатель Правления АО «Национальный центр нейрохирургии»
- 1996—2008 гг. — Заведующий кафедрой нейрохирургии Алматинского Института Усовершенствования врачей;
- 1992—1995 гг. — Докторант НИИ нейрохирургии им.акад. Н. Н. Бурденко РАМН, главный внештатный нейрохирург МЗ РК;
- 1989—1991 гг. — Ассистент, доцент кафедры нейрохирургии Алматинского Института Усовершенствования врачей;
- 1987—1989 гг. — Младший научный сотрудник Актюбинского государственного медицинского института;
- 1983—1986 гг. — Аспирант НИИ нейрохирургии им. Н. Н. Бурденко;
- 1981—1983 гг. — Клинический ординатор по специальности нейрохирург;
- 1978—1981 гг. — Врач нейрохирург;
- 1976—1978 гг. — Клинический ординатор;
- 1975—1976 гг. — Врач хирург.

ДОПОЛНИТЕЛЬНАЯ ИНФОРМАЦИЯ

Был организатором международных конференций по нейрохирургии в Алматы и регионах 2000—2009 гг. с участием учёных из России, Германии, Швейцарии, Турции, Израиля и др. стран; I и II съезда нейрохирургов Казахстана с международным участием (Астана, 2009, 2012); Международной конференции по цереброваскулярной патологии (Актау, 2010); Образовательных курсов Всемирной Федерации Нейрохирургических Сообществ (Астана, 2010); Образовательных курсов Европейской Ассоциации нейрохирургических сообществ (Астана, 2013); 10-го Азиатского конгресса нейрохирургов (Астана, 2014). Акшулаков С. К. выполняет наиболее сложные нейрохирургические операции при опухолях базальных отделов головного мозга, ствола мозга, желудочковой системы мозга с применением операционного микроскопа и микронейрохирургии. Им проведено более 5000 операций на головном мозге и позвоночнике. Он внедрил основы микронейрохирургии, эндоскопическую нейрохирургию (трансназальные эндоскопические подходы, эндоскопические операции при водянке головного мозга), впервые применил нейронавигацию в Казахстане, впервые в Казахстане осуществил опе ративное лечение эпилепсии.

Наука. Основные направления научной деятельности: нейроонкология, травмы ЦНС, спинальная и сосудистая нейрохирургия. За последние годы был научным руководителем следующих научных проектов: «Разработка и совершенствование современных технологий профилактики, диагностики, лечения и реабилитации при сосудистых заболеваниях головного мозга», «Разработка стандартов хирургического лечения дегенеративно-дистрофических заболеваний позвоночника в зависимости от вида поражения». Под его руководством подготовлено и защищено 2 докторских и 20 кандидатских диссертаций.

ЗАҢ ҒЫЛЫМЫ
ЮРИДИЧЕСКАЯ НАУКА
LAW SCIENCE

Алауханов Есберген Оразович
«Заслуженный деятель Казахстана»,
доктор юридических наук, профессор, ученый-криминолог,
член Союза писателей и журналистов Казахстана,
почетный академик Национальной Академии Наук Казахстана,
главный редактор международного научного журнала «Наука и жизнь Казахстана»

Исмаилова Диляра Шахмуратовна,
к.ю.н., доцент кафедры «Юриспруденция и международное право»
Университета «Туран»
E-mail: di.ismailova@mail.ru

Жугралина Бахыт Мапашевна
к.ю.н., доцент кафедры международного права
Казахского университета международных отношений и мировых языков
имени Абылай хана
E-mail: ladnur @mail.ru

ОБЕСПЕЧЕНИЕ ПРАВ И СВОБОД ГРАЖДАН РК ПРИ ПРИНЯТИИ ОГРАНИЧИТЕЛЬНЫХ МЕР В ПЕРИОД ЧРЕЗВЫЧАЙНЫХ СИТУАЦИЙ

Түйін. Мақалада Төтенше жағдайлар кезінде шектеу шараларын қолдану кезінде Қазақстан Республикасы азаматтарының құқықтары мен бостандықтарын қамтамасыз ету қарастырылады. Пандемияға байланысты құқықтардың уақытша шектеулері оларды негізсіз бұзуға немесе шектеуге әкеп соқпастан , халықаралық құқық нормаларына сәйкес келуге тиіс.

Кілт сөздер: Құқық, азаматтардың еркіндігі, төтенше жағдай, төтенше жағдай, шектеу шаралары, коронавирус.

Резюме. В статье рассматриваются обеспечение прав и свобод граждан Республики Казахстан при принятии ограничительных мер в период чрезвычайных ситуаций. Временные ограничения прав, связанные с пандемией, должны соответствовать нормам международного права, не приводя к необоснованному нарушению или ограничению их.

Ключевые слова: права, свобода граждан, чрезвычайное положение, чрезвычайная ситуация, ограничительные меры, коронавирус.

Summary. The article deals with ensuring the rights and freedoms of citizens of the Republic of Kazakhstan when taking restrictive measures during emergencies. Temporary restrictions on rights related to the pandemic should be consistent with international law, without unduly violating or restricting them.

Keywords: rights, freedom of citizens, state of emergency, emergency situation, restrictive measures, coronavirus.

Главной задачей властей в любой стране мира, в том числе и государственной власти Казахстана является сохранение жизни и здоровья граждан. Правительства многих государств мира принимают все возможные меры по сохранению доходов населения, обеспечению социальной и экономической стабильности. Но ситуация в экономике Казахстана все же может стать неуправляемой, так как финансовая помощь, которую «получили 4 млн 250 тыс. граждан

страны, а также продуктовые наборы, которыми охвачено более 1,1 граждан, не смогут восполнить в полной мере всех потребностей граждан, а также малого и среднего бизнеса» [1]. Принятые частичные послабления карантина нельзя рассматривать как возвращение к привычному укладу жизни. В этой связи, очевидно, что правовое положение граждан и юридических лиц в период чрезвычайного положения требует к себе повышенного внимания со стороны науки и практики, а дальнейшее изучение вопросов обеспечения прав и свобод граждан РК при принятии ограничительных мер в период чрезвычайных ситуаций становится актуальной научной проблемой.

В современном мире от ответственного государства ожидается, что оно принимает решение отступить от выполнения своих обязательств в сфере прав человека исключительно в таких обстоятельствах, которые делают невозможным их выполнение защиты прав в полной мере. Современное государство существует в конечном счете для того, чтобы обеспечивать и защищать права человека, а чрезвычайное положение - это как раз ситуация, в которой государство временно не в силах обеспечивать какие-то права человека. Однако над этим временным бессилием всегда должны иметь месть два принципа: стремление государства как можно скорее вернуться к нормальной ситуации и введение чрезвычайных мер в силу необходимости, а не в силу возможности.

В рамках сказанного выше целью данной должно стать изучение новых подходов к обеспечению прав и свобод граждан РК при принятии ограничительных мер в период чрезвычайных ситуаций.

Эпидемий не длятся долго, но они имеют свойство возвращаться. Именно поэтому правовой науке нужно за период, когда вирус COVID 19 ослабнет в летний период, создать достаточно правовых гарантий и механизмов, которые бы гарантировали права граждан и юридических лиц в период применения по отношению к ним ограничительных мер.

Как отмечает Президент РК Касым-Жомарт Токаев: «Наша страна вступает в качественно новую фазу своего развития. По сути, мы будем жить в новой реальности. Поэтому предстоит осуществить масштабную, глубинную трансформацию экономики и системы госуправления» [1].

В печатных источниках, в статьях казахстанских юристов и представителей общественности можно встретить анализ множества уголовно – правовых и административно – правовых аспектов применения ответственности за нарушение карантинных мер. Мы в своей статье также обратили свое внимание на указанный блок проблем, поставив перед законодателем ряд вопросов.

Рассмотрев вопросы разграничения применения мер уголовной и административной ответственности далее хотелось отдельное внимание уделить вопросам обеспечение конституционных прав и свобод граждан при принятии в отношении них ограничительных мер в целях недопущения распространения коронавируса.

В международном праве, включая основные договоры в сфере прав человека, достаточно жестко оговариваются правила, в рамках которых государства могут отступать от своих обязательств. Эти правила называют оговорками об отступлении (derogation clauses). Эти правила глубоко рациональны и исходят из понимания того, что государство искреннее желает, как можно раньше снова начать соблюдать права человека, устранив препятствия, мешающие этому. Соответственно, ограничения эти должны быть точечными и обоснованными. Если, к примеру, в каком-то регионе одной страны произошло наводнение, то в затронутой зоне имеет смысл на какое-то короткое время ограничить мирные собрания, но это не повод запретить профсоюзы и мирные митинги во всей стране.

Как известно, Казахстан является участником юридически обязательного Международного пакта о гражданских и политических правах, который гарантирует значительную часть перечисленных прав человека. Статья 4 Пакта прямо оговаривает возможность введения государствами чрезвычайного положения. Государства, согласно этой статье, могут отступать от своих обязательств в области прав человека, если «жизнь нации находится под угрозой», однако такие чрезвычайные меры должны быть соразмерны «остроте положения». Пакет также запрещает такие меры, которые «являются несовместимыми с их другими обязательствами по международному праву и влекут за собой дискриминации исключительно на основе расы, цвета кожи, пола, языка, религии или социального происхождения». Эта же статья Пакта оговаривает, что государство, использующее право отступления, «должно немедленно информировать другие Государства, участвующие в настоящем Пакте, через посредство Генерального секретаря ООН о положениях, от которых оно отступило, и о причинах, побудивших к такому решению».

То есть государство может вводить чрезвычайные меры, но:

1) государство должно удостовериться, что введение чрезвычайного положения необходимо, то есть нет никаких альтернатив, кроме как ввести чрезвычайные меры, в ситуации, когда «жизнь нации» под угрозой;

2) государство должно минимизировать воздействие принимаемых им в рамках чрезвычайного положения мер на права человека;

3) вводимые ограничения должны быть необходимы, пропорциональны и недискримина-

ционны, то есть государство не может вводить абы какие ограничения - напротив, каждое ограничение или отступление от обязательства должно быть прямо связано с невозможностью государства обеспечить это соответствующее право в данных условиях, не должно превышать необходимых пределов и не должно порождать дискриминацию;

4) и, как бы не хотелось, есть такие права, которые нельзя нарушить ни при каких обстоятельствах, в том числе во время чрезвычайного положения: это включает в себя право на жизнь, запрет геноцида, пыток, рабства и внесудебных казней;

5) наконец, все меры должны быть публичными - то есть быть известными населению.

Естественно, государство не может ограничить вообще все гражданские права только потому, что в одном городе случилось землетрясение - государство должно обосновать, почему - то или иное право ограничено и почему именно в таком объеме и на данной территории. Причем на «почему» ответ должен заключаться в реализации жизненных интересов общества. И, очевидно, эти отступления от прав не могут продолжаться необоснованно долго (в Египте, например, режим ЧП так продержался 31 год - с 1981-го по 2012-й).

В сегодняшней ситуации в Казахстане, полагаю, как защитник права, государство вероятно использует чрезвычайные меры в силу того, что пандемия создает такие условия, в которых при нормальном функционировании общества государство не может обеспечить права на жизнь и охрану здоровья. Отсюда ограничение передвижения и публичных собраний. Однако государство также должно осознавать свою обязанность принять меры к тому, что минимизировать и последствия применения чрезвычайных мер. Речь в том числе об ограничениях, приведших к потере доходов граждан.

Верховный комиссар ООН по правам человека в связи с пандемией уже призвала государства проявить готовность к реагированию на последствия вводимых ими мер для экономически уязвимых людей и семей. Это, можно предполагать, не только люди, не имеющие накоплений, но и люди с инвалидностью, пожилые, люди, чьи жизнь или здоровье зависят от своевременного обеспечения лекарствами, в том числе живущие с ВИЧ или диабетом. Государству следует уже сейчас иметь понятные стратегии в отношении защиты таких людей.

Как известно, согласно пункту 1 статьи 16 Конституции Казахстана каждый имеет право на личную свободу [2]. В соответствии с пунктом 1 статьи 9 Международного пакта о гражданских и политических правах от 16.12.1966 г. никто не должен быть лишен свободы иначе, как на таких основаниях и в соответствии с такой процедурой, которые установлены законом.

Лишение свободы либо ее ограничение предполагается как правило по приговору или постановлению суда за совершение уголовного или административного правонарушения соответственно.

Однако, как быть если лицо необходимо изолировать, госпитализировать, когда его заболевание представляет опасность для окружающих? И одновременно возникает вопрос подлежит ли такое лицо принудительной госпитализации при его нежелании получать лечение?

Согласно пункту 1 статьи 90 Кодекса РК «О здоровье народа и системе здравоохранения» от 18.09.2009 г. (далее - Кодекс РК о здоровье народа) в случае уклонения от обследования и лечения граждане, больные заболеваниями, представляющими опасность для окружающих, подвергаются освидетельствованию и лечению в принудительном порядке в соответствии с законами Республики Казахстан.

Хотя статья 93 Кодекса РК о здоровье народа предусматривает право граждан отказаться от оказания ему медицинской помощи, статья 94 этого же кодекса допускает оказание медицинской помощи без его согласия при заболеваниях, представляющих опасность для окружающих, к которым отнесен коронавирус.

Для коронавируса и иных инфекционных заболеваний, представляющих опасность для окружающих, кроме туберкулеза действующее законодательство РК не предусматривает отдельного принудительного порядка для освидетельствования и лечения. Как было отмечено вначале настоящей статьи согласно Конституции РК и Международному Пакту никто не может быть лишен свободы иначе как по решению суда.

Исходя из этого в таких случаях вступают в действие нормы Гражданско - процессуального кодекса РК [3]. Гражданский процессуальный кодекс Республики Казахстан не предусматривает отдельного порядка принудительной госпитализации граждан по решению суда при коронавирусе.

Однако это не означает невозможность его принудительной госпитализации по решению суда. Решение суда при уклонении гражданина от госпитализации является как гарантией соблюдения прав и свобод самого гражданина, так и механизмом обеспечения безопасности окружающих от самонадеянного и безответственного лица, если его болезнь представляет таковую опасность.

Для обеспечения соблюдения прав граждан от незаконной и необоснованной госпитализации в медицинское учреждение на наш взгляд будет верным применение по аналогии закона, норм главы 40 ГПК РК, которые представляются более подходящими как по предмету производства так и по порядку принятия решения.

Глава 40 закрепляет особое производство по делам о принудительном лечении гражданина, больного туберкулезом и уклоняющегося от лечения.

Часть 4 статьи 6 ГПК РК предусматривает, что в случае отсутствия норм права, регулирующих спорное правоотношение, суд применяет нормы права, регулирующие сходные отношения, а при отсутствии таких норм разрешает спор исходя из общих начал и смысла законодательства Республики Казахстан. Аналогичную возможность применения аналогии процессуального закона закрепляет статья 13 ЗРК «О правовых актах» от 6 апреля 2016 г [4]. Сам ГПК РК не запрещает прямо применение аналогии закона.

Более того, статья 8 ГПК РК устанавливает, что каждый вправе обратиться в суд за защитой нарушенных или оспариваемых прав, свобод и законных интересов. Данный процессуальный принцип применим не только к гражданам, но и к учреждениям, государственным органам.

Отметим также, что туберкулез также относится к заболеванию, представляющего опасность для окружающих и наряду с коронавирусом содержится в перечне заболеваний, представляющих опасность для окружающих, утвержденного приказом МЗиСР РК от 21 мая 2015 г [5].

Статьи 346-348 ГПК РК закрепляют следующих порядок принудительного лечения гражданина, больного и уклоняющегося от лечения.

Заявление о принудительном лечении гражданина, больного, без его согласия подается представителем органов (организаций) здравоохранения по месту нахождения учреждения, осуществляющего медицинское (диспансерное) наблюдение за этим больным, или в суд по месту жительства больного.

К заявлению, в котором должны быть указаны предусмотренные законом основания для лечения гражданина, больного, без его согласия, прилагаются заключение организации здравоохранения о признании больным, а также документы, подтверждающие отказ больного от лечения, назначенного врачом. Заявление о принудительном лечении гражданина, больного и уклоняющегося от лечения, судья рассматривает в течение пяти рабочих дней со дня принятия заявления к производству суда.

Дело рассматривается с участием гражданина, направляемого на принудительное лечение в зале судебного заседания, либо по месту нахождения учреждения, осуществляющего медицинское (диспансерное) наблюдение за этим больным.

В случае, когда по данным специализированной организации, представителя организации здравоохранения, внесших представление о направлении на принудительное лечение, и прокурора лицо представляет опасность для окружающих в связи с угрозой распространения болезни, дело может быть рассмотрено в отсутствие лица либо с использованием средств видеоконференцсвязи при ее наличии.

Рассмотрев заявление по существу, суд выносит решение, которым отклоняет либо удовлетворяет заявление. Решение об удовлетворении заявления является основанием для направления гражданина, больного, на принудительное лечение в специализированную организацию на установленный законом срок.

Исполнение решения суда о направлении гражданина, больного, на принудительное лечение возлагается на органы исполнительного производства.

Возложение обязанности исполнение решения на органы исполнительного производства конечно вызывает определенное недоумение, но это скорее вопрос времени, когда он будет надлежащим образом урегулирован законодателем.

Следует обратить внимание на то, что принятое решение судом в указанном порядке по аналогии процессуального закона не предусматривает вступления его в законную силу со дня оглашения, а также не отнесено к решениям подлежащим немедленному исполнению. Тем не менее, статья 244 ГПК РК предусматривает право суда вследствие особых обстоятельств (к которым можно отнести опасность заражения коронавирусом окружающих) обратить свое решение к немедленному исполнению.

В целом, в завершении данной работы важно отметить, что режим чрезвычайного положения зачастую может служить поводом или способствует нарушению прав человека, причем системных и порой - наиболее тяжелых.

Нынешнее чрезвычайное положение - это первый такой опыт и для казахстанцев, и для государства, равно как и для казахстанских экспертов, правозащитников и активистов. Справедливо было сказано выдающимся ученым юристом Алаухановым Е.О. по этому поводу, что криминогенная безответственность, самонадеянное либо легкомысленное пренебрежение правилами безопасности на производстве, на транспорте и в быту выступает причиной неосторожной преступности. Ущерб от нее может во много раз превышать физический и материальный вред от всех преступлений против жизни и здоровья вместе взятых**.** [6 Алауханов Е.О. 2013] Вводимые меры создают прецедент, к опыту которого будут прибегать при возможных аналогичных ситуациях в будущем. Тем более важно, чтобы ограничения, связанные с пандемией, соответствовали нормам международного права и не приводили к необоснованному нарушению или ограничению прав человека. Благо, что в этой ситуации оказался весь мир и есть пространство для обмена опыта, а в том же международном

праве есть комплекс норм и принципов, которые могут послужить руководством для государства при введении и реализации чрезвычайных полномочий.

В ходе нынешней пандемии эксперты Совета ООН по правам человека уже выразили озабоченность тем, что некоторые правительства могут использовать сложившиеся чрезвычайные условия для того, чтобы подавить несогласие или преследовать активистов и правозащитников. Такие действия являются злоупотреблением правом государства использовать чрезвычайные полномочия, в том числе, когда такие активисты, без ущерба легитимным чрезвычайным мерам, способствуют открытости этих самых мер.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Выступление Президента РК К.-К. Токаева «О продлении режима ЧП в стране // https: // yandex.kz/turbo?text=https%3A%2F%2Fwww.zakon.kz %2F5016383-polnyy-tekst-vystupleniya-tokaeva-o.html

2. Конституция Республики Казахстан, принятая на республиканском референдуме 30 августа 1995 года (с изменениями и дополнениями по состоянию на 23.03.2019 г.) // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1005029 [Режим доступа: 20.04.2020]

3. Гражданский процессуальный Кодекс Республики Казахстан от 31 октября 2015 года № 377-V (с изменениями и дополнениями по состоянию на 10.01.2020 г.) // [Режим доступа https: // online.zakon.kz/document/?doc_id=34329053]

4. Закон Республики Казахстан «О правовых актах» от 6 апреля 2016 года № 480-V (с изменениями и дополнениями по состоянию на 01.01.2020 г.) // [Режим доступа: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=37312788]

5. Приказ Министра здравоохранения и социального развития Республики Казахстан от 21 мая 2015 года № 367 «Об утверждении перечня социально значимых заболеваний и заболеваний, представляющих опасность для окружающих», зарегистрированный в Министерстве юстиции Республики Казахстан 30 июня 2015 года № 11512 [Режим доступа: http://adilet.zan.kz/rus/docs/V1500011512]

6. Алауханов Е.О. Криминология. Учебники и учебные пособия (Юридический Центр Пресс). 2013 год – 820 с. // [Режим доступа // https://kartaslov.ru/книги/Алауханов_Е_О_Криминология/3]

Акимбекова Саида Аминовна,
д.ю.н., академический профессор
Высшей школы права «Әділет»
Каспийского общественного университета

Яковлева Светлана Васильевна,
к.ю.н., судья Алматинского городского суда

ЭЛЕКТРОННОЕ СУДОПРОИЗВОДСТВО В ПЕРИОД ПАНДЕМИИ

Аңдатпа. Тарихта алғаш рет қазақстандық соттар онлайн режимінде жүз пайызға жұмыс істейді. Яғни, барлық сот отырыстары өткізіліп, іс жүзінде болу сот залдарында тараптар мен басқа да қатысушылар процесс. Мұндай жұмыс форматының себебі COVID-19 коронавирус пандемиясы болып табылады.

Бұл мақалада сот отырыстарын онлайн форматта өткізудің ерекшеліктері ашылады.

Түйінді сөздер: сот, онлайн-процесс, электрондық сот өндірісі, бейнеконференция, сот отырысы.

Аннотация. Впервые в истории казахстанские суды на сто процентов работают в режиме онлайн. То есть, почти все судебные заседания проведены без фактического пребывания в судебных залах сторон и других участников процессов. Причиной такого формата работы явилась пандемия коронавируса COVID -19.

В данной статье раскрываются особенности проведения судебных заседаний в формате онлайн.

Ключевые слова: суд, онлайн-процесс, электронное судопроизводство, видеоконференц-связь, судебное заседание.

Annotation. For the first time in history, Kazakhstan's courts are one hundred percent online. In other words, almost all court sessions were held without the actual presence of the parties and other participants in the proceedings in the courtrooms. The reason for this format of work was the COVID -19 coronavirus pandemic.

This article describes the features of conducting court sessions in online format.

Keywords: court, online process, electronic court proceedings, videoconferencing, court session.

В настоящее время эпидемиологическая обстановка по COVID-19 представляет проблему для многих стран мира, в том числе и для Республики Казахстан.

Заражение инфекционными заболеваниями является предметом повышенного внимания и вызывает растущую обеспокоенность в обществе, что, несомненно, осознается и на государственном уровне. Так, Указом Президента Республики Казахстан К.Ж. Токаевым «О введении чрезвычайного положения в Республике Казахстан» в стране объявлен режим чрезвычайного положения.

Несмотря на характерный для любой судебной системы мира консерватизм, правосудие в Казахстане не могло оставаться в стороне и игнорировать чрезвычайное положение, вызванное пандемией нового коронавируса COVID -19. Поэтому Верховным Судом Республики Казахстан было решено проведение всех судебных процессов дистанционно с применением IT-технологий (ВКС, в т.ч. мобильного приложения «TrueConf»).

Дистанционное участие в судебных заседаниях принципиально не является чем-то новым, но оно оказалось особенно востребовано после введения ограничительных мер против распространения коронавирусной инфекции. Практика показывает, что залогом успеха в работе судебных органов является способность правильно и грамотно использовать имеющуюся правовую базу, а также развитие информационных и телекоммуникационных технологий. Судебные заседания в онлайн формате в судах Республики Казахстан применялись и до введения чрезвычайного положения, но неукоснительное соблюдение предписания санитарных служб заставили суды резко увеличить рассмотрение дел в онлайн-режиме. Об этом, также свидетельствует и статистика, так, например, в 2018 году посредством ВКС в судах республики ежедневно проводилось 40 заседаний, в 2019 году – 110, в 2020 (до режима ЧП) – 150 заседаний. В первую неделю карантинного режима (с 16 по 23 марта 2020 г.) суды ежедневно рассматривали дистанционно около 1000 дел, или 50% всех судебных заседаний. К концу первой декады апреля уже почти 2000 заседаний провели с помощью видео-конференц-связи [1].

Электронное правосудие - установленная

законом процессуальная деятельность суда по отправлению правосудия по подведомственным ему делам, при которой дистанционное (удаленное) общение с участниками процесса и бездокументарная форма передачи данных (сведений, документов и др.) производятся с использованием информационных технологий (сети Интернет, других средств телекоммуникационной связи), являющихся альтернативным или субсидиарным средством общения (извещения, слушания) по отношению к существующей документарной форме передачи данных [2, с. 5].

Как справедливо указывают С.П. Мороз и М.А. Акимбекова «проведение дистанционных судебных заседаний посредством видеоконференц-связи сокращает сроки рассмотрения судебных дел, решает проблемы участия в рассмотрении дел лиц, находящихся на карантине» [3, с. 25].

К нашему сожалению, проведение дистанционных судебных заседаний посредством видеоконференц-связи вызывает недоверие и нередко подвергается критике в отечественной науке и в среде практикующих юристов.

Так, например, В. Водолазкин указывает, что «такое дистанционное судопроизводство нарушало основополагающий принцип гражданского и уголовного судопроизводства - состязательность, так как отсутствовала возможность для каждого участника процесса слышать и видеть ход судебного заседания, задавать вопросы и получать ответы в режиме реального времени. Также в таком случае тяжело было обеспечить всесторонность, объективность и полноту исследования обстоятельств дела» [4].

В свою очередь Г.Ж. Сулейменова отмечает, что «такая форма осуществления правосудия существенно нарушает требования закона, предъявляемые к процедуре проведения судебного разбирательства и, как следствие – нарушает гарантированные Конституцией РК и Уголовно-процессуальным кодексом РК права участников процесса» [5].

Верховный Суд Республики Казахстан разделяет мнение о том, что традиционное офлайн рассмотрение судом дел – самое лучшее. Но в сегодняшней сложной эпидемиологической ситуации онлайн суды – решение оптимальное [6].

Давайте не будем забывать, что неукоснительное соблюдение предписания санитарных служб - мера вынужденная и обязательное требование для всех.

Право на охрану здоровья, являясь одним из основных прав человека, имеющим такой же юридический статус как право на жизнь или свобода совести, в отличие от классических прав человека не получило универсального признания в национальных правовых системах. Между тем, в принятой в 1998 г. Всемирной декларации по здравоохранению всеми участниками Всемирной ассамблеи здоровья, включая Казахстан, было признано, что здоровье и благосостояние людей являются конечной целью социального и экономического развития общества [7].

Накопленные человечеством знания свидетельствуют о том, что именно здоровье определяет выживание человека как биологического вида. Здоровье является важнейшей качественной характеристикой, отражающей физическое, психическое и социальное благополучие. Одновременно здоровье - залог успешной интеграции индивида в обществе [8, с. 9].

В современных условиях человек как биологический вид и как личность, обладающая правовым статусом, является объектом воздействия целого ряда факторов, угрожающих его жизни и здоровью.

И в этой связи, суды Республики Казахстан нацелены, прежде всего, на сохранение здоровья граждан, без ущерба их прав.

Полагаем, что пандемия не только не затормозила, а подстегнула прогресс в судах Республики Казахстан.

Сегодня обеспечение лиц, участвующих в деле, информацией, имеющей значение для эффективной реализации процессуальных прав, осуществляется посредством извещения о процессе и об отдельных судебных заседаниях, направления процессуальных документов, ознакомления с материалами дела, протоколами судебных заседаний, непосредственного или опосредованного (при помощи систем видеоконференц-связи) участия в судебном заседании, направления (высылки) судом копий судебных актов, размещения информации на созданных в последнее десятилетие официальных Интернет-сайтах судов и другими способами.

Чтобы выдержать незапланированное увеличение нагрузки на систему видео-конференц-связи, в судебной системе Казахстана резко увеличили количество серверов и пропускную способность системы, но без сбоев все равно не обошлось. Так, случаются потери связи, искажения изображений, задержки голосового потока и другие трудности. В Министерство цифрового развития, инноваций и аэрокосмической промышленности Казахстана направлено обращение об увеличении пропускной способности каналов связи в два раза. Это поможет минимизировать имеющиеся технические трудности.

Полагаем, что в ближайшей перспективе внедрение элементов так называемого «электронного правосудия» и электронного документооборота будет только расширяться.

Практика показывает, что проблема использования видеоконференцсвязи в гражданском, уголовном, административном процессах имеет не только техническую, но и юридическую и др. сторону.

Правовая регламентация применения такой современной технологии, как видеокон-

ференцсвязь (при наличии соответствующего оборудования и конкретных методических рекомендаций), позволяет существенно уменьшить финансовые затраты, а также решить ряд организационных вопросов.

В ряде государств уже созданы нормативно-правовые основы использования видеоконференцсвязи, а также накоплен немалый опыт ее применения в сфере уголовного судопроизводства (например, в Австралии, Великобритании, Германии, Индии, Италии, Канаде, Новой Зеландии, США, Украине, Финляндии, Эстонии). Очевидно, что изучение зарубежного опыта в данной области позволит значительно расширить сферу использования видеоконференцсвязи, наглядно продемонстрировать ее потенциал при производстве процессуальных действий [9, с. 7].

Верховным судом Республики Казахстан разработана специальная памятка по подготовке к дистанционному судебному разбирательству, которая опубликована на сайте http://sud.gov.kz/rus.

На наш взгляд у онлайн процессов плюсов больше нежели минусов. Ведь для проведения судебного заседания от участников процесса требуется лишь выполнение следующих условий:

Заранее подготовить свое пространство для участия в удаленном заседании.

Обеспечить достаточно хорошее освещение. Лучше всего поддерживать естественное освещение, обустроив рабочее место возле окна или поставив перед собой лампу. По возможности не стоит размещать стол так, чтобы за спиной оказались окно или лампы, иначе будет плохо видно самого участника.

Необходимо убедиться, что камера расположена на уровне глаз или чуть выше. Можно взять подставку для ноутбука (телефона) или поднять их на необходимую высоту при помощи стопки книг.

Визуально оградить пространство при помощи предметов или ленты для понимания расстояния как далеко можно отойти от компьютера во время процесса, чтобы не пропадало с экрана изображение, было все слышно и слышали остальных участников.

Убедиться в том, что рядом находятся все необходимые для участия материалы, чтобы не приходилось отвлекаться во время процесса.

Проверить нет ли на заднем плане чего-то, что может отвлечь внимание участников процесса.

Предупредить лиц, находящихся рядом об участии на судебном процессе, с целью исключения присутствия посторонних лиц.

Не забыть закрыть дверь и окна, чтобы свести фоновый шум к минимуму.

Настроить устройства. Подключить ноутбук к проводной локальной сети, не полагаясь излишне на Wi-Fi сеть. Это может показаться устаревшим приемом, но он все-таки обеспечивает более быстрое и надежное соединение.

Внимательно изучить технологии видеоконференц-связи, с которыми предстоит работать. Имеется возможности воспользоваться различными онлайн-руководствами по использованию таких платформ, как Zoom и Whatsapp.

Заранее загрузить приложение для онлайн-встречи или открыть его в окне браузера.

Закрыть все приложения на ноутбуке, которые не будут использоваться в онлайн заседании.

Смотреть на камеру так, чтобы поддерживать зрительный контакт со всеми участниками.

Вести себя так, как будто находитесь в зале судебного заседания.

Уважать время других и высказываться так, чтобы было понятно всем участникам судебного процесса.

В завершение заседания будьте готовы обсудить дату следующей встречи и, что вас ждет на следующем заседании.

Более того, имеется возможность предварительно обговорив с секретарем судебного заседания сделать пробные видеозвонки, алгоритм действий, чтобы ознакомиться с форматом ВКС, а также протестировать громкость, сравнить качество звука при использовании гарнитуры и при использовании микрофона, встроенного в компьютер.

Нельзя забывать о том, что всегда есть вероятность возникновения непредвиденных обстоятельств, которые могут изменить ход ВКС. Например, погодные условия – солнце или дождь – могут повлиять на освещение в вашей комнате. Свет отключат. Необходимо позаботиться о дополнительном источнике питания. Кроме того, на заднем плане могут оказаться дети, которые будут шуметь. Несмотря на то, что эти вещи порой неизбежны, стоит заранее тщательно подготовиться.

Всегда надо помнить, что в зал судебного заседания не допускаются лица, которые не достигли шестнадцатилетнего возраста, кроме тех, кто является участником по делу.

На сегодняшний день можем с уверенностью сказать, что:

1. Онлайн процессы (с оговоркой - в целом и в среднем) не уступают по результативности очному.

2. Секретари и судьи слету освоили приложения и инструменты видеоконференций и прекрасно справляются. Так, что завсегдателям ВКС есть чему у них еще поучиться.

3. Стороны прекрасно владеют всеми навыками ВКС. Сами подсказывают как устранить технические неполадки. Лихо переключаются с одного гаджета, во время ВКС, на другой.

На наш взгляд, даже после снятия карантинных ограничений онлайн судебные процессы будут проводиться в большей степени, нежели офлайн. Более того, онлайн судебный процесс приравнивается к офлайн суду:

1. Участие в суде через гаджет не нарушает право граждан на судебную защиту.

2. Добиться правды в суде, обжаловав судебные акты, можно и, участвуя в нем онлайн. Стороны имеют возможность задать вопросы, услышать ответы, заявить ходатайства, отвод, т.е. полноценно реализовать свои процессуальные права.

Оценка предоставленным доказательствам судом производится независимо от формата заседания, который никак не отражается на качестве рассмотрения дел. То есть изменения и отмены судебных актов никак не связаны с форматом заседаний.

3. Судебное заседание в онлайн формате минимизирует риск заражения различными инфекционными заболеваниями.

Полагаем, что большинство споров в будущем будут решаться в онлайн-судах, а не на физических слушаниях. За исключением особо сложных случаев. Это лишь вопрос времени. Тенденции очевидны и неизбежны.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1 Хабдулхабар Ж. В Казахстане суды проходят онлайн. Не нарушает ли это закон и права казахстанцев? // https://informburo.kz.

2 Василькова С.В. Электронное правосудие в цивилистическом процессе: дис. ... кандидат юридических наук. - Саратов, 2018. – 251 с.

3 Мороз С.П., Акимбекова М.А. Правосудие Республики Казахстан в период пандемии коронавируса // ZANGER № 5 (226). - 2020. - С. 24-27.

4 Водолазкин В. Дистанционное правосудие по-казахстански // https://forbes.kz.

5 Сулейменова Г.Ж. Рассмотрение судом уголовных дел посредством видеосвязи: процессуальное регулирование и реалии // http://advokatura.kz.

6 Пресс-служба Верховного Суда Республики Казахстан. Суды онлайн: важнее всего здоровье людей // https://sud.gov.kz.

7 Здоровье - 2020: основы европейской политики и стратегия для XXI века (2013 г.) // https://online.zakon.kz.

8 Сильченко Н.П. Международно-правовые механизмы обеспечения права на охрану здоровья в контексте эпидемий, представляющих глобальную угрозу: дисс. ... кандидат юридических наук. - М. 2012. - 248 с.

9 Архипова Е.А. Применение видеоконференцсвязи в уголовном судопроизводстве России и зарубежных стран: сравнительно-правовое исследование: дисс. ... кандидат юридических наук. - М., 2013. – 198 с.

УДК 351.711

Abdilda Dilyana
associate professor
Eurasian Law Academy named after D.Kunaev

Altynbayev Yernur
master of law

ORGANIZATIONAL PRINCIPLES OF THE STATE SERVICE OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN

Түйін. Осы зерттеуде авторлар Қазақстан Республикасының Мемлекеттік қызмет қағидаларының құрылысында маңызды рөл атқаратын кейбір ұйымдастырушылық принциптерді қарастырды, олар мемлекеттік органдардың барлық жүйесінің матрицасы болып табылады. Елдің мемлекеттік-қызметтік заңнамасының кейбір шешілмеген теориялық проблемаларын жайғастыра отырып, оларға кешенді талдау жүргізуге әрекет жасалды.

Түйінді сөздер: мемлекеттік қызметшілер, қағида, заңнама, кәсіби қызмет, нәтижелілік, тиімділік.

Резюме. В настоящем исследовании авторами рассмотрены некоторые организационные принципы, занимающие значимую роль в устройстве принципов государственной службы Республики Казахстан, так как служат матрицей всей системы государственных органов государства. Предпринята попытка провести их комплексный анализ с позиционированием некоторых нерешенных теоретических проблем государственно-служебного законодательства страны.

Ключевые слова: государственные служащие, принцип, законодательство, профессиональная деятельность, результативность, эффективность.

Summary. This article discusses the issues of organizational principles that take a special place in the system of principles of public service of the Republic of Kazakhstan, since they are the main principles of organization and normal formation of the entire system of state bodies of the country. The author makes an attempt to conduct their system analysis with the designation of some incomplete theoretical problems of state-service legislation.

Keywords: State employee, principle, legislation, professional activity.

Organizational principles occupy a special place in the system of principles of civil service of the Republic of Kazakhstan, since they are the main principles of organization and normal functioning of the entire system of state bodies of the country. Being pivotal in their legal nature, they are implemented in legal norms that detail and concretize the professional activities of civil servants in Kazakhstan. In this article, the authors have made an attempt to carry out their systematic analysis with the designation of some not yet fully resolved theoretical problems of state and official legislation.

The administrative reform carried out in recent years in Kazakhstan has affected the most important spheres of the state's life, and relations between the state and citizens have changed. At present, the requirements for civil servants have significantly increased, the relevant experience and the system of public administration have been accumulated. In modern conditions, the state should become an effective professional service focused on the quality result of their activities in government bodies [Muzapar D.Zh., Rakimbaev E.N., 2019, p. 402].

One of the basic and first principles of public service is the principle of efficiency, effectiveness and transparency in the activities of public bodies is one of the principles of public administration. Its inclusion in the system of principles of civil service is due to the fact that public administration is the sphere of direct professional activity of civil servants. This principle is new in the legislation on public service and the need to consolidate it in the law is caused by the important tasks that the public service of the Republic of Kazakhstan is called upon to solve [Duisenov E.E., 2016, p. 42].

Efficiency and effectiveness in the activities of state bodies are determined by the goals and objectives of state bodies, which they are called upon to solve, based on their own specifics. At the same time, social and economic programs, increasing the level of well-being of the population, improving the quality of services provided to citizens.

Evaluation of the effectiveness and efficiency of the activities of state bodies is given by the higher-ranking state bodies in relation to them.

Transparency in the activities of state bodies implies the openness of their activities to the population. Thus, conducting testing procedures, competitions for holding government positions in the mode of openness of their coverage, form a positive image of government bodies among the population.

In the Strategy "Kazakhstan-2050", the President of the country notes: "We managed to make a kind

of revolution in public administration, to reorient it towards improving the quality of services to the population" [Nazarbayev N.A., 2012].

The principle of professionalism and competence of civil servants. The problem of forming a qualitative new composition of administrative and managerial personnel, achieving the effectiveness of their activities, professional growth, the development of creative innovative potential is very relevant [Kultemirova L.T., 2019, b.151].

Professionalism is a deep and comprehensive knowledge and possession of practical skills in a particular area of socially useful activity. As for civil servants, their professionalism presupposes, first of all, knowledge (availability of education) of the peculiarities of the respective managed sphere. In addition, civil servants are required to have some training in the field of management theory, constitutional, administrative and other branches of law that are directly related to their professional activities.

The essence of this principle lies in the fact that a civil servant performs official duties on a professional basis, i.e. performs the main work for which he receives a salary (salary, wages). The professionalism of a civil servant is designed to ensure the stability of the civil service, high-quality performance of functions, his constant readiness for difficult tasks, the possibility of improving his professional qualities, etc. In addition, the civil servant must be a competent employee, i.e. qualitatively exercise their powers and, of course, civil servants must have such a quality as honesty. Employees should demonstrate this quality in relation to the performance of official duties, colleagues and managers, as well as citizens [Duisenov E.E., 2016, p. 44].

The principle of the obligatory execution of decisions made by higher state bodies and officials within the limits of their powers for subordinate civil servants and employees of lower state bodies. This principle helps to ensure the normal operation of state bodies, taking into account the construction of the entire state apparatus on the traditional principles of management organization: hierarchical structure of state administration and state bodies; division of the competence of state bodies and the powers of civil servants, their clear definition in special laws, regulations and instructions; fixing the powers of the rights, duties and responsibilities of civil servants; the relationship between sectoral and inter-sectoral principles in public administration, as well as taking into account territorial factors; combination of collegiality and one-man management; construction of a control system with a combination of linear and functional principles [Duisenov E.E., 2016, p. 47].

Today, the functions that the state performs, its relationship with both society and state bodies is acquiring a weight of great social significance. And this is not accidental, because the social significance of the state primarily expresses the main directions of the state's activities, its goals and objectives [Primbetov S.Zh., Berdibaeva A.K., 2017, p.81].

The state apparatus is rather complexly structured and consists of government posts, structural divisions and other administrative entities. The absence of the principle of obligatory decisions for civil servants made by higher state bodies and leaders can create chaos in the management system, irresponsibility of officials, abuse of service, etc.

At the end of November 2019, the Head of State Kassym-Jomart Tokayev signed the law "On Amendments and Additions to Certain Legislative Acts of the Republic of Kazakhstan on Civil Service and Anti-Corruption Issues." The amendments are aimed at increasing personal discipline and responsibility of top managers in the commission of corruption crimes by their subordinates. So, they include the rule on the establishment of personal responsibility of leaders - political civil servants - ministers, heads of structures and akims of regions [Tokayev K-Zh, 2019].

The civil servant is responsible for the legality of his actions. In case of doubts about the legality of the order received for execution, he must immediately inform his immediate supervisor in writing, the head who issued the order, and the superior supervisor. If the superior in position, and in his absence the manager who issued the order, confirms the specified order in writing, then the civil servant is obliged to execute it, except for cases when its execution is an administrative or criminal offense. Responsibility for the consequences of the execution by a civil servant of an unlawful order is borne by the head who confirmed this order.

The principle of personal responsibility for non-fulfillment or improper fulfillment by a civil servant of official duties and exceeding his powers. June 23, 2020 President of Kazakhstan Tokayev K-Zh. K. congratulating the civil servants of Kazakhstan on the holiday noted: "Civil servants have a special responsibility for the implementation of reforms, modernization of the entire country, implementation of the concept of a"Hearing State"[Tokayev K-Zh., 2020].

This principle has its roots in the Soviet civil service. Only in accordance with this principle can such an important link of state administration as the execution of decisions be actively pursued. All the executive discipline of civil servants is based on it. This principle is fundamental in the mechanism of functioning of all bodies of state power and is a direct consequence of the vertical of power and the hierarchical structure of state bodies.

This principle is aimed at strengthening state discipline, creating a sense of personal responsibility of civil servants for the assigned task. This principle requires that each employee does not shy away from responsibility, does not hide behind other people's

backs, but makes full use of the rights granted to him according to his position, shows independence and is personally responsible both for the decisions he made and the official documents prepared by him, and for those consequences that they can call. An especially important organizational and legal form is one-man management, which is used most often in the executive branch. However, one-man management has the disadvantage that the decision made by the sole leader is sometimes one-sided, not taking into account the opinion of specialists, it may not reflect the experience and knowledge of the staff of the government body.

The obligation to be held accountable for one's actions presupposes the existence of a body or a leader empowered to demand reports from employees and formally assess their performance, and, where appropriate, apply measures to them. In this case, various types of proceedings can be applied: disciplinary, administrative, etc. Ensuring the personal responsibility of civil servants is the official duty of the respective leaders. Their powers in this regard are enshrined in the relevant regulations.

Decisions that are developed and adopted by civil servants must meet the requirements of expediency, legality, compliance with the provisions of legal acts of management. Incompetent decisions made by government officials can damage public relations. Therefore, the preparation and adoption of such decisions should be of particular importance. For non-fulfillment or improper fulfillment by a civil servant of the duties assigned to him, for exceeding his official powers, as well as for failure to comply with the restrictions related to civil service established by legislative acts on the civil service, disciplinary sanctions may be imposed on a civil servant.

The principle of taking into account public opinion and publicity, with the exception of activities, constituting state secrets or other secrets protected by law. Basically, this principle also contains moral and ethical principles. As you know, public opinion about public service is formed on the basis of the specific results of the activities of state bodies and their employees. Taking into account public opinion, in turn, presupposes the adoption of adequate decisions by the heads of state bodies and their employees on almost all issues of public service. It seems that taking into account public opinion could be implemented in the form of permanent nationwide programs of sociological surveys of various groups of the population on assessing the activities of certain state bodies and officials [Duisenov E.E., 2016, p. 51].

September 2, 2019 President of the Republic of Kazakhstan K-Zh.K. Tokayev, speaking with his Address to the people of Kazakhstan, noted that "Our common task is to implement the concept of a"Hearing State", which responds promptly and effectively to all constructive requests of citizens. Only through a constant dialogue between the authorities and society can a harmonious state be built, embedded in the context of modern geopolitics.

Therefore, it is necessary to support and strengthen civil society, to involve it in the discussion of the most pressing national tasks in order to solve them. Public dialogue, openness, prompt response to the needs of people are the main priorities in the activities of state bodies[Tokayev K-Zh, 2019].

The openness (openness, transparency) of the civil service corresponds to the progressing process of democratization of society and is aimed, to a certain extent, at establishing social control over the activities of civil servants.

With regard to openness, this concept is directly related to publicity in the civil service, through which it is possible to obtain information (unclassified) about the activities of state bodies and civil servants. Public service should be organized and carried out on the principle of publicity and openness. The most important aspects of the activities of civil servants should be open to the media and the entire public. This has a positive effect on both public opinion and the image of an individual civil servant.

Openness in the implementation of public service is due, on the one hand, to the provision on the need for citizens to participate in the management of the state and society, and on the other, to the need for constant consideration of citizens' opinions when solving state problems.

To ensure openness in the civil service system, it is necessary:

- create a mechanism for taking into account the opinions of citizens;
- to formulate the legal conditions for the safety of citizens in case of criticism of state bodies, officials, and administrative structures;
- to ensure publicity in the process of exercising by civil servants of their powers and competence of state bodies through the media.

It should be noted that there can be no genuine control of civil servants without expanding publicity, taking into account public opinion, openness and accessibility for control. Not a single employee of state bodies can remain out of control, out of criticism.

As for the observance of state secrets by civil servants, the legal regime of state secrets and other secrets protected by law is regulated by the legislation of the Republic of Kazakhstan.

The principle of equal pay for work of equal value is an essential guarantee for civil servants in Kazakhstan. Indeed, in paragraph 2 of Article 24 of the Constitution of the Republic of Kazakhstan it is written: "Everyone has the right to ... remuneration for work, without any discrimination". Consequently, equal pay for equal work is based on the aforementioned constitutional establishment,

which, in addition, is enshrined in a number of international legal acts.

Encouragement of civil servants for conscientious, proactive performance of official duties and performance of tasks of particular importance and complexity. The President of the Republic of Kazakhstan emphasized the need to attract trained young cadres to their ranks in order to improve the efficiency of civil servants. As noted in the Address, "starting in 2020, we will begin a gradual reduction in the number of civil servants, and the released funds will be directed to material incentives for the most useful workers" [Tokayev K-Zh, 2019].

This principle is based on the recognition by the leadership of the state body of conscientious, exemplary work and the merits of the state body. As a sanction, an incentive measure is expressed in awards, bonuses, gratitude, etc. Encouragement is an incentive for the conscientious performance of civil servants of their functional duties.

Summarizing this article, it should be noted that the most important point in the implementation of these principles is the need to maintain a balance between the need to stabilize public administration personnel and their constant renewal and rejuvenation in order to maintain continuity, improve professional competence and efficiency of civil servants.

REFERENCES:

1. Duisenov E.E. Commentary to the Law of the Republic of Kazakhstan «On the state service of the Republic of Kazakhstan» (article-by-article). Edition.2, - (with supplements).- Almaty, "Asyl kitap" 2016.-340 p.

2. Kultemirova L.T. Organizational and legal basis for the formation of the service career of civil servants of the Republic of Kazakhstan. // Collection of articles of the International Scientific and Practical Conference within the framework of the Sapargaliyev Readings on the topic "Topical issues of the implementation of the Concept of Legal Policy of the Republic of Kazakhstan (period from 2010 to 2020). Alibayeva - Almaty, 2019 .-- S. 147-152.

3. Muzapar D.Zh., Rakimbaev E.N. Constitutional and legal foundations and problems of modernization of civil service in the Republic of Kazakhstan. // Collection of articles of the International Scientific and Practical Conference dedicated to the memory of Doctor of Law, Professor Kim Vladimir Alexandrovich on the topic "Kazakhstani constitutionalism: problems and solutions": - Executive editor G.A. ... Alibayeva - Almaty, Printmaster, 2019 - 500s. 2019, pp. 402-409.

4. Nazarbayev N.A. "Kazakhstan-2050: "Strategy" Kazakhstan-2050: a new political course of the established state» Almaty, 2012. [Electronic resource]: dated December 14, 2012. Access from the Information and Legal System of Regulatory Legal Acts of the RK "Adilet". Access mode: URL: http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1200002050/free. (Date of access: 10.02.2020).

5. Primbetov S.Zh., Berdibaeva A.K. On the role of the Department of the Agency for Civil Service Affairs and Anti-Corruption in Almaty, in monitoring compliance with legislation in the provision of public services. // International popular science journal "Science and Life of Kazakhstan", No. 3 (46) 2017, pp. 81-84.

6. Tokaev Қ-Zh. "Constructive public dialogue is the basis of stability and prosperity in Kazakhstan": Message from K.-J. Tokayev to the people of Kazakhstan dated 09/02/2019. [Electronic resource]: Access mode: URL: //http://www.akorda.kz/kz/addresses/addresses_of_president/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyn-kazakstan-halkyna-zholdauy. (Date of access: 06.02.2020).

7. Tokayev signed a law on the responsibility of managers for the corruption of subordinates. 11/28/2019. [Electronic resource]: Access mode: URL: https: //www.zakon.kz/4996767-tokaev-podpisal-zakon-o-vnesenii.html. Date of access: 21.07.2020).

8. Tokaev Қ-Zh. Special responsibility is assigned to civil servants. 06/23/2020. [Electronic resource]: Access mode: URL: https://www.inform.kz/ru/na-gossluzhaschih-vozlagaetsya-osobaya-otvetstvennost-kasym-zhomart-tokaev_a3664899 Date of access: 21.07.2020).

УДК 341.4

Әбділда Диляна Әділқызы
з.ғ.к.
конституциялық, халықаралық құқық және кеден ісі кафедрасының доценті
Д.А.Қонаев атындағы Еуразиялық заң академиясы

Жайлау Жанат
з.ғ.к.,
құқық кафедрасының доценті
Алматы Университеті

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚТАҒЫ САЛААРАЛЫҚ ҚАҒИДАЛАРДЫҢ ЕРЕКШЕЛІГІ

Түйін. Мақалада авторлар халықаралық қылмыстық құқықтың кейбір салааралық қағидаларының ерекшеліктерін зерттейді. Сонымен қатар қарастырылып отырған мәселе бойыншашетелдік және отандық ғалымдардыңғылыми еңбектеріне талдау жасалынады. Бұл мақаланың өзектілігі қылмыстың барлық көріністерімен тікелей байланысты, бұл мемлекеттердің ұлттық қауіпсіздігіне және тұтастай халықаралық құқықтық тәртіпке үлкен қауіп төндіреді.

Түйінді сөздер: халықаралық қылмыстық құқық, ерекшелігі, қағидалар, қылмыс, қылмыстық заңнама.

Резюме. В данной статье авторами исследуются особенности некоторых межотраслевых принципов международного уголовного права. Кроме того, проведен анализ научных трудов зарубежных и отечественных ученых по рассматриваемому вопросу. Актуальность данной статьи напрямую связана с преступностью во всех ее проявлениях представляет наибольшую угрозу национальной безопасности государств и международному правопорядку в целом.

Ключевые слова: международное уголовное право, особенности, принципы, преступность, уголовное законодательство.

Summary. In this article, the authors explore the features of some intersectoral principles of international criminal law. In addition, the analysis of scientific works of foreign and domestic scientists on the issue under consideration. The relevance of this article is directly related to crime in all its manifestations, which is the greatest threat to the national security of States and the international legal order as a whole.

Keywords: International criminal law, features, principles, criminality, criminal legislation.

Еліміз осы жылы өз тәуелсіздігінің жиырма тоғызыншы жылдық мерей тойын тойлағалы отыр, осы жылдар бойы демократиялы құқықтық мемлекет құру барысында. Осы кезең барысында елде болып жатқан экономикалық, саяси және әлеуметтік өзгерістерге сәйкес келетін заңнаманың оңтайлы моделін іздестіру жүріп жатыр.

Әлемдік қоғамдастыққа белсенді түрде ене отырып, Қазақстан Республикасы бірінші қатарда барлық салалардағы ұлттық заңнаманы дамытуға және жетілдіруге, сонымен бірге, ондағы халықаралық қылмыстық құқық нормаларын тиімді іске асыруға ерекше мән береді.

2019 жылдың 2 қыркүйегінде Қазақстан Республикасы Президентінің Қазақстан халқына Жолдауында Президентіміз Қ-Ж. Тоқаев мемлекеттің қазіргі кездегі қылмыстық саясаты аясында ел Конституциясында кепілдендірілген азаматтардың құқықтары мен мүдделерін қорғауға байланысты міндеттерді шешу қажеттілігіне ерекше назар аударды. Кінәсіздік презумциясы қағидасы толыққанды сақталуы қажет делінген [Қ-Ж.К. Тоқаев, 2019ж.].

Отыз жылдан аз уақыт ішінде Қазақстан Республикасының шарттық, қылмыстық, қылмыстық іс-жүргізу заңнамалары бірқатар маңызды өзгерістерге ұшырады және бұл, ең алдымен, ел өмірінің қоғамдық-саяси және әлеуметтік-экономикалық салаларындағы реформаларға байланысты.

Уақыт қоғамнан адами және азаматтық құндылықтардың басымдығы идеяларына, адам мен азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын қорғауға, меншіктің барлық нысандарын тең қорғауға және т.б. проблемаларға негізделген жаңа сапалы қылмыстық заң жасауды талап етті. Атақты заңгерлердің үлкен тобы Конституция мен салалық кодекстерді жасау мен қабылдауға орасан зор күш-жігер жұмсады және бұл үрдіс әлі де тоқтамауда, үнемі жетілдіріліп отыр [Алауханов Е. О., 2017, 25б.].

Халықаралық және ұлттық қылмыстық құқық арақатынасы мен өзара байланысы күні бүгінге дейін аса маңызды және күрделі мәселердің бірі болып табылады.Қазақстан әлемнің бәсекеге қабілетті 50 елінің қатарына кіруге ұмтылысы мен тәжірибелік әрекеттері мемлекет пен қоғамның саясаттағы заңның үстемдігін, халықаралық міндеттемелердің ішкі мүдделерден басымдылығын, жалпыға бірдей танылған халықа-

ралық құқықтық қағидалар мен нормалардың әмбебапты қолайлығын қамтамассыз ету үшін айтарлықтай күш-жігерді талап етеді. Сонымен қатар, осы тұрғыда қол жеткізілген оң тәжірибені сақтау бірінші кезектегі міндет болып табылады. «Біздің басымдықтарымыз өзгеріссіз қалады - XXI ғасыр сынақтарына төтеп бере алатын және ұзақ мерзімді ұлттық мүдделерді қамтамассыз етуге бағытталған белсенді, әртараптандырылған және теңдестірілген сыртқы саясат», - Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстан жедел экономикалық, әлеуметтік және саяси жаңару жолында» Қазақстан халқына Жолдауында делінген [Н.Ә. Назарбаев, 2005].

Қазақстандық заңгер С.А. Ахметованың ойынша, қазіргі кезде халықаралық қауіпсіздікке тікелей қауіп төндіретін қоғамдық қауіптілік деңгейі өте жоғары болған және қылмыстардың субъектілері тек жеке тұлғалар немесе олар құрған трансұлттық ұйымдастырылған қылмыстық қоғамдастық қана емес, мемлекеттердің өзі немесе олардың одақтары болып табылатын халықаралық қылмыстың дәл өзі.Бұл қазіргі заман халықаралық құқығындағы, атап айтқанда, халықаралық қылмыстық құқықтағы «халықаралық қылмыстар» немесе «адамзаттың бейбітшілігі мен қауіпсіздігіне қарсы қылмыс» деп сипатталатын қылмыстар. Осыған орай, геноцид, биоцид, апартеид, ерекше әскери қылмыстар және тағы басқалар секілді қылмыстар үшін жазалану бастапқыда тек хахықаралық құқықтық нормалармен анықталынуы керек. Негізі әскери қылмыскерлерді халықаралық қылмыстық жауапкершілікке тарту үшін 1945 жылы құрылған Нюрнберг әскери трибуналының үкімінде Екінші дүниежүзілік соғыс кезінде нацистік Германия жасаған халықаралық заңсыз әрекеттер «халықаралық құқыққа қарсы қылмыс» ретінде алғашқы рет анықталғаны кездейсоқ нәрсе емес [Ахметова С.А., 2008,36.].

Егерде, мысалы, мемлекет өзінің екіжақты немесе аймақтық шарттық міндеттемелерін орындамауы, жалпы алғанда, халықаралық қауіпсіздік пен тұрақтылыққа аса ықпалын тигізбесе, онда халықаралық құқықтың негізгі қағидаларын, сондай-ақ аса қауіпті халықаралық қылмыстардың алдын алуға, жолын кесуге және жазалауға бағытталған әмбебап шарттық нормалар мен қағидаларды өрескел бұзу және сақтамау, мұндай мемлекеттің халықаралық-құқықтық жауапкершілігін тудыратын тұтастай халықаралық құқықты елеулі бұзу,ресми түрде халықаралық құқық тұрғысынан «қылмыстық» мемлекеттік саясатты іске асырған нақты адамдар ретінде қарастырылуы керек және қарастырылатын болады [Ахметова С.А., 2008,36.].

Мемлекеттердің қылмыстылықпен күресу аясындағы ынтымақтастығы елдердің әр түрлі мәселер шеңберіндегі жалпы ынтымақтастығының бір бөлігі болып саналғандықтан, халықаралық қылмыстық құқықта да халықаралық құқықтың жалпы қағидалары әрекет етеді.

Халықаралық қылмыстылықпен күресу үшін халықаралық қылмыстық құқық номалары мен қағидаларының кодификациясы талап етілді. Бұл қылмыстылықтың өсуіне төтеп бере алатын, осындай қылмыстарды жасағаны үшін ұлттық деңгеймен қатар халықаралық-құқықтық деңгейде жауапкершілікті өтей алатын кодификациялық нормалар қажет болды. Бұл үрдістің тиімді жүзеге асырылуы үшін халықаралық қылмыстық құқық қағидаларының ғылыми негізделген концепциясы аса маңызды болып табылады, ол соңында мемлекетаралық, сонымен бірге ішкі қудалау және халықаралық құқыққа қарсы қылмыс жасалғаны үшін кінәлі адамдарды жазалау саласындағы халықаралық қылмыстық құқықтың үстемдігін орнатуға мүмкіндік береді.

Халықаралық қылмыстық құқықтың пайда болуы мен дамуы мәселелерінің ғылыми көзқарастарын сараптай отырып, халықаралық құқықтың осы саласындағы қағидаларына негізсіз аз көңіл бөлінеді, біртұтас және жалпыға бірдей танылған қағидалар жүйесі жоқ, бұл осы саланың нормалары мен қағидаларын одан әрі кодификациялау жөніндегі жұмысты анық қиындатады және күмән тудыртады.

Осыған орай, халықаралық қылмыстардың жоғарғы деңгейде болуы, агрессияның жазалануы мен қылмыстық халықаралық-құқықтық нормалардың кодификациялау мәселелері, халықаралық терроризм, халықаралық қылмыстар үшін мемлекеттердің жауапкершілік нормаларын кодификациялау үрдісінің немқұрайлылығы, халықаралық қылмыстық әділеттілігін нығайтуды кейбір мемлекеттер өз әрекеттері арқылы қаламауы, сондай-ақ, халықаралық қылмыстық құқық нормалары мен қағидаларын біржүйелілікке келтіру мәселелері бойынша доктриналық тәсілдің дамымауы мен сәйкестенбеуі, жалпы алғанда, халықаралық қылмыстық құқық қағидаларының нормативті мазмұны мен жүйелілігінің ғылыми сараптама мәселелерін өзекті етеді.

Бұдан басқа, көрсетілген проблемалық мәселелер халықаралық құқық доктринасы мен Қазақстан Республикасының халықаралық қылмысқа қарсы күрес саласындағы қылмыстық саясаты үшін ерекше өзекті болып саналады, өйткені, Қазақстан өз тәуелсіз сыртқы саясатының салыстырмалы қысқа мерзімі ішінде өз белсенділігін танытты және осы қылмыстардың алдын алу, болдырмау мен жазалау саласындағы мемлекетаралық ынтымақтастықты одан әрі тиімді етуге ниет білдірді. Сонымен бірге, қазақстандық халықаралық-құқықтық ғылымында халықаралық қылмыстық құқық қағидаларының реттеуші жүйесін қалыптастыру мен дамыту мәселелеріне арналған ғылыми зерттеулердің осы саладағы

республиканың ресми сыртқы саясатына оң әсер ететін айтарлықтай салмақты мәндері әлі де жеткілікті емес.

2014 ж. Қазақстан Республикасының жаңа Қылмыстық және Қылмыстық іс-жүргізу кодекстерінің қабылдануы құқықтық қоғам үшін аса ірі оқиға болды. Заңнамада бұрын-соңды Қазақстанның құқықтық жүйесіне тән емес құқықтық институтар мен нормалар көптеп пайда болды. Осыған орай ғылыми ортада инновациялар қызу пікірталас тудыртты. Ең алдымен, олардың қабылдану себептерінің негізін атап кету ықтимал, бұл Қазақстанның бірқатар халықаралық ұйымдарына кіруін қажет ететін саяси фактор болды. Ал қарастырылып отырған фактор,өз кезегінде, қолданып жүрген заңнаманы ізгілендіруді қажет етті [Абдрашев Р.М., 2017,246.].

Бәріне әйгілі болғандай, халықаралық жария құқығының кез келген саласы өз бетінше әрекет етпейді, және белгілі бір дәрежеде бір саланың нормативті мазмұнының үдемелі дамуы мен өзгеруі басқа, жақын халықаралық құқық саласына әсер етеді. Мұның негізгі түсіндірмесін халықаралық құқықтың барлық салаларына нормалардың, қағидалардың және басқа да маңызды салалық құрамдас элементтердің бірдей заңи табиғаты тән.

Сонымен қатар, бұндай салааралық қатынас халықаралық қылмыстық құқық пен халықаралық құқықтың халықаралық гуманитарлық құқық, сыртқы қатынастар құқығы, адам құқықтарының халықаралық құқығы, халықаралық әуе құқығы, халықаралық теңіз құқығы сияқты салалары арасында өзара байланысы байқалады. . Халықаралық қылмыстық құқық пен жаңа дамып келе жатқан - халықаралық жауапкершілік құқығы салалары арасында өзара әрекет етуі өте тығыз көрінеді.

Халықаралық қылмыстық құқық қағидалары арасында төмендегілерді ерекше атап кетуге болды:

1.Өзара толықтыру қағидасы - халықаралық қылмыстық құқықтың салааралық қағидасы ретінде халықаралық құқық салалары арасындағы тығыз байланыстың бар екендігін тану негізінде пайда болады. Бұл қағиданың мәні, ең біріншідден, халықаралық құқық салаларының жалпылама мүдделерінің негізінде ашылуы қажет. Өз субъектілері арасындағы шарттық негізде пайда болатын халықаралық құқықтың өзі ең негізгі мақсатты – халықаралық бейбітшілік пен қауіпсіздікті қолдауды ұстанады. Халықаралық құқық субъектілері арасындағы барлық қатынастар тек қана бейбіт түрде болуы керек екені де мәлім факт [Ахметова С.А., 2008, 656.].

Осыған орай, халықаралық құқықтың әрбір саласы қандайда болсын мөлшерде бірін бірі толықтырады, олардың арасында қандайда бір байланыс туындап, олардың өзара әрекеттесуі пайда болады.Халықаралық құқықтың басты қағидаларының негізінде құрылған арнайы салалалық қағидалар бір бірімен нақты осы салаға тән ерекшеліктерді, өзара байланыстарды ескере отырып қалыптастырады.

2. Халықаралық құқықтың ұлттық құқықтан басымдылық қағидасы. Халықаралық және ұлттық құқық арақатынасы мн өзара әрекет ету мәселелері күні бүгінге дейін аса маңызды және күрделі проблемалардың бірі болып табылады [Әбділда Д.Ә., 2009,36.]. Бірінші дүниежүзілік соғыстан кейін де австриялық заңгер Г. Кельзен халықаралық құқықтың басымдығы тұжырымдамасының негіздерін қалады, оған сәйкес халықаралық құқық басқа құқықтық тәртіппен шектелмеген жоғарғы құқықтық тәртіп ретінде әрекет етеді және ішкі заңның қолдану саласын өзі анықтайды.

Қазіргі уақытта, авторлардың көпшілігі әлемдегі бейбітшілік үшін халықаралық қауымдастық халықаралық құқық басымдылығын, ең болмағанда, оның нұсқамалары ішкі құқықтық нормаларына сәйкес келмеген жағдайда да мойындауы керек деп санайды.[Лукашук И.И.,2005, 257б.].

Онымен бірге, өткен ғасырдың басында неміс заңгерлерінің бірқатары, атап айтқанда А.Цорн, халықаралық құқықты шетел мемлекетінің құқығы ретінде қарастыруды ұсынғанын, оның нормалары ішкі заңға енгізілген көлемде ғана заңды болатындығын атап өткен [Zorn A.,1903,86.].

Халықаралық құқық доктринасында халықаралық және ұлттық құқық қатынастарының проблемалық мәселелеріне көп көңіл бөлінетіндігі жайлы айта кету керек және де бұл, әрине, негізді болып табылады. Сонымен бірге, көтерілген проблемаларға қатысты қолданыстағы идеялар мен тұжырымдамалар халықаралық қылмыстық құқық пен ұлттық қылмыстық құқықтың арасындағы қатынастар туралы өз позициямызды түсіндіру үшін өз тұжырымымыз бен қорытындыларымызды алуға мүмкіндік береді.

3. Құқықтық жауапкершілік қағидасы. Жауапкершілік, жалпы әлеуметтік құбылыс ретінде, философиялық сөздіктердің бірінде «жеке тұлғаның қоғамға (тұтастай адамзатқа) ерекше әлеуметтік және моральдық-құқықтық қатынасын көрсететін, оның моральдық міндеті мен құқықтық нормаларының орындалуымен сипатталатын категория» ретінде анықталған [М.М. Розенталь., 1972, 299б.].

Халықаралық құқықтың барлық дерлік салаларында құқықтық жауапкершілік қағидасы әрекет етеді. Құқықтың жалпы теориясы тұрғысынан, құқықтық жауакершілік деп – бұзылған норма санкциясымен қарастырылған және құқық бұзушыға тиісті іс жүргізуші-құқықтық тәртіпте құзыретті мемлекеттік орган немесе лаузымды тұлға қолданған құқық бұзушылық үшін заңды

мәжбүрлеу шарасы танылады. Сонымен бірге, жауапкершіліктің тек заңға бағынуға мәжбүрлейтін жағымды етіп көрсететін құқықтық жауапкешілік туралы аздап өзгеше түсінуге болатынын байқауға болады.

Бұған мысал ретінде заңды жауапкершіліктің келесі анықтамасы бар: «Заңды жауапкершілік дегеніміз – бұл кең мағынада адам мен адамзаттың жалпы құқықтық мәртебесінің элементі, ол адамның заңдылықты сақтау міндетінен туындайды»[Ахметова С.А., 2008,78б.].

Тұлғаны құқықтық жауапкешілікке тарту мен құқықтық жауапкершілік мөлшерін анықтау деп бұзылған норманың санкциясын жүзеге асыру бойынша белсенді құқықтық әрекеттер танылады. Бұлардың бәрін жүзеге асыру барысында санкцияның жалпылама-абстракциялы ережелері нақты тұлғаның нақты құқықбұзушылық үшін құқықтық жауапкершілікке тартудың белгілі бір мөлшерін жекешелендіреді және нақтылайды. Бұзылған норманың санкциясын жүзеге асыру мен құқытық жауапкершіліктің нақты мөлшерін анықтау кезі құқықтық қалпына келтіру сипатына ие сәйкес құқықтық қатынас нысанында өтеді және өтуі тиіс. Құқықбұзушы мен жәбірленуші тарапынан басқа бұндай құқықтық қалпына келтіру (сонымен қатар, құқықтық қолдану)құқықтыққатынастың қатысушысы болып сәйкес құзырлы мемлекеттік орган (уәкілетті тұлға) –құқықтық қолдану қызметінің құқтық білікті субъектісі түсуі қажет.

Сонымен бірге, белгілі бір тұлғаны құқықтық жауапкершілікке тартуға және осындай жауапкершіліктің нақты мөлшерін анытауға арналған құқық қолдану құқықтық қатынастарының барлық субъектілері арасындағы қатынастар (жәбірленуші мен құқық бұзушы арасындағы, сондай-ақ құқықты қолданатын субъектілер арасындағы) құқықтық сипатқа ие және нақты түрде құқықты жүзеге асыру үшін жалпы құқықтық талаптарға бағынады [Нерсесянц В.С.,1999, 522б.].

Құқықтық жауапкершіліктің жалпы құқықтық мақсаты бұзылған норма санкциясында қарастырылған қорғаныс құралдарын қолдану арқылы бұзылған құқық пен тәртіпті қалпына келтірудеп танылады. Қалпына келтіретін құқықтық жауапкершіліктің құқықтық мазмұны – бұл құқық бұзушыға билік – құықтық нысанды жүктелетін және ол өз еркімен немесе қажет болған жағдайда мәжбүрлеп орындайтын нақты субъективті құқықтық міндеттеме.

Сондай-ақ, құқықтың жалпы теориясында құқықбұзушылықтың алуан түрлеріне сәйкес құқықтық жауапкешіліктің келесі түрлерін атап кетуге болады: 1) қылмыстық-құқықтық жауапкершілік; 2) әкімшілік жауапкершілік; 3) тәртіптік жауапкершілік; 4) азаматтық-құқықтық жауапкершілік. Ал құқықтық жауапкершіліктің негізгі қағидалары ретінде келесілерді анықтайды: 1) құқықтылық қағидасы; 2) құқықтық заңдылық қағидасы; 3) құқықтық жауапкершілік негіздерінің қағидасы; 4) құқықтық мақсатқа сай қағидасы; 5) қайтарымсыздық қағидасы; 6) уақытқа сай қағидасы; 7) екі жақты құқықты қолданбау қағидасы; 8) әділдік қағидасы.

Халықаралыққұқықта келесі жалпытанылған, субъектілердің құқытық жауапкершілік түрлері анықталған: 1) саяси жауапкершілік; 2) материалды жауапкершілік; 3) қылмыстық қудалау мен құқық бұзушы мемлекеттердің кінәлілерін жазалау түрінде жүзеге асырылатын мемлекеттердің халықаралық жауапкершілік ерекше түрі - халықаралық қылмыстық жауапкершілік.

Әйгілі қазақстандық ғалымы К.К. Айтхожиннің пікірі бойынша, құқықтық әдебиттердегі көптеген құқық қағидаларының әртүрлі анықтамаларын ғылыми жалпылауы келесі қорытынды жасауға мүмкіндік береді:құқықтық қағидаларды тек әлеуметтік-құқықтық шындықты зерттеу негізінде ғана ашып көрсетуге болады. Сондықтан да, құқық қағидаларын зерттеу елдің қолданыстағы құқықтық жүйесін де, неғұрлым объективті саяси, құқықтық, экономикалық және басқа шындықты да мұқият ғылыми талдауды талап етеді [Айтхожин К.К., 2019, 150б.].

Қорытындылай келе, халықаралық қылмыстық құқықтың және Қазақстан Республикасының және басқа да бірқатар шет мемлекеттердің қолданыстағы заңнамалары, қылмысқа қарсы күрес саласындағы мемлекетаралық ынтымақтастық тәжірибесі халықаралық қылмыстық құқық қағидаларын нормативті мазмұндау мен жүйелеудің проблемалық мәселелері бойынша қорытынды жасауға мүмкіндік бергенін атап өткен жөн.

Біз халықаралық қылмыстық құқықтың нормативтік жүйесінде қағидалардың ерекше санатын – салааралық қағидаларды тану қажеттілігі туралы ұстанымды негіздейміз. Осыған байланысты келесі негізгісалааралық қағидалар қарастырылады: өзара толықтыру қағидасы; халықаралық құқықтың ұлттық құқықтан басымдылық қағидасы; құқықтық жауапкершілік қағидасы.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Абдрашев Р.М. Современное состояние уголовного и уголовно процессуального законодательства Республики Казахстан //Международный научный журнал Наука и жизнь Казахстана (Астана),2017.№ 6 (52) . -С.24-28.

2. Айтхожин К.К., Майбасаров О.К., О понятии «принципы конституции Республики Казахстан» // «Казахстанский конституционализм: проблемы и решения»: материалы международной научно

- практической конференции, посвященной памяти доктора юридических наук, профессора Ким Владимира Александровича. Ответственный редактор Г.А.Алибаева.- Алматы, Printmaster, 2019. – С.148-157.

3. Алауханов Е. О. Эволюция уголовного законодательства республики Казахстан и проблемы его совершенствования.// Международный научно-популярный журнал Наука и жизнь Казахстана(Астана), 2017. №3 46.- С.25-28.

4. Ахметова С.А. Принципы международного уголовного права.:дис. … канд. юрид. наук: 12.00.10./ Ахметова Светлана Абитаевна. - А, 2008. – 145 с.

5. Әбділда Д.Ә. Проблемы имплементации норм международных договоров в национальное таможенное законодательство Республики Казахстан.: дисс. ...канд. юрид. наук: 12.00.10./Әбділда Диляна Әділқызы.- А., 2009. -164с.

6. Международное право. Общая часть: Учебник для студентов юридических факультетов и вузов/ И.И.Лукашук– М.: Вольтерс Клувер, 2005. – 432 с.

7. Назарбаев Н.А. Казахстан на пути ускоренной экономической, социальной и политической модернизации: Послание Президента РК народу Казахстана 18 февраля 2005 г. - Астана, 2005. – С. 11.

8. Общая теория права и государства. Учебник для юридических вузов и факультетов /В.С. Нерсесянц– М.: НОРМА-ИНФРА. М., 1999.- 552 с.

9. «Конструктивный общественный диалог – основа стабильности и процветания Казахстана»: Послание К.-Ж. К.Токаева народу Казахстана от 02.09.2019года. //https://www.akorda.kz/ru/addresses.

10. Философский словарь /Под ред. М.М. Розенталя. - М., 1972. – 678 с.

11. Zorn A. Grundzuge des Volkerrechts. - Leipzig, 1903. - P.8-9.

Байзакова Раушан
Магистр права, старший преподаватель кафедры «Право»
КазНАУ

УГОЛОВНОЕ НАКАЗАНИЕ: ОТ РЕПРЕССИВНОСТИ К ГУМАНИЗАЦИИ

Түйін. Мақала Қазақстан Республикасының жаңа заңнамасына сәйкес қылмыстық жауаптылықтан босатудың ерекше түрлерін қолдануды жан-жақты зерттеуге арналған.
Түйінді сөздер: Қылымыстық жауаптылық, заңды тұлғалар, қылмыстың алдын алу, қоғамдық тәртіп.
Резюме. Статья посвящена комплексному исследованию вопросов применения специальных видов освобождения от уголовной уголовному ответственности по новому законодательству Республики Казахстан.
Ключевые слова: Уголовная ответственность, юридическое лицо, предупреждение преступлений, общественный порядок.
Summary. The article is devoted to a comprehensive study of the application of special types of exemption from criminal liability under the new legislation of the Republic of Kazakhstan.
Keywords: Criminal liability, legal entities, crime prevention, public order.

Уголовное законодательство Республики Казахстан имеет своей задачей защиту прав, свобод и законных интересов физических и юридических лиц, общественного порядка безопасности, конституционного строя Республики Казахстан, и территориальной целостности от преступных посягательств, охрану мира безопасности человечества, а также предупреждение преступлений. Для решения этих задач УК РК устанавливает основания уголовной ответственности и меры уголовной ответственности, основанные применяемые к лицам, совершившим преступление (ст.2 УК РК) [Уголовный кодекс Республики Казахстан №226-V ЗРК от 3 июля 2014 года].

Наказание применяется целях восстановления социальной в также исправления осужденного и предупреждения справедливости, а совершения новых преступлений как осужденными, так и другими лицами [Уголовный кодекс Республики Казахстан №226-V ЗРК от 3 июля 2014 года].

Исходя из принципа справедливости, экономии уголовной репрессии и гуманизма законодатель стремится ограничению сферы уголовного принуждения и предусматривает возможность освобождения виновных от уголовной ответственности в тех случаях, когда обеспечение указанных целей может быть осуществлено без использования карательных мер [Борчашвили И.Ш., 2015, с.500].

Этими соображениями обуславливается социально-политическое назначение института освобождения от уголовной ответственности, что не противоречит принципу неотвратимости её наступления. Именно освобождения от уголовной ответственности, т.к. если субъект не совершил преступления, то он не может подвергаться уголовной ответственности, освобождаться от нее.

Иначе говоря, при освобождении от уголовной ответственности факт совершения субъектом преступления констатируется, т.е. в подобных ситуациях сохраняется отрицательная морально-политическая и юридическая оценка преступного поведения субъекта, освобождаемого от уголовной ответственности. Таким образом, освобождение от уголовной ответственности является не реабилитирующим основанием и фактически означает признание виновности лица.

Однако констатация данных положений недостаточно для понимания освобождения от уголовной ответственности. Это возможно сделать лишь на базе идеи уголовно-правового отношения, которое возникает между государством и лицом, совершившим преступление. Государство, как субъект уголовно-правового отношения, вправе подвергнуть лицо, совершившее преступление, уголовной ответственности и наказанию. При этом виновный имеет право на применение к нему именно тех мер ответственности, которые предусмотрены законом за совершенное им деяние.

Вместе с тем государство должно видеть в преступнике нечто большее, чем правонарушителя. Оно должно видеть в нем частицу государства, гражданина государства [А.Н.Агыбаева, Г.И. Баймурзин, 2013, с.48].

Исходя из этого, государство в нормах уголовного права предоставляет компетентным органам полномочия при наличии предусмотренных законом оснований не подвергать лиц, совершивших преступление уголовной ответственности. При освобождении от уголовной ответственности уголовно - правовые отношения прекращаются.

Правила, регулирующие освобождение от уголовной ответственности, образуют самостоятельный материально-правовой институт. Имеются девять общих видов освобождения от уголовной ответственности, основания, порядок и условия применения которых, регламентируется нормами

Общей части УК РК. Вместе с тем в нормах Особенной части УК РК предусматривается специальное освобождение от уголовной ответственности лиц, совершивших конкретно названные в этих нормах преступные деяния. Круг этих деяний хотя и ограничен, однако достаточно широк [Бекмагамбетов А.Б., Ревин В.П., Рыхлов О.А., 2010, с.121].

Специальные виды освобождения от уголовной ответственности это органические образования относительно самостоятельного характера, формирующиеся внутри общего института освобождения от уголовной ответственности. Следовательно, имеет место относительное обособление внутри определенного комплекса норм.

Однако в отличие от общих норм специальные виды освобождения от уголовной ответственности в теории уголовного права почти не исследованы. Более того, между этими двумя группами норм имеются противоречия, что приводит к проблемам в судебной практике [И. И. Рогов и д.ю.н. К.Ж.Балтабаев, 2016, с.448].

Актуальность данной статьи обусловлена и тем, что исследования вопросов применения специальных видов освобождения от уголовной ответственности в казахстанской науке на диссертационном уровне комплексно не проводились.

Таким образом, указанные актуальности и научно-практической значимости статьи уголовных видов освобождения от правовых вопросов применения специальных уголовной ответственности.

Конституция провозгласила суверенную Республику Казахстан правовым государством, демократическим, светским, и социальным ориентированным на формирование новой политической и экономической системы. Признав приоритет международно-правовых актов, Конституция законодательно закрепила высшими ценностями человека, его жизнь, права и свободы. В Концепции правовой политики Республики Казахстан, одобренной Указом Президента РК от 24 августа 2009 года N 858, указана необходимость дальнейшего совершенствования норм действующего законодательства путем восполнения пробелов в правовом регулировании и углубления его в наиболее важных сферах общественной жизни. Наряду с этим перед законодателем установлено требование решительного уменьшения количества отсылочных норм и оптимально возможной конкретизацией законов.

Первый президент страны Н. А. Назарбаев, в своем послании народу Казахстана отметил, что наше общество находится на пороге полномасштабной реформы судебной системы, соответствующей общепринятым в демократическом сообществе стандартам.

В этой связи в качестве первоочередных задач были определены следующие направления деятельности:

- упрощение судопроизводства, обеспечение его объективности, а также стабильности и своевременности исполнение судебных актов;

-усиление гарантий прав граждан в рамках судопроизводства и на стадии исполнения судебных решений.

Разрешение вопросов освобождения от уголовной ответственности имеет важное прикладное значение, как для теории, так и практики уголовного права Республики Казахстан. Система мер, образующих институт освобождения от уголовной ответственности, связана с разработкой механизма освобождения связанного уголовной ответственности, функционирования системы уголовного судопроизводства.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Уголовный кодекс Республики Казахстан №226-V ЗРК от 3 июля 2014 года (введен в действие с 1января 2015 года) (с изменениями и дополнениями по состоянию на 25.05.2018) http:// www@ zakon.kz 22

2. Борчашвили И.Ш. Комментарий к Уголовному кодексу Республике Казахстан. Общая часть (том 1) / Под общ. ред. Генерального Прокурора Республики Казахстан, Государственного советника юстиции 1 класса Даулбаева А.К. – Алматы: Жеті Жарғы, 2015.

3. Уголовное право. Общая часть. Учебник под редакцией: А.Н.Агыбаева, Г.И. Баймурзин, 2013.

4. Бекмагамбетов А.Б., Ревин В.П., Рыхлов О.А. Уголовное право Республики Казахстан. Алматы. Жеті Жарғы. 2010.

5. Уголовное право Республики Казахстан:Общая часть.Учебник. Отв..ред.-д.ю.н., проф. И. И. Рогов и д.ю.н. К.Ж.Балтабаев. Алматы: Жеті Жаргы, 2016.

Бердиярова Жамиля Серікбайқызы
заң ғылымдарының кандидаты,
азаматтық, еңбек және экологиялық құқық кафедрасының доценті
заң факультеті
Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ
Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Саймова Шолпан Алтынбекқызы
PhD докторы,
РММ Жобалық офисінің басшысы
«Қазақстан Республикасы Жоғарғы Соты жанындағы Сот төрелігі академиясы»
Нұр-Сұлтан, Қазақстан

ҚАЗАҚСТАН МЕН ИТАЛИЯДАҒЫ МЕДИАЦИЯ ИНСТИТУТЫНЫҢ САЛЫСТЫРМАЛЫ ТАЛДАУЫ

Түйін. Бұл мақалада Қазақстан мен Италиядағы медиацияны реттеудің құқықтық мәселелері қаралды. Авторлар медиация институтының құрылу тарихы, мақсаты мен міндеттерін зерттеген. Италияда медиацияның тарихы мен қазіргі заманғы модельдері, оның негізгі ережелері, процедуралары, делдалдарға қойылатын талаптары қарастырылды. Қолда бар деректер негізінде жаңа құқықтық құрылымдар, сондай-ақ қолданыстағы заңнамада коллизияларды реттеу үшін құқықтық нормаларды нақтылау ұсынылады.

Түйінді сөздер: медиация, делдалдық, азаматтық сот ісін жүргізу, дауларды шешу.

Резюме. В данной статье рассмотрены правовые вопросы регулирования медиации в Казахстане и Италии. Авторами изучена история создания, цели и задачи института медиации. Рассмотрена история и современные модели медиации в Италии: основные положения, процедура, требования к посредникам. На основе имеющихся данных предлагаются новые правовые конструкции, а также уточнение правовых норм для регулирования коллизий в действующем законодательстве.

Ключевые слова: медиация, посредничество, гражданское судопроизводство, разрешение споров.

Summary. This article discusses the legal issues of mediation regulation in Kazakhstan and Italy. The authors studied the history of creation, goals and objectives of the mediation Institute. The article considers the history and modern models of mediation in Italy: the main provisions, procedure, requirements for intermediaries. Based on the available data, new legal constructions are proposed, as well as clarification of legal norms for regulating conflicts in the current legislation.

Keywords: mediation, mediation, civil proceedings, dispute resolution.

Қазақстан Республикасының қазіргі даму кезеңінде жүргізіліп жатқан құқықтық реформаның басты мақсаты ұлттық құқықтық жүйені қалыптастыру болып табылады. Қазақстан Республикасының экс-Президенті Нұрсұлтан Назарбаев 2009 жылы Қазақстан Республикасы Судьяларының V Съезінде сот жүйесін жетілдірудің басым бағыты ретінде дауды медиация арқылы шешудің балама әдістерін енгізудің басты міндеттерінің бірі болды. Мемлекет басшысының осы нұсқауының арқасында республикамызда медиация институты пайда болды [Н.Ә.Назарбаев, 2009].

«Қазақстан-2050» стратегиясында Мемлекет басшысы кішігірім мәселелер бойынша барлық дауларды шешудің соттан тыс әдістеріне, яғни медиацияға көшіру керектігін атап өтті [1,1].

Азаматтық процеске қатысушылардың құқықтарын іске асыруды, бұзылған құқықтар мен бостандықтарды, қоғам мен мемлекеттің мүдделерін уақытылы қорғау мен қалпына келтіруді, жетілдіру шараларын барынша жақсарту үшін Қазақстанның 2010 - 2020 жылдар кезеңіндегі құқықтық саясатының тұжырымдамасы анықталды. Ол сонымен бірге сотта жеке құқық жанжалының тараптары (бітімгершілік, делдалдық және басқалар) арасындағы ымыраға келудің әртүрлі тәсілдерін шоғырландыруға бағытталуы мүмкін. Істі сот талқылауына дайындауда, сонымен қатар азаматтық құқықтарды қорғаудың соттан тыс нысандарын дамытуда татуластыру рәсімінің екі шараларын қолдану мүмкіндігін талқылауды қамтиды. Дауларды шешудің балама түрлерін, оның ішінде татуластыру рәсімдерін енгізу қажеттілігі бірнеше себептерге байланысты.

Бірінші. Азаматтық істер бойынша дауларды қарайтын судьяларға ауыр жүктеме жүктеледі, бұл сот төрелігінің сапасына әсер етеді.

Екінші. Бірінші сатыдағы соттарда дауларды қарау тәртібі белгілі бір уақыт пен күш жұмсауды, соның ішінде қаржылық шығындарды талап етеді.

Үшіншісі. Сот шешімдері, әдетте, тек бір тарап-

ты ғана қанағаттандырады [С.В. Лобода, 2013ж., 316 б.]. Екіншісі наразылықты сақтайды, бұл ұзақ шағымдану процедураларын (апелляциялық, кассациялық және қадағалау органдары) талап етеді. Осы даналардың әрқайсысының өз уақыты бар, іс бірнеше айға, ал кейбір жағдайларда жылдарға созылуы мүмкін. Аталған жағдайлар сот шешімдерін ерікті түрде орындаудан жалтарып қана қоймай, олардың міндетті түрде орындалуына кедергі келтіреді.

Қалай болғанда да, сотқа дейінгі міндетті медиацияны енгізу туралы кез-келген пікірталас соттың қорғалу құқығы мен сот төрелігінің қол жетімділігіне қатысты мәселелерді көтереді. Сондықтан, әрине, мұндай жаңалықтар алдын-ала егжей-тегжейлі зерттеуді қажет етеді. Онда көптеген шет мемлекеттердің міндетті түрде сотқа дейінгі татуласу рәсімдерін енгізу тәжірибесі бар екендігі атап өтілді. Сонымен қатар, сіз «шетелдік тәжірибеден» сабақ ала алатын жерлерде қателіктер жасамас үшін, осы елдердің бірінде – Италия Республикасындағы медиация үлгісін қарастырған жөн деп санаймыз.

Жалпы алғанда, Еуропа мемлекеттері туралы сөз қозғағанда, бұл медиация жанжалды шешудің дербес әдісі ретінде XX ғасырдың екінші жартысынан бастап дамып келе жатқанын атап өтті. Біріншіден, даму жеке штаттарда автономды болды. Содан кейін Еуропалық Одақ деңгейінде біртұтас тәсілдерді әзірлеу қажеттілігі туындады. 1998 жылы ЕО № 98/257 / ЕС ұсыныстары және 2001 жылы ұсынымдар қабылданған [Сүлейменов М. К., Дүйсенова А. Е., 2016 ж].

№ 2001/310 / ЕС құқықтық актіге сәйкес, онда қатысушы мемлекеттерге жанжал тараптарына жанжалдарды шешудің тәсілдері мен пікірлерін білдірместен жанжалды шешудің ең жақсы әдісін табуға көмектесетін үшінші тараптардың дауларын шешу тәжірибесін енгізуді ұсынған. Медиацияның негізгі идеялары содан кейін ЕО 2008/52 / ЕС директивасында «азаматтық және коммерциялық мәселелердегі медиацияның кейбір аспектілері туралы» айтылды. Біріншіден, директива халықаралық экономикалық дауларда медиацияның таралуын қамтамасыз етуге арналды. Алайда, оның негізгі ережелері кейіннен басқа істер санаттарына таралды. 2008/52 / ЕС директивасында белгіленген жалпы ережеге сәйкес, медиацияның дауларды шешу құралы ретінде тараптар өз еріктерімен қолдануы керек, бірақ ішкі деңгейде мемлекеттер міндетті медиация жағдайларын жекелеген санаттарға бекітуі мүмкін. [Гриффин фон Шлиффен К., 2015].

2009 жылы ЕО директивасын іске асыру аясында Италия Үкіметіне Директивада көрсетілген функционалдық қағидаларды басшылыққа ала отырып, азаматтық және коммерциялық мәселелерде медиацияны қамтамасыз етуге бағытталған заңнамалық рәсімді қолдану құқығы берілді. 2010 жылы берілген өкілеттілікке сәйкес, Үкімет азаматтық істердің сан алуан санаттарында (мысалы, жылжымайтын мүлікке қатысты істер, сот ісі және мұрагерлік істер, Банкпен байланысты даулар) міндетті медиацияны орнатқан № 28/2010 қаулы шығарды[Ф.Сандер, 1990]. Бұл тәсіл заң шығарушының Италия соттарына түсетін жүктемені азайту ниетіне байланысты болды. Бұл іс-шара нәтижесіз болды, және қоғам бұл ережелерді Италия Конституциясында бекітілген негізгі құқықтармен: сот төрелігіне қол жеткізу құқығы, заң мен сот алдындағы теңдікпен қайшылықты болғандықтан, қоғам мұндай құқықтық реттеуді қатты сынға алды. Көп ұзамай мәжбүрлі медиация туралы ережелер Италияның конституциялық сотында қаралды, ол 2012 жылы ережелерді конституциялық емес деп жариялады.

Бұған қоса, конституциялық сот қаулыны қабылдаудағы процедуралық бұзушылықтар туралы (үкіметтің мұндай актілерді қабылдау өкілеттіктері күмән туғызады), міндетті медиация туралы мәселені және сотқа мәні бойынша қол жеткізу құқығын қарастырмай, 2012 жылдың 20 қазанынан 2013 жылдың 20 қыркүйегіне дейін Италияда медиация тек ерікті негізде жүргізілді және Италия Парламенті қабылдаған № 69/2013 заң бойынша міндетті медиация елге қайтарылды.

Нәтижесінде, бүгінде Италия заңнамасында медиацияның төрт тәуелсіз түрі қарастырылған:

1) ерікті: кез келген азаматтық дауларға дауласушы тараптардың екеуі де қаласа қолданылады;

2) міндетті: Италиядағы істердің кейбір санаттарына қатысты заңның тікелей нұсқауына байланысты міндетті медиация орнатылды, атап айтқанда сақтандыру келісімшарттарымен, банк құқығы саласындағы дауларға қатысты;

3) сот тағайындаған: бұл жағдайда тараптар алдымен жанжалды шешу үшін сотқа жүгінеді [Калашникова С. И.]. Алайда сот олардан медиация рәсімін сотқа дейінгі міндетті бұйрық ретінде өтуін талап етті. Бір қызығы, бұл бір дау бойынша медиаторға бірнеше рет жүгінуге мүмкіндік береді. Бірінші рет - егер қаралған дау сот талқылауына дейін медиация жүргізілуі қажет талаптардың тізіміне енсе. Екінші рет, егер сот процесті бастаса және тараптарды медиаторға қайта келуге міндеттесе. Сонымен, үшінші рет - істі апелляциялық сатыдағы сотта қарағанда кезде, сот бірінші сатыдағы соттың құқықтарын қолдана отырып, тараптарды медиацияға қайта бағыттады;

4) тараптардың келісімі бойынша міндетті: тараптар келісімді медиация шеңберінде туындаған жағдайда дауды реттеу ниеті туралы келісім жасасқан кезде жүргізеді. Көбінесе бұл ереже келісімге делдалдық тармақ ретінде қосылады.

Іс жүзінде дауды медиация арқылы шешуге, сатып алынған өнім немесе қызметке қатысты

проблемалар туындаған кезде коммерциялық трейдерлер көмектеседі; мысалы, егер сатушы тауарды жөндеуден немесе тұтынушы құқығы бар ақшаны қайтарудан бас тартса жағдайларда;

2006 жылы Азаматтық кодексте отбасылық келісімдерге өзгертулер мен толықтырулар енгізетін Елу бесінші заң Италия Азаматтық кодексінің 768-бабына енгізілді, онда отбасылық бизнесті ұрпақтарға беру туралы ережелерден туындайтын даулар медиацияның біреуіне Италия әділет министрлігінде аккредиттелген органдар сілтеме жасау керек деп көрсетілген[Ким О. В., 2011].

Бірінші және кейінгі жиналыстарда, процедураның соңына дейін, әр тарап адвокаттың қатысуымен жүргізілуі керек. Медиацияның әр түрі үшін заң әр медиаторда тараптармен және олардың адвокаттарымен міндетті алдын-ала кездесуді белгілейді, тараптарға медиацияның қызметі мен тәртібін түсіндіреді. Бітімгер, сол бірінші отырыста, содан кейін тараптар мен олардың адвокаттарын сөйлесуге, медиация процесін бастауға және оң шешім болған жағдайда медиацияны бастауға шақырады.

Италияда медиация рәсімі үш (3) айға дейін созылуы мүмкін, содан кейін медиация әрекеті сәтті деп саналуы мүмкін, тіпті егер тараптар ерікті негізде шешім шығару туралы келісуге тырысуы мүмкін.

Соңғы он жылда азаматтық және коммерциялық медиацияны қолдану, оның ішінде осы құралды кеңінен тарату арқылы өсті.

Әділет министрлігі Италияда азаматтық және коммерциялық делдалдық туралы статистикалық мәліметтерді үнемі жариялайды.

2018 жылы 258 766 медиацияның жаңа жағдайы тіркелді, бұл 2017 жылғы мәліметтерге сәйкес келеді (263,263). Даулардың ішінде, негізінен, міндетті емес медиация (15,9%), мүліктік құқық (15,5%), банктік келісімшарттар (15,4%) және кондоминиум (13,5%) қатысты болды [Романовская С., 2014]. Италияда мемлекеттік және жеке делдалдар азаматтық және коммерциялық делдалдықты жүзеге асыру үшін әділет министрлігінде № 28/2010 заң қаулысымен аккредиттелген. Азаматтық және коммерциялық дауларды шешуді Италияның әділет министрлігі аккредиттеген және бір министрлік жүргізетін және басқаратын екі тізілімге енгізілген кәсіби және тәуелсіз делдалдар жүргізуі керек.

Өз кезегінде, Қазақстан Республикасындағы медиатордың қызметі кәсіпкерлік қызмет болып табылмайды. Қазақстан Республикасының «Медиация туралы» Заңының 20-бабының 1-тармағына сәйкес медиация тараптардың өзара келісімі бойынша және олардың арасындағы медиация туралы келісімнен кейін жүзеге асырылады. Аталған медиация туралы келісім аясында медиатор медиацияны жүргізуге байланысты барлық шығыстарды, оның ішінде сыйақы түріндегі төлемдерді өтейді. Медиация институтының сот практикасын зерделеу және талдау барысында соңғы онжылдықтарда медиация өте қарқынды дамып келеді деген қорытынды жасауға болады.

Біз халықаралық қауымдастыққа дауларды шешудің әмбебап тәсілі ретінде қажет. Сүлейменов М. К., Дүйсенова А. Е.-тің айтуынша, Қазақстан Республикасының заңы кәсіби емес негізде қызметті жүзеге асыратын медиаторларға тым қатал талаптар қарастырады. 9-баптың 3-тармағына сәйкес, кәсіби емес медиаторлар қырық жасқа толған адамдар бола алады [9]. Бұл институттың бірнеше сөзсіз артықшылықтары мен Қазақстандағы медиацияның перспективалары: - медиация рәсімін енгізу және қолдану белгілі бір дәрежеде республика соттарындағы жүктемені азайтуға мүмкіндік береді. Бұл соттардағы істердің сапасы мен мерзіміне оң әсер етеді деп күтеді; - медиацияның корпоративтік даулар саласында айқын артықшылықтары бар.

Бұл жағдайда талқылау нәтижелері бойынша тараптардың мүдделерін қанағаттандыру мүмкіндігі көбірек, өйткені қақтығыс тараптары соттағыдай емес, келісімді қабылдауға белсенді қатысады. Сонымен қатар, медиация арқылы шешілген мұндай даудың қатысушылары болашақта сәтті жұмыс істей алады, ал сот процесіне қатысушылар арасындағы қатынастар көбінесе үмітсіз бұзылады; - сөзсіз артықшылығы медиация рәсімінің құпиялылығы болып табылады, ал сот талқылауы белгілі дәрежеде жария болады; - медиаторлардың қатысуымен қаралған істер, сотқа жүгінудің орнына, жанжал тудыратын тараптарға көп уақыт пен ақшаны үнемдейді; - кейбір азаматтық дауларда медиацияны алмастыруға болмайды. Мұнда отбасылық даулар, бала асырап алу мәселелері ерекше орын алады. Әдетте, егер ажырасу кезінде ерлі-зайыптылар кейбір мәселелер бойынша келісімге келмесе, олар дауды шешу үшін сотқа жүгінеді.

Дегенмен, бұл барлық жағдайда пайдалы ма? Өкінішке орай, жауап айқын. Сотқа барудың өзі бұрынғы жұбайлар мен олардың балалары үшін қосымша жарақат болып табылады. Сот тараптардың бір-бірін түсінуіне көмектеспейді (іс жүзінде бұл оның міндеті емес), жанжалдың басқа тараптарымен арадағы алауыздықтың салдары болуы мүмкін қарым-қатынастарды қалыпқа келтіру туралы айтпағанда (әжелер мен әжелер). және т.б. туыстары).

Міндетті медиацияның басталу және аяқталу ерекшеліктері заңмен реттелген. Осылайша, сотқа барар алдында, мүдделі тұлға («ықтимал талапкер») арбитражға көмектесетін ұйымға жүгінуі керек. Мұндай ұйымды өз қалауы бойынша таңдауға болады. Жалғыз шарт, жоғарыда айтылғандай, ұйым дауды қарауға құзыретті соттың қызмет ету аймағында болуы керек. Мұндай өтінішті алғаннан кейін ұйым аккредиттелген ме-

диаторлар тізімінен медиаторды тағайындайды және айырмашылыққа екінші тарапты («әлеуетті жауапкер») медиацияның уақыты мен орны және тағайындалған медиатор туралы ресми хабарлама жібереді. Медиация рәсімі шеңберіндегі бірінші кездесу тиісті өтініш түскен күннен бастап 30 күннен кешіктірілмей өткізілуі керек. Егер «ықтимал жауапкер» медиация шеңберіндегі бірінші отырыста келмеген болса, медиатор «ықтимал талапкерге» анықтама береді, ол бітімгершілік рәсімнің өтуін және екінші тараптың болмауын куәландырады. Кейінгі сот талқылауында сотқа дейінгі мұндай әрекеті соттың санкциялар қолдану түріндегі жағымсыз салдарға әкелуі мүмкін. Екі тарап алғашқы медиация жиналысына қатысқан кезде медиатор тараптарға рәсімнің мәні, ережелері мен артықшылықтарын түсіндіреді. Осыдан кейін тараптар мен олардың өкілдеріне медиацияны жалғастыру немесе одан бас тарту туралы шешім қабылдауға рұқсат етіледі.

Егер тараптар медиацияны жалғастыруға шешім қабылдаса, ол үш айдан аспайтын мерзімде толық көлемде жүзеге асырылады. Бұл жағдайда тараптар татуласу үшін Италия әділет министрлігі белгілеген мөлшерлемелер бойынша ақы төлейді. Нәтижесінде медиация туралы келісім жасасуға болады, ол міндетті медиация жағдайында орындалуы мүмкін. Егер тараптар толық медиация рәсімі аясында келісе алмаса, медиатор оларға жанжалдарды шешудің өз нұсқасын ұсына алады. Мұндай өкілеттілік медиатордың міндеті ретінде емес, құқық ретінде бекітілгенін ескеру маңызды. Алайда, тиісті міндеттеме екі тарап оған осындай талаппен жүгінген жағдайда медиатордан туындайды. Егер тараптар ұсынылған нұсқадан бас тартса, содан кейін сот шешімі осы бұрын айтылған ұсыныспен сәйкес келсе, сот жоғалған тарапқа іс бойынша барлық сот шығындарын, оның ішінде медиация шығындарын төлеуді жүктеуі мүмкін. Бір қызығы, медиация туралы келісім болған жағдайда екі тарап та 500 евро салық шегерімі алады [Шамликашвили, партия 2017-Шамликашвили Т.С. А., Вечерина О.П., 2017].

Бүгінде Италияда жеке медиаторлар жоқ. Олардың барлығы жеке және жария бола алатын, оның мәртебесі мен өкілеттік көлеміне әсер етпейтін белгілі бір Қауымдастықтың мүшелері болуы керек. Бұл бірлестіктер Италияның әділет министрлігінде міндетті түрде тіркеуге жатады. Қазіргі уақытта Италияда осындай 779 бірлестік бар. Бір қызығы, медиацияға көмектесетін жеке ұйымдар жақсы нәтиже көрсетуде. Сонымен қатар, Италия әділет министрлігінде медиаторлар қауымдастығын тіркеудің келесі шарттары белгіленген: медиаторлардың саны - кемінде бес; кем дегенде 500 000 еуро мөлшерінде сақтандыру төлемі бар.

Медиаторларға қойылатын талаптар: жоғары білім бакалавры. Көп жағдайда медиаторлар - жоғары заң білімі бар адамдар, бірақ бұл міндетті шарт емес; соттылығы, тәртіптік жазалары және басқа шектеулері жоқ; шамамен 50 H1 мөлшерінде белгілі бір оқу курсынан міндетті түрде өтуі тиіс. Бір қызығы, отбасылық дауларда медиация 200 сағат көлемінде жаттығуды қажет етеді. Сонымен қатар, медиаторлар ассоциациялары өз мүшелеріне қосымша, жоғарылатылған талаптар қоюға құқылы. Болашақта олардың мәртебесін растау үшін барлық медиаторлар екі жылда бір рет кемінде 18 сағат көлемінде «біліктілігін арттырудан» өтуі керек, сондай-ақ екі жылда бір реттен кемінде 20 медиация рәсімдерін өткізуі керек.

Бір қызығы, адвокаттар алқасының мүшелері медиаторлардың қауымдастықтарының бірінде тіркелу арқылы «автоматты түрде» бола алады. Қорытындылай келе, мен бірнеше статистиканы келтіргім келеді. 2016 жылы Италияда 200 мыңға жуық дау міндетті медиация арқылы шешілді, бұл барлық азаматтық және экономикалық аргументтердің жалпы санының 8% құрайды. Сонымен бірге, міндетті медиация аясында қаралған істердің ең көп санына мына категориялар жатады: 20% - банктік құқық саласындағы даулар; 12% - тұрғын үй және құқықтық даулар; 6,7% - денсаулық сақтау саласындағы даулар. Жағдайлардың жартысынан көбінде тараптар бірінші сессияда тараптардың біреуі келмегендіктен толық медиация рәсімінен өтпейді. Алайда, егер тараптар толық медиациядан өту туралы шешім қабылдаса, 56% жағдайда олар медиация туралы келісім жасасады [Журнал. Италиядағы медиация].

Италиядағы медиация тарихы міндетті төреліктің заңнамалық түрде шоғырлануы бұл институттың дамуына серпін беретіндігін растайтын сияқты. Сонымен бірге, тәжірибелі заңгерлер, медиаторлар және Италия судьялары міндетті медиацияны медиаторға алғашқы жүгіну қажеттілігі ретінде түсіну жақсы деген пікірге келді. Мұндай модель міндетті және ерікті арбитраждың артықшылықтарын біріктіреді, ол төменде көрсетілген: медиация рәсіміндегі алғашқы кездесудің қол жетімді құны, алайда тараптарға осы рәсімге қатысудан жалтарғаны үшін санкциялар алынуы мүмкін; медиация рәсімінің жоғары сапасы, өйткені оны тек медиаторлар қауымдастығының мүшелері - кәсіби медиаторлар жүргізе алады; кейінгі сот талқылауында ешқандай санкцияларсыз толық медиация рәсімінен бас тарту мүмкіндігі.

Қазіргі уақытта заңнамалық базаны неғұрлым ашық және жүйелі түрде дамыту қажет, сонымен қатар процедураның өзіне және оның субъектілеріне неғұрлым нақты және егжей-тегжейлі көзқарас қажет. Кейіннен «медиация» деп аталатын жүйе ұзақ уақыттан бері қақтығыстарды күш қолданбай және үшінші тараптың көмегінсіз шешу үшін қолданылып келеді. Медиацияны

зерттеушілердің мәні бір-біріне қарама-қарсы болып көрінетін екі элементтің үйлесімінде - тараптардың жоғары дербестігі және ортақ позицияны дамыту мен өзара тиімді нәтижеге қол жеткізудің маңызды кепілдіктері. Бүгінгі таңда медиацияның құқықтық дауды сот арқылы шешудің баламасы ретінде тиімділігі жалпыға бірдей белгілі. Сондай-ақ, Ф.Сандердің позициясы тартымды, ол балама «көптеген қолданыстағы нұсқалардың біреуін таңдау мүмкіндігі» дегенді негізге ала отырып, барлық процедураларға ортақ «дауды шешудің балама әдістері» терминін қолдануды ұсынады. , оның ішінде сот [Третейский суд. 2011.]. Қазақстан Республикасындағы медиация қызметінің ерекшелігі осы процедураның мәні мен оны қазақстандық құқықтық салада жүзеге асырудың мақсаттарымен анықталады. Медиацияны қолдану қолданыстағы юрисдикциялық механизмдерді қолданысқа енгізбестен дауларды шешу арқылы құқықтық қатынастарға қатысушылардың құқықтарының кедергісіз жүзеге асырылуын қамтамасыз етуге арналған. Бұл тұрғыда медиация рәсімі - бұл құқықтық дауларды шешудің бірыңғай жүйесінің элементі және бұзылған құқықтарды қорғаудың белгілі тәсілі. Медиатордың мақсаты - тараптарға құқықтық дауды реттеуге және субъективтік әділеттілікті қалпына келтіруге көмектесу. Тиісінше, қызметтің бұл түрі пайда табуға бағытталмауы мүмкін және делдал өзінің тәуекелімен жүзеге асырылуы мүмкін. Медиацияны ақылы негізде көрсетілетін азаматтық-құқықтық қызмет ретінде қарастыру, Қазақстанның менталитеті мен құқықтық мәдениетінің ерекшеліктеріне байланысты, татуласу рәсімдерінің маңыздылығын төмендетеді және қоғамда оларға жағымсыз қатынасты қалыптастырады. Болашақта медиацияның әлеуетін іске асыру үшін медиацияны кәсіби қызметтің тәуелсіз түрі ретінде қарастырған жөн, ол даулы құқықтық қатынастардың қатысушыларына олардың арасындағы дауды реттеуде білікті көмек көрсетуден тұрады.

Міндетті медиацияның ұқсас үлгісі Қазақстанда да болуы мүмкін деп санаймыз. Жоғарыда айтылғандарға мүмкіндік бере отырып, сот пен медиатордың өзара әрекеттесу алгоритмін әзірлеу қажеттілігіне назар аудару қажет, қазақстандық жағдайларда кәсіби медиаторлар корпусын құру қиындықтарын қарастыру қажет (әсіресе шалғайдағы немесе шалғай орналасқан аудандарда). Осылайша, осы саладағы теңдестірілген көзқарас халықтың қалың бұқарасын сот арқылы қорғау құқығын қамтамасыз етуде проблемаларды болдырмайды деген сенімдеміз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Халықаралық судьялар конгресінде сөйлеген сөзі (Астана, 18 қараша 2009 ж.) / / «Zakon.kz» ММ https://www.zakon.kz/154224-vystuplenie-prezidenta -respubliki.html

2. Медиацияның негізгі бағыты: рефлекторлық жазбалар / С. В. Лобода бас редакторлығымен. - Минск: Мэдисон, 2013. - 316, б.

3. Сүлейменов М. К., Дүйсенова А. Е. Қазақстанда тәуелсіз медиация болуы керек пе? // [Электра. ресурс] http://zangerlf.com 20.10.2016 ж

4. Гриффин фон Шлиффен К. Дауларды шешудің соттан тыс нысандары жүйесіндегі медиация / Нотариаттық тәжірибеде медиация (жанжалды шешудің балама тәсілдері): АУДАРЫМДАР. - М.: Волтерс Клювер, 2015. - С. 4.

5. Ф.Сандер, сот ішіндегі және одан тыс дауларды шешу: АҚШ тәжірибесіне шолу // Бас прокурорлар және дауларды шешудің жаңа әдістері. Бас прокурорлардың ұлттық қауымдастығы және АВА. - 1990. - 26-бет.

6. Калашникова С. И. Азаматтық юрисдикция саласындағы медиация / // // http: //nashaucheba.r

7. Ким О. В. Қазақстандағы медиация: өзекті проблемалар мен даму перспективалары / ҚазҰУ хабаршысы, Алматы, 2011; https: //articlekz.com/article/9792

8. Романовская С. «медиация - бұл болашақ!» // BR - «Мінсіз шолу» -2014 ж. 12С. 58 https://iqdecision.com/mediacija-v-italii/

9. Шамликашвили, партия 2017-Шамликашвили Т.С. А., Вечерина О.П.Орыстанудағы медиация және ЕЛИБАРЫ айнасында / / Вестник Федералдық медиация институты. 2017. № 1. с. 51-74.

10. Журнал. Италиядағы медиация // https://iqdecision.com/mediacija-v-italii/

11. Законодательный декрет 2010 - 2010 жылғы 4 наурыздағы заңдық декрет № 28 «Азаматтық және сауда сипатындағы медиа-медиа» // Третейский суд. 2011. № 3 (75)

12. Blackshaw 2013 - Блэкшоу I. ADR және Спорт: Спорт бойынша арбитраж соты, FIFA-ның дауларды шешу палатасы және ДЗМҰ Төрелік және делдалдық орталығы арқылы дауларды шешу. 2013. - Режим доступа: URL: http://scholarship.law.marquette.edu/sportslaw/vol24/iss1/2 (дата: 08.12.2016).

Бердыбаев Ержан Махсатбаевич
аға оқытушысы
«Құқықтану» кафедрасы
Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті

ҚАЖЕТТІ ҚОРҒАНУ ИНСТИТУТЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ МӘНІ

Түйін. Әрбір адамның заңды және заңмен көтермеленетін әрекеті бұл қажетті қорғану болып табылады. Сондықтанда әлеуметтік мәні бойынша қажетті қорғанудың қоғамға қауіптілігі жоқ. Қажетті қорғану адамның ең басты қасиетті, табиғи құқықтары, өмірін, денсаулығын, бостандығын, меншігін басқа да игіліктерін қорғаудың тәсілі болып табылады. Қажетті қорғану қылмыстылықты тыюды, зорлықпен жасалатын қылмыстарға және меншікке, басқа да қылмыстарға қарсы күресудің пәрменді құралы болып табылады. Сол себептіде қажетті қорғану институтын қалыптастырумен оны дамытудың мәні зор.

Түйінді сөздер: Қажетті қорғану, құқықтары мен бостандықтары, шектен шығу, абайсызда, қасақана, зиян келтіру, қол сұғушылық.

Резюме. Законные и законные действия каждого являются необходимой защитой. Поэтому необходимая социальная защита не представляет угрозы для общества. Необходимая защита - это способ защитить самые основные священные, естественные права человека, жизнь, здоровье, свободу, собственность и другие блага. Необходимая защита - эффективный инструмент предотвращения преступлений, насильственных преступлений против собственности и других преступлений. Поэтому важно развивать необходимое оборонительное учреждение.

Ключевые слова: необходимая защита, права и свободы, избыток, халатность, своеволие, вред, агрессия.

Summary. Everyone's legitimate and legally encouraged action is a necessary protection. Therefore, the necessary social protection does not pose a threat to society. Necessary protection is a way to protect the most basic human sacred, natural rights, life, health, freedom, property and other benefits. Necessary protection is an effective tool to prevent crime, violent crimes and property, and other crimes. Therefore, it is important to develop the necessary defense institution.

Keywords: necessary protection, rights and freedoms, excess, negligence, self-will, harm, aggression.

Қазақстан Республикасы өзін демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекет ретінде орнықтырып, өзінің ең қымбат қазынасы адам, оның өмірі, құқықтары мен бостандықтары деп жариалаған. Алайда,тұлғаның құқықтары мен бостандықтары тек заң жүзінде жариаланып қоймай, олардың іс жүзінде камтамасыз етілуі тиіс. Ол демократиялық құқықтық мемлекеттің негізгі көрсеткіші болып табылады. Бірақ тәжірибе көрсетіп отырғандай, ешбір мемлекет азаматтардың қауіпсіздігін, олар қаншалықтыи кәсіби дайындықта болғанымен, тек қана құқықтық тәртіп органдарының күшімен қамтамасыз ете алмайды. А.Ф. Кони былай деп жазған: «жеке тұлғаға қауіп төніп тұрғанын байқаған қоғамдық билік, оның алдын алуға ұмтылуы тиіс. Өмір әрқилы болғандықтан, ал қоғамдық биліктің қызметі аясының кең болуына байланысты, кейбір жағдайларда (мұндай жағдайлар көптеп кездеседі) билік өкілдері ол тұлғаны құтқаруға дер кезінде үлгермеуі мүмкін; ал тұлға болса, шабуылға ұшырап, қауіп тек қана оның мүлкіне, бостандығына, ар - намысы мен денсаулығына емес, сонымен қатар өміріне де төнуі мүмкін. Бұл жағдайда, тұлғаға өзінің күшімен және құралдарымен корғануына тыйым салуға болмайды. Соған сәйкес, азамат өз күшін қолдануға құқылы» [1,205-бет].

Қылмыспен күрес жүргізуде қылмыстық құқықтық құралдар мен тәсілдерді мүлтіксіз пайдаланудың маңызы зор. Соның ішінде, біздің ойымызша қажетті қорғану институты ерекше рөл атқарады.

Қазақстан Республикасы Конституциясының 13 бабында «Әркімнің құқық субъектісі ретінде танылуына құқығы бар және өз құқықтары мен бостандықтарын, қажетті қорғанысты қоса алғанда, заңға қайшы келмейтін барлық тәсілдермен қорғауға хақылы». Сөйтіп, кажетті қорғану институты алғаш рет мемлекетіміздің негізгі заңында конституциялық норма мәртебесін иеленді. Қажетті қорғану ҚР Қылмыстық кодексінің 32 бабында бекітілген. Онда: «Қажетті қорғану жағдайында қол сұғушы адамға зиян келтіру, яғни қорғанушының немесе өзге бір адамның жеке басын, тұрғын үйін, меншігін, жер учаскесін және басқа да құқықтарын, қоғамның немесе мемлекеттің заңмен қорғалатын мүдделерін қоғамдық қауіпті қол сұғушылықтан қол сұғушыға зиян келтіру жолымен қорғау кезінде, егер бұл орайда қажетті қорғану шегінен асып кетушілікке жол берілмеген болса, ол қылмыс болып табылмайды [2, 8-бет].

Барлық адамдардың кәсіби немесе өзге де арнаулы даярлығына және қызмет жағдайы-

на қарамастан тең дәрежеде қажетті қорғануға құқығы бар. Бұл құқық адамға қоғамға қауіпті қол сұғушылықтан құтылу басқа адамдардың немесе мемлекеттік органдардың көмегіне жүгіну мүмкіндігіне қарамастан тиесілі болып табылады.

Нәтижесінде қол сұғушыға анық шектен тыс, жағдай мәжбүр етпейтін зиян келтірілетін, қол сұғушылықтың сипаты мен қоғамдық қауіптілік дәрежесіне қорғанудың көрінеу сай келмеуі қажетті қорғаныс шегінен шығу деп танылады. Бұлайша шектен шығу тек қасақана зиян келтірілген жағдайларда ғана қылмыстық жауаптылыққа әкеп соқтырады.

Адам өміріне қол сұғушыға не қаруды колданумен немесе қолдануға әрекет етумен ұштасқан өзге де қол сұғушылыққа тойтарыс беру кезінде адамға зиян келтіру қажетті қорғаныс шегінен шығу болып табылмайды» делінген.

Қажетті қорғану институты тұлға. қоғам және мемлекеттің құқықтары мен занды мүдделерін қорғаудың бір құралы болып табылады. Ол жасалуы мумкін қылмыстың алдын алуға, қылмыс жасағалы тұрған тұлғаны қылмыстық ниетін жүзеге асыруына тосқауыл қоюға ықпал етеді.

Қажетті қорғану - азаматтың субъективті құқығы [3,79-79-беттер]. Қоғамның әрбір азаматы өзін және өзге тұлғаларды құқықбұзушылар тарапынан жасалған қылмыстық қол сұғушылықтан қорғауға құқылы және сөйтіп қылмыстық әрекетті болдырмайды. Ол әрбір адамның заңды және заңмен көтермеленетін әрекеті болып табылады. Әлеуметтік мәні бойынша қажетті қорғанудың қоғамға қауіптілігі жоқ. Қажетті қорғану адамның ең қасиетті, табиғи құқықтары, өмірін, денсаулығын, бостандығын, меншігін т.б. да игіліктерін қорғаудың тәсілі болып табылады. Қажетті қорғану қылмыстылықты тыюды, зорлықпен жасалатын қылмыстарға және меншікке, басқа да қылмыстарға қарсы күресудің пәрменді құралы болып табылады.

Сондай ақ қажетті қорғануды қолданудың аса маңызды сақтандырушылық мәні зор. Өйткені, қиянат келтірушінің өзі зиян келтіру жолымен тойтарыс берілетінін сезінуі оны көп жағдайларда қылмыс істеуден тартындырады [4,133-142-беттер].

Сондықтан қажетті корғану еліміздің Ата Заңында меңзелген азаматтардың құқықтары мен бсотандықтарын қорғаудың кепілі, қоғамға пайдалы әрекет деп есептеледі.

Мұндай жағдайда қиянат жасаушының өмірі, денсаулығы, меншігі оның қылмыс істеуіне байланысты қылмыстық заңның қорғауынан тысқары қалады. Қажетті қорғану жағдайында оған зиян келтіру қылмыстық құқықтық әрекетпен заң қорғайтын объектіге қол сұғушылық болып табылмайды. Қажетті қорғану қиянат жасауды тыюдың, оған тойтарыс берудің белсенді нысаны болып табылады. Бұл шабуыл жасаушыға қарсы істелген тікелей әрекет болып саналады. Сол себепті де мемлекет занда белгіленген тәртіппен кейбір тәртіп сақшыларына мұндай реттерде қару қолдану құқығына да жол береді.

«Қажетті қорғану жөніндегі заңдарды қолдану туралы» Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының Қаулысында: «Қол сұғушылықтың адам өміріне қарсы бағытталуын, сондай-ақ заңмен қорғалатын басқа да объектілерге кол сұғушылық кезінде қару қолданылуын заң шығарушы, шабуыл жасаушыға келтірілген зиянның сипатына қарамастан қоғамға қауіпті қол сұғушылықтың сипаты мен дәрежесіне сәйкес деп танылатын мән-жайлар ретінде қарастырады. Мұндай әрекеттер қажетті қорғану шегінде жасалған деп қарастырылады және қылмыстық жауаптылыққа әкеп соқпайды» делінген.

Қазақстан Республикасының 1998 жылғы 30 желтоқсандағы «Жекелеген қару түрлерінің айналымына мемлекеттік бақылау жасау туралы» Заңымен атыс немесе суық қаруға, оқ-дәріге жатқызылған, олардың көмегімен адамға қаза келтіруге болатын, оның шабуыл жасаушыда болуы қажетті қорғаныс шегінен шығуды жоққа шығаратын мән-жайлар болып табылатын заттарды қару деп танығаң жөн.

Шаруашылық-тұрмыстық және басқа мақсатта қолданылатын өзге де заттармен (балға, балта, асүй пышағы, жас шығарғыш немесе тітіркендіргіш заттармен жарақталған тозаңдатқыштар, тас, таяқ. кірпіш және т.с.с.) қаруланған шабуыл жасаушыға келтірілген зиян, тек қажетгі қорғану шегінен шықпаған жағдайда жауаптылыққа әкеп соқпайды.

Қылмыстық заңға сәйкес, адам басқа қоғамға қауіпті қол сұғушылықтан құтылу немесе мемлекет органдарынан көмек сұрауға мүмкіндігі болғанына қарамастан қажетті қорғануды қолдануға құқылы.

Көмек сұрау мүмкіндігіне қауіпті қиянаттан қашып кету, жасырынып қалу, жұлқынып шығу, қиянат жасаушыға басқадай бөгеттер жасау, айғайлап көмекке шақыру, телефонмен құқық қорғау органдарына, туысқандарына, көршілеріне, таныстарына хабарлау сияқты әрекеттер жатады.

Заңда лауазым адамдар немесе басқадай құқық қорғау органдары үшін қажетті қорғануды қолданудың ерекше талаптары белгіленбеген.

Азаматтар қажетті қорғануға міндетті емес. Заң азаматтарды жазалаумен қорқыту аркылы, өздеріне берілген қажетті қорғану құқығын жүзеге асыруға міндеттемейді. Тұлға, кажетті қорғануды пайдаланбай-ақ өзіне қарсы бағытталған шабуылдан құтылып кетуі мүмкін, мысалы басқа тұлғалардың көмегімен және т.б.

Қажетті корғануды пайдаланбаған немесе бас тартқан адамдар тек моральдық жағынан ғана айыпталады. Ал егер заңға, жарғыға және басқа да нормативтік актілерге сәйкес қажетті қорға-

нуды жүзеге асырмаса, оның әрекеті қылмыстық немесе тәртіптік жауаптылыққа жатады. Мысалы, кейбір санаттағы тұлғаларға шабуылдан қорғанудың құқықтық міндеті жүктелген: қарауыл өзіне сеніп тапсырылған объектіні шабуылдан қорғауы тиіс және т.с.с. Мұндай жағдайларда, қорғаныстан бас тарту, нақты бір қылмыстың құрамын (ҚР Қылмыстық кодексінің 446 бабы «Қарауыл (вахта) қызметін атқарудың жарғылық қағидаларын бұзу» немесе тәртіптік әрекетті қамтуы мүмкін.

Қажетті қорғану құқыққа сәйкес деп танылуы үшін, бірнеше шарттар болуы тиіс. Олар екі топқа бөлінеді: біріншісі - қол сұғушылыққа жатады, ал екіншісі - қорғануға.

Қол сұғушылыққа жататын қажетті қорғанудың құқыққа сәйкестілігінің шарттары төмендегідей болуы тиіс:

1) қол сұғушылық қоғамға қауіпті болуы тиіс;

2) қол сұғушылықтың нақты бар болуы;

3) қол сұғушылық айқын, шын мәнінде болуы тиіс.

Қол сұғушылықтың қоғамға қауіптілігі оның объективті белгілерімен анықталады. Құқыққа сәйкес, қол сұғушылық көбіне қылмыста көрініс табады. Қылмыс кісі өлтіруге оқталу, зорлау, тонаудан тұруы мүмкін. Заң әдебиетінде абайсызда жасалатын қылмысты «сөзбен тоқтатуға болады» деген пікір айтылған [5,359-364-беттер].

Заң әдебиеттерінде кейбір кездері билік өкілеттіктері бар тұлғалардың әрекеттеріне қарсы қажетті қорғану мүмкін бе деген сұрақ қойылады? Жалпы ережеге сәйкес, билік өкілеттіктері бар тұлғалардың құзырына жататын заңды әрекетгеріне карсы корғану сыйымсыз. Мысалы, қылмыскерді ұстау, қамау кезінде.

Билік өкілеттіктерге ие тұлғалардың заңсыз әрекеттеріне қарсы кажетті қорғану мүмкіндігі туралы мәселені шешу барысында карама-кайшы пікірлер байкалады. Сөйтіп, А.А. Пионтковскийдің пікірінше, билік өкілеттіктеріне ие тұлғалардың заңсыз әрекеттеріне қарсы қажетті қорғану мүмкін, егер жәбірленуші тұлғасына кол сұғылса [6,428-беттер].

Оның пікірінше, басқа жағдайларда қажетті қорғану болмайды. Біз бұл пікірге келіспейміз, себебі ол қажетті қорғану туралы заңның барлық талаптарын ескермейді, соған сәйкес, лауазымды тұлғаның кез келген заңсыз әрекеттеріне қарсы қажетті қорғану мүмкін.

Қажетті қорғану тек қылмыстарға қатысты емес, сонымен қатар әрекетке қабілетсіздердің және қылмыстық жауаптылық туындайтын жасқа жетпеген тұлғалар тарапынан болған қоғамға қауіпті әрекеттеріне де қарсы болуы мүмкін. Есі дұрыс емес тұлға және қылмыстық жауаптылық басталатын жас шамасына толмаған тұлғалар түсінігі мен белгілері Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 15, 16 баптарында бекітілген.

Егер әрекетке қабілетсіз тұлғаның немесе қылмыстық жауаптылық жасына жетпеген тұлғаның тарапынан қол сұғушылық болған жағдайда, кез келген тұлға ондай қол сұғушылықтардан қорғануға құқылы, және оның әрекеті қажетті қорғану жағдайында жасалған болып танылады.

Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2007 жылдың 11 мамырында қабылданған «Қажетті қорғану жөніндегі заңдарды қолдану туралы» № 2 Қаулысында қажетті қорғану болмайтын мән - жайлар көрсетілген. Олар:

- формальдық жағынан қылмыс белгілері бар, бірақ, маңызды болғандықтан, қоғамдық қаупі болмашы екені біле тұра қорғанушы басқа адамға зиянкестік жасаса;

- ол адамды заңсыз әрекеттер жасады деген сылтаумен өз пайдасына шешу үшін шабуыл жасауға киліктірсе (төбелес шығару, қоқан-лоқы, кек алу әрекеттерін жасау және т.б.);

- егерде зиянкестік шабуылды тоқтатқаннан немесе ол біткеннен кейін жасалып, қорғану құралын қолдану қажетгігі жоқтығы айқын болса және бұған қорғанушының көзі жетіп тұрса, ол қажетті қорғану кезінде болды деп табылмайды [7, 18-24-беттер].

Мұндай жағдайда жасаған әрекеті үшін жауаптылық жалпы негізде қаралады.

Қылмыстық құқық теориясында және сот тәжірибесінде әкімшілік құқық бұзушылықтарға қарсы да қажетті қорғану жүзеге асырылуы мүмкін. Бұл ереже Әкімшілік құқық бұзушылықтар туралы кодексінің 35-бабында бекітілген [8, 39-бет].

Әкімшілік құқық бұзушылықтарға карсы қажетгі қорғанудың принциптері қылмыстық құқык бойынша қажетті қорғанумен ұқсас.

Қол сұғушылықтың шын мәнінде болуы қажетті қорғанудың уақыттағы шегін анықтайды. Жоғарыда аталған Қазақстан Республикасының Жоғарғы Сот қаулысында қол сұғушылықтың шын мәнінде болуы:

- дәл қоғамдық қауіпті қол сұғушылық жасалған уақытта болса;

- шабуылдың нақты қаупі болғанда;

- қорғану лезде қол сұғушылық актісінен кейін жасалса.

Дайындалып жатқан немесе жасалуы мүмкін шабуылға қарсы қорғануға тиым салынады.

Егер тұлға аяқталып болған шабуылға қарсы қорғану әрекеттерін жүзеге асырса, ол қажетті қорғану жағдайында болған тұлға ретінде танылмайды. Аяқталған шабуыл болып соңына дейін жеткізілмей нақты аяқталған, немесе толығымен іске асырылған шабуыл танылады. Шабуылшыға оның қол сұғушылығы аяқталғаннан кейін зиян келтіру кейбір жағдайларда қажетті қорғану шегінен шығу ретінде қарастыруға болады.

Қол сұғушылықтың нақты айқын болуы субъектінің қиялы, елесінде емес, объективті, шын мәнінде болуымен сипатталады. Қол

сұғушылықтың қаупі болмай, іс жүзінде жоқ, елестегі қол сұғушылыққа қарсы қажетті қорғануға болмайды. Бұл кезде жалған қорғану орын алады.

Жалған қорғану - фактілі қатенің түрі, жалған қорғану кезіндегі тұлғаның жауапкершілігі туралы мәселе кінә нысанының ережесі бойынша шешілуі тиіс. ҚР Жоғарғы Сотының «Қажетті қорғану жөніндегі зандарды қолдану туралы» қаулысында көрсетілгендей, қажетті қорғануды жалған корғанудан ажырата білу керек. Жалған қорғану кезінде қоғамға қауіпті қол сұғушылық шын мәнінде нақтылы болмайды, бірақ оқиғаның жағдайына қарай қорғанушының қол сұғушылық жасалды деп ойлауына негіз болып, осыған орай ол қол сұғушылыққа карсы әрекет жасадым деп қате жорамал жасайды, яғни егер коғамға қауіпті қол сұғушылық нақты болған жоқ, бірақ болып жатқан оқиға қорғанушыға дәл сол қоғамға қауіпті қол сұғушылықтың жасалып жатқанына негіз берсе және ол қателесіп, мұндай қол сұғушылықтың шын мәнінде болып жатқанын болжаса. Бұл жағдайда өзінің ойының қате екенін сезінбеген немесе сезіне алмаған тұлғаның қорғану құралын пайдалануы, қажетті қорғану жағдайында жасаған әрекеті болып саналады. Егер тұлға қорғанудың жалған екенін сезінбей, зиян келтірсе, бірақ іс әрекеттің жағдайларына байланысты оны сезінуге тиіс және сезіне алған болса, мұндай тұлғаның әрекеті абайсызда зиян келтіргені үшін жауапкершілік көздейтін Қылмыстық кодекстің баптары бойынша сараланады.

Поленов Г.А. «егер тұлға жалған қорғану кезінде қорғану шегінен асып жәбірленушіге зиян келтірсе, ол қажетті қорғану шегін асырғаны үшін жауапкершілікке тартылады»,- деп санайды.

Қорғалуға жататын кажетгі қорғанудың зандылық шарттары:

- шабуыл тек жеке мүдделерге емес, сонымен қатар қоғамдық немесе мемлекеттік мүдделерге жасалса:

- зиян тек қол сұғушыға келтіріледі;

«Орыс тілі сөздігінде» қорғау ұғымы «қол сұғушылықтан, жауыздық әрекеттерден, қауіптен қорғау, шектеу» деп түсіндіріледі. Қорғау белсенді болуы тиіс. әрекетсіздікпен қорғану мүмкін емес.

Қажетгі қорғану қол сұғушылықты болдырмаудың белсенді нысаны ретінде шабуылшыны тек жай ғана итеріп жіберу, оның соққысын қайтару деген сөз емес, ол қол сұғушыға белсенді шабуылмен де білдірілуі мүмкін. Дегенмен, қорғану қол сұғушыға аса ауыр зиян келтіру үшін негіз болып табылмайды, егер ол қорғану талабына қажет болмаса.

Қорғану шегі қажетті қорғану құқығын пайдаланып тұрған тұлғаның көзқарасымен анықталады, яғни дәл сол қоғамға қауіпті қол сұғушылыққа төтеп беретін қорғанудың қандай шаралары, белсенділігі қажет деп санайды. Қажетті қорғану жағдайындағы тұлғаның бұл ойы қол сұғушылықтың фактілі жағдайына негізделуі тиіс.

Қажетті қорғану кезінде мүдделерді қорғау деп қажетті қорғану арқылы қорғауға болатын мүдделерді айтамыз. Оған: тұлға мүдделері, тұрғын үй, жеке меншік, жер учаскесі және қорғанушының басқа да құқықтары.

Қылмыстық заң қажетті қорғану құқығын тек қана қол сұғылған тұлғаға емес, сонымен қатар тұлғаға немесе басқа бір азаматтардың мүлкіне, билік мүдделеріне, жеке меншікке қылмыстық қол сұғушылықтың куәгері болған кез келген үшінші тұлғаға да береді. Мұнда қорғау үшін жәбірленушінің рұқсатын алу қажет емес.

Қажетті қорғанудың келесі шарты, жоғарыда көрсетілгендей, қорғану тек қол сұғушыға зиян келтіру арқылы жүзеге асырылуы керек.

Алайда қажетті қорғану кезінде зиян тек тұлғаның өзіне емес, сонымен қатар оның мүлкіне де келтірілуі мүмкін.

Қажетті қорғану актісін жүзеге асыру кезінде қол сұғушыға әртүрлі нысандағы зияндар келтірілуі мүмкін: өмірін қию; денсаулығына әртүрлі деңгейде зиян келтіру; бостандығынан айыру; жәбірленушіге оның көмегімен қылмыстық қол сұғушылық жасалып отырылған мүлікті жою, бүлдіру, тартып алу және т.б. салдары.

Көбіне көп қажетті корғану кол сұғушыға қандай да бір зиян келтірумен байланысты жүзеге асырылады. Онда зияннын мөлшері әрбір нақты жағдайда қол сұғушылықтың қауіп деңгейі мен сипатына байланысты белгіленеді.

Сөйтіп, қажетті қорғану кезіндегі негізгі ереже - зиян үшінші тұлғаларға бағытталмауы тиіс. Қандай да болмасын мүдделерді қорғау кезінде үшінші тұлғаларға зиян келтіру, қажетті қорғану актісі болып табылмайды. Бұл жағдайда, істің мән-жайларын ескере отырып, аса қажеттілік ережесі қолданылуы мүмкін.

Қажетті қорғану шартының келесі бір түрі - қорғану қажетті қорғану шегінен аспауы тиіс. Қылмыстық заңға сәйкес «Нәтижесінде қол сұғушыға анық шектен тыс, жағдай мәжбүр етпейтін зиян келтірілетін, қол сұғушылықтын сипаты мен қоғамдық қауіптілік дәрежесіне қорғанудың көрінеу сай келмеуі қажетті қорғаныс шегінен шығу деп танылады. (ҚР ҚК 32 - бабының 3 - тармағы). Егер қорғанушы, қол сұғушылықтың қаупінің не сипатымен, не деңгейімен сәйкес келмейтін құралдар мен шаралар қолданып, қол сұғушыға ауыр зиян келтірсе, қажетті қорғану шегінен асқандық болады.

Жоғарыда келтірілген ҚР Жоғарғы Сот қаулысында, қол сұғушылықтың сипаты мен қоғамдық қауіптілігі дәрежесіне көрінеу сай келмейтін қасақана әрекеттерді қажетті қорғану шегінен шығу деп түсіну керек делінген. Қол сұғушылыққа той-

тарыс беру немесе болдырмау бойынша мұндай әрекеттердің сөзсіз салдары шабуыл жасаушыға анық шектен тыс, жағдай мәжбүр етпейтін зиян келтірілу болып табылады.

Қажетті қорғану шегін және қол сұғушылық пен одан қорғанудың сәйкестігін немесе сәйкессіздігін дұрыс анықтау үшін әр іс бойынша: қол сұғушылықтың сипатын, оның қоғамдық қауіптілігін, қол сұғушылықтың қарқынын (қол сұғушылар мен қорғанушылардың саны, олардың дене бітімі, жас ерекшеліктері, қаруларының бар-жоғы, қол сұғушылықтың орны мен уақыты), қорғану дәрежесінің шабуылға сәйкестігін не сәйкессіздігін, қол сұғушыға келтірілген зиянның мәнін, келтірілген зияннның көрінеу (анық) шектен тыстығын, мұндай зиян келтіруте мәжбүр еткен не мәжбүр етпеген жағдайды және басқаларды анықтау және баға беру қажет.

Қажетті қорғану шегінен асу құралдардың сәйкессіздігімен, қорғану құралдарының, қол сұғушылық құралдарының сәйкессіздігімен ғана өлшенбеуі керек. Мұнда қорғанушының қандай құралдар қолданғаны емес, олардың қандай зиян келтіруі үшін пайдаланғаны маңызды.

Қажетті қорғану шегінен асу туралы мәселе қаралған кезде, қорғанушының өзінің күші мен шабуыл жасаушының күшінің нақтылы ара салмағын есепке алуын және барлық мән-жайларды ескеру қажет.

Қажетті қорғану шегінен асушылық қоғамға қауіпті әрекет болғандықтан, ҚР Қылмыстық кодексінің 102 бабы, 112 бабында көзделген қылмыс құрамын қамтиды. Алайда қажетті қорғану шегінен асу жағдайында жасалған қылмыстар - бұл шарттар болмаған жағдайда келтіріліген зиянмен салыстырғанда қауіптілігі төмен әрекет. ҚР Қылмыстық кодексінің 53 - бабында қажетті қорғанудың заңды шарттарын бұзу арқылы жасалған қылмыстар қылмыстық жауаптылықты жеңілдететін мән жай ретінде көрсетіледі.

Қорғану уақытылы болып саналады, егер ол қол сұғушылық жасалған уақытта жүзеге асырылса, яғни қоғамға қауіпті әрекеттің басталып, оның фактілі түрде аяқталуына дейін.

Қол сұғушылықтың сипаты мен қауіптілігіне қорғанудың сәйкес келмеуін анықтау, қажетті қорғану актісі жүзеге асырылған нақты шарттарды жан жақты талдаумен байланысты. Мұнда шабуылдың қауіптілік деңгейі, оның жүзеге асырылуының жақындап қалуы, күші мен жылдамдығы, қол сұғушының шабуылға қолданған құралының сипаты және т.б. ескерілуі қажет.

Мұнымен қатар, егер келтірілген зиян өзінің сыртқы формальды белгілері бойынша ҚР ҚК Ерекше бөлімінде көрсетілген әрекеттердің құрамына сай келсе, қажетті корғану қылмыстық іс әрекетті жоятын мән жайлар қатарына жатқызылады.

Қоғамға қауіпті қол сұғушылықтан құтылу мүмкіндігі болса да, немесе мемлекет органдарына, я болмаса басқа тұлғаларға көмек сұрауына байланыссыз, әрбір адамның қорғануға құқығы бар.

Қажетті қорғану қылмыспен күресуде маңызды және тиімді әдістердің бірі болып отыр. Қажетті қорғану азаматтардың конституциялық құқығы бола отырып, азаматтардың құқықтары мен бостандықтарының кепілі, қоғамға пайдалы әрекет ретінде, қылмыстың болдырмауын ескерту немесе қылмыспен күресуде белсенділікті арттырады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Кони А.Ф. О праве необходимой обороны. Москва: 1865 г. 205-бет (кітап).
2. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі 2014 жылғы 3-шілдедегі №226-V ҚРЗ. 8-бет.
3. Борчашвили И. Институт необходимой обороны нуждается в совершенствовании// Юрист.- 2007,- № 4.- 78-79 б.
4. Ағыбаев А.Н. Қылмыстық құқыққа түсіндірме. Жалпы және Ерекше бөлім, Алматы: Жеті жарғы, 2015 ж. 133-142-бет (Оқулық)
5. Елубаева Б.Т. «Қажетті қорғану» // Құқықтық саясат: Қазақстандық және Хаалықаралық тәжірибе. Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. Ақтөбе 2012 жыл. 359-364 бет.
6. Пионтковский А.А. Учение о преступлениях. Москва,1961г. 428-бет (Оқулық)
7. Қажетті қорғану туралы заңнаманы қолдану туралы Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының 2007 жылғы 11 мамырдағы №2 Нормативтік қаулысы. 18-24 –беттер.
8. Әкімшілік құқық бұзушылық туралы Қазақстан Республикасының Кодексі 2014 жылғы 5 шілдедегі № 235-V ҚРЗ, 39-бет.

Бердыбаев Нуржан Махсатбаевич
докторант (PhD)
Международный казахско-турецкий университет имени Х.А.Ясави

Бердыбаев Ержан Махсатбаевич
старший преподаватель
АРГУ имени К.Жубанова

ХАРАКТЕРИСТИКА ЮРИДИЧЕСКОГО СТАТУСА ФИЗИЧЕСКОГО ЛИЦА ПО ОТНОШЕНИЮ К ОБЩЕСТВУ

Түйін. Қазіргі таңда мүліктік және мүліктік емес құқықтық қатынастарды қорғауға қатысты даулар азаматтық іс жүргізу тараптарының қанағаттандырусыз шешілуде. Әсіресе, ар-намыс, қадір-қасиет және іскерлік бедел құқығы сияқты жеке мүліктік емес құқықтарды қорғауға қатысты даулар. Бұған дәлел көптеген талап қоюларда моральдық зиянды өтеу туралы соттың талап қоюшының талаптарын толық емес ішінара қанағаттандыруында. Бұл гипотетикалық тұрғыдан алғанда адамның жеке басының қоғамға қатысты құқықтық мәртебесін олардың ар-намысы, абыройы мен іскерлік беделіне және оған билік етуге қатысты дұрыс түсінбеуіне байланысты болуы мүмкін. Алайда мұны жеке тұлғаның құқықтық мәртебесінің ерекшеліктерін, қасиеттері мен сипаттамаларын талдай отырып түсінуге болады.

Түйінді сөздер: заңдылық, агрессор, құқық қабілеттілік, құқықтық қорғаныс, маневрлік, норма икемділігі, қақтығыс, форс-мажор.

Резюме. В настоящее время достаточно большое количество споров относительно защиты имущественных и неимущественных прав остаются разрешенными вне удовлетворения сторон гражданско-процессуального производства. Особенно настоящее касается споров о защите таких личных неимущественных прав как право на честь, достоинство и деловую репутацию. Доказательством тому служит неполное частичное удовлетворение требований истца судом о компенсации морального ущерба во многих судебных процессах. Гипотетически, таковое может быть по причине неточного понимания юридического статуса физического лица по отношению к обществу в части пользования и распоряжения ими прав на честь, достоинство и деловую репутацию. Однако так ли это можно понять, только проанализировав специфику, свойства и характеристики юридического статуса физического лица.

Ключевые слова: легитимность, агрессор, правоспособность, дееспособность, правовая обороноспособность, маневренность, эластичность норм, конфликт, форс-мажор.

Summary. Currently, a sufficiently large number of disputes regarding the protection of property and non-property rights remain resolved without satisfaction of the parties to the civil procedure. Especially the present concerns disputes regarding the protection of such personal non-property rights as the right to honor, dignity and business reputation. Proof of this is the incomplete partial satisfaction of the plaintiff's claims by the court for compensation for moral damage in many lawsuits. Hypothetically, this may be due to an inaccurate understanding of the legal status of an individual in relation to society in terms of use and disposal of their rights to honor, dignity and business reputation. However, is it possible to understand this only by analyzing the specifics, properties and characteristics of the legal status of an individual.

Keywords: legitimacy, aggressor, legal capacity, legal capacity, legal defense, maneuverability, elasticity of norms, conflict, force majeure.

Человек и гражданин на сегодняшний день являются достаточно тесно связанными понятиями в гражданском законодательстве Республики Казахстан. Конституционно, гражданин и его права являются высшим приоритетом для независимого, демократического, правового и светского государства (1). Однако, для полного понимания материальных и нематериальных свойств гражданина необходимо идентифицировать юридический статус гражданина на территории Республики Казахстан.

Так, в качестве гражданина признается лицо принадлежащее к постоянному населению определенного государственного формирования, пользующееся защитой такового государства и наделенное симбиозом политических, социальных, религиозных, трудовых и иных прав и обязанностей (2). В соответствие с действующим гражданским законодательством для гражданина характерна дееспособность и правоспособность (3).

Дееспособность гражданина предполагает собой возможность физического лица совершать определенного рода действия или бездействия от своего имени, при помощи которых он может вступать в правоотношения, которые

устанавливают, изменяют и прекращают гражданские права и обязанности. Дееспособность гражданина начинается по достижению им возраста совершеннолетия либо вступления в брак до возраста совершеннолетия (4).

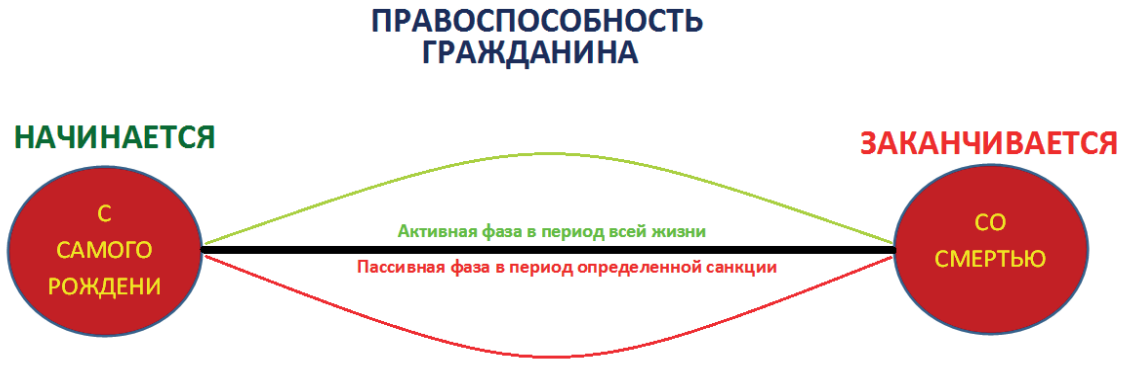

Соответственно можно отметить, что до достижения гражданином совершеннолетнего возраста все сделки от его имени совершают его законные представители: родители, опекуны, усыновители и другие. Граждане могут получить полную дееспособность, не достигнув совершеннолетия посредством вступления в брак. При этом при расторжении такового брака их дееспособность не исчезает. Кроме этих случаев гражданин считается недееспособным. Сами же физические лица, не достигшие совершеннолетия способны совершать мелкие бытовые сделки индивидуального характера (5). Тем не менее, право такового несовершеннолетнего гражданина на защиту чести достоинства и деловой репутации не исключаются его недееспособностью. При этом следует отметить, что в силу концепции логического характера, недееспособный гражданин, не достигший возраста совершеннолетия, имеет право только на защиту чести и достоинства, так как деловая репутация для него пока что не доступна по причине отсутствия трудовой деятельности и осуществления им профессиональных правоотношений (6). Следовательно, легитимность его действий и бездействий, направленных на установление, изменение и прекращение гражданских прав и обязанностей начинается только с момента достижения им до возраста совершеннолетия или вступления в брак. Заканчивается дееспособность физического лица с его смертью либо вступления в законную силу решения суда о признании его недееспособности. Впрочем, второе является понятием относительным, так как решение суда о признании гражданина недееспособным может вступить в законную силу и обратно в течении всей жизни гражданина. Таковым теоретически гражданское законодательство предполагает активную и пассивную фазу пользования личными неимущественными правами на защиту чести, достоинства и деловой репутации (7).

В качестве активной фазы признается отрезок жизни, в соответствие с которыми гражданин может признать себя полностью дееспособным. В этом отрезке его гражданские права на защиту чести, достоинства и деловой репутации гарантируются полностью.

В качестве пассивной фазы признается отрезок жизни, при котором гражданин не является дееспособным по решению суда в силу определенных обстоятельств. Поскольку к таковым обстоятельствам можно отнести его невозможность адекватно расценивать ситуацию и свои действия законодательство не может гарантировать защиту его чести, достоинства и деловую репутацию полностью.

Правоспособность гражданина предполагает собой возможность гражданина пользоваться и распоряжаться некоторыми свойствами своего положения, статуса в обществе в соответствие с законодательными нормами свобод, не запрещенных на территории Республики Казахстан. Правоспособность гражданина начинается с рождения и заканчивается со смертью гражданина. Таковым настоящая правоспособность предполагает для гражданина иметь на праве собственности любое не запрещенное законодательно имущество, право наследовать и завещать, право заниматься предпринимательской деятельностью, право создавать, реорганизовать и ликвидировать юридические лица, право совершать сделки, право выбирать место жительства и другие имущественные права (8). Помимо ряда имущественных гражданам так же гарантируется защита личных неимущественных прав в период их правоспособности. Право на защиту чести, достоинства и деловой репутации так же можно отнести к таковым неимущественным правам.

Таковым, становится понятно, что правоспособность гражданина так же имеет определенный период, начинающийся с рождения и заканчивающийся со смертью. Тем не менее, в течении всего отрезка правоспособности гражданин так же имеет активную фазу использования своих прав и свобод, гарантированных Конституцией и пассивную фазу. Последнее предполагает наличие у такового лица определенных уголовных либо административных санкций, наложенных по причине совершения им определенного рода правонарушения, преступления или проступка.

При таковой пассивной фазе правоспособности гражданин не только не имеет права пользоваться и распоряжаться полным спектром прав и свобод, гарантированных Конституцией, но и имеет определенного рода запреты, на основании совершенного противоправного и/или общественно опасного действия или бездействия (9). Тем не менее, на защиту таковых личных неимущественных прав как право на честь, достоинство и деловую репутацию это не распространяется, так как в соответствие с принципом гуманизма при любых обстоятельствах, даже ограниченный в правах гражданин является в первую очередь человеком. В соответствие с Конституцией Республики Казахстан жизнь и здоровье гражданина имеет высокий приоритет на территории Республики и защищается за ее пределами. Таковое предполагает, что ущемление таковых личных неимущественных прав человека как честь, достоинство и деловая репутация неприемлемо в силу нанесения вреда психологическому здоровью гражданина. Психологическое здоровье гражданина так же является составной здоровья в соответствие с законодательством Республики Казахстан о здоровье населения и системе здравоохранения и уставом Всемирной Организации Здравоохранения (10).

Настоящее предполагает, что ущемление чести, достоинства и деловой репутации равносильно и равнозначно нанесению ущерба здоровью гражданина, что уже в свою очередь можно классифицировать не только с позиции гражданского законодательства, но и уголовного и административного. Настоящее так же раскрывает возможность таковой нормы к абстрагированию. Таковое означает, что составные нормативного положения защиты и ущемления чести, достоинства и деловой репутации можно разбить и рассмотреть по смысловым блокам посредством гражданского законодательства. Тем более, что гражданское законодательство раскрывает в своем тексте нормы толкования гражданско-правовых норм, в соответствие с которыми нормы гражданского законодательства должны толковаться в соответствие со словесным значением их буквального выражения. Настоящее юридически обеспечивает возможность защиты чести, достоинства и деловой репутации раздельно на основании соответствующих доказательств.

В качестве результата будет разумно предположить, что честь, достоинство и деловая репутация это три раздельных компонента неимущественных благ в современном праве, которыми обладает каждый субъект и которые могут защищаться как вместе, так и по отдельности.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Анисимов А.Л. Актуальные вопросы гражданско-правовой защиты чести, достоинства и деловой репутации в Российской Федерации: Теория и практика: дис. ... канд.юрид.наук: 12.00.03. – Москва., 1996.- С.173.

2. Матросова Марина Евгеньевна. Защита чести и достоинства сотрудников органов внутренних дел: уголовно-правовые и криминалистические аспекты: дис. ...канд.юрид.наук: 12.00.08. – Москва., 1997 – С.2011.

3. Шелютто Марина Львовна. Гражданско-правовая защита чести, достоинства и деловой репутации: дис. ...канд.юрид.наук: 12.00.03. – Москва., 1997. – С.189.

4. Иваненко Юрий Григорьевич. Актуальные вопросы защиты чести достоинства, деловой репутации граждан и деловой репутации юридических лиц: дис. ...канд.юрид.наук: 12.00.03. – Москва., 1998. – С.224.

5. Арсланов Камиль Маратович. Функции правового института возмещения морального вреда при посягательстве на честь, достоинство, деловую репутацию и сферу частной жизни гражданина по законодательству России и Германии: дис. ...канд.юрид.наук: 12.00.03. – Казань., 1999 – С.211.

6. Regulating honor in the face of insults, Original research article, International Journal of Intercultural Relations, Volume 47, July 2015, Pages 158-174, Saïd Shafa, Fieke Harinck, Naomi Ellemers, Bianca Beersma

7. CloudConsumer: contracts, codes & the *law*, Original research article, Computer *Law &* Security Review, Volume 31, Issue 4, August 2015, Pages 450-477, Kate Mathews Hunt

8. The conceptual bases for codifying Estonia's IP *law* and the main legislative changes: From the comparative approach to embedding drafted *law* into the socio-economic context, Open access, Original research article, International Comparative Jurisprudence, Volume 1, Issue 1, November 2015, Pages 44-54, Aleksei Kelli

9. Improving Child rights in the Gulf: Expectations from the brand-new child *law* of Oman, Original research article, Children and Youth Services Review, Volume 50, March 2015, Pages 12-19, Ali Kemal Tekin

10. A slippery and inconsistent slope: How Cambodia's draft cybercrime law *e*xposed the dangerous drift away from international human rights standards, Original research article, Computer *Law* & Security Review, Volume 31, Issue 5, October 2015, Pages 628-650, Felicity Gerry QC, Catherine Moore.

УДК: 343.575.4
МРНТИ: 10.85.51

Беристемова Раухан Галимовна
докторант 3 года обучения
Академия правоохранительных органов при Генеральной прокуратуре
Республики Казахстан
майор полиции

ОБ ИСПОЛЬЗОВАНИИ «СТЕГАНОГРАФИИ» В ХОДЕ ЭЛЕКТРОННОЙ ПЕРЕДАЧЕ ДАННЫХ О СБЫТЕ НАРКОТИЧЕСКИХ СРЕДСТВ, ПСИХОТРОПНЫХ ВЕЩЕСТВ И ПРЕКУРСОРОВ

Түйін. Бұл мақалада есірткі, психикалық заттар мен прекурсорларды электрондық деректерді жіберу арқылы өткізудің қазіргі жай-күйі қарастырылады, сонымен қатар осы бағыттың өзектілігі сипатталады. Ерекше назар стеганографиялық деректерді жіберу принциптері мен әдістеріне бөлінген.

Түйінді сөздер: өткізу, стегонаграфия, электронндық жіберу, класикаллық стеганография, сандық стеганография, желілік стеганография, компьютерлік стеганография, интернет ресурстары

Резюме. В статье рассматривается современное состояние сбыта наркотических средств, психотропных веществ и прекурсоров с помощью электронной передачи данных, а также описывается актуальность данного направления. Особое внимание уделено методам и принципам стеганографической передаче данных.

Ключевые слова: сбыт, стеганография, электронная передача, классическая стеганография, цифровая стеганография, сетевая стеганография, компьютерная стеганография, интернет ресурсы.

Summary. The article considers the current state of sales of narcotic drugs, psychotropic substances and precursors using electronic data transmission, and also describes the relevance of this direction. Special attention is paid to the methods and principles of steganographic data transmission.

Keywords: sales, steganography, electronic transmission, classical steganography, digital steganography, network steganography, computer steganography, Internet resources.

Введение.

В расследовании преступлений совершаемых в сфере незаконного оборота наркотических средств важную роль играет технико–криминалистическое обеспечение (ТКО) связано с криминалистической техникой как разделом криминалистики. Сам термин «обеспечение» возможно, определять в двух взаимосвязанных аспектах: во-первых, это физическое наличие технических средств, методик, технологий, необходимой информации и, во-вторых, выполнение поставленных задач, и достижение целей путем проведения конкретных организационных мероприятий и осуществления соответствующей деятельности. В современной криминалистике наиболее авторитетным признано мнение, что «под криминалистическим обеспечением деятельности органов внутренних дел в целом понимается система криминалистических знаний и основанных на них навыков и умений использовать научные криминалистические рекомендации, применять криминалистические средства, методы и технологии их использования в целях предотвращения, выявления, раскрытия и расследования преступлений» [1].

В данное время у сотрудников правоохранительных органов существует ряд проблем в раскрытии и расследовании преступлений, связанных со сбытом наркотических средств, психотропных веществ и прекурсоров. Так, как тенденция развития информационных технологии не стоит на месте так же, как и развитие методов и способов распространения наркотиков. В связи с чем становится тяжелее расследовать дела данной категории.

Проблема массовой наркотизации населения и экспансии наркобизнеса является сегодня для Казахстана одной из наиболее острых. Объем незаконного оборота наркотиков и злоупотребления ими в Казахстане продолжают расти, ставя под угрозу не только здоровье населения, но и дестабилизируя экономическое, политическое и социальное положение страны [2, с.21].

Основную проблему представляет тенденция развития методов и способов распространения наркотиков. Один из таких способов передача данных с помощью «стеганографией».

Процессы мировой интеграции не только открыли перед человечеством небывалые возможности, но и сопровождаются тем, что целый ряд общественно опасных явлений, в т.ч. наркомания и наркобизнес, по меткому выражению К.Н. Гриненко, стали «проблемой без границ» [3, с.7].

Учитывая нынешнее развитие информационных технологии, особое внимание хотелось бы уделить видам и методам стеганографии.

Противодействие распространению нарко-

тиков является одной из актуальных проблем обеспечения национальной безопасности государства на протяжении уже трех десятилетий [4, с.58]. Предпринимаемые правоохранительными органами все возможные меры, к сожалению, не приносят желаемого результата [5, с.76].

Основная часть.

Во все времена перед людьми остро стояла задача защиты информации от несанкционированного доступа. Основными методами решения этой задачи еще в древние времена стали криптография и стеганография. Криптография скрывает содержимое сообщения с помощью его шифрования, в то время как стеганография скрывает сам факт передачи информации [6].

Мы считаем, что в связи с тем что информационные технологии постоянно совершенствуются и оснащаются более передовыми и обновленными программами и приложениями, вместе с этим и способы передачи информации о сбыте наркотиков также набирают очень быстрые темпы развития. Одним из таких методов является «стегонаграфия».

Исследования и разработки в области стеганографии становятся все более популярными в современном информационном обществе наряду с широким использованием цифровых форматов мультимедиа и существующими проблемами управления цифровыми ресурсами и контроля использования прав собственности на компьютерные файлы. Вместе с тем, решение задачи сокрытия информации является важной проблематикой в условиях развитой инфраструктуры сетевого общения пользователей интернет - участников открытого и неконтролируемого взаимодействия в медиа пространстве [7, с.3].

Стеганография (от греч. στεγανός «скрытый»+γράφω «пишу»; букв. «тайнопись») - способ передачи или хранения информации с учётом сохранения в тайне самого факта такой передачи (хранения) [8].

В наше время метод распространения наркотических средств, психотропных веществ и прекурсоров по средствам информационных технологии набирает все большие тенденции. В связи с чем и растут возможности распространения наркотиков на без контактном уровне. Одно из самых популярных методов «стеганография».

С развитием информационных технологий стеганография нашла свое применение и в «цифровом» мире. Термин «цифровая стеганография» фактически означает скрытие одного файла в другом. Исходный файл, в который встраивается информация, называется контейнером, сама же встраиваемая информация называется встраиваемым сообщением. Файл до встраивания - пустой контейнер, после встраивания – заполненный контейнер или стег контейнер [9].

В конце 90-х годов выделилось несколько направлений стеганографии:

- Классическая стеганография
- Компьютерная стеганография
- Цифровая стеганография [8,10,11].

Одним из наиболее распространённых методов классической стеганографии является использование симпатических (невидимых) чернил [10].

Также существует ряд альтернативных методов сокрытия информации:

- запись на боковой стороне колоды карт, расположенных в условленном порядке;
- запись внутри варёного яйца;
- «жаргонные шифры», где слова имеют другое обусловленное значение;
- трафареты, которые, будучи положенными на текст, оставляют видимыми только значащие буквы;
- геометрическая форма — метод, в котором отправитель старается скрыть ценную информацию, поместив её в сообщение так, чтобы важные слова расположились в нужных местах или в узлах пересечения геометрического рисунка;
- семаграммы — секретные сообщения, в которых в качестве шифра используются различные знаки, за исключением букв и цифр;
- узелки на нитках и т. д. [12].

Исходя из перечисленного считается, что многие методы сокрытия используются при распространении и сбыте наркотических средств, психотропных веществ и прекурсоров. Например: использование трафаретов при написании адресов сайтов продажи наркотиков на стенах домов и подъездов. Так же были факты распространения данных с помощью рекламных баннеров с указанием на нем QR-кода и названия сайта. С целью обмена информацией с покупателем, к примеру, о месте сбыта, названии счета, на который в последующем нужно будет перечислить деньги, используются «жаргонные шифры», «геометрические формы» и «семаграммные» методы стеганографии.

Компьютерная стеганография. Наиболее часто для сокрытия информации используются графические файлы. Существует множество разных по своей сложности методов сокрытия, но наиболее простым является так называемый метод битовых плоскостей. Суть его заключается в следующем. Как известно, любое изображение представляет собой совокупность точек. Каждая точка цветного изображения кодируется комбинацией из 3-х байт, задающих уровень красного (R), зелёного (G) и голубого цветов (B) — RGB. Если в этой комбинации изменить самый последний бит, или пару — тройку битов, цвет хоть и получится отличным от исходного, но настолько незначительно, что даже самый острый глаз не заметит никакой разницы. Это и используется для того, чтобы путём изменения битов точек

встроить в изображение любые данные, которые предварительно ещё и шифруются, после чего можно спокойно передавать такую картинку (*стегофайл*), не представляющую никакой ценности для ФСБ, ЦРУ, М6, Моссада (нужное подчеркнуть) через открытый канал. Стегофайл нельзя обрабатывать в графическом редакторе как картинку, иначе скрытая информация может быть разрушена. С осторожностью их надо загружать на файловые хостинги, поскольку они тоже при загрузке могут обрабатывать изображения. [13].

По нашему мнению, преступления в сфере незаконного распространения наркотических средств, с использованием информационных технологий совершаются с чётко выработанными схемами. Это усложняет процесс проведения оперативно-розыскных мероприятий и следственных действий, которое направленно на то, чтобы выявить факты совершения преступления. В основном к уголовной ответственности привлекают только – курьеров и закладчиков. Выявить организатора почти не представляется возможным, что связано не только с использованием новейших информационных технологий, но и с соблюдением мер конспирации.

Цифровая стеганография старается внедрить дополнительную информацию в цифровые аудио-/фото-/видеообъекты, используя некоторую избыточность информации. Имеется в виду, что любой цифровой объект имеет в себе заведомо много больше информации, чем воспринимают наши органы чувств (глаза, уши). Когда стеганографический алгоритм пренебрегает 1/1000 долей чёткости картинки, чтобы разместить на фотографии скрытое сообщение, наш глаз этого попросту не может заметить [14].

Цифровая стеганография как наука родилась буквально в последние годы. По нашему мнению она включает в себя следующие направления:

1) встраивание информации с целью ее скрытой передачи;

2) встраивание цифровых водяных знаков (ЦВЗ) (watermarking);

3) встраивание идентификационных номеров (fingerprinting);

4) встраивание заголовков (captioning) [15].

Сетевая стеганография – вид стеганографии, в котором в качестве носителей секретных данных используются сетевые протоколы эталонной модели OSI – сетевой модели взаимодействия открытых систем. В общем виде сетевая стеганография является семейством методов по модификации данных в заголовках сетевых протоколах и в полях полезной нагрузки пакетов, изменению структуры передачи пакетов и гибридных методов в том или ином сетевом протоколе (иногда и нескольких сразу) [16].

Передача скрытых данных в сетевой стеганографии осуществляется через скрытые каналы. Термин «скрытый канал» ввёл Simmons в 1983 г., который определил, что проблема утечки информации не ограничивается использованием программного обеспечения. Скрытый канал может существовать в любом открытом канале, в котором существует некоторая избыточность. Скрываемые данные называются стеганограммой. Они располагаются в определенном носителе (carrier). В сетевой стеганографии роль носителя выполняет передаваемый по сети пакет [16].

Основные параметры сетевой стеганографии – это пропускная способность скрытого канала, вероятность обнаружения и стеганографическая стоимость. Пропускная способность – объём секретных данных, который может быть отправлен в единицу времени. Вероятность обнаружения определяется по возможности обнаружения стеганограммы в определенном носителе. Наиболее популярный способ обнаружить стеганограмму – это анализ статистических свойств полученных данных и сравнение их с типовыми значениями для этого носителя. Стеганографическая стоимость характеризует степень изменения носителя после воздействия на него стеганографического метода [16].

Методы сетевой стеганографии можно разделить на три группы:

- методы стеганографии, суть которых в изменении данных в полях заголовков сетевых протоколах и в полях полезной нагрузки пакетов;

- методы стеганографии, в которых изменяется структура передачи пакетов, например, изменяются очередности передачи пакетов или преднамеренное введение потерь пакетов при их передаче;

- смешанные (гибридные) методы стеганографии – при их применении изменяются содержимое пакетов, сроки доставки пакетов и порядок их передачи [16].

С целью скрыть электронную информацию сбытчики осуществляют кодирование электронных посланий с помощью встраивания информации в цифровые объекты. С этой целью они используют компьютеры и записные книжки, предназначенные для хранения ценной для них информации, которая может касаться банковских номеров, баз данных об активах и финансовой деятельности, данные связи с сообщниками и др. Техническая сторона деятельности сетевых ресурсов возлагается на специалиста (хакера). Который в свою очередь и занимается сокрытием информации путем использования методов «стеганографии».

Выводы.

На основании вышеизложенного, приходим к следующим выводам и предлагаем следующие пути решения:

1. Ввести в учебный план изучение «методов использования стеганографии при сбыте наркотических средств, психотропных веществ и прекурсоров» для оперативных сотрудников.

2. Взаимодействовать совместно со специалистами в области компьютерных знаний для получения важной следовой информации с технических устройств наркокурьеров, которая может повлиять на дальнейший ход следствия.

3. Следует активней использовать метод стеганографии, с целью установления источника происхождения материальных объектов, в интересах противодействия случаев скрытия информации при расследовании преступлений по сбыту наркотических средств, психотропных веществ и прекурсоров.

4. Полагаем, что необходимо расширять ассортиментный ряд производимых материальных объектов, в которые может быть интегрирована стеганографическая информация.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Криминалистическое обеспечение деятельности криминальной милиции и органов предварительного расследования: Учебник /Под ред. проф. Т.В.Аверьяновой и Р.С.Белкина. – М., 1997. – С.64.

2 Абдиров Н.М. Концептуальные проблемы борьбы с наркотизмом в Республике Казахстан (криминологическое и уголовно-правовое исследование). Монография. – Алматы: Баспа,

1999.- 101с.

3 Гриненко К.М. Наркобизнес и национальная безопасность.– Киев, 2004.-78с.

4 Абдиров Н.М. Борьба с наркобизнесом в современных условиях (уголовно-правовой аспект). – Караганда, 1996. - 78с.

5 Бюллетень оперативно-розыскной информации и передового опыта подразделений МВД РК по борьбе с наркобизнесом в Республике Казахстан. – Алматы, 1998. - 329с.

6. Саймон Сингх. Книга шифров. Тайная история шифров и их расшифровки, АСТ, Астрель, 2007 г. — 446 с.

7. Митрофанова Е.Ю. Нейросетевые сжимающие преобразования данных и алгоритмы создания цифровых водяных знаков в объектах мультимедиа графических и звуковых форматов: автореф. дис. канд. тех. наук: 05.13.17. - Воронеж, - 2014. - 16 с.

8.https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A1%D1%82%D0%B5%D0%B3%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%84%D0%B8%D1%8F

9. Грибунин В. Г., И.Н. Оков, И.В. Туринцев «Цифровая стеганография», Москва: СОЛОН-Пресс, 2003. - 263 с.

10. https://dic.academic.ru/dic.nsf/ruwiki/30097

11. https://intellect.icu/steganografiya-klassifikatsiya-vidov-steganografii-5824

12. Громов В. И. «Энциклопедия безопасности», Москва: Высшая школа, 2004. – 1262 с.

13.https://www.urbanculture.in/%D0%A1%D1%82%D0%B5%D0%B3%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D1%80%D0%B0%D1%84%D0%B8%D1%8F#.D0.9A.D0.BE.D0.BC.D0.BF.D1.8C.D1.8E.D1.82.D0.B5.D1.80.D0.BD.D0.B0.D1.8F_.D1.81.D1.82.D0.B5.D0.B3.D0.B0.D0.BD.D0.BE.D0.B3.D1.80.D0.B0.D1.84.D0.B8.D1.8F

14. https://anyhost.ru/metody-kompyuternoi-steganografii-cifrovaya-steganografiya.html

15. http://universalinternetlibrary.ru/book/35626/ogl.shtml

16. https://cyberleninka.ru/article/n/primenenie-setevoy-steganografii-dlya-skrytiya-dannyh-peredavaemyh-po-kanalam-svyazi/viewer

УДК: 343.13:347.963(574)

Дюсебаев Талгат Турашевич
кандидат юридических наук
Евразийская юридическая академия имени Д.А. Кунаева

Жумабаева Куралай Жумабаевна
Кандидат юридических наук, доцент
Университет Международного Бизнеса

Абдрашев Руслан Муратханович
доктор юридических наук
Евразийская юридическая академия имени Д.А. Кунаева

ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕННИЯ ПОВЫШЕНИЯ ЭФФЕКТИВНОСТИ ПРАВООХРАНИТЕЛЬНЫХ ОРГАНОВ И СУДА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Түйін. Мақалада соттық бақылау мен прокурорлық қадағалаудың мәні ашылған, алдын ала тергеудің осы түрінде күдіктінің (айыпталушының) құқықтары мен заңды мүдделерін қамтамасыз ету үшін ықтимал қауіптер түріндегі бірқатар мәселелерге назар аударылған. Зерттеу авторлары қылмыстық процеске қатысушылардың қылмыстық іс жүргізу кепілдіктері мәселелерін шешудегі ішкі істер органдары мен сот қызметіне терең талдау жүргізді.

Түйінді сөздер: құқық қорғау органдары, прокурорлық қадағалау, әділет органдары, дәлелдеу мәселелері.

Резюме. В статье раскрывается суть судебного контроля и прокурорского надзора, выделяется ряд проблем в виде потенциальных угроз обеспечению прав и законных интересов подозреваемого (обвиняемого) при данной форме предварительного расследования. Авторами исследования проведен углубленный анализ деятельности правоохранительных органов и суда в решении проблем уголовно-процессуальных гарантий участников уголовного процесса.

Ключевые слова: правоохранительные органы, прокурорский надзор, органы правосудия, проблемы доказывания.

Summary. The article reveals the essence of judicial control and prosecutorial supervision identifies a number of problems in the form of potential threats to the rights and legitimate interests of the suspect (accused) in this form of preliminary investigation. The authors of the study carried out an in-depth analysis of not only the problems of the legal status of the suspect (accused) in the criminal process, but also investigated the issues of the activities of law enforcement agencies and the court in solving the problems of criminal procedural guarantees of participants in criminal proceedings.

Keywords: law enforcement agencies, prosecutor's supervision, justice bodies, problems of proof.

В современную эпоху фундаментальный принцип разделения властей является одним из важнейших оснований устройства и функционирования государственного механизма огромного числа стран. При этом большинство специалистов сходятся в том, что признание значимости данного принципа отнюдь не является констатацией факта его абсолютной, буквальной реализации на практике и отрицанием единства упорядоченной власти.

В истории найдется немало примеров раскола общества в результате непримиримого противостояния ветвей власти. Доминирование одной из них создает на первых порах впечатление порядка государственной и общественной жизни.

На сегодняшний день в Республике Казахстан претерпела радикальные изменения концепция правоохранительных органов. Совершенно по-новому определено её место в системе государственных органов, перераспределены полномочия правоохранительных органов и суда.

Неблагоприятным моментом для модернизации правоохранительной системы и суда выступили современные тренды права, нашедшие свое отражение в ее универсализации и унификации, которые в условиях глобально меняющегося мира приобретают более острый характер. Как отмечает В.В. Лазарев, «по мере утраты национальными государствами присущего им абсолютного суверенитета и иммунитета, как следствие процессов глобализации и регионализации, конституции постепенно исчерпают свой традиционный юридический ресурс как акта, обладающего высшей юридической силой, и превратятся в обычный нормативно-правовой акт. На наш взгляд, такая реформа должна осуществляться через призму фундаментальной составляющей конституци-

онного права, которой является институт прав и свобод человека. Ведь «права и свободы человека – это общепризнанные социальные возможности личности, обеспечение которых реально в условиях достигнутого человечеством прогресса» [Лазарев В. В., 2009, с. 15].

В этой связи главной задачей законодателя должна стать выработка эффективной модели системы сдержек и противовесов в системе правоохранительных органов и суда, которая обеспечила бы соблюдение конституционных права человека и гражданина в уголовном судопроизводстве.

На наш взгляд, реформирование системы правоохранительных органов на сегодняшний день не смогло обеспечить выполнение задач уголовного судопроизводства, которыми являются: беспристрастное, быстрое и полное раскрытие, расследование уголовных правонарушений, изобличение и привлечение к уголовной ответственности лиц, их совершивших, справедливое судебное разбирательство и правильное применение уголовного закона, защита лиц, общества и государства от уголовных правонарушений. Законодатель и правоприменители до сих находятся в поиске оптимальной модели взаимодействия правоохранительных органов и суда.

Полагаем, что в эффективную модель системы сдержек и противовесов в системе правоохранительных органов не вписывается правовой статус ряда должностных лиц, осуществляющих уголовное преследование. К примеру, в соответствии с ч.1 ст.83 Конституции Республики Казахстан Прокуратура от имени государства осуществляет в установленных законом пределах и формах высший надзор за соблюдением законности на территории Республики Казахстан, представляет интересы государства в суде и от имени государства осуществляет уголовное преследование. **Помимо изложенного, прокурор, посредством заключения процессуального соглашения с подозреваемым, обвиняемым, подсудимым, может участвовать в определении размера и вида наказания, фактически вмешиваясь в компетенции органов судебной власти.** При этом, заключение процессуального соглашения является исключительным полномочием прокурора (ст.ст.615, 618 УПК Республики Казахстан). Чтобы не нарушать принцип осуществления правосудия только судом (ст.75 Конституции Республики Казахстан), в ряде стран мира сделки с преступником входят в компетенцию судов, а не прокурора.

Таким образом, институт сдержки и противовесов в системе правоохранительных органов может действовать только тогда, когда ни один из орган не имеет дискреционных полномочий, которые могут повлечь за собой конфликт интересов.

Анализ мировой практики показывает, что дискреционные полномочиями наделялись правоохранительные органы для противодействия различным проявлениям организованной преступности – терроризму, коррупции и т.д. Для усиления прокурорского надзора такой надобности не существует. Не получится ли так, что мы получим слабый следственный аппарат и сильную прокуратуру. Полицейский начальник, то есть прокурор, получает эффективные рычаги влияния и на субъектов оперативно-розыскной деятельности.

На сегодняшний день, принимая во внимание последние события, связанные с коррупционными скандалами, необходимо отметить, что коррупция превратилась в национальное бедствие. В этой связи дискреционными полномочиями должна быть наделена антикоррупционная служба.

При этом, нельзя принимать положительную практику прокурорского надзора Германии за органами полиции, поскольку разница в ментальности чиновников существенна. Так, по данным международной неправительственной организации «Transparency International» в списке наименее коррумпированных стран мира Германия находится на 10 месте, Казахстан – на 131. Данный показатель нужно было учесть при введении в уголовное судопроизводство Казахстана ряда правовых институтов, например, процессуального соглашения (сделки с преступником), который носит ярко выраженный коррупционных характер.

За весь период существования казахстанских следственных аппаратов очень мало фактов обжалования указаний и решений прокурора органами предварительного следствия и дознания. Состязательность сторон мы можем увидеть лишь в судебных стадиях уголовного судопроизводства (судебные прения). При этом характер такой состязательности ни коим образом не влияет на окончательный вердикт органов правосудия – с большой долей вероятности подсудимый будет осужден, несмотря на наличие в законе конституционного принципа презумпции невиновности.

В демократическом правовом государстве главную роль в разрешении коллизий, в том числе коллизий, возникающих между гражданином и органами государства, а также должностными лицами, призвана играть судебная власть. Согласно статье 13 Конституции Республики Казахстан каждый имеет право на судебную защиту своих прав и свобод.

Однако статистика оправдательных приговоров, представления Верховным судом и правозащитниками, не соответствует друг другу. К примеру, судами первой инстанции, по данным ВС, оправдано всего 865 человек, из которых 788 - по делам частного обвинения (клевета, оскор-

бление и тому подобное, где частное лицо является обвинителем и суд рассматривает дело без проведения досудебного расследования) и 77 - публичного обвинения (с участием прокурора) [2].

По мнению правозащитников, судьи легко и охотно оправдывают по делам частного порядка. А вот по делам публичного обвинения, которые поддерживает прокурор, судьи не оправдывают. Таким образом, в судебных стадиях фактически отсутствует реализация конституционного принципа презумпции невиновности, а также конституционного права граждан на судебную защиту своих прав.

Аналогичная ситуация и в Российской Федерации, где следствие и суд стали даже не единой корпорацией, а семьей, поскольку процент оправдательных приговоров приравнивается 0,36%.

Плачевную ситуацию можно частично оправдать за счет широкого использования в правоприменительной деятельности дефиниции «судебная перспектива уголовного дела», которая на мой взгляд, в целях реализации конституционного принципа «презумпция невиновности», должна найти законодательное закрепление в уголовно-процессуальном законе. Ведь большинство уголовных дел прекращается производством за недоказанностью совершения уголовного правонарушения в связи с отсутствием судебной перспективы.

Таким образом, создается впечатление, будто на практике мы имеем дело с высококлассным предварительным следствием, в результате чего со 100-процетной вероятностью в суд поступают весьма качественные материалы предварительного следствия, когда у суда не остается ни капли сомнений в виновности подсудимого в совершении уголовного правонарушения. Этот вывод опровергается, если вы посмотрите на статистику жалоб и заявлений на органы предварительного следствия и дознания. Например, следственные судьи за один год рассмотрели 1423 жалобы на решения, действия прокурора, органов следствия и дознания, удовлетворив их пятую часть (340 или 23,9 %) [3]. Это не считая тех конфликтных ситуаций, которые не вошли в статистические данные.

В ранее действующем УПК Республики Казахстан ситуацию спасала стадия возбуждения уголовного дела, представляющая собой фильтр от необоснованного обвинения и осуждения. Именно в стадии возбуждения уголовного дела по большинству материалов было принято решение об отказе в возбуждении уголовного дела за недоказанностью совершенного преступления, то есть за отсутствием судебной перспективы уголовного дела.

Ситуация усугубляется современным состоянием адвокатуры Казахстана, которое не соответствует сегодняшним трендам развития этого института. Элементарно адвокат не имеет прав на самостоятельное проведение следственных действий. Наша адвокатура отстала от адвокатуры стран Европы и Америки на 100 лет. К примеру, во Франции еще в конце 19 века профессия адвоката получила независимый статус и была невероятно престижной. Адвокат в уголовном судопроизводстве США имеет особое место в силу сложности правовой системы, а также особенности его правового статуса, существенным образом отличающегося от особенностей правового статуса адвоката в уголовном судопроизводстве Республики Казахстан. В этой связи юристы занимают ведущие позиции не только в сфере юриспруденции, но и в политике и экономике. Из 42 президентов 25 имели за спиной юридическую практику. Адвокатской практикой занимались такие известные политические деятели, как Ф.Д.Рузвельт, А.Линкольн, Г.Трумэн, Б.Клинтон, Р.Никсон, Б.Обама. Помимо президентов, около двух третей сенаторов и 50% представителей конгресса также были представителями юриспруденции. Более половина губернаторов штата и около сорока процентов дипломатов также были представителями юридического сообщества. Около 45% лиц, занимающих большие посты в правительстве, также оканчивали юридические факультеты. Более двадцати процентов государственного аппарата ранее занимались адвокатской практикой.

Возникает вопрос, в каких пределах адвокатура Казахстана должна получить независимость? Необходимо ли параллельное адвокатское расследование? В случае отсутствия такого института усматривается ли нарушение конституционного принципа равенства всех граждан перед законом и судом?

В ходе реформы правоохранительных органов и суда активно затрагивались вопросы, связанные с предоставлением адвокату права проводить независимое параллельное расследование, что позволит реализовать принцип состязательности сторон в уголовном судопроизводстве. В целях повышения эффективности деятельности адвоката и усиления состязательности сторон в теории уголовного процесса ученые периодически высказываются за введение института адвокатского расследования, где адвокат наделяется полномочиями самостоятельно собирать доказательства, параллельно с государственными органами предварительного расследования. Полагаем, что придание параллельному адвокатскому расследованию независимого статуса дезорганизует уголовный процесс, так как досудебное производство и правосудие должны остаться прерогативой государства.

Фактически адвокатское расследование существовало всегда и существует в настоящее время в уголовном судопроизводстве Республики Ка-

захстан. Вместе с тем, оно носит ограниченный характер. В целях дальнейшего совершенствования состязательных элементов в доказывании уголовного процесса С.А. Шейфер предлагает следующие меры. Установить обязанность для органов расследования удовлетворять любое ходатайство о пополнении доказательственной базы, путем проведения необходимых защите следственных действий, а также предоставить защитнику право на выяснение обстоятельств, способствующих защите, с помощью частных детективных служб [Шейфер С.А., 2019, с. 89].

Вышеуказанное предложение заслуживает особого внимания, поскольку предложение играет компенсаторную роль по отношению к дознанию либо предварительному следствию, т.е. нацелено на то, чтобы устранить пробелы в доказательственной информации, которые негативно скажутся на защите прав, свобод и законных интересов подозреваемого, обвиняемого или потерпевшего.

Помимо изложенного, сама реорганизация правоохранительных органов также не способствует обеспечению конституционных прав граждан, так как снижается эффективность борьбы с преступностью, например, коррупционной. Приведем маленький пример. Не совсем понятна реорганизация Агентства Республики Казахстан по борьбе с экономической и коррупционной преступностью (финансовой полиции). На сегодняшний день самостоятельно функционирует Национальное бюро по противодействию коррупции агентства Республики Казахстан по делам государственной службы и противодействию коррупции (антикоррупционная служба) и Служба экономических расследований Комитета государственных доходов Министерства финансов Республики Казахстан. Дело в тесной взаимосвязи экономической и коррупционной преступности. Кроме того, из коррупционных трендов следует отметить рост деловой коррупции, ставшей следствием сращивания власти и бизнеса. Исходя из этого, реорганизация Агентства Республики Казахстан по борьбе с экономической и коррупционной преступностью (финансовой полиции) была не только не целесообразной, но и является роковой ошибкой в борьбе с организованной преступностью и коррупцией. В этой связи прогнозируется уменьшение выявляемости как коррупционных, так и экономических преступлений.

Таким образом, рассматриваемые проблемы и предложенные пути их решения позволят повысить эффективность применения норм Конституции в уголовном судопроизводстве Республики Казахстан.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Лазарев В. В. Научно-практический комментарий к Конституции Российской Федерации [Текст]: научно-практический комментарий к Конституции Российской Федерации / Ю. Г. Арзамасов, В. С. Афанасьев, В. К. Бабаев и др.; отв. ред. В. В. Лазарев; Федеральная палата адвокатов РФ, Научно-консультативный совет. — Изд. 4-е, перераб. и доп. — М.: Юрайт, 2009. — 872 с.

2. В Верховном Суде ответили на вопрос о «малочисленности оправдательных приговоров» // https://tengrinews.kz/crime/verhovnom-sude-rk-otvetili-vopros malochislennosti-334982/.

3. О некоторых вопросах рассмотрения судами жалоб на действия и решения прокурора, органов следствия и дознания//https://www.zakon.kz/4857029-o-nekotoryh-voprosah-rassmotreniya.html.

4.Шейфер С.А. К проблемам доказывания в уголовном судопроизводстве // Научно-практический журнал «Российский следователь». -№3. – М., 2019. – 175 с.

ББК: 67.411
УДК: 343.575.4

Ермеков Ерсултан Сулейменович
докторант 3 года обучения
Академия правоохранительных органов Республики Казахстан
юрист 1-го класса

К ВОПРОСУ ОБ ИНТЕГРИРОВАНИИ ЗАЩИТНЫХ ЭЛЕМЕНТОВ В СТРУКТУРУ ГОСУДАРСТВЕННЫХ НОМЕРНЫХ ЗНАКОВ ТРАНСПОРТНЫХ СРЕДСТВ

Түйін. Мақалада мемлекеттік нөмірлер бойынша фильмдерді қолданудың негізгі түрлері және VIN кодының құрылымы қарастырылады. Автор автокөлік құралдарының мемлекеттік тіркеу нөмірлерін қауіпсіздік камераларынан жасырудың түрлі әдістерін талдады. Мемлекеттік нөмірлерде фильм қолданғаны үшін әкімшілік жаза түрлері қарастырылған. Мәселені зерделеу кезінде шарап кодтары мен көлік құралдарының мемлекеттік нөмірлік белгілеріне қорғаныс элементтерін қолдану саласындағы сарапшылар да, автокөлік жүргізушілер де әртүрлі пікірлер зерттелді. Қазақстан жолдарының камералармен және радарлармен жарақтандырылуына байланысты тіркеу нөмірлеріне арналған пленкаларды қолдану артып келе жатқандығы, автокөлік жүргізушілері мемлекеттік нөмірлік белгілерді бүркемелеудің осы элементтерін ықыласпен қолдана бастағаны атап өтілді. Жол қозғалысы ережелерін жазуға арналған камералар жұмыс істеген кезде құқық бұзушыларды анықтау үшін суретке түсіруді үнемі жақсарту ұсынылады. Сатып алушыларды да, мемлекеттік қызметтерді де алдау, жол полициясын алдау, айыппұлдардан түсетін кірістерді азайту және жол қозғалысы ережелерін бұзу үшін алаяқтық әрекеттер бар. Мұндай сатушылар анықталып, айыппұлдар мен басқа да әкімшілік жазалар қолданылуы керек.

Түйінді сөздер: шарап коды, патрульдік полициясы, күзет элементтері, пленкасы, қауіпсіздік камерасы.

Резюме. В статье рассмотрены основные виды нанесения пленки на государственные номера а также структура ВИН кода. Автор проанализировал различные средства сокрытия государственных номерных знаков транспортных средств от камер слежения. Рассмотрены административные виды наказаний за использование пленки на государственных номерах. При изучении вопроса были исследованы различные мнения, как экспертов, так и автолюбителей в области использования защитных элементов для вин кодов и государственных номерных знаков транспортных средств. Отмечается, что ввиду оснащения дорог Казахстана камерами и радарами, использование пленок на регистрационные номерные знаки увеличивается, автолюбители охотно используют данные элементы маскировки государственных номерных знаков. Рекомендуется, при функционировании камер фиксации дорожных правонарушений, постоянно совершенствовать фотосъемку для определения правонарушителей. Присутствуют мошеннические действия, как по обману покупателей, так и государственных служб, формируя возможности обмана дорожной полиции, снижения поступлений от штрафов и отсутствия фиксации дорожных правонарушений. Таких продавцов необходимо выявлять и наказывать штрафами и прочими административными взысканиями.

Ключевые слова: вин код, патрульная полиция, защитные элементы, пленка, камера слежения.

Summary. The article discusses the main types of film application on state numbers and the structure of the VIN code. The author analyzed various means of hiding state registration plates of vehicles from security cameras. The administrative types of punishments for the use of film on state numbers are considered. When studying the issue, various opinions were investigated, both experts and motorists in the field of using protective elements for wine codes and state number plates of vehicles. It is noted that due to the equipping of the roads of Kazakhstan with cameras and radars, the use of films for registration plates is increasing; motorists willingly use these elements of masking state license plates. It is recommended, when the cameras for recording traffic offenses are functioning, to constantly improve photographing to identify offenders. There are fraudulent activities, both to deceive buyers and government services, creating opportunities for deceiving the traffic police, reducing the revenue from fines and the lack of fixing traffic offenses. Such sellers should be identified and punished with fines and other administrative penalties.

Keywords: vin code, patrol police, security elements, film, security camera.

Введение.

В настоящий момент в Республике Казахстан констатируется целый ряд серьезных проблем, возникающих в процессе идентификации транспортных средств. Осложняют сложившуюся ситуацию факторы, которые влияют на техническое сопровождение противодействия (пленки, препятствующие фиксации ГРНЗ); ошибочные, на наш взгляд, организационно – управленческие решения компетентных органов (отмена сверки ТС), а также несовершенство отдельных методов и способов предупреждения данных

фактов со стороны правоохранительных органов и специальных служб.

Основная часть.

В настоящее время идентифицировать транспортное средство (далее - ТС) можно двумя способами:

а) по ВИН коду;

б) по государственному регистрационному номерному знаку.

Именно поэтому, злоумышленниками вырабатываются различные уловки, позволяющие скрыть ГРНЗ от объективов камер наружного наблюдения и нарушить процесс передачи сведений о ТС путем изменения (фальсификации) данных, предоставляемых на основе ВИН кода. Все вышеуказанные факторы создают благоприятные условия, затрудняющие процесс идентификации ТС, способствующие совершению иных правонарушений с использованием ТС (мошенничество; совершение ДТП, повлекшее смерть и многие др.), а также нарушающие порядок установления лиц – пользователей ТС.

Идентификационный номер транспортного средства (ВИН) можно найти в нескольких местах, в том числе на регистрационной карте автомобиля, на табличке сборки в моторном отсеке или на лобовом стекле со стороны пассажира и дверном проеме. ВИН также может быть отображен на регистрационных и страховых документах.

В связи с увеличением числа комплексов фотофиксации нарушений, возрастает интерес со стороны автолюбителей к таким средствам, как пленка от камер выявления правонарушений. Вследствие наличия правонарушений в области сокрытия государственных номерных знаков транспортных средств, данное исследование, а также полученные результаты, можно считать актуальными.

«ВИН – это в основном шаблонный серийный номер для конкретного автомобиля. Каждому изготовленному транспортному средству присваивается уникальный идентификационный номер транспортного средства, состоящий из семнадцати цифр и букв» [1].

До 1981 года ВИН номера не подлежали никакой стандартизации, и у каждого производителя была собственная система букв и цифр, которые наносили на свои автомобили. В частности, в 1981 году Национальное управление по безопасности дорожного движения (NHTSA) в США стандартизировало формат, потребовав от всех производителей транспортных средств принять 17-символьную систему, основанную на стандарте ISO 3779:2009. Разные страны используют различные стандарты (один из четырех принятых) для идентификации своих транспортных средств. Существует список мировых идентификаторов. «Цифры и буквы, составляющие идентификационные номера транспортных средств, не являются случайными. Как и номер водительского удостоверения, они рассказывают историю. История заключается в том, кто сделал автомобиль, модель марки и тип двигателя и где автомобиль был построен» [2].

Исследованием установлено, что первые три обозначения в номере ВИН указывают на предприятие изготовителя автомобиля. Данные обозначения имеется на каждом предприятие в мире, производящего транспортные средства, без разницы, каким тиражом.

Так, к примеру в Казахстане осуществляют не весь цикл производства, а только сборку из предсобранных компонентов — проще говоря, соединяют кузов с мотором, трансмиссией, колесами и интерьером. И после чего, с данных предприятий продаются автомобили с двумя ВИН: первый указывает изготовителя кузова, второй — «автомобиля в целом». Второй главнее, и затем идентификационный номер, присвоенный на предприятии заносится в свиде-

тельство о регистрации транспортного средства.

По мнению Н. Дубина «сегодня большинство дорог оснащены полицейскими радарами, которые выявляют скорость. Почти невозможно заметить камеру во время движения транспортного средства. Во избежание подделки государственных, чтобы избежать получения уведомлений о штрафах, некоторые автовладельцы могут попробовать использовать систему защиты, которая скроет государственные номера транспортного средства от радаров. Заклеенные защитной пленкой государственные номерные знаки не будут читать никакие камеры. На фотографии будут обнаруживаться лишь темные пятна либо, наоборот, вспышка. Конструкции современных защитных пленок уникальны. Их просто невозможно увидеть без использования специального оборудования. Поэтому сотрудники дорожной полиции даже не смогут предъявлять претензии»[3].

Согласно точек зрения О. А. Харламовой, Е. В. Китаева, В. Н. Черновского «отзывы владельцев транспортных средств подтверждают эффективность применения защитной пленки INVISIBLER. Собственно структура защитной пленки - это многослойный материал. Первый черный слой выполняет основную роль. Второй изготавливается из полимера. Особенность этой пленки в том, что она содержит специальные многогранные призмы, которые преломляют свет. Принцип действия данной защитной пленки очень примитивен. Попав на защитную пленку, солнечный луч проходит через световой фильтр, который не выпускает его и перенаправляется от призмы к призме. В результате получается, что свет фактически сливается со знаком. На фото данная защитная пленка будет выглядеть как яркий свет» [4, с.48].

По мнению Е. Чесноковой еще один популярный продукт среди автомобилистов - защитная пленка x-nomer, которая «предназначена для камер дорожной полиции, отзывы подтверждают ее высокое качество, приобрела большую популярность с помощью следующих преимуществ: невидимая при визуальном осмотре; на фото радарных камер номерной знак будет виден в форме яркой вспышки; пленка обладает высокой плотностью, поэтому она легко выдерживает наклейку x-nomer, очень прочно цепляющуюся за соседнюю поверхность. Она фактически является частью номерного знака. X-nomer также имеет свои недостатки. Такая защитная пленка будет абсолютно бесполезна для радарных камер, работающих в режиме обычного освещения. Кроме того, эти защитные пленки не скрывают от парковочных камер» [5, с.89].

Однако, мы не разделяем данные точки зрений, так как вышеуказанные авторы провоцируют водителей на совершение различных правонарушений, укрытия уголовных правонарушений. В настоящее время в Республике Казахстан используется «аппаратно-программный комплекс «Сергек», который является интеллектуальной системой видеоконтроля, анализа и прогнозирования, фиксирующая правонарушения на улицах и дорогах города. Является сертифицированным контрольно-измерительным прибором» [6].

Более того, камеры «Сергек» фиксируют скоростной режим, выезд на выделенную полосу, пересечение стоп-линии и выезд на перекресток на запрещающий сигнал светофора. Видео с нескольких точек получает сотрудник процессингового центра и после анализа выносит решение о виновности. Вместе с тем, «Сергек» интегрирован с приложением ЕРАП (Единый реестр административных правонарушений), который установлен на планшетах у сотрудников дорожной полиции, патрулирующие закрепленные участки.

Также, благодаря интеграции данных систем, в случае установления автотранспортных средств с нечитаемыми номерными знаками, немедленно информирует экипаж о проверке номерных знаков данного автотранспортного средства.

Благодаря данным системам, можно полагать, что нанесение вышеуказанных «защитных средств, во избежание штрафов» влечет последствия, в виде привлечения водителей к административной ответственности.

Касаемо административной ответственности, в Республике Казахстан предусмотрен штраф за нечитаемые или грязные номерные знаки на транспортном средстве. В 2019 году установлен Кодексом об административных правонарушениях в части 1 статьи 590 кодекса Республики Казахстан в «размере 5 МРП (12625 тенге). Ответственность может возникнуть, даже если один из двух номерных знаков не читаем. За повторное нарушение взыскание составит 20 МРП - 50500 тенге» [7].

Между тем, в «Российской Федерации штраф за нечитаемые номера принципиально зависит от того преднамеренно или нет образовалась эта «нечитаемость». Так, если символы на номере нельзя разобрать вследствие естественных причин (плохая погода, потертость краски от воздействия агрессивной внешней среды) действует первая часть статьи 12.2 КоАП РФ: предупреждение или штраф в размере 500 рублей. Если же визуально воспринимаемая информация искажена преднамеренно (часть номера замазана, номер закрыт частично или полностью непроницаемым материалом или специальной плёнкой, и так далее), то наказание гораздо строже (часть вторая статьи 12.2 КоАП РФ): штраф 5000 рублей или лишение водительских прав на срок от 1 до 3 месяцев» [8].

На основании проведенного анализа, счита-

ем необходимым ужесточить и внести ясность в части привлечении к административной ответственности водителей, преднамеренно наносимые элементы на регистрационные номерные знаки, во избежание получения штрафов, после нарушения правил дорожного движения.

У пленки для номерных знаков присутствуют конкретные особенности. Продавцы данных продуктов в первую очередь заинтересованы в получении прибыли. Они не слишком заинтересованы в том, выполняет ли пленка свои функции на камерах. Следует также иметь в виду, что системы камер административной полиции с каждым годом совершенствуются. Многие автомобилисты ничего не знают о санкциях за использование различных приборов и продуктов, затрудняющих распознавание регистрационного номера автомобиля.

Большинство компаний с высоким рейтингом доверия утверждают, что их продукция может полностью защитить от любых фиксирующих камер, которых сегодня много на любом маршруте. Как известно, для фиксации нарушения тех или иных правил дорожного движения устанавливаются механические устройства контроля путем герметизации номерного знака транспортного средства.

В этом случае компании предлагают установку на госномер цифры от 0 до 9, изготовленные из специальной пленки, которая не дает возможность камерам правильно считывать номерной знак транспортного средства. Стоит обратить внимание на картинку, на которой можно увидеть использование пленки. Если внимательно посмотреть на изображение, можно четко рассмотреть использование данных продуктов. Как видим, на практике вышеприведенная пленка никоим образом не защищает от фиксации номеров с установленными камерами, но номера остаются видны. Есть ли тогда смысл использовать этот продукт. Чтобы понять, имеет ли смысл использовать пленку, стоит обратить внимание на некоторые нюансы.

Прежде всего, следует отметить, что продавцы так называемых «защитных товаров» стремятся заработать, не заботясь о том, выполнят ли их товары на практике все возложенные на них функции. Если обращать внимание на большое количество отрицательных и положительных отзывов об этом товаре, их можно разделить на рекламу ненужного товара и реальные отзывы покупателей, чьи деньги были потрачены зря.

Есть некоторые производители, чьи продукты могут скрывать государственные номерные знаки, но новые, улучшенные камеры появляются на современных треках каждый день, поэтому применение пленки нецелесообразно. Кроме того, владельцы транспортных средств, на которых номерные знаки снабжены пленкой, не забывают о сотрудниках дорожной полиции. В соответствии с законодательством регистрационный номер не должен быть загрязнен или поврежден. При этом пленка не только «загрязняет» номерной знак, ее использование является грубым нарушением правил дорожного движения. В этом случае лучшим исходом событий будет, если владельцу транспортного средства с похожими номерными знаками будет штраф за грязный номерной знак.

Для выявления данных фактов, сотрудниками правоохранительных органов на постоянной основе необходимо проводить мониторинги социальных сетей на предмет продажи вышеуказанных пленок, предметов, создающие возможность нечитаемости номерных знаков, а также вести профилактические мероприятия для создания «нулевой терпимости» среди граждан к правонарушениям и беспорядкам по фактам продажи пленок на регистрационные номерные знаки.

Под принципом «нулевой терпимости» подразумевается негативная реакция и отношение граждан, а также обращать внимание и реагировать на самые мелкие правонарушения. «Реализация в обществе принципа нулевой терпимости к мелким правонарушениям берет начало в Послании президента страны Н. Назарбаева «Стратегия «Казахстан - 2050» - новый политический курс состоявшегося государства» от 14 декабря 2012 года. В своем выступлении президент призвал не мириться даже с самыми малыми правонарушениями, хулиганством, бескультурьем, так как это нарушает общественный покой и снижает качество жизни. Само понятие «нулевая терпимость» созвучно с понятием отсутствия и не принятия «безразличия». Зачастую в жизни не редки случаи, когда люди становятся свидетелями грубости, хамства, неуважения к старшим и ничего не предпринимают» [9].

На основании изложенного, каждому гражданину нужно просто не быть равнодушным, когда на его глазах совершается правонарушение, а именно гражданами принимаются меры по сокрытию, а также искажению данных на регистрационном номерном знаке транспортного средства, во избежание получение штрафов, а также возможном сокрытии преступления.

Благодарю принципу «нулевой терпимости», правоохранительным органам, необходимо на постоянной основе вести агитацию среди граждан о своевременном реагировании. Только общими усилиями мы сможем обеспечить порядок в нашем обществе.

«Вместе с тем, в качестве одного из методов стимулирования граждан следовало рассматривать денежное поощрение граждан показывающих, личную позицию непримиримости, проявивших мужество и достойную гражданскую активность.

Однако, на практики совершенно забыто о существовании Закона РК «Об участии граждан

в обеспечении общественного порядка», в котором регламентирован порядок поощрения лиц, участвующих в обеспечении общественного порядка» [10].

Более того, необходимо проводить рейдовые мероприятия с участием средств массовой информации, общественных помощников по фактам выявления указанных фактов.

Обычно дела, связанные с такими преступлениями, рассматриваются сотрудниками ОВД (полиции), реже судами и другими должностными лицами. Запрещение эксплуатации транспортного средства путем эвакуации не предусмотрено (за исключением условий статьи 654 - неявка), согласно п. 3 п. 1 ст. 797 КоАП РК разрешен «запрет на эксплуатацию путем снятия номерных знаков, но если неразборчивость номера связана лишь с загрязнением, этого можно избежать, достаточно протереть номер. Сотрудник полиции не имеет права препятствовать устранению нарушения. Отсутствие / устранение нарушения не дает права применять меру в виде снятия гос. номера» [11].

Процедура по общим основаниям проводится либо по месту жительства нарушителя, либо по месту регистрации транспортного средства, либо по месту совершения преступления.

Выводы.

1. Исследовав вопрос использования пленок государственных номерных знаков транспортного средства, можно сделать вывод, что пленка не должна использоваться водителями, во избежание привлечения к административной ответственности, также присутствуют мошеннические действия, как по обману покупателей, так и государственных служб, формируя возможности обмана дорожной полиции, снижения поступлений от штрафов и отсутствия фиксации дорожных правонарушений. Таких продавцов необходимо выявлять и наказывать по всей строгости закона.

2. Разработать казахстанское мобильное / стационарное приложение по проверке ВИН кодов на предмет обременений, наложений арестов, а также историю регистраций транспортных средств, по аналогии «АВТОГИБДД» и «CARFAX».

3. Необходимо, при функционировании камер фиксации дорожных правонарушений, постоянно совершенствовать фотофиксацию для определения правонарушителей, а также помимо этого, нужно более тщательно отслеживать автовладельцев, путем проведения рейдов, использующих пленку на государственном номере транспортного средства.

4. Рассмотреть ужесточение и внесение дополнений административного законодательства, на примере административного законодательства Российской Федерации, в части умышленного нанесение пленки на регистрационные номера и более увеличенного штрафа.

5. Вести акцентированную работы органов правопорядка на профилактике и противодействии к правонарушениям, с установлением ответственности для субъектов профилактики, а также привлечение не безразличных людей через различные проекты и совместные мероприятия с поощрениями, так как без этого не создать атмосферу нетерпимости к правонарушениям.

SWOT-анализ:

Сильные стороны:

- в Республике Казахстан только камеры типа «Сергек» могут идентифицировать государственный регистрационный номерной знак, несмотря на нанесение пленки;

- высокий уровень автоматизации информационных процессов в Республике Казахстан.

Слабые стороны:

- отсутствие процедуры сверки ВИН кодов при переоформлении ТС, что является негативным фактором, способствующим появлению машин «двойников»;

- незначительная ответственность за совершаемые правонарушения (нанесение; торговля; использование пленки) в соответствии с действующим уголовным и административным законодательством;

- толерантное отношение населения Республики Казахстан к данным видам правонарушений.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. VIN decoder // https://www.vindecoderz.com/

2. Минфин разъяснил автомобилистам, для чего нужен VIN-код // https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31432139

3. Дубина Н. Полиграфические и физико-химические способы защиты // https://compuart.ru/article/25344

4. Совершенствование методики трасологических исследований как один из способов предотвращения экспертных ошибок (на примере трасологического исследования государственных регистрационных знаков транспортных средств) [Текст] / О. А. Харламова, Е. В. Китаев, В. Н. Черниговский // Вестник Московского университета МВД России. - 2015. - № 3. - С. 48-52.

5. Чеснокова Е. Экспертное исследование маркировочных обозначений на транспортных средствах по делам, связанным с их незаконным завладением: диссертация... кандидата юридических

наук: 12.00.09 Москва, 2007. - 206 с.

6. Сергек // https://ru.wikipedia.org/wiki/

7. Ответственность за нечитаемые госномера на транспортном средстве в РК // https://shtrafy.kz/shtrafy/shtrafy-pdd/shtraf-za-nechitaemye-ili-gryaznye-nomera/

8. Штрафы за нечитаемые номера в 2020 году // https://unit-car.com/narusheniya/262-shtraf-za-nechitaemye-nomera.html

9. «Принцип нулевой терпимости к правонарушения и беспорядкам» http://pravstat.prokuror.gov.kz/rus/sub/news/princip-nulevoy-terpimosti-k-pravonarusheniyam-i-besporyadkam //

10. Цель «нулевой терпимости» - это создание «гражданина», который бы проявлял нетерпимость к любому проявлению беззакония, в том числе и самому малому https://www.zakon.kz/4868429-cel-nulevojj-terpimosti-jeto-sozdanie.html //

11. Кодекс Республики Казахстан об административных правонарушениях от 5 июля 2014 года № 235-V (с изменениями и дополнениями по состоянию на 01.08.2019 г.) // https://online.zakon.kz/m/Document

УДК 34.07

Жолжаксынов Жандос Бахтыбаевич
Доктор философии (PhD),
Старший научный сотрудник Научно-исследовательского института
Карагандинской академии МВД Республики Казахстан имени Б. Бейсенова

АНАЛИЗ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА РОССИИ И УКРАИНЫ СВЯЗАННЫХ С ПРИМЕНЕНИЕМ ОГНЕСТРЕЛЬНОГО ОРУЖИЯ, СПЕЦИАЛЬНЫХ СРЕДСТВ И ФИЗИЧЕСКОЙ СИЛЫ

Түйін. Бұл жұмыста талдау заңнама, жақын шет елдердің, атап айтқанда Ресей Федерациясының және Украина Республикасының қолдану мәселелері бойынша ішкі істер органдарының қызметкерлері дене күшін, арнайы құралдарды, атыс қаруын және өзге де қаруды. Автор құқықтық тәртіп қызметкерлерінің күш қолдануын реттейтін нормативтік-құқықтық базаны талқылады, сондай-ақ зерттеудің осы тақырыбы бойынша Қазақстан Республикасының заңнамасы үшін оң аспектілерді анықтады.

Түйінді сөздер: атыс қару, дене күші, арнайы құралдар, полиция, халықаралық тәжірибе, өзге де қару, шабуыл, Ресей, Украина.

Резюме. В данной работе проведен анализ законодательства стран ближнего зарубежья, а именно Российской Федерации и Республики Украина по вопросам применения сотрудниками органов внутренних дел физической силы, специальных средств, огнестрельного и иного оружия. Автор разобрал нормативно-правовую базу, регламентирующую применение силы сотрудниками правопорядка, также выявил положительные аспекты для законодательства Республики Казахстан по данной теме исследования.

Ключевые слова: огнестрельное оружие, физическая сила, специальные средства, полиция, международный опыт, иное оружие, нападение, Россия, Украина.

Summary. This paper analyzes the legislation of neighboring countries, namely the Russian Federation and the Republic of Ukraine on the use of physical force, special means, firearms and other weapons by employees of internal Affairs bodies. The author analyzed the legal framework governing the use of force by law enforcement officers, and also identified positive aspects for the legislation of the Republic of Kazakhstan on this research topic.

Keywords: firearms, physical force, special means, police, international experience, other weapons, attack, Russia, Ukraine.

В Республике Казахстан, являющейся демократическим государством, стоят во главе принципы, закрепленные в разделе 2 Конституции, устанавливающие право граждан на жизнь, на физическую и моральную неприкосновенность. В таких условиях деятельность сотрудников правоохранительных органов по вопросам применения силы должна находиться под строгим правовым и административным контролем.

Среди нормативных правовых актов Республики Казахстан, регулирующих применение сотрудниками правоохранительных органов физической силы, специальных средств и огнестрельного оружия, основным является закон Республики Казахстан «О правоохранительной службе».

Исследование практики Российской Федерации и Украины действительно будет являться полезным, для дальнейшего развития законодательства Республики Казахстан, так как в этих странах уже имеется определенный опыт, касающийся данного вопроса. В статье мы выделим лишь те положения, которых либо нет в законодательстве Республики Казахстан, либо есть, но требуют дополнения и корректировок.

Правовые основы применения огнестрельного оружия, специальных средств и физической силы в Российской Федерации (далее - РФ) закреплены в Федеральном Законе РФ «О полиции» (далее - ФЗ) от 07.03.2011 года. Данному вопросу посвящена глава 5 «Применение физической силы, специальных средств и огнестрельного оружия».

Так, в статье 18 (Право на применение физической силы, специальных средств и огнестрельного оружия) вышеназванного закона, есть привлекающий внимание аспект, который отсутствует в законе Республики Казахстан «О правоохранительной службе»[1] и законах других государств СНГ, изученных нами ранее. Так в пункте 2 данной статьи говорится:

- *не допускается принятие на вооружение полиции специальных средств, огнестрельного оружия и патронов к нему, боеприпасов, кото-*

[1]Закон Республики Казахстан «О правоохранительной службе» от 6 января 2011 года № 380-IV.

рые наносят чрезмерно тяжелые ранения или служат источником неоправданного риска.[2]

Данная норма уже говорит нам о том, что положения по применению силы в РФ более проработаны в вопросах гуманности, ведь не допущение специальных средств и огнестрельного оружия, а также их боеприпасов которые могут нанести тяжкий вред здоровья человека, на самом деле является важной составляющей всего нормативного правового акта. Из чего следует, что составители данного ФЗ основывали свои идеи на международных нормах, таких как «Основные принципы применения силы и огнестрельного оружия должностными лицами по поддержанию правопорядка», принятого в 1990 году, во время проведения VIII Конгресса (с 27 августа по 7 сентября) в Гаване.[3]

Также, в пункте 9 вышеуказанной статьи, имеется положение, которое имеет особую важность, для сотрудников полиции Республики Казахстан, а именно:

- *Сотрудник полиции не несет ответственность за вред, причиненный гражданам и организациям при применении физической силы, специальных средств или огнестрельного оружия, если применение физической силы, специальных средств или огнестрельного оружия осуществлялось по основаниям и в порядке, которые установлены федеральными конституционными законами, настоящим Федеральным законом и другими федеральными законами.*[4]

Ранее при исследовании международного опыта по данной теме, мы не раз указывали, что это пункт имеет первостепенный приоритет по внесению его в закон Республики Казахстан «О правоохранительной службе», так как представители правопорядка при случаях применения силы в рамках Закона, должны быть уверены в том, что государство на их стороне, в то время как в настоящее время такой уверенности нет.

Далее в статье 20 (Применение физической силы), сказано, что *если несиловые способы не обеспечивают выполнения возложенных на полицию обязанностей,* то только в том случае они имеют права применять силу. Относительно этого пункта, хотим отметить, что в законе «О правоохранительной службе» отсутствует данная ремарка, в связи с недостаточной работой с использованием принципов международных норм при его разработке. Так как, перед применением физической, да и любой другой силы сотрудниками правоохранительных органов, должны быть использованы все возможные не насильственные методы, к которым в первую очередь относится диалог с правонарушителем.

В ФЗ РФ «О полиции» в статье 21 (Применение специальных средств), в пункте 2 представлен полный список специальных средств, которые может применять полиция, и в каких случаях они могут использовать конкретное специальное средство. В то время как законодательство Республики Казахстан, как и большинство других стран СНГ, говорит лишь о перечне специальных средств определённым уполномоченным органом той или иной страны, и не имеет подробного описания.

Как и в Кыргызской Республике в Российской Федерации в статье 22 (Запреты и ограничения, связанные с применением специальных средств) запрещено использовать специальные средства *при пресечении незаконных собраний, митингов, демонстраций, шествий и пикетирований ненасильственного характера, которые не нарушают общественный порядок, работу транспорта, средств связи и организаций*[5], что является нормой в любом демократическом государстве. Массовое скопление людей, которое не носит общественной опасности не должно быть разогнано с использованием специальных средств, только с применением физической силы не опасной для жизни и здоровья людей. Также относительно запретов, в данной статье есть пункт, который, имеет место для закрепления в законе Республики Казахстан «О правоохранительной службе», и носит ключевое значение при использовании специальных средств сотрудниками полиции, так как с развитием правового общества в нашем государстве, граждане стали менее толерантно относится к различного вида посягательствам на их физическую и психическую неприкосновенность со стороны правоохранительных органов, выглядит он следующим образом:

Специальные средства применяются с учетом следующих ограничений:

1) не допускается нанесение человеку ударов палкой специальной по голове, шее, ключичной области, животу, половым органам, в область проекции сердца;

2) не допускается применение водометов при температуре воздуха ниже нуля градусов Цельсия;

3) не допускается применение средств принудительной остановки транспорта в отно-

[2]Федеральный закон Российской Федерации «О полиции» от 07.02.2011 N 3-ФЗ. Электронный ресурс: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_110165/

[3]Конвенция ООН «Основные принципы применения силы и огнестрельного оружия должностными лицами по поддержанию правопорядка». Электронный ресурс: https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/firearms.shtml

[4] Федеральный закон Российской Федерации «О полиции» от 07.02.2011 N 3-ФЗ. Электронный ресурс: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_110165/

[5] Федеральный закон Российской Федерации «О полиции» от 07.02.2011 N 3-ФЗ. Электронный ресурс: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_110165/

шении транспортных средств, предназначенных для перевозки пассажиров (при наличии пассажиров), транспортных средств, принадлежащих дипломатическим представительствам и консульским учреждениям иностранных государств, а также в отношении мотоциклов, мотоколясок, мотороллеров и мопедов; на горных дорогах или участках дорог с ограниченной видимостью; на железнодорожных переездах, мостах, путепроводах, эстакадах, в туннелях;

4) установка специальных окрашивающих средств на объекте осуществляется с согласия собственника объекта или уполномоченного им лица, при этом сотрудником полиции принимаются меры, исключающие применение указанных средств против случайных лиц.[6]

В заключении анализа законодательства Российской Федерации следует обозначить, что в статье 24 (Гарантии личной безопасности вооруженного сотрудника полиции) пункте 2 изложено, что *при попытке лица, задерживаемого сотрудником полиции с обнаженным огнестрельным оружием, приблизиться к сотруднику полиции, сократив при этом указанное им расстояние, или прикоснуться к его огнестрельному оружию сотрудник полиции имеет право применить огнестрельное оружие*[7] и это снова возвращает нас к вопросу личной безопасности сотрудника полиции. В целом мы считаем необходимым внесения вышеупомянутого положения в законодательство Республики Казахстан по вопросам применения силы, потому что гарантия безопасности сотрудников полиции должна быть обеспечена государством, чтобы при угрозе их жизни и здоровью они не боялись применить огнестрельное оружие для собственной же защиты.

В Украине же вопросы применения силы регламентируются 5 главой закона Украины «О национальной полиции». В соответствии со ст. 42 (Полицейские меры принуждения) *полиция при выполнении полномочий, определенных этим Законом, уполномоченное применять такие меры принуждения:*

1) физическое воздействие (сила)

2) применение специальных средств;

3) применение огнестрельного оружия.[8]

Далее дается определение вышеуказанных понятий, в том числе перечень специальных средств, которые можно применить в отношении правонарушителей. Также в данной статье имеется пункт, не встречавшийся нам ранее, при изучении других стран, который гласит, что *полицейский обязан немедленно остановить применение определенного вида меры принуждения в момент достижения ожидаемого результата,* можно говорить, о том, что данное положение является логичным и это и так всем ясно, но с другой стороны, учитывая менталитет и характер правонарушения, сотрудник полиции может забыться и выйти за рамки применения силы. По нашему мнению, данный пункт является с одной стороны очевидным, а с другой очень важным, и имеет все основания быть закрепленным в Законе Республики Казахстан «О правоохранительной службе», так как сотрудники не должны поддаваться каким-либо психическим реакциям во время несения службы.

Согласно ст.44 (Применение физической силы) сотрудник полиции имеет право применяться физическую силу в том числе рукопашный бой, если применение других существующих методов не принесли должного результата, а также во всех случаях нанесения телесных повреждений в письменном порядке должен быть уведомлен непосредственный руководитель, который в свою очередь обязан уведомить об этом прокурора.[9] В настоящее время каждый полицейский перед применением силы, должен искать все возможные выходы для мирного решения возникшего конфликта, необходимо прибегать к диалогу с правонарушителем, стараться разъяснить ситуацию, не запугивая или угрожая ему, так как любое применение силы, в первую очередь несет насильственный характер.

Как и в Российской Федерации в Украине в ст. 45 (Применение специальных средств) очень подробно расписано в каких случаях применяется то или иное специальное средство, а также в какие части тела запрещено наносить удары, к примеру резиновыми палками. Если говорить о законодательстве Республики Казахстан по данному вопросу, хочется отметить, что такие, казалось важные, подробности по применение специальных средств напрочь отсутствуют, не говоря уже о том, что применение физической силы и специальных средств является одной статьей в законе «О правоохранительной службе» , и не несут в себе даже малую часть информативности которая есть в ст. 45 Закона Украины «О национальной полиции». Как и в случаях с применением физической силы, если полицейский нанес ранения или увечья, он должен в письменной форме сообщить об этом непосредственному руководителю, который уведомляет об этом прокурора.

[6]Федеральный закон Российской Федерации «О полиции» от 07.02.2011 N 3-ФЗ. Электронный ресурс: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_110165/

[7]Федеральный закон Российской Федерации «О полиции» от 07.02.2011 N 3-ФЗ. Электронный ресурс: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_110165/

[8]Закона Украины «О национальной полиции». Электронный ресурс: https://ipdd.com.ua/zakon-o-policii-ukraina/

[9]Закона Украины «О национальной полиции». Электронный ресурс: https://ipdd.com.ua/zakon-o-policii-ukraina/

Сотрудники полиции имеют право не просто применять огнестрельное оружие, как упомянуто в ст. 61 (Применение огнестрельного и иного оружия) закона Республики Казахстан «О правоохранительной службе»[10], а применять только в исключительных случаях согласно ст. 46 (Применение огнестрельного оружия) Закона Украины «О национальной полиции». Мы уже обсуждали это ранее, но хотим напомнить о том, что применение огнестрельного оружия является самой крайне мерой, и должно применяться только тогда, когда остальные способы или приемы не несут действенного характера и не имеют никакой пользы. Также в законодательстве Республики Казахстан, в отличии от Украины и других стран СНГ напрочь отсутствует пункт о том, что *нельзя применять огнестрельное оружие в местах, где может быть нанесен вред другим лицам, а также огнеопасных и взрывоопасных местах, кроме случаев необходимости отражения нападения или крайней необходимости,* что является большим пробелом вопроса применения силы сотрудниками ОВД.

В заключении отметим, что будет правильным решением подвергнуть тщательному пересмотру и дополнениям Закон «О правоохранительной службе», так как ознакомившись с законодательством по вопросам применения силы в России и Украине в целом, было найдено достаточное количество положительных аспектов, на которые можно ориентироваться в будущем.

[10] Федеральный закон Российской Федерации «О полиции» от 07.02.2011 N 3-ФЗ. Электронный ресурс: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_110165/

УДК: 343.2/.7
ББК: 67.51

Кожахметова Раушан Жайыковна
Докторант 3 курса обучения
Академии правоохранительных органов Республики Казахстан
советник юстиции

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ ДЕТСКИХ И ПОДРОСТКОВЫХ СУИЦИДОВ В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Түйін. Жасөспірімдердің суициді - бұл елімізде үлкен назар аударуды қажет ететін күрделі мәселе. Қабылданған ұйымдастырушылық және практикалық шаралар балалардың суицид жағдайларын сенімді тіркеуге және олардың арасындағы суицидтік мінез-құлықтың алдын-алуға байланысты ең өткір проблемалық мәселелерді шешуге мүмкіндік берді. Алайда, нақты жағдайды анықтайтын алдын-алу қадамдар мен іс-қимылдарының механизмі әлі құрылмағанын айтады.

Түйінді сөздер: жасөспірімнің суициді, өзін-өзі өлтіру әрекеті, әлеуметтік медиа, аяқталған балалық суицид себептері.

Резюме. Самоубийство среди подростков является серьезной проблемой в стране, которой необходимо уделять повышенное внимание. Принимаемые организационно-практические меры позволили решить наиболее острые проблемные вопросы, касающиеся достоверной регистрации случаев детского суицида и профилактики суицидального поведения среди них. Однако, оценка реального положения дел, отмечает, что четкий механизм необходимых превентивных шагов и действий еще не выстроен.

Ключевые слова: подростковй суицид, суицидальное поведение, социальные сети, причинами оконченных детских суицидов.

Summary. Adolescent suicide is a serious problem in the country that needs to be given increased attention. The organizational and practical measures taken made it possible to solve the most acute problematic issues related to the reliable registration of cases of child suicide and the prevention of suicidal behavior among them. However, an assessment of the real state of affairs notes that a clear mechanism for the necessary preventive steps and actions has not yet been built.

Keywords: adolescent suicide, suicidal behavior, social media, causes of completed childhood suicides.

Введение

По данным Комитета по правовой статистике и специальным учетам Генеральной прокуратуры Республики за 5 месяцев 2020 года зарегистрировано 137 (167) попыток и 58 (74) оконченных суицидов несовершеннолетних, наблюдается снижение на 18 и 21,6% соответственно [1].

За указанный период из общего количества суицидов 36 (52) совершено подростками мужского пола, по попыткам 97 (131) женского пола. Во время карантина вдвое увеличилось количество попыток и завершенных суицидов, совершенных несовершеннолетними.

Основная часть

С юридической точки зрения содержание суицида несовершеннолетнего определяет само действие, суицидальное поведение, виды, закономерности, факторы, способствовавшие совершению, меры предупреждения.

Суицидальное поведение включает несколько признаков: мысли, намерения, высказывания, угрозы, действия – покушение либо смерть.

В начале 19 века в юридической сфере действия направленные на лишение себя жизни, самоубийство приравнивалось к уголовному деянию и предусматривалось наказание в виде лишения свободы. С развитием цивилизации, прав и свобод в обществе, гуманизации законов самоубийство перестало быть уголовно-наказуемым деянием.

Согласно исследованиям ВОЗ из 192 суверенных стран и государственных образований в 25 есть специальные законы, предусматривающие наказание за попытку самоубийства. 10 стран согласно законам шариата люди, совершившие попытку самоубийства, подвергаются наказанию. Наказания варьируются от небольшого штрафа или краткосрочного лишения свободы до пожизненного заключения.

Вместе с тем, ВОЗ отмечает, что фактическое преследование лиц, совершивших суицидальную попытку не проводится.

Например, такие лица заключаются под стражу, но могут не подвергаться преследованию, при первой попытке суицида, покидают полицейский участок, получив предупреждение. После повторного совершения попытки – приговаривают к наказанию в виде лишения свободы.

Лица, пытавшихся покончить с собой, заключают под стражу, и группа юристов – волонтеров оказывает помощь освобождении и направ-

лении на лечение. Полиция, может арестовать лиц, пытавшихся покончить с собой, но решению суда освобождаются.

Как мы видим, с юридической точки зрения декриминализация суицидов помогает установить фактическое количество суицидального поведения в государстве, тогда как наличие уголовного наказания – влечет сокрытые данных о реальных фактах суицидов.

Для более детального исследования подросткового суицида необходимо исследовать социологические микро и макро – факторы, учитывать психологию пубертатного периода подростков, механизмы государственных органов и общественных организаций, направленных на снижение суицидального поведения подростков.

Структурный анализ показал, что наиболее опасным суицидальным возрастом является период между 13-17 годами, именно в этом возрасте совершают самоубийство. В основе данного типа суицидального поведения лежит стремление подростка 3 обратить внимание на себя и свои проблемы, показать, как ему трудно справляться с жизненными ситуациями. Данное поведение является просьбой о помощи.

В Казахстане при наличии депрессии отсутствует практика обращения к психологам и к терапевтической психиатрической помощи. Как правило, отсутствуют частные психиатрические кабинеты для обращения. Вместе с тем, государству необходимо принять меры по улучшению доступности психиатрической помощи несовершеннолетним, развитию частной психологической и психиатрической практики в рамках государственного частного партнерства.

По мнению ученого Погожевой О.В. считает суицид одной из форм девиантного поведения. Девиантное поведение - один из видов отклоняющегося поведения, связанный с нарушением соответствующих возрасту социальных норм и правил поведения, характерных для микросоциальных отношений (семейных, школьных) и малых половозрастных социальных групп, т.е. этот тип поведения можно назвать антидисциплинарным [2].

Типичными проявлениями девиантного поведения являются ситуационно обусловленные детские и подростковые поведенческие реакции, такие как: демонстрация, агрессия, вызов, самовольное и систематическое отклонение от учебы или трудовой деятельности; систематические уходы из дома и бродяжничество, пьянство и алкоголизм детей и подростков; ранняя наркотизация и связанные с ней асоциальные действия; антиобщественные действия сексуального характера; попытки суицида [3].

Как правило, демонстративные суицидальные действия совершаются не с целью причинить себе реальный вред или лишить себя жизни, а с целью напугать окружающих, заставить их задуматься над проблемами подростка, «осознать» свое несправедливое отношение к нему.

Демонстративные способы суицидального поведения чаще всего проявляются в виде порезов вен либо отравления лекарствами. За каждым подростковым суицидом стоит конкретная причина, известная только самому подростку и в большинстве случаев причиной служит следствие сложных взаимоотношений с родителями [4].

Есть еще много причин, которые побуждают подростков к самоубийству - конфликты со сверстниками, неразделенная любовь, комплексы неполноценности, т.е. подросток не может самостоятельно выйти из сложной для него ситуации, но в силу определенных причин не может обратиться к своим близким за помощью и поддержкой. Зачастую родители не интересуются жизнью своего ребенка (в особенности в подростковый период) вследствие своей чрезмерной занятости (поиски источников дохода, длительное нахождение на рабочем месте, решение иных проблем, связанных с обеспечением семьи достатком и т.д.).

Отсутствие родительского внимания (помощи), в т.ч. для сглаживания конфликтных ситуаций, в которых оказался ребенок, нередко является причиной возникновения у него суицидального поведения [5].Основными причинами оконченных детских суицидов являются внутрисемейные конфликты, одиночество, неблагоприятные жилищные условия, взаимоотношения с ровесниками и «несчастная любовь».

Следует отметить, что в большинстве случаев причины совершения детьми самоубийств не устанавливаются (60%), то есть ни семья (родители), ни друзья, ни органы внутренних дел (в ходе расследования уголовных дел) не осведомлены о причинах ухода из жизни ребенка.

Основными причинами оконченных детских суицидов являются внутрисемейные конфликты, одиночество, неблагоприятные жилищные условия, взаимоотношения с ровесниками и «несчастная любовь». Следует отметить, что в большинстве случаев причины совершения детьми самоубийств не устанавливаются (53%), то есть ни семья (родители), ни друзья, ни органы внутренних дел (в ходе расследования уголовных дел) не осведомлены о причинах ухода из жизни ребенка[6].

Хотя эти статистические данные указывают на серьезную проблему общественного здравоохранения, мы знаем, что самоубийство можно предотвратить. Девяносто процентов молодых людей, которые умирают от самоубийства, имеют психическое состояние на момент их смерти, хотя часто эти состояния не лечатся, недостаточно лечатся или не диагностируются. Одним из лучших способов предотвратить самоубийство является понимание и лечение психиче-

ских заболеваний. Первое начало психического заболевания обычно происходит в детском или подростковом возрасте, и поскольку дети и подростки проводят значительную часть своей молодой жизни в школе, школы играют важную роль в выявлении учащихся, проявляющих признаки психического состояния или риска самоубийства, вмешиваясь в учащихся, представляющих острый риск или пытающихся совершить самоубийство, и реагируя на завершенные самоубийства в школьном сообществе [7].

Социологи рассматривают самоубийство как барометр социального напряжения. Психологи интерпретируют его как реакцию давления на личность. Однако и те, и другие согласны, что самоубийство возникает, если у человека появляется чувство отсутствия приемлемого пути к достойному существованию. Вместе с тем, не каждый несовершеннолетний, у кого нарушены связи с обществом или возникли неудачи в школе, становится жертвой самоубийства. Не существует какой-либо одной причины, из-за которой человек лишает себя жизни. Предрасполагающие факторы также различаются от человека к человеку, и не выявлено какого-то единого причинного фактора суицида. В этой связи, особое внимание обращено на формирование превентивного механизма совершения суицидов, введения новых норм правовой ответственности в данной сфере[8].

Несмотря на проделанную в стране работу согласно статистике специальных государственных органов, за период с 2017 года по 2019 годы наблюдается тенденция роста уровня завершенного суицида среди детей.

Одной из позитивных тенденций последних 10 лет стало активная деинституционализация интернатных учреждений. Однако, на сегодняшний день фактически 4,6 тысяч детей продолжают находится в интернатах. В данном направлении одним из актуальных остается вопрос их успешной социализации и обеспечение жильем.

Напряженной становится ситуация с категорией детей-мигрантов. За год зарегистрировано 3014 правонарушений, связанных с их нелегальным проживанием в Казахстане, т.е. без регистрации, без документов, удостоверяющих личность. Количество правонарушений стало в два с половиной раза больше показателя предыдущего года, что вызывает особую тревогу, так как такие дети оказываются крайне уязвимыми в реализации своих прав.

Ввиду массового и бесконтрольного использования гаджетов дети становятся все более уязвимыми для кибер-буллинга и мошенничества в электронном пространстве. Ежедневно 6% детей сталкиваются в социальных сетях со случаями виртуального насилия, 8,5% – с пропагандой религии, 5% – с пропагандой суицида, 86% - положительно относится к знакомствам в социальных сетях.

Усугубляет ситуацию и недостаточная осведомленность родителей об опасности неконтролируемого интернет-общения детей. В среднем около 36% родителей впервые, в рамках опроса, услышало о существовании в интернете различных видов травли и шантажа детей.

Вместе с тем, в обществе существуют семьи, которые скрывают попытки совершения суицидов и не обращаются за помощью к квалифицированным специалистам, полагая, что такие обращения повлекут нежелательные в будущем для ребенка последствия, как невозможность поступления на воинскую службу, учебу, трудоустройство в правоохранительные органы. Поэтому количество попыток совершения суицидов намного больше официальной регистрации.

Для решения указанных проблемных вопросов в сфере безопасности детей Правительством Казахстана в марте т.г. утверждена Дорожная карта по усилению защиты прав ребенка, противодействию бытовому насилию и решению вопросов суицидальности среди подростков на 2020 – 2023 годы [9].

Дорожной картой предусмотрен комплекс мер по обеспечению безопасности детей, реабилитации, оказанию медико-психологической, правовой помощи детям, ставшим жертвами насилия, попыток суицида.

Принятые организационно-практические меры позволили решить наиболее острые проблемные вопросы, касающиеся достоверной регистрации случаев детского суицида и профилактики суицидального поведения среди них. В частности, Закон «О средствах массовой информации» дополнен нормой, позволяющей приостанавливать распространение продукции СМИ, в том числе блокировать доступ к интернет-сайтам, при размещении на них информации, пропагандирующей суицид.

Внесены изменения в законы «О защите детей от информации, причиняющей вред их здоровью и развитию» и «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам информации и коммуникаций». Так, предусмотрен запрет информационной продукции, которая основана на жестокости и насилии и побуждает детей к совершению представляющих опасность для их жизней деяний, а также суициду, содержит сцены порнографического характера.

С целью обеспечения полноты и достоверности статистических данных по учету суицидов среди несовершеннолетних разработаны и приняты Правила приема и регистрации заявлений и сообщений об уголовных правонарушениях, а также ведения Единого реестра досудебных расследований от 19 сентября 2014 года №89 (далее-приказ).

Указанные Правила предусматривают формирование электронных учетных документов

формы Л-1 по учету суицидов и попыток к ним, совершенных в т.ч. несовершеннолетними. Данный учет позволяет увидеть не только данные о количестве детей, совершивших суицид или его попытку, но и сведения по возрастному, половому признакам, с указанием факторов, предшествовавших суициду несовершеннолетних.

В стране внедряется «Проект формирования здоровья, жизненных навыков, а также превенции суицида среди несовершеннолетних», разработанный при участии Детского фонда ООН (ЮНИСЕФ), Республиканского научно практического центра психического здоровья (реализуется специализированной НПО «Bilim Foundation»). Уполномоченными органами на постоянной основе проводится мониторинг средств массовой информации (в том числе социальных сетей) по выявлению и блокированию незаконных контентов прямо или косвенно пропагандирующих суицидальное поведение [7].

Однако как показывает практика, эта работа не приносит необходимого результата, поскольку на место заблокированных ресурсов приходят новые.

Наиболее острой проблемой является использование социальных сетей (Instagramm, Facebook, Twitter, Вконтакте, Одноклассники, WhatsApp, Viber, Line Telegram и т.д.) и иных иностранных интернет-ресурсов. Социальные сети имеют большую популярность, что приводит к неконтролируемому доступу к различным видам интернет-ресурсов. Их пользователи зачастую скрывают себя, регистрируя подложные страницы, аккаунты.

В свою очередь, это усложняет процесс получения необходимых сведений о зарегистрированных пользователях (данные, номера телефонов, IP-адреса и т.д.). В целях минимизации вовлечения детей в противоправные контенты, предлагается регистрацию аккаунтов в социальных сетях проводить исключительно с 16 лет (по паспортным данным либо для детей, не достигших 16 летнего возраста).

При этом регистрацию осуществлять только с согласия родителей или законных представителей. Такой порядок регистрации действует в странах Евросоюза. Данное обстоятельство позволит создавать страницы с реальными анкетными данными, и будет означать эффективную блокировку доступа в социальные сети в отсутствие родительского контроля.

К примеру, в Китае ввели обязательную регистрацию (по удостоверению личности) для участников онлайн-игр, где игроки будут обязаны выступать под своими настоящими именами, совпадающими с данными паспорта. При этом операторы игр должны хранить информацию о своих пользователях. Кроме того, операторами вводятся ограничения для несовершеннолетних игроков (ограничение во времени и денежных средствах) [10].

Заключение

Влияние развития общества и закрепленных в обществе правил поведения значительно на человека. Государство должно мониторить уровень суицидального поведения людей в обществе. Каждый факт суицида говорит о сбоях в социальной системе общества. В случае увеличения статистики суицидов, государство должно влиять на сознание общества сообщая о деструктивности данного явления, ограничить дозволенность саморазрушения людей. Необходимо закрепить негативное отношение к суицидальному поведению, как деструктивному, сделать его неприемлемым для окружающих людей. Тогда общество может влиять на сознание и формирования ценностей человека, особенно подростков в период их становления. В периоды экономических кризисов, нестабильности в обществе увеличивается количество самоубийств, поскольку теряются семейные ценности, связь поколений. Экономическое развитие также одно из важных факторов стабилизации общества, снижения уровня суицидов. Повышая социальную сферу государство, автоматически, уменьшит количество суицидов в обществе.

Специалисты считают, что предупреждение суицидов имеет важное значение. Данному обстоятельству должно способствовать не только лечение для предотвращения фактов суицидов, но важно создание социальных учебных программ, программ по воспитанию детей и семейным отношениям. Формирование устойчивых психологических навыков с детства, с момента нахождения ребенка в детских воспитательных учреждениях и до окончания обучения в высших учебных заведениях. На каждый этап формирования возрастных категорий должен сформированы мероприятия, обучающие занятия по укреплению устойчивого психологического общения/поведения с окружающими: сверстниками, взрослыми, уменьшению проблем со здоровьем.

Оценивая реальное положение дел, отмечается, что четкий механизм необходимых превентивных шагов и действий еще не выстроен. Уполномоченные органы не всегда ориентируются на интересы конкретного ребенка, допуская формализм в работе, не выясняют причины и условия, побудившие подростка расстаться с жизнью, детально не анализируют каждый такой факт.

Поэтому при реализации мер, направленных на минимизацию фактов суицидальности среди подростков необходимо учитывать указанные факторы и в качестве мер для улучшения ситуации с защитой прав детей предлагается активизировать меры по:

- совершенствованию законодательства в сфере защиты прав детей;
- координации центральных и местных ис-

полнительных органов по вопросам защиты прав детей;

- апробации и внедрению Индекса благополучия детей в Республике Казахстан;

- строительству новых и реконструкции аварийных объектов образования, укреплению материально-технической базы организаций образования;

- повышению охвата детей дополнительным образованием;

- усилению информационной безопасности детей, обучению родителей через создание информационно-консультативных площадок;

- совершенствованию механизма учета и оказанию поддержки детям-мигрантам и беженцам;

- расширению сети специализированных центров, ориентированных на сопровождение детей и семей, находящихся в трудной жизненной ситуации.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Информационный сервис Комитета по правовой статистике и специальным учетам Генеральной прокуратуры Республики Казахстан https://qamqor.gov.kz/portal/page/portal/POPageGroup/Services/Pravstat;

2. Погожева О.В. Анализ зарубежных и отечественных концепций психотипологической изменчивости личности подростков с девиантным поведением., М. 1998; С. 80;

3. Нечипоренко В.В. Некоторые аспекты суицидального поведения у акцентуированных личностей в юношеском возрасте. Саморазрушающее поведение у подростков. Сб. науч. трудов. Л., 1991; С. 36–40;

4. Вроно Е.М. Предотвращение самоубийства. Руководство для подростков. М., 2001; С. 10;

5. Амбрумова А.Г., Тихоненко В.А. Суицид как феномен социально-психологической дезадаптации личности. Актуальные проблемы суицидологии. М., 1978.;

6. Дмитриева Н.В., Короленко Ц.П., Левин Л.В. Психологические особенности личности суицидальных подростков. Вестник Кемеровского государственного университета 2015 № 1 (61) Т. 1, С.127;

7. Ведяшкин В.Н. Аддитивные предпосылки аутоагрессивного поведения у подростков с учетом гендерных особенностей. Актуальные вопросы психиатрии и наркологии. 2011;

8. «Справочник по психологии и психиатрии детского и подросткового возраста». Санкт-Петербург 1999 год;

9. Моховиков А.Н. «Суицидология: Прошлое и настоящее: Проблема самоубийства в трудах философов, социологов, психотерапевтов и в художественных текстах./ Изд. 2е, стереотипное.»: Когито–Центр; Москва; 2013;

10. Гроллман Э. Суицид: превенция, интервенция, постенция. Суицидология: прошлое и настоящее: проблема самоубийства в трудах философов, социологов, психотерапевтов и в художественных текстах. М., 2001.

Қарашева Жанар Толеубековна
Докторант
азаматтық құқық және азаматтық іс жүргізу, еңбек құқығы кафедрасы
заң факультеті
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы қ., Қазақстан

Омарова Айман Бекмуратовна
заң ғылымдарының кандидаты, доцент
Азаматтық құқық және азаматтық іс жүргізу, еңбек құқығы кафедрасы
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы қ., Қазақстан

ӨТЕЛМЕЛІ ҚЫЗМЕТТІҢ ҚАЛЫПТАСУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Түйін. Негізінен, көптеген ғалымдар өтелмелі міндеттемелердегі қызметі маңызды емес және қызмет көрсетуші мен мердігердің іс-әрекеттерінде, сондай-ақ осы әрекеттердің мүліктік емес әсерінде көрінетін материалдық емес нәтиже болуы мүмкін деп санайды. Қызметтерді ұсыну бойынша міндеттемелерде көрсетілетін қызмет берушінің қызметінің нәтижесі маңызды емес, материалдық емес болып табылады. Бұл айырмашылық азаматтық заңнамада көрсетілген. Кейбір қызметтер материалдық емес нәтижеге бағытталғандығын мойындау керек, ал кейбірлері - материалдық тұрғыдан байланысты. Алайда, бізге заң шығарушы материалдық қызметтерді ажыратады, өйткені олар шарттық міндеттемелердің объектілері болып табылады, ал материалдық емес қызметтер қызметтерді ұсыну міндеттемелерінің объектілері болып табылады. Басқаша айтқанда, қызмет жеткізуші келісімшартта көрсетілген әрекеттерді (іс-әрекеттерді) орындауға үшінші тарапты тарта алмайды, егер тараптар шартта оны орнатпаған болса, қызмет жеткізушісі орындауы керек. Бұл ереже ақылы қызмет ұсынылатын барлық келісімшарттарға қолданылады.

Түйінді сөздер: қызмет, ақылы қызмет көрсету, міндеттеме, орындаушы, тапсырысшы, келісімшарт.

Резюме. В основном многие ученые считают, что услуга в возмездных обязательствах невещественна и может представлять собой нематериальный результат, который выражается в действиях лица, оказывающего услугу, и исполнителя, а также в неимущественном эффекте этих действий. В обязательствах об оказании услуг результат деятельности услугодателя не имеет вещественной формы, он нематериален. Это различие отражено в гражданском законодательстве. Следует признать, что одни услуги направлены на результат нематериальный, в то время как другие — на материальный. Нам представляется, однако, что законодатель различает овеществленные услуги, поскольку они являются объектами обязательств подрядного типа, и нематериальные услуги — объекты обязательств об оказании услуг. Другими словами, услугодатель не может привлечь третье лицо к совершению указанных в договоре действий (деятельности), которые должен исполнить сам услугодатель, если стороны не установили это в договоре. Данное правило распространяется на все договоры, по условиям которых осуществляется оказание возмездных услуг.

Ключевые слова: услуги, возмездное оказание услуги, обязательство, исполнитель, заказчик, договор.

Summary. Basically, many scientists believe that the service in reimbursable obligations is immaterial and may represent an intangible result, which is expressed in the actions of the service provider and the contractor, as well as in the non-property effect of these actions. In obligations on the provision of services, the result of the activities of the service provider does not have a tangible form, it is intangible. This difference is reflected in civil law. It should be recognized that some services are aimed at the intangible result, while others - at the tangible. It seems to us, however, that the legislator distinguishes materialized services, since they are objects of contractual obligations, and intangible services are objects of obligations to provide services. In other words, the service provider cannot attract a third party to carry out the actions (activities) specified in the contract, which the service provider must perform if the parties have not established this in the contract. This rule applies to all contracts under the terms of which paid services are provided.

Keywords: services, paid services, obligation, contractor, customer, contract.

Кіріспе Бұл мақалада өтелмелі қызмет көрсетудің ерекшеліктерін қалыптасу негіздерін мысал ретінде қолдана отырып, қызмет көрсетуге арналған шартты құқықтық реттеудің ерекшеліктерін ғылыми зерттеуге арналған.

Бұл мақалада ресейлік және отандық ғалымдардың ақылы қызметтер, түсінігін, шығындар, зиянның орнын толтыру және т.б.қарастырылады.

Қызметтер - бұл әлеуметтік қатынастардың ең көне түрлерінің бірі. Рим заңында қызмет көрсету туралы келісімшарт (locatio-performanceio

operarum) белгілі болған. Классикалық Рим заңы қызмет көрсету келісімшартын жасады (locatio-performanceio operarum). Қызметтерді жалдау шарты кең таралмады, өйткені қызметтерді орындау үшін кейде бостандыққа шыққан құлдардың еңбегі пайдаланылды. Осындай келісімге сәйкес жұмыс беруші (локатор) жұмыс берушінің (дирижердің) пайдасына белгілі бір қызметтерді орындау міндетін, ал жұмыс беруші - осы қызметтер үшін келісілген сыйақыны төлеуге міндеттеме алды. Өтелмелі қызметтерді көрсетуге арналған шарттың негізгі пәні ретінде тауардың сапасы болып табылады, яғни қызмет жеткізуші қол жеткізген нәтиженің сапасы. Шарт жасау барысында тараптар шартта берілген талапты сақтап орындау тиіс. Алайда, егер оның шарттары көрсетілетін қызметтердің сапасы жоқ немесе толық емес болса, қызмет көрсету сапасы туралы шартта қарастырылмаса да, екінші тарап тауардың сапасы әдетте осы түрдегі қызметтерге қолданылатын талаптарға сәйкес болуы керек.

«Міндеттеме» сөзінің өзі латынның «міндетте» сөзінен шыққан, «lig» түбірінен шыққан, мысалы, адамның «ре-лигио» дінімен қалай байланыстырылатындығын білдіреді Сол кездегі келісімшарттың бір ерекшелігі оның экономикалық нәтижеге (опус) бағдарлануы. Қызмет көрсету шарты бұл мүмкіндіктен айырылды. Бұдан шығатыны, бұл «жалдау» туралы келісім болды, оның мәні еңбек және оның нәтижесі болды, ал екінші жағынан - материалдық нәтижеден алшақтап, «еңбек» тақырыбы болған қызмет туралы келісім. Мәселен, Б.Новицкий шет елдердің заңнамасын талдай отырып, дара жүйедегі елдерде заңнаманың негізгі қағидаларының бірі келісімшарттық келісім бостандығының қағида екенін атап өтті (Новицкий Б.,1950:134). Келісімшартқа немесе контентге инвестициялау туралы өзара келісім бойынша уағдаласушы тараптардың құқығы ретінде сипаттауға болады. Сонымен бірге, тараптардың қалауы заңнамада көзделген келісімшарт түрлерімен шектелмейді; тараптар осы заңдардың негізгі қағидаларына қарама-қайшы келмейтін болса, заңмен реттелмеген келісімшарттардың жаңа түрлерін жасауы мүмкін. Ұзақ уақыт бойы отандық заң шығарушы елде орын алған революциялық экономикалық өзгерістерге қатыспады, нәтижесінде заңды вакуум қалыптасты, нарықтық қатынастарға көшу тиісті құқықтық негізде берілмеді, және де экономиканың табысты дамуы мүмкін емес еді. Қазіргі уақытта қызмет көрсету нарығы экономиканың қарқынды дамып келе жатқан салаларының бірі болып табылады. Қызмет көрсету адамның әлеуметтік, тұрмыстық, рухани қажеттіліктерін қанағаттандыру саласына ғана емес, ғаламдық макроэкономикалық масштабқа да әсер етеді, мысалы, интернет арқылы. Адам қызметінің барлық нысандарына қандай-да бір түрде енетін қызметтер пайдалану құндылығына ие. Ақылы қызметтердің заманауи түрлерінің ерекшелігі болашақта дербес өмір сүруге үміткер келісімшарттардың жаңа үлгілерінің қалыптасуымен сипатталады. Міндеттемелер қызметтер көрсету азаматтық міндеттемелердің ерекше тобына жатады және келісімшарттық міндеттемелердің келесі түрлері бар көптеген түрлері бар белгілері: міндеттеме объектісінің ерекшеліктері; қызмет жеткізушісінің сәйкестендіруімен байланысы және қызметтерінің ерекшелігі.

Қазіргі уақытта «Тұтынушылардың құқықтарын қорғау туралы» заң іске қосылуда. Азаматтық айналымға кәсіби емес адамдардың мүдделерін құқықтық қорғаудағы осы заңның маңыздылығына ешкім дау шығаруы екіталай. Алайда, бұл құжаттың жағымсыз жағы бар, ол белгілі бір қызметтерді көрсетуге арналған келісімшарттарды реттейтін заң ережелерінде әртүрлі қызмет түрлерінің ерекшелігін қалай ескеру керектігі туралы жауап бермейді, бұл, әрине, қызмет сапасына ғана емес, сонымен қатар әсер етеді тұтынушы құқығын дұрыс қорғауға мүмкіндік бермейді. Мәселен, сатып алған тауардың пайдалану мүмкіндігі болмаса, онда тұтынушы тауарды сатып алған күннен бастап күнтізбелік үш күн ішінде ақпарат беру керек, егерде осы күнде тиісті орнына ақпарат берілмесе шартты бұзуға немесе өзіне келтірілген зиянды өтетуге құқылы. Қызмет көрсетуге арналған шарт - келісімшарттың бір түрі. Оның өзіндік ерекшелігі адам қызметінің әртүрлі салаларында ұсынылатын және әртүрлі мақсаттарға ие көптеген қызметтерді реттеуде. Бұл қызметтерді біріктіретін фактор олардың сипаты болып табылады, бұл қызмет нәтижесінің нақты көрініске ие болмауынан тұрады.Мәселен, Ресей Федерациясының Азаматтық кодексінің 780-бабында: ақылы қызмет көрсету шарты бойынша мердігер тапсырыс берушінің тапсырмасы бойынша қызметтерді көрсетуге (белгілі бір әрекеттерді орындауға немесе белгілі бір әрекеттерді орындауға) міндеттенеді, ал тапсырыс беруші осы қызметтерге ақы төлейді(РФ Азаматтық кодексі). Осыған байланысты, Е.Г.Шаблованың қызметтің доктриналық анықтамасын жасауға әрекеттері қызығушылық тудырады. Алдымен ол бұл қызметті «затты немесе зияткерлік меншік объектісін жасауға (жетілдіруге) байланысты емес және жеке тұлғаның қажеттіліктерін қанағаттандыру тәсілі» ретінде анықтайды және қолданыстағы заңмен рұқсат етілген қызмет нәтижесі бойынша ақылы негізде Шаблова Е. Г. «Қызмет - бұл адамның жеке қажеттіліктерін қанағаттандыру әдісі, ол мердігердің қолданыстағы заңдармен және тәртіппен рұқсат етілген негізде жүзеге асырылатын іс-әрекеттің материалдық емес нәтижесімен байланысты». Ұсынылатын «қызмет» түсінігі құбылыстардың кең спектрін қамтиды. Осыған сүйене отырып, кез-келген қызмет түрін қызметтерге жатқызуға болады, бұл қызметтерді өнер-

кәсіптік өндіріс пен ауылшаруашылығына байланысты емес қызмет түрі ретінде экономикалық түсіндіруге сәйкес келеді (Шаблова Е.Г.2002:13). Алайда, осы тәсілмен келісімшарттық міндеттемелердің көпшілігін қызмет көрсету міндеттемелеріне жатқызуға болады. Демек, затты уақытша пайдалануға беру, сөзсіз, қажеттілікті қанағаттандыру тәсілі, лизинг берушінің іс-әрекетінің нәтижесі материалды емес, өйткені бұл затты жасауға (жетілдіруге) байланысты емес.

Қызметтер нарығының тұрақты даму тенденциясын ескере отырып, болашақта қызметтерді көрсетуге арналған шарт ең танымал және қарқынды дамып келе жатқан азаматтық-құқықтық институттардың бірі болады деп болжауға болады. Сонымен бірге, кәсіби қатысушылардың қызметтерін көп салалы пайдалану келісімшарт тараптарының құқықтарын қорғау үшін ғана емес, сонымен қатар тараптардың қажеттіліктерін қанағаттандыруға бағытталған тиісті жағдайлар жасау мақсатында ақылы қызметтердің міндеттемелеріндегі тиісті өзгертуді талап етеді.

Бұл ішкі экономика мен халықаралық саудада үлкен рөл атқаратын қызмет көрсету саласы. Ұлттық деңгейде қызмет ұзақ уақыт бойына байлықтың негізгі көзі ретінде өнеркәсіптік өндірістерден бас тартты.

Бірқатар қызметтер (мысалы, туристік қызметтер) мұнай бизнесінен бұрын кірістілік деңгейі бойынша бірінші орынға ие болды.

Дүниежүзілік үрдіс - бұл қызмет көрсету саласының қарқынды дамуы. Сонымен қатар, осы нарықтың өсу қарқыны тауарлар саудасының өсуінен асып түседі. Бұл көбінесе телекоммуникацияның және байланыстың дамуына ықпал етеді. Дәл осы жерде әртүрлі қызметтердің ұсыныстары артып кетті. Қызмет көрсету саласының өндірістегі үнемі өсіп келе жатқан үлесі қайтымсыз құбылыс. Қызмет көрсету саласы экономикалық дамудың негізгі көрсеткіштерінің біріне айналуда: мемлекет неғұрлым дамыған болса, ұлттық өнімнің үлесі де қызметтерге көбірек тиеді.

Қызмет көрсетуге арналған шартты құқықтық реттеудің мәселелері аспектілерін көптеген заңгерлер, ғалымдар мен зерттеушілер зерттеді.

Негізгі бөлім. Қазіргі кезең қызмет көрсетуге арналған шартты құқықтық реттеудің ерекшеліктері мәселесінде ғылыми қызығушылықтың жануымен сипатталады. Бірқатар зерттеулерде мынаны атап өтуге болады: М.И. Брагинский-дің монографиялық зерттеулері, оның ішінде «Өтемақы төлеу бойынша қызметтерді көрсету шарты» тарауы (бірінші басылым - 1999 ж., Екінші басылым - 2002); Баринова Н.А. «Қызметтер (әлеуметтік-құқықтық аспект)», 2001 ж Диссертациялар мен ақылы қызметтерді көрсетуді азаматтық-құқықтық реттеудің жеке теориялық мәселелерін жасауға өз үлестерін қосты: Белозерова С.Н., медициналық қызмет көрсетуді азаматтық реттеуге арналған (2000 ж.); «Интернет қызметін ұсынуды құқықтық реттеу» (2002) және басқалары Шолимова А., Ш.Молдабекова, А.Г. сияқты қазақстандық заңгерлердің жұмысы келісім-шарт құқығын реттеудің жалпы аспектілерімен қатар қызметтерді көрсетуге арналған шартқа қатысты проблемалық мәселелерге арналған. Диденко, М.К.Сүлейменов, Ғ.Әбдіқадыров, С.К. Ыдырышева, Г.А.Жайлин.

Сондай-ақ, бұл мәселе шетелдік ғалымдардың еңбектерінде зерттелді: Годеме Е., Дернбург Г., Сатиер Р., Зиммерман Р.

Экономиканың дамуымен белгілі бір қызмет түрлеріне қажеттілік туындайды. Осыған байланысты өз қызметін ақылы қызметтер түрінде жүзеге асыратын аудит, бағалау және кеңес беру фирмалары сәтті жұмыс істей бастады. Сонымен қатар, заңгерлік, медициналық және бағдарламашылық қызметтер нарықтың қажетті сегменттеріне айналды. Ақылы қызметтер саласындағы шарттық қатынастарды реттеудің қазіргі заманғы шындықтары туралы айта отырып, қызметтерді көрсету нормаларының пайда болуымен бұл саладағы проблемалар әлі де жойылмағанын атап өткен жөн.

Оккультивті оқиғалар саласындағы сфераларды тегістеудің қазіргі заманғы шындығын қорытындылай келе, сіздерден осы сфераны танып-білу саласында туындайтын мәселелерді нормаға сәйкес келтіруді сұраймыз. Кескіннің бірнеше көрінісі және оның жоғары дәлдігі қосарланған маркермен реттеледі, онда жекелеген көрушілердің жалпы санының азаюы бар бағынышты ережелер бар. Нарық саласы, технологиялық прогресс, жұмыс берушінің талаптарына байланысты жаңа құқықтар үшін денсаулық сақтау саласындағы өзгерістер. Бүгінгі таңда қызметтерді ұсыну жұмыстың ерекшелігін білетін заңгерлердің мамандануын талап етеді. Олардың қызметі мамандардың жұмысын бағалаумен байланысты болғандықтан, бұл салада арнайы білімсіз бұл мүмкін емес. Қызметтерді көрсетуге арналған келісімшарттар үшін арнайы заңдарды қолдану басқа келісімшарттар үшін маңызды емес.

Себебі, тараптардың нақты құқықтары мен міндеттері көп жағдайда ақылы қызметтер ұсынылатын қызмет саласына байланысты болады. Қазіргі уақытта азаматтық заңнамаға сәйкес қолданылатын міндеттемелер бір немесе бірнеше тараптар қандай-да бір қызметтерді көрсетуге немесе көрсетуге міндетті болатын құқықтық байланысты білдіреді (vinculum iuris). Е.Д. Шешениннің атап өткендей қызметтері адамның әлеуметтік, тұрмыстық, рухани қажеттіліктерін қанағаттандыру саласына ғана емес, сонымен қатар жаһандық макроэкономикалық ауқымға әсер етеді (Шешенин Е.Д 1989:372) Ә.Б. Савельевтің пікірінше, қызметтерді көрсетуге байланысты қатынастарды құқықтық реттеуде «ақ

дақтар» көп. Мұны азаматтық заңнамада қызметтің заңды анықтамасы жоқ екендігі дәлелдейді. Мысалы, ҚР Азаматтық кодексінің 683-бабына сәйкес ақылы қызмет көрсету туралы шарт бойынша мердігер тапсырыс берушінің тапсырмасы бойынша қызметтерді көрсетуге (белгілі бір әрекеттерді орындауға немесе белгілі бір әрекеттерді орындауға) міндеттенеді, ал тапсырыс беруші осы қызметтерге ақы төлеуге міндеттенеді (ҚР Азаматтық кодексі).

Бұл мақалада белгілерді көрсетпестен қызметтерді азаматтық құқықтың объектісі ретінде белгілейді.

Сондай-ақ, осы баптағы «қызмет көрсету» термині белгілі бір әрекеттерді орындау немесе белгілі бір іс-әрекеттерді орындау дегенді білдіреді. Келісім-шарт және үй шарты туралы жалпы ережелер, өтемақы бойынша қызмет көрсетуге арналған шарттың мәнін сипаттайтын жағдайды одан әрі күрделендіреді. А.Б.Савельевтің пікіріне сүйене отырып, біз бір-біріміздең туындайтын екі тұжырым жасай аламыз.

Біріншісі, қолданыстағы заңнамада бір мезгілде келісімшарттар мен қызметтер көрсетуге қолданылатын нормалардың жеткілікті саны бар, яғни олар әмбебап ретінде қолданылады. Екінші қорытынды, біріншіден, заңнама, оның ішінде Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексі шарттық қатынастардың объектісі ретінде қызметтер мен келісім-шарт бойынша орындалатын жұмыстар арасында нақты айырмашылықты көрсетпейді деген қисынды тұжырым жасайды.

Қызметтердің мәнін түсінуіне байланысты олардың анықтамалары да ұсынылды. Ең көп анықталған қызмет: «міндетті құқықтық қатынастар жағдайында контрагентке ыңғайлы жағдай жасауға немесе жеңілдіктер беруге бағытталған қызмет» (Калмыков Ю.Х 1998:34).

Тиісінше, ол сервистік міндеттемелерді жеңілдікті шарттармен жасалынған немесе уәкілетті тұлға үшін ыңғайлылық жасау мақсатында жасалған шарттардың кез келген заңды сипатына жатқызды: үй шаруашылықтары мен жалдау шарттары, несие бөлшек саудасы және т.б. мұндай көзқараспен «қызметтерді ұсыну міндеттемесі» ұғымы осы концепцияны бұзатын міндеттемелердің тым кең ауқымын қамтиды. Жалпы алғанда, осы ұстаныммен бөлісе отырып, Романова Э. Н. қызметтердің нәтижелері бойынша міндеттемелерді келесі сипаттамаларға ие қызметтерді көрсету бойынша міндеттемелерге жатқызады: б) қызмет қызмет ретінде оны ұсыну процесінде тұтынылады» (Романова Э.Н. 2000:311). Бұл тәсілдің негізгі кемшіліктерінің бірі пайдалы әсерді сипаттау үшін нақты формальды белгілері жоқ категорияларды қолдануда көрінеді: уақытты, ақшаны үнемдеу және т.б.

Қызмет нәтижелері туралы кең таралған пікір. Сонымен, С. бұл қызметтер «бұл белсенділік емес, белгілі бір нәтиже» екенін атап өтті(Алексеев С.1960:297). Н.П Индюков. сонымен бірге «тек еңбектің (қызметтің) нәтижесі игілік бола алады» деп тұжырымдады (Индюков 1978:33). Бірақ сонымен бірге ол нәтиженің өзіндік ерекшелігін, бұл нәтиже іс-әрекеттен дерлік бөлінбейтін оң нәтиже түрінде болатындығын көрді. Олардың пікірінше, қызмет азаматтық және еңбек құқықтық қатынастарының объектісі бола алады.

Еңбек қатынастарының объектісі қызмет көрсету процесі ретіндегі қызмет, ал азаматтық - еңбек нәтижесі. Соған қарамастан, ол бұл қызметті «оны жүзеге асыру процесінде тұтынылған азаматтың немесе ұйымның, оның өнімі ешқандай өрнегі жоқ ұйымның қызметі» деп анықтады.

Жоғарыда келтірілген анықтаулардан қызмет түрінен оқшауланған қызмет нәтижесін қарастырудың нәтижесіз болатындығын көруге болады, өйткені бұл авторлардың барлығы қызмет түрлерін қызмет арқылы анықтаған. Әдебиеттердегі ең үлкен қолдау қызметтерді материалдандырылған нәтиже бермейтін қызмет ретінде анықтау болды. О.С.Иоффе қызмет көрсетуге арналған келісім-шарт «материалдандырылмаған, тіпті одан да көп материалдандырылған нәтижеге енбейтін немесе өсірілмейтін түрлердің қызметіне» сілтеме жасайды (О.С.Иоффе).

Е. Д. Шешенин қызметтің келесі ерекшеліктерін анықтады: «а) бұл қызметті көрсететін адамның (заңды немесе жеке тұлғаның) қызметі; b) қызмет көрсету айтарлықтай нәтиже бермейді; в) қызметтің (іс-әрекеттің) тиімді әсері қызмет көрсету процесінде жұмсалады және қызметтің пайдалану құны жоғалады » (Шешенин 1989:372).

Қызметтің басты ерекшелігі ретінде материалдандырылған нәтиженің болмауы оларды жұмыстан ажырату үшін қолданылды. Осыған байланысты қызметтер мен қызметтердің арақатынасы, демек, келісімшарт пен қызмет көрсетуге арналған шарттың қатынасы проблемалары қызметтер тұжырымдамасын талқылауда тәуелсіз мәнге ие болды.

Азаматтық әдебиетте қызметтің бір түрі ретінде жұмыс туралы мүлдем қарама-қарсы пікірлер айтылды. Азаматтық әдебиетте қызметтің бір түрі ретінде жұмыс туралы мүлдем қарама-қарсы пікірлер айтылды. Баринов Н. А. қызметтер мен ұғымды жұмысты орындау мен қызмет көрсетуді біріктіріп, «кейбір қызметтер заттардың құндылықтарына енетіндігін» көрсетті. Қызмет берушінің қызметі нәтижесінде басқа қызметтер (пайдалану құндылықтары) тауарларға енбейді, бірақ қызмет берушінің қызметі түрінде көрінеді». (Баринов Н.А.1973:14).

Сондай-ақ, Ю.Х. Калмыков бірқатар қызметтер әр түрлі деп санайды.Қызметтерді көрсетуге арналған шартты заңнамалық тұрғыдан бекіту қажеттілігін негіздей отырып, Э.Д.Шешенин жұмыс пен қызмет арасындағы айырмашылықтың қажеттілігін алға тартты. Қызметтердің экономи-

калық мәнінің біртұтастығын мойындай отырып, ол қандай да бір нәрселермен құрылған немесе орындаушылардан бөлек болмайтын қызмет нәтижесі бойынша қызметтердің бөлінуіне тоқталды. Тиісінше, оның пікірінше, «бірінші типтегі қызметтер шарттық міндеттемелердің мәні, ал екінші типтегі қызметтер келісімшарттардың мәні болып табылады, бұл қызметтер көрсету бойынша міндеттемелерді туғызады» (Шешенин Э.Д 1989:372).

Дәстүрлі түрде келісімшарттың нақты белгісі іс-әрекеттің нәтижесі болып саналды және жай ғана жүзеге асырылмады. Римдік жеке заңдылықта, Лебео бойынша, «locatio -ducio operis» өрнегі гректер «аяқталған жұмыс» (еңбек нәтижесі) деген терминмен «жұмыс» (еңбек процесі) емес, яғни қандай да бір түпкілікті нәтиже беретін «жұмысты» білдіреді. орындалған жұмыс». Демек, Рим заңгерлерінің еңбегінің нәтижесі оның материалданған формасымен ғана шектелмеді.

Қызмет түрлеріне тән жалпы белгі ретінде, «олардың субъектісі, әдетте, тиісті іс-әрекеттер болып табылады және олардың материалданған нәтижесі емес» дейді. Осыған байланысты, Е.Г.Шаблованың қызметтердің доктриналық анықтамасын жасау әрекеттері қызығушылық тудырады. Алдымен ол бұл қызметті «затты немесе зияткерлік меншік объектісін жасауға (жетілдіруге) байланысты емес және ақылы негізде қолданыстағы заңдар мен тәртіппен рұқсат етілген қызмет нәтижесінде қол жеткізілетін адамның жеке қажеттіліктерін қанағаттандыру тәсілі» деп анықтайды .

Кейіннен бұл анықтама нақтыланады: «Қызмет - бұл адамның қолданыстағы заңдармен және тәртіппен рұқсат етілген, мердігер қызметінің материалдық емес нәтижесімен байланысты тұлғаның жеке қажеттіліктерін өтеу әдісі» .

Алайда, осы тәсілмен келісімшарттық міндеттемелердің көпшілігін қызмет көрсету міндеттемелеріне жатқызуға болады. Демек, затты уақытша пайдалануға беру, сөзсіз, қажеттілікті қанағаттандыру тәсілі, лизинг берушінің іс-әрекетінің нәтижесі материалдық емес, өйткені бұл затты жасауға (жетілдіруге) байланысты емес.

Э.Г. Шаблова тұжырымдайтын тұжырымдаманы қызметтерді көрсетуге арналған шарттың мәні ретінде қызметтерге анықтама ретінде ғана қарастыруға болатындығын атап өткен жөн, өйткені мердігер қызметінің ауыр сипаты тек осы келісімшартқа ғана тән.

2-тармақта жанама ескертілген басқа келісімшарттар үшін. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінің 683-ті үстемдік доктринасы қызмет көрсету келісім-шарттарына қолданылады, егер жазалау өте маңызды белгі болмаса, атап айтқанда комиссиялық келісім-шарт үшін. Міндетті құқықтық қатынастар оқиғалардан, яғни адамдардың еркіне тәуелді емес заңды фактілерден туындауы мүмкін. Көбінесе оқиға міндеттеменің туындауына емес, тек осы міндеттеме шеңберінде тараптардың белгілі бір құқықтары мен міндеттерін туындатады (Иоффе 1975:45). Осылайша, су тасқыны сияқты осындай сақтандыру жағдайының басталуы сақтандырушының мүлкі су тасқынынан сақтандырылған адамға сақтандыру өтемін төлеу міндетіне және соңғысының сақтандырушыдан оған осы өтем төлеуді талап ету құқығына әкеп соғады.Алайда, ұсынылған өлшем әмбебап емес, өйткені ол барлық қызмет түрлеріне қолданыла бермейді. өзі бұл белгілі бір материалдық нәтижеге ие болса да, қызмет алушының жеке басын анықтауға бағытталған қызметтерге сілтеме жасай отырып (шаштараздар, макияж суретшілері, косметологтар және т.б.) .

Алайда, қызметтердің басты ерекшелігі ретінде материалдандырылған нәтиженің болмауы заңды әдебиеттерде сынға түседі, оны 2-параграфының талдауы негізделген. Қазақстан Республикасының Азаматтық кодексінің 683. Ю.Кабалкин «байланыс қызметтерін көрсетуге көптеген хаттар, сәлемдемелер, сәлемдемелер жіберуге қатысты келісімшарттар жасалғанын» айтады. Туристік қызмет көрсету туралы келісім шарттарының бірі көбінесе белгілі бір көлік құралдарымен қамтамасыз ету болып табылады (Ю.Кабалкин 1986:84).

Мұндай мысалдардың санын басқа қатынастарға байланысты көбейтуге болады, мысалы, түрлі протездерге медициналық қызмет көрсету сияқты »сонымен қатар кейбір қызмет түрлері айтарлықтай нәтижеге қол жеткізуі мүмкін екенін мойындайды. Демек, материалдандырылған нәтижесі жоқ қызмет ретіндегі қызмет туралы жақсы тұжырымдалған түсінік қазіргі қолданыстағы заңнамаға толық сәйкес келмейді, бұл зерттеушілерді ақылы қызмет көрсетуге арналған келісімшарттың объектісі ретінде қызметтің ерекшеліктерін анықтаудың жаңа тәсілдерін іздеу қажеттілігін алдына қояды.

Бұл қызметті қызмет пен нәтиженің жиынтығы ретінде қарастыруды ұсынады: «нәтиже материалдық тұрғыдан жасалмайтын және онымен біртұтас құрайтын әрекеттерді орындау алдында болады. Демек, қызмет көрсету кезінде нәтиже «сатылмайды», бірақ оған әкелетін әрекеттер » (Алексеев).

«Қызметтердің оларды келісім-шарттан ерекшелейтін ерекшелігі - қызметтерді ұсыну туралы келісім-шарт бойынша орындалған жұмыс процесінде бөлінбейтін нәтижеге қол жеткізуге бағытталған» сонымен бірге нәтиженің бөлінбейтіндігіне назар аударамыз. Қызметтен алынған нәтиженің бөлінбейтіндігін қызметтердің басты атрибуты ретінде қарастыруға болмайды. Заттарды өңдеу немесе өңдеу бойынша жұмыстарды орындау кезінде нәтиже де қызметтің өзінен бөлінбейді, бірақ бұл қатынастар заңмен тікелей көрсетілу негізінде келісімшарт

арқылы реттеледі. Сонымен қатар, бірқатар қызметтерді ұсынған кезде нәтижені қандай да бір нысанда бөлуге болады. Мысалы, аудиторлық қызмет көрсету кезінде аудитор жазбаша немесе электронды түрде орындалуы мүмкін есеп ұсынуы қажет.Алексеев пікірінше «материалдық немесе материалдық емес объектінің нысаны немесе мазмұны бойынша міндеттемелерді орындау барысында борышкердің өзгеруіне байланысты» жұмыс пен қызмет арасындағы айырмашылықты ұсынды. Оның пікірінше, жұмыстарды орындау кезінде материалдық немесе материалдық емес объект жасалады, жойылады немесе оның мазмұны өзгереді, ал қызметтер көрсетілген кезде ол кеңістікте (атап айтқанда, тасымалдау кезінде) немесе уақытпен (сақтау кезінде) қозғалады немесе өзгереді көрсетілген нысанның нысаны, оның мазмұнына әсер етпестен.

Ұсынылған критерийлердің айтарлықтай кемшілігі - бұл жұмысты және қызметтерді бөлу. Жалпы қызметті қызметті «пайдалы қасиеттері басқа субъектінің субъективті мүддесі болып табылатын және өзінен талап етуге құқығы бар бір субъектінің іс-әрекеттерін (әрекеттері арқылы) қанағаттандыру құралы ретінде қызмет ететін тауар түрі» деп анықтайды.

Қызметтерді жеңілдіктер санатына жатқызу қарсылық тудырмайды, бірақ олардың қажеттіліктерді қанағаттандыру құралы ретінде қызмет ететіндігі туралы сұрақтар туындатады. Философияда жақсылық «белгілі бір адамның қажеттілігін қанағаттандыратын объект немесе құбылыс» ретінде түсініледі, сондықтан қажеттілікті қанағаттандыру кез-келген игіліктің меншігі болып табылады. Жоғарыда келтірілген анықтамадан автор бұл қызметті оның нәтижелерін (материалдық немесе материалдық емес) ескерместен, тек қызмет ретінде қарастырады деп қорытынды жасауға болады. Қазақ ғалымы С.К. Ыдырышева, несие беруші үшін субъективті қызығушылық тудыратын және қызметтің пайдалы қасиеттерінде ондай емес бірнеше қызметтер бар. Мысалы, тапсырыс беруші өзіне аудиторлық қызмет көрсеткен кезде, ең алдымен, аудиторлық қорытынды алуға мүдделі. Кез келген тұжырымдаманың мазмұны маңызды белгілердің жиынтығын құрайтындықтан, қызметтердің ерекшеліктерін анықтау өте маңызды міндет болып табылады.

Д.И. Степанов қызметтің келесі ерекшеліктерін бөліп көрсете отырып, дәл осылай жүрді: бірін-бірі алмастыратын немесе толықтыратын әрекеттер жиынтығы қызметтің мінез-құлық сипаттамасын құрайды; қызметтен айқын нәтиже болмайды, өйткені операция материалдық емес қасиетке ие; оқшауланудың қиындығы және көзден бөлінбеу; белгілі бір адам немесе қауымдастық ұсынатын қызмет жекеленген болады, ол белгілі бір дәрежеде ерекше, айрықша болады, бірақ ол белгілі бір қызмет түріне қатысты болады; қызметті жедел тұтыну, яғни қызметтерді ұсыну мен алуды синхрондау қасиеті; қызметтер сапасының тұрақсыздығы (Д.И. Степанов 2000). Алайда бұл ерекшеліктер қызметке алдымен экономикалық категория ретінде тән. Оларды бастапқыда маркетологтар тұжырымдаған. Бұл белгілерді қызметтің азаматтық категориясы ретінде сипаттау үшін пайдалану, егер олар тек қызметке тән белгілі бір құқықтық салдарға әкелсе ғана орынды болады.Сонымен бірге, Д.И. Степанов анықталған белгілер негізінде қызметтердің келесі анықтамасын тұжырымдады: «Қызмет дегеніміз - белгілі бір заңды операция түрінде көрсетілген азаматтық-құқықтық қатынастардың объектілері, яғни орындаушының бірнеше мақсатқа сай іс-әрекеттері түрінде немесе міндеттеменің мәні болып табылатын қызметте, материалдық емес әсер, тұрақсыз материалдық нәтиже немесе басқа шарттық қатынастармен байланысты және іске асырылу, бөлінбеу қасиеттерімен сипатталатын материалданған нәтиже көзден, жедел тұтыну, сапаны формализациялау».

Қызметтердің бұл тұжырымдамасы мазмұны жағынан өте көлемді, бірақ ол жеткілікті дәрежеде сенімділікпен қызметтерді басқа азаматтық-құқықтық құбылыстардан, атап айтқанда, жұмыстардан ажыратуға мүмкіндік бермейді. Жұмыстар мен қызметтерді бөлудің ұсынылатын критерийі - материалдардың (материалдық емес заттардың) қайтымсыз сипаттамасын жүргізу жалпы қабылданған доктринаға қайшы келеді және заңнамаға сәйкес затты өндіру немесе өңдеу (өңдеу) қызметі ретінде түсіну бекітілген. Қайтарылмайтын сипаттаманың болуы тек затты жасау кезінде ғана қабылданады, ал оны өңдеу, әсіресе өңдеу кезінде бұл талап етілмейді. Д.И. Степанов тек ғимараттар мен үй-жайларды жөндеу жұмыстарына, ал қызмет көрсету - жабдықтарды, тұрмыстық техниканы, құрал-саймандарды, зергерлік бұйымдарды жөндеуге байланысты жұмыстарға қатысты. Сонымен бірге, автор келесі негіздеме береді: «Шын мәнінде, мұндай жөндеудің өндірісі айтарлықтай нәтижеге ие, формальды түрде бұл жұмыс, бірақ бұл нәтиже сипаттаманың нәтижесімен сәйкес келмейді және салыстыруға келмейді, сондықтан біз оны өңдеу немесе өңдеу туралы өте қиын сөйлесе аламыз.

Сонымен бірге, тұрмыстық техника мен ұсақ тұрмыстық техниканы жөндеу операциялары экономикалық айналымда жиі пайда болады, оларды қызметтерге жатқызуға болады. Бұл жағдайда бұл операцияларда құқықтық реттеудің екі режимі болуы мүмкін: біреуі жұмыс түрінде, екіншісі қызмет түрінде (Д.И. Степанов 2000). Д.И. Степановтың осы өлшемді дәйекті қолдануы оны басқа ескертпелерге жүгінуге мәжбүр етеді. Атап айтқанда, тұрақсыз материалдық нәтижеге ие жартылай қызметтерді немесе «деп аталатын қызметтерді» бөліп көрсете отырып, ол олар

үшін «бейімділіктің белгісі болмайтындығын, ал кейбір жағдайларда жедел тұтынуды» мойындауға мәжбүр болады, дегенмен, соңғы функция қызмет ұғымына әмбебап ретінде кіреді.

Ол сұлулық салондары мен шаштараздардың қызметтерін кездейсоқ ерекшеліктер мен кассалық қызмет ретінде таниды.

Осы өлшемді жұмысты және қызметтерді бөлуде қолдану кезінде туындайтын қиындықтар оның тиімсіздігін көрсетеді.

Қорытынды.

Алайда, қызмет көрсету шарттарының орналасу реттілігінде қандай да бір заңдылықтарды анықтау мүмкін емес. Мәселен, практикада мерзімсіз (мысалы, тұрғын үй-коммуналдық шаруашылық), және де бар ақылы қызмет көрсету шарттары (мысалы, ақылы медициналық қызмет көрсетуге арналған шарт). Қызмет көрсету саласындағы субъектілердің қоғамдық мінез-құлқын реттеудің құқықтық мәселелерін зерттеуге жүйелік тәсілді қолдану теориялық және әдіснамалық негіз болды. Сонымен қатар логикалық, салыстырмалы-құқықтық, формальды-заңдық, нақты-әлеуметтік және статистикалық әдістер қолданылды.

Өтелмелі қызметтің негізгі мәселелері ретінде шарттың мерзімдерін деп қарастыруға болады, себебі тапсырманы орындау кезінде кей жағдайда күнбе күн немесе айлармен сағаттарын қажет пайдаланады.

Біздің ойымызша,өтелмелі қызметтегі шарттың мерзімі маңызды болуы тиіс, өйткені тапсырманы орындау кезінде оның басталуы мен аяқталу мерзімдері қарастылады,осы мерзімдерді дұрыс пайдаланбаудың әсерінен екі жақтан дау мәселелері туындап жатады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1.Новицкий И.Б. Обязательства из договоров. Заключение договора. Дарение. Двусторонние договоры. Договоры в пользу третьего лица. Комментарий к ст.. 130. 140 и 144-146 ГК. - М: Право и жизнь, 1924.-312с.

2. Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации, части второй/Под ред. проф. Т. Е. Абовой и А. Ю. Кабалкина. М., 2002. С. 452.

3. Шаблова Е. Г. Гражданско-правовое регулирование отношений возмездного оказания услуг: Автореф. дис.: д-ра юрид. наук. Екатеринбург, 2002. С. 13.

4.Қазақстан Республикасының 1999 жылғы 1 шілдедегі Азаматтық кодексі (Ерекше бөлім): http://adilet.zan.kz

5. Калмыков Ю. Х. К понятию обязательства по оказанию услуг в гражданском праве // Избранное: Труды. Статьи. Выступления. М., 1998. С. 29-34.

6.Романова Е. Н. Гражданско-правовое содержание услуг. М., 2000. 311 с.

7. Алексеев С. С. Об объекте права и правоотношения // Вопросы общей теории советского права. М., 1960. С. 297.

8.Индюков Н. П. Услуга как объект гражданского правоотношения. Свердловск, 1978. С. 33.

9. Шешенин Е. Д. Классификация гражданскоправовых обязательств по оказанию услуг // Антология уральской цивилистики. 1925-1989: Сб. ст. М., 2001. С. 356-372.

10. Иоффе О. С. Обязательственное право. М., 1975.-200с.

11. Баринов Н. А. Права граждан по договору бытового заказа и их защита. М., 1973. С. 14.

12. Кабалкин А. Ю. Услуги в системе отношений, регулируемых гражданским правом. С. 84.

13. Шешенин Е. Д. Классификация гражданско-правовых обязательств по оказанию услуг // Антология уральской цивилистики. 1925-1989: Сб. ст. М., 2001. С. 356.

14.Степанов *Д.* Услуги как объекты гражданских прав // Рос. юстиция. 2000. № 2.

Мухтарова Самал Маликовна
к.ю.н., старший преподаватель,
Актюбинский региональный государственный университет имени К. Жубанова

РАЗВИТИЕ И ПРАВОВАЯ СУЩНОСТЬ ИНСТИТУТА ПРЕДСТАВИТЕЛЬСТВА

Түйін. Бұл мақалада өкілдік және оның дамуы және түрлері туралы,мазмұны мен маңызы туралы.
Аннотация. В статье рассматривается развитие представительства, виды представительства, сущность и содержание.
Summary. The article discusses the development of reoresentation types of dryness and content

Развитие института представительства римского частного права. История Рима известна захватничеством и поробощением населения, таким образом превращая мирных граждан в бесправных рабов. В период империи рабы были бесправными среди которых были ремесленники, ученые, поэты . Римская империя продолжительное время являлось рабовладельческим государством. Защита прав, свобод и интересов распространялось только в отношении граждан состоящих в общине. Бесправие рабов и отдельных граждан прослеживается в римском частном праве.

И.Б. Новицкий и И.С. Перетерский отмечают, «что только в период республики в самых крайних случаях стало возможным действовать через представителей. К таким случаям относилось также выступление представителей за лиц, попавших в плен или отсутствующих по делам государства» [1, 298]. Далее в римском частном праве наблюдаются разрешительные меры на участие в деле защитников. В дальнейшем защитники делились на две группы: адвокатов и ораторов. В источниках отмечаются отличия относительно их прав и обязанностей во время разбирательства. Во всех случаях требовалось на то личное согласие претора. В римском частном праве закрепились две формы представительства: законное и договорное. Каждая из них развивалось в определенные исторические события которые происходили в государстве. Понятие защиты долгое время не воспринималось и в сознании людей и среди юристов того времени твердо закрепилось категорический запрет на защиту «Nemo alieno nomine lege agtre potest», которое дословно означалов переводе «Ни путем соглашения, ни установлением условий сделки, ни путем стипуляции никто не может обуславливать права для другого» [2,185].

Процессуальное представительство в римском праве состояло из следующих форм: участие магистратов в защиту интересов городских общин, так как самостоятельное участие простых лиц в процессе не допускалось в форма активно применяется и получает название – защита интересов народа; защита интересов несвободных, они не имели право самостоятельно подавать иск; опекуны следующий вид представительства; защиты интересов лиц находящихся в плену, учитывая постоянные захватническую политику Римской империи.

В настоящее время учитывая экономику страны и необходимые потребности жителей страны наблюдается динамика по увеличению тех финансовых инструментов которыми могут воспользоваться граждане и юридические лица которые в отдельных случаях приводят к правовым спорам.

Анализ источников , процессуально - правовой литературы и нормативных источников позволяет рассматривать институт представительства в широком смысле. Представительство в толковом словаре С.И. Ожегова - «представитель» лицо, которое представляет интересы, выражает чьи-нибудь взгляды; человек, представляющий в своем лице какой-нибудь разряд, группу людей или какую-нибудь область деятельности, выразитель чьих-нибудь интересов; типичный образец того или иного разряда, существ, предметов [3, 570].

В финансово-экономическом словаре А.А. Абишева, имеются понятия «представительство банка», «представительство предприятия», «представитель собственников ценных бумаг» и «представительство банков первого уровня - Национального Банка Республики Казахстан за пределами государства» [4,454].

Так, В.А. Рясенцев писал: «Есть ли институт гражданского права, который породил бы такую путанную терминологию, как институт представительства. Одни и те же термины имеют различное значение, причем понятия, которым они соответствуют, в науке еще точно не установлены» [5,74].

М.А.Гурвич считал, «представитель, действуя от имени и за представляемого ,не устраняет, однако последнего из процесса. Представитель только осуществляет своими действиями участие в процессе представляемого лица. Участие представителя не имеет самостоятельного характера... Указанные особенности заставляют выделить представителей субъектов процесса в особую категорию лиц, участвующих в процессе, совершающих процессуальные действия от

имени и за субъекта процесса, но не являющихся субъектами процесса в юридическом значении этого слова» » [6,85].

Но главное в процессуальных правоотношениях - это представитель который должен быть правоспособным и дееспособным гражданином. Таким образом участие представителя в процессе это право с одной стороны истца и ответчика которые самостоятельно обращаться за квалифицированной юридической помощью. Так как обращение к услугам представителя зависит от различных обстоятельств такие как личная занятость представляемого, длительное отсутствие по причине обучения, лечения, командировка.

Согласно ч. 1 ст. 48 «Граждане вправе вести свои дела в суде лично или через представителей. Личное участие в деле гражданина не лишает его права иметь по этому делу представителя » [7].Форма реализации выражается в письменном документе «доверенности» - это письменное обращение лица (представляемого) к представителю, необходимо письменный документ нотариально удостоверить в исключительных условиях осуществляют командиры отдельных военных частей, руководители медицинских центров и иные субъекты. Реализация норм возможно только при наличии письменного нотариального заверенного документа.

По мнению М.А. Аленова «институт представительства в суде группирует в себе комплекс норм различной отраслевой принадлежности в числе которых нормы гражданского и гражданского процессуального права» [8,496]. Институт представительства применяется в различных отраслях.

Так Е.В. Порохов считает, «вместе с тем самостоятельное значение и особенностей проявления института представительства в налоговом праве трудно переоценить. Учитывая преимущественно односторонне-властнй характер налоговых отношений и наличие у налогоплательщика и налогового агента в основном только одних только обязанностей перед государством, представление интересов налогоплательщика в таких отношениях становиться не только ответственным, но иногда и проблематичным» [9,317].

В юридической науке имеется уже сформировавшаяся общепринятая смысловая трактовка понятия представительства. В работах Баймолдиной З.Х. , М.А.,Нурмашева У.,Нурмашева М российских ученых Осокина, понятие представительства понимается как самостоятельная правовая категория, деятельность которой направлена на урегулирование возникших споров между участниками процесса и суда.

В гражданском процессуальном праве твердо закрепились две ее формы: добровольное и обязательное представительство. Главное отличие – наличие согласия представляемого, которое носит договорной характер. Следует отметить что, добровольное представительство реализуется как договорное и общественное главное требование это членство в общественной организации. Становление добровольного представительства обязано римскому частному праву. Основанием возникновения договорного представительства являются нормы в гражданском ,трудовом праве.

В части 2 ст. 13 закреплено следующее «Конституция РК гарантирует каждому право на судебную защиту своих прав и свобод» [10].Общеизвестным является факт когда свобода выбора куда и к кому обратиться чтобы защитить свои права всегда за субъектами участниками. Все чаще обращаются к адвокатам или представителям опираясь на конституционное право закрепленное в части 3 ст. 13 «каждый имеет право на получение квалифицированной юридической помощи» .

В Республике Казахстан со дня обретения независимости было принято два кодифицированных акта регулирующий процессуальные правоотношения участников процесса. Первый гражданский процессуальный кодекс был принят 13 июля 1999 г .

Второй 31 октября 2015 года данным кодексом регулируются процессуальные правоотношения на основании которого участники процессе реализуют свое процессуальное право на защиту интересов самостоятельно и через представителей.

Согласно статье 58 процессуального кодекса «представителями по поручению в суде могут быть следующие лица:

1) адвокаты;

2) работники юридических лиц - по делам этих юридических лиц, а государственных органов - по делам этих государственных органов и их территориальных подразделений;

3) уполномоченные профессиональных союзов - по делам рабочих, служащих, а также других лиц, защита прав и интересов которых осуществляется этими профессиональными союзами;

4) уполномоченные организаций, которым законом, уставом или положением предоставлено право защищать права и интересы членов этих организаций, а также права и интересы других лиц;

5) один из соучастников по поручению других соучастников;

6) другие лица, имеющие высшее юридическое образование, допущенные судом по просьбе лиц, участвующих в деле» [7].

Первая категория представителей согласно процессуальному кодексу – это адвокат. Доверительные отношения возникают между адвокатом и лицом который нуждается в защите в гражданском и уголовном процессе. Одним

из доверительных признаков можно назвать их статус, наличие юридического образования, опыт участия в судебных процессах.

Адвокат - защитник выступает в уголовном судопроизводстве осуществляя определенные процессуальные действия. Е.Алауханов считает, чтобы разрешить уголовное дело, нужно доказать в законном порядке виновность или невиновность лица в отношении которого ведется уголовное дело[11]. На адвокатов возлагается ответственность по сбору и подготовке фактических материалов для оказания квалифицированной юридической помощи.

Адвокат Д.К.Канафин считает, что казахстанская адвокатура до сих пор не может стать важным и равноправным звеном системы правосудия. Причина в дискриминационном отношении к адвокатам [12].

Таким образом изучив мнения известных ученых, практикующих юристов для оказания квалифицированной юридической помощи и реализации конституционных прав граждан имеются ряд проблем нормативно- правового характера.

Изучив различные точки зрения и мнения специалистов в области права, экономики относительно понятия «представительство» мы попытались представить следующее. Представительство – это деятельность лиц, с высшим юридическим образованием направленное на защиту интересов представляемого в суде или других организациях, учреждениях на основании норм действующего законодательства.

Институт представительства закрепленный в гражданском процессуальном кодексе,предусматривает участие представителя:

- по всем гражданским делам (семейные, трудовые, инвестиционные, финансовые);

- на всех стадиях гражданского судопроизводства ,начиная с возбуждения гражданского дела,при пересмотре судебных актов в апелляционной,кассационной инстанции,надзорном порядке, по вновь открывшимся обстоятельствам;

- допускается участие представителя и в исполнительном производстве;

- во всех судах (в суде по гражданским делам с участием физических лиц,в межрайонном экономическом суде с участием юридических лиц,ювенальном суде по делам несовершеннолетних, административном суде).

Как отмечалось выше участие представителя допускается по всем гражданским делам и часто встречается в отраслевых правоотношениях. Поэтому в теории гражданского,гражданского-процессуального,семейного,предпринимательского,налогового и других отраслях часто встречается понятие представительства.

Общеизвестно, что государство демократическое позволяет субъектам выражать собственное мнение в рамках закона и правового государства ссылаясь на правовое акты справедливое решение возможно лишь при соблюдении норм, обеспечение эффективной экономики и благоприятного инвестиционного климата невозможно без реализации профессионального рынка юридических услуг в стране. За период независимости Казахстана данный рынок развивается бурными темпами. В Настоящее время крупные предприятия стараются соблюдать требования работников для это в организациях создаются отделы юридические ,и частные юристы оказывают услуги практически во всех сферах общественных отношений.

Предъявление иска в реализация права на судебную защиту осуществляется когда лицо обращается в суд с исковым заявлением путем письменного обращения в суде рукописным или в печатном оформлении текста обращения в суд. С принятием нового кодекса стало возможным регистрация заявления через портал электронного правительства для граждан. Письменное обращение фиксируется на электронном носителе путем закреплении электронной цифровой подписи. В обоих случаях приобщаются материалы подтверждающие факт нарушенного или оспариваемого права. Обязательно уплата государственной пошлины предусмотренной налоговым кодексом. Обязательное требование это соблюдение правил подсудности в зависимости от места жительства ответчика в случае если место жительство неизвестно то, предполагаемое последнее место жительство которое известно было истцу или по месту нахождения имущества.

Уже на стадии составления искового заявления лицо может обратиться к представителю или к дежурному адвокату который оказывает квалифицированную юридическую помощь и поможет юридически грамотно составить письменный документ. По общему правилу в кодексе установлен порядок его составления. Сначала представитель должен удостовериться в личности кому оказывается консультация для этого заполняется рукописным либо с использованием компьютерного набора фамилия ,имя, отчество истца и ответчика полностью. В отношении юридических лиц обязательным является указание юридического адреса представительства или филиала. Необходимо указать идентификационные сведения истца и ответчика, номер домашнего, сотового номера, электронный адрес. Для своевременной информативности путем смс – сообщений о времени ,месте проведения судебного заседания.

Далее в тесте отражается суть и содержание нарушенного права с нормативным указанием законодательства. Следует ясно, четко, доступно формулировать требования. Истец обязательно подробно должен описать ситуацию, обстоя-

тельства , юридические факты влияющие и подтверждающие наличие нарушенного права указывая на подробности и с указанием имеющихся доказательств письменных, вещественных ,возможных свидетелей. Подробное и достоверное описание ситуации позволит судье определить круг лиц участвующих в процессе, а также разрешить спор по существу и в указанные сроки. Однако к отдельным категорий дел предусмотрены дополнительные требования, например по расторжению брака необходимо указать дополнительные требования место и время регистрации и расторжения брака, имеются ли общие дети решен ли вопрос о проживании несовершеннолетних детей, основания и мотивы развода.Таким образом следует отметить что нормативное регулирование защиты прав и законных интересов в суде это Конституционное право. Нормы которые закреплены в указанных правовых актах берут за основу представители.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. И.Б. Новицкий, И.С. Перетерский. Римское частное право: Учебник . М.:Издательство . Юристъ, 2014.дополнено ,перераб. - С. 72.
2. Воронцова Н.В.,К.С.Миненков. Анализ института представительства в римском праве . - // Молодой ученый. – 2020.№5 (295) . С.183- 185
3. Ожегов С. «Толковый словарь русского языка. Термины и фразеологические выражения. 27-е издание, исправленное» М. 2012
4. А.А. Абишева Словарь терминов.Алма-Аты. Жеті жарғы 2012
5. Рясенцев В.А.: Семейное право. Тип: Издательство: Юрид. лит. Место издания: Москва Количество страниц: 296 Год издания: 1971 г.
6. Гурвич М.А. Учение об иске: учебное пособие / Ответ.ред. д.ю.н. М.С. Шакарян. – М.: Проспект, изд.,пер.и дополнено.М.- «Юрайт». 2019. – 686
7. Гражданский процессуальный кодекс Республики Казахстан от 31.10.2015 №377- V(с изменениями и дополнениями по состоянию на 01.01.2020 г.) Источник: ИС Параграф www http:///online.zakon.kz
8. М.А.Аленов. Гражданское процессуальное право.Учебное пособие. -Астана, 2010 г.
9. Е.В. Порохов Институт налогового представительства в РК.ВестникКазНУ имени Аль-Фараби. Серия юридическая №2 (50) 2009г.
10. Конституция РК (принятиа на республиканском референдуме 30 августа 1995 г.) (с изменениями и дополнениями по состоянию на 23.03.2019г. Источник: ИС Параграф www http:///online.zakon.kz
11. zakon.kz Е.Алауханов. Участие адвоката в собирании доказательств.
12. Informburo.kz

Сайдумов Джамбулат Хамидович
д.ю.н., профессор
заведующий кафедрой гражданского права и процесса
Чеченского государственного университета
Россия

«ЭЛЕКТРОННОЕ ПРАВИТЕЛЬСТВО»: ПОНЯТИЕ, СУЩНОСТЬ, ЗНАЧЕНИЕ

Түйін. Мақала электрондық үкіметтің түсінігін, мәні мен мағынасын талдауға арналған. Қазіргі уақытта қалыптасқан «электрондық үкімет» тұжырымдамасы бар деп айтуға болмайды. Қолданыстағы зерттеулерде оны ендірудің тәжірибелік аспектілерін зерттеу бағытында маңызды басымдықты атап өтуге болады, бұл осы пәндік саланы теориялық тұрғыдан зерттеу тереңдігіне белгілі бір шектеулер тудырады. Қарастырылып отырған мәселелердің жекелеген аспектілері бөлшектелген түрде зерттеледі.

Резюме. Статья посвящена анализу понятия, сущности и значения электронного правительства. В настоящее время нельзя утверждать, что имеется сложившаяся концепция «электронного правительства». В существующих исследованиях можно отметить значительный перевес в сторону изучения практических аспектов его внедрения, что создаёт определенные ограничения относительно глубины теоретической проработки данной предметной области. Отдельные аспекты рассматриваемых вопросов изучаются фрагментарно.

Summary. The article is devoted to analysis of the concept, essence and value of e-government. At present, it is impossible to say that there is an established concept of "e-government". In existing research, we can note a significant advantage in the direction of studying the practical aspects of its implementation, which creates certain restrictions on the depth of theoretical study of this subject area. Some aspects of the issues under consideration are studied in fragments.

В настоящее время в правовой науке не образовалось унифицированного подхода к такому явлению, как «электронное правительство». Исследователь Иншакова Е.Г. считает, что главной причиной является тот факт, что в основу определение понятия «электронное правительство» кладутся различные принципы [1, с.22]. Думается, что с этим доводом вполне можно согласиться. В зависимости от того, каким онованием исследователи руководствуются при определении понятия электронного правительства, их можно разделить на несколько групп. И, если для одной группы авторов присущ описательный характер определения понятия «электронное правительство», то для другой превалирующей является практическая сторона вопроса.

Так, согласно определению Бачило И.Л., «электронное правительство» представляет собой систему органов и организаций, нацеленных на создание условий, при которых обеспечивается формирование таких параметров Российского государства, при которых оно может рассматриваться как информационное общество» [2, с.250].

Коротков А.В. выделяет такие черты «электронного правительства», как: оказание государственных услуг, использование информационно - коммуникативных технологий, наличие взаимоотношений с гражданами и организациями, а так же органов государственной власти между собой, наличие четко прописанных внутренних процедур деятельности [3, с.215].

Ряд авторов, раскрывая сущность «электронного правительства», в качестве основной черты выделяют оптимальность процедур администрирования на всех территориальных уровнях, будь то государство в целом, отдельный регион или муниципалитет. Кроме того предлагается включать все факторы, связанные с использованием информационных магистралей в публичной деятельности [4, с.118].

Исследователь Кашина Е.А., предлагая свое видение электронного правительства, как новой формы взаимоотношений между государством и обществом, характеризующаяся следующими чертами: качество и количество государственных услуг, оказываемых юридическим и физическким лицам, цифровой формат, сокращение управленческих расходов, снижение транзакционных издержек, эффективное развитие экономик, дальнейшая демократизация общества, усиление эффективности борьбы с коррупцией [5].

По мнению Яковлевой Е.А. «Электронное правительство» обозначает новый способ организации и развития системы государственного управления, способ его трансформации и совершенствования для ориентации на принципиально более тесную связь с гражданами, кардинального улучшения показателей получения конкретных полезных результатов деятельности, большей эффективности деятельности и ответственности государственных органов» [6]. Исследователь отмечает, что «существуют две

основные модели политической стратегии формирования электронного правительства: «западная» и «восточная» [6]. И, если западная модель построения электронного правительства базируется на принцип «нового государственного управления», то восточная модель внедрения электронного правительства строится на основе принципа «рациональной бюрократии» [6].

Таким образом, к сущностным чертам электронного правительства можно отнести: уменьшение сферы взаимодействия населения с должностными лицами; эффективная реализация принципа оперативности при подготовке и принятии управленческих решений; определенный уровень открытости и прозрачности в процессе предоставления государственной услуги за счёт автоматического извещения получателя услуги или контролирующего органа о процессе их реализации [7, с.342].

По мнению д.ю.н. Усеиновой Г.Р., существуют четыре варианта формирования «электронного правительства». Это – европейская (Германия, Франци и др.), англо-американская (США), азиатская (Южная Корея, Сингапур, Япония и др.) и российская модель [8, с.10].

Каждый из вариантов имеет свои особенности и характерные черты, а так же классификацию, и деление их только лишь на западную и восточную в настоящий период, как и вышеназванный автор, считаем недостаточной.

По мнению Усеиновой Г.Р., для Казахстана, как и для России характерен системный и поэтапный переход к внедрению идеи электронного правительства. Автор выделяет четыре этапа в Казахстане и пять этапов в России.

В России изначально концепция цифрового правительства была закреплена в федеральной целевой программе «Электронная Россия» [9]. Существуют несколько вариантов развития цифровых услуг. Так С. Бхатнагар выделяет три модели . Первая модель, по мнению автора, предполагает оказание государственных услуг в подразделении органа государственной власти. Второй стадией развития электронных услуг можно считать физическое перемещение служб работы с гражданами различных органов государственной власти в одно здание и создание так называемых центров оказания государственных услуг - многофункциональных центров (МФЦ). Наконец, третья стадия развития электронных услуг состоит в получении государственной услуги на портале органа государственной власти в сети Интернет [10].

Внедрение программы электронного правительства в России подразумевает

четыре основных направления деятельности: во-первых предоставление гражданам актуальной информации о деятельности государственных органов власти в электронной форме; во-вторых, обеспечение универсального доступа к этой информации; в-третьих, организацию межведомственного информационного обмена; в-четвертых, обеспечение эффективного контроля деятельности государственной власти.

Ключевым фактором формирования устойчивого электронного правительства, безусловно, является кибер безопасность – как состояние защищенности электронных информационных ресурсов, обеспечиваемой реализацией мер по защите систем, сетей и программных приложений от цифровых атак.

К «наиболее распространенным препятствиям для формирования устойчивого электронного правительства является недостаточная подготовка и доступность, а так же цифровая неграмотность» [11, с.25]. В целях преодоления подобного рода препятствий в сфере кибер безопасности необходимо внедрение следующего комплекса мер: совершенствование национального и международного законодательства в сфере кибер безопасности; создание благоприятных условий для инвестиций в кибер безопасность; разработка современных технологий и интеграция соответствующих технических возможностей для выявления и реагирования на кибер атаки и для обеспечения атмосферы доверия и безопасности; установление минимальных критериев безопасности и схем сертификации для программных приложений и систем; укрепление взаимосотрудничества между органами, организациями, предприятиями и др.

Во многих странах приняты Государственные Программы по защите киберпространства: Национальная кибер стратегия США 2018 года; Национальная стратегия кибер безопасности Великобритании 2016-2021гг.; Стратегии кибер безопасности Эстонии на 2008-2013 гг.; Стратегия безопасности кибер пространства Германии 2011 г. и др.

остановлением Правительства Республики Казахстан от 30 июня 2017 года была утверждена Концепция кибер безопасности («Киберщит Казахстана»).

Цель Концепции заключается в том, чтобы достичь определенного уровня (желательно максимального) обеспечения безопасности электронных информационных ресурсов, информационных систем и информационно-коммуникационной инфраструктуры от внешних и внутренних угроз, обеспечивающего устойчивое развитие Республики Казахстан в условиях глобальной конкуренции, а так же поддержание этого уровня.

Концепция призвана решить следующиее задачи:

Во-первых, сформировать необходимые условия для повышения осведомленности об угрозах, развития человеческого капитала и потенциала отечественной отрасли ИКТ по созданию программных продуктов и систем кибер

безопасности, направленных на блокирование и подавление вредоносного программно-технического воздействия и защищенного телекоммуникационного оборудования.

Во-вторых, совершенствовать правоприменительную практику, методологическую базу, нормативно-правовое и организационно-техническое обеспечение безопасного использования ИКТ в национальной системе защиты информации и безопасности автоматизированных систем управления технологическими процессами.

В-третьих, создать высоко адаптивную и интегрированную систему государственного управления информационной безопасностью в сфере информатизации и связи в отношении всей национальной информационно-коммуникационной инфраструктуры[12].

Уровень развития электронного правительства отражается в индексе развития (ИРЭП). Данный показатель свидетельствует о том, что мире наблюдается прогресс в развитии устойчивого электронного правительства и предоставлении государственных е-услуг.

Однако цифровые барьеры и различия в уровне развития электронного правительства в некоторых странах продолжают сохраняться.

По сведениям ООН, опубликованным в глобальном отчете, четырнадцать стран в группе с низким ИРЭП относятся к африканским наименее развитым странам [11, с.25].

Лидирующую позицию в мире по предоставлению государственных е-услуг по данным ООН занимают Дания, Австралия, Южная Корея. За ними в первую десятку входят Великобритания, Швеция, Финляндия, Сингапур, Новая Зеландия, Франция и Япония.

Таким образом, высокий уровень предоставления государственных е-услуг характерен для европейских и азиатских государств, а так же отдельных государств Северной и Южной Америки.

Скромные показатели африканских стран объясняются тем, что граждане не имеют возможности воспользоваться ИКТ в связи с отсутствием качественной связи, высокой стоимости доступа к сети и компьютерной безграмотности. Эти недостатки могут повлиять на дальнейшее развитие электронного правительства. Вместе с тем, развитие информационно-коммуникативных технологий позволяют пользователям непосредственно участвовать в разработке и предоставлении услуг. Особо наглядно это можно продемонстрировать на примере отдельных африканских государств. Так, в Камеруне мобильные технологии используются для коллективного принятия решений [13], а в Демократической Республике Конго мобильные технологии позволяют гражданам обсуждать свои основные потребности в обслуживании и стимулируют реагирование государства[14]. Положительное отношение людей к государству как поставщику услуг привело к улучшению сборов налогов.

Наиболее успешный опыт реализации инициативы электронного правительства сегодня признан за США.

Истоки создания электронного правительства в США уходят к 1993 году. Именно тогда был создан и стал функционировать веб-сайт, предназначенный для президента.

Электронное правительство в США первоначально понималось как взаимосвязь между жителями Америки и структурными элементами, не входящими в правительство. К таким структурам относятся: бизнес, общественные организации, муниципальные и региональные органы власти и др.

Темпы развития информационно-коммуникативных технологий побудили американское правительство пересмотреть нормы законов, регулирующих процессы информационного обслуживания граждан. Так, в 1996г. были внесены изменения в основополагающий Закон «О свободе информации». В новой редакции Закона были четко регламентированы обязанности государства по предоставлению населению информации посредством сети Интернет.

Новым этапом в развитии концепции электронного правительства в США явилось подписание в 2009 году президентом Бараком Обамой Меморандума о прозрачном и открытом электронном правительстве. Данный документ оказал влияние на развитие идеи открытого правительства во всем мире.

Никитенкова М.А. отмечает, что «важным аспектом данной проблемы является нахождение такой формы «открытого правительства», при которой были бы учтены и государственные органы, и население, и бизнес. Следовательно, главной особенностью взаимодействия через «электронное правительство» является максимальное соответствие интересам всех сторон коммуникативного процесса» [15].

В настоящее время в США под электронным правительством понимается «деятельность по использованию органами власти интернет-приложений и других информационных технологий, интегрированных с процессами, которые используют данные технологии для того, чтобы упростить доступ и распространение государственной информации и услуг для граждан, других государственных организаций или внести улучшения в деятельность органов власти, в частности в результативность, качество услуг и преобразований» [16].

В ходе развития системы электронного правительства государственные структуры США достигли следующих результатов:

1) создание порталов электронных правительств на общефедеральном и муниципальном

уровнях, основными направлениями информационного обеспечения которых являются: освещение деятельности судов; создание географических информационных систем, ответственных за глобальный информационный обмен на основе единых стандартов; улучшение управляемости при ликвидации чрезвычайных ситуаций; обеспечение защиты частных интересов и др.

2) обеспечение системы персональной ответственности государства за информатизацию населения.

3) обеспечение системы прозрачности, подотчетности правительственных органов, а так же качества предоставляемых государственных услуг.

В настоящее время в США действует федеральный закон «Об оценке результатов деятельности государственных учреждений». Данный закон впервые сформировал задачу повышения качества и степени удовлетворенности населения государственными услугами.

4) сокращение бюрократической волокиты;

5) обеспечение унифицированной структуры взаимодействия населения и власти (граждане получили возможность обращаться не к разрозненным государственным органам, а к централизованной системе).

Перевод государственных услуг в электронный формат, конечно же, имеет позитивный характер и последствия. Однако в ходе перевода государственных услуг в цифровой формат возникают определенные барьеры. На наш взгляд, это связано с рядом факторов, но самый главный - это цифровое неравенство. Как известно, государство должно ориентироваться на всех граждан, но не все граждане имеют доступ к компьютерной технике и компютерным технологиям. Именно поэтому государство вынуждено сохранять и поддерживать дублирующие формы предоставления государственных услуг -личного посещения государственных органов, телефонных звонков, почтовых отправлений и т.п.

Практика внедрения электронного правительства свидетельствует о том, что этот процесс имеет ряд преимуществ, как решение социальных проблем, в целом, так и экономия ресурсов, оказание услуг в онлайн-режиме 24/7, в частности.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1 Иншакова Е.Г. «Электронное правительство» в публичном управлении: административно-правовые проблемы организации и функционирования: дисс…к.ю.н. – Воронеж, 2015 – 213 с.

2 Бачило И.Л. Государство и право XXI в. Реальное и виртуальное. – М.: Юридическое издательство «ЮРКОМПАНИ», 2012. – С. 250 – 252.

3 Коротков А.В. Государственная политика Российской Федерации в области развития информационного общества. – М.: «ТРЕЙН», 2007. – С. 215 – 216.

4 Дашян М.С. Право информационных магистралей (Law of information highways): вопросы правового регулирования в сфере Интернет. – М.: Волтерс Клувер, 2007. – С. 118 – 120.

5 Кашина Е.А. Формирование электронного правительства в Российской Федерации: социально-политический аспект: Дисс…к.п.н. – М., 2009 - 153 с.

6 Яковлева Е.А. Электронное правительство: теоретические модели и политическая стратегия российского государства: Дисс.. к.п.н. – М., 2006 – 212 с.

7 Аль-Габри В. М. Электронное правительство: его перспективы, возможности и угрозы // Молодой ученый. — 2016. — №15. — С. 337-342.

8 Усеинова Г.Р. Международно-правовой опыт становления и развития электронного правительства// Наука и жизнь Казахстана - №3 (59) – 2018 – С.9-14

9 Федеральная целевая программа «Электронная Россия» (2002 - 2010 годы). Утверждена Постановлением Правительства РФ от 28 января 2002 г. - № 65.

10 Bhatnagar S. E-Government: from Vision to Implementation, Sage Publications, New Delhi / Thousand Oaks.L. - 2005. - P. 29–30.

11 Исследование ООН: электронное правительство – Нью-Йорк, 2018 – 299 с.

12 Концепция кибербезопасности («Киберщит Казахстана»)// https://tengrinews.kz/zakon/pravitelstvo_respubliki_kazahstan_premer_ministr_rk/hozyaystvennaya_deyatelnost/id-P1700000407/

13 Estefan F., Weber B. Mobile-Enhanced Participatory Budgeting in the DRC. 13 Feb. http://blogs.worldbank.org/ic4d/ mobile-enhanced-participatory-budgeting-in-the-drc

14 ДЭСВ ООН (2017 год). Guide on Lessons for Open Government Data Action Planning for Sustainable Development, December// http://workspace.unpan.org/sites/Internet/Documents/UNPAN97913.pdf.

15 Никитенкова М.А. Государство, бизнес и общество: опыт электронного правительства США// Россия и Америка в 21 веке – Выпуск 1 – 2018.

16 Йюни К.., Никитина А.С.. Сравнительный анализ систем электронного правительства в России и США. // Вопросы управления. - №6 (18) – 2015 – С.56-65

Смағұлова Асыл Смағұлқызы
заң ғылымдарының кандидаты, доцент
Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
Ақтөбе қаласы

Смагулов Аблай Аманбаевич
заң ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы
Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
Ақтөбе қаласы

ҚАЗІРГІ АДАМ ҚҰҚЫҚТАРЫНЫҢ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ДЕҢГЕЙДЕ ҚОРҒАЛУ ДЕҢГЕЙІ

Түйін. Мақалада Халықаралық деңгейдегі адам құқықтараның қорғалуы табиғи, әлеуметтік-экономикалық, саяси құқықтар түрінде қаралып, Халықаралық нормативтік актілерге негізделгендігі айқын көрсетілген. Адам құқтарының қазіргі кездегі қорғалуының өзіндік ерекшеліктері де жаһандану дәуіріне тән екендігі ескерілген.

Түйінді сөздер: адам құқықтары, бостандық, еркіндік, саясат, экономика, әлеуметтік мәселе.

Резюме. В статье четко указано, что защита прав человека на международном уровне рассматривается в виде природных, социально-экономических, политических прав и основана на международных нормативных актах. Учитывая специфику современной защиты прав человека, то есть эпоху глобализации характерны и специфические особенности защиты прав человека.

Ключевые слова: права человека, свобода, политика, экономика, социальные проблемы.

Summary. The article clearly States that the protection of human rights at the international level is considered in the form of natural, socio-economic, and political rights and is based on international normative acts. Taking into account the specifics of modern human rights protection, i.e. the era of globalization, specific features of human rights protection are also characteristic.

Keywords: human rights, freedom, politics, economy, social problems.

Жалпы адам құқықтарын қорғау Біріккен Ұлттар Ұйымының негізгі құқықтық құжаттарында анықталып, оларға кепілдік берілген. Олар: Адам құқықтарының жалпыға бірдей Декларациясы (1948 ж.); Экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтары туралы Пакт (1966 ж.); Азаматтық және саяси құқықтар туралы халықаралық Пакт (1966 ж.) және соңғысына қарасты екі Факультативті хаттама.[1] Декларация – адамгершілік мәні бар манифест болып табылады. Пакттер, оларды ратификациялаған мемлекеттер үшін міндетті күші бар келісім-шарттар болса, осы құжаттардың бәрі топтасып, Адам құқықтары туралы халықаралық Билль атты құжатты құрады. Халықаралық билльдің маңызы зор. Осыған орай құжаттың дайындалуын Біріккен Ұлттар Ұйымы өзінің ерекше қамқорлығына алған болатын. 1945 жылы Сан-Францискода қол қойылған Біріккен Ұлттар Ұйымының Жарғысының жеті әртүрлі баптарында адам құқықтары Біріккен Ұлттар Ұйымы тарапынан қолдау табатыны жарияланып, адам құқықтары жөнінде комиссия тағайындалған болатын. Бас Ассамблея, 1946 жылдың қаңтар айында өткен өзінің бірінші сессиясында, "Адам құқықтары туралы халықаралық биллъді" тұжырымдап, Комиссияға үндеу жолдады. Қазіргі дүниежүзілік саясаттағы құрылған адам құқықтарының ұйымдары туралы баяндама жасауға, олардың әлемдік қоғамда өмір сүруін бағалауға тырысты. Әлемдік қоғам мемлекеттік қоғамға қарағанда өз заңдылықтарын әлемдегі жеке адамдар мен ұжымдарға тезірек таратады. Жеке адамның пікірі тұрғысынан қарасақ, ресми және ресми емес ұйымдар арқылы қатынас жасауға болады. Қазіргі заманғы дүниежүзілік қоғамда адам құқықтарының алатын орнының маңыздылығы - өзара байланыс пен жетілдіру жайлы пікірлесу.

Адам құқықтары мен халықаралық қоғамнан жоғары тұрады, себебі қоғам екінші дүниежүзілік соғыс кезінде және одан бұрынғы өзгерістердің салдарынан іштен шіриді. Адам құқықтарының дүниежүзілік қоғамдағы алатын орны екінші дәрежедегі қажеттілікке қарама-қарсы. Адам құқықтарының жалпыға бірдей Декларациясында барлық адамдар тумысынан азамат және қадір-қасиеті мен құқықтары тең болып дүниеге келді. Оларға ақыл-парасат, ар-ождан берілген, сондықтан олар бір-бірімен туыстық, бауырмалдық қарым-қатынас жасаулары тиіс екендігі көрсетілген. Адамдардың ой-пікіріне, ар-ожданға және дін бостандығына құқығы бар; Бұл құқық өз дінінің немесе наным-сенімін өзгерту екендігін, өз дінін, наным-сенімін жеке өзі немесе басқа адамдармен бірігіп тұрып, жария түрде уағыздау, құдайға құлшылық ету, дін салт-жораларын қамтиды. Сонымен қатар әр адам наным-сенімі бостандығына және өз көзқарасын еркін білдіруге құқылы; бұл құқық өз наным-сенімін кедергісіз ұстану екендігін және мемлекеттік шекара-

лар тәртібіне тәуелді болып қалмай, ақпараттар мен идеяларды еркін іздеп, кез келген құралдар арқылы тарату бостандығын да қамтиды. Еліміздегі негізгі заңымызда және халықаралық биллльде көрсетілгендей әр адамның:

- бейбіт жиналыстар мен ассоциацияларды құру бостандығына мүмкіндік берілден. Дегенмен сол айқын көрсетілген бостандықтардың орындалуына толық мүмкіндік жоқ екендігін күнделікті өмірден көріп келеміз;

- өз елін басқару ісіне тікелей өзі немесе ерікті түрде сайланған өкілдері арқылы қатысуға болады деген тұжырым бар екені бәрімізге мәлім ақ, бірақ сол халықтың еркін білдірушілер шын мәнінде өз қызметтерін атқарып отыр ма? Әрине, жоқ деп есептейміз. Оның дәлелі бүгінгі күннің ащы шындығы. Қабылданған заңдардың астарлы негізде қоғамның белгілі бір тобының мүддесін қорғауы. Халықтың мүддесі назардан тыс қалып отыр.

- қоғам мүшесі ретінде әлеуметтік қамсыздандырылуына және оның қадір-қасиетін қолдау табуына, жеке бас еркінің кемелденуіне қажетті экономикалық, әлеуметтік және мәдени салалар бойынша құқықтары әрбір мемлекеттің құрылымы мен ресурстарына сай, ұлттық ықпал және халықаралық ынтымақтастық арқылы жүзеге асырылуына жағдай жасалу керек делінгенмен, сол ықпалдастықтың кері әсерін көріп отырғандаймыз. Мемлекет аралық достық байланыс нығаюдың орнына, қайта қайшылықтар өршіп, ақыры дүние жүзі халқын арылмастай індетке душар етіп отыр. Қайта жедел түрде, бірігіп, ғылымның жетістіктерін бірігіп пайдаланып, шешімін тауып, халықты апаттан құтқару керек емес пе? Ел басшылырының даналығы мен парасаттылығы қайда кетті? Әркім бас сауғалап, ұрлық ақшаларымен, арам табыстарын күйттеп кетті ме? Бұл қалай, халықты бар жағынан қыспаққа алып, тарықтырып отыр. Халық түгел қырылғанда, қаңыраған дүние кімге мұра болып қалады?

- еңбек етуге, жұмыс түрін еркін таңдауға, әділ және қолайлы еңбек жағдайына, жұмыссыздықтан қорғалуына мүкіндік беріледі делінген. Мұндай бақытқа екінің бірі қол жеткізе алмай отыр. Атпалдай, білімді, дендері сау азаматтар жұмыс таба алмай жүр, неге? Себебі елдің экономикасы құлдырап, тек шеттен келгенге тәуелді болып қалдық. Елдегі азық түлік сататын дүкендер түгелдей үш төрт күн жабылып қалса халықтың жағдайы не болар екен? Ұлттық экономиканы, ауыл шаруашылығын көтеріп, жас ұрпақты еңбекке баулу керек. Ол үшін жастарға дұрыс бағыт, татымды талап қойып, материалдық көмек беріп, қатаң сұрау керек. Осындай жастар талай рет елді тығырықтан алып шықты емес пе? Тек дұрыс бағыт беретін үкімет керек. Біз басшыға бағынып үйренген халықпыз, бірақ басшы адал, халыққа жаны ашитын болу керек, сонда ғана халық оны қолдайды.

- құндылығы тең еңбек үшін, нендей бір кемсітуінсіз, тең еңбек ақы алуға тиіс делінген. Дегенмен шетел компанияларының келімсек жұмысшылырының жалақысы артық екені туралы әңгіме талай рет көтеріліп, арты үлкен дауға ұласқаны да белгілі. Бұл мәселенің де шешімін табу қажет.

- өзінің және отбасы мүшелерінің денсаулығы мен әл-ауқатын қамтамасыз ететіндей, тамақты, киімді, баспаны, медициналық күтімді қамтитын, өмір сүру деңгейінің және де жұмыссыз қалған кезде, мүгедек болып қалған, жесір болып қалған күнде, қартайған шағында немесе өзіне байланысты емес басқа да себептермен тіршілік ету мүмкіншілігінен айырылып қалған жағдайда қамсыздандырылуына жағдай жасалады делінген. Дұрыс айтылған, бірақ бүгінгі күні осы айтылғандардың бірқатары халықтың басына күн туған жағдайда орындалмай отыр, көпшілік тарығуда. Жұмыссыз қалғандарға шет елдердегідей көмек беру керек. Бұл да бірқатар әлеуметтік мәселені шешер еді.

- білім беру адамның жеке басының толық кемелденуіне және құқықтары мен негізгі бостандықтарына деген құрметті арттыруға бағытталуға тиіс. Алған білімді жүзеге асыратындай мүмкіндік болып, жас маман тәжірибе жинап, адал қызметке дағдылануы керек. Ол үшін өндірістегі жұмыс орындарын көбейтіп, пайдасыз, қағазбасты , әкімдіктерді қысқарту керек. Жастар қазір бойкүйездікке салынып, тек бастық болуға құмар. Неге? Міне осындай жалпы қарапайым еңбек адамының мүддесін қорғайтын қағидалар ғана қазіргі қиюы кетіп тұрған дүниежүзілік деңгейдегі және еліміздегі мәселелерді шеше ме деп үміттенеміз.

Барлық ұлттар нәсілдік және діни топтар арасында түсіністік, шыдамдылық пен достық қарым-қатынас орнатуға ықпал жасап және Біріккен Ұлттар Ұйымының бейбітшілікті қуаттау жолындағы жұмысына ықпал жасап дем беруі тиіс. Сондықтан да әр адамның білім алуға және т.с.с. баптарда көрсетілгендей түрлі жағдайларға толық құқықтары жүзеге асады.

Біріккен Ұлттар елдері өз жарғысында негізгі адам құқықтарына, жеке адам басының қадір-қасиеті мен құндылығына және ер азаматтар мен әйелдердің теңдігіне сенімдерін растап, әлеуметтік прогресспен адамға лайық өмір сүру деңгейін нақтыланған бостандықтардан тыс, кең ауқымды бостандықтарды арттыруға жәрдемдесу керек. Міне бұл мәселеде ғасырлар бойы күн тәртібінен түспейтін ,өзекті мәселенің бірі. Ол туралы заң ғылымы саласында аянбай еңбек сіңіріп жүрген ғалымдарымыздың пікірі бойынша: «В последние время на международном уровне серьезно начала рассматриваться насилия в отношении женщин и детей. Во многих частях мира жестокое обращение с ними по-прежнему скрывается, отрицается, сводится к минимуму по своей зна-

чимости, к нему проявляется терпимость, и оно толкуется как приемлемые культурные нормы и традиции»,- деп көрсетеді[2,5]. Әрине ғалымның пікірі дұрыс, дүние жүзі бойынша әйелдер мен балалар құқықтарын қорғау туралы түрлі заңдар бар. Дегенмен неге адам санасында әлсізге күш көрсету сияқты келеңсіз құбылысқа немқұрайды қарау, оны елемеу, қайта үстемдікке құмар болу сияқты жағымсыз қылықтардың басым болып отырғандығы байқалады. Әсіресе осындай жағдай мына пандемия тұсында өсе түскендігі туралы естігенде еріксіз қынжыласын. Қазақта «ит ашуын тырнадан алады» деген мақал бар. Онсыз да діңкесі құрып отырған әйел мен үйге сыймай отырған баланы қорлау, оған күш көрсету ер адамның адамгершідігіне жатпайды. Ол қалайша өзгеге үлгі болып, қамқорлық көрсетеді, елін, жерін, әйелі мен баласының , отбасының, халқының намысын қорғайды. Әйелінің үстінен тоқал алып, әйелінің де,өзінің де, балаларының намыстарын аяққа басып жүргендер көп қой. Қазақта ондай құбылыс болған, бірақ оған түрлі себептер болған: отбасының баласыз болуы, әйелінің аурулы болуы, әмеңгерлік жолмен әйел алуға тура келуі сияқты жағдайлар болған. Бірақ қазіргідей дүниеқорлық, намыссыздық, бетімен кету, ұятты жинап қою, нәпсіқұмарлық болашақ ұрпағына берген теріс батасы деп есептейміз.

Қазіргі біртұтас әлемдегі адам құқықтарының қорғалу деңгейі алпысыншы жылдары біршама елдердің өз тәуелсіздіктерін алумен көтерілгендей болғанмен, қазір өз елінің ішіндегі қысым, әлеуметтік теңсіздікке әкеліп отыр. Оның үстіне әлемде капиталистік, жеке меншікке қарсы тұрып ,халықтың мүддесін қорғайтын күш қалмады. Кеңестік дәуірді қанша жамандасақ та бұл жүйеде біршама әділдік болды деп есептейміз. Қазіргідей адамды әлеуметтік теңсіздікпен қорлау болған жоқ. Адам баласына көп ештеңе керек емес. Қалыпты тыныш еңбек ететін бейбіт өмір, тұрмыс тіршілігі ғана керек. Ал қазіргі өмір мәнсіз, риясыз, қайырымсыз, қоғамғада, өзіне де пайдасыз әрекеттерге толы. Сондықтанда тойымсыз, қайырымсыз әрекеттің түбі құрдымға әкеледі.Оның шет жағасын көріп жатырмыз.

Қазіргі заманғы әлемде адам құқықтарын демеп және қорғап отыратын бірнеше шаралар бар. Бұл шаралар адам құқықтарының күн тәртібін құрайды: мемлекеттер тарапынан нормативті және жоспарлы болашаққа апаратын жолын тұрақты құрылымы және бұл құрылым бүкіл әлем көлемінде адамдар мен олардың топтарының қарым-қатынасын олардың ұлтына қарамастан біртұтас қарастырылады. Әлемдік деңгейде қарастырсақ, адам құқықтарын халықаралық қоғамның қарастыратын заңды мәселесінің бірі деп санайтын белгілі бір деңгей көрсеткіші – мемлекеттердің әртүрлі келісім - шарттар жасауы, түрлі Декларациялар мен Пактілерді қабылдануынан көрінеді.Осындай негізде нәсілдік бөлінуден арылу, құлиленушіліктен құтылу, өз жерінен кетуге мәжбүр болған адамдар құқығы, әйелдердің саяси құқығы, барлығын қосып - өмір сүру жағдайындағы құқықтар деп есептеуге болады және олардың маңыздылығы қазіргі заманғы халықаралық қоғамдағы бірауыздылыққа сай ұқсастықтың болуымен түсіндіріледі. Осы сияқты негізде, мемлекетсіздіктің азаюы және дұрыстаудың, түзетудің халықаралық құқығы – қоғамға қатысты аз адам құқықтарының баспалары деп есептеу болады. Бірақ бұл көрсеткіштер белгілі болғанның өзінде, олар түсініксіз.

Олай дейтініміз, келісім-шартқа қол қою мен оны бекіту бар да, оны бұлжытпай орындау жоқ болатын –ды. Ричард Фолктың көрсеткеніндей, орындауға шамасы келмейтін жоспарының болуының салдарынан ақырында өздері орындамайтын келісім-шарттарды бекітуге тура келеді және оларды ашып, анық-қанығына жету мүмкіндігі басқа өкіметтерге, партиялар қатарын толықтыру үшін конвенцияға күш көрсетудің теориялық мүмкіншіліктері жол бермейді. Сонымен халықаралық ақпарат құралдарының бекітілуі қазіргі заманғы әлемдік қоғамдағы адам құқықтарына қолайсыз бағдарлаушы болып көрінбеуі де мүмкін. Әлемдік деңгейде адам құқықтарының халықаралық деңгейде қолдануының екінші көрсеткіші ретінде БҰҰ жұмысын айтуға болады. Бұл арада көңіл бөлетін жай жеке адамдардың БҰҰ мүшелігіндегі мемлекеттерге шағымдануларында болатыны үлкен жетістік. БҰҰ жұмыс жасаған ұзақ жыл ішінде адамға қатысты заңдардың мазмұнына үңілсек, халықаралық қоғам өкімет орындарының штатын іріктеп алу принципін алғаш рет өте сәтті түрде қорғады. Біріккен Ұлттар Ұйымы үшін жеке тұлғалардан өз өкіметінің түсірген арыз-шағымды қарамау, ешқандай іс-әрекетке бармай қалыптасқан ережеге айналғандай болды. БҰҰ болған кемшіліктер көбінесе отаршылдық пен апартеидтің дәуірлеп тұрған кезеңіне тұспа-тұс келеді.

1960 жылдың басында БҰҰ отаршылдық пен апартеид комитеті келіп түскен арызды тыңдап, баспасөз бетіне шығарды. 1966 жылы 21 қазанда өткен Ассамблеяның негізгі шешімі, адам құқығының комиссиясының арасында экономикалық және әлеуметтік комитеттерді шақырып өзіне тарту болды. Ондағы негізгі мақсат – адам құқығы саласында БҰҰ қарқынды да нәтижелі жұмыстарды қандай әдістермен және қаражатпен іске асыратынын байқау. 1967 жылы адам құқығы жөніндегі комиссия өз қол астындағы мекемелерде апартеид пен отарлау саласында адамгершілік заңдарының қандай дәрежеде бұзылғаны жөнінде мәлімет жинады. Ричард Фолк адам құқықын аяққа басу – күн тәртібіндегі мәселе деп бірнеше рет қайталаған. Израильге, Солтүстік Африкаға немесе Чилиге адам құқықтарын бұзуға, аяққа басуға жол берудің өзі, сол елдерде бүкіл әлем алдында әшкерелеуге арналған.

Адам құқықтарын сақтаудағы мемлекеттік емес ұйымдардың деңгейінің көтерілуі, бүкіл әлемдік біртұтас қоғамның құрылуының көрсеткіші болар еді. Бірақ та бұл жүйеде, жеке адамдардың экономикалық және саяси мүдделерін қорғау мәселесі толық қамтылғандықтан құқық идеясы бүкіләлемдік қоғамның деңгейінде де, жеке адамдар арасында да әбден талқыланып, бір шешімге келуі керек. Кей жағдайларда әр адамның құқықтығы, өздерінің азаматтық деңгейіне қатысты мәселелерде, басқа біреулердің тарапынан өкпе-реніш туғызатын сәттер де болады, әрине бұған олар намыстанады. Осындай принциптегі шиеленісті мәселелерді шешетін өкіметтен тыс құрылған ұйымдар дүниежүзілік қоғамның өмірінің айнасы секілді және олардың шешімі шүбәсіз қабылдаудың себебін түсіндіруге де болады.

Азаматтардың халықаралық деңгейдегі әлеуметтік және экономикалық құқығы

БҰҰ қағидаларына сәйкес адам баласы үйелменінің барлық мүшелеріне тән қадір-қасиетін, құқықтарының теңдігі мен тартып алынбайтындығын тану, бостандық пен әділдіктің және жалпыға бірдей бейбітшіліктің негізі болып табылады. Бұл құқықтар адам баласына тән қадір-қасиеттен туындайды. Адам құқықтарының жалпыға бірдей Декларациясы бойынша әрбір адам экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтарын да өзінің азаматтық және саяси құқықтарымен бірдей пайдалана алатындай жағдай туғызғанда ғана үрейі мен мұқтаждықтан ада, еркін адам үлгісі дүниеге келуі мүмкін. БҰҰ-ның Жарғысы бойынша мемлекеттер адам құқықтары мен бостандықтарының жалпыға бірдей құрметтеліп сақталуын қолдап, дем беруге міндетті. Осылардың барлығын мынадай баптар мақұлдайды: Халықаралық Пактінің бірінші бөлімінде барлық халықтар өздерінің мемлекеттік құрылысын өздері шешуге құқылы. Осы құқық бойынша олар өз елінің статусын еркін белгілеп, оның экономикалық және әлеуметтік дамуын еркін, дербес түрде қамтамасыз етеді. Барлық халықтар алдарына қойған мақсат – мұратына жету жолындағы халықаралық экономикалық ынтымақтастықтан туындайтын өзара тиімділік принциптері мен халықаралық құқыққа негізделген қандай да болмасын міндеттерге зардабын тигізбей, өз елінің табиғи байлықтары мен ресурстарын еркін игере алады.

Бірде-бір халықты меншігіндегі тіршілік етуге қажетті заттардан еш уақытта айыруға болмайды. Осы Пактке қатысушы мемлекеттердің бәрі, соның ішінде өзін-өзі басқарушы емес және қамқорлығындағы аумақтарды басқаруда жауапты мемлекеттерде, БҰҰ-ның Жарғысына сәйкес мемлекеттік құрылысын өзі шешу құқығын құрметтеп, оның жүзеге асырылуын қолдап, дем беріп отыруы керек. Пактке қатысушы әрбір мемлекет жеке өзі, сонымен қатар халықаралық көмек пен ынтымақтастық арқылы ішінара экономикалық және техникалық салалардағы бар мүмкіншіліктерді пайдалана отырып,тиісті тәсілдермен, оның ішінде, заң шығару салалары арқылы осы Пактке танылған барлық құқықтардың дәйекті түрде толық жүзеге асырылуын қамтамасыз етуге міндеттенеді. Құқықтар нәсілге, түр-түске, жынысқа, тілге, дінге, саяси немесе басқа наным-сенімдерге, ұлтқа немесе шыққан текке, мүліктік жағдайға, сондай-ақ туу немесе басқа жағдаяттарға қарамастан, қандай да болмасын кемсітусіз жүзеге асырылуына кепілдік беруге; экономикалық, әлеуметтік және мәдени құқықтарды ер азаматтар мен әйелдер де пайдалана алатынын қамтамасыз етуге міндеттенеді. Әрбір адамның экономикалық және әлеуметтік мүдделерін жүзеге асырып, қорғау үшін кәсіподақтар құрып және тиісті ұйымдардың тәртібін бұзбау, сол ұйымдарға кірудің бірден-бір шарты болып табылатынын қосып алғанда, өз қалауынша таңдап алған ұйымдарға кіру құқығын қамтамасыз етуге міндеттенеді. Осы аталмыш құқықты пайдалануда заңда көзделген және демократиялық қоғамның мемлекеттік қауіпсіздік және қоғамдық тәртіп мүдделерін сақтау немесе басқа адамдардың құқықтары мен бостандықтарын қорғауды қажет ететін шектеулерден тыс шектеулерге жол берілмейді.

Кәсіподақтардың ұлттық федерациялары мен конференцияларды құру және де соңғылардың халықаралық кәсіподақтар ұйымдарын ашу немесе соларға қосылу құқығын; олардың өз жұмыстарын кедергісіз және заңда көзделген демократиялық қоғамның мемлекеттік қауіпсіздік немесе қоғамдық тәртіп мүдделерін сақтау немесе басқа адамдардың құқықтары мен бостандықтарын қорғауды қажет ететін шектеулерден тыс шектеулерсіз жүргізу құқығын мемлекеттер қамтамасыз етеді. Халықаралық еңбек ұйымының Ассоциациялар бостандығы мен ұйымдасу құқығын қорғау жөніндегі 1948 жылы Конвенциясына көзделген кепілдіктерге нұқсан келтіретін заң актілері қабылдау немесе заңды осы кепілдіктерге нұқсан келтіретіндей етіп пайдалану құқығын бермейді. Ал енді өз елімізге көңіл бөлетін болсақ, Қазақстан социалистік экономикадан нарықтық экономикаға көшті. Осыған орай республикамыздың экономикалық саясатының негізгі нұсқалары мына әлеуметтік мүддесін қанағаттандыру үшін мемлекет пен жеке меншікке негізделген аралас экономика құруда:

- кәсіпкерліктің кез келген түрін қолдау, солардың ішінде мүліктік игіліктерді өндіретін салаларына құрылыс, тасымал, жеке сауда салаларына артықшылық беру. Жекешелендірудің алдына қойған мақсаты - әлеметтік әділдікті сақтау, жекешелендіру барысында азаматтардың мемлекеттік мүлкіндегі өз үлесін алу құқын жүзеге асыру. Жекешелендіруге қатысы бар азамат мемлекет меншігінен алатын өз үлесін растайтын

құжатқа ие болады. Сөйтіп жеке меншіктің иесі болып есептелді.

- әуелі кіші жекешелендіру жүзеге асырылды. Жекешелендіру процесінде республиканың әр азаматының қатысуы қамтамасыз етіледі. Осыған байланысты тұрғын үйді сатып алуға арналған жекешелендіру купондарымен қатар халықтың жаппай жекешелендіру құралы ретінде инвестициялық купондар енгізілді.Бірақ кейін олар тек белгілі бір топтар мен жеке адамдардың пайдасына негіз болып, соған жарап кетті. Халық алданды.

- мемлекет меншіктің жинақталуына, барлық кәсіпкерлік қызмет қоғам экономикасының қалыптасуы мен дамуына ықпал етуіне бағытталған жеке бастамаға қолдау көрсетуге тиіс. Оның үстіне Қазақстан мемлекеті адамдардың игілігіне, демократия мен әлеуметтік-саяси тұрақтылықтың негізі ретінде орташа топтың қалыптасуына игі ықпал етеді деген үмітпен жеке меншік иелерін мүмкіндігінше көбірек қалыптастыруға қолдау көрсетеді. Конституцияда мемлекеттің адамға және азаматқа қатынасы туралы қағида орнықтырылды. «Адам құқықтары мен бостандықтары әркімге тумысынан жазылған, олар абсолютті деп танылады, олардан ешкім айыра алмайды, заңдар мен өзге де нормативтік құқықтық актілердің мазмұны мен қолданылуы осыған қарай анықталады» сөз жоқ, адам құқы мен азамат құқы ұғымы бір-біріне жақын және табиғи түрде ұштасқан ұғымдар.Азамат деген – адам. Сондықтан, адамға қатыстының бәрі де азаматқа қатысты. 13-бапта: «Әркімнің құқық субъектісі ретінде танылуына құқығы бар және өзінің құқықтары мен бостандықтарын, қажетті қорғанысты қоса алғанда, заңға қайшы келмейтін барлық тәсілдермен қорғауға қақылы» делінген. ҚР Конституциясы адам мен азамат құқының негіздеріне оларды нығайтатын және олардың құқықтық мәртебесінің жүзеге асырылуына ықпал ететіндей негіз боларлық принциптерді жинақтайды. Мұндай принциптердің қатарына мыналар жатады:

1. Адам құқы мен бостандығының айнымастығы. Табиғи танылған құқық мемлекеттің сыйы емес. Ол оны таниды, айтады және олардың жүзеге асырылуына, сақталуына кепілдік не мемлекеттің, не оның органдарының, не лауазымды адамдарының, заңмен көзделген өзге де жағдайда одан әрі айырылуына, шектеуіне құқы жоқ.

2. Конституциялық құқықтар мен бостандықтарды теріс пайдалануға тыйым салу. Адамның және азаматтың бірінің құқықтары мен бостандықтарын бұзбауы, Конституциялық құрылысқа және қоғамдық ізгілікке нұқсан келтірмеуі тиіс екендігі Конституцияда анық жазылған. Әр адам мен азаматтардың құқы мен бостандығының теңдігі олардың бәрінің де иелігін білдіреді. Әрине, адам құқы мен бостандығын екінші біреу бұзған жағдайда заңды қорғау, басқа адамдардың құқын, бостандығын, ар-намысын, қадір-қасиетін құрметтеу жөніндегі міндеттеме бұзылғандықтан, заң кепілдігі күшіне енеді.

3. Конституциялық құқық пен бостандықтың заңсыз шектелуіне тыйым салынады. Сонымен бірге Конституция шектеудің шегі мен негізін де көрсетеді.

Біріншіден, адам мен азаматтың құқы мен бостандығын тек заң шектеуі керек. Бұл заңға сәйкес нормативтік құқықтық актілер арқылы (Президенттің нормативтік жарлықтарымен, үкіметтің қаулысымен, министрліктердің, мемлекеттік комитеттердің, жергілікті өкілетті және атқару органдарының нормативтік актілерімен) адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтарын шектеуге болмайтындығын білдіреді. Екіншіден, адам мен азаматтың құқықтары мен бостандықтары Конституциялық құрылысты сақтау, қоғамдық тәртіпті, адам құқы мен бостандығын, халықаралық денсаулығы мен ізеттілігін қорғау үшін қажеттілік деңгейінде шектеуі мүмкін.Үшіншіден, азамат саяси құқықтар мен бостандықтарды шексіз пайдалана алады. Конституция саяси себептер бойынша адамдардың құқы мен бостандығын қандай да бір шектеулі жол бермейтіндігін анық көрсеткен. Конституция қағидасының тағы да бір құндылығы осында.

Демек, саяси тұрғыдағы себеппен азаматтың құқы мен бостандығын шектеуге болмайды.Төртіншіден, адам мен азаматтың құқы мен бостандығының тікелей қолданылуы принцип ретінде онымен өзінің құқығы мен бостандығын пайдалану мүмкіндігі мен ақиқаттылығын білдіреді. Мемлекеттің патернализм тұрғындардың қорғауы төмен қабатымен қамқорлықты шектеген жағдайда қабілетті адамның өзі заңда көзделген ережелер мен кепілдіктерге сүйене отырып, өзінің құқы мен бостандығын жүзеге асыруға өзі қамқоршы болуы тиіс. Конституцияда әркімнің білікті заң көмегі тең, тегін көрсетеді.Бесіншіден, олардың тең құқылы адам мен азаматтың құқықтық мәртебесінің маңызды принципі болып табылады. Конституцияда осы принцип адам мен азаматтың қызмет өмірінің барлық салаларына орай орнықтырылды. Айталық, заң мен сот алдында бәрі де тең. Бұл заң талабына баршаға бірдей міндеттілік екенін, заң ережелерін бұзғаны үшін бәрінің де бір деңгейде жауапты екендігін білдіреді. Сот алдында бәрі де тең. Ол адам мен азаматтың жағдайының қандайлылығына (лауазымына, мүліктік жағдайына, ұлтына, жынысына, т.б.) қарамайды.

Адам мен азаматтың теңдігі Конституциялық құқық пен бостандықтың ешқандай кемсітушілікке жол берместен, барлығын бір деңгейде қолданылуы тиістігін танудан да көрінеді. Тегіне, әлеуметтік, лауазымдық және мүліктік жағдайына, жынысына, тіліне, дін көзқарасына, тұрғылықты жеріне байланысты немесе кез келген өзге жағдаяттар бойынша ешкімді ешқандай кемсіту-

ге болмайды. Алтыншыдан, заңдар мен өзге де нормативтік актілердің адамның Конституциялық құқықтары мен бостандықтарының мазмұны қолданылуын қамтамасыз ету принципі. Бұл Конституцияда жарияланған адам құқығы мен бостандығы осы құқық пен бостандықты жүзеге асыру жағдайы мен тәртібін белгілейтін заңдар мен өзге де нормативтік құқықтық актілерді әзірлеу және қабылдау ең басты негізге алынатындығын білдіреді. Жетіншіден, құқықтың, бостандықтың және міндеттіліктің құқықтық мәртебесінің басты принципі болып табылады. Әркімде Конституцияны және Қазақстан Республикасының заңдарын сақтауы тиіс. Әр адам мен азамат адамдардың қауымдастығында өмір сүреді. Адамдар құқықтар мен бостандықтарды тең иеленіп қана қоймайды, сондай-ақ бір-біріне, қоғамға, мемлекетке қатынастары бойынша оларға бірдей міндеттілік жүктеледі.

Сыртқы саясаттағы адам құқықтары. Адам құқықтары мен шетел саясатының арасында болмай қоймайтын қайшылық, шиеленіс сақталады. Олардың сайлау аймақтары бөлек-бөлек. Бүкіл азаматтың қоғамы штатты клубтарға қарсы және бірінші кезектегі маңызы бар ережелер сол клубтарға мүшелікке теріс қарау. Осы ережелерге сәйкес шет ел саясатты штаттар арасына енгізілуі керек еді. Адам құқықтары – халықаралық қоғамдағы мемлекеттердің заңдылығын, яғни жатқан істерінің заңды не заңсыз екенін, оларды жалпы қоғам қолдай ма, жоқ па, деген сұрақтардың шешімін табуға ат салысады. Қазір мемлекеттердің егемендік алуы немесе өзгелер тарапынан егеменді ретінде мойындалуы жеткіліксіз. Сол сияқты өзін-өзі анықтау, айқындау принципімен ұлттық мемлекет болу да жеткіліксіз. Ол өз аумағының ішінде жеке адамдар мен олардың топтарының негізгі құқықтарына нұқсан келтірмейтін жол тауып, іштей іс-әрекетке көшуі тиіс. Бұл не қылған негізгі құқықтар? – дейтін сұрақ халықаралық заңда өз шешімін таба алмауы мүмкін, бірақ осыдан шығатын тұжырым: жетілдірілген адам құқықтарының қалыптасып орнауының өзі, өмір сүру құқығының негізін құрайды.

Сонымен, қазіргі заманғы халықаралық саясатта халықаралық заңдылық деген ұғымға жүгіну жасалған болса, онда бір-бірінің ішкі істерінде араласудан бас тартатын, бірақ халықаралық шекараларға агрессия жасалғанда бір-бірінің мақсатынан шығатын егеменді мемлекеттердің қоғамдық тәртібі түсінігінен де артық түсінікке жүгіну бар деуімізге болады. Бұл Али Мазрудың өзінің Үшінші дүние түсініктемесінде бірінші орында мемлекет егемендігі емес, адам құқықтары тұратын, әлемдік еркіндіктің жариялануы деп қарсы шығуға тырысқан Біріккен Ұлттар Ұйымының Қағидасын құрайтын негізгі принциптердің консервативті Батыс түсіндірмесі. Бұл 1945 жылдың заңдарын 1776 және 1789 жылдардағы салт-дәстүрлердің орнына қою. Осындай жолмен әрбір заңдардың орнын айқындаудың мағынасы, революцияны заңды етеді дейді. Егер, шынында адам құқықтары осындай салт-дәстүрдің ішінде тұрар болса, онда БҰҰ-ның комиссия бөлмелеріндегі тыныштандыруға шақыратын компромистер ретінде түсіндірілген болар еді. Бұл осы кітаптың жасаған тұжырымы емес, яғни кез келген адам, саясаттардың қандай болғанына қарамастан негізгі құқықтарын қанағаттандыруы керек. Негізгі құқықтар саясатқа кіріспеу, негізгі құқықтарды саяси пікір-таласта қарастырудан гөрі, бөліп тастауға тырысатын тұжырымы ретінде айтылмаған. Қайта алдыңғы қатардағы әлем елдерінің сыртқы саясатында азды-көпті деңгейде жүргізілген және халықаралық қатынастардың негізгі мәселелерінен шеттеп қалған болып көрінетін адам құқықтары, қарапайым дипломатия жұмысының өзі шеттеп қалған Үшінші Дүние елдеріне немесе олардың жалақы үшін негізгі заң болатынын көрсетуге тырысады. Осы қарама-қайшылықты сезіну – адам құқықтары талаптары көптеген қоғамдарда онша дұрыс жүргізілмейтіндігін ескерту. Осы талаптар аз кездесетін қоғамдарда адам құқықтары маңызды болатындығы таңданарлық жағдай болса керек.ащы десек те, Мазрудың халықаралық заңдылығы жайында өз пікірін ашық жариялануы – оның осы халықаралық заңдылықтың концепциясы халықаралық бірлікті суреттей алмаса да, «халықаралық заңның қызметі - өзін-өзі білдіру» екендігін көрсетеді.

Осындай жолмен туындаған бірліктің құрамында, осы қазір байқап өткеніміздей, жай «қоғамдық тәртіптен» артық, бірақ әлемдік революциядан төмен жағдайлар болады. Адам құқықтар – Америка халқының өсуі мен төмендеуін көрсететін мәдени және идеологиялық көрсеткіштер болудан артық мағына береді, «осы заман тұжырымы» болып есептелмейді. [3]. Мемлекет егемендігі жайындағы принцип пен бүкіл әлемдік адам құқықтары доктринасының арасындағы тартыста ешқайсысы жеңіске жеткен жоқ, бірақ әрқайсысы екіншісінің иеліктеріне шектеу қояды. Адам құқықтарының мемлекеттер қоғамында алға жылжуын жоспарлауға тырысқан 6-тараудың қорытындысы – «бүкіләлемдік адам құқықтарын мойындаудың немесе соның арқасында өмір сүретін бүкіләлемдік қоғам ашық емес, кей жағдайларда әрең көрінеді» деп тұжырымдау болды. Бірақ жетінші тараудағы ұзақ талдауда қарапайым жетістіктерге қарамастан, тым болмағанда, адам құқықтарына қатысты жоспарлаудың жалғасуына дауыс берген едік. Қазіргі міндетіміз – осы пікір-таласты саясатқа қатысты жалғастыру.

Сыртқы саясаттың адам құқықтарына қатысты сұрағы «біздің халықаралық заңдылық ретінде ұсынған заңдылық, шын дипломатиялық әлемге қаншалықты терең енуі керек» деген сұрақ бо-

лып табылады. Осы шындықтың екі деңгейіне көңіл аударарлық. Біріншіден, «Халықаралық еңбек қоғамы конвенциясынан» бастап, БҰҰ-ның Бас Ассомблеясының халықаралық экономикалық тәртіп реформасы жайындағы мәлімдемелері секілді. Халықаралық қатынастарда өлшем орнатудың дипломатиясы бар. Бұл халықаралық заңдылықтың өлшемдері (талаптың) анықталатын және өзгертілетін деңгейі деп тұжырымдауға болады және адам құқықтары басым болмаса да, танымал өлшем. Осы айтылғандардың көлемділігі мен күрделілігі сыртқы істер бөлімшелерінің мән беруіне, халықаралық қатынастарға енгізудің бюрократиялық талабынан аспайтын талап қояды. Екіншіден, халықаралық қатынастарда талаптың орындалу деңгейі бар. Үшіншіден, қазіргі заманғы халықаралық саясаттағы адам құқықтары деп табылған шағымданулар ішінен кейбір негізгілерін анықтауымыз керек. Негізгі мақсат адамзат баласын халықаралық деңгейде жан жақты қорғауды бірігіп қолға алу қажеттігі туып отыр.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Международный билль о правах человека: Права ребенка. – Алматы: ТОО Аян Адет, 1998. – С. 68.

2. Есберген Алауханов, Нелля Каирова «Преступное насилие в отношении женщин». Учебное пособие. А- 2008.

3. Институт омбудсмена в России и европейском союзе: опыт сравнительного анализа // Междуна3 . Международный билль о правах человека: Права ребенка. – Алматы: ТОО Аян Адет, 1998. – С. 68.родное публичное и частное право. - № 4.-2007.

УДК 343.1

Ташибаева Айман Казисовна
канд. юрид. наук, подполковник полиции,
старший научный сотрудник центра по исследованию проблем следственной деятельности ОВД Научно-исследовательского института Карагандинской академии МВД Республики Казахстан им. Б. Бейсенова

Бекбулатов Аслан Кузьманович,
магистр юрид. наук, подполковник полиции,
старший научный сотрудник центра по исследованию проблем истории ОВД Научно-исследовательского института Карагандинской академии МВД Республики Казахстан им. Б. Бейсенова

ПОРЯДОК ОБЖАЛОВАНИЯ ЛИЦОМ, ПРОИЗВОДЯЩИМ ДОСУДЕБНОЕ ПРОИЗВОДСТВО, УКАЗАНИЙ И РЕШЕНИЙ ПРОКУРОРА

Түйін. Қолданыстағы қылмыстық іс жүргізу заңнамасында және жарияланған ғылыми еңбектерде сотқа дейінгі іс жүргізу органдарының қылмыстық және қылмыстық іс жүргізу заңдарын қолдануын, яғни тергеушілердің, анықтаушылардың және қылмыстық процеске басқа да қатысушылардың іс-әрекеттерін прокурордың қадағалауына байланысты мәселелер егжей-тегжейлі баяндалады. Алайда, тергеушінің прокурордың шешімдерімен келіспеу мәселелері және оларды қолданыстағы заңда шешу тәртібі өз шешімін таппаған.

Мақалада осы кемшіліктерді жою және прокурордың нұсқауымен тергеушінің келіспеуін шешу тәртібіне байланысты ҚІЖК-ге тиісті өзгерістер мен толықтырулар енгізу ұсынылады.

Түйінді сөздер: сотқа дейінгі тергеу, прокурордың іс жүргізу шешімдеріне шағымдану, прокурордың нұсқауы, жазбаша қарсылық, іс жүргізу прокуроры.

Резюме. В действующем уголовно-процессуальном законодательстве и опубликованных научных трудах довольно подробно освещаются вопросы, связанные с надзором прокурора за применением уголовных и уголовно-процессуальных законов органами досудебного производства, то есть за действиями следователей, дознавателей и других участников уголовного процесса. Однако проблемы несогласия следователя (решениями) прокурора и порядок их разрешения в действующем УПК РК не нашли свое решение.

В статье предлагается устранить этот пробел и внести соответствующие изменения и дополнения в УПК, связанные с порядком разрешения несогласия следователя с указаниями прокурора.

Ключевые слова: досудебное расследование, обжалование процессуальных решений действий (бездействий) прокурора, указания прокурора, письменное возражение, процессуальный прокурор.

Summary. The current criminal procedure legislation and published scientific works cover in some detail the issues related to the Prosecutor's supervision of the application of criminal and criminal procedure laws by pre-trial bodies, that is, the actions of investigators, inquirers and other participants in criminal proceedings. However, the problems of disagreement of the investigator (decisions) of the Prosecutor and the procedure for resolving them in the current CPC of the Republic of Kazakhstan have not found their solution.

The article proposes to eliminate this gap and make appropriate changes and additions to the CPC related to the procedure for resolving the investigator's disagreement with the Prosecutor's instructions.

Keywords: pre-trial investigation, appeal of procedural decisions of actions (omissions) of the Prosecutor, instructions of the Prosecutor, written objection, procedural Prosecutor.

По действующему Уголовно-процессуальному кодексу Республики Казахстан досудебное расследование по уголовному делу производит следователь (ст. 60 УПК РК), дознаватель (ст.63 УПК РК), в случае принятия уголовного дела к своему производству – начальник следственного отдела (ч. 3 ст. 59 УПК РК), прокурор – при наличии оснований вправе принимать дело к своему производству и производить расследование. При этом прокурор и начальник следственного отдела пользуются полномочиями следователя. Процессуальный прокурор осуществляет надзор за применением законов по уголовным делам (ст. 7 п. 35 УПК РК).

Следователь, процессуальное положение которого определяется Уголовно-процессуальным кодексом, занимает специфическое положение в уголовном процессе. Его деятельность осуществляется на стадии досудебного расследования и на стадии возобновления дел по вновь открывшимся

обстоятельствам. УПК РК определяет подследственность следователей органов внутренних дел, национальной безопасности, антикоррупционной службы экономических расследований, а также прокуроров, ведущих досудебное расследование.

Следователь имеет право производить любые предусмотренные УПК следственные действия, которые он считает необходимым для всестороннего, полного и объективного исследования обстоятельств дела, осуществлять уголовное преследование лица, в отношении которого собраны достаточные доказательства, указывающие на совершение им уголовного правонарушения, путем квалификации деяния подозреваемого, избрания ему в соответствии с уголовно-процессуальным кодексом меры пресечения, составления обвинительного акта с изложением обстоятельств уголовного правонарушения, описанием собранных доказательств (ч.3 ст.60 УПК РК).

Действующее уголовно-процессуальное законодательство Республики Казахстан гарантирует процессуальную деятельность следователя как одну из основных предпосылок успешного осуществления задач, возложенных на досудебное расследование: все решения при производстве досудебного расследования следователь принимает самостоятельно, за исключением случаев, когда законом предусмотрено получение согласия прокурора, санкции суда или решения суда, и несет полную ответственность за их законное и своевременное исполнение. Незаконное вмешательство в деятельность следователя влечет уголовную ответственность.

На практике у органов, ведущих досудебное расследование, иногда возникают случаи несогласия лица, ведущего досудебное расследование – следователя, с указаниями и решениями прокурора, осуществляющего надзор за досудебным расследованием. В раннее действующем УПК РК была норма о том, что если следователь не согласен с указаниями прокурора только по пяти вопросам, а именно: о привлечении в качестве обвиняемого, квалификации преступления, объеме обвинения, направлении дела для предания обвиняемого суду или прекращении дела, имел право представить уголовное дело вышестоящему прокурору с письменным изложением своих возражений. В этом случае прокурор или отменял указания нижестоящего прокурора, или поручал производство следствия по этому делу другому следователю. Ныне действующий УПК РК решает данный вопрос следующим образом.

В случае несогласия следователя с процессуальными решениями, действиями (бездействием) прокурора по расследуемому делу следователь вправе обжаловать их вышестоящему прокурору. Обжалование процессуальных решений действий (бездействий) прокурора вышестоящему прокурору не приостанавливает их исполнение (п.8 ст.60 УПК РК).

Сравнение их положений показывает, что по старому УПК следователь мог не согласиться с решением прокурора и со своим письменным возражением обращался к вышестоящему прокурору только по пяти вопросам, по новому УПК следователь может не согласиться с любым решением прокурора, но сам порядок обжалования в УПК не предусмотрен.

В связи с этим, предлагаем:

1. Внести в УПК РК новую главу 13-1 *«Обжалование лицом, осуществляющим досудебное расследование, действий (бездействий) и решений прокурора»*, включив в нее:

– статью 108-1 *«Порядок обжалования лицом, осуществляющим досудебное расследование, действий (бездействия) и решений прокурора»* следующего содержания:

«Жалоба лица, осуществляющего досудебное расследование (следователя), на действия (бездействие) и решение прокурора подается вышестоящему прокурору в письменной форме не позднее трех суток с момента получения указания, решения прокурора.

Принесение жалобы лицом, осуществляющим досудебное расследование, не приостанавливает исполнение обжалуемого решения»;

– статью 108-2 *«Порядок разрешения жалобы на действия (бездействие) и решение прокурора»* следующего содержания:

«1. Вышестоящий прокурор, к которому поступила жалоба на действие (бездействия) и решение прокурора, обязан рассмотреть эту жалобу в течение трех суток с момента ее получения и направить свое решение лицу, осуществляющему досудебное расследование, и прокурору, действия (бездействие) и решение которого обжалуется.

2. По результатам рассмотрения жалобы могут быть приняты решения:

1) об оставлении решения в силе, признании совершенных действий (бездействий) прокурора законными;

2) об изменении решения в части;

3) об отмене признанного незаконным процессуального решения прокурора и принятии нового решения;

4) о признании действий (бездействия) прокурора незаконными или необоснованными и его обязанности устранить допущенное нарушение.

3. В случае отмены решения или признания незаконными совершенных действий (бездействия) вышестоящий прокурор имеет право осуществлять замену прокурора на другого процессуального прокурора».

2. Изложить часть четвертую статьи 193 УПК РК «Полномочия прокурора в ходе досудебного расследования» в следующей редакции:

«4. Указания прокурора лицу, осуществляющему досудебное расследование, начальнику органа уголовного преследования, данные в порядке, предусмотренным настоящим Кодексом, являются обязательными, но могут быть обжалованы вышестоящему прокурору в порядке, установленном в главе 13-1 «Обжалование лицом, осуществляющим досудебное расследование, действий (бездействий) и решений прокурора».

3. Изложить часть восьмую статьи 60 «Следователь» в следующей редакции: «*В случае несогласия следователя с указаниями прокурора по расследуемому делу он вправе обжаловать их вышестоящему прокурору в порядке, установленном в главе 13-1 «Обжалование лицом, осуществляющим досудебное расследование, действий (бездействий) и решений прокурора».*

В настоящее время, когда поставлена задача широкого развития демократических процессов в стране, необходимо усиленно укреплять не только судебную систему, но и органы, ведущие досудебное расследование по уголовным делам, что станет надежным гарантом законности и правосудия, защиты конституционных прав и свобод граждан. Понимание этой проблемы послужило основанием для внесения данных дополнений в Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан. При подготовке предложений использован позитивный законотворческий опыт зарубежных стран, который постепенно внедряется в отечественное уголовно-процессуальное законодательство.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Уголовно-процессуальный кодекс Республики Казахстан. — Алматы: ЖШС Издательство Норма-К», 2018.

2. Қ.Ө. Ташибаев, А. Қ. Ташибаева Лекциялар жинағы. — Қарағанды: «Болашақ» университеті «Болашақ-Баспа», РББ, 2009. — С. 57.

3. Советский уголовный процесс.— М., Академия МВД СССР, 1976.— С.47-48.

ПЕДАГОГИКА ҒЫЛЫМЫ
ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ НАУКА
PEDAGOGICAL SCIENCE

Бактыбаев Жанат Шаймуратович
кандидат педагогических наук, доцент
Казахский национальный университет им.Аль-Фараби
г.Алматы, Казахстан

ПОДГОТОВКА ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ К ПРИМЕНЕНИЮ ДИСТАНЦИОННЫХ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫХ ТЕХНОЛОГИЙ В ВУЗЕ

Түйін. Осы мақалада жоғары кәсіби білім берудегі қашықтықтан оқыту технологияларын енгізуге университет оқытушыларын даярлау мәселесі қарастырылады. Қашықтықтан оқыту технологиялары кәсіптік білімнің сапасы мен қол жетімділігін арттыруда үлкен әлеуетке ие. Қазақстандағықашықтан оқыту технологияларының (ДОТ) өзектілігі 2019 жылдың 1 қаңтарынан бастап сырттай оқытуды тоқтата тұруға байланысты ерекше маңызға ие болды. ДОТ тиімділігі нормативтік-құқықтық қамтылудың жүзеге асыру дәрежесіне, инфрақұрылымына, бағдарламалық қамтамасыз етілуіне, цифрлық білім беру мазмұнына байланысты, бірақ басты факторы профессорлық-оқытушылық құрамымен оларды пайдалануға даярлығы болып табылады. Оқытушылар жоғары білім беруде ДОТ қолданудың мәні мен негізгі принциптерін, ДОТ қолдану үшін заманауи платформаларды білуі керек; өзіндік онлайн курстар мен басқа да сандық білім беру ресурстардыжасай білу.

Түйінді сөздер: цифрландыру, қашықтықтан оқыту технологиялары, жоғары білім, оқытушылардың даярлығы.

Резюме. В статье рассматривается проблема подготовки преподавателей вузов к реализации дистанционных образовательных технологий в высшем профессиональном образовании. Дистанционные образовательные технологии имеют огромный потенциал в повышении качества и доступности профессионального образования. Актуальность дистанционных образовательных технологий (ДОТ) в Казахстане приобрела особое значение в связи с приостановлением заочного обучения с 1 января 2019 года. Эффективность ДОТ зависит от степени реализации нормативно-правового обеспечения, инфраструктуры, программного обеспечения, цифрового образовательного контента, но главным фактором является готовность профессорско-преподавательского состава к их применению. Преподаватели должны знать сущность и основные принципы применения ДОТ в высшем образовании, современные платформы для применения ДОТ; уметь создавать собственные онлайн-курсы и другие цифровые образовательные ресурсы.

Ключевые слова: цифровизация, дистанционные образовательные технологии, высшее образование, готовность преподавателей.

Summary. The article discusses the problem of training university teachers to implement distance learning technologies in higher professional education. Distance learning technologies have great potential in improving the quality and accessibility of vocational education. The relevance of distance education technologies (DET) in Kazakhstan has gained particular importance in connection with the suspension of distance learning from January 1, 2019. The effectiveness of DET depends on the degree of implementation of regulatory support, infrastructure, software, digital educational content, but the main factor is the willingness of the faculty to use them. Teachers should know the essence and basic principles of the use of DET in higher education, modern platforms for the use of DET; be able to create own online courses and other digital educational resources.

Keywords: digitalization, distance educational technologies, higher education, teacher readiness.

В XXI веке одной из доминирующих тенденций развития информационного общества является глобальная информатизация и цифровизация.

Государственная политика цифровизации Республики Казахстан с начала 2000 гг. характеризуется принятием ряда документов: «Программа развития «электронного правительства» РК на 2008-2010 гг.», «Программа снижения информационного неравенства на 2007-2009 гг.», Закон РК «Об информатизации» (2015), Государственная программа «Цифровой Казахстан» (2017) и др.

В этих документах констатируется, что наше государство взяло курс на строительство информационного общества, а цифровизация экономической и социальной сфер человеческой деятельности, сферы науки, культуры, образования, здравоохранения и т.д. играет чрезвычайно важную роль в жизни государства как важнейшее условие развития качественно новых социально-экономических отношений, условие обеспечения безопасности страны и ее национальных интересов в глобализованном мире.

1 В Посланиях Первого Президента страны Н. А. Назарбаева народу Казахстана поставлены задачи для успешной адаптации республики в новом мире – мире Четвертой промышленной революции — за счет повсеместной цифровизации экономики. Первым приоритетом названа ускоренная технологическая модернизация экономики: «... Мы должны культивировать новые индустрии, которые создаются с применением цифровых технологий. Это важная комплексная задача. Необходимо развивать в стране такие перспективные отрасли, как 3D-принтинг, онлайн-торговля, мобильный банкинг, цифровые сервисы, в том числе в здравоохранении и образовании» [Назарбаев Н.А., 2017].

Курс Казахстана на развитие цифровой экономики продолжил и Президент РК К.-Ж.Токаев, который в своем Послании народу Казахстана поставил задачу «усилить лидерство в регионе по уровню развития инфокоммуникационной инфраструктуры. Правительству предстоит адаптировать законодательство под новые технологические явления: 5G, «Умные города», большие данные, блокчейн, цифровые активы, новые цифровые финансовые инструменты» [Назарбаев Н.А., 2019].

Образование и наука являются основными факторами развития социально-экономического капитала страны. Перед высшим профессиональным образованием ставится цель формирования такой личности специалиста, которая обладала бы готовностью к непрерывному самообразованию, к самостоятельному поиску новой информации и саморазвитию на протяжении всей жизнедеятельности, повышающей их способность к адаптации в изменяющихся условиях общественного производства и конкурентоспособности на рынке труда. Решение поставленных задач требует развития инноваций в образовании –интеграции педагогических и информационно-коммуникационных технологий (ИКТ).

2 Цифровизация образования включена в состав наиболее приоритетных научно-технических программ всех промышленно-развитых стран мира. В заявлении Европейской комиссии говорится: «Цифровые технологии могут повысить эффективность ресурсов за счет масштабируемости, расширения доступа большего числа людей (например, через массовые открытые онлайн-курсы и другие открытые образовательные ресурсы) при меньших затратах за счет автоматизации или разгрузки преподавателей от более рутинных задач. ИКТ могут быть использованы для стимулирования более творческих и инновационных методов обучения (в том числе персонифицированного обучения и обучения в сотрудничестве), они имеют потенциал для облегчения взаимодействия, обмена и доступа к учебным ресурсам» [Education And Training Monitor // European Commission, 2013].

3 Эффективность дистанционного обучения и дистанционных образовательных технологий доказывается многими отечественными и зарубежными исследователями [Андреев А.А., 2014, 155 с., Джусубалиева Д.М., 1997, Иванченко Д. А., 2005, 110 с., Kats, Y., 2010, 94 с.]. На сегодняшний день 81% вузов США предлагает как минимум один курс дистанционного обучения, при этом 67% всех учебных заведений США считают дистанционное обучение стратегически важным направлением своего развития. Сравнение эффективности дистанционного обучения с аудиторным, проведённое в США на основе данных опроса преподавателей вузов, показало, что 57% преподавателей считают результаты дистанционного обучения сопоставимыми или даже превосходящими результаты традиционных занятий, а 33% опрошенных преподавателей считают, что в ближайшие годы результаты дистанционного обучения смогут превзойти результаты аудиторного [http://www.obrazovanieufa.ru/Vuz/Dostoinstva_i_nedostatki_distantsionnogo_obucheniya.htm (дата обращения: 27.01.2020 г].

Для нашей республики дистанционное обучение имеет особую социальную значимость. В Казахстане вузы сосредоточены преимущественно в крупных городах, где имеются высококвалифицированные преподавательские кадры, в то время как значительная часть населения проживает в населенных пунктах, удаленных от областных и районных центров. По состоянию на 1 августа 2018 года, заочное образование получали 84 тысяч человек. Однако, по данным МОН РК, студенты, обучающиеся на заочной форме обучения, осваивали всего 65% от того объема, который давался студентам очных отделений. Альтернативой заочной форме обучения предлагается применение дистанционных образовательных технологий (ДОТ), что обеспечит изучение 100% объема кредитов по соответствующим программам согласно Госу-

дарственному общеобязательному стандарту высшего образования.

За счет применения ДОТ возможно также решение проблемы инклюзивного образования и социализации людей с особыми образовательными потребностями. В настоящее время в Казахстане проживают 690 тысяч лиц с инвалидностью, из них трудоспособного возраста – 424 тысяч человек, детей до 18 лет – 89 тысяч [https://strategy2050.kz/ru/news/bolee-230-mlrd-tenge-napravleno-na-podderzhku-invalidov-mintruda/ (дата обращения: 27.01.2020 г.)]. Большинство из них ограничены в доступе к качественному образованию, не могут посещать школы, колледжи и вузы, поэтому остаются невостребованными в казахстанском обществе, хотя и обладают высоким интеллектуальным потенциалом, способны принести ощутимую пользу. Как известно, многие страны обладают значительным опытом вовлечения в активную трудовую деятельность миллионов людей с ограниченными возможностями, используя для их обучения возможности ИКТ [Nurgalieva G., Artykbayeva Y., 2011, 117 с.]. Перед нами стоит задача – уменьшить дефицит доступа к знаниям, предоставить молодежи возможность получить полноценное высшее профессиональное образование независимо от места проживания.

Эффективность дистанционных образовательных технологий в системе высшего профессионального образования напрямую зависит от готовности профессорско-преподавательского состава (ППС) к их реализации. С точки зрения личностно-деятельностного подхода, готовность – первичное условие выполнения любой деятельности. Проблемы формирования готовности педагогов к использованию ИКТ и ДОТ в своей профессиональной деятельности в Казахстане рассматривались Е.В.Артыкбаевой, Е.Ы.Бидайбековым, Д.М.Джусубалиевой, Г.Б.Камаловой, А.К. Мынбаевой, Г.К.Нургалиевой, А.И.Тажигуловой, С.И.Ферхо, Б.Ж.Шариповым и др. Однако до сих пор вопрос подготовки преподавателей к профессиональной деятельности в условиях ДОТ продолжает оставаться острым.

На наш взгляд, преподаватели вуза должны знать сущность и основные принципы применения ДОТ в высшем образовании, виды цифрового образовательного контента для реализации ДОТ, современные платформы для применения ДОТ; уметь использовать ту или иную систему дистанционного обучения, создавать собственные онлайн-курсы и другие цифровые образовательные ресурсы, использовать форумы, блоги, порталы и другие инструменты для онлайн- и офлайн-консультаций студентов и профессионального общения с коллегами. В то же время уровень сформированности таких знаний и умений оставляет желать лучшего.

Нами было опрошено 128 преподавателей различных вузов таких городов, как Нур-Султан, Алматы, Аркалык, Атырау, Жесказган, Караганда, Кокшетау, Петропавловск, Семей, Уральск, Усть-Каменогорск, Шымкент, Экибастуз. Безусловно, наше исследование не претендует на исчерпывающее рассмотрение данной проблемы, однако позволяет отразить текущее состояние использования ДОТ в высшем образовании и выявить больные места.

Из 128 опрошенных 38,3%(49 человек) ответили, что уже применяют ДОТ в своей профессиональной деятельности, но нуждаются в дополнительной теоретической и практической подготовке. Имеют общее представление об этой теме, но еще не работали и хотели бы изучить ее для использования на практике59 человек (46,1%). Не имеют конкретных знаний по данной теме, но хотели бы их получить и использовать в своей деятельности 20 человек (15,6%). Таким образом, почти две трети преподавателей, по их собственной оценке, пока не готовы в полной мере применять ДОТ из-за отсутствия должных знаний и навыков.

Основой применения ДОТ в обучении для преподавателей в первую очередь является элементарная компьютерная грамотность – уверенное владение основными офисными приложениями (Word, Excel,Power Point) и Интернет. Мы предложили респондентам оценить свой уровень владения навыками работы на компьютере в баллах: 5 – высокий, 4 – выше среднего, 3 – средний, 2 – ниже среднего, 1 – низкий. Отрадно, что большинство педагогов уже уверенно владеют компьютером. Так, свое умение работать с текстовым редактором Word на высоком уровне оценили 82 преподавателя (64,1%), на уровне выше среднего – 31 человека (25%), на среднем – 14 (10,9%). Нет преподавателей, которые бы не имели таких навыков. Умеют создавать презентации в Power Point на высоком уровне 59 преподавателей (46,1%), на уровне выше среднего – 43 человека (33,6%), на среднем – 21 человек (16,4%), ниже среднего – 2 (1,6 %), на низком уровне – всего 3 преподавателя (2,3%). Умение работать в сети Интернет (пользоваться e-mail, сетевыми сообществами, образовательными ресурсами и др.) на высоком уровне оценили 78 преподавателей (60,9%), на уровне выше среднего – 32 человек (25%), на среднем – 14 (10,9%), ниже среднего – 4 человека (3,1 %). Несколько хуже, но ненамного, преподаватели владеют табличным процессором Excel: на высоком уровне с ним работает 41 преподаватель (32%), на уровне выше среднего – 36 человек (28,1%), на среднем – 38 человек (29,7%), ниже среднего и на низком уровне 13 человек (10,2%).Эти результаты показывают нам, что предпосылки для активного применения ДОТ в очном обучении со стороны компьютерной грамотности преподавателей имеются: в среднем почти 80 % пре-

подавателей владеют компьютером на уровне выше среднего.

Согласно Правилам организации учебного процесса по дистанционным образовательным технологиям в редакции приказа Министра образования и науки РК от 05.06.2019 № 259, реализация ДОТ осуществляется по телевизионным, сетевым и кейс-технологиям. В настоящее время практически все вузы реализуют *сетевые* технологии, что подразумевает использование различных сетевых систем управления обучением (Learning Management System) или сервиса через облачные вычисления. Вузы могут сами выступать разработчиками данных систем или использовать платформы сторонних организаций. Наиболее распространенными СДО в мире считаются Moodle, Canvas, GoogleClassroom, iSpringLearn и др.

Как показало наше исследование, среди преподавателей казахстанских вузов наибольшей популярностью пользуется система Moodle. Ее преимущество в том, что она предоставляет самый гибкий набор инструментов для поддержки смешанного обучения и ДОТ. Поскольку Moodle работает с открытым исходным кодом, его можно настроить любым способом с учетом конкретных потребностей вуза. Постоянное совершенствование пользовательского интерфейса делают Moodle простым в освоении и использовании. Тем не менее знает о данной системе и применяет систематически всего 15 преподавателей (11,7%), применяет ее отдельные элементы 25 опрошенных (19,5 %).В то же время 88 преподавателей (68,8%) не слышали о ней и никогда не применяли.

Что касается других упомянутых СДО, то Google Classroom применяет систематически всего 7 преподавателей (5,5%), а эпизодически или ее элементы – 21 опрошенных (16,4 %). iSpringLearn применяет систематически 7 человек (5,5%), так же, как и ее элементы 7 опрошенных (5,5 %).97,7% (125 человек) ничего не слышали о такой популярной бесплатной платформе с открытыми кодами, как Canvas, ее элементы применяют всего 3 опрошенных (2,3 %).

Преподаватели также назвали такие СДО, как Edmodo, которую применяют эпизодически 6 человек (4,7%); отечественные платформы: Platonus – 9 человек (7%), Univer – 5 человек (3,9%), TUS 2.0 – 1 (0,8%). Как показала практика, данные отечественные системы предназначены больше для обеспечения административно-управленческих функций, нежели чем реализации процесса обучения как такового.

4 Также требованием сегодняшнего дня является применение в высшем образовании массовых открытых онлайн-курсов (МООК), которые реализуются на собственных или на других онлайн-платформах, утвержденных вузом. Массовый открытый онлайн-курс (МООК) – обучающий курс с массовым интерактивным участием и открытым доступом через Интернет. В качестве дополнений к традиционным материалам учебного курса, таким как видео, чтение и домашние задания, МООК дают возможность использовать интерактивные форумы пользователей, которые помогают создавать и поддерживать сообщества студентов и преподавателей. Как отмечают исследователи, МООК обладают значительным потенциалом в развитии доступного и качественного профессионального образования [Андреев А.А., 2014, 155 с., Джусубалиева Д.М., Шарипов Б.Ж., 2018, 85 с., Kim J. http://www.insidehighered.com/blogs/technology-and-learning/why-every-university-does-not-need-mooc, Уваров А. Ю., 2015, 180 с.]. На платформах МООК размещаются лучшие программы обучения мирового уровня, разработанные ведущими университетами и компаниями.

К сожалению, осведомленность наших преподавателей о зарубежных платформах МООК оказалась крайне низкой. Так, о платформе Coursera, пользователями которой являются более 45 миллионов человек за рубежом, знали всего 23 человека из опрошенных, что составляет всего 18 %, из них систематически применяет эту платформу только 8 педагогов (6,3%), а эпизодически – 15 (11,7 %).О такой популярной за рубежом платформе, как Khan Academyслышали12 преподавателей (9.4%), только 1 из них применяет эту платформу постоянно (0,8%), а 11 обращаются к ней эпизодически (8,6%). Futurelearn применяют только 6 человек (4,7 %), SkillAcademy – 5 человек (3,9%), Udacity эпизодически используют только 4 человека (3,1%). 1 преподаватель использует платформу Edx.

Лидером среди казахстанских университетов по внедрению МООС является Казахский национальный университет им. аль-Фараби. С 2014-2015 учебного года Центр дистанционного образования КазНУ им.аль-Фараби совместно с профессорско-преподавательским составом начал работу по созданию МООК, в настоящее время функционирует собственная платформа МООК на основе системы Open edX: http://open.kaznu.kz. Однако о данной платформе хорошо осведомлены и применяют систематически только 8 (6,3%), время от времени – 4 опрошенных (3,1 %), не знали о ней 116 преподавателей из опрошенных, что составляет 90,6%.

В 2016 году двенадцать вузов РК подписали «Соглашение об образовании Консорциума по сетевой форме реализации образовательных программ с использованием онлайн курсов», согласно которому разработана Национальная платформа открытого образования (НПОО) - http://moocs.kz/. Современная платформа «Открытое образование» предлагает онлайн-курсы по базовым дисциплинам бакалавриата, изучаемым в вузах Казахстана. В настоящее время партнерами НПОО являются 25 вузов РК. Однако эту платформу никто из опрошенных не указал, как и платформу «Открытый университет Казахстана»https://openu.kz/. Таким образом, в среднем

более 90 % преподавателей из опрошенных никогда ничего не слышали ни о каких платформах МООК – ни зарубежных, ни отечественных.

Дистанционные образовательные технологии реализуются с проведением учебных занятий в режиме «on-line» и «off-line».Учебные занятия в режиме «on-line» предусматривают процесс учебного взаимодействия участников образовательного процесса в режиме реального времени с применением цифровых технологий (вебинары, видеоконференция), что требует от преподавателей уверенноговладения соответствующими приложениями: Skype, ZOOM, TrueConf, Microsoft NetMeeting и т.п. Наибольшей популярностью у преподавателей для общения со студентами на расстоянии пользуется программа Skype, которую знают и систематически применяют 35 человек (27,3%), а эпизодически – 10 опрошенных (7,8 %).Приложение ZOOM систематически применяет 7 преподавателей (5,5%), эпизодически – 8респондентов (6,3 %). TrueConf и Microsoft NetMeeting эпизодически используют 8 (6,3 %) и 13 опрошенных (10,2 %) соответственно. Также для общения и проведения вебинаров преподаватели используют CommFort, на который указали 3 человека, по одному человеку назвали приложения AdobeConnect, CiscoWebEx, YouTube, MirapolisVirtualRoom, ClickMeeting. Можно сделать вывод, что уровень владения преподавателями инструментами организации взаимодействиясо студентами и коллегами низок, так как в среднем 87 % опрошенных не знали о них и ими не пользовались.

Учебные занятия в режиме «offline» предусматривают процесс учебного взаимодействия, при котором общение преподавателя и обучаемого проходит асинхронно, когда студент самостоятельно изучает цифровой образовательный контент, предоставленный вузом, выполняет задания, с последующей сдачей рубежного и (или) итогового контроля). Контентное обеспечение является системообразующим компонентом учебного процесса с использованием ДОТ. Казахстанские преподаватели имеют определенный опыт в разработке различных видов цифрового образовательного контента, на что указал 51 человек, что составляет почти 40 %. В то же время 77 преподавателей (60,2%) не имеют собственных разработок.

Ровно половина опрошенных – 64 преподавателя – пользуются образовательными ресурсами сети Интернет 50%, из них систематически – 17 человек (13,3 %), эпизодически– 47 респондентов (36,7 %). Соответственно вторая половина Интернет-ресурсы не использует.

Таким образом, из проведенного исследования можно сделать вывод, что готовность профессорско-преподавательского к применению ДОТ остается все еще низкой. Налицо явное противоречие: с одной стороны, большинство преподавателей уверенно владеют компьютером и основными офисными приложениями, с другой стороны – обладают крайне низкой осведомленностью о платформах МООК, о системах дистанционного обучения и других инструментах, реализующих ДОТ.

Очевидно, что готовность преподавателей к применению ДОТ является одним из серьезнейших факторов инновационного развития современного профессионального образования. В современных вузах должны работать высококвалифицированные преподаватели, хорошо знающие педагогические и технические возможности ДОТ, владеющие системами дистанционного обучения и технологиями дистанционного взаимодействия со студентами и коллегами.

Назрела острая необходимость в кратчайшие сроки ликвидировать пробелы в методической подготовке ППС в области применения ДОТ, для чего в массовом порядке требуется проводить курсы повышения квалификации «Дистанционные образовательные технологии в высшем образовании».

В связи тем, что цифровые технологии постоянно модернизируются, появляются различные технологические новинки, требующие от педагогов их освоения, мониторинг профессионального уровня преподавателей в области применения ДОТ и повышение их квалификации необходимо проводить регулярно. Безусловно, требуется доработка и нормативно-правовой базы – в частности, продумать и разделить функции и нормы времени преподавателя-тьютора и преподавателя-разработчика цифрового контента, продумать вопросы мотивации и распределения учебной нагрузки преподавателей вузов, задействованных в реализации ДОТ и др.

Таким образом, подготовка ППС к применению ДОТ является необходимой предпосылкой успешной реализации и эффективности дистанционного обучения. Решение проблемы подготовки преподавателей вузов к применению ДОТ будет способствовать более широкому использованию их высокого потенциала в казахстанском образовании, что в свою очередь позволит обеспечить более высокое качество и доступность высшего профессионального образования для широких слоев населения.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Послание Первого Президента РК Н. Назарбаева народу Казахстана от 31 января 2017 года «Третья модернизация Казахстана: глобальная конкурентоспособность».

2. Послание Президента РК К.Ж. Токаева народу Казахстана от 2 сентября 2019 года «Конструктивный общественный диалог – основа стабильности и процветания Казахстана».

3. Education And Training Monitor // European Commission, 2013.

4. Андреев А.А. Российские открытые образовательные ресурсы и массовые открытыедистанционные курсы. // Высшее образование в России. – 2014. – № 6. – С. 150-155.

5. Джусубалиева Д.М. Теоретические основы формирования информационной культуры студентов в условиях дистанционного обучения: дисс. ... д.пед.н. — Алматы, 1997.

6. Джусубалиева Д.М., Шарипов Б.Ж. Этапы создания и реализации МООК для организации дистанционного обучения: Учебно-методическое пособие. – Алматы:КазУМОиМЯ им. Абылай хана, 2018.

7. Достоинства и недостатки дистанционного обучения // Информационный сайт «Образование: пути к успеху». http://www.obrazovanieufa.ru/Vuz/Dostoinstva_i_nedostatki_distantsionnogo_obucheniya.htm (дата обращения: 27.01.2020 г.).

8. Иванченко Д. А. Системный анализ дистанционного обучения: монография. — М.: Союз, 2005.

9. Kats, Y. Learning Management System Technologies and Software Solutions for Online Teaching: Tools and Applications: Tools and Applications. — Information Science Reference, 2010.

10. Kim J. Why Every University Does Not Need A MOOC — URL: http://www.insidehighered.com/blogs/technology-and-learning/why-every-university-does-not-need-mooc

11. Nurgalieva G., Artykbayeva Y. Content Provision for Information and Educational Environment in the Republic of Kazakhstan // ICT in Teacher Education: Policy, Open Educational Resources and Partnership: Proceedings of International Conference IITE-2010. – UNESCO, 2011 – С. 112-117.

12. Теория и практика дистанционного обучения / под ред. Е. С. Полат. — М.: Академия, 2004.

13. Тусубаева Ж.М. Методика организации дистанционной формы обучения в системе высшего профессионального образования: автореф. ... канд. пед. наук: 13.00.08. – Алматы, 2004.

14. Уваров А. Ю. Зачем нам эти Муки // Информатика и образование. – № 9 (268). –2015. – С.3-18.

15. Более 230 млрд тенге направлено на поддержку инвалидов – Минтруда. 14 Октября, 2019 17:53 - Режим доступа: https://strategy2050.kz/ru/news/bolee-230-mlrd-tenge-napravleno-na-podderzhku-invalidov-mintruda/(дата обращения: 27.01.2020 г.).

UDC 930.1

Begimbayeva Zhibek Saginbayevna
Candidate of Sc.History, Associate Professor
Aktobe Regional State University named after K.Zhubanov
Aktobe, Republic of Kazakhstan

THE USE OF INTERNATIONAL EDUCATIONAL PROGRAMS AS A TOOL FOR INTEGRATION OF KAZAKHSTAN UNIVERSITIES INTO THE INTERNATIONAL EDUCATIONAL SPACE

Түйін. Қазіргі таңда халықаралық академиялық ұтқырлық Қазақстандық университеттердің халықаралық білім беру кеңістігіне интеграция құралы ретінде маңызды рөл атқарады. Бұл мақалада «Мәулана» халықаралық академиялық алмасу бағдарламасының Қазақстан Республикасында Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университетінің тәжірибесі аясында іске алғаны қарастырылады. «Мәулана» атты халықаралық академиялық алмасу бағдарламасының мақсаты студенттер мен оқытушылардың Түркияның жоғары оқу орындары арасында алмасу және басқа мемлекеттердің оқу орындарымен алмасу болып табылады.

Түйінді сөздер: халықаралық білім бағдарламасы, университет, академиялық ұтқырлық, интеграциялық процестер.

Резюме. Международная академическая мобильность в современное время играет существенную роль как инструмент интеграции казахстанских вузов в международное образовательное пространство. В статье рассматривается использование международной программы «Мевлана» в Республике Казахстан на опыте Актюбинского регионального государственного университета имени К.Жубанова. Целью международной программы академического обмена «Мевлана» является обмен студентами и преподавателями между высшими учебными заведениями Турции и высшими учебными заведениями других стран.

Ключевые слова: международная образовательная программа, университет, академическая мобильность, интеграционные процессы.

Summary. International academic mobility in modern times plays a significant role as an instrument for integrating Kazakhstani universities into the international educational space. The article considers the use of the international program "Mevlana" in the Republic of Kazakhstan on the experience of Aktobe Regional State University named after K. Zhubanov. The purpose of the international academic exchange program "Mevlana" is to exchange students and teachers between higher educational institutions of Turkey and higher educational institutions of other countries.

Keywords: international educational program, university, academic mobility, integration processes.

INTRODUCTION

The strategy of international cooperation of universities is aimed at developing international programs that contribute to increasing the level and prestige of Kazakh education, as well as promoting its integration into the international market of educational services.

Many years of experience gained in this area by Kazakh universities has made it possible to form the necessary key competencies in the field of organizing the educational process, ensuring quality, linguistic and intercultural communications, as well as conducting scientific research, and create conditions for the implementation of large-scale international projects.

The main goal of creating and functioning international educational programs is to train highly qualified personnel in the field of education and science on the basis of transferring to students domestic and foreign experience, modern knowledge and advanced technologies, in accordance with the needs of Kazakhstan, as well as foreign and joint companies operating in the Republic of Kazakhstan.

The formation of international educational programs in Kazakhstani universities is based on the main provisions of the Bologna process. The Bologna process is the process of rapprochement and harmonization of higher education systems in Europe in order to create a single European higher education space. The official date for the start of the process is considered to be June 19, 1999, when the Bologna Declaration was signed. [1].

In 2010, a final decision was made in Budapest on Kazakhstan's accession to the Bologna Declaration. Kazakhstan is the first Central Asian state recognized as a full member of the European educational space. [1].

Within the framework of the Bologna process of academic mobility of students, teachers

and administrative staff of universities, great importance is attached. International academic mobility in modern times is considered as a factor contributing to improving the quality of education and integrating Kazakh universities into the international educational space.

The importance of mobility is always stated in the Bologna documents. The Great Charter of Universities states: "As in the distant early years of their history, universities encourage the mobility of teachers and students". This installation was developed in the Joint Declaration of the four Ministers of Education (Sorbonne, 1998): "The open European space of higher education has countless prospects, undoubtedly respecting our diversity, but requiring, on the other hand, constant efforts to remove obstacles and create conditions for learning and learning that will strengthen mobility and strengthen cooperation". It also notes that "both at the first level of higher education and at the second level, students should be encouraged to spend at least one semester at universities outside their country. At the same time, more and more teachers and researchers should work in European countries, in addition to their own" [2].

The Bologna Declaration formulates objectives in this area: "Promote mobility by overcoming obstacles, the effective exercise of freedom of movement, paying special attention to: for students - access to educational institutions and related services; for teachers, researchers and administrative staff - recognition and confirmation of periods spent in European countries for the purposes of research, teaching and retraining, without violating their status and legal rights" [2].

One of the main goals of the Bologna process is "to promote mobility by overcoming obstacles to the effective implementation of free movement".

MAIN PART

To enhance the use of the principles of the Bologna process and guarantees for the quality of education in the formation of international educational programs, teachers and students take part in a number of different international educational programs, such as "Mevlana", the German Academic Exchange Service (DAAD) and others.

The purpose of the international academic exchange program "Mevlana" is to exchange students and teachers between higher educational institutions of Turkey and higher educational institutions of other countries. Academic exchange between higher education institutions of Turkey and higher education institutions of other countries became possible after the official publication of the program provisions on August 23, 2011 (No. 28034) [3].

Students can study abroad from one (minimum) or two (maximum) semesters. Teachers can give lectures abroad from one week (minimum) to three months (maximum). Accordingly, students and teachers from any country can benefit from this program by studying or holding lectures at the invitation of Turkish higher education institutions.

The "Mevlana" exchange program got its name in honor of the Sufi mystic poet Mevlana, whose real name is Muhammad Jalaleddin. Mevlana was born in 1207 near the province of Khorasan, in the city of Belkh, currently located within the borders of Afghanistan. The name "Mevlana" was used by Sufi Shamsi Tabrizi, with whom the poet was associated with strong friendship, Mevlana's son Sultan Veled, as well as fans of the poet and is actually a symbol identified with Muhammad Jalaleddin. Mevlana is also known in the Western world under the name Rumi. Mevlana lived in the 13th century, but is a Sufi poet whose work is beyond the control of time. Mevlana considered all people equal, as evidenced by his famous lines: "Come, come, whoever you are, come!" [3].

The poet Mevlana, who had endless tolerance, coupled with mercy and unlimited humanity, had a great influence not only on the world of Islam, but also on the whole of humanity. Throughout the world, Mevlana is recognized as an intellectual with his own view of people and life. In honor of the 800th anniversary of the poet's birth, 2007 year was declared by UNESCO the year of Mevlana and tolerance. [4].

Throughout the time that Mevlana devoted to education, he visited educational institutions in various cities and countries, both as a student and as a scientist. Mevlana attached particular importance to the concept of "exchange" in his life and philosophy.

Implementation of the international program of academic exchange "Mevlana" in the Republic of Kazakhstan on the experience of Aktobe Regional State University named after K. Zhubanov. For the first time, a teacher at Aktobe Regional State University named after K. Zhubanov went to lecture at the Turkish University under the Mevlan academic exchange program. Associate Professor of the Department of National History and Historical Disciplines, Candidate of Historical Sciences Zhibek Begimbayeva gave two-week lectures to graduate students at Bilecik Sheikh Edibali University (Turkey) [5].

Bilecik Sheikh Edibali University is located in the city of Bilecik in the northwestern part of the Republic of Turkey. Bilecik Sheikh Edibali University was opened on May 29, 2007 by order No. 5662 of the Ministry of Education and Science of the Republic of Turkey. Ranked 15th in Turkey [6].

16097 students study at the university. The faculty includes 554 teachers. There are 3 institutes at the university: Institute of Natural Sciences, Institute of Medical Sciences, Institute of Sociological Sciences. The university has 6 faculties: Natural Sciences and Literature; Art and design; Economics and management; Islamic Sciences; Faculty of Engineering and Technology; Agriculture and nature. The university has two-year schools and higher schools [6].

Associate Professor Zhibek Begimbayeva

devoted her first classes to the history of the Republic of Kazakhstan. She prepared detailed lectures and presentations that aroused genuine interest and enthusiasm among Turkish students. Students of the Turkish university were also fascinated by a detailed presentation about the history of Aktobe city and Aktobe Regional State University named after K. Zhubanov. During these lectures, students showed a keen interest in the history of the Republic of Kazakhstan, the history of Turkic peoples. In particular, their questions were about Kazakh traditions, about Turkic-speaking states and about the history of the Middle Ages [5].

In the discipline "Globalization Processes: Theory and Modernity," Associate Professor Begimbayeva Zhibek Saginbayevna gave a course of lecture classes. During the working trip, Associate Professor Begimbayeva Zhibek met with Rector Ibrahim Tash and with the faculty of the University of Bilecik Sheikh Edibali [5]. Turkish colleagues were impressed by the stories about the immense steppes of Kazakhstan, about the large territory and multi-ethnicity of the country.

Academic mobility has always been the driving force behind higher education. The goal of international academic mobility programs for students and teachers is the internationalization of higher education, cultural integration of young people from different countries, familiarization with the culture and education system of another country and, of course, the emergence of new friends, increasing the level of proficiency in a foreign language, gaining professional experience [7].

Integration processes taking place in the world community in all spheres of human activity also affected the higher education system. Currently, a single world educational space is being formed, expressed primarily in the harmonization of educational standards, approaches, curricula, specialties in different countries of the world. The open educational space implies an increase in the mobility of students and cooperation of university teachers from different countries, which is expected to contribute to the success of citizens in the chosen profession, improve the system of employment of university graduates, and increase the status of these countries in the field of education [8].

CONCLUSION

In modern conditions, the integration of Kazakhstan into the world educational space becomes an inevitable process, a factor in the viability of Kazakhstan's universities. At the state level, the tasks of harmonizing the educational system and creating a system for assessing the quality of education are at the national level. The implementation of these principles is to be carried out directly by universities. [8].

As integration processes develop in society, interest in the problem of academic mobility increases, which in turn becomes the impetus for the development of international educational programs that will contribute to the study of foreign languages, the understanding of different cultures, and intercultural communication of students. In a modern society characterized by globalization and internationalization, the international academic mobility of students and teachers contributes to the effectiveness of the higher education system as a whole.

REFERENCES:

1. [Electronic resource]. - Access mode: http://www.voeto.ru/nuda/bolonskij-process-bolonskij-process-v-kazahstane/main.html

2. Bologna Declaration and International Academic Mobility - Basic Provisions and Definitions: Study Guide / Growth State University of ways of communication. - Rostov n / a, 2011. -- 38 p.

3. [Electronic resource]. - Access mode: Official site of the program: http://www.yok.gov.tr/web/mevlana.

4. [Electronic resource]. - Access mode: http://donnuet.education/attachments /2016/ mevlana/ informacija-programma-mevljana.pdf

5. Kustanova S. Associate Professor Zhibek Begimbaeva gives a course of lectures to students of a Turkish university - News of Zhubanov University [Electronic resource]. - Access mode: http://news-ru.arsu.kz/?p=8077&_utl_t=mr

6. [Electronic resource]. - Access mode: University website: http://www.bilecik.edu. tr/

7. Senchenko E.K., Mikhailova T.A. International academic mobility of students of Russian universities. // "Scientific community of students of the XXI century. Social Sciences ": Electronic collection of articles based on the materials of the XIII student international scientific and practical conference. - Novosibirsk: Ed. ANS "SibAK". - 2016. - No. 5 (41) / [Electronic resource]. - Access mode: – URL: http://www.sibac.info/archive/ Social/5(41).pdf.

8. Sadvakasova Zh. K. Integration of higher education of Kazakhstan into the international educational space // Bulletin of KazNPU named after Abay, series International relations, 2014, Almaty. Access mode: University website:– https://articlekz.com/article/19297

УДК 378.091.12

Булатбаева Кулжанат Нурымжановна
доктор педагогических наук,
профессор кафедры иностранной филологии
Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева
г. Нур-Султан

Капенова Жанарсын Жуматовна
кандидат педагогических наук,
ассоциированный профессор кафедры «Иностранная филология»
Павлодарский государственный университет им. С. Торайгырова
г. Павлодар

АВТОРСКИЕ РАЗРАБОТКИ ПЕДАГОГОВ В СИСТЕМЕ ОБРАЗОВАНИЯ РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Түйін. Мектеп мұғалімдерінің зерттеу жұмыстарын жүйелеу мәселесі қарастырылып отыр. Педагогтардың әдістемелік әзірлемелерінің тәжірибелік маңыздылығын арттыру, білім беру жүйесіндегі мемлекеттік міндеттерді ескере отырып зерттеу тақырыбын анықтау, өндіріс және әлеуметтік өмірдегі шешілмеген мәселелерді ескеру, болашақ мамандыққа бейімдеу жұмыстарының нәтижесін сипаттау - осы мақаланың кілтті сұрақтары болып саналады. Мұғалімдердің зерттеу жұмыстарын жетілдіру бойынша ұсыныстар оқушылардың ғылыми жобаларымен ұштастырылып берілген зертеу жұмыстарының тақырыптары арқылы көрсетілген.

Түйінді сөздер: зерттеу, әдістемелік әзірлеме, мұғалім, зерттеу әрекеттерін кіріктіру, білім беру жүйесіндегі мемлекеттік міндеттер, үндірістің шешілмеген мәселелері, жұмыс беруші.

Резюме. Рассматривается проблема систематизации направлений исследовательской деятельности учителей школ. Усиление практической значимости методических разработок педагогов, выбор тем исследования с учетом государственных задач в системе образования, ориентация на нерешенные проблемы производства и социальной жизни, описание полученных результатов по профилизации образования – таковы ключевые вопросы настоящей статьи. К рекомендациям по совершенствованию исследований школьных учителей дан иллюстративный материал взаимосвязи тем школьных научных проектов и методических разработок.

Ключевые слова: исследование, методическая разработка, учитель, интеграция исследовательской деятельности, государственные задачи в системе образования, нерешенные проблемы производства, работодатель.

Summary. The problem of systematizing the research activities of school teachers is being considered. Strengthening the practical significance of methodological developments of teachers, choosing research topics taking into account state tasks in the educational system, focusing on the unresolved problems of production and social life, describing the results on profiling education are the key issues of this article. Recommendations for improving the research of school teachers are provided with illustrative material on the relationship between the themes of school scientific projects and methodological developments.

Keywords: research, methodological development, teacher, integration of research activities, state tasks in the education system, unresolved problems of production, employer.

Введение

Реформы связаны с общим развитием государства. Основные направления развития политики, экономики и социальной сферы определяют стратегические задачи в сфере развития человеческого капитала.

На протяжении десятка лет выработаны ключевые позиции реформирования школьной образовательной системы.

Перечислим основные из них:

- духовное обновление общества с учетом национальных ценностей казахского народа («Руханижаңғыру»)[*Нұрсұлтан Назарбаев. Болашаққа бағдар: руханижаңғыру*];

- развитие трехъязычияв школе в условиях глобализации общества [*Концепция развития иноязычного образования Республики Казахстан*];

- формирование финансовой грамотности школьников [*Об особенностях организации образовательного процесса в общеобразовательных школах Республики Казахстан в 2019-2020 учебном году*];

-формирование информационно – коммуникационной грамотности школьников[*Об особенностях организации образовательного процесса в общеобразовательных школах Республики Казахстан в 2019-2020 учебном году*];

- формирование функциональной грамотности школьников как сложной составляющей [***Национальный план действий по развитию функциональной грамотности школьников на 2012 - 2016 годы.*** *Постановление Правительства РК от 25 июня 2012 года №832*];

- практикоориентированное обучение предметам[*Об особенностях организации образовательного процесса в общеобразовательных школах Республики Казахстан в 2019-2020 учебном году*];

- формирование здорового образа жизни как сложной системы самосохранения, саморазвития, самореализации[***Национальный план действий по развитию функциональной грамотности школьников на 2012 - 2016 годы.*** *Постановление Правительства РК от 25 июня 2012 года №832*];

- развитие инклюзивного образования [*Разработка рекомендаций по организации обучения детей с особыми образовательными потребностями по 8 категориям в условиях инклюзивного образования. Методические рекомендации*];

- андрогогика как направление образования, повышение квалификации, самообразование и воспитание взрослых; в условиях глобализации приобретает важное значение как фактор социальной стабилизации общества;

- экологизация образования в целях формирования экологической культуры [*KulzhanatN. Bulatbayeva , GainiDlimbetova, GuzaliyaFahrutdinova Cognitive-Communicative Technology Of Bilingual Education As Condition Of Formation Of Ecological Competence*];

- интеграция содержания разных дисциплин в целях решения экономических и социальных проблем общества через междисциплинарный подход к образованию.

Основная часть

В настоящее время учителя преодолели первый этап развития исследований в школе [*Общие требования к методическим разработкам учителей (методические рекомендации) Осипова Л.Г., Малышева И.Ю.*]. Однако исследования учителей в школе должны быть ориентированы не только на внутренние процессы в школе. Направления исследования учителей не должны носить стихийный характер, важно, чтобы они находились в системе исследовательской деятельности школы, а далее и системы образования города, района, области, региона. С чем это связано? Прежде всего с тем, что сегодня нужно готовить к жизни молодое поколение, исходя из запроса в специалистах. Поэтому исследовательская деятельность педагогов должна решать как проблему повышения эффективности учебно-воспитательного процесса, так и вопросы ранней профилизации школы через формирование интересов учащихся к той или иной дисциплине.

В настоящее время пришло время начать второй этап – систематизация направлений исследований в школе, определение соотношения запроса экономики государства и ранней профилизации школьного образования. Приведу пример. Сейчас во всех школах учителя немецкого языка перестроились на английский язык, так как не стало необходимости в немецком языке как школьном предмете (благо, в их дипломах было прописано 2 иностранных языка (второй английский)). Министерство образования на основе международного сотрудничества с Германией взяло курс на восстановление немецкого языка как школьного предмета, так как сегодня немецкий язык – это язык технологии машиностроения, технологий повышения качества промышленной и пищевой продукции. В результате такого решения в школах не будет хватать специалистов. Поэтому уже сегодня важно начать работу с учащимися, чтобы они были ориентированы на выбор специальности «учителя немецкого языка». И актуальной становится исследовательская проблема для учителя «Пути повышения интереса школьников к немецкому языку». Кроме того, к немецкому языку следует привлекать не только будущих филологов – учителей немецкого языка, но и будущих технологов пищевой промышленности, будущих машиностроителей и т.д. Этот пример наглядно показывает, что нужно всегда учитывать запрос государства в специалистах конкретного направления. Нам всем известно, что наше государство только сейчас перстраивает рельсы на производство, чтобыиз сырьевого придатка преобразоваться в страну производственных технологий по ключевым направлениям. Нам нужны специалисты для развития тяжелой промышленности. Школа уже должна думать над этим. Исследовательская деятельность учителя должна находиться в русле государственных проблем развития экономики нашей Республики.

Как провести систематизацию исследовательской деятельности педагогов и направить их в нужное русло? Чтобы их идеи работали не только на повышение их категории, а работали на реализацию планов государства?

Один из путей определения направлений научных разработок учителя – опора на банк проблем, полученный от работодателей разных сфер деятельности. Такой банк проблем, систематизированный в МОН РК, должен быть переработан каждым педагогическим коллективом школы. Кадровый состав школы имеет свой потенциал проведения исследований в том

или ином направлении. Исходя из нерешенных проблем, школа формирует темы исследований учителей с учетом их научных интересов и возможностей. Только в этом случае мы преодолеем стихийный характер исследований учителей, когда энергия педагогических кадров будет использоваться в нужном для государства русле, когда на основе профилизации подрастающая молодежь будет ориентирована на дефицитные в Казахстане специальности.

Следующий аспект – интеграция исследовательской деятельности учителя с запросами работодателей. Поэтому одним из критериев к разработкам учителей должно быть наличие оценки работодателя, присутствие его в процессе исследовательской деятельности, оказание помощи учителю в проведении вместе с учащимися соответствующего эксперимента или других испытательных работ, проведение совместных экономических расчетов, построение различных схем и моделей, которые нужны для производства. Этот аспект в настоящее время не учитывается совсем. Возможно, есть учителя, которые в силу необходимости решения поставленной проблемы, обращались к опыту работодателей. Но зачастую их труд не фиксируется в разработках учителей.

Важно в школах расширить работу по реализации производственной практики, которая не должна проходить формально. Исследовательская деятельность учителей будет эффективной, если она тесно связана с производственной практикой.

Следующий важный вопрос – интеграция деятельности учителей разных дисциплин в решении одной общей проблемы.

Так, исследовательские работы в направлении духовного обновленияобщества с учетом национальных ценностей казахского народа («Руханижаңғыру») могут проводиться совместно учителями-историками, учителями- языков и литературы, педагогами-психологами. При этом обозначенная тема должна раскрыться в трех-четырех аспектах: историческом, литературном, языковом, психолого-педагогическом.

Исследовательские работы в направлении развитиятрехъязычияв школе могут иметь многовекторный характер: учителя трех языков могут представить сравнительно-сопоставительные, лингвокультурологические, методические совместные труды.

Проблему формирования финансовой грамотности школьников в исследовательских работахмогут параллельно решать учителя математики, основ экономики, информатики, мастера производственных практик.

Процесс формирования информационно-коммуникационной грамотности школьниковинтегрируется в исследовательской деятельности учителя информатики и учителей любых других дисциплин, так как в каждом предмете есть свои единицы обучения, которые могут быть представлены в структурированном виде (по семантике, по функции и т.д.).

Функциональная грамотность представляется семью ключевыми компетенциями - личностной, коммуникативной, информационной, технологической, гражданской, управленческой, социальной. Компетенции могут статья объектом исследования учителей как по отдельности, так и в совокупности, как в рамках одного предмета, так и в условиях интеграции нескольких дисциплин. Особую значимость имеет формирование технологической компетенции, при решении такой проблемы важно участие специалистов с производства (в зависимости от сферы деятельности). Этот аспект предполагает также решение в исследованиях проблемы практикоориентированного обучения предметам. Особая потребность возникает в отслеживании сформированности этих компетенций в рамках изучаемых дисциплин. Запрос в исследованиях учителей касается системыкритериальной системы оценивания. Ведь каждая дисциплина имеет свою специфику. От знаний до применения в рамках каждой дисциплины разрабатываются параметры и критерии оценивания. В этом аспекте каждый учитель может реализовать свой творческий подход к решению проблемы.

Формирование здорового образа жизни как сложной системы самосохранения, саморазвития, самореализации находится в русле экологизации образования. В этом аспекте важна интеграция исследовательской деятельности учителя биологии, химии, физкультуры, самопознания, истории (изучение традиций народов), литературы (изучение стиля жизни героев, например, Обломов и Штольц как два литературных антипода). Когда целая группа учителей решает совместно одну проблему, то ими разрабатывается концепция по теме исследования. Это, в свою очередь, определяет направление деятельности школы.

Развитие инклюзивного образования предполагает прежде всего социализацию детей с ограниченными возможностями. Эта проблема также многоаспектная, и возможны разные формы интеграции исследовательской деятельности учителей (в зависимости от решаемой проблемы).

Новым направлением исследовательской деятельности педагогов могут быть работа с родителями, что находится в русле андрогогики: в новых условиях дистанционного обучения родители нуждаются в психологической консультации, в консультациях по предметам, в трудовом и духовно-нравственном воспитании и т.д. Эти проблемы могут стать объектом исследования педагогов школы.

Экологизация образования в целях форми-

рования экологической культуры школьников – особая область исследования. Школы могут взять целый стратегический курс экологизации образования, когда в каждом изучаемом предмете предусматривается экологический компонент в благоприятных для этого условиях (если тема предполагает рассмотреть тотт или иной экологический вопрос).

Таким образом, исследовательская деятельность учителей должна быть плановой, находиться в русле решения государственных задач в системе образования, представлять собой целостное научное исследование, основанное на интеграции содержания разных дисциплин в целях решения экономических и социальных проблем общества.

Приведем примеры названий методических разработок на примере исследовательской работы с учащимися (Таблица 1).

Таблица 1- Примерные формулировки тем методических разработок учителей во взаимосвязи с темами исследовательских работ учащихся

Темы научных проектов учащихся	Темы методических разработок учителей
Репертуар активных казахско-русско-английских конструкций по физике (7 -11 классы) Практическая значимость: основа для составления трехъязычных учебников по развитию англоязычной речи по профилю	Пути совершенствования грамматического строя английской речи на уроках физики (авторы: учитель английского языка, учитель казахского языка, учитель русского языка, учитель физики)
Изготовление экологически чистых моющих средств для бытовых нужд Практическая значимость: поиск собственных казахстанских путей производства растворов для быта	Формирование исследовательских навыков учащихся в рамках предмета «Химия» (на примере изготовления экологически чистых моющих средств для бытовых нужд). (авторы: учитель химии и биологии,)
Процедуры сбора, хранения, переработки (конкретного лекарственного растения) и изготовления мази для .... Практическая значимость: поиск собственных казахстанских путей производства лекарства	Формирование начальных фармацевтических навыков учащихся на уроках биологии и химии (на примере изучения свойств растений местности) (авторы: учитель биологии и химии, фармацевт с производства, учитель географии по выявлению мест произрастания исследуемых растений)
Сценарии взаимоотношения молодых и взрослых людей в казахском обществе (XV-XXI века) Практическая значимость: использование материалов на уроках самопознания, на классных часах	Пути социализации современных школьников на основе преемственности казахских народных традиций (учитель казахского языка и литературы, учитель истории Казахстана, учитель самопознания, психолог)

Заключение

Темы школьных научных проектов должны быть конкретными, решать полезные для развития казахстанской экономики, для сохранения национальной идентичности проблемы,которые формируют интерес учащихся к той или иной сфере науки, способствуют ранней профилизации обучения. Методические разработки учителя должны быть построены на полученных результатах обучения, результатах формирования начальных исследовательских навыков учащихся. В таком случае интеллектуальный потенциал учителя будет способствовать решению государственных задач в системе образования.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1.Нұрсұлтан Назарбаев. Болашаққа бағдар: руханижаңғыру// https://go.mail.ru/redir?type

2.Концепция развития иноязычного образования Республики Казахстан\\Казахский университет международных отношений и мировых языков им. Абылай хана- Алматы, 2010 (*научное руководство* – д.ф.н., профессор, академик МАН ВШКунанбаева С.С.)

3. Об особенностях организации образовательного процесса в общеобразовательных школах Республики Казахстан в 2019-2020 учебном году. Инструктивно-методическое письмо. НАО им. Ы.Алтынсарина//https://rao.kz/normativnye-dokumenty/instruktivno-metodicheskie-pisma/674-instruktivno-metodicheskoe-pismo-2019-2020.html

4.Национальный план действий по развитию функциональной грамотности школьников на 2012 - 2016 годы. Постановление Правительства РК от 25 июня 2012 года №832// https://www.inform.kz/ru/utverzhden-nacional-nyy-plan-deystviy-po-razvitiyu-funkcional-noy-gramotnosti-shkol-nikov-na-2012-2016-gody_a2478586

5. Разработка рекомендаций по организации обучения детей с особыми образовательными по-

требностями по 8 категориям в условиях инклюзивного образования. Методические рекомендации/. Национальная академия образования им.Ы.Алтынсарина/ https://nao.kz/blogs/view/2/740

6. KulzhanatN.Bulatbayeva, GainiDlimbetova, GuzaliyaFahrutdinova Cognitive-Communicative Technology Of Bilingual Education As Condition Of Formation Of Ecological Competence//European Proceedings of Social and Behavioral Sciences Journal. – UK, 2018 - P.185-192\\Conference Paper (PDF Available) · September 2018 *with* 12 ReadsDOI: 10.15405/epsbs.2018.09.22 Conference: IFTE 2018 - 4th International Forum on Teacher Education

7. Общие требования к методическим разработкам учителей (методические рекомендации) Осипова Л.Г., Малышева И.Ю.// https://smekni.com/a/280004/obshchie-trebovaniya-k-metodicheskim-razrabotkam-uchiteley-metodicheskie-rekomendatsii/

УДК 37. 015. 3

Жантемирова Мадина Балтабаевна
докторант PhD,
ст.преподаватель кафедры педагогики, психологии и социальной работы
КГУ им. Ш.Уалиханова
Кокшетау, Казахстан

Стукаленко Нина Михайловна
доктор педагогических наук, профессор, академик,
директор ФАО «НЦПК «Өрлеу» «ИПК ПК по Акмолинской области»

РАЗВИТИЕ ИННОВАЦИОННОГО ТВОРЧЕСТВА СТУДЕНТОВ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ ВУЗА

Түйін. Мақалада жоғары кәсіби білімді модернизациялау жағдайында студенттердің инновациялық шығармашылығын дамыту мәселесін зерттеудің жалпыланған нәтижелері келтірілген. Қазақстандық білім беру жүйесіндегі инновациялық процестерін жетекші тенденциялары жағдайында студенттердің шығармашылық ойлауын дамыту және инновациялық қызмет аясында мұғалімдердің өзін-өзі жүзеге асыруына шығармашылық көзқарас мәселелері айқындалды.

Түйінді сөздер: білім беру жүйесіндегі инновацияллар,инновациялық тәсіл, инновациялық ойлау, шығармашылық ойлау, инновациялық шығарма,инновациялық қызмет.

Резюме. В статье представлены обобщенные результаты исследования проблемы развития инновационного творчества студентов в условиях модернизации высшего профессионального образования. Раскрываются вопросы развития творческого мышления обучающихся в контексте с ведущими тенденциями инновационных процессов в системе казахстанского образования и творческого подхода к самореализации педагогов в рамках инновационной деятельности.

Ключевые слова: инновации в образовании, инновационный подход, инновационное мышление, творческое мышление, инновационное творчество, инновационная деятельность.

Summary. In this article are represented results of researching the problem of innovative creation developing among the students in the circumstances of the high professional education modernization. There are revealed issues of students' creative thinking developing in the context with the leading trends of innovative processes in the Kazakhstani education system and creative approach to the pedagogs' self-realization in the frame of innovative activity.

Keywords: innovations in education, innovative approach, innovative thinking, creative thinking, innovative creation, innovative activity.

Подготовка высококвалифицированных специалистов, способных не только генерировать идеи и новшества, но и реализовать инновационные процессы продвижения разработок в практическую реальность является актуальной проблемой казахстанской и мировой экономики.

Одной из основных задач прогрессивного развития Казахстана является создание условий для развития инновационных компетенций у молодых специалистов. Инновационные компетенции предполагают выработку адекватного отношения к новшеству, к ситуации неизвестности, умению быстро реагировать в таких условиях и принимать креативные решения на опережение. Ключевыми инновационными компетенциями являются: способность и готовность к непрерывному образованию, постоянному совершенствованию, самообучению и переобучению, профессиональной мобильности, стремление к инновациям, способность к критическому мышлению, креативность и предприимчивость, умение работать в команде, готовность работать в конкурентной среде [1].

В наше время активизировались исследования проблем инновационного творчества и креативного мышления. В психолого-педагогических исследованиях эти понятия изучаются с различных позиций, разрабатываются теории творческой личности и программы по развитию творческого мышления, появляются попытки разработки рассматриваемых концепций, исследуются креативное мышление и нестандартное мировоззрение [2, 3]. Но пока в образовательном пространстве всех уровней сегодня ощущают нехватку научно-методических разработок и рекомендаций по этой проблеме, в которых бы четко и обстоятельно освещались теоретические и практические аспекты организации исследуемого процесса.

В вузах Казахстана акцентируется внимание на развитие творческого мышления и инновационного подхода у студентов, делается уклон

на индивидуализацию образования с учетом интересов и склонностей к инновационной деятельности. В процессе иновационного творчества у студентов формируются новообразования и развиваются ранее приобретенные знания. Развитие творчества и организация инновационной деятельности является неотъемлемой частью учебного процесса в любой образовательной организации. Проводятся научные исследования по развитию творческого мышления в условиях педагогического взаимодействия, по выявлению психологических условий развития творчества обучающихся средствами учебного материала, по изучению структуры развития творческих способностей и пр.

Для того, чтобы творческий потенциал личности мог развиваться, необходимо создавать определенные условия: в первую очередь, ввести обучающегося в настоящую творческую деятельность; во-вторых, осуществлять образовательный процесс с использованием нестандартных приемов и инновационных методов, что непосредственно способствует формированию у обучающихся творческих навыков. При этом инновационное творчество в образовании принципиально не может быть локализовано или сведено к какому-то одному виду образовательной деятельности, оно должно охватывать и пронизывать собой все виды: учебную (в границах разных образовательных дисциплин) и внеурочную (художественную, спортивную, трудовую и пр.) деятельность. Образовательный процесс в вузе обладает огромным потенциалом для развития творческого мышления студентов, что и явилось предметом нашего исследования [4,5].

Анализ отечественной и зарубежной философской, психолого-педагогической и методической литературы по теме исследования показывает, что в теории накоплены ценные идеи, концептуальные положения, определены методологические подходы, способствующие решению рассматриваемой проблемы.

Творчество – деятельность, результатом которой является создание новых материальных и духовных ценностей. Оно предполагает наличие у личности способностей, мотивов, знаний и умений, благодаря которым создаётся продукт, отличающийся новизной и оригинальностью, уникальностью [6]. Термин «творчество» указывает и на деятельность личности, и на созданные ею ценности, которые из фактов ее персональной судьбы становятся фактами культуры.

В психологии творческое мышление часто связывают с термином «креативность». Креативность - творческие возможности (способности) человека, которые могут проявляться в мышлении, чувствах, общении, отдельных видах деятельности, характеризовать личность в целом или ее отдельные стороны, продукты деятельности, процесс их создания. Креативность рассматривается как важнейший и относительно независимый фактор одаренности, который редко отражается в тестах интеллекта и академических достижений. Напротив, креативность определяется не столько критическим отношением к новому с точки зрения имеющегося опыта, сколько восприимчивостью к новым идеям [7].

Творческое мышление - это мышление, результатом которого является открытие принципиально нового или усовершенствованного решения той или иной задачи, оно направлено на создание новых идей [8]. Современные представления о творческом мышлении существуют в форме комплекса концепций и теорий, в виде теоретических и экспериментальных работ по отдельным аспектам. Общепсихологические характеристики творческого мышления сами по себе являются серьезной проблемой в силу нескольких причин.

Во-первых, творческое мышление включено в глобальное понятие творчества, и часто даже в высокопрофессиональных исследованиях авторы склонны либо отождествлять творчество и творческое мышление, либо совершенно по-разному соотносить их.

Во-вторых, большинство наработок по проблеме существует вне единой системы, и если понятие творческого мышления и его критерии определены, то сама структурированность знания о творческом мышлении отсутствует.

Таким образом, отсутствие более или менее единой концепции знания о творческом мышлении и значительная неясность в терминах создают существенные трудности при использовании этого понятия. Необходимо разграничить термины «творчество» и «творческое мышление».

Творчество является общенаучной категорией, а творческое мышление - психологическим понятием. При этом использование термина «творчество» в сугубо психологическом контексте обозначает скорее всю совокупность результатов творческого мышления, его условия, введение в практику продуктов творческого мышления. Творческое же мышление является качественно специфичной психической функцией, психическим процессом, суть которого заключается в особых механизмах протекания психической деятельности. Суть творческого мышления сводится, по Я.А. Пономареву [9], к интеллектуальной активности и чувственности (сензитивности) к побочным продуктам своей деятельности.

Основная особенность творческого мышления как интеллектуальной системы - это умение анализировать любые проблемы, устанавливать системные связи, выявлять противоречия, находить для них решение на уровне идеальных, прогнозировать возможные варианты развитий.

Творческое мышление отличается ориги-

нальностью, гибкостью, образностью. В основе творческого мышления лежит синтез логического мышления и воображения. Эти процессы являются не взаимоисключающими, а взаимодополняющими, но их роль неодинакова на разных этапах творческого процесса. Развитие творческого мышления происходит в процессе обучения и воспитания. Оно создается в ходе взаимодействия с миром, с помощью освоения в ходе обучения содержания материальной и духовной культуры, искусства. Поэтому есть возможность говорить о специальном, целенаправленном формировании творческого мышления, о целом формирующем влиянии.

Эксперимент по исследуемой теме проводился в три этапа: первый – констатирующий; второй – формирующий; третий – заключительный. Для достижения указанной цели на каждом из этих этапов решались определенные задачи. На первом этапе эксперимента решались следующие задачи: отбор и обоснование контрольной и экспериментальной групп студентов; проведение опроса и тестирования для выявления уровня творческого мышления студентов; выполнение практической работы с элементами творчества. Методы данного этапа: наблюдение, опрос, тестирование, анкетирование учащихся экспериментальной и контрольной групп; статистическая обработка данных тестов.

В первый период проводился ряд испытаний, дающих оперативные сведения об особенностях студентов, учет которых имеет первостепенное значение в ходе эксперимента. За этот период диагностировался начальный уровень творческих способностей в экспериментальных и контрольных группах. В эксперименте участвовали студенты КГУ им. Ш.Уалиханова. Нами были определены контрольные и экспериментальные группы студентов 3 и 4 курсов, примерно равные по реально усвоенным знаниям, умениям и навыкам; познавательной творческой и инновационной активности; по уровню самостоятельности; мотивации учения.

Мы выделили две группы: контрольную и экспериментальную. Студенты контрольных групп (К) не проходят подготовку с направленным развитием творческих способностей, а студенты экспериментальных групп участвовали в формирующем эксперименте. Следовательно, необходимо выделить комплекс критериев, на наш взгляд, основными критериями служат следующие: уровень усвоения знаний; творческая и познавательная самостоятельность; оригинальность (отказ от шаблона); гибкость мышления. Мы, на основе данных критериев, определили уровни развития творческих способностей: подражательный, самостоятельный репродуктивный, креативный или творческий.

Анализ полученных результатов показал необходимость пересмотра содержания по развитию инновационного творчества студентов в процессе профессионального обучения. Целью дальнейшего исследования являлась проверка на практике эффективности педагогических условий, содействующих развитию творческих способностей.

В экспериментальных группах использовались задания, рассчитанные на рассуждение, понимание взаимосвязи явлений, так как для развития творческих способностей студентов с инновационным подходом имеет значение процесс их усвоения. Большое внимание уделено организации контроля и оценивания, как в экспериментальных, так и в контрольных группах: разработаны индивидуальные задания различной степени трудности, тестовые задания, широко использовали взаимоконтроль и самоконтроль. При текущем контроле с функцией установления оперативной и объективной обратной связи и последующей коррекцией дальнейшего процесса обучения, были предложены тесты первого уровня усвоения. Тесты второго уровня усвоения предлагались при проверке тематических и итоговых знаний в качестве контрольных заданий. Разработаны анкеты для студентов с целью изучения их мотивации, интересов, направленности личности. Использовали метод наблюдения, фиксировали рост самостоятельности, появление новых интересов, что помогало организовать обучение и воспитание в соответствии с возрастными и личностными особенностями.

Систематическое выполнение творческих заданий помогло студентам освоить метод проектов, при выполнении которых преподаватель получает информацию о личности студента, степени самостоятельности и творческих возможностей. Также большое внимание уделялось соотнесению задач различных этапов обучения с готовностью групп к их решению. Это требовало систематически проводимой диагностики: отслеживания уровня имеющихся знаний и умений, самостоятельности, наличия мотивации и их коррекции при необходимости.

Важно учитывать критерии подготовки студентов вуза к реализации творческого подхода к будущей профессиональной деятельности. К ним относятся: мотивационно-потребностный критерий (наличие важных мотивов учебной деятельности; высокий уровень потребности в достижении высоких учебных результатов; высокий уровень потребности студентов в одобрении, в общении, мотивации к успеху); эмоционально-волевой критерий (наличие самооценки силы воли; наличие личностной и ситуативной тревожности, стремление студентов к творческой деятельности); личностно-деятельностный критерий (высокий уровень креативности мышления, высокий уровень общения, наличие творческой направленности личности, наличие

интереса к теоретическим научным знаниям, проявление творческой самостоятельности и готовность к участию в научных проектах).

Наблюдения показали, что студенты с высоким уровнем творчества и наличием инновационного подхода к будущей профессиональной деятельности выполняют задания творческого характера, используя элементы инновационно-исследовательской деятельности; владеют совершенными методами процесса познания; находят новые и оригинальные способы применения усвоенных знаний при выполнении профессиональных функций. Они обладают устойчивой мотивацией, умением выделять главное в задании, видеть проблему, стремлением собственными силами завершить познавательную деятельность, основываясь на имеющихся собственных знаниях и опыте, способность выполнять задания творческого типа.

Студенты со средним уровнем творчества и подготовки к реализации инновационного подхода к будущей профессиональной деятельности осуществляют сложный перенос усвоенных образцов познавательных форм в новые условия, выбирают и практически воспроизводят нужные способы, приемы и умения при решении профессиональных задач, логически размышляют; анализируют и обобщают полученные данные. Их характеризует наличие устойчивой направленности учебных мотивов, умение различать главное и второстепенное в задании, устойчивое стремление к завершению учебно-познавательной деятельности (изредка использование помощи извне), способность выполнять задание частично-поискового типа.

Студенты с низким уровнем подготовки к реализации творческого подхода к будущей профессиональной деятельности осмысливают и усваивают образцы основных форм познавательной деятельности, но не умеют самостоятельно переносить их в измененные условия, комментировать данные, полученные в результате выполненных ими действий, слабо владеют методами профессиональной деятельности. Эти студенты имеют слабую направленность учебных мотивов, их характеризует неумение выделять главное в содержании задачи, недостаточное стремление к самостоятельному завершению учебно-познавательной деятельности (опора на помощь преподавателя), способность выполнять задания только воспроизводящего и реконструктивно-вариантного типа.

В начале исследования мы создали экспериментальную группу (ЭГ) из студентов педагогических специальностей КГУ им. Ш.Уалиханова. В эксперименте участвовали 120 студентов. В процессе экспериментальной работы эти студенты посещали спецкурс «Основы инновационной деятельности», были привлечены к активному участию в творческой деятельности в различных мероприятиях с применением интерактивных методов обучения. Мы обследовали их в начале и в конце эксперимента.

Представим обобщенные результаты исследования показателей инновационного творчества студентов по всем использованным методикам наглядно в диаграммах.

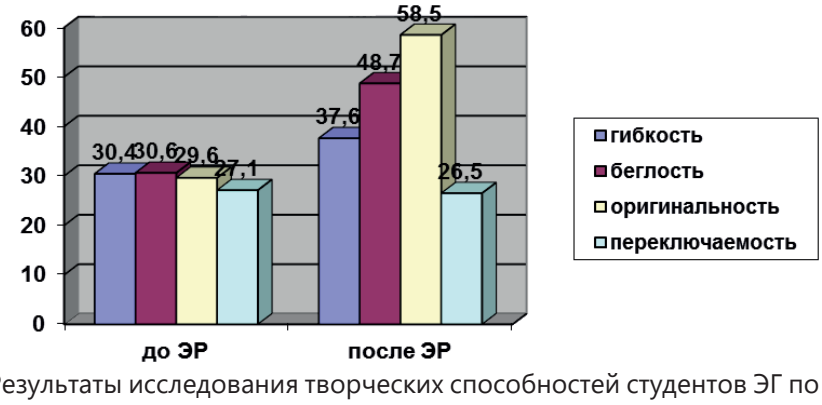

Рисунок 1 – Результаты исследования творческих способностей студентов ЭГ по методике Хеллер К. до эксперимента и после него

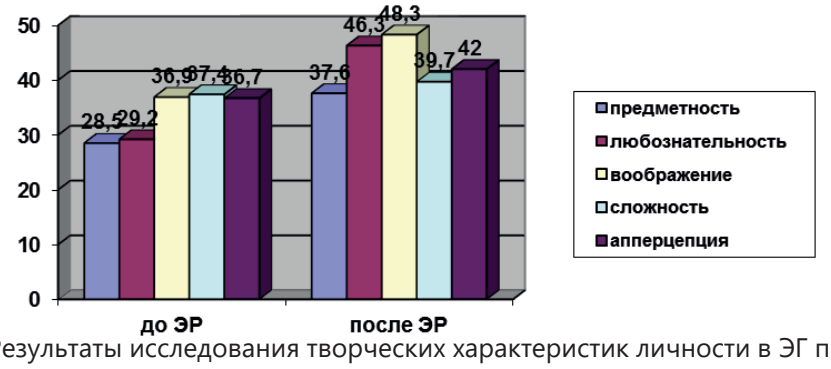

Рисунок 2 – Результаты исследования творческих характеристик личности в ЭГ по методике Торренса П. до эксперимента и после него (1 часть)

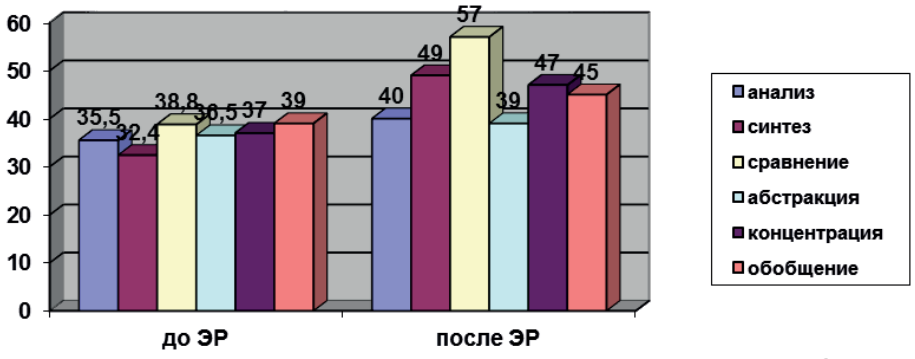

Рисунок 3 – Результаты исследования творческих характеристик личности в ЭГ по методике Торренса П. до эксперимента и после него (2 часть)

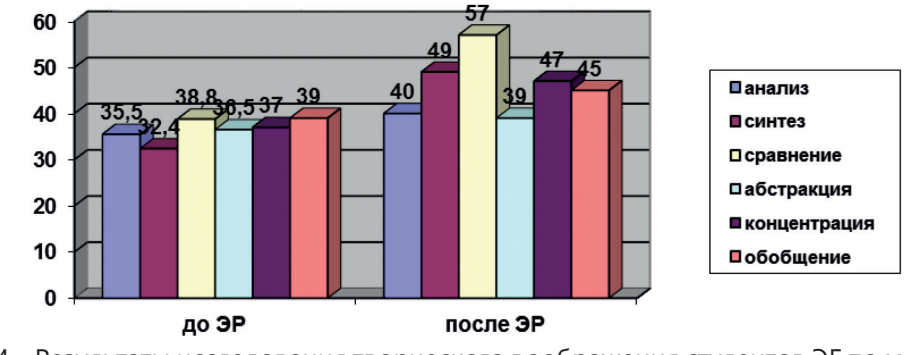

Рисунок 4 – Результаты исследования творческого воображения студентов ЭГ по методике Туник Е.Е. до эксперимента и после него

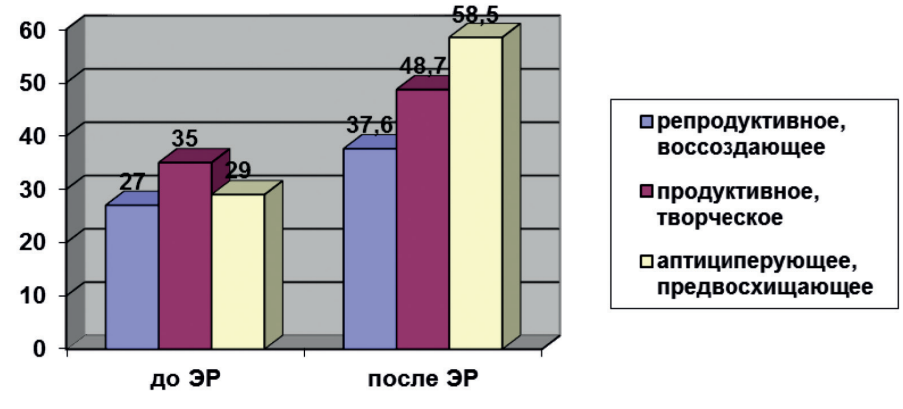

Рисунок 5 – Результаты исследования функций воображения студентов ЭГ по методике Туник Е.Е. до эксперимента и после него

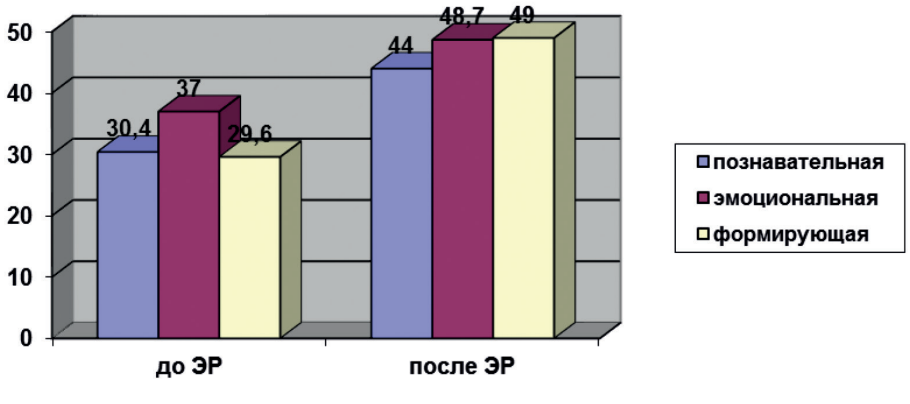

Рисунок 6 – Результаты исследования фантазии и инновационного креатива по методике Туник Е.Е. в ЭГ до эксперимента и после него

На всех диаграммах результаты участников эксперимента значительно улучшились в ходе экспериментальной работы.

Анализируя полученные результаты, можно сделать вывод о том, что исследовательская работа в условиях проводимого эксперимента по развитию инновационного творчества студентов, организованная в КГУ им. Ш.Уалиханова с опорой на разработанный нами спецкурс «Основы инновационной деятельности» и комплекс интерактивных методов обучения показала свою эффективность.

Проведенное исследование позволило сделать следующие *выводы*.

Во-первых, в ходе исследования обобщена характеристика основных понятий исследуемого процесса. Инновационное творчество является процессом, направленным на переход результатов научных исследований либо иных научно-технических достижений в новый или усовершенствованный продукт или процесс, используемый в практической деятельности. Инновационная деятельность представляет собой целесообразное преобразование различных сторон жизнедеятельности человека с целью достижения желаемого социального и экономического результата. Инновационная деятельность неотделима от творчества, т.к. оно обеспечивает генерацию новых идей, результатом реализации которых становятся инновации.

Во-вторых, в ходе исследования выяснено, что методы интерактивного обучения способствуют развитию у студентов творческих способностей и навыков инновационной деятельности в условиях учебного процесса, развивают умение аргументировать свою точку зрения, четко формулировать и излагать свои мысли, анализировать сложные ситуации, выявлять причины их возникновения, находить способы их креативного решения. Технология развития инновационного творчества студентов представляет собой технологию интерактивных методов обучения. Интерактивные методы обучения – это методы активизации учебно-познавательной деятельности, которые побуждают к творческой работе в условиях сотрудничества, формируют инновационный подход к решению поставленных задач.

В-третьих, в ходе исследования была разработана новая учебная дисциплина «Основы инновационной деятельности» в объеме 2 кредитов (30 ауд.ч., 15 ч. СРС) и апробирована в рамках эксперимента со студентами педагогических специальностей вуза. Программа этого курса учит будущих учителей добывать знания, направляет их поиск, развивает творческое мышление, осуществляет мотивационное управление их инновационной деятельностью посредством применения интерактивных методов обучения.

В-четвертых, исследование показало, комплекс выявленных психолого-педагогических условий, направленных на развитие инновационного творчества, включающий разработанную модель исследуемого процесса, новую дисциплину «Основы инновационной деятельности» для студентов педагогических специальностей и интерактивные методы обучения эффективно способствуют достижению цели проведенного эксперимента. В ходе эксперимента для более полной характеристики полученных результатов были определены три уровня развития свойств личности, характеризующих инновационное творчество студентов: *высокий, средний и низкий,* разработанные в соответствии с критериями по методикам Хеллер К., Торренса П и Туник Е.Е. Результаты педагогического эксперимента показали явную положительную динамику всех личностных новообразований студентов экспериментальных групп, характеризующих развитие творческого мышления, воображения, креатива и фантазии, успешно влияющих на развитие инновационного творчества студентов.

В-пятых, сравнивая полученные в ходе эксперимента данные, мы пришли к главному выводу, что эффективность экспериментальной работы подтверждена результатами проведенного эксперимента. Повышение уровня показателей инновационого творчества студентов было диагностировано в экспериментальных группах, что проявилось в их стремлении познавать инновации в сфере будущей профессии, находить творческие решения профессиональных задач, осваивая при этом интерактивные технологии обучения в условиях профессиональной подготовки, мотивированно готовясь к инновационно-педагогической деятельности.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Роджерс К. Становление личности. Взгляд на творчество. -М.: Прогресс, 2000. - 480 с.
2. Ронгинская Т.И. Креативность в образовании: анализ проблемы: Сборник научных статей. – СПб.: Институт бизнеса и права. -2010.-№ 9. - С. 531– 534.
3. Сеничкина Е.В. Творческо-познавательная деятельность студентов // Педагогика искусства. - 2015. -№ 2. -С. 91-95.
4. Струк Е.Н. Инновационное мышление в информационную эпоху // Вестник ИГТУ. – 2006. -№ 4, - С. 182.
5. Творчество: теория, диагностика, технологии: Словарь-справочник / Под общ. ред. Т.А. Барышевой. - СПб., 2008. - 296 с.

6. Stukalenko N.M., Naviy L., Menlibekova G.Z., Anarbek N., Abalakova B.T. Managing the process of cognitive activity development in students of pedagogic specialties in higher education. - 2016, International Review of Management and Marketing, 6(3), 246-251.

7. Stukalenko N.M., Zhakhina B.B., Abuyev K.K., Seitkasymov A.A., Utegenov M.Z. Critical thinking development in students during college education process. - 2016, Global Media journal, 1-8.

8. Stukalenko N.M., Zhakhina B.B., Kukubaeva A.K., Smagulova N.K., Kazhibaeva G.K. Studying innovation technologies in modern education. -2016, International journal of Environmental and Science Education, 11(14), 6512-6517.

9. Пономарев Я.А. Психология творчества. - М., 2006. – 140 с.

УДК 377.8

Zhuminova Aizhanna Bulekbaevna,
Ph.D.,
Associate Professor of the Department of Journalism and Translation Studies
University "Turan"
Almaty

Terekova Gulzada Embergenovna,
senior lecturer
Aktobe Higher Medical College named after
Hero of the Soviet Union M. Mametova

THE PEDAGOGICAL IMAGE OF A MODERN TEACHER

Түйін. Мақалада педагогтың тұлғалық имиджінің маңыздылығы туралы сөз болып отыр. Имидж - бұл динамикалық жүйе, өйткені ол адамның өз үстіндегі тұрақты жұмысының нәтижесі болып табылады.

Түйінді сөздер: имидж, жеке тұлға, тәрбие, көзқарас, сүйкімділік.

Резюме. В статье речь идет о значимости личностного имиджа педагога. Имидж - это динамическая система, поскольку она является результатом постоянной работы человека над собой.

Ключевые слова: имидж, личность, воспитание, подход, обаяние.

Summary. The article focuses on the significance of personality of the teacher's image. The image is a dynamic system, since it is the result of a person's constant work on himself.

Keywords: image, personality, upbringing, approach, charm.

In connection with the transition to new standards, special attention is paid to the professionalism of the individual, the achievement of its high status, the development of information and personal culture, innovative creative thinking.

Innovative creative thinking, in our opinion, is the teacher's focus on self-development and self-education, combining logical and imaginative, the integration of conceptual and visual, finding new, original solutions to professional problems, the formation of intellectual imagery and sensory modeling.

Today, when education is perceived by society as one of the high values of life, the importance of professional activity, as well as the image of the teacher, increases.

Modern domestic researchers talk about the importance of the personal image of the teacher. They consider it necessary for the teacher to understand that his positive image plays an important role in the pedagogical process (L. M. Mitina, M. N. Kotlyarova, V. A. Kan-Kalik, S. Ya. Romashina, E. Russkaya, etc.) .

Introduction to the pedagogical dictionary of the concept of "image"is not a fad. The teacher, who builds an individual trajectory of personal growth, comes to leadership positions, ensuring the effectiveness and quality of their professional activities.

In the mid 90-ies appeared the first serious domestic development at image solutions, dealing with the psychological aspects of image formation (R. F. Romashkina, E. V. Grishanin, P. S. Gurevich, V. M. Shepel, etc.). The image of the future teacher was studied by M. A. Apraksina, N. A. Tarasenkov, V. N. Cherepanova, E. V. Emelyanova, etc.; statesman - I. V. Veretennikova, N. A. Kuznetsova, E. A. Orlova, V. V. Shuvaeva, etc.; factors of efficiency of political image — T. G. Anistratenko, I. E. Belousova, L. V. Postnikova, etc.; head — Yu. Andreeva, S. A. Amantaeva, A. A. Biryukova, etc.; the image of the personality - E. V. Yemelianova, O. A. Pikuleva, E. B. Teymurova, etc.; professional image studied Yu. V. Andreev, L. G. Popova, N. V. Tarasenko, A. A. Biryukov; the image as a phenomenon intersubjective interaction -E. B. Perelygina.

Image today is an important argument for many social decisions. In this case, the main part of the interactions is based, according to E. A. Petrova, not on the essential knowledge of the other, but on the basis of the image, focusing on public interaction. For the possession of the image mechanism is important, first of all, for people of public professions: politicians, journalists, TV presenters, but mainly for teachers because the occupation (lecture, lesson) is a source of information, a supplier of cultural codes, as well as the socialization of the individual, both the teacher and the student.

In this regard, the purpose of the development of image expression of the individual, according to V. G. Gorchakova, is the final synthesis of conscious and unconscious, personal and collective, external and internal, which ensures the consolidation of the

individual, the transition from the person (mask) to the higher self, the formation of a creative personality named after himself [Gorchakova V. G., 2007, p. 12].

A brief dictionary of modern concepts and terms (comp. and the General editorship of V. A. Makarenko) treats the image like (image, facade of the personality, its external effect) — purposefully formed image (any person, phenomenon, thing), called to render emotionally-psychological influence on anyone to promote, advertise, etc [A brief dictionary of modern concepts and terms (comp. and the General editorship of V. A. Makarenko, 2000, p.230].

Image is a story about yourself, a symbol that without words tells others about what stage of the social ladder you stand, to what circle of professions you belong, what is your character, temperament, taste, your financial capabilities.

Image is a dynamic system, since it is the result of constant human work on oneself. It is influenced by natural qualities, life and professional experience, education and personality education. The basis of the image is personal charm. This concept, according to V.M. Shepel, collective. It accumulates the best human qualities, informational potential of the person [Shepel Imageology V.M., 2002, p.45].

Image of the person, according to E.V. Andrienko is her perceived and transmitted image. The image arises when the observer gets a relatively stable impression of the other person, his observed behavior, appearance, statements, etc.

Image has two sides: the subjective, that is, the transmitted image of the person who is perceived, whose image is created, and objective, that is, perceived by those who observe. Transmitted and perceived images may not coincide. In addition, the transmitted image does not always reflect the essence of the person. There is a so-called image credibility gap when there is a above-mentioned mismatch. The image can be accepted or not accepted, causing the corresponding positive or negative attitude to itself [Andrienko E.V., 2000, p. 222].

The charm of a person, as N. Moreva claims, is his sociability, empatheticity, reflexivity, eloquence, as well as visual appeal, easy adaptation to new conditions, ability to maintain confidence in the circle of strangers, tolerance for dissent.Ideally, personal charm is a skillful presentation of all personality-business qualities and skills, that is, self-presentation. The ability to present oneself from the best side, to cause a definition of oneself from another is an original art, the mastering of which requires constant work on oneself.

Image, on the one hand, is the result of certain psychological processes of manifestation of personality, and on the other - serves as an external source for the formation of impressions about a given person among communication partners. Therefore, all self-presentation strategies are designed to establish, clarify, or maintain their image in the eyes of others. The self-constructive strategy is aimed at maintaining and strengthening the "I-ideal". In this regard, the following characteristics of a person are very relevant for creating the image of a person:

• social, meeting the requirements of the society in which the person lives. The perception of the image is influenced by time, place, status, models of its role-playing behavior, and so on;

• symbolic, determined by traditional culture;

• personal, expressing the individuality of the image bearer [Moreva N. A., 2006, p. 93].

Perception is always selective, because of this, according to V.A. Baranov is the selection, filtering, grouping of information about the person, whose image is perceived. The process of perception is divided into processes of understanding and judgment. The process of understanding is determined by the features of the communicative system of relations in the social group, presented in the form of a system of values, ideas, attitudes, mechanisms of social attribution.

All factors of perception are divided into background, which depend on the culture of society, the socio-economic situation in the country, the national characteristics of the perceivers, and situational, which include random phenomena, individual characteristics of the image perception by one person or another.

There are three levels of perceived image:

• biological, when gender, age, state of health, temperament, physical data play a significant role;

• psychological, when the adoption of the image is influenced by those qualities or character traits that are attributed or can be attributed to the bearer of the image: will, memory, thinking, character, abilities. Attributed qualities may be explained or not explained. The importance of this level of perception is that thanks to it, goals, values, interests of a social group are taken into account, and the system of relations is built in accordance with the declared requirements;

• social, which is a system of facts, rumors, gossip, legends, forming in general the perceiver's readiness to accept or reject the proposed image [Baranova V. A.,1994, p. 4].

L.K. Averchenko identifies three possible approaches to the image, which are the basis for image classifications:

• functional, when images are classified according to their functioning;

• comparative when comparing close images;

• contextual, when images are divided according to context [Averchenko L.K.,1999, p.25].

In the work "Structure and content of the pedagogical image" N.Zh. Zheksenbieva, G.K. Shirinbaeva analyzed the definitions "image", "image of a teacher". The structure of the teacher's image and the principles of its construction are considered. The results of the questioning of students to determine the content of the teacher's image are presented

[Zhexenbiyeva N.Zh., Shirinbayeva G.K., 2018].

So, the individual image of the teacher, presented as a set of external and internal, personal and professional qualities, is the ability to subject-subject communication with the participants of the educational process.

Modern science identifies several possible variants of the image that are inherent in the functional approach: mirror, current, desired, corporate, and multiple.

1. Mirror. This image is typical of our self-image. We seem to be looking in the mirror and reasoning what we are. Usually this version of the image turns out to be more attractive, because psychologically we always put forward a positive attitude towards ourselves, and the weak side is a minimal consideration of the opinions of outsiders.

2. Current. This version of the image reflects the assessment of a person by those people who have information about him; both directly, obtained during communication, and indirectly, obtained through other sources of information. The weak side of this version of the image is that if there is insufficient or distorted information about the real actions of a person, misunderstanding or prejudice against the person may arise, which will influence the formation of the image.

3. Desired. This type of image reflects what image, ideal we are striving for.

4. Corporate. This is the image of the organization as a whole, and not of any separate divisions or results of its work.

5. Multiple. This is an image that is formed in the presence of a number of independent structures instead of a single corporation. A single (rather than multiple) image is being actively strengthened.

A sign of the emotional health of the individual is that its psycho-hygienic "I-image" changes adequately to external and internal influences and at the same time remains in the sociable ranges [Boyko V.V., 1996, p.78].

V.N. Cherepanova declares that the image, as a phenomenon of environmental can be represented as a model. It consists of two interrelated components: the core, a relatively static, but capable of changing component, i.e., "I-concept", and a variable represented by the auditory, visual, olfactory, kinesthetic systems, which change quite quickly depending on environmental conditions [Cherepanova V. N., 2002, p. 14].

The initial moment in the creation and awareness of the need to change the image is self-analysis.

The next moment is the definition for which the changed image is intended. Two points are important here: 1) determining how colleagues assess you and, accordingly, which group of colleagues should make the best impression; 2) in creating an image, the principle of "image seesaw" operates: it cannot be created in any one direction; it is created in many directions at once. The created image must be adapted to the situation and to the people participating in it.

Another step in creating an image will be the work to achieve its persuasiveness. This is done with the help of techniques-rules. These include creating positive moments in communicating with other people; the ability to find points of contact; identify existing differences in people; respect people's expectations.

The important point, completing the creation of the image, is its presentation.

All technology presentations are aimed at meeting with the audience, as well as impress her with the charm of her own personality, enthusiasm and abilities. Such a meeting gives an opportunity to the image creator to form his own position and find out how much he deserves the trust of his colleagues.

So, the components of the image of the teacher are:

• intellectual culture is the flexibility of thinking, reflection and self-consciousness associated with the development of creativity and the growth of professional skills of the teacher's personality;

• Gabitar (lat. Habitus - appearance) culture is a culture of personality, including individuality, which determines the color, physical and psychophysiological features; style (romantic, sporty, dramatic), establishing an individual creative characteristic in accordance with the requirements of the profession; fashion, reflecting the development trends and helping the teacher to be modern and recognized among colleagues and students.

• kinetic (Greek kinesis - movement) culture due to facial expressions and pantomime (gestures, expression of eyes, posture, body movement, gait and posture);

• speech culture - a personal culture that develops on the basis of the principle of objectively existing links between language and cognitive processes, suggesting a sense of style, developed taste and erudition;

• environmental culture - material and social (environment and accessories);

• artistic culture - an integrated quality of the individual, carrying out the unity of general culture and artistry, axiological and aesthetic and ethical principles in various types of professional activity and communication.

Thus, the image of the teacher's personality repeatedly enhances its impact both on the image-maker himself, raising the master's teacher's level, and on his consumer (student, colleague, parents), thereby greatly increasing the efficiency of interaction.

In conclusion, it should be noted that the formation of a professional image will ultimately help the teacher to understand the significance of pedagogical skills.

Thus, the image is a way to reveal your talent,

to form a good opinion of yourself. According to American psychologists who represent the standards of world civilization, the phenomenon of great success is directly related to a person's image and his career. Therefore, only a teacher who has mastered his profession will be appreciated and admired by colleagues and students.

Overall, it is estimated that 85% of people evaluate the external impact left on us, in the first five seconds of acquaintance. That is why the teacher is important to be able to express themselves, to please him, to leave a good impression about yourself.

For the image of a person who has dedicated himself to the education system, it is very important to work on creating an "attractive image", which, in turn, entails:

- A guarantee of attracting the attention of others;
- The main condition for success in any work.

If students are not interested in the personality of the teacher, they may not be interested in the subject. According to K.E. Izmakhanova "This is due to the fact that half of a child's life is spent in school, where he not only teaches education, but is also formed as a person. Social and childhood experiences and experiences influence the transition to adulthood. The personality of the teacher helps the student to become an individual" [Izmakhanova K.E., 2016]. In this regard, it should be understood that most of the information we receive is visual in nature, so an attractive image or "attractive image" is very important.

The components of the external image include:

- facial expression,
- volume and timbre,
- plastic movements,
- clothing style, etc.

The look at your image in the minds of others depends on how the teacher looks and behaves, how he behaves when meeting you, how he builds a conversation, how he speaks. Verbal and non-verbal communication is necessary to make a harmonious impression on the teacher's appearance. The main components are:

- expressive speech,
- ability to persuade,
- knowledge of the psychological effect of the style and color of clothing, etc.

In modern Kazakhstani society, the teaching profession, unfortunately, is not at the proper level, however, the Ministry of Education and the Government of the Republic of Kazakhstan are taking fundamental steps at the legislative level to improve the teacher's image.

However, we must not forget that the status and prestige of a teacher, first of all, depend on his personal image. The following common image elements may be included:

- personal qualities;
- communicative qualities;
- features of professional activity and behavior.

Modern society can make a wide variety of requirements for the image of a teacher, however, a person who really corresponds to this concept must have the following qualities that do not change at all times: love for children, kindness, responsiveness and hard work.

REFERENCES:

1. Gorchakova V. G. Applied image-teaching: studies. allowance. - Moscow: Akademichesky Project, 2007. - 400 p .-S. 12.
2. A brief dictionary of modern concepts and terms / N. T. Bunimovich, G. G. Zharkova, T. M. Kornilova, et al. / Comp. and total ed. V.A. Makarenko. - 3rd ed., Dorab. and add. - M .: Republic, 2000. - 670 p.
3. Shepel Imageology V.M. How to please people. - Moscow: National Education, 2002. - 576 p.
4. Andrienko E.V. Social psychology: Textbook. allowance for stud. higher ped. studies. institutions / Ed. V.A. Slastenin. —M.: Akademiya Publishing Center, 2000. —264 p. -WITH. 222.
5. Moreva N. A. Basics of pedagogical excellence: studies. manual for universities. - M: Enlightenment, 2006. - 320 p. -WITH. 93.
6. Baranova V. A. The image of the individual as a socio-psychological phenomenon // Mag. —1994. —№ 2. - p. 2 9.
7. Averchenko L.K. Image and personal growth: studies. allowance. - Novosibirsk, 1999. - 146 p.
8. Zhexenbiyeva N.Zh., Shirinbayeva G.K. THE CONTENT AND STRUCTURE OF THE TEACHER IMAGE The article shows the definitions of image and teacher's image, the structure and principles of teacher's image. Also the results of students' questionnaire are introduced// http://bilim-orda.info/makalalar/1089/%-22pedagog-imidzhi-%22
9. Boyko V.V. The energy of emotions in communication: a look at yourself and others. - M .: Information and publishing house "Filin", 1996. - 472 p.
10. Cherepanova V. N. A course of lectures on imageology: Proc. allowance. Part 1. - Tyumen: Tsogu, 2002. - 186 p. -WITH. 6
11. Izmakhanova K.E. Theme of personal experience "Teacher's image" // https://www.azbyka.kz/zheke-tzhiribesi-takyryby-pedagog-imidzhi

UDC 378:54

Imangaliyeva Bazarkhan Saginaevna
Ph.D., Associate Professor
Non-commercial joint-stock company K.Zhubanov Aktobe regional university
Aktobe, Kazakhstan

Boranbayeva Saltanat Maratkyzy
2nd year undergraduate in the specialty 7M01504 - "Chemistry"
Non-commercial joint-stock company K.Zhubanov Aktobe regional university
Aktobe, Kazakhstan

MEANINGFUL CHEMICAL EDUCATION: UPDATING CONTENT AND USING RELEVANT CONTEXTS IN CHEMISTRY

Түйін. Мақалада жаңартылған білім беру мазмұнының қажеттілігі, маңыздылығы және оның ерекшеліктері, сабақта қолданылатын тиімді әдіс-тәсілдер түрлері қарастырылған. Сын тұрғысынан ойлау, зерттеу жұмыстарын жүргізу, жеке, жұппен, топта жұмыс жасай білу, функционалдық сауаттылық, оқушылардың шығармашылығын арттыру мәселелері қарастырылған.

Оқытуда проблемалық әдісті қолдану кезінде проблеманы дұрыс шешу маңызды рөл атқаратындығына басты көңіл бөлінген. Проблемалық жағдайдың бірі – эксперименттік тапсырмалардың мысалдары берілген.

Ойын технологияларының білім мен тәрбие беру саласындағы жаңа әрі тиімді инновация екендігі қарастырылған. Сабақ барысында қолданып жүрген әдіс-тәсілдерге: карточкадағы терминдер, броундық қозғалыс, «DEAL», тауып көр тоқталып, мағыналары ашып көрсетілген.

Қорытынды бөлімінде қазіргі кездегі жалпы білім беретін орта мектепте оқу кезеңінде игерілетін ақпарат ауқымының артуына және оқушыларды өз бетімен білім алуға дайындаудың қажеттігіне байланысты оқушылардың танымдық іс-әрекетін белсендірудің мәні зор екендігі атап көрсетілген.

Оқушының өз бетімен белсенді танымдық іс-әрекет етуі нәтижесінде білім алуын қадағалап отыру қажет. Сонда ғана интерактивті оқыту процесін ұйымдастыру жүзеге асады.

Мақалада қарастырылған тиімді әдіс-тәсілдер «Назарбаев Зияткерлік мектебі» (НЗМ) автономиялық білім беру ұйымының «Назарбаев Зияткерлік мектебінің» физика-математика бағытындағы Ақтөбе филиалы мен Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті арасында жасалған меморандум негізінде 2017-2018 оқу жылында басталып, дуалды оқыту жүйесінің жүзеге асуының бір жолы болған «Үйрен-бөліс» жобасы бойынша оқу процесінде пайдаланылып келеді.

Түйінді сөздер: білім берудің жаңартылған мазмұны, проблемалық оқыту технологиясы, ойын технологиясы, оқытудың тиімді әдістері.

Резюме. В статье рассматриваются необходимость обновленного содержания образования, его значимость и особенности, виды эффективных методов и приемов, применяемых на уроках. Рассмотрены вопросы критического мышления, проведения исследовательских работ, индивидуальных, парных, групповых работ, функциональной грамотности, развития творчества учащихся.

Одним из главных условий современного образования является обучение обучающегося самостоятельно находить необходимую для него информацию и умение выбирать свою траекторию обучения. На наш взгляд, главной целью является стремление обучающегося к самостоятельному обучению.

Особое внимание было уделено тому, что при применении проблемного метода в обучении важную роль играет правильное решение проблемы. Представлена одна из проблемных ситуаций-примеры экспериментальных заданий.

Игровые технологии являются новыми и эффективными инновациями в области образования и воспитания. В ходе урока были раскрыты понятия: термины на карточках, броуновское движение, «DEAL».

В заключительной части отмечено, что в период обучения в современной общеобразовательной средней школе большое значение имеет активизация познавательной деятельности учащихся в связи с увеличением объема информации, осваиваемой в период обучения и необходимостью подготовки учащихся к самообразованию.

Необходимо следить за получением знаний в результате самостоятельной активной познавательной деятельности учащихся. Только тогда будет осуществляться организация интерактивного процесса обучения.

Учебные достижения учащихся измеряются не только качеством полученных ими знаний. В соответствии с результатами каждого уровня измеряются их знания и квалификация и умение применять их в решении проблемных ситуаций, возникающих в повседневной жизни, степень компетентности или уровень функциональной грамотности.

Эффективные методы и подходы, рассмотренные в статье, используются в учебном процессе по проекту «Научись-поделись», который был запущен в 2017-2018 учебном году на основании меморандума о сотрудничестве автономной организации образования» Назарбаев Интеллектуальные школы «НИШ» между Актюбинским филиалом физико-математического направления «Назарбаев Интеллектуальная школа» и Актюбинским региональным государственным университетом им. К. Жубанова.

Ключевые слова: обновленное содержание образования, технология проблемного обучения, технология ролевой игры, эффективные методы обучения.

Summary. The aim of this article is to discuss the necessity of update educational content, its significance and features, types of effective methods and techniques used in the lessons, improve the learning achievements of students and to investigate the effects of Problem-based learning (PBL) with respect to the teaching of the chemistry lesson. The questions of critical thinking, research, individual, pair, group work, functional literacy, and the development of students' creativity are examined by authors.

One of the main conditions of modern education is teaching a student to independently find the information necessary for him/her and to choose his/her own learning path. In our opinion, the main goal is the student's desire for self-study: an ability to think and work independently.

Problem-based learning plays an important role in training steps for an effective problem-solving process during the lesson. There are many new game technologies being used in classroom, such as: term's cards, Brownian motion, "DEAL" etc.

The effective methods and approaches discussed in the article are used as "Learn-share" project in the learning process, which was launched in the academic year 2017-2018 on the basis of a memorandum on cooperation between the autonomous organization of education Nazarbayev Intellectual Schools Aktobe branch and Aktobe Regional State University named after K.Zhubanov.

Student's learning achievements are measured both the quality of their knowledge, the degree of competence or the level of functional literacy.

Keywords: updated educational content, problem-based learning, game technology, role-playing technology, effective teaching methods.

Introduction

Today's main issues of the universities are the quality of education. Day by day the information is growing and teaching became harder and easier for one moment. Our main goal is to support and encourage the world's development of education. Other way we will fall behind other countries. We must provide our school students with all the research and discoveries without delay; they must not lag behind and receive information late.

The main purpose of the educational program in Kazakhstan is to update the content of education, as well as introduce the criteria-based assessment system and increase the efficiency of using different teaching methods and tools. In essence, the importance of renewed education is in critical thinking, research, experimentation, communication, personal work, pair work, group work, functional literacy, and creative thinking while creating a harmonious learning environment for the learner. There is a lot of teaching methods which can be used by teachers, but effective teaching methods necessary for its effective implementation in the learning process [1.Memlekettik zagn «Kazakhstan Respublikasynygn bilim berudi damudyng 2011-2020 zhyldarga arnalgan memlekettik bagdarlamasy». [The state program of development of education in the Republic of Kazakhstan for 2011-2020]. (n.d.). base.garant.ru. Retrieved from http:/ http://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1000001118 / [in Kazakh].

New teaching means using effective methods and forms of teaching in the classroom. The concept of activating learning is intended to be a teacher's work, which aims to develop a range of learning tools and techniques that will enable students to become more active and self-reliant and more creative. A distinctive feature of the modern education system is the need for continuous self-education and development not only of education but also of self-education. Implementing a groundbreaking process in education requires teachers to transform their behaviors, attitudes, and capabilities.

Purpose of the research work:

- to show the methods and techniques effectiveness and possibilities of using the updated content of education in chemistry lessons.

Research tasks:

1. Identification of new approaches to teaching chemistry.

2. Formation of students ' sustainable interest in the subject through the use of effective methods of teaching chemistry.

One of such methods is the use of problem-based learning technology in the learning process. Students' individual backgrounds and experiences affect

them as learners and affect their performance in classroom. We need to remember that students' development and learning are different from his/her classmates.

Problem-based learning (PBL) is the formation of active, independent, learner-centered behaviors to solve problematic situations under the guidance of a teacher, resulting in creative development of knowledge, skills, and abilities. Problem learning is not only a problem but also a way to solve it. There are problems that arise everywhere and in unexpected situations in our lives, but in each case, each one must decide for him/her.

Here are steps for implementing PBL, which are detailed below:

1. Start with the Essential Question.
2. Design a Plan for the Project.
3. Create a Schedule.
4. Monitor the Students and the Progress of the Project.
5. Assess the Outcome.
6. Evaluate the Experience.

Some researcers offer this seven-steps for an effective problem-solving process:

1. Identify the issues.
2. Understand everyone's interests.
3. List the possible solutions (options)
4. Evaluate the options.
5. Select an option or options.
6. Document the agreement(s).
7. Agree on contingencies, monitoring, and evaluation.

Teachers can use different ways to solve problems, but find the correct way to solve problem plays an important role in teaching. They are classified in unexpected cases, depending on their assumptions and uncertainty [2. Dr. Catherine Smith. Problem Based Practical Activities. Alcohol detective. Leicester: RSC School at the University of Leicester. 2011-2012.- 11 p. (6-7p.) 3.Elizabeth Crane Project-Based Learning In The Secondary Chemistry Classroom. Michigan: Michigan State University. 2015. –78 p. (25-26p.)].

Experimental

One of the problems situations are experimental tasks.

Example:

Task 1. Before the students: magnesium carbonate, hydrochloric acid, alkali solution, sulfuric acid. Should be obtained Magnesium Sulfate and recorded appropriate reactions.

The reaction chain is as follows: $MgCO_2 \rightarrow MgCl_2 \rightarrow Mg(OH)_2 \rightarrow MgSO_4$

Task 2. Suppose a medical mercury thermometer breaks down in a room.

a) Is it dangerous that the medical thermometer broke in classroom? Why? Give us your opinion.

b) Is the mercury in thermometers dangerous? What harm does it have to the human body?

c) What measures should be taken to clean the thermometer if it is broken?

Students should know this information: "Mercury thermometer is extremely repeatable and accurate over many years. The small silvery ball in a mercury thermometer can be dangerous if the glass breaks and the mercury is not cleaned up properly. The mercury will evaporate and can contaminate the surrounding air and become toxic to humans and wildlife."

Task3. Classify simple chemicals that are necessary for the normal functioning of the human body: macro elements and microelements, ultra microelements. Write three examples of foods that contain calcium, potassium, and phosphorus:

Calcium _____

Potassium _____

Phosphorus _____

Task 4. Consider the area of application of metals and determine their physical properties.

(i) Aluminum used for the manufacture of aircrafts, automobiles, ships, in construction, electrical wiring, household items.

.....

(ii) Used for the manufacture of electrodes, chemical current sources and fine parts for cars and cars.

.....

(iii) Tungsten electrode burners, burners in electric ovens, X-ray tubes, and other electrodes.

.....

Task 5. Write the following equations in symbols:

ammonia + water ↔ ammonium hydroxide

ammonia + sulfuric acid → ammonium sulfate

ammonia + oxygen → nitrogen oxide (II) + water

ammonia + copper oxide (II) → nitrogen + copper + water

The use of games during the lesson is an important part of the search for ways to improve the types and methods of lessons. The types of games can be used in the learning process, in the final stages of a new lesson, in repetition lessons. As the play materials become more relevant to the subject and content of the lesson, their cognitive value increases, the students interested in the game answer the key questions of the lesson, take an active part in the pursuit and aim to outgrow the next group.

Games are one of the main tools to stimulate children's interest in learning, work and activity. During the game children develop their activity and creativity. And the teacher's task is to provide children with interest and initiative in the game. Through the game, the relationship between human cultures is scientifically shown. Their role in personality development is determined, as a result of which the children's understanding of psychological and social factors is formed. Gaming technology is still a new and effective innovation in education.

It is important to remember the axiom: "The game is the most effective way to learn", that is, the

basis of each method and approach should be the ideas, elements of the game. Of course, students should not create the misconception that "We have fun playing games throughout the lesson," but they should be more inclined to think "Playing and solving complex problems!" The game is considered and implemented here as the most effective method of cognitive activity. Philosophers call the game as "the great teacher of mankind". [4.Alimov Askhat Kamzauly. Interbelsendi oku adistemesin mektepte koldanu [Use of interactive teaching methods at school]. Astana: "Nazarbayev Intellectual Schools" Center of Excellence [in Kazakh]. 2014. – 188 p. (97-98p.)]

When updating education, it is planned to conduct part of the lesson designed to test previously acquired knowledge of students or prepare new material for admission. In order to verify and consolidate previously covered material, used a variety of methods.

For example, there is a method called **"True or False"**. This method offers students data that can be answered correctly or incorrectly. Green and red cards are used for the answer, that is, green-true (correct), red-false (incorrect).

For example, in the topic "Acids".

1.In accordance with safety rules, it is necessary to pour water into acid. (F)

2.Concentrated sulfuric acid is a water bearing property. (T)

3.When HNO_3: HCl = 1: 3 of nitric and hydrochloric acids is called "Royal liquid", since it dissolves the king of metals-gold. (T)

4.Nitric acid does not exhibit oxidative properties. (F)

5.Specific properties of phosphoric acid - can turn into other types, releasing water when heated. (T)

6.In redox reactions, sulfuric acid exhibits only an oxidative property. (F)

7.In production, sulfur gas absorbs 98% of sulfuric acid, where oleum is formed. (T)

Method "definition of logical relations". The teacher suggests three words or phrases on the card, two of which are related to each other. Students must find a fourth word or phrase that is used in one of the suggested words that do not have "pairs". For example:

1.Suggested words: nitrogen, oxygen, neon. Nitrogen and oxygen are related to each other, since they are part of the air, and the word "neon" should be associated with another inert gas.

2.Bromine, calcium, iodine. Bromine and iodine are inert gases, and calcium is an alkaline earth metal.

3.Presented phrases: sodium bromide, potassium iodide, aluminum bromide. Binding of sodium and aluminum bromides to each other, in both of them reacts with Hydrobromic acid to form bromide salts. "Potassium iodide" can be paired with any hydrochloric acid salt.

4. Given formulas: Na_2CO_3, K_3PO_4, $NaHCO_3$. Sodium carbonate and potassium phosphate have pairs with each other, since they are salts. The sodium hydrogen phosphate is an acid salt. 5. Given formulas: Na_2O, CuO, SO_3. The first two are the oxides, and sulfur (VI) oxide is the acid oxide.

The method of "visual range". In this method, students are offered visual drawings to help determine the topic of the lesson.

For example, you can use the following drawings on the topic "Solutions".

The "tasks and riddles" method. The teacher allows students to determine the topic of the lesson by guessing riddles, puzzles, and various tasks.

For example:

1.Task on the topic "Basics".

"Find the password"

	Magnesium chloride	Calcium hydroxide	Potassium oxide	Calcium chloride	Phosphoric acid
$CaCl_2$	H	K	D	**B**	T
$MgCl_2$	**A**	R	P	I	G
K_2O	S	A	**S**	Y	N
$Ca(OH)_2$	O	**I**	X	C	M
H_3PO_4	Q	W	**C**	U	H

Cards with Terms. Cards are distributed to the students. Each card has one term on the subject of the lesson. As you walk through the class, explain the term to 5 students in other groups. This task increases students' vocabulary, ability to explain and remember, to work on their own interests and responsibility, to increase students' task engagement by increasing their confidence in using the terms.

Brownian motion. Lesson information and content will be posted on the classroom wall. Students move throughout the class and gather information on the topic. This way helps students increase vocabulary and train memory. It also increases their activity and interest in the lesson.

"**DEAL**". The students are divided into four groups. The groups are named "Describe", "Explain", "Analyze", "Links". Each group analyzes the lesson by name. Describe – narrate, describe (read, describe what you see, test, measure). Explain –describe what they know or understand about a phenomenon or event. Analyze - analysis (analysis

of information, drawing conclusions, name of reasons). Links – connection (making assumptions or conclusions, linking to existing knowledge). This approach contributes to the further development of students' ability to present, comment, analyze, predict, and draw conclusions.

Find it. Students are given a box or a container. The teacher describes the object in words, without saying the answer. Students need to find what is hidden. This game enhances students' thinking and speaking skills.

Tasks correctly completed by students, should be evaluated in accordance with the criteria of their complexity, that is, the quality of the task is measured (based on a qualitative metric approach: from the Latin "quale" - "of what kind", quality, the metric - the measure). As you progress through three-level tasks, you will earn points. This will introduce the criteria-based assessment system. The success of students is not limited by the quality of their learning. According to the results of each level, the degree of competence, the level of problem solving or the level of functional literacy of students are measured [5. Borovskikh Tatiyana Anatolievna. Kompetentosnyi podkhod k obucheniyu i kontrolyu pezultatov obucheniya khimii v stranakh Yugo-Vostochnoi Azii [Competent approach to training and control of results of teaching chemistry in the countries of South-East Asia]. Problemy sovremennogo obrazovaniya- Problems of modern Education, №6, [in Russian]. 2015p. – 47 p. (14p.)

6.Torsykbayeva Bigamila Bayakhmetovna, Imangaliyeva Bazarkhan Saginaevna. Okushylardygn funktsionaldy sauattylygyn damytu damu dengein ktiterialdy bagalau zhuesi arkyly olsheuish-tapsyrmalar zhinagy. Khimiya 8-synyp [A set of measuring tasks through the system of criteria-based assessment of the level of development of functional literacy of students. Chemistry Grade 8]. Almaty: «PrintPTTMSO» [in Kazakh]. 2015. - 217 p.(139-142p.)

7.Torsykbayeva Bigamila Bayakhmetovna, Imangaliyeva Bazarkhan Saginaevna. Okushylardygn funktsionaldy sauattylygyn damytu damu dengein ktiterialdy bagalau zhuesi arkyly olsheuish-tapsyrmalar zhinagy. Khimiya 10-synyp [A set of measuring tasks through the system of criteria-based assessment of the level of development of functional literacy of students. Chemistry Grade 10]. Almaty: «PrintPTTMSO» [in Kazakh]. 2015. – 250 p. (128-130p.)].

Results and Discussion

We have seen that the effectiveness of the use of training technology with updated content in the development of chemistry and the use of modern methods.

It was found that the use of new methods in teaching the subject contributes to the development of students ' independent search and creativity, logical thinking, experience, mental critical thinking, which gives positive results from the point of view of the goal, increased the motivation of students to learn.

During the chemistry lessons at the school, the problems of teaching in the updated content were considered, short-term curricula for inorganic chemistry of grades 8-9 were developed, and the features of using level tasks in chemistry were studied.

The project "learn-share", launched in the 2017-2018 academic year as part of the Memorandum on cooperation of the Autonomous educational organization "Nazarbayev Intellectual schools" (NIS) between Aktobe branch of physics and mathematics "Nazarbayev Intellectual schools" and Aktobe regional state University named after K.Zhubanov, became one of the ways to implement the dual system of education in the 2018-2019 academic year. Following the results of the two-year work, on April 24, 2019, the forum "student – graduate – specialist" was held at the national level. On this forum, on behalf of the specialty 5B011200 - "Chemistry", an open lesson on the topic "Calorimetry" was held in the 11th grade. As a result of the forum, a collection was published, which contains the first methodological ideas of students participating in the project "Learn-Share" about the experience of mentoring under the updated program. This collection will continue the project "Learn-Share" and Classification of salts, extraction of salts".

Conclusions

In conclusion, the purpose of teaching the subject is to think over the general and individual methods of teaching, the new way of evaluating and assessment of students' knowledge, the ability to efficiently compile the content of each lesson, and the active participation of the students in the lesson.

Encouragement is the main task for every teacher. During the lesson it is important to increase the student's desire for knowledge, to stimulate self-thinking, to work hard, teacher become more student-friendly and create a sense of responsibility.

Currently, it is important to activate the students' cognitive activity as a result of increasing the amount of information that is acquired during the school year and the need to prepare students for independent learning.

By conducting lessons in a variety of ways, we see that students are able to learn the knowledge by themselves, feel that they are responsible for their learning, and arouse their interest, activity and develops freedom of thinking.

REFERENCES:

1. Memlekettik zagn «Kazakhstan Respublikasynygn bilim berudi damudyng 2011-2020 zhyldarga arnalgan memlekettik bagdarlamasy». [The state program of development of education in the Republic of Kazakhstan for 2011-2020]. (n.d.). base.garant.ru. Retrieved from http:/ http://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1000001118 / [in Kazakh].

2. Dr. Catherine Smith. Problem Based Practical Activities. Alcohol detective. Leicester: RSC School at the University of Leicester. 2011-2012.- 11 p. (6-7p.)

3.Elizabeth Crane Project-Based Learning In The Secondary Chemistry Classroom. Michigan: Michigan State University. 2015. –78 p. (25-26p.)

4. Alimov Askhat Kamzauly . Interbelsendi oku adistemesin mektepte koldanu [Use of interactive teaching methods at school]. Astana: "Nazarbayev Intellectual Schools" Center of Excellence [in Kazakh]. 2014. – 188 p. (97-98p.)

5. Borovskikh Tatiyana Anatolievna. Kompetentosnyi podkhod k obucheniyu i kontrolyu pezultatov obucheniya khimii v stranakh Yugo-Vostochnoi Azii [Competent approach to training and control of results of teaching chemistry in the countries of South-East Asia]. Problemy sovremennogo obrazovaniya-Problems of modern Education, №6, [in Russian]. 2015p. – 47 p. (14p.)

6.Torsykbayeva Bigamila Bayakhmetovna, Imangaliyeva Bazarkhan Saginaevna. Okushylardygn funktsionaldy sauattylygyn damytu damu dengein ktiterialdy bagalau zhuesi arkyly olsheuish-tapsyrmalar zhinagy. Khimiya 8-synyp [A set of measuring tasks through the system of criteria-based assessment of the level of development of functional literacy of students. Chemistry Grade 8]. Almaty: «PrintPTTMSO» [in Kazakh]. 2015. - 217 p.(139-142p.)

7.Torsykbayeva Bigamila Bayakhmetovna, Imangaliyeva Bazarkhan Saginaevna. Okushylardygn funktsionaldy sauattylygyn damytu damu dengein ktiterialdy bagalau zhuesi arkyly olsheuish-tapsyrmalar zhinagy. Khimiya 10-synyp [A set of measuring tasks through the system of criteria-based assessment of the level of development of functional literacy of students. Chemistry Grade 10]. Almaty: «PrintPTTMSO» [in Kazakh]. 2015. – 250 p. (128-130p.)

МРНТИ 14.35.07

Кенжетаева Роза Орынбаевна
докторант
специальность 6D010200-Педагогика и методика начального обучения
КазНПУ им. Абая
г.Алматы

Эльмира Уайдуллақызы
доктор PhD,
старший преподаватель
КазНПУ имени Абая
г. Алматы

МЕТОД КЕЙСОВ В ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКЕ БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ

Түйін. Бұл мақалада педагогикалық жоғары оқу орындарының студенттері үшін кейс әдісін қолдану және құрастыру ерекшеліктері қарастырылған. Мақалада педагогикалық кейстердің түрлері мен құрылымы, даму кезеңдері мен шешу критерийлері талданылған. Студенттерді оқытуда кейс әдісін қолдану қажетті кәсіби құзыреттіліктерді қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Түйінді сөздер: кейс әдісі, педагогикалық жағдай, оқыту технологиясы, кәсіби даярлау, құзіреттілік

Резюме. В данной статье рассматриваются особенности применения и составления кейсов для студентов педагогических вузов. В статье проанализированы виды и структура педагогических кейсов, этапы разработки и критерии решения кейсов. Применение кейс метода в обучении студентов позволяет формировать необходимые профессиональные компетенции.

Ключевые слова: кейс-метод, педагогическая ситуация, технология обучения, профессиональная подготовка, компетенции

Summary. This article discusses the features of the application and preparation of cases for students of pedagogical universities. The article analyzes the types and structure of pedagogical cases, stages of development and criteria for solving cases. The application of the case method in teaching students allows the formation of the necessary professional competencies.

Keywords: case method, pedagogical situation, training technology, training, competencies

Введение

Педагог – ключевая фигура реформирования образования. Мобильность педагога, готовность к переменам, адаптивность к новым реформам в сфере образования, ответственность, способность к решению нестандартных ситуаций – все эти перечисленные качества характеризуют успешного педагога-профессионала. Современный педагог решает множество проблем, с которыми он сталкивается в учебном процессе.

В связи с модернизацией казахстанского образования происходит поиск эффективных методов обучения в вузе, поэтому внедрение кейсовых методов в практику профессионального высшего образования является весьма актуальным вопросом. К сожалению во многих вузах, существует большой разрыв между теоретической и практической подготовкой будущих педагогов. Остается актуальным введение новых методик преподавания в профессиональной подготовке будущих педагогов в нашей стране [Муханбетжанова Ә., 2011, с.3].

Проблеме использования кейс методов в вузе посвящены работы российских авторов А.В. Виневской, М.Г. Савельевой, А.М. Долгорукова, О.Г. Смолянинова, Л.Н. Храмовой, З.У. Колокольникова, С.В. Митросенко, О.Б. Лобановой, В.И. Николаевой, А.Ю. Собко и др.

Основная часть

Внедрение метода кейса в практику высшего профессионального образования обусловлено следующими тенденциями: ориентация на формирование профессиональной компетентности и способностью эффективно решать профессиональные задачи.

Для овладения методом case study в педагогике необходимо осмысление таких понятий, как педагогическая ситуация и педагогическая задача. Кейсы-как метод решения практических ситуаций, возникают в педагогике не на пустом месте. Кейсам в педагогике предшествовали педагогические ситуации, под которыми понимаются условия и обстоятельства, возникающие в образовательном процессе. Под педагогической задачей обычно понимают результат целенаправленной деятельности педагога, это осмысленная педагогическая ситуация с привле-

чением цели [Абаева Ф.Б., 2019, с. 2].

Метод кейсов включает в себя решение определенных педагогических задач, в соответствии с этим в педагогике выделяют следующие стадии решения кейсов:

1) Знакомство и чтение педагогической ситуации и задачи

2) Поиск и формулирование противоречия, которая лежит в основе данной ситуации

3) Выдвижение проблемы

4) Характеристика социокультурной среды, в которой происходит действие

5) Выявление объекта и субъекта ситуации

6) Характеристика отношений в педагогической ситуации

7) Конкретизация воспитательных целей и ее содержания, изменение объекта с помощью педагогического воздействия

8) Анализ поведения объекта

9) Анализ поведения субъекта воздействия

10) Анализ педагогических решений

11) Анализ организаторской и исполнительской работы

12) Оценка и рефлексия результатов педагогического воздействия [Долгоруков А.М.,2016, с.3].

Метод case study является одним из эффективных способов обучения, кейсы по своей природе являются интерактивными, т.к. обучаемые активно взаимодействуют при решении кейсов, находятся в субъект-субъектных отношениях, проявляют самостоятельность и активно высказывают свои мнения. Кейсы выводят обучаемых в область профессиональных знаний и формируют интерес и мотивацию к выбранной профессии.

Различают следующие виды кейсов:

1. Практические. Отражают реальную жизненную ситуацию. Целью данных кейсов является отработка теоретических знаний применительно к практической ситуации. Это своего рода инструмент синтеза теории и практики.

2. Обучающие. В данных кейсах доминируют обучающие функции и они содержат в себе учебно-воспитательные задачи. Сюжет, ситуация, проблема здесь могут быть не реальными, а искусственными, такими, какими они могли бы быть в жизни.

3. Научно-исследовательские. Смысл кейса заключается в том, что он выступает моделью для получения нового знания о ситуации. Студенты обучаются навыкам научного исследования с помощью метода моделирования [Савельева М.Г., 2013, с.17].

В педагогике чаще применяются обучающие кейсы, т.к. они больше направлены на решение учебных и воспитательных задач. Рассмотрим методику создания и применения кейсов в педагогике. Кейс включает в себя следующую структуру: (Рисунок 1).

Рисунок 1. Структура кейса
Источник: [Савельева М.Г., 2013, с.10]

Ситуация – содержит в себе историю, проблему, случай из реальной жизни, в контексте ситуации указывается хронологический аспект, особенности действия участников ситуации, к ситуации автором могут быть представлены комментарии. В кейсе обязательно должны быть вопросы или задания для работы с кейсом, могут быть приложения для дополнительного анализа.

А.В. Виневская выделяет следующие этапы разработки кейса в педагогике:

1) Определение места кейса в системе образовательных целей

2) Поиск институциональной системы, имеющей отношение к кейсу

3) Построение модели ситуации

4) Создание описания ситуации и путей ее решения

5) Сбор дополнительной информации

6) Подготовка окончательного варианта текста

7) Презентация кейса и ее обсуждение [Виневская А.В., 2015, с.19]

Перечисленные выше этапы являются основными, в процессе создания кейсов они могут дополняться, конкретизироваться и т.д.

Таблица 1. Карта составления кейса по Смолянинoвой О.Г. и Коршуновой В.В.

Направление подготовки	Педагогическое образование
Профиль	Психолого-педагогическое образование Учитель начальных классов
	Учитель основного общего образования
	Учитель среднего общего образования
	Педагог-психолог

Уровень подготовки	Бакалавриат
	Магистратура
Перечень проверяемых трудовых действий (согласно спецификации для профиля и уровня подготовки)	
Название кейса	
Инструкция (Как работать с кейсом?)	
Описание педагогической ситуации (постановка проблемы и задачи)	
Дополнительная информация (факты, положения, наглядный раздаточный или другой иллюстративный материал, видео YouTube)	
1 задание к кейсу	Ответ на задание 1, включая описание последовательности профессиональных действий
2 задание к кейсу	Ответ на задание 2, включая описание последовательности профессиональных действий
3 задание к кейсу	Ответ на задание 3, включая описание последовательности профессиональных действий
4 задание к кейсу	Ответ на задание 4, включая описание последовательности профессиональных действий

Источник: [Смолянинова О.Г., 2016, с. 94]

По карте составления кейса для педагогических специальностей мы видим, что необходимо учитывать направление, профиль и уровень профессиональной подготовки будущего педагога. Кейсы также должны соответствовать проверяемому трудовому действию, согласно спецификации для профиля и уровня подготовки.

Метод кейса имеет достаточно широкие образовательные возможности, кейсы обучают поиску новых подходов, способствуют выработке аналитического мышления и профессиональных компетенций. В процессе решения кейса, обучающиеся учатся работать в команде, проводить анализ и принимать решения.

Профессиональные кейсы являются не только обучающим инструментом, но и инструментом оценки образовательных результатов студентов. Смолянинова О.Г. и Коршунова В.В. предлагают критерии оценки решений кейсов студентами (Таблица 2).

Таблица 2. Критерии оценки решений кейсов

Полнота решения профессиональной задачи	-в решении учтена вся необходимая информация и сформулированы уточняющие запросы, ответы соответствуют заданиям;
Научная обоснованность ответа	-аргументация логически выстроена, высказанные утверждения обосновываются с помощью имеющихся знаний в области педагогики и психологии (основные теоретические понятия, факты, опыт, методики, технологии, методы), соответствующих заданиям;
Соответствие профессиональному стандарту	-представлена вся последовательность профессиональных действий, показано, как каждое действие позволит достичь прогресса.

Источник: [Смолянинова О.Г., 2016, с.91]

Кейсы позволяют оценить сформированность компетенций, необходимых для решения профессиональных задач; активизировать аналитическую деятельность студентов; отработать навывыки и умения работы с информацией; сформировать навыки четкого и точного изложения собственной точки зрения, умения аргументировать; сформировать критическое мышление.

Использование кейс метода в современной педагогике имеет свои преимущества и недостатки. К преимуществам можно отнести переход от подачи готовых знаний к самостоятельному приобретению знаний обучающимися, поиску решений. В кейсах используются принципы проблемного обучения; навыки работы в команде; формируются навыки презентации, обобщения, аргументирования, культуры общения и умения вести диалог. Ценность кейс-метода заключается, в том, что они показывают, как на практике применить теоретические знания. Все выше перечисленное можно отнести к преимуществам кейс-метода.

Несмотря на ряд перечисленных преимуществ, применение кейсов не может полностью заменить лекции или другие виды занятия, проводимые в высшей школе. Чрезмерное увлечение ситуационным анализом может привести к тому, что будущий педагог окажется без необходимых теоретических знаний, все его знания будут сводиться к знанию множества ситуаций без определенного методологического принци-

па или системы. Это можно отнести к недостаткам кейс-метода.

В решении кейсов немаловажная роль отводится преподавателю, который выполняет роль ведущего, он генерирует вопросы, фиксирует ответы, поддерживает дискуссию, управляет эмоциональный сферой обучаемых.

Педагогический потенциал преподавателя вуза, практикующего кейс-метод значительно выше, чем при использовании только традиционных методов обучения. Преподаватель в процессе решения кейсов должен создавать ситуацию сотрудничества, обеспечивать соблюдение этических норм при спорах, обсуждениях, дискуссиях.

Деятельность преподавателя вуза при использовании кейс-метода включает в себя два вида работ: внеаудиторная и аудиторная. Внеаудиторная работа - это сложная творческая работа по созданию кейса, разработка методического обеспечения занятия. Аудиторная работа включает в себя организацию обсуждения кейса, дискуссии, презентации и совместный анализ ситуации.

Приведем пример кейса, который отражает ситуацию в школе и может применяться в процессе обучения будущих педагогов.

Описание ситуации. Ученик 4 «А» класса Бекнур с первого класса был отличником. На летних каникулах мальчик переболел энцефалитом. Уже к концу первой четверти Бекнур заметил, что стал хуже успевать в учебе, не всегда быстро усваивал учебный материл как раньше, снизились когнитивные способности запоминания и концентрации внимания. Бекнур задал вопрос учителю: «Как вы думаете, получится ли у меня учиться на отлично?»

Вопросы к ситуации:

1. В чем вы видите педагогическую проблему?
2. Почему ученик задал вопрос учителю?
3. Почему ученик стал неуспевающим учеником?

Изучение возможных причин создавшейся ситуации. Можно выделить три основные причины:

1) Физиологические - слабость здоровья, следствия перенесенной болезни, наличие хронических заболеваний, снижение иммунитета;

2) психологические-особенности развития познавательных процессов, недостаточный уровень развития памяти, мышления, внимания, речи, низкий познавательный интерес и мотивация к учебе;

3) социальные причины - неблагополучные условия в семье, невнимательность родителей по отношению к ребенку, безнадзорность и др.

В основе неуспеваемости ученика могут быть не одна, а комплекс причин, поэтому в процессе обсуждения ситуации список причин можно дополнять и конкретизировать.

Предложение возможных методов коррекции создавшейся ситуации:

-коррекция познавательной деятельности, развитие познавательных психических процессов с учетом индивидуально-типологических особенностей;

-развитие мотивационной сферы, формирование устойчивой мотивации к учебной деятельности;

Примеры коррекционных методов и приемов, позволяющих исправить ситуацию:

-формирование устойчивой мотивации к учебе, в учебной деятельности ставить такие задачи, которые соответствуют его возможностям;

-учителю необходимо повышать самооценку ученика, создавать ситуацию успеха;

-оказание эмоциональной поддержки ребенка как со стороны педагогов, так и со стороны родителей;

-работа с родителями, включение родителей в оказание психологической и педагогической помощи ребенку;

-поддержка в укреплении здоровья ребенка, контроль со стороны медицинских работников.

Использование кейс-метода в обучении позволяет внедрить в лексику студента педагогическую терминологию, кейсы создают условия для синтеза педагогической теории и практики.

Анализ кейса для студентов включает следующие шаги:

- определение основной проблемы, противоречия ситуации;
- теоретическое обоснование проблемы;
- построение гипотезы возможных причин сложившейся ситуации;
- разработка плана путей решения;
- выбор педагогических способов и приемов воздействия;
- прогноз возможных последствий выработанной студентом путей решения ситуации;
- обсуждение вариантов решения кейса.

Кейсы могут решаться как в индивидуальной, так и групповой форме. Индивидуальная работа с кейсом дает возможность проявить личную ответственность. Групповая форма работы позволяет работать в команде, получить обратную связь. На занятиях можно комбинировать формы работы с кейсом.

Выводы

Кейсы являются одним из инновационных методов обучения и оценивания образовательных результатов студентов вуза. Использование кейсов в обучении студентов-будущих педагогов стимулизует познавательную их активность, творческое мышление, способность к генерированию идей, рефлексию, и в целом способствует личностному росту. Опыт применения кейс-метода на этапе вузовской подготовки обогащает студентов компетенциями необходимыми в бу-

дущей профессиональной деятельности педагога, развивает устойчивые педагогические позиции.

Таким образом, метод кейсов имеет практикую направленность, занимает важное место в профессиональной подготовке педагогических кадров. Метод кейсов отвечает всем требованиям, которые предъявляются к современным образовательным технологиям. Применение кейс-метода в подготовке будущего педагога позволяет сформировать необходимые профессиональные компетенции.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Ә. Муханбетжанова Педагогиканы оқыту әдістемесі. Оқулық. – Алматы: ЖШС РПИК «Дәуір», 2011ж. – 368 бет.

2. Абаева Ф.Б. Дидактические возможности метода case study в обучении студентов // Современные научные исследования и инновации. 2016. № 1 [Электронный ресурс]. URL: http://web.snauka.ru/issues/2016/01/62279

3.Долгоруков А.М. Метод case study как современная технология профессионально-ориентированного обучения, 2016, [Электронный ресурс]. - Режим доступа: https://evolkov.net/case/case.study.html

4. Савельева М.Г. Педагогические кейсы: конструирование и использование в процессе обучения и оценки компетенций студентов: Учебно-методическое пособие / Ижевск, УдГУ, 2013- 94с.

5. Метод кейсов в педагогике: практикум для учителей и студентов/ А.В. Виневская; под ред. М.А. Пуйловой. — Ростов на Дону: Феникс, 2015- 141с.

6. Оценивание образовательных результатов студентов педагогических направлений в рамках прикладного бакалавриата: учеб.-метод. пособие/О.Г. Смолянинова, В.В. Коршунова. – Красноярск: Сиб. федер. ун-т, 2016. – 136 с.

Кошанова Мараш Төлегенқызы
докторант
Әлеуметтік педагогика және өзін-өзі тану кафедрасы
Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Кошанова Жазира Төлегенқызы
Филология ғылымдарының кандидаты, доцент
М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті

МЕДИА-РЕСУРСТАРДЫ ПАЙДАЛАНУ АРҚЫЛЫ КӘСІБИ ӨЗІН-ӨЗІ АНЫҚТАУҒА КРЕАТИВТІЛІКТІҢ ЫҚПАЛЫ

Түйін. Мақала болашақ маманды кәсіби даярлауда медиа-ресурстардың жаңа жетістіктері мен жинақталған тәжірибелерін ескере отырып ғылыми парадигмалар аясында қарастырылады.

Медиа-ресурстардың тұлғаның өзін-өзі анықтауында креативті әдістер арқылы құзыреттіліктерінің шығарашылық әрекеттерге бағыттылығы сипатталады.

Болашақ мамандардың креативті тұлғасын қалыптастыру компоненттерінің байланысу деңгейлері медиа-ресурстардың креативтілік, коммуникативтік, дидактикалық зерттеу тұрғысынан баяндалады.

Түйінді сөздер: өзін-өзі анықтау, субъекті, медиа-ресурстар, креативті тұлға, педагогикалық технологиялар.

Резюме. В статье рассматривается научные парадигмы в контексте с учетом новых достижений и накопленного опыта медиа-ресурсов в профессиональной подготовке будущих специалистов.

Медиа-ресурсы характеризуются направленностью компетенций на творческую деятельность через творческие методы самоопределения.

Рассматривается степень взаимосвязи компонентов формирования творческой личности будущих профессионалов с точки зрения творческого, коммуникативного, дидактического исследования медиа-ресурсов.

Ключевые слова: самоопределение, субъект, медиа-ресурсы, креативная личность, педагогические технологии.

Summary. The article examines scientific paradigms in the context of the new achievements and accumulated experience of media-resources in the professional training of future specialists.

Media-resources are characterized by the focus of competencies on creative activity through creative methods of self-determination.

The degree of interconnection between the components of the formation of the creative personality of future professionals is considered from the point of view of creative, communicative, didactic research of media resources.

Keywords: self-determinatio, subject, media-resources, creative personality, pedagogical technologies.

Болашақ маманның өзін-өзі анықтау проблемасын философиялық, психологиялық, педагогикалық тұрғыдан қарастырсақ. Философиялық зерттеулерде бұл мәселе адамды дамыту тұрғысынан, психологиялық зерттеулерде тұлғаның дамуы мен өзін-өзі дамыту бойынша, ал педагогикалық зерттеулерде болашақ маманның кәсіби дамуы тұрғысынан қарастырылады.

Жоғарыда қарастырған көз-қарастардан ұғатынымыз: болашақ маман-педагог адам ретінде, тұлға ретінде, маман ретінде кәсіби өзін-өзі дамытудың субъектісі ретінде болуы. Демек, бұл жерде тұлғаның өзіндік танымының дамуының салдарынан креативті тұлғаны қалыптастыру тұрғысында оқу үрдісінде медиа-ресурстарды пайдалану арқылы жүзеге асырудың қазіргі таңда маңызы зор. Өйткені, болашақ мамандардың креативті тұлғасын қалыптастыру сонымен қатар өзіндік-танымдық сауаттылықтары мен мәдениетін арттыру арқылы өзін-өзі тану тұлға құрылымында болашақ маманның жеке тұлғалық-бағдарлы қасиеттерінің дамуына мүмкіндік береді [Богоявленская Д.Б. 1993, с. 182-195]. Біз, оқу үрдісінде креативті тұлғаны қалыптастыруда болашақ маманның өзін-өзі анықтауына ықпалының салдарынан кәсіби құзыреттерін қалыптастыру мәселесіне көшпестен бұрын креативтілік ұғымы туралы шолу жасауды жөн көрдік.

А.В.Хуторской мен отандық ғалым Ш.Таубаеваның креативтілік ұғымына берген «креативтілік дегеніміз жеке шығармашылық әрекеттің жемісі» және «креативтілік – бұл индивидтердің саналы құндылықтар жасау, стандартты емес шешім қабылдаудың терең қасиетін көрсететін қабілеттілік» [Таубаева Ш. 2007, с. 37]. - деген анықтамаларын әрі қарай саралай отырып, медиа-ресурстарды пайдалану арқылы болашақ маманның креативті ойлауын дамыту үшін, біз, олардың креативті ойлауын медиа-ресурстарды пайдалану арқылы жүйелі білімге қол жеткізуге

тәжірибелер жүргізу арқылы үйренудің маңызы зор екендігін байқаймыз.

Креативтілік ұғымы екі түрлі тұлғалық қасиеттермен ерекшеленеді. Олар: ізденушілік мотивациясының белсенділігі; ойлау үдерісі кезінде пайда болатын қосалқы білімдерді түйсіну, сезе білу қабілеті. Көптеген зерттеу жұмыстарында креативтілік ойлау ерекшелігі мен тұлғалық ерекшеліктердің жиынтығы, ол шығармашылықтың қалыптасуы мен көрініс табуына ықпал ететіндігіне (К.Тейлор, Я.А.Пономарев, А.В.Брушлинский, А.Адлер, К.Юнг, Р.Ассаджиолид, Б.М.Кедров, А.Маркова, М.М.Кашапов, М.Г.Ярошевский, Д.Б. Богоявленская) тоқталады.

Креативтілік ойлау ерекшелігі мен тұлғалық ерекшеліктердің жиынтығы, ол шығармашылықтың қалыптасуы мен көрініс табуына ықпал ететіндігін зерттеуші ғалымдардың (Г.Ю.Айзенк, М.Вертгеймер, Д.Б.Богоявленская, Т.Н.Галич, Л.Д.Лебедева, Н.Д.Хмель С.Т.Каргин, Ш.Т.Таубаева, К.Ж.Бұзаубакова т.б.) тұжырымдамаларынан анық байқаймыз. Сонымен қатар, шығармашылық – жетістікке жету мотивациясы деп қарастырса, керісінше, бірқатар ғалымдар ол үдерісті: «тоқтатады, тежейді» - дейді. Өйткені, біздің елде шығармашылық қызметкерлері арасында өсу мотивациясы емес (танымдық және өзін-өзі актуализациялау), қол жеткізу мотивациясы басым екендігін эмпирикалық қасиеттерді негізге ала отырып мазмұндайды [Хмель Н.Д. 2005, б.7]. Нәтижесінде, ойлау, оқу, сөйлеу, өз ойын келтіру, талқылау, жазу, пікірлесу, пікір таластыру, талдау сияқты белсенді әрекеттер жүзеге асырылып креативтілік әрекеттер нәтижесінің көлемі жетілдіріледі.

Мұндай оқытудың ерекшеліктері білім, білік, дағдылардың қалыптасқан негізгі құзырет – білім берудің негізгі нәтижесі болса, онда болашақ мамандардың креативті тұлғасын қалыптастыру төменде көрсетілген компоненттер арқылы жүзеге асады. Олар: мотивтік компонент қажетсіну мен оны өз күшімен қанағаттандыру мүмкіндігі арасындағы қарама-қарсылықты түсіну негізінде пайда болатын әрекетке ұмтылушылық; мазмұндық компонент педагогикалық-психологиялық құндылықтарды, оның заңдылықтарын білетін және болашақ мамандардың пәндік білім, білік, дағдыларды меңгеру дәрежесін, білімдік сапаларының, нанымының, мәдениетінің қалыптасу деңгейін қамтиды; іс-әрекеттік компонент оқу іс-әрекетінің ажырамас бөлігі болып табылады, өйткені бұл компоненттің негізі оқу үрдісіндегі қиындықтарды жеңуде өзінің ерік-күшін жұмсау арқылы іс-әрекетті жүзеге асыру[Сейітқазы П.Б., Ташетов А.А. 2014, б.166-168].

Жоғарыда қарастырған мәселелердің негізінде ақпараттық, коммуникативтік, креативтік, өзін – өзі бағалау біліктерін меңгеруге зейіні шоғырланады. Бұл төменде берілген белсенділік пен дербестік деңгейлерін анықтауға мүмкіндік береді. Атап айтсақ: репродуктивтік; қайта құру(реконструктивті); ішінара ізденгіштік; шығармашылық. Бұл жерден болашақ мамандардың төмен, орта, жоғары деңгейлерін анықтауға болады. Әр деңгейдің мазмұнына тоқталсақ: төменгі деңгейде студенттер оқу материалын қайталау барысында оны ажырата алу мен тани білу қасиеттерімен сипатталады. Алғашқы кезде олар қажетті педагогикалық-психологиялық білім көлемі мен оны алғаш қолдану біліктерін меңгереді. Осы орайда пайда болған мотивтік компонент психологиялық пәндердегі негізгі білім элементтерін оқып-үйренуді, алған білімді меңгеруге деген ынта болса, мазмұндық компонентте білімгерлер меңгерген білімдерін әрі қарай іс-әрекетте жүзеге асыруға дайындалады.

Ал, іс-әрекеттік компонент студенттердің алған білімін таныс емес жағдаяттарға пайдалануымен анықталады. Орта деңгейде студенттер бұрын өткен материалды типтік жағдайларда белгілі жүйелі реттілікпен қорытындылайды. Бұл деңгейде студенттердің теориялық білімі оқу материалын түсіне білуіне негізделеді, бірақ, қорытындылағанда оқу материалын оқулық бойынша немесе оқытушының түсіндіруін логикалық түрде жүйелеумен шектеледі. Оқытудың орта деңгейіндегі мотивтік компонент студенттердің негізгі педагогикалық-психологиялық білім элементтерін танып-білуімен сипаттаса, мазмұндық және іс-әрекеттік компонентте алған білімдерінің бір-бірімен өзара байланысымен, бір-бірі толықтырумен сипатталады. Жоғары деңгей бойынша, студенттер өздерінің бұрыннан меңгерген білімі мен біліктерін дербес іздену іс-әрекеті арқылы жаңа білім алуға икемдейді. Бұл деңгейде студенттер өз білімдерін өздері бағалай отырып, оны берік меңгеруге қол жеткізеді. Осы деңгейдегі мотивтік компонент студенттердің меңгерген педагогикалық-психологиялық білімдерін түсіндіреді, салыстырады. Сонымен қатар, мазмұндық, іс-әрекеттік компоненттер олардың алған білімдерін өзін қоршаған ортада тиімді пайдалану үдерісінде нақты дұрыс қолдану әрекеттерін көрсетеді. Нәтижесінде, студенттердің қоғамға жауапкершілікпен қарау, тек білім, білік, дағдылар ғана емес оның әлеуметтік құндылық екендігін сезіну мотивтерінің пайда болуына септігін тигізе отырып білім берудің тенденциялары мен даму бағыттарын қамтамасыз ететін педагогикалық жаңа технологияларды пайдалану. Мысалы,

- А.С.Выготский, Л.В.Занков, Д.Б.Эльконин, В.В.Давыдов: дамыта оқыту
- В.Ф.Шаталов, С.Н.Лысенкова:тірек сигналдар мен тірек кестелер арқылы оқыту
- Ж.А.Қараев: деңгейлеп-саралап оқыту
- В.М.Монахов, П.И.Третьяков, М.А.Чошанов, М.М.Жанпейісова: модульдік оқыту
- Н.Н.Нұрахметов, К.А.Әбдіғалиев: оқушы әрекетін шоғырландыра қарқынды оқыту;

- Н.Гузик, И.Первин, В.В.Фирсов: саралап оқыту технологиясы;

- П.М.Эрдниев: дидактикалық бірліктерді ірілендіру технологиясы;

- В.В.Гузеев, В.В.Сериков, М.Ж.Жадрина: интегралдық технология;

- В.И.Загвязинский: пәнішілік интеграция;

- Т.Т.Галиев: жүйелілік тұрғыда оқыту технологиясы;

- В.К.Дьяченко: компьютерлік технология.

Бұл педагогикалық технологиялардың өзіне тән мақсаттары, ерекшеліктері және артықшылықтары бар. Сонымен қатар оқу үрдісінде студенттердің логикалық ойлауын дамытатын кейс, проблемалық және контекстік технологиялардың маңызы зор [Тұрғынбаева Б.А. 2006, б.69]. Себебі, белсенді, шығармашылықпен жұмыс істей білетін, дербес өзіндік ойлау қабілеті бар креативті болашақ маман тұлғасының қалыптасып, дамуына дәнекер болатын инновациялық технологиялар.Тіпті, бір мазмұндағы оқу материалын жоғарыда сөз болған технологияларды байланыстыра қолдана отырып ұғындыру болашақ маманның өзі қалаған мамандығына бейімделіп, білім беруге негізделген білім мазмұны мен құрылымын өзін-өзі қалыптастырудың қажеттігін сезінеді. Демек, оқыту технологияларының болашақ маманның креативті тұлғасын қалыптастыруда ықпалы зор. Егер, педагогикалық технологияларды тұлғалық құрылымдарға бағыттылығына қарай:

- ақпаратты

- әрекеттік

- эвристикалық

- өзін-өзі дамыту [Бұзаубақова Қ.Ж. 1999, б.43] болып бөлінген жіктемесінің негізінде - оқыту әдістерін пайдалана отырып қолдансақ, онда оқыту үрдісінің тиімділігі одан әрі дамитындығы белгілі. Осылайша, өзін-өзі жетілдірудің шыңына жеткен адам, яғни акмеолог, өзінің кәсіби әрекетін өзі басқаратын білім беру мақсаттарының (проблеманың шешімін табу құзыреттілігі; ақпараттық құзыреттілік; коммуникативтік құзыреттілік). негізгі тұлғалық-бағдарлы құзыреттіліктеріне икемделген болашақ маман қалыптасады. Демек, оқу материалдарының белгілі бір жағдаяттарын шешу: технологиялық құзыреттерін дамытуды қамтыса, топпен жұмыс үстеу студенттердің коммуникативтік құзыреттерін қалыптастырады. Сонымен бірге, болашақ мамандардың өзіндік танымдық іс-әрекет тәжірибелерін қалыптастыруға машықтандырады, яғни жаңа білімді мақсатты түрде зерттеу дағдыларына төселтіп, тұлғалық сапаларын одан әрі дамытуды қамтамасыздандырады. Сондай-ақ, алынған білімді терең меңгеру және ұғыну үшін оқу материалын қабылдауда оқытудың эвристикалық әдістерінің маңызы зор. Соның ішінде креативтік оқыту әдістерінің маңызы зор. Себебі, ол студенттердің өзіндік білім сапасының деңгейін белгілі бір ретпен анықтауына мүмкіндік береді. Соның ішіндегі креативті әдістерге жататын интуитивті типтегі білім беру әдістері: «ми шабуылы», эмпатия әдісі арқылы интуитивтік әрекеттерге негіздеу. Сонымен қатар студенттердің білім сапасын қалыптастыру үшін логикалық тірек құру мақсатының негізінде креативтік оқыту әдісінің бірі болып саналатын алгоритмдік алғышарттар мен нұсқауларды орындауға негізделген синектика әдісі мен морфологиялық жәшік әдісін қолдануға болады. Осы орайда айта кететін тағы бір креативті оқыту әдісінің бірі болып есептелетін студенттерге қойылған міндеттерді шешуіне бағытталып бағдарланған «жол сілтеу» тәсілі.

Біздің ойымызша, оқу үдерісінде эвристикалық әдістер тобына жататын креативті оқыту әдістерін қолдану арқылы болашақ маманның өзін-өзі дамыту арқылы креативті қасиеттерді меңгерген маман болып жетілуіне ықпал жасалады. А.В.Морозов, Д.В.Чернилевский креативті қасиеттерді қалыптастыру үшін төменде берілген алғы шарттар болуы тиіс деп санайды:

- шығармашылық тұлға;

- шығармашылық үрдіс;

- шығармашылық орта.

Оқыту үрдісінің жоғарыда айтылған маңызы мен орнын білумен қатар, олардың бір-бірімен өзара тығыз байланысты болатынын, яғни біртұтас үрдіс екендігін ұмытпауымыз керек. Сондықтан, студенттің пәндік білім, білік, дағдыны меңгеру біртұтас үрдіс ретінде қарастырылады. Ол, «нені оқыту керек», «қалай оқыту керек», «не үшін оқыту керек» - деген дидактика сұрақтарына қазіргі заман талаптарына сәйкес жауап берілуі тиіс [Сабыров Т.С. 1999, б.43]. Себебі, креативтік білім беру әрекеті студенттердің шығармашылық білім сапасын құруына бағдарланған. Оның танымдық эвристикалық қызметтен айырмашылығы, алынған өнім қандайда бір объектіні танудың нәтижесі болуы шарт емес. Ол шығармашылық мақсаттың жемісі ретінде идея, нұсқа, шығарма, теория, ойындар түрінде көрініс береді. Бұл жерде заманға сай білім беру ортасы мен жоғарыда сөз болған педагогикалық технологиялардың маңызы зор. Себебі, теорияның тәжірибемен байланысы болашақ маманды мамандығына бейімдеп, кәсіби ынтасын қалыптастырып оған үйретіп, нақты міндеттер мен талаптарды орындауға машықтандырады [Алауханов Е.О. 2009, б.1]. Ақпаратты сараптау кезінде студенттерге бағдар беру, ақпаратты сауатты қабылдау, түсіну және талдай білу іскерлігіне үйрету арқылы оқу материалдарын орындау әрекетінде креативтілік таныту кәсіби-тұлғалық қалыптасу қабілетін жетілдіреді [Сейітқазы П.Б. 2009, б.5].

Қазіргі таңда болашақ мамандарды кәсіби даярлау үдерісі келесі факторларға тәуелді, олар: жалпыға міндетті кәсіби білім беру стандартына, оқу бағдарламасының мазмұнына, оқыту

үдерісін ұйымдастыру деңгейі мен ЖОО оқытушысының кәсіби құзыреттілігіне т.б.

Біздің ойымызша, мұның бәрі төменде берілген әдіснамалық тұғырларды басшылыққа алу арқылы жүзеге асыру мүмкін. Атап айтсақ:

- тұлғаға бағдарлы тұғыр жеке тұлғаны іс-әрекеттің субъектісі ретінде қарастыруға мүмкіндік жасайды. Аталмыш тұғыр аясында педагогикалық іс-әрекет кәсіптік және тұлғалық жағынан өзін-өзі жетілдірудің шарты ретінде анықталады;

- жүйелік тұғыр кадрлерді даярлау үдерісінде әртүрлі байланыстарды (объект-объект, субъект-субъект, мазмұндық-технологиялық, мазмұндық-мақсаттық, мазмұндық-реттеушілік т.б) анықтауға жағдай жасайды;

- синергетикалық тұғыр құрылымдық және кеңістіктік-уақыттық заңдылықтармен ерекшеленетін, жүйе құраушы факторлармен, сапалық-сандық сипаттармен айрықшаланатын компонеттердің жиынтығы ретінде түсіндіріледі. Синергетикалық тұғыр педагогикалық ақпараттарды интерпретациялау және талдау тәсілдерін, педагогикалық үдерістердің заңдылықтарын біліре отырып, тұлғаның дамуын қамтамасыз етеді;

- мәдениеттанымдық тұғыр шығармашылықты тұлғаның өзін-өзі жетілдіруінің нәтижесі және білім беру мазмұнының құндылықтық мәні ретінде айқындайды. Мәдениеттің құндылықтары педагогикалық іс-әрекеттің бағдары ретінде қарастырыла отырып, тұлғалық даму мен адамның мінез-құлқын анықтайды [Пидкасистый П.И., Воробьева Н.А. 2007, с. 9]. Әлбетте, бұл берілген тұғырлар арқылы болашақ мамандардың қоршаған ақиқат құбылыстарды, дүниені тануында таным субъектісімен өзара әрекеттесетін және оның пәндік-тәжірибелік, танымдық іс-әрекеті жүзеге асырылатын объективті дәйектіліктің бөлігі таным объектісі болып есептелінеді [Carlsson U. 2006, p.27].

Нәтижесінде, жоғарыда сөз болған креативті оқыту технологиясы бойынша дәстүрлі білім берудегі дайын, жүйелендірілген, меңгерілуге міндетті білім шарттары өзгеріске ұшырайды. Демек, оқытудың креативтік технологиясының басты ерекшелігі студенттердің қабілеттерін дамытуға мүмкіндіктің пайда болуына, алынған ақпараттан білімді саралап алуға дағдыландырады.

Қорыта келгенде, жоғарыда қарастырған оқу біліктерінің компоненттері мен оларды игеру деңгейлері бір-бірімен тығыз байланысты және бірін-бірі толықтырып отыратын біртұтас жүйе. Сонымен қатар, педагогикалық технологияларды оқыту үрдісінде қолдану арқылы болашақ маманның креативті тұлғасын қалыптастыруда оқытудың эвристикалық әдістерінің оқыту үрдісін талдаудың тиімділігін арттыра отырып болашақ маманның креативті тұлғасын қалыптастыру арқылы құзыреттіліктерінің шығарашылық әрекеттерге дайындығын қамтамасыздандыру. Олай болса, ЖОО студенті – оқу пәнінің логикалық жүйесін, кәсіби бағыттылығының тұрақтылығын, қоғамдық белсенділігін және таным процесінің диалектикасын жетік біліп өзін-өзін кәсіби анықтау қажет.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Алауханов Е.О. Концепция лидера и реформатора (о Президенте РК) // Казахстанская правда. – 13.10.2009.

2.Богоявленская Д.Б. Интеллектуальная активность как психологический аспект изучения творчества // Исследование проблем психологии творчества. – М., 1993. С.182-195.

3.Бұзаубақова Қ.Ж. Инновациялық технология. – Алматы, 2009. Академиясының Республикалық баспа кабинеті, 1999ж., 83б. Б.43

4.Пидкасистый П.И., Воробьева Н.А. Подготовка студентов к творческой педагогической деятельности. – М.: Педагогическое общество России, 2007г. С.9

5.Сабыров Т.С. Болашақ мұғалімдердің дидактикалық дайындығын жетілдіру. /Көмекші құрал/ - Алматы. Ы.Алтынсарин атындағы Қазақтың білім академиясының Республикалық баспа кабинеті, 1999ж., 83б. Б.43

6.Сейітқазы П.Б. Болашақ мұғалімдерді БАҚ арқылы тәрбие үрдісіне дайындаудың ғылыми-теориялық негіздері: п.ғ.д. дис. автореферaты. Астана, 2009ж. Б.5.

7.Carlsson U. What is Media and Information Literacy? The International Clearinghouse on Children, Youth and Media, Nordicom 2006. - 350 p.

8.Сейітқазы П.Б., Ташетов А.А. Медиабілім үрдісінің Қазақстандағы қазіргі жағдайы // Заманауи педагог мамандарды даярлаудың өзекті мәселелері. – Республикалық ғылыми тәжірибелік конференция. -Астана, 2014.- № 2. - Б. 166-168.

9.Таубаева Ш. Введение в методологию и методику педагогического исследовавания: учебное пособие. –Туркестан: «Тұран» баспасы, 2007. – 190с. С.37.

10.Тұрғынбаева Б.А. Біліктілікті арттыру жүйесінде мұғалімдердің шығармашылық әлеуетін дамыту: пед. ғыл. докт.: 13.00.01. – Алматы, 2006. – 289б. – 0506РК00192.

11.Хмель Н.Д. Біртұтас педагогикалық процесті жүзеге асырудың теориясы мен технологиясы: Оқу құралы. – Алматы: Print-S, 2005. Б.140. 7 б.

ӘОЖ: 378

Қасаболат Айгүл Жапарбекқызы
педагогика және психология мамандығының 2 курс докторанты
Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ

ОҚУ ҮДЕРІСІН ЖОБАЛАУДА ТОПТЫҚ ЖҰМЫСТЫ ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІГІ

Түйін. Жобалау үдерісінде топтық жұмысты ұйымдастыру бойынша ғалымдардың еңбектері талданды. Топтық жұмысты ұйымдастыру бойынша даму динамикасы зерттелді. Тәжірибе барысында таңдалған әдістердің артықшылығы мен кемшіліктері анықталды.

Түйінді сөздер: оқу үдерісі, жобалау, динамика, топтық жұмыс, әдістер.

Резюме. В процессе проектирования были проанализированы труды ученых по организации групповой работы. Изучена динамика развития по организации групповой работы. В ходе практики были выявлены недостатки и преимущества выбранных методов.

Ключевые слова: учебный процесс, проектирование, динамика, групповая работа, методы.

Summary. During the design process, the works of scientists on the organization of group work were analyzed. The dynamics of development in the organization of group work is studied. During the practice, the disadvantages and advantages of the chosen methods were identified.

Keywords: educational process, design, dynamics, group work, methods.

Жаңартылған білім беру мазмұнына сай қазіргі реформаланған білім беру жүйесінде іс-әрекеті жан-жақты, бәсекеге қабілетті, қоғамның талаптарын ескере білетін маман даярлау жоғары оқу орындарында трансформациялау басты міндеттерінің бірі. Осы мәселе еліміздің 2050 жылға дейінгі даму бағытын ұсынған жобада білім беру реформаларының басты мақсаты білім жүйесін жаңа әлеуметтік экономикалық ортаға бейімдеп, әлемнің ең дамыған 30 елдің қатарына кіруін жеделдету, білім берудің әдістемелерін жаңғырту қажеттілігі көрсетілген. Аталған басымдықтар отандық білім беру саласын реформалау мен жаңғыртудың қарқынды жүруінде өзекті болды. Заманауи білім беру үдерісінде мұғалім енді жалғыз ақпарат беруші емес, студенттердің білім алуын ұйымдастырушы және олардың кеңесшісі болу маңыздылығы артқан.

Қазіргі уақытта оқу процесін жобалау болашақ маманды даярлауда және үздіксіз білім беруде маңызды тәсіл. Білім беру бағдарламаларында оқытуға имитациялық тәсілдердің көп үлесін қажет ететінін ұғыну қажетті болды.

Сондықтан біз өз зерттеуімізде болашақ мамандарды жобалық іс-әрекетке дайындаудың негіздерін қарастыра келе білім берудегі жобалаудың генезисіне талдау жүргізіп, жобалау технологиясының ерекшелігін зерттеген болатынбыз. [Қасаболат А.Ж. 2020ж. 285б.]

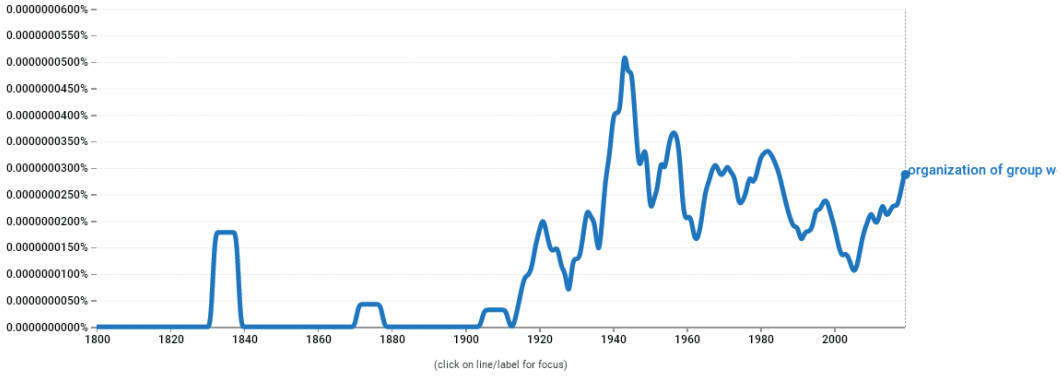
Сондай-ақ жобалаудың философиялық негіздері бойынша өзектілігін қарастырған болатынбыз. [Kassabolat A.Zh. 2020y. 92p.]

Қазақ ойшылдарының еңбектерінде де жобалау идеясы туралы аз айтылмаған ол туралы да зерттеу жұмыстары жүргізілген. [Қасаболат А.Ж. 2020ж. 114б.] Білім беру процесінде жобалау технолоиясының тиімділігі туралы зерттеулер жүргізілгеннен кейін іс-жүзінде ұйымдастырылуы бойынша тәжірибелердегі зерттеулерді қарастыратын боламыз. Ө. Сұлтанғазин атындағы мемлекеттік педагогикалық университетінде жүргізілген зерттеу жұмысымызда оқу процесін жобалауда топтық жұмыстарды ұйымдастырған болатынбыз. Топтық жұмыстарды ұйымдастыру біз ойлағаннан да күрделірек болып шықты. Жобалау технологиясын сабақтарда қолдану, топтық жұмысты ұйымдастырумен жүзеге асты. Топтық жұмыстарды ұйымдастырмас бұрын біз зерттеу жұмыстарын жүргізіп, теориялық талдау жүргіздік.

Шет елдік еңбектерде топтық жұмысты ұйымдастырудың зерттелу динамикасын нақтылауда әлемдік ғылыми әдебиеттер базасы (ngram) талданды.

1-сурет көрсеткендей ғылыми білім саласында топтық жұмысты ұйымдастыру бойынша зерттеудің динамикасын байқауға болады. Бұл әдіс тарихи дамудың әрбір кезеңдеріндегі зерттеу шеңберінде маңызды орын алды.

Зерттеу жұмысымызда топтық жұмысты ұйымдастыру бойынша M.D. Feit, John S Wodarski, John H Ramey, Aaron R Mann, B. Barron , R. Slavin, E.A. Hurley, A. Chamberlain S.G. Cohen, D.E. Bailey, E. Kyndt, E. Raes, B. Lismont, F. Timmers, E. Cascallar, F. Dochy, M. Binkley, O.

1-сурет. Шет елдік әдебиеттерде топтық жұмысты ұйымдастырудың зерттелу динамикасы.

Erstad, J. Herman, S. Raizen, M. Ripley, M. Miller-Ricci, P. Blatchford, E. Baines, C. Rubie-Davies, P. Bassett, A. Chowne N. Mercer, K. Littleton, E. Baines, C. Rubie-Davies, P. Blatchford, S. Kagan, A.K. Tolmie, K.J. Topping, D. Christie, C.Donaldson, C.Howe, E. Jessiman зерттеулері, топтық жұмысты ұйымдастыру бойынша оқуда жобалау әдісін қолдануда проблемалық оқыту (PBL) тәжірибесін қолданған зерттеушілер Elaine H.J.Yew, K. Goh, G. Tortorella, P.Cauchick-Miguel, Lisette Wijnia, Barrows HS., Schmidt HG., Kalyuga S, Singh AM., Cowan N.Plowright D, Watkins M.Jones SH, Mikkers J, Van Gog, B. Promentilla, I.R. Lukas, K.B. Aviso, R. Tan, Barrows HS., Barrett T, Moore S., Schwartz P, Mennin S, Webb G., Savery JR, Duffy TM, Dolmans D, Gijselaers WH, Moust JHC, De Grave WS, Wolfhagen I,Dochy F, Segers M, Van den Bossche P, Gijbels D., т.б. еңбектерін тәжірибемізде қолдандық.

Студенттердің білім алудағы логикасының ерешелігі прагматикалық операциялардың орталығында болу. Оқытушы үшін білім берудің маңызды дәлелдерді мазмұн ретінде ғана емес, өмір сүруге қажетті тәжірибеге айналдыру бүгінгі күндегі талаптардың қажеттілігі. Студенттердің оқу үрдісін жаңғыртуда әртүрлі әдістемелер, технологиялар жеткілікті. J. Dewey білім берудің логикалық шартты анықтау верификационистік трансформациялық аспектіге ие болу керектігінбасшылыққа алу қажет деп тауып отырмыз.

M.D. Feit et al. практикалық зерттеу кітабында әлеуметтік топ қызметкерлерінің әртүрлі әдістерді қолданудың тәжірибесін ұсынады. Әртүрлі әдіс күшін пайдалану-бұл бүкіл әлемдегі ұжымдық топтардың мәселелерін шешудің кең ауқымы мен тәсілдері ретінде қарастырады. Ол әртүрлі әдісті қолданудағы тұжырымдамасының күрделілігін, шығармашылығын және толқуын суреттейді және тәжірибешілерді қалай басқаратынын, оған бейімделетінін және оның күшін конструктивті түрде қолданатындығын зерттейді. Кітап авторлары әлеуметтік, саяси және экономикалық салалардағы теңсіздікке макро тәсілдерді талқылайды, сонымен қатар топтық жұмыстың әлеуметтік жұмыс жоспары мен практиктердің технологияларына сәйкестігі туралы алаңдаушылық білдіреді. Бұл нұсқаулықта оқырмандар әлеуметтік жұмыспен айналысатын студенттердің білім деңгейін көтеру және кәсіби мамандарға мәдени тиімді басқаруға көмектесу үшін әлеуметтік топтардағы жұмысқа қалай назар аудару керектігін, макро деңгейде әлеуметтік топтық жұмыс тәжірибесін қолданудың құндылығы мен маңыздылығын атап көрсеткен. Әртүрлі әдістерді қолданып білім беру және практикалық аспектілері, теңсіздікпен күресу қажеттілігі туралы қарастырған. [M.D. Feit et al 2012ж.636.]

Barronның зерттеуінше табысты топтарда топ мүшелері бір-бірінің идеяларының жүзеге асуына орын береді және өрістетілетін идеялар топтың мақсатына сәйкес келетінін қадағалайды. [Barron, 2003ж 1806.]

Slavin et. al. зерттеулерінде топтық оқыту деп білім алушылардың оқу деңгейін арттыру мақсатында бірге жұмыс істейтін шағын топтарды оқу арқылы пайдалану деген анықтама береді. [Slavin etal., 2003у 177-198]

Gilliestің зерттеулерінде топтық оқытудың нәтижесінде білім алушылар топтық жұмыс дағдыларын пысықтау үшін көп мүмкіндік алады. Бірлескен оқу барысында барлық білім алушылар әр түрлі сөйлеу элементтерін пайдалану мүмкіндігіне ие болады. Мәселен олар сұрақ қою, жауап беру ұсыныстар беру, бір-бірінің идеяларын сыни тұрғыдан түсінуге ұмтылады. [Gillies, 2003ж 356.] Сондай-ақ осындай зерттеу Blatchford et.al. зерттеулерінің қорытындысында сыныптағы топтық жұмыс мінез-құлқын бірлескен оқыту бағдарламасы қолдай алады. Бұл топ мүшелерінің теріс мінез-құлқының жағымды өзгеруіне, топтық жұмыс кезінде белсенді араласуды және сөйлесудің жоғары деңгейін

көрсеткен. [Blatchford et al. 2006ж. 756б.]

Harms студент деңгейінде өз әрекеттерін реттеуші ретінде оқыту жобаларын ұйымдастыруда оқытудың тиімді тәсілі ретінде байқаған, студенттік топтық деңгейінде командада оқу және психологиялық қауіпсіздік топ жұмысының тиімділігін арттыруға ықпал етеді деп болжаған. [R. Harms 2015у.21-28р]

Kagan пікірінше топтық оқыту әдістері ойлаудың жүйелілігін қамтамасыз етіп қана қоймай, топтық жұмыс үшін құрылым мен басшылықты қамтамасыз етеді деген. [Kagan, 1989у. 12-15р]

Johnson&Johnson зерттеулерінде бірлескен оқу іс-әрекеті барысында топ мүшелері арасында оң өзара тәуелділік көтермеленеді. Оқушылар бір-бірімен байланысты екенін түсініп, олардың іс-әрекеттері ортақ мақсаттарға қол жеткізуге ықпал еткен кезде оң өзара тәуелділік пайда болады. Бұл топтың барлық мүшелерін оқытуды барынша арттыру, өзара қолдау көрсету, ресурстармен бөлісу және бірлескен табысқа жету үшін оқушылар бірге жұмыс істейтін жағдайға ықпал етеді. Johnson&Johnson, 2009у,. 365-379р.

Reynolds et al. зерттеулерінде Топтық марапаттаулар топтарды ынталандыру үшін пайдаланылуы мүмкін. Топтық сыйақыларды пайдаланудың теориялық негіздемесі, егер білім алушылар топтың табысын бағаласа, онда олар қалаған мақсатқа жетуде бір-бірін көтермелейді және көмектеседі. [Reynolds et al. 2003у.177р]

Топтық жұмыста әлеуметтік мінез құлықты қалыптастыруға болатынын R.M. Gillies зерттеулерінің қорытындысында білім алушылардың бірлескен оқу топтары шеңберінде бір-бірімен тұрақты түрде ынтымақтасуға мүмкіндік беру оларды іс-әрекетке қатысуға ықпал ететін әлеуметтік мінез- құлықты дамытуға ынталандыратынын көрсеткен. [R.M. Gillies 2004у.35-49р.] Сол сияқты, Tolmie et al. зерттеулерінде білім алушылардың бірлесіп жұмыс істеу дағдысы аудитоьрияда топтық жұмыс жасай отырып, топтық жұмыс дағдыларына оқытуды жүзеге асыру есебінен артатыны көрсетілген. [Tolmie et al. 2010у.177р.]

Біз Қостанай мемлекеттік педагогикалық университетінде жүргізген практикалық зерттеу жұмысы кезеңінде жүргізген зерттеу жұмыстарында топтық оқытуда білім алушылардың жағымсыз әрекеттерден аулақ болу және позитивті топтық жұмыс тәртібін қолдау үшін қажетті дағдыларға бағытталатынын нақтыладық.

1) Позитивті әлеуметтік-эмоционалдық топтық этосты қолдау және үдеріс бұғаттамау дағдылары.

2) Топтық барлық мүшелері тапсырманы теңдей бөліп алу.

3) Оқшауланған немесе шеттетілгн білім алушылармен туындаған қиындықтарды жеңді.

4) Топ мүшелері жұмыс орнында және жоғары деңейде сөйлесуге қатысатын құқықты диалог ықтималдылығы артты.

Blatchford et al., 2006; зертеулері бойынша аудиторияда бірлесіп оқытуды жүзеге асыру үшін мұғалімдерге қажетті кәсіби дайындық пен күш көлемін бағамдау керек екендігін, көптеген мұғалімдер сыныпта күнделікті практикада топтық оқытуды қолдануға бейімделмегендігін анықтаған. Тәжірибе көрсеткендей арнайы дайындықты, әдіс-тәсілдерді жобалау ұзақ процес болды. Жүргізілген тәжірибеде барысынан топтық жұмысты ұйымдастыру бойынша қолданған әдістерді жүйелеп, талдау жасадық. [Blatchford et al. 2006ж. 760б.]

Кез-келген әдістің тиімділігі оның ерекшеліктерімен мүмкіндіктері оқу үрдісінің жағдаяттарына байланысты қолданылуға күтілген нәтижеге қол жеткізе беруге мүмкіншілік туындамайды. Сондықтан жобалау барысында сұрыпталған жинақталған қолданылатын тапсырмалардың оқу үдерісіндегі ынталандыру тиімділігін бағалау маңызды. Сондықтан кез-келген әдістер салыстырмалылық мазмұнына орай салыстырылуы керек. Оқу процесінде жобалауда барлық әдістер мақсатқа жетуде оңтайлы болған жоқ. Идея теориялық тұрғыдан нанымды болғанмен тәжірибеде тұрғыдан жүзеге асыруда , нәтиже бере бермейді. Білім алушыларды алға жетелеп, оқу ынтасын туындата бермейді. дай-ақ практикалық шешімі бар, ізденісті қажет етпейтін шешімдер де студенттердің тарапынан білдірілді.

Төмендегі ұсынылып отырған кестеде кез-келген әдістің өзіндік артықшылықтары мен кемшіліктері бар екендігі көрсетілген.

1- кесте. Тәжірибеде қолданған әдістерге талдау.

Әдістер	Негізгі сипаттамалары	Артықшылықтары	Кемшіліктері
А Н А Л О Г И Я	Аналогия шығармашылық ойлауды белсендіруге және жаңа идеяларды іздеуге, нысан туралы қосымша ақпарат алуға, өзгеше қарастыру негізінде мүмкін болатын мәселелерді шешуде оңтайландырады.	Идеяларды шексіз алуға мүмкіндік береді. Қарапайым қол жетімді ойлаудың қиялына негізделген. Бағытталмаған шешімдерді іздеу кезінде объект туралы ақпарат алуға мүмкіндік береді.	Қарапайым, қолжетімді тапсырмалар үшін ғана қолдануға ыңғайлы. Шексіз идеялар береді, алайда олардың жарамдылығы мен сапасына кепілдік бермейді.

АССОЦИАЦИЯ	Ассоциация қойылған міндеттердің бастапқы шарттарын біртіндеп өзгерту арқылы проблеманы баламалы түрде шешуді құруда, кездейсоқ шамалар жаңа шешімдерді генерациялау мақсатында объект белгілерін салыстыруда тиімді		

Әдіс	Негізгі сипаттамалары	Артықшылықтары	Кемшіліктері
МИҒА ШАБУЫЛ	Сараптамалық бағалау жүргізудің белгілі бір рәсімін іске асыру жолымен идеяларды генерациялаудың шығармашылық процесін жандандыруға бағытталған. Жаңа идеяларды ұсыну, айтылған идея шығармашылық немесе сыни реакцияны тудырады. Барлық идеялар көпшілік алдында талқыланады.	Кедергілерді жою үшін идеяларды генерациялау және талқылау процестері бөлек.Қарапайым игеру және қолдану үшін қол жетімді. Әрбір сарапшының жеке мүмкіндіктерін барынша ескеруге болады.Көптеген жаңа және бірегей идеяларды іріктеуге мүмкіндік береді.	Іс жүзінде «Сынға тиым салу» ережесі қолданылады,сол себепті сапалы жаңа сындарлы идеяларды алуға кепілдік жоқ. Мәселенің нақты емес шешімдерін алу ықтималдылығы жоғары.
635	5 минут ішінде мәселені шешу бойынша кем дегенде әр топтан 3 ұсыныс әзірлеу қажет. Ұсыныстар қағазға жазылып көрші топқа сағат тілімен жіберіледі.Әрбір топ әртүрлі формулярмен жұмыс жасаған кезде аяқталады.Әдістің ұзақтың жарты сағат. Алынған идеялар саны 18немесе 108. Алынған идеялар талдауға, бағалауға ұсынылады.	Кедергілерді жою үшін идеяларды және оларды талқылау процестері бөлінген.Қарапайым, игеру және қолдану үшін қолжетімді. Әрбір сарапшының жеке мүмкіндіктерін барынша ескеруге болады.Көптеген және бірегей идеялар береді.	«Миға шабуыл» әдісіне қаоағанда динамикалы және кенеттен жасалады. Тікелей кері байланыс және ұсыныстарды өңдеу мүмкін емес. Идеялар жиі қайталанды.
SINECTICS	Миға шабуыл мен аналогия негізінде жаңа идеяларды мақсатты іздеу әдісі. Әртүрлі мәселелер бойынша шешімдер дайындау жұмыстарына тек бір тұраұты топ қатысады. Алдымен сұрақ қойылады, қатысушылар оны түсіндіреді, одан әрі сарапшылар арқылы шешімдер ұсынылады.	Әдіс бойынша үйретілген тұрақты сарапшылар тобы. Сын рұқсат етіледі сапалы жаңа және бірегей идеялар.	Мәселе мен үдерісті қалыптастыру үшін жетекшілік пен жауапкершілік.

Біз топтық жұмысты ұйымдастыруда классикалық бес сатылы талдау, жобалау, әзірлеу, енгізу, бағалау ADDIE әдісін (analysis, design, development, implementation, evaluation) оқу процесінде топтық жұмысты ұйымдастыруда тиімді әдіс ретінде қолдандық.

1. Қажеттіліктерді талдау, проблемаларды талдай білу, оқыту қажеттілігі, білім алушылардың сипаттамасы, қолда бар ресурстар контекстін анықтау;

Бұл туралы ғалымдарың зерттеу пікірлері де сан алуан. Проблемалық оқытуды (PBL) білім беру саласындағы көптеген сарапшылар дәстүрлі лекциядан артық, әсіресе жоғары тәртіптегі дағдылар мен тұжырымдамаларды үйрену үшін қарастырады. PBL студенттер тарапынан метакогнитивті дағдыларды пайдалану есебінен қосымша күшейтілуі мүмкін. Мұндай тәсілдер технологиялық жүйелерді (ПС) жобалауда және процестерді (ИП) интеграциялауда ерекше пайдалы, мұнда проблемаларды шешу үшін әдіснаманы қолдана білу аса маңызды екендігін Angelo et al. зерттеулерінде қарастырған. [Angelo et al. 2017y. 1317-1325]

2.Оқу мақсаттарын анықтауға және тиісті білім беру стратегияларын әзірлеуге бағытталған дизайн;

3.Әзірлеу. Оқу іс-әрекетін жобалауға жатады: модельдеудің қандай құралдары мен әдістері қолданылатындығы.

4. Іске асыруда жасалған жоспарлар мен басқа да имитациялық іс-шараларды қолдану арқылы модельдеу сеансының фасилитациясына сәйкес келеді;

5. Эталонды болып қалатын оқытуды бағалау.

Топтық жұмысты тиімді ұйымдастыру үшін арнайы кәсіби дайындық қажеттігі зерттеу барысында анықталды. Топтық жұмыс макрометод, өз логикасы бар. Білім алушылар топтық жұмыста нәтижеге бағытталған білім алу үшін саналы түрде топтық жұмыстың логикасымен танысу керек. Қазіргі кезде оқу процесіне қойылатын әйгілі SMART мақсатпен қойылған сабақ жоспарларын жүзеге асыру кезеңінде топтық жұмыстың дифференциалды және бірыңғай түрлерімен біріккен оқу іс-әрекеті орындалды. Дифференциалды жұмыс кезінде әр түрлі топтар барлық қатысушылар үшін ортақ тақырып шеңберінде әртүрлі тапсырмаларды орындады. Жобалау процесінде топтық жұмысты алғаш ұйымдастыру кезеңдерінде 4-5 студенттен бөлетін болдық. Белсенді студенттер барлығы үшін жауап беріп, топ ешқандай балсыз ұйымдастырылмаған шашыраңқы күйде басталған. Сондықтан функцияларды топ мүшелеріне бөлу маңызды болды. Егер топ мүшелерінің әрқайсысы барлық рөлдерді сынап көруі қажет болса, топ құрамын ұзақ уақыт сақтауға тура келді. Сондай ұйымдастыру барысында біз үшін «Колба» тәсілі қызықты әрі тиімді болды. «Колба» тәсілін студенттермен таныстырдық, жұмыс барысы түсіндірілді:

1. Жұмысқа қатысатын барлық студенттердің міндеті таныстырылды, ережелер тізімі бекітілді.

2. тапсырмалар салыстырмалы түрде жоғары қиындықтарға ие болуын қамтамасыз еттік.

3. материал әртүрлі топтар немесе жеке студенттер бір топ ішінде жұмыс істей алатын салыстырмалы түрде бөлінетіндей топтастырдық. Әр топтың өз міндеті мен басқа топтардың міндеттері арасындағы қатынасты түсінуі үшін материалды зерттеген кезде студенттерге алдын-ала зерттелетін материалдың жалпы құрылымы түсіндіріп негізгі проблемаларын ашуды студенттере қалдырдық. Осылайша, студенттер жалпы зерттелетін тақырып және жеке топтық тапсырмалардың өзара байланысы туралы бірізділікті дамытты.

4. Тапсырмалар топтық жұмыс үшін қолайлы болуын қарастырдық. Әр түрлі пікірлерді қарастыра отырып, талқылауға мүмкіндік бердік. Сонымен қатар проблемалық күрделілігін ескердік, белгілі бір танымдық қиындық туғызуын, қолда бар білімді белсенді пайдалануға мүмкіндік беріп, шығармашылық ойлауға, жаңа білім мен әрекеттің жаңа тәсілдерін іздеуге серпін болуын басшылыққа алдық.

Топта өзара іс-қимылды жүзеге асыру үшін 4 қатысушыдан тұратын топтар ең оңтайлы болды. Бастапқы кезде бір топтың құрамында: активист, ойшыл, прагматик, теоретик функциясын орындайтындай етіп топтастырды. Құрылға төрт топқа төрт түрлі тақырып беріліп «Swot» талдау әдісімен постер арқылы өзара келісулер арқылы қорғау ұсынылды. Қорғап болғаннан кейін «Карусель» әдісі бойынша төрт топ төрт тақырыпты толықтырып өз ұсыныстарын жазды. Келесі сабақта «Активистер», «Ойшылдардан», «Прагматиктер», «Теоретиктер» ретінде топтастырып бір тақырыпты бөлінген функция бойынша қорғау ұсындық. Әр топтан бір бір сараптамашы сайлап ол әр топта өз тәжірибесімен бөлісіп, өз тобына қажетті ақпаратты тасымалдаушы ретінде белгіледік. Мұнда сараптамашылардың ролін ауыстырып отыру маңызды болды. Себебі белсенді емес студенттердің жұмысқа араласуын қадағалау қажет болды. Топтық жұмысқа тән ерекшелігі оқытудан ақпаратты өз бетінше пысықтау және меңгеру, оқу іскерліктері мен дағдыларын меңгеру қажеттілігі. Студенттер үшін де, оқытушы үшінде екі жағдайда топтастыру қызықты болды. Бірақ бастапқы топтық ұйымдастыру студенттердің ролдік қызметтерін тиімді ұйымдастыру бағалау кезеңінде сәтті жүзеге асты. Ал магистранттармен жүргізілген топтастыруда керісінше топтастырудың екінші түрі жүзеге тиімді асты. Өйткені магистарнттардың тәжірибесі студенттерге қарағанда басымдау болды.

1. Белсенді (тікелей тәжірибе)
2. Ойшыл(бақылау және рефлексия)
3. Прагматик (белсенді эксперимент)
4. Теоретик (модельдерді қалыптастыру)

Бұл әдіс мәселенің нақты тұжырымымен жүзеге асыруда студенттердің ерекшеліктерін ескере отырып нәтижелерді бақылауда тиімді болды. Студенттерге тапсырма берілгенде қалыптасқан өмір мен тәжірибесі бар болғандықтан тапсырмаларды жіктеуге мүмкіндік берді. Жобалау әрекеті барысында студенттердің жауаптары шығармашылықты талап ететін тапсырмалар берілді. Ұйымдастыру кезеңінде мақсатқа жетуде нәтижеге бағытталған техниканы таңдау күрделірек. Егер мақсат толық белгілі бір міндетті оңтайлы шешуге арналған болса студенттермен жұмыс ұтымды болды ал егер мақсат бірлесіп жұмыс жасауда топ мүшелерінің әлеуетін арттыру болғанда тапсырмалар өзгертіліп берілді. Бұл зерттеулеріміздің нәтижелері студенттердің топтық жұмысын бірлесіп оқыту арқылы жақсарту дәлелдері табылған басқа да зерттеулермен келісіледі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың «Қазақстан-2050» стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты.

https://www.inform.kz/kz/kr-prezidentinin-kazakstan-2050-strategiyasy-kalyptaskan-memlekettin-zhana-sayasi-bagyty-atty-kazakstan-halkyna-zholdauy_a2518877

2. Kassabolat A. Zh. Philosophical foundations of preparing future specialists for project activities. «Innovation Management and Technology in the Era of Globalization»: Materials of the VII International Scientific-Practical Conference. London, 2020. 92-98p.

3. Қасаболат А.Ж. Білім берудегі жобалаудың генезисі. «Қазақстанның үшінші жаңғыру контексіндегі андрагогикалық білім берудің әдіснамасы: үрдістер, мәселелер, шешу жолдары» халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. 17 сәуір, 2020 жыл 285-290 бет.

4. Қасаболат А.Ж. Қазақ ойшылдары жобалау идеясы хақында «Қазақстанның үшінші жаңғыру контексіндегі андрагогикалық білім берудің әдіснамасы: үрдістер, мәселелер, шешу жолдары» халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. 17 сәуір, 2020 жыл 114-121бет

5. Marvin D Feit, John S Wodarski, John H Ramey, Aaron R Mann Capturing the Power of Diversity. Routledge, November 12, 2012 - total pages: 224

6. B.BarronWhen smart groups failThe Journal of the Learning Sciences, 12 (2003), pp.307-359 R.Slavin,E.A.Hurley,A.Chamberlain Handbook of psychology: Educational psychology,Vol. 7,Wiley,New York(2003), pp.177-198

7. R.M. Gillies Structuring cooperative group work in classroomsInternational Journal of Educational Research,39 (1–2) (2003), pp.35-49

8. P. Blatchford, E. Baines, C. Rubie-Davies, P. Bassett, A. ChowneThe effect of a new approach to group work on pupil-pupil and teacher-pupil interactions. Journal of Educational Psychology, 98 (4) (2006), pp. 750-765

9. R. HarmsSelf-regulated learning, team learning and project performance in entrepreneurship education: Learning in a lean startup environment. TechnologicalForecastingandSocialChangeVolume 100, November 2015, Pages 21-28

10. S. KaganThe structural approach to cooperative learning. Educational Leadership, 47 (4) (1989), pp. 12-15

11. D.W. Johnson, R.T. Johnson An educational psychology success story: Social interdependence theory and cooperative learning Educational Researcher, 38 (5) (2009), pp. 365-379

12. W.M.Reynolds, G.E. Miller (Eds.), Handbook of psychology: Educational psychology, Vol. 7, Wiley, New York (2003), pp. 177-198

13. A.K.Tolmie,K.J. Topping, D. Christie, C. Donaldson, C. Howe, E. Jessiman, A. Thurstn Social effects of collaborative learning in primary schools LearningandInstruction, 20 (3) (2010), pp. 177-191

УДК 372.652 1

Meirbekov Akylbek Kairatbekovich
PhD, assistant professor
Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
Turkistan

Seitova Meruyert Yergeshkhozhayevna
PhD, assistant professor
Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University
Turkistan

THE EFFECT OF CIRCLE ACTIVITY IN TEACHING READING

Түйін. Интенсивті оқу - оқуға үйрету тәсілдерінің бірі болып табылады және ол енгізілетін деректердің әртүрлі санын қамтамасыз ететін әртүрлі әдіс түрлерін қамтиды. Оқу іс- әрекетінің кең түрлерінің бірі-жоғары ынта, өз бетінше оқу және бірлесіп оқыту деңгейінен тұратын оқу үйірмелері. Бұл зерттеу оқушылардың оқу үйірмесі көмегімен қарқынды оқу туралы түсініктерін зерделеуге және оқу үйірмелерінің оқушылардың оқу дағдыларын жақсартуға қандай да бір үлес қосқанын зерделеуге бағытталған. Бұл зерттеуге алты ерікті оқушы қатысты. Зерттеу деректерін жинау мақсатында аралас типті зерттеулерді жобалау ерекшеліктерімен сапалық және сандық тәсілдерді қамтыды. Бұл зерттеудің деректері төрт негізгі дереккөзден: оқу үйірмесінің рөлдік парақтарынан, зерттеуші күнделігінен, сұхбаттан және оқушылардың емтихандарының нәтижелерінен жинақталған. Деректер мазмұнды талдау, жиілікті бақылау және жақсарту арқылы талданды. Мәліметтерді талдау нәтижелері оқу үйірмесінің тілді үйренушілерді оқу және тілді меңгеру деңгейін арттыруға ынталандыра алатынын көрсетті.

Түйінді сөздер: интенсивті оқу, оқу үйірмелері,күнделік,сұқбат,тіл үйренушілер.

Резюме. Интенсивное чтение является одним из способов обучения чтению, и оно включает в себя различные виды деятельности, обеспечивающие различные объемы ввода. Одним из обширных занятий по чтению является кружок чтения, который состоит из высокого уровня энтузиазма, самостоятельного чтения и совместного обучения. Это исследование было направлено на изучение представлений учащихся о чтении с помощью кружка чтения.Шесть добровольных школьников приняли участие в исследовании.Исследование включало качественный и количественный подход для сбора данных.Данные были собраны из четырех основных источников такие как ролевые листы учащихся,дневник исследователябинтервью и результаты экзаменов учащихся.Данные были проанализированы с помощью контент анализа.Результаты исследования показали что деятельность кружка чтения улучшает владения языка.

Ключевые слова: интенсивное чтение, кружок чтения, дневник, интервью, изучающие язык.

Summary. Extensive reading is one of the ways of teaching reading and it includes various activities providing various quantities of input. One of the extensive reading activities is reading circle, which consists of high level of enthusiasm, independent reading, and cooperative learning. This study aimed to investigate the learners' perceptions about extensive reading with the reading circle activity and to explore whether there were any contributions of reading circle activity to improve learners' reading skills. In this study, six of the voluntary students took part because of the number of the roles in reading circle activity. In this way the students made the group to enable reading circle roles equally. The study included the qualitative and quantitative approaches with the features of mixed-type research design in order to collect data. Data of this study were collected from four essential sources: reading circle role sheets, researcher's diary, interviews and learners' exam results. The data were analyzed by content analysis, observing frequency and improvement. The results of the data showed that the reading circle activity may encourage the language learners to read in target language with enjoyment and improve language proficiency.

Keywords: extensive reading, reading circle, diary, interview, language learners.

Introduction

Humankind has diverse reasons and motivations for learning foreign languages. The core reason to learn a foreign language is to communicate; therefore, language can be considered as an effective tool to accomplish this purpose. Learning English as a foreign language is a necessity as it is widely adopted for communication all around the world. Reading is one of the main skills in language learning which enables learners to be involved in an interactive and cognitive process (Bernhardt, E. 2005). This skill provides new eyes and enables learners with a wide range of perspectives. As one of the receptive skills, reading is a necessity to build relationship with the other cultures and empower our vision and provide meaningful output.

Extensive reading aims to get the learners read and enjoy what they do. The main core of extensive reading is for pleasure and enjoyment and it is a practical solution. Brown describes extensive reading as a lot of reading to understand texts in general terms without going into detail. Extensive reading enables teachers to encourage the learners to be glad to read any materials being easy and available with various topics related to the learners' interests (Brown, G. J. 2001).

Extensive reading with reading circle is one of the ways that could be applied inside and outside the classes with the learners. Reading circles help the students to expand their understanding, as students discuss their own experiences related to the text (Kitoko-Nsiku, E. 2007).The learners read the graded books, have their own roles with the written documents to take notes, they have weekly meeting to share their experiences with the other members respectively so reading circle activity includes the other skills of listening, speaking, and writing.

The purpose of this study is to generate an analysis of how to encourage extensive reading while teaching English at secondary school with reading circle. The study seeks to answer the following research questions:

1. What are the learners' perceptions about extensive reading with the reading circle activity?

2. What are the contributions of reading circle activity to the improvement of learners' reading skills?

Main part

There are several reasons of the benefits of extensive reading and Nation reports one of them as being an individual activity related to their own interest in an independent, flexible program outside the classroom, thus improves the learners' motivation (Cumming-Potvin, W. 2007). Nishino adds that the learners evolved a very positive motivation towards reading with the suitable reading materials (Nation, P. 1997).

A text in target language can be easily understood in case the students are provided with sufficient input. According to Nature there are advantages of extensive reading in an attractive way such as being flexible and an individual activity, motivation for learning and opportunity for learning outside of the classroom (Nishino, T. 2007). Having valuable information about the topics and being suitable with the learners' level facilitate the process of making sense of any texts. Davis suggests that any classroom will be poorer if they have the lack of an extensive reading program, and will be 'unable to promote its pupils' language development in all aspects as effectively as if such a program were present (Davis, C. 1995). Such a program could improve students' motivation, enable positive environment and facilitate the development of learners' comprehension skill.

There are some other conducted studies about the extensive reading resulted in the improvement of the learners' various aspects including motivation, attitudes, beliefs, knowledge of words, receptive, and productive skills via reading. Mason and Krashen investigated Japanese students' motivation through a reading program (Mason, B., and Krashen, S.1997). They experimented the study on students who were not successful at English as so called 'bad students'. The result shows that students had positive changes in the way they learned through extensive reading and they became eager readers. Extensive reading has a considerable influence on learners' motivation and attitudes toward language learning.

Reading circles for language learning goes back to the studies of Harvey Daniels, an American teacher researcher and his colleagues in Chicago. They created book clubs and then these clubs were called as 'literature circles'. Literature circles have been a comprehension tool and Daniels directs a teacher named Karen Smith as the founder of the literature circle idea. Their study was highly successful to engage students in language classes and improve their skills. Small and temporary groups had regular meetings to discuss the text (Daniels, H.2002).

As for the Kazakh context, in 2018, Akshalov analyzes the causes of lexical interference in teaching reading for Kazakh students. Along with it, compares the word-formation elements in English, Kazakh and Russian languages (Akshalov B.K. 2018).

Upon reading comprehensible books the learners tend to become proficient readers (Krashen, S. D., Lee, S. Y., and Lao, C. 2017). There is a way to make the learners be active readers with those kinds of books with taking advantages of various extensive reading sources and reading circle is one of them. There are various texts and books activate the learners' higher order skills. The learners do not just read the books or texts and answer the detailed questions passively, but they also take their own roles in turn and actively. The learners make connections via reading, may see the text as part of a social interaction between the author and the readers (Tomitch, L. M. B.2000).

Participants included three male and three female students aged 15 at a secondary school in Kazakhstan during the fall term of 2019-2020 academic year throughout seven weeks. Their level of English was determined by a placement exam including use of English, vocabulary and four skills administered by testing office taking into consideration of the Common European Framework of Reference for Language as a way of standardizing the levels of language exams at the beginning of the first academic term and the level of participants is A2 on the basis of applied examination. Convenience sampling strategy was used in this study to choose participants.

Data Collection Tools

The study included the qualitative and quantitative approaches with the features of mixed-type research design in order to collect data. Data of this study were collected from four essential sources: reading circle role sheets, researcher's diary, interviews and learners' exam results.

Reading Circle Role Sheets

Participants completed their own tasks throughout six weeks. The researcher analyzed participants' own sheets to understand if the students did their jobs efficiently and properly during the process. Frequency analysis was conducted to make a study of the learners' worksheets.

Researcher's Diary

Keeping a diary is a tool for reflection of the process and provides insight into discussions applied weekly. Bryman mentions "When fairly precise estimates of the frequency and/or amount of time spent in different forms of behavior are required, the diary almost certainly provides more valid and reliable data than questionnaires" (Bryman, A. 2012).

Interview

At the very beginning of the study, the researchers asked the participants to develop their own mind maps on the topic reading. The researchers analyzed the participants' mind maps on the topic reading to see what themes occurred, developed the semi-structured interview questions according to these themes and the review of the previous studies about extensive reading in the literature. Following are the interview questions developed by the researchers:

1. What are the strengths and weaknesses in your reading?

2. How much time did you spend for the reading tasks?

3. What roles did you like most? Why?

4. What do you think about reading out of the classroom and in the classroom?

Which one do you prefer? Why?

5. Please describe your extensive reading process with three adjectives.

6. Do you think the reading circle activity has affected your language learning?

How? (In what ways?)

Students' Grades

In this study learners' reading part in each assessment were analyzed by the researcher whether there were any improvements in learners' reading skills.

Data Collection Procedure

At the very beginning of the study six volunteer language learners to enable reading circle roles equally prepared their own mind map on the topic *reading*. On the second week during the orientation time, the process for the reading circle task was explained to the participants, they reported their expectation from the activity and the booklist was handed out to them to choose what they want to read based on their interests. The researcher and the participants had the schedule together and decided to the meeting time and day. Each student completed their six tasks: Discussion leader, summarizer, connector, word master, passage person, and culture collector. Each week the participants changed their roles, read the books and discussed their own aspect. The tasks and what they were expected during the process were explained in the orientation week in detail.

Data Analysis Procedure

The study was kept within the border of qualitative and quantitative research considering the features of mixed-type research design collected from four essential sources: reading circle role sheets, researcher's diary, interviews and learners' exam results. For the qualitative data, content and frequency analysis were used and for the quantitative data, students' grade were analyzed to observe if there were any improvements.

Results

The results of each data collection tools for research questions will be given in detail with the relevant examples which were provided by the participants. The second and third sections in reference to the research questions are designed to generate an analysis of the learners' perceptions about extensive reading with the reading circle activity and its contributions to improve their reading skills. Research Question 1: What are the learners' perceptions about extensive reading with the reading circle activity?

The purpose of the first research question is to find out the learners' perceptions about extensive reading with the reading circle activity.The data of the first research question emerged from interviews, researcher's diary, and participants' role sheets. Students' responses and the other data tools were identified, coded descriptively and categorized in company of the researcher's colleague being familiar with content analysis to ensure intercoder agreement. After analyzing the data, there were three subordinate themes emerged with their subcategories emerged; (a) the strengths of reading circle activity, (b) the weaknesses of reading circle activity and (c) reading in or out of the classroom.

a)The Strengths of reading circle activity

In the study, the learners read a variety of books related to their interests and had weekly discussion sessions. There were some salient aspects of reading circle activity mentioned by the participants. The repeated items were coded and clustered into categories. Five subcategories were described in the following sections.

Self-awareness

The participants observed their own process, evaluate themselves, and they were aware of themselves. They knew their strength and weaknesses before the study and discovered new values about themselves after the conducted study. Following

are some examples from the learners' responses to the first interview question *What are the strengths and weaknesses in your reading?*:

(Aiman)... I can understand the general idea of the books. However, I need to go on step by step to understand more clearly...

(Kanat)...I can visualize the story in the book but I can lose my concentration easily...

Improvement

As a result of the analysis of the interviews and researchers' diary, almost all the participants indicated their improvement in reading from two main perspectives such as improvement in the habit of reading, understanding the target culture and the whole with this study. The learners realized that they got the habit of reading with this study:

(Saule)...I have been learning English for many years. However, I did not like reading in those years but I have begun to like reading since the beginning of this study... I used to get bored quickly before but now I am enthusiastic about reading. I knew that we would discuss all the points weekly, so I read carefully and enjoyed reading...

Responsibility

Feeling responsible for what they are doing was revealed as another strength by the learners' responses:

(Aya)...I realized that each of us is responsible for our own jobs...

(Aiman)...This study was not only a reading activity, I felt myself as responsible for doing my job and the research about the topics...

Self-confidence

Reading circle activity had strength in improving the participants' self confidence. It was also observed by the researcher in each week that they gradually began to feel more confident than in the past. Some of the participants' expressions also supported this idea as following:

(Muhtar)...I think that I can do better. I want to speak more and more after this study.

(Bekarys)...I realized that if I read like this, I can do my best for the other studies such as speaking, listening, learning another languages...

Visualization

Being able to visualize and animate the character was pointed out by some of the students during the interviews and observation by the researcher during the weekly discussions. One of the participants expressed her opinion as follows:

(Aiman)...I can easily put myself in the characters places and feel like them deeply.

B) The Weaknesses of Reading Circle Activity

There are two subcategories clustered by the researchers in light of responses by the learners.

Short Timing

According to the students' perceptions of weaknesses of the reading circle activity, schedule including only six-week discussion week for this study was revealed as a drawback. Related to time not being able to exposure to various and higher order levels of books were another sort of weakness. Some of them mentioned:

(Muhtar)...I would love to read the other levels of the books. This study should be longer and we can read more and more...

(Gani)...A term was not enough for this study. I enjoyed and I wanted to go on...

(Aya)...At the very beginning of the study, it seemed so long. However, it should be longer.

Boring Books

All the participants disliked one of the books during the process and thought that was so boring in the third week. Gani brought light as an issue:

...The problem during this process is the lack of description of the books on the list. A summary could be added to the list.

The researcher gave them the name of the books, levels, and genres. Thus it was thought that the background information for the book of the third week was not enough and they got bored.

c) Reading in or out of the Classroom

In light of responses by the learners, there are different perspectives about conducting the reading circle in or out of the classroom.

Out-of-class

Nearly all the participants showed positive tendency towards out-of-class reading. There are three subcategories identified related to their responses: distraction, independence, and humiliation.

Distraction

Being able to concentrate on reading was not feasible to the learners as one of them mentioned:

(Kanat)...I prefer reading in nature with the sound of birds until the sunset. I cannot focus on myself easily in the classroom. I can go beyond and think the details on my own while reading.

Independence

Most of the participants stated the lack of freedom in case of the implementation of reading circle activity in the classroom. Some of the learners' preference was stated:

(Aya)...When I am in the classroom, I am not independent. However out of-class reading is more efficient for me...

(Muhtar)...It is not must do activity when I am reading out-of class...

(Saule)...I feel more comfortable because I can read wherever I want.

Sense of Humiliation

The learners experienced various emotions in this study. One of them was the experience of shame in-class reading stated by one of the participants:

(Gani)...I feel free out-of-class, I can do whatever I want and everybody can sneer when we make mistakes.

In-class

Only one participant, Aiman felt confident about reading in the classroom:

(Aiman)…We can forget our questions while we are reading out-of-class. However, I can ask anything immediately, I want to solve everything at that moment.

Research Question 2: What are the contributions of reading circle activity to the improvement of learners' reading skills?

The data of the second research question to look for the contributions of reading circle activity to improve learners' reading skills emerged from interviews, researcher's diary, and participants' exam results. Analysis of the data in this section was given under two notable headings; (a) effects of reading circle activity and (b) analysis of the participants' exam results

a) Effects of Reading Circle Activity

All the participants stated the benefits of reading circle activity in their language learning process. These participants' interview reflected a positive tendency towards extensive reading. There were three subcategories related to the responses of the learners the second research question:

Awareness

When the researcher had the individual interviews with the participants, the main focus of the first interview question was about the strengths and weaknesses in the learners' reading in general. They were aware of their own strengths and weaknesses. Prior to this study one of the weaknesses mentioned was the shortage of words.

Self-confidence

Reading circle activity encouraged the participant to read and speak more and increased their self-confidence. All participants thought that they improved their reading comprehension with this study unconsciously and gradually.

Improvement of Fluency

At the very beginning of the study as the participant mentioned above they had never had such activity in their school life and their relationship with reading was poor. Upon conducting this study, they started to improve their attitudes toward reading.

Conclusions

Reading circle activity had strength in improving the participants' self confidence and the feeling of responsibility. When the researcher asked the participant how much time they spent for the reading tasks in the individual interview, the average hours per week was between 2 and 3. The researchers observed that the learners met weekly in regular and it was also observed by the researcher in each week that they gradually began to feel more confident than in the past. The learners also gain confidence in their own learning. Being able to visualize and animate the character was another issue pointed out by some of the students during the interviews and observation by the researcher during the weekly discussions. The participants also described the process as collaborative, enlightening, fun, and wondering. These expressions are related to what Nature [6] told about the advantages of extensive reading such as being flexible, attractive and an individual activity, motivation for learning and opportunity for learning outside of the classroom.

REFERENCES:

1. Bernhardt, E. (2005). Progress and procrastination in second language reading. Annual review of applied linguistics, 25, 133.
2. Brown, G. J. (2001). Beyond print: Reading digitally. Library Hi Tech.
3. Kitoko-Nsiku, E. (2007). Dogs' languages or people's languages? The return of Bantu languages to primary schools in Mozambique. Current issues in language planning, 8(2), 258-282.
4. Cumming-Potvin, W. (2007). Scaffolding, Multiliteracies, and Reading Circles. Canadian Journal of Education/Revue canadienne de l'éducation, 30(2), 483-507.
5. Nation, P. (1997). The language learning benefits of extensive reading. Language teacher-Kyoto-Jalt, 21, 13-16.
6. Nishino, T. (2007). Beginning to read extensively: A case study with Mako and Fumi. Reading in a Foreign Language, 19(2), 76-105.
7. Davis, C. (1995). Extensive reading: an expensive extravagance?. ELT journal, 49(4), 329-336.
8. Mason, B., & Krashen, S. (1997). Extensive reading in English as a foreign language. System, 25(1), 91-102.
9. Daniels, H. (2002). Literature circles: Voice and choice in book clubs and reading groups. Stenhouse Publishers.
10. Akshalov B.K. Lexical interference while teaching reading to Kazakh learners of English. Nauka segodnya zadachi I puti ikh resheniya.Materialy mezhdunarodnoi nauchno-practicheskoi konferensii 30th May,2018.Vologda.
11. Krashen, S. D., Lee, S. Y., & Lao, C. (2017). Comprehensible and compelling: The causes and effects of free voluntary reading. ABC-CLIO.
12. Tomitch, L. M. B. (2000). Designing reading tasks to foster critical thinking. Ilha do Desterro A Journal of English Language, Literatures in English and Cultural Studies, (38), 083-090.
13. Bryman, A. (2012). Sampling in qualitative research. Social research methods, 4, 415-429.

UDC 811.111-26, 81-139

Meirbekov Akylbek Kairatbekovich
PhD, acting associate professor
International Kazakh-Turkish University named after Khoja Akhmet Yassawi
Turkestan

Meirbekov Assylbek Kairatbekuly
PhD
International Kazakh-Turkish University named after Khoja Akhmet Yassawi
Turkestan

STUDYING VOCABULARY - AN EFFECTIVE WAY FOR PUPILS TO GAIN COMMUNICATIVE ABILITIES

Аңдатпа: Мақалада шет тілдерін оқытудағы ағылшын тілінің сөздігінің маңызы қарастырылады. Мақсаты – оқушыларға сөздік қорын оқыту үшін қолдануға болатын бірнеше әдісті көрсету. Сөздік қорды оқытудың неге және қалай тиімді болатындығын көрсету. Бұл мақаланың міндеті: - лексиканы зерттеудің классикалық және коммуникативті әдістерінің арасындағы айырмашылықтарды көрсету; - лексиканы оқыту процесінде әңгімелердің маңыздылығын зерттеу. Мақала материалы лексиканы оқу жылдамдығын жеделдетуге және оқушыларға жаңа лексиканы оқу кезінде қолдануы керек әдістерге үйретуге бағытталған. Практикалық маңыздылығы-лексиканы зерттеуде уақыт пен жылдамдықты үнемдеу.

Түйінді сөздер: сөздік, коммуникативтілік, тіл, Ағылшын тілі, оқу, оқыту.

Резюме. В статье рассматривается значение словаря английского языка в преподавании иностранных языков. Цель-показать несколько методов, которые можно использовать для обучения учащихся словарным запасам. Показать, почему и как эффективно будет преподаваться словарный запас. Задачи данной статьи: - показать различие между классическими и коммуникативными методами исследования лексики; - исследовать значимость разговоров в процессе преподавания лексики. Материал статьи направлен на ускорение скорости чтения лексики и обучения школьников методам, которые необходимо использовать при изучении новой лексики. Практическая значимость-экономия времени и скорости при изучении лексики.

Ключевые слова: словарь, коммуникативность, язык, английский язык, чтение, обучение.

Summary. The article concerns the importance of the English dictionary in teaching language to foreign learners. The aim is to show several ways that can be used for teaching vocabulary to young learners. To show why and how teaching vocabulary to young learners can be more efficient. The task of this article can be explained in the following points: - to show the differences between classical and communicative methods for vocabulary learning; - to investigate the significance of short stories in vocabulary teaching process. The material of the article hepls to accelerate the speed of vocabulary learning and teaching young learners the methods that they should use while learning new vocabulary. Practical significane is saving on time and speed in vocabulary learning.

Keywords: vocabulary, dictionary, communicativity, language, English, studying, teaching.

Introduction. Learning the words of a foreign language is not an easy business since every word has its form, meaning, and usage and each of these aspects of the word may have its difficulties. Indeed, some words are difficult in form (daughter, busy, bury, woman, women) and easy in usage; other words are easy in form (enter, get, happen) and difficult in usage. Consequently, words may be classified according to the difficulties pupils find in assimilation. In methodology some attempts have been made to approach the problem. But, however, the task of this paper is not to identify the best methods of teaching English language but to identify their main features, which is designed to facilitate teacher selection of methods to be used. It should be noted that the choice of teaching methods is necessary to consider not only their own preferences, but above all, we should focus on the age, abilities, interests and psychological characteristics of pupils *[Kurmanalina Sh.H., 2006, p. 41]*.

Vocabulary acquisition is increasingly viewed as crucial to language acquisition. However, there is much disagreement as to the effectiveness approaches for presenting vocabulary items. Moreover, learning vocabulary is often perceived as a tedious and laborious process. In this article we would like to examine some traditional techniques and compare them with the use of language games, Internet resources and Interactive board for vocabulary presentation and revision, in order to determine whether they are more successful

in presenting and revising vocabulary than other methods. From our teaching experience we have noticed how enthusiastic pupils are about practicing language by means of games. I believe games are not only fun but help pupils learn without a conscious analysis or understanding of the learning process while they acquire communicative competence as second language users. When you learn English vocabulary, you will be able to communicate in what many consider to be a global language. It is the de facto official language of the Internet world. And the Internet, as you may know, is the world's largest market place that is going to be a part of everyone's psyche in the near future. The efforts you are making today will pay off very well in the long run. Learning English vocabulary is a real challenge. English grew from so many ancient languages – Arabic, Chinese, Sanskrit even that it is not always consistent. There is a strong influence of Germanic languages and Romantic languages too. Don't try to learn 50 or 100 English words all at once. When you learn English vocabulary in small chunks, you will discover that the new words will become part of your "working" vocabulary much faster. And, just think – learning just 3 new words a day for a year means that you will have learned about 1,000 new English vocabulary words! Keep track of your progress and you will amaze yourself on how much you will learn. Learning vocabulary is a basic tool to improve your English.

There are at least 500,000 words in English. The native English speaker uses an average of 5,000 words in his/her everyday speech. And only 50 words make up 45% of everything written in English. So, there are many words you don't need at all and there are other words that you simply need to understand when you read or hear them. Finally, there are words which you need to be able to use yourself. The implication of the aspects just mentioned in teaching is that the goals of vocabulary teaching must be more than simply covering a certain number of words on a word list. We must use teaching techniques that can help realize this global concept of what it means to know a lexical item. And we must also go beyond that, giving learner opportunities to use the items learnt and also helping them to use effective written storage systems.

Main part. To know a language means to master its structure and words. Thus, vocabulary is one of the aspects of the language to be taught in school. The problem is what words and idioms pupils should retain. It is evident that the number of words should be limited because pupils have only 2-4 periods a week; the size of the group is not small enough to provide each pupil with practice, in speaking; schools are not yet fully equipped with special laboratories for individual language learning. The number of words pupils should acquire in school depends wholly on the syllabus requirements. The latter are determined by the conditions and method used. For example, experiments have proved that the use of programmed instruction for vocabulary learning allows us to increase the number of words to be learned since pupils are able to assimilate them while working independently with the programs. The vocabulary, therefore, must be carefully selected in accordance with the principles of selecting linguistic material, the conditions of leaching and learning a foreign language in school.

The analysis of the words within the foreign language allows us to distinguish the following groups of words: concrete, abstract, and structural. Words denoting concrete things (book, street, sky), actions (walk, dance, read), and qualities (long, big, good) are easier to learn than words denoting abstract notions (world, home, believe, promise, honest).

The famous linguist Wilkins told that people could describe a few things without grammar, but they could express nothing without dictionary. Viddouson thought that the native speaker of English can understand those language material with the correct dictionary, but not so appropriate in rules of grammar, but not those with the correct rules of grammar, but not so appropriate in use of the dictionary. Lewis held idea that acquisition of the dictionary – the main task of the Second Language acquisition and language skills as hearing, conversation, reading, writing and transfer of all can't do without the help of the dictionary. Pupils of nonnative language usually a tendency to make mistakes about the dictionary; the most difficult thing in hearing the dictionary. Foreign language the training methods various, but all shows importance of training of the dictionary. To start learning a foreign language it is connected with studying of words *[Gajdusek L., 1988, p. 237]*.

Communicative approach underlines importance of providing pupils with opportunities to use their English in the communicative purposes. The strong version of Communicative training, on the other hand, of achievements the requirement that language is acquired by means of communication. Anyway these approaches can be described as "training to use" or "use of English to study it". Explain Word Meaning in a situation which the nature of communication can be the management in communicative words, teaching to approach. That is irrespectively words the training actions in which pupils if it really promotes language use are involved, pupils have to have a desire to communicate. If they don't want to be involved in communication then that the message probably will be not effective. Learners have to have some communicative purposes, then their attention will be concentrated on situational use of words of that is told or written, they will have to deal with a set of languages, but not all forms of spelling or use of a grammatical design. Therefore, in training of the

word that teachers have to make the most important, has to awaken communicative consciousness of pupils, activate their communicative motivation. To comprehend the word' real communicative value and use if there is a large sum of knowledge of a situation in mind of the pupil. Thus that teachers have to make, has to increase knowledge of a situation of readers, awaken their communicative desire to achieve the communicative objectives. So next two ways to use: Play on roles (removal of value from a context), Littlewood offered two types of communicative actions: pre-communicative actions and communicative actions, both are necessary in the communication *[Lewis M., 1993, p. 68]*.

Magazine of the Cambridge Researches of 130 classes of teaching languages. Actions and materials which involve pupils in communication of a class, include: the games, music, discussions stimulating pictures, drama stories, amusing jokes play on roles and, etc. Role has to create presence of a real situation at a class. It is important in communication of a class because it gives to pupils the chance to practice communicative in various social contexts and in various social roles. The language applied in this activity is various according to the status of character, the relations, mood and various situations.

The relations to the instruction on the dictionary vary, however, developing extensive, ever the extending the dictionary, as usual believe, is fundamental part of the second language studying. One of key distinctions in training of the dictionary - whether have to direct or indirect approach to be the accepted. The fact that the most part of acquisition of the dictionary occurs through unforeseen influence, can leave the teachers asking a question concerning their role in the context concentrated by pupils. Nevertheless, as Nunan specifies, the instruction concentrated by pupils not simple change of the power from teacher to the pupil. It is a question of providing pupils with necessary tools to rather further their own educational purposes. Concerning the instruction on the dictionary it can change from the training mnemonic and thematic display, to training of successful strategy of the assumption value from a context and effective use of negotiations in role-playing games. This work investigates efficiency of an indirect method of the instruction on the dictionary with attention to colloquial contexts also investigate ways with which the teacher can prepare best of all pupils for the autonomous dictionary studying *[Ellis R., 1994, p. 28]*.

For any who learned in the context of ESL/EFL that it won't surprise that "... acquisition of the dictionary is identified by most of pupils as the only biggest source problems". historically, the training dictionary and connected language strategy of training were avoided often or underestimated a role. Traditional Method, also known as the method of the Translation of Grammar really paid some attention to the dictionary as the translation of classical texts on the native language was the main center. However with domination of an audio-lingual method in the 70th, language structure and formation the correct language habits saddened training of the dictionary. Recent approaches, apparently, emphasize development of the dictionary in the context of the functional phrases for communication. Attention to interaction in a class in Approaches of Communicative Language Teaching (CLT) brought to the second language research asacquisition of the dictionary happens through unforeseen influence. Kang and Golden pay attention that since the most part of the dictionary of pupils, the pupil, occurs by means of studying of an episode, the instruction has to concentrate on training of pupils of L2 "..., how to study the dictionary, instead of concentration on the most training dictionary *[Kang H., 1994, p.60]*.

Reading Original Materials in the communicative principle, original material is considered desirable to give to learners the chance to develop strategy for understanding of language as it is actually used by native speakers. According to Tomlinson, original materials – "materials, such as newspaper articles, brochures, the train tickets, letters, advertisements, record of news, announcements of the airport, etc., which were originally used in the valid states of affairs and weren't developed for use in teaching languages. Such materials are used in a class to subject pupils to language in real use". For a communicative method original material – an effective way for pupils to gain communicative abilities. Reading Extensively has to allow pupils to study the purposes of teaching languages how to use language in colloquial English or written English *[Nunan D., 1991, p.124]*. Thus, it is necessary to cope with all types of the words connected with all areas, and one word can be used in several areas. Pupils have to be available to English newspapers and magazines in the original, especially recently published. Thus in such ways, they have opportunities to learn original English, to add original English to their dictionary and to grab relevance of English expression. Reading material has to be various, such as literary books (novels, dramas, verses and, etc.) scientific books, books of everyday life and so on. To break obstacles of new words, there will be a big progress. Thus, after limited hours for English training, the teacher have to encourage and order to pupils to contact with original materials.

Conclusion. According to the basic principles of communicative approach, it is recommended to use communicative as the focused actions and tasks. The matter is that communicative actions create opportunities for communicative and original use of language where communication strategy are activated. We offer some examples of already

mentioned communication strategy which can increase communication abilities of young learners. A long period of time vocabulary was viewed as the main task in second language teaching. Mastery of Vocabulary was the main goal in second language acquisition. The Grammar – Translation Method dominated second language teaching. On the contrary, vocabulary teaching and acquisition were of relatively minor importance. Vocabulary development was approached as some kind of auxiliary activity and, often through memorizing decontextualised word lists. The relatively minor importance attached to lexical knowledge and context was visible in the scant attention paid to it by second language researchers and teachers in the last decade. Vocabulary, which is the basic material of the language, is, of course, of crucial importance in expressing ideas and thoughts when communicating. Knowledge of word meanings is rarely (if ever) an all or nothing matter, especially for adolescents who have experienced difficulties in learning to read.

The work was carried out with the financial support of the Ministry of education and science of the Republic of Kazakhstan in the framework of the scientific project AP08052329.

REFERENCES:

1. Kurmanalina Sh.H. The quality assessment of the teacher's professional competence: methodical manual. A.: Baiterek, 2006. P. 41.

2. Gajdusek L. Toward wider use of literature in ESL: Why and how. TESOL Quarterly. 1988. №22 (2). P. 227 – 257. ISSN-0039-8322

3. Lewis M. The Lexical Approach. England: Language Teaching Publications. 1993.

4. Ellis R. Factors in the incidental acquisition of second language learning from oral input: A review essay // Applied Language Learning. 1994. №5 (1). P. 1 – 32.

5. Kang H., & Golden A. Vocabulary learning and instruction in a second or foreign language // International journal of Applied Linguistics. 1994. №4 (1). P. 57 – 77.

6. Nunan D. Teaching vocabulary. Language Teaching Methodology. Hemel Hempstead: Prentice Hall Int. 1991. P. 116 – 400.

Мухтаров Сейткерей Маликович
Доцент, п.ғ.к.
Қ. Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік университеті
Ақтөбе қ, Қазақстан Республикасы

СПОРТ САЛАСЫНДАҒЫ БІЛІМ МЕН ІСКЕРЛІК

Түйін. Спорт саласындағы білім мен іскерлік дағдылар адамның әлеуметтік тәжірибесін жалғастырудың және жаттықтырушы мен мұғалімнің қабілеттері арасындағы байланыстың бір бөлігі болып табылады. Бұл өзі оқытатын адамның көшбасшылық мәдениетінің бір бөлігі. Міне, сондықтан бүгінгі күні біздің қоғамымызда педагогика осы саладағы осы саладағы насихатты ерекше атап өтеді.

Түйінді сөздер: білім беру, бизнес және дәстүр, білім беру жүйесі, басқа ақпарат көздерінен оқыту тәсілдерін пайдалану, мұғалім, білім беру жүйесінде оқытушы мен оқушының уәждемесі.

Резюме. Знания в области спорта и деловые навыки являются частью продолжения социального опыта человека и связи между способностями тренера и учителя. Это часть организационной культуры лидерства того же человека, которого он обучает. Вот почему сегодня в нашем обществе педагогика особенно упоминается в этой области пропаганды в той же сфере деятельности.

Ключевые слова: образование, бизнес и традиции, система образования, использование способов обучения из других источников информации, учитель, мотивация преподавателя и ученика в системе образования.

Summary. Sports knowledge and business skills are part of the continuation of a person's social experience and the link between the abilities of a coach and a teacher. This is part of the organizational leadership culture of the same person he is training. That is why today in our society pedagogy is especially mentioned in this field of propaganda in the same field of activity.

Keywords: education, business and traditions, education system, use of teaching methods from other sources of information, teacher, teacher and student motivation in the education system.

Спорт саласындағы білім мен іскерлік маман адамның әлеуметтік тәжірибесін жалғастырудың бір бөлшегі және бапкер мен оқытушының жеке қабілеті мен мүмкіндігі аралығындағы түйіні тәріздес. Ол сол адамның сабақты үйретуімен қоса, оның ұйымдастырушылық жетекшілік мәдениетінің бір бөлігі. Міне, сондықтан бүгінгі күні біздің қоғамымызда педагогикаға белгілі бір салада сол жұмыспен айналысып сол саланы насихаттау ісі арнайы көрсетіліп берілген. Осы деңгейден бастап өзіміздің көзқарасымызды оқу-тәбие саласы жұмысында анықтап, адамның өмірге келген күнінен бастап, оның әр сатысында тәлім-тәрбиелеу басталады. Осыған қатысты спорт саласындағы бапкер мен оқытушының білім ағарту жұмысы бағытындағы мәдени қызмет көрсетуі басталады:

а) білімге, іскерлікке, әдет-ғұрыпқа тәбиелеу, яғни: бірінші кезекте оқу жүйесінде басқа да ақпарат материалдарының қайнар бұлағынан сусындап,үйрену жолдары пайдаланылады;

екіншіден, ұстаз оның білімін, іскерлігін, әдет ғұрыпын үйлесімді қалыптастырудың барлық әрекетін толығынан қамти алмайды, тек осы бағыттағы игілікті істі атқарушылардың бірі болып саналады.

ә) бапкер мен оқушылардың оқу-тәрбие жүйесінде талпынып,ынталы оқуларына көмектесіп, соған себепші бола алады.

Бұл-оқушының ынталы оқуына ыңғайлы жағдай жасап, дамып өсудің әдіс - амалын таңдап, оны пайдалануға, сабақ беру жүйесінде адамның қалыптасуына тамаша мүмкіндік беруі оқушының танып-білуге қабілетін шыңдау мен өсіп-жетілуі жолына бағытталған жұмыс. Демеуші болып көмек көрсету жеке тұлғаның қалыптасып өсуіне ыңғайлы жағдай жасайды. Дегенмен көмектің осы түрінің оның оқу жүйесіне тигізер ықпалы да шамалы болады.

Бұл дене шынықтыру үрдісі мен адамның жеке өз басының қалыптасуының ыңғайлы қызмет жолы болса керек. Жеке адамға тән қасиетті жеке тұлғаның өзі ғана тәрбиелеп өсіретіні айдан анық. Міне, осыған орай бүгін педагог кадрларын даярлауда дайындау жүйесінде болашақта терең мағыналы, жан-жақты ойлау, болжау қабілеті бар, болашақты толық сезінетін, өз жұмысына соншалықты берілген, алда тұрған міндетін атқара білетін мамандарды тәрбиелеп өсіру жұмысының маңызы зор [1]. Осы тұрғыдан қарағанда, бүгінгі маманның ұйымдастырушылық және қарым-қатынас мүмкіншілігі ең маңызды үлкен іс және көлемді шаруашылық болып саналады. Кешегі өткен заманның ескі көзқарасты мамандары ауыспалы нарықтық жағдайда Өздерін таба алмай ығыр болған қалыпта жүргендері бізге аян. Қоғамдық сұраныс пен дене тәрбиесі төңірегіндегі халықтың сұранысы (ментальность) мен еңбек нарығының үйлесімді қалыптасуына белсенді ықпал жасай алмай өзара қайшылықта болғаны баршаға белгілі. Әртүрлі деңгейдегі басшылар мен мамандардың еліміздің "дене мәдениетсіздігі" шегінде жүргендерін біліп, түсінгендері орынды болар еді. Күнделікті күйгелең тіршілікте дене мәдениетін сауықтыруды, сонымен қоса, оның мәдени қасиетінің мүмкіндігін де толығынан сезінуді жүзеге асыра алмай отырған жайы тағы бар. Педагогика саласындағы оқытушылардың кәсіби мамандықтарына қатынасты сипаттарын жете зерттеу ісінің шеңберінде

белгілі бір нақты, ұйымдасушылық, гностикалық (ғылыми дүние тануда), коммуникативтік, зерттеушілік, дамып өрлеп жетілу және басқа қасиеттеріне арнайы көңіл қоя, бөліп атаған жоқ.

Дене тәрбиесінің педагогика көлеміндегі ең маңызды, сонымен қатар сапалы басты шарты ретінде оқытушының кәсіпқой дайындығы көлеміндегі қозғаушы күш бөлшектері айрықша айталып көрсетілген.Олардың қозғаушы күштің көлеміндегі ниеттілігі мен оған бейімделу мүмкіндіктері дене тәрбиесі жоғары оқуы саласындағы жұмысының түпкі негізінің бағыт-бағдарламасы. Мұнсыз кәсіпқой қызмет атқарып, алға қарай кадам басу мүмкін де емес. Оқу бағдарламасының дене тәрбиесі мен қозғаушы күшке қатысты сабақты пысықтап, оның мән-мағынасын терең түсіне білуі де өте орынды. Бұл студенттердің педагогикалық кәсіпқой мамандығын толық әрі тереңірек меңгеріп кетуі бағытында тиімді жағдай жасауына ықпалын тигізеді.

Спорт бапкері мен оқытушысының кәсіпқой жақсы маман болып өсіп-жетілуіне көмектеседі. Оның эмперистік сезімталдығының тәжірибелі дүниетанудың бірден-бір бұлағы деп түсінуі, бөлшектеп, сипатын танып білуі де орынды көрініс. Міне, дәл осы тұста, оны кәсіпқой іскерлігіне тікелей байланысты нақты пәнді игеріп кетуі мүмкін екенін айта келіп, ғалым Н.А. Акимова "терең ой сезімі арқылы бұлшық еттеріне әсер етіп белгілі бір бейне тұлғасы, оның алдында көрінгендей елес пайда болады" деп қорытады. Болашақ маман дене жаттығулары пәні сабағының жалғасындай сол бейнені өзі үйлесімді сезімімен өткізгендей ойда қалады.

Оқу-жаттығу әдістері мен жұмысындағы өз тәжірибесі, тіптен, болмаған жағдайда, мүмкіншілік жоқ кезде, оның сипаты мен қасиетін анықтаудың жолы күрделеніп, қиындыкка соқтырады. Шешімін таппаған мәселені ішкі астарынан көруге жеткізіп, оны мазасыздандырады. Осындай жағдайдың шешімін таппайынша педагогиканың спорт жұмысын дамытуы мүмкін емес. Дене тәрбиесі саласында болашақта жұмыс атқаратын мамандарды дайындаудың үш компонентін (бір нәрсенің құрамындағы бөлік) операциялық (іскерлігі, дағды- әдеті), ақпараты (білімі) мен дәлелдеу себептерін атап көрсеткен. Соның ішіндегі ең өтімді компоненттері ақпаратты және оның дәлелді себептері болып саналады. Іскерлік компоненттерінің-дайындық деңгейіне қажетті ықпалы, оның кәсіпқой қызметімен салыстырғанда көлемі елеулі, аздау болады. Өйткені оның кәсіпқой жұмысы өзінің қызметі барысындағы құрылыстық компоненті де үнемі біршама немесе әбден жетіліп отырады. Ал енді соның ақпаратты және дәлелді компоненттері оның жұмыс атқарған жылдар көлемімен тығыз байланыста болып, былайша айтқанда, әр бағытта әрқашанда өзгеріп отыруы да мүмкін.

Көптеген амал-тәсілдерді есепке ала отырып, негізінен үш сапа әдісті атауға болады. Ол, маманның спорт пәні сабагындағы кәсіпқой қызметіне байланысты іскерлік қабілетін анықтайтын білім дәрежесі, білгірлік қасиеті мен дағды әдеті және ұйымдастырушылық қасиеті мен өзінің қарым-қатынас мүмкіндіктері. Міне, осы аталған жағдайлар, сол маманның педагогикалық шығармашылығы мүмкіндігін дәлелдеп және оның өскелең талабын ашып, айқындап көрсете білетін амалы мен құралы тәріздес көрініс алады. Әрине, сөзсіз өте жоғары деңгейдегі дайындықтан өткен кәсіби мамандарды дайындау жұмысының өзі сол маманның кәсіпкерлік қызметіне байланысты көзқарасымен шектеледі. Дене тәрбиесі педагогикасының ең басты мақсат- мүддесі сол адамды әлеуметтік жағдайдағы салауатты өмір салтын насихаттаудағы бұқаралық басылым құралдары әдісін тиімді пайдалана білу болып табылады.Білгір ұстаздың қабілетінің артып, жоғары дәрежеде көрінуі сол кәсіпқой шебер педагог мамандарын дайындаудың белгілі бір басты бағыты болып саналады [2]. Ю.Войнар білгір мамандарды тәрбиелеп дайындаудың төмендегідей жолдарын ұсынып, олардың қалыптаса білу деңгейін айқындайды:

- Алғашқы іскерлігі. Адам сол нақты қызметінің мағына-мазмұнын біледі. Жетекшінің аздаған көмегімен өзіне ұсынған нақты ісін әрі қарай жетілдіріп, артық-кем нақты жүйелік ықпалымен жүргізу амалына ыңғайлығын аңғартады.

- Төменгі дәреже. Адам тап осындай ұқсас жағдайда өз бетімен өзіне таныс жүйелілікпен қимылдап қозғалады, бірақ та, онымен шектеліп қалып, әрі қарай жүрмейді.

- Орта дәреже. Адам тағы сол жағдайда, бірақ өзіне таныс жүйелілікпен бос қимылдайды. Дегенмен, оны жұмыстың басқа түріне қарай ауырлықпен ауыстырады.

- Жоғары дәреже. Әртүрлі жағдайда өз мұқтаждығына қажетті қимылын өз таңдауымен жасайды. Дегенмен сол адам тарапынан көрсетілген аздаған көмектің арқасында шектелуі қызмет көлемінің кейбір ішкі жұмыстарын ауыстыра алады.

- Жетілген (құнды) іскерлігі. Әрекет, қимылдың алуан түрлі жүйесін толығымен емін-еркін игеріп алу мүмкіншілігі, осы игі істі өз шаруашылыгының басқа түрлерінде ешбір қиындықсыз кеңінен қолданып жұмыс атқаруды жеңілдете білуі.

Педагогикалық іскерлік жолының қалыптасуындагы басты бес деңгейін атап көрсетеиік:

- Интуициялы сезіну қабілеті.
- Репродукциялық қабілеті.
- Репродуктивті-шығармашылық икемділігі.
- Шыгармашылық-репродуктивті икемділігі.
- Шығармашылық тәжірибесі.

Нышандары, оның белгілі бір дәрежесін анықтайтын мәселелері, Ю.Войнар бойынша топтастыру, жіктеу түрі негізімен салыстырғанда ешқандай айырмашылық-өзгешелігінін болмағандығы анықталып, ұйымдастырушылық қабілетінің мүмкіндігіне аса қатты шектеу де қойылмаған. Бұған қоса олар тағы бір-бірін жоққа да шығармайды. Бұл тек педагогикалық шеберлігінің негізгі қағидаларын қалыптастырудың сипаты мен даму серпінін білуге бағытталған дүние - көзқарас болса керек[3].

Дәстүрлі жорамалдауға сәйкес спорт дайындығы деңгейінің көлемі әдетте оның кәсіпқой шеберлігі сатысымен сипатталынып анықталатын. Сөзсіз, мұнда бір қисын бар, бірақ бұл

спорт пәні оқытушысының жұмысындағы істің табысты нәтижесіне қатысты оның спорт шеберлігінің деңгей дәрежесі емес. Өмірде үйренген өз тәжірбиесі, сәтсіздігі, өзінің оқу-жаттығуы сабақтары барысындағы, ізденіс жолындағы жақсы талпынысы, ынтасы. Көптеген жарыстардан алған оң тәжірибесі. Спортшы жастармен араласып, жаттықтырушы ұстаздардан үйренген, әсіресе, жарысты өз көзімен көрген шақтағы зор табыстары мен сәтсіздіктерін сезініп, солардың көптеген жаттығужұмыстары мен оның нәтижесі арасындағы байланысты түсіне білу қабілетіне ие болады. Басқаша айтқанымызда, спорт қызметі бабында сезілетін көптеген көріністер бар.

Өзіміздің көптеген ойын барысын бақылау мен әлеуметтік зерттеулер нәтижесінде алған барлық деректерімізге сүйенсек, спорт дайындығы дәрежесі мен кәсіпкерлік әзірлігі арасындағы салыстырмалы деңгейдің алшақтығын сезінеміз. Спорт аренасында өзін танытып, көрсете білген адамның қайталамаған жағдайда сол нәтижеге жетуі өте қиын. Өйткені, екінші кезекте өзін кертартпалыққа негізделген уәжге икемдеп ұйымдастыруда, күнделікті еңбектің нәтижесі қиындап, оралмасқа кетерінің де анық екенін сезіндік.

Осы келесі мәселеге сәйкес С.М.Вайцеховский ақылға салып, өте дұрыс айтыпты[4]. "Жаттықтырушы жақсы мамандар жұлдызды спорт саңлақтарынан тумайды, сәтсіздікке ұшыраған еңбекқор спортшылар арасынан көрінеді. Неге, не себептен? Сәтті, жолы болғыш спортшы, әдеттегідей өзінің атаққұмарлығын қанағаттандырады, оның барлық ойлағаны да өте жеңіл орнына түсті, сондай жағдайда болғандай. Сөйтіп, ол атқарған жұмысына онша зейін қоймайды. Ол өз интуициясына көбірек сеніп, тіптен қолы жеткен табысын дарынды адам бойындағы шынайы қасиеті тәріздес деп бағалап, оған онша мән бермеді.

Аққан «жұлдыздай» сөнген атақты, белгілі бір спортшылардың қайтадан спортқа оралулары қиын жағдай. Өйткені жаттықтырушы маманның тынымсыз күнделікті еңбегінің зор табыс жетістігі арқасында спортшы жастың шыңдалып өсуі белгілі жағдай. Дегенмен, үнемі барлық жерде, соның ішінде әсіресе педагогика саласында, спортпен жаңадан айналысып жүрген жастармен осы істі оның жаңадан бастап алып кетуі мүлдем қиын. Олимпиадалық ауқым деңгейіне жатпайтын шаруашылықты бірінші кезеңде жаттықтырушының өзі де алып жүре алмайды. Олар спорттың өте жоғары эмоцияналды қанағаттанғандығын сол спортшының эмоцияналды әлсіреп шаршауына жеткізіп, кеселге соқтыратынын атаған еді. Спорт іс-әрекеттің тек «өзіңе ғана» бағытталған шарасы-шаруашылық жайы емес. Спортпен ертерек шұғылданған жанның әлеуметтік көлемдегі белсенділігінің әлсіреп, төмендеуіне жеткізіп, нақтылы жағдайда ауыратыны сөзсіз. Енді сол кезеңде жолдары болмаған спортшыларды іштей жеп мазасыздандыратын жауабы жоқ сауалдардың шешімін іздеп, жанының қиналатын кездері де бар. «Мен болсам дәл солай істей алмадым, тағы да байқап көрсем қайтеді, не болар?» екен деген сияқты тынымсыз ойлар мазасын кетіреді.

Сөйтіп, ол енді үнемі шығармашылық ізденіс, толғаныс, ой жолында болып, өз іс-тәжірибесін басқа атақты спортшылардың дәл осындай тәжірибесімен салыстыра отырып, оның теориялық мән-мағынасын түсінуге ұмтылады. Сол қайнар бұлақтың көзін іздейді.Педагогикалық жұмысы бабындағы ізденіс багытында, дәл сондай спортшы өзінің атаққұмарлық белгілі сұранысына сәйкес дәл осы талаптан өзін қанағаттандыруға ұмтылатын сияқты. Онсыз өзінің қайратты да табысты еңбегі зая кеткен сияқты болып көрінеді. Соның салдарынан өз оқушылары-жасталаптың жеңісі арқасында кәсіпқой қырсыздыққа жеткізіп, оның деңгейінің төмендегені болмас. Дегенмен, сірә, сабақ оқып жүргеннің, сонымен қоса педагог маманның жеке бас уәжі болмаған жағдайда педагогикалық процестің тиімділігі, басқа шаруашылық сияқты өте төменгі сатыда болатыны да анық.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Мухтаров С.М.. Дене тәрбиесі сабағында // Қазақстан мектебі.– 2001. – № 6.-67- 68 б.

2. Тайжанов.С., Қошаев М.Н., Адамбеков М.И.,Мухтаров С.М. Баларда қозғалыс функциясын қалыптастыру // Дене тәрбиесінің жаршысы журналы. – Алматы, 2004. – № 1. 79-84 б.б.

3. Ю. Войнар Подготовка физкультурных кадров: Традиции, реалии, перспективы; Российский. гос. пед. университет им. А.И. Герцена, СПб, Издательство-РГПУим.А.И.Герцена,2000г. 228с.

4. Книга тренера / С. М. Вайцеховский. - М.: Физкультура и спорт, 1971. - 311 с.: ил.

5. Қонысбаев Н., Мухтаров С.М. Шыдамдылық-орта қашықтыққа жүгірушілердің басты қасиеті // Дене тәрбиесі мен спорт есірткеге қарсы: Халық. ғыл-тәж. семинар. – Алматы, -2005. 66-69 б.

6. Касымбекова С.И, Мухтаров С.М. Основы формирования физического воспитания подростков в общеобразовательной школе. //Методическое пособие. Алматы,-2007 ,– 72с.

7. Тайжанов, С. Дене тәрбиесі: [оқулық] / С. Тайжанов, А. Қарақов. - Алматы: Эверо. 2- кітап. - 2010. - 312 б.

Нугербаев Толеген Какимович
Педагогика ғылымдарының магистрі

Танирбергенова Анар Шынболатовна
Педагогика ғылымдарының кандидаты
«Назарбаев Зияткерлік мектептер» ДББҰ
Педагогикалық шеберлік орталығы
Нұр-Сұлтан, Қазақстан

БІЛІМ БЕРУ МӘСЕЛЕСІНДЕ ҚАНДАЙ ҚАЖЕТТІЛІКТЕР БАР?

Түйін. Мақалада білім берудің қазіргі заман ағымындағы проблемалары талқыланған. Қазіргі заман талабына сай білім беруде нені қанағаттандыруымыз қажет?, - деген сауалға жауап іздеу шеңберінде зерделенген. Жылдам, қарқынды өзгермелі өмірде, технологияның тасқыны заманында оқушының білім алуға деген қажеттілігін қанағаттандыру үшін, Абрахам Маслоудың «қажеттілік иерархиясына» сәйкес талданады. Қазіргі білім беру саласына тағы реформа емес, барды әрі қарай үйлестіріп, заман ағымына қайта бейімдеу қажеттігі талқыланады. Себебі, барды үйлестіру, жоқтан барды құрауға қарағанда әлде қайда нәтижелі болары сөзсіз.

Түйінді сөздер: білім, XXI ғасырдағы білім сапасы, қажеттілік иерархиясы.

Резюме. В статье обсуждаются современные проблемы образования. А также были изучены материалы в рамках актуального вопроса «Что необходимо удовлетворять современным требованиям образования?». Анализируется в соответствии с «иерархией потребностей» Абрахам Маслоу, чтобы удовлетворить потребности учащихся в получении образования в быстрой, стремительно изменяющем мире, во время потока технологий. Обсуждается необходимость дальнейшей гармонизации и перепрофилирования в современную сферу образования.

Ключевые слова: образование, качество знаний в XXI веке, иерархия потребностей.

Summary. The article discusses modern problems of education. The materials were also studied in the framework of the topical question "What needs to meet the modern requirements of education?". Analyzed according to the" hierarchy of needs " by Abraham Maslow to meet the needs of students to get an education in a fast, rapidly changing world, during the flow of technology. The need for further harmonization and re-profiling in the modern sphere of education is discussed.

Keywords: education, quality of education in the twenty-first century, the hierarchy of needs.

Қазіргі уақытта экономика, технология, медицина т.б. салалар қарқынды дамып келеді. Бұл біздің алдымызда оқиғаның нақты қалай өрбитінін алдын ала болжап білу қиын екенін, қай бағытта балаларды тәрбиелеуімзі қажет деген мәселелер шеңберінде ойлану қажеттігін көрсетті. Бүгінгі мектеп оқушысы ертеңгі күні қандай мамандықты игеру керектігін дөп басып айта алмаймыз. Себебі, заман ағымына ілесу қиын, жылдам өзгермелі ғасыр толқынында өмір сүріп жатырмыз. Бұл бүгінгі күні мектептер оқушыларды бұрын болмаған мамандықтарға, қарқынды экономикалық және әлеуметтік өзгерістерге, әлі ойлап табылмаған технологияларды пайдалануға және алдын ала болжау мүмкін емес әлеуметтік мәселелерді шешуге дайындауы керектігін алдыңғы орынға шығарды. Сондықтанда білім беру саласының алдында бүгінгі күнгі өзекті мәселелерді шешуді айтпағанда, ертеңгі күннің күтпеген тосын қиындықтарына тойтарыс беруге дайын, мүдделі оқушыларды тәрбиелеу мәселесі тұр. Демек, білім беру ісіндегі екі маңызды мәселеге аса мән беру керектігін көптеген сарапшылар, ғалымдар айтады.

Біріншісі дүниежүзіндегі табиғи апаттар бүкіл адамзаттың өзінде бар дүниеге қайта қарап, істеген әрекетін бағалап, бірнеше рет қайта ойлану болса, **екіншісі** қоғам өзінің шексіз әрекетімен көп жаңалықтың жаршысы бола отырып, уақыт талабындағы өзгерістерді қабылдауға қиындығына тап болып отыр.

Дүниежүзілік экономикалық форумының негізін қалаушысы Клаус Шваб өзінің «Төртінші өнеркәсіптік революция» еңбегінде «Қарқынды технологиялық өзгерістер кезіндегі өмір іс-әрекетті қажет етеді: болашақта барлық адамзаттың мүдделері үшін нормаларды әзірлеу, ережелер мен тәжірибелерді өзгерту» (Шваб, 2018) , - деген пікір айтады.

Халық даналығында «100 жылда жер өзгереді, елу жылда ел өзгереді» деген құнды тұжырымын айта кетуге болады. Біз қоғамның дамуы тарихынан айқын көріп отырғанымыздай әрбір жүз жылдық өзінің жаңашылдығымен, технологиялық өзгерістерімен ерекшеленеді.

Әлемдегі қарқынды даму мен қатар қазіргі таңда әлі де адамзатқа күш бермей, үдеп бара жатқан эпидемиялогиялық жағдайды да атап өтуге болады. Қазақстан Республикасының Президенті Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаев (www.akorda.kz) пандемия білім беру саласына түбегейлі өзгерістер енгізіп, білім сапасын жаңа қырынан қарау керектігін, әлі де білім беру саласындағы олқылықтарымыздың көп екендігін

көрсеткендігін баса айтқан болатын. 2020 жылдың 24-қаңтарында өткен Үкіметтің кеңейтілген отырысында білім мен ғылымды дамытудың жаңа бағдарламасын әзірлеуді тапсырса, 27-маусымда өткенде Ұлттық қоғамдық сенім кеңесінде білім саласындағы реформалар туралы сөз қозғады. Бұл дегеніміз білім беру ісі ел үшін ең өзекті, кезек күттірмейтін мәселелердің бірі екендігін айшықтай түсері сөзсіз.

Қазіргі әлемде орын алған эпидемиялық жағдай құндылықтарымыздың, қажеттіліктеріміздің, тіпті өмір сүру әдебімізді де қайта қарау қажеттігін көрсетті.

Демек, төртінші өнеркәсіптік революция экономикасы дәуірі бұрын ешкім болжай алмаған күрделі кезеңге айналып келе жатыр. Жаңа ғасыр жаңа парадигмалар тудырады. Әлемдегі, елдегі ең басты құндылық мұнай, газ және өзге де табиғи ресурстар емес, бәсекеге қабілетті адам капиталы екенін айқын көрсетті десек артық болмас. Сондықтан ұлттық экономиканың басымдықтарын қайта саралап, адами капиталдың бәсекеге қабілеттігін күшейту, ұлттың ертеңі үшін ең маңызды шешім болмақ.

Бұл дағдарыста еліміздің қай саласы болмасын білім беру, медицина, өнеркәсіп, бизнес болмасын, барлығы да өзінің тұрған нүктесін анықтап, қадамын «0» нүктесінен бастау керек деген ой туындады. Өйткені әлем болып бар адамзат осы дағдарыстан сүрінбей шығудың амалын ізденуде. Осы тұста, ол үшін «Бүгін қолымызда не бар?», «Қандай тәжірибемізді пайдалана аламыз?» деген сұрақтардың жауабын кезек күттірмей іздеу қажет. Дегенмен бұл - бүгінгі жағдайда туындап отырған қажеттіліктер. Бұл проблеманы шешуде біз, қажеттіліктердің, мотивацияны зерттеген, гуманистік психологияның негізін қалаушы, американдық психолог **Абрахам Маслоудың «қажеттілік пирамидасына»** (Маслоу, 1954) негіздей отырып талқылауды жөн көрдік. Бүгінгі білім беру саласында орын алған қиындықты шешуде Абрахам Маслоудың «қажеттілік пирамидасын» негіз алуға болады.

Бірінші - физиологиялық қажеттілік, егер оны білім саласы тұрғысынан қарасақ, ***біздe не бар?*** мектептеріміз, оқытатын оқушыларымыз, мұғалімдеріміз оқу әдістемелік кешеніміз, оқыту бағдарламаларымыз, білім беру ресурстарымен қамтамасыз етілген онлайн платформаларымыз бар. Аталған ресурстарымызбен қазіргі таңда педагогтер қауымы, ата-аналар мен білім алушылар өз игіліктері мен қажеттіліктеріне сай қолдануда.

Екінші қажеттілік – қауіпсіздік. Бұл деңгейде нені үнемдеуіміз (қорғап немесе сақтап қалуымыз) керек? деген сауалған жауап іздеп көрейік. Қазіргі таңда оқушылардың білімі мен сұраныстарын, мемлекеттік инвестицияларды, мектеп пен ата-ана арасындындағы қарым-қатынасты, т.с.с., білім саласында орын алып жатқан түрлі қажетсіз ақпараттардан қорғап қалудың жолдарын анықтап, әр қайсысы өз орнын табуға қолдау көрсету қажет, ақпараттық қауіпсіздікті сақтау арқылы сапалы білімге қол жеткізу. Білім ел болашағының кепілі, ал оның тұтынушысы бірінші кезекте бүгінгі оқушы, ертеңгі ел азаматы. Білім сапалы болғанда ғана ел қауіпсіздігі, ұрпақ қауіпсіздігі мен елдігіміздің кепілі бола алады.

Алдыңғы аталған екі қажеттілік қанағаттандырылғанда ғана ***үшіншісіне - махаббат қажеттілігінің қанағаттандырылуына жол ашылады. Демек,*** нені сақтап қалу керек?, бала мен мұғалім арасындағы сүйіспеншілікті, баланың бақыты үшін жасаған түрлі әрекетті. XXI ғасырдағы ең басты дағды бақытты бола білу дағдысы. Елдің тұрақтылығын бақытты ұрпақ ғана қамтамасыз ететіндігі сөзсіз. Ал, өзі бақыттың не екенін түсінбейтін адам балаға бақыттың не екенін, оған қалай қол жеткізуге болатындығын үйрете алмайды. Сол себепті де «ата-ана – бала – педагог» атты «алтын діңгекті» сақтау маңызды. Ата-ана мектептің, педагогтің баланың дұрыс білім алуына бар мүмкіндікті жасайтындығына сену қажет, ал педагог өз кезегінде баланың шексіз мүмкіндіктері бар екендігіне сенім білдіре отырып, ата-ананың осы істе ең басты серіктесі бола алатындығына сенуі қажет. Яғни «ата-ана – бала – педагог» қатынасындағы өзара сенімді сақтау маңызды.

Төртіншісі- құрмет қажеттілігі. Демек, жарқын болашақ үшін не істейміз?-деген сұрақ көлемінде ойлану қажет. Мұғалім өзінің оқуымен оқытуына қайта жаңа сыни көзбен қарап мағынасымен толтыру, құрметпен қарау.

Бесіншісі - таным қажеттілігі, яғни білім алуға, жаңаны үйренуге деген адамның қажеттілігі. Білім алуға деген қажеттілікті анықтау үшін «Не істеуге болады?», «Неге үйренуіміз керек?», «XXI ғасырда қандай білім өзекті болмақ?», «Іргелі білімнің негізі неде?», «Күрделі тапсырмаларды қалай орындайды?» - деген сұрақтарға жауап іздеу маңызды. Себебі білім алушыға берілген тек ақпарат секілді жаттанды дәрежеде сақталып қана қоймай. Ол білімді қажеттілігіне сай өмірде қолдана алатындай болуы тиіс. Ол үшін іргелі білім негізін құрайтын функционалдық сауаттылықты қалыптастыру маңызды. Функционалды сауатты тұлға ғана бәсекеге төтеп беріп, күрделі міндеттерді шешуге қауқарлы болады. Осы тұста Джон Дьюидің: «Егер бүгін балаларды кешегі күннің талабымен оқытатын болсақ, онда біз олардың ертеңгі күнін ұрлаймыз», -деген пікірін айта кетуге болады. Демек, білім алуға деген қажеттілікті қанағаттандыруда, білім баланың болашақ өмірінде қолдануға болатындай болуы тиіс. Бүгінгі берілетін білім болашақтың кепілі.

Алтыншысы - эстетикалық қажеттілік. Білім беруді немен толтырамыз? Әр оқушы, мұғалім, басқарушы осы кезде өзінің даму тра-

екториясын құруды ойлау керек шығар. Оқушы мен мұғалім болса жеке немесе бірлескен білім алуын, басшыға осы дүниелерді басқару жолдары мен құралдарын іздеу арқылы даму траекториясын жасаған күнде ғана өзін өзі тану қажеттілігін анықтаумен байланыста болуы тиіс.

***Жетінші қажеттілік* – өзін-өзі өзектендіру**. Адам қай уақытта өз білімін, өзінің ақыл ой мен күш жігерін ел игілігіне бағыттай алады?,-деген сұрақ көлемінде өзін-өзі өзектендіруге деген қажеттілікті айқындауға болады. Адам бойында игерген білімді жақсылыққа, игілікке бағыттай алса ғана берілген білім сапалы болды дей аламыз. Игерген білім негізінде, мамандығы негізінде ғана өмір сапасын жақсартуға негіз болуы, осы қажеттілікпен тікелей байланысты. Тану, эстетикалық және өзін-өзі өзектендіру қажеттілігі жеткілікті дәрежеде қанағаттандырылғанда ғана адам тән сұлуғынан жан сұлулығын, материалдық құндылықтан рухани құндылықты, жалпы адамилықты алдыңғы орынға қойып, кемелденген қоғамның тұрақтылығына қол жеткізе алады.

Осы тұста Абрахам Маслоудың қажеттілік иерархиясына негіздей құрылған, психология ғылымдарының зертеушісі, психолог Клейтон Альдерфер қажеттілік иерархиясының даму сатысын атауға болады. Клейтон Пол Альдерфер: «тіршілік үшін өмір сүру, әлеуметтік қажеттілік және даму» (studme.org), - деп негіздеген. Ғалым өзінің ғылыми еңбектерінде қажеттілік иерархиясының белгілі бір даму сатысын аттап өтіп, оған қайта келуге болатынын дәлелдеген. Оны мынадай қарапайым мысалмен көрсетуге болады. Мысалы, мен ертең емтихан тапсыруым керек және менің алға қойған негізгі мақсатым емтиханнан жоғары балл алу. Сол себепті осы мақсатқа қол жеткізу үшін мен түні бойы ұйықтамай, сол емтиханымды жақсы тапсыру үшін дайындаламын. Ал емтихан тапсырып болған сон ұйқымды қандырып тынығып аламын. Демек, дамыған, жан жақты жетілген адам физиологиялық қажеттілікті екінші орынға ығыстырып, даму қажеттілігін, оның ішінде табыстылыққа деген қажеттілігімді алдыңғы орынға қоя алады, яғни физиологиялық қажеттілікке қарағанда, рухани қажеттіліктің жетекші орынға шығуын көрсеткен. Бұл да өмірімізде кездесетін жайттар. Бұл адамның психологиялық, әлеуметтік және оның жаратылысына, одан әрі түрлі сыртқы фактролардың әсерінен деп те ойлаймын. Демек, XXI ғасырда білім беруде қажеттіліктерді қанағаттандыру, саналы ұрпақ тәрбиесіне ықпал етері сөзсіз. Ең бастысы адами құндылық үшін басымдылықтарды дұрыс айқындау маңызды.

Түйіндей келе, қай мемлекет болмасын өзінің бастауын «0» нүктесінен бастауын Маслоудың қажеттілік пирамидасына білім беру саласындағы қажеттіліктермен сәйкестендірген жағдайда физиологиялық тұрғысынан мұғалім-фасилитатор (цифровид), оқушы-өздігінен білімін жетілдіре алатын белсенді тұлға деп қарау ұстанымын жетекші орынға шығарары сөзсіз. Қауіпсіздігі – ақпаратпен жұмыс жасай алу, яғни талдай, саралай білуі. Мұғалім тарапынан тапсырманы оқушының сұранысына, қызжеттілігі мен қызығушылығына қарай, жеткілікті білім нәрімен сусындату. Берілетін білім оқушының өзін-өзі өзектендіруіне негіз болатындай болуы тиіс. Білім беру процесінде оқушы оның «белсенді тұтынушысы» болғанда ғана өз нәтижесін беретіні сөзсіз. Бүгінгі мектептегі оқушы ертеңгі ел тізгінін ұстар азамат, тәуелсіз еліміздің тұғыры, тұрақтылықтың кепілі.

Мақаламызды қорытындылай келе, білім беру саласындағы қиындықты шешуді неден бастаймыз десек, ең алдымен қажеттіліктерді қанағаттанырудан бастауымыз қажет. Өзіне не қажет екенін түсінгенде ғана біз табысқа бағдарлана аламыз. Өзін – өзі түсіну ең бастысы әрі, ең күрделісі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Шваб К. Төртінші индустриялық революция. – Алматы: Ұлттық аударма бюросы, 2018. – 200 бет.
2. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Үкіметтің кеңейтілген отырысында сөйлеген сөзі. 24-қаңтар, 2020 жыл. Электронды ресурс: http://www.akorda.kz/kz/speeches/internal_political_affairs/in_speeches_and_addresses/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyn-ukimettin-keneitilgen-otyrysynda-soilegen-sozi [сайтты қараған күні: 11.07.2020]
3. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Ұлттық қоғамдық сенім кеңесінің үшінші отырысында сөйлеген сөзі. 24-мамыр, 2020 жыл. Электронды ресурс: [сайтты қараған күні: 11.07.2020] https://www.akorda.kz/kz/speeches/internal_political_affairs/in_speeches_and_addresses/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyn-ulttyk-kogamdyk-senim-kenesinin-ushinshi-otyrysynda-soilegen-sozi
4. Пирамида потребностей Маслоу. Электронды ресурс: [сайтты қараған күні: 11.07.2020] https://www.psychologos.ru/articles/view/piramida-potrebnostey-maslou
5. Теория потребностей К. Альдерфера. [сайтты қараған күні: 11.07.2020] https://studme.org/1791021128056/psihologiya/teoriya_potrebnostey_alderfera

УДК 159.9.072.42

Сагиндыкова Жанар Какимовна
ассистент профессора кафедры «История Казахстана и социально-гуманитарных дисциплин»,
кандидат психологических наук
Казахская академия транспорта и коммуникаций им. М. Тынышпаева

Абдрайымова Ардак Серекбаевна
заведующий кафедры «История Казахстана и социально-гуманитарных дисциплин»,
кандидат исторических наук
Казахская академия транспорта и коммуникаций им. М. Тынышпаева

НЕКОТОРЫЕ ТЕОРЕТИКИЕ АСПЕКТЫ ИЗУЧЕНИЯ НАПРАВЛЕННОСТИ ЛИЧНОСТИ УЧАЩИХСЯ

Аңдатпа: Бұл мақалада тұлғаның бағыттылығын анықтайтын құрамдас элементтер қарастырылған. Осы элементтердің анықтамалық мазмұны ашылып, олардың өзара байланысы көрсетілген. Тұлғаның бағытын зерттеу қажеттілігінің теориялық негіздемесі келтірілген.

Түйінді сөздер: тұлғаның бағыты, тұлғаның компоненттері.

Аннотация: В настоящей статье представлены составные элементы, определяющие направленность личности. Раскрыты содержания определений данных элементов и показана их взаимосвязь. Дано теоретическое обоснование необходимости изучения направленности личности.

Ключевые слова: направленность личности, компоненты личности.

Annotation: This article presents the constituent elements that determine the orientation of the personality. The content discloses the definitions of these elements and shows their relationship. Was given the theoretical substantiation of the need to study the orientation of the personality.

Key words: personality orientation, personality components

В современных условиях, когда актуализировавшаяся проблема подготовки квалифицированных и направленных на реализацию профессиональных задач кадров потребовала внесения кардинальных изменений в систему их подготовки и профессионального обучения. Особое значение приобрели вопросы повышения качества учебно-воспитательного процесса и совершенствования существующих методик преподавания.

В этом свете представляется примечательным, что именно данные вопросы, также как и имеющиеся проблемы обучения в целом, изучались в ряде вузов Казахстана. Изучению, как правило, подвергалась различные стороны и характеристики личности учащихся. Рассматривались качества влияющие на становление личности.

Результаты данной работы, в ходе которой одновременно решались задачи по изучению индивидуальных особенностей учащихся, отслеживанию изменений в их личностных характеристиках под влиянием обучения, позволили сформировать базу знаний содержащую сведения о влиянии личностных особенностей учащихся, их мотивации, ценностных ориентирах уровне сознания и самосознания, групповых взаимоотношений и, конечно же их отношений к учебе и предстоящей профессиональной деятельности.

Вместе с тем, указанные исследования, как правило, были направлены на изучение отдельно взятого компонента личности и не всегда охвачены единым замыслом, Динамические тенденции развития личности, внутренние механизмы ее функционирования, порождаемые цели и задачи, рассматривались без учета взаимосвязей и взаимозависимостей, достаточных для комплексного изучения.

Принимая во внимание, что целенаправленное формирование личности невозможно без ее всестороннего изучения, комплексного воздействия на взаимоувязанные внутренние механизмы и компоненты, представляется целесообразным перейти от изучения отдельных подструктур личности к обобщенным структурам, тем белее, что имеющиеся наработки позволяют осуществить данный переход.

В качестве такой обобщенной структуры, сложносоставного элемента личности, включающего в себя многие самостоятельные взаимозависимые составляющие, предлагается рассмотреть понятие направленности личности, которое признано в психологии как элемент, мотивирующий человеческую деятельность, в том числе профессиональную и соответственно комплексно подойти к решению задачи формирования личности.

Под направленностью понимается психологическое свойство личности, представляющее собой систему взаимосвязанных внутренних побуждений и жизненных целей человека. Направленность показывает, к чему стремиться человек

в своей жизни, какие цели ставит перед собой в своей деятельности и что его к этому побуждает. От направленности зависит, что и как делает человек, каково его отношение к функциональным обязанностям, его нравственная ценность и полезность обществу. В направленности личности выражается основное содержание человека как общественного существа. Необходимо отметить, что направленность имеет свою собственную сложную структуру, и изучение её необходимо всестороннее.

Настоящая статья посвящена обобщению накопленного эмпирического и теоретического материала, здесь предпринята попытка осветить основные теоретические положения направленности личности, раскрыть ее содержание. Показать ее влияние на процессы профессионального формирования личности.

В своей работе Сарсенбаева Л.О. впервые применила полипарадигмальный подход изучая направленность личности в целостном образовательном процессе. В данных исследованиях направленность представлена как интегративная основа формирования личности субъектов образовательного процесса [Сарсенбаева Л.О., 2010, с 12-14]. В работе динамика направленности определяется не только возрастными новообразованиями, но и взаимовлиянием составляющих интегративных свойств личности.

Во-первых, направленность личности – это сложносоставное понятие, содержащие в себе элементы структуры личности. Она включает два тесно между собой связанных момента:

- предметное содержание, то есть направленность на что-то, на какой-то более или менее определенный предмет;
- напряжение, которое при этом возникает.

В зарубежной психологии первым данное понятие изучал известный немецкий психолог Э.Шпрангер, один из создателей «понимающей психологии». Он выделял шесть типов личности, не связанных с анатомическим строением, жизненными сложностями человека, его профессиональными предпочтениями, но выражающих его мироотношение в целом.

Так, в качестве первого типа, так называемого «теоретического человека», он обозначил личность, испытывающую потребность в познании закономерностей жизни, стремящуюся определить «внутреннюю» связь явление как основную цель.

Следующий - это «экономический человек», личность стремящаяся извлечь пользу от процесса познания, ставящая знание на службу. Такая личность четко видит цель в обучении.

Далее, он отмечал «эстетического человека», познающего мир через самовыражение, стремящегося творчески раскрыться и более всего тяготеющего от необходимости строго следовать требованиям и инструкциям.

Как познающего себя через других, Э. Шпрангер охарактеризовал «социального человека», испытывающего потребность в признании и совершенствовании дел для окружающих.

Доминирующей потребностью «политического человека» он обозначал стремление к власти над окружающими, а в случае с «религиозным человеком», который может быть и атеист, необходимость «наполнения» своей жизни более «высоким» смыслом.

При этом, Э Шпрангер отмечал, что каждый индивид способен самоактуализироваться, при чем, в независимости от сферы деятельности, однако, для этого ему необходимо определить собственную нишу.

Первым к изучению данной проблемы подошел К.Левин, которого интересовал вопрос о динамических тенденциях и порождаемых ими напряжениях, как необходимых компонентах подлинного объяснения психических процессов. До него, это объяснялось связями-сцеплениями рефлексоидально-ассоциативного типа.

Однако К.Левин, совершенно абстрагировав динамический аспект от смыслового, пытается, как нам представляется, неправомерно превратить динамические моменты сами по себе, отчлененные от содержания, в универсальный и самодавлеющий механизм, объясняющий человеческую психику и человеческое поведение.

Также под видом влечения подобные отдельно взятые динамические тенденции рассматривались З.Фрейдом. В бессознательном влечении не осознан объект, на который оно направлено, поэтому объект представляется несущественным, а сама направленность влечения выступает как нечто, будто бы заложенное в индивиде само по себе, в его организме и идущее изнутри, из его глубин. Так изображается природа динамических тенденций в учении о влечениях у З.Фрейда и эта трактовка сказалась на учении о динамических тенденциях в современном понимании мотивации.

Между тем, направленность, выражающаяся во влечениях, фактически порождается потребностью в чем-то, находящимся вне индивида. Соответственно всякая динамическая тенденция, выражая направленность человека, всегда заключает в себе более или менее осознанную связь индивида с чем-то, взаимоотношение внутреннего и внешнего. Эта двусторонняя, в конечном счете, зависимость или соотношение устанавливается, направляясь сначала извне вовнутрь [Сарсенбаева Л.О., 2010, с 16-17].Также происходит, когда общественно значимые цели и задачи, с которыми сталкивается человек принимаются им и трансформируются в значимые для него цели. Однако, общественно значимое, закрепленное в нормах права и нравственности, становясь личностно значимым, активизирует в человеке динамические, побуждающие тенден-

ции и порой, превосходят личностные цели и влечения.

Именно данным обстоятельством и продиктован предлагаемый переход на изучение направленности личности. Направленность личности становится интегрирующим, побуждающим и направляющим компонентом личности. Она проявляется в зависимости между значимостью цели и влечением, внутренним стремлением, волей и образуется внутренними тенденциями.

Одной из такой тенденцией, основой всех побуждающих явлений являются потребности. В данном контексте под потребностью понимается переживание человеком нужды в условиях и средствах своего существования и развития как члена общества и как организма. Потребности выступают источником активности человека. Они требуют своего удовлетворения, вызывают определенные эмоциональные состояния, желания, стремления и поэтому побуждают проявлять активность, ставить цели и достигать их.

Вся сложную совокупность потребностей человека можно классифицировать по нескольким основаниям – по происхождению, предметной направленности, носителя и др.

Также в качестве тенденции, в свою очередь, выделяется установка человека. То есть занятая им позиция, которая заключается в определенном отношении к стоящим целям или задачам и выражается в избирательной мобилизованности и готовности к деятельности, направленной на их реализацию.

Установка личности в широком, обобщенном значении заключает в себе избирательное отношение к чету-то значимому для личности и приспособление к соответствующей деятельности или способу действия личности, включая ее психофизический строй. Всякая установка – это установка на определенную форму поведения и этой формой она и определяется. Образование установки предполагает принятие субъектом ситуации задач, которые в ней возникают и соответственно зависит от распределения того, что субъективно значимо для индивида.

Также в качестве внутренней тенденции направленности следует выделить ее мотивационную составляющую [Сагиндыкова Ж.К.,2016, с 12]. При этом, необходимо отметить, что становление профессионально значимых качеств и развитие профессионала начинается с возникновения профессиональной мотивации. Данная тенденция явилась еще одним аргументом для рассмотрения нами работы по изучению направленности личности в качестве альтернативы разрозненным исследованиям отдельных взятых структур личности, в особенности при изучении процесса профессионального становления учащихся вузов. Направленность – устойчивая система мотивов, действующая в различных ситуациях, в том числе и при профессионализации.

Еще одной структурой личности, входящий в такой сложносоставной компонент как направленность личности является ценностно-ориентационное поле человека, которое демонстрирует на что направлено внимание и дальнейшая активность человека, раскрывает мировоззренческую позицию.

Классическая методика, выделяет три основных вида направленности личности: личностную, коллективную и деловую.

Личностная направленность (на себя) – создается преобладанием мотивов собственного благополучия, стремлением к личностному первенству, престижу. Такой индивид более занят самим собой, своими чувствами и переживаниями и мало реагирует на потребности окружающих, игнорирует интересы сокурсников и даже преподавателей, в работе не считается с интересами сотрудников. В работе видит, прежде всего, возможность удовлетворить свои притязания вне зависимости от интересов других.

Направленность на взаимные действия (на других) – имеет место тогда, когда поступки индивида определяются потребностью в общении, стремлением поддерживать хорошие отношения в учебе с сокурсниками, на работе с коллегами. Индивид проявляет интерес у совместной деятельности, хотя может и не способствовать успешному выполнению задания, нередко его действия даже затрудняют выполнение групповой задачи и его фактическая помощь может быть минимальной.

Деловая направленность (на задачу) – отражает преобладание мотивов порождаемых самой деятельностью, увлечение процессом деятельности, бескорыстное стремление у познанию, овладение новыми навыками и умениями. Обычно такой индивид стремиться к сотрудничеству и добивается наибольшей продуктивности группы, а поэтому старается принять точку зрения, которую считает полезной для выполнения поставленной задачи.

Установлено, что лица с направленностью на себя имеют такие черты характера:

- больше заняты собой и своими чувствами, проблемами;

- делают необоснованные и поспешные выводы и предложения о других, также ведут себя в дискуссиях;

- пытаются навязать свою волю группе;

-окружающие в их присутствии не чувствуют себя свободно.

Люди с направленностью на взаимные действия:

- избегают прямого решения проблемы;

- уступают давлению проблемы;

-не высказывают оригинальных идей и не легко понять, что такой человек хочет выразить;

- не принимают на себя руководство, когда речь идет о выборе задач.

Люди с деловой направленностью:

- помогают отдельным членам группы выражать свои мысли;

- поддерживают группу, чтобы она достигла поставленной цели;

- легко и доступно излагают свои мысли и соображения;

- берут в свои руки руководство, когда речь идет о выборе задачи;

- не уклоняются от непосредственного решения проблемы.

Лонгинтюдные исследования, проводимые в рамках мониторинга, подтвердили наличие изменений в направленности личности учащихся в зависимости от года обучения. Однако не объяснили механизмы такого изменения, не выявляли их причины, которые сказались как на отношении к обучению, так и на всем процессе профессионализации. Раскрытие данных изменений позволит в дальнейшим более научно обосновано подходить к процессу воспитания молодого поколения и при необходимости корректно воздействовать на личность курсантов.

Таким образом, направленность личности – это совокупность устойчивых мотивов, взглядов, убеждений, потребностей и устремлений (целей), ориентирующих человека на определенную деятельность, достижение относительно сложных жизненных целей. Необходимо помнить, что направленность формируется в онтогенезе, в процессе обучения и воспитания молодых людей, при подготовке их к жизни, профессиональной и общественно полезной деятельности, служению своей родине и здесь важно применение научных подходов к формированию целостной личности. Подрастающему поколению следует привить понимание того, что их благополучие и статус взаимосвязаны с профессиональными достижениями и именно с такими установками надо формировать направленность личности.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Сарсенбаева Л.О. Теоретико-методологические основы развития направленности личности современных школьников и студентов: автореф. дис. . докт. психол. наук : 19.00.07 / Лязиза Оналбаевна Сарсенбаева ; Каз. нац. пед. ун-т им. Абая. - Алматы, 2010. - 42 с.

2. Сагиндыкова Ж.К. К вопросу теоретико-методологическому обоснованию изучения направленности личности // Вопросы прикладной психологии и социологии – Алматы, 2016, С. 11-18.

УДК 159.99

Сагиндыкова Жанар Какимовна
ассистент профессора кафедры «История Казахстана и социально-гуманитарных дисциплин»,
кандидат психологических наук
Казахская академия транспорта и коммуникаций им. М. Тынышпаева

Чакенов Едиге Джумагалиевич
профессор кафедры «История Казахстана и социально-гуманитарных дисциплин»,
доктор философских наук
Казахская академия транспорта и коммуникаций им. М. Тынышпаева

К ВОПРОСУ О НЕОБХОДИМОСТИ СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ ИНФОРМАЦИОННЫХ МАТЕРИАЛОВ ТЕРРОРИСТИЧЕСКОЙ И ЭКСТРЕМИСТКОЙ НАПРАВЛЕННОСТИ

Аңдатпа: Бұл мақала террористік және экстремистік бағыттағы ақпараттық материалдарды әлеуметтік-психологиялық бағалау қажеттілігі мәселелерін қарастырылған. Мақаладағы жұмыс Қазақстандағы террористік және экстремистік қылмыстардың белгілері бар ақпараттық материалдарға әлеуметтік-психологиялық сараптама жүргізудің кейбір ерекшеліктерін ашады. Онда ақпараттық материалдарды сараптаудың заманауи әдіснамалық негіздері ұсынылған.

Түйінді сөздер: ақпараттық материалдар, террористік және экстремистік материалдар, сараптама.

Аннотация: Данная статья затрагивает проблемы необходимости социально-психологической оценки информационных материалов террористической и экстремисткой направленности. Работа раскрывает некоторые особенности проведения социально-психологической экспертизы информационных материалов с признаками террористических и экстремистских преступлений в Казахстане. В ней предложены современные методические основы проведения экспертиз информационных материалов.

Ключевые слова: информационные материалы, материалы террористической и экстремисткой направленности, экспертиза.

Annotation: This article includes the problem of the need for a socio-psychological assessment of information materials of terrorist and extremist orientation. The work reveals some features of the socio-psychological examination of information materials with signs of terrorist and extremist crimes in Kazakhstan. It proposes a modern methodological basis for the examination of information materials.

Key words: information materials, terrorist and extremist orientation materials, expertise.

В настоящее время информационное пространство представляет собой совокупность банков данных, технологий, информационных телекоммуникационных систем обеспечивающих информационное взаимодействие организаций и граждан. Оно является основой формирования общественного мнения и оказывает серьезное влияние на систему регулирования общественных отношений.

Данное обстоятельство широко используется различными субъектами деятельности в информационном пространстве, в том числе и террористическими и религиозно-экстремистскими организациями.

Умелое манипулирование потоком информации означает реальную возможность влияния на ключевые элементы социального управления, на социально-психологическую ситуацию в целом. Так, как одной из целью современных террористических организаций является информационное воздействие на общественное сознание и политику государств, то наличие в информационном пространстве различных материалов террористической и экстремисткой направленности является объективной реальностью. И успешность того или иного теракта оценивается не только по количеству пострадавших и нанесенному ущербу, а по тому информационно-психологическому эффекту, который он вызывает. Это связано с тем, что конечными целями террористов в большинстве случаев являются смена государственного строя или изменение политического курса государства, воздействие на принятие решения государственными органами, а также использование ресурсов страны в своих интересах.

Вопрос о необходимости современных наработок по противодействию распространения терроризма и экстремизма в стране неоднократно поднимался государственными органами на

разных уровнях и был отражен в Государственной по противодействию религиозному экстремизму и терроризму в Республике Казахстан на 2018 – 2022 годы.

С целью научного изучения вопроса о проведении экспертизы информационных материалов террористической и экстремисткой направленности был изучен опыт других стран в данной области. Так, выявился ряд отличительных особенностей работы в данном направлении различными структурами. В Российской Федерации данные исследования ведутся различными структурами, в том числе в правоохранительных органах. В нашей стране, как и в других Среднеазиатских странах, данное направление развивается значительно слабее. Немаловажную роль в этом играет правовая база. Так, в Казахстане законодательно предусмотрена лишь религиоведческая экспертиза, а психолого-социологическая оценка идет лишь как дополнительная оценка информации и нормативно не закреплена. Практика показывает, что психолого-социологическая оценка, как правило, не проводится. Соответственно религиоведческая экспертиза в нашей стране достаточно сильно развита а психологическая оценка информации нет. Отдельных специалистов в данной области в структурах занимающихся экспертизой не предусмотрено.

Начало современному состоянию правовой регламентации проведения экспертизы в Казахстане было положено Законом РК от 15 января 1992 года «О свободе вероисповедания и религиозных объедениях». В статье 6-1 данного Закона, касающиеся компетенций уполномоченного органа установлено, что уполномоченный орган «обеспечивает проведение религиоведческих экспертиз с участием представителей религиозных организаций, общественных объединений, государственных органов, религиоведов, юристов и других специалистов в области права на свободу совести». Однако Законом не была определена процедура, порядок и сроки проведения религиоведческих экспертиз. Поэтому в течении более пятнадцати лет экспертиза уставных документов, представляемых религиозными объединениями на государственную регистрацию, а также печатной, аудиовизуальной и иной продукции религиозного содержания проводилась без четкой регламентации по форме и содержанию. Данное обстоятельство, наряду с другими причинами, повлияло на появление в Казахстане различных религиозных организаций, в том числе и деструктивного толка.

В данное время религиоведческая экспертиза проводится на основе Закона Республики Казахстан «О религиозной деятельности и религиозных объединениях», «Правил проведения религиоведческой экспертизы», а также норм уголовно-процессуального, гражданского процессуального законодательства, Законодательства Республики Казахстан об административных правонарушениях и других нормативных, правовых актов.

Регулирование, назначение и порядок прохождения экспертиз проводится согласно утвержденным Стандартам государственных услуг в сфере религиозной деятельности (Приказ Министерства культуры и спорта Республики Казахстан от 23 апреля 2015 года № 147, согласно данному приказу принят и действует Стандарт государственной услуги «проведение осуществления проверки текстов,

Министерство информации и общественного развития Республики Казахстан является уполномоченным государственным органом в сфере религии и осуществляет религиоведческую экспертизу. Изучение религиозной литературы и информационных материалов занимает значительное место в деятельности Министерства. Управление религиоведческой экспертизы Комитета по делам религии Министерства обеспечивает проведение религиоведческой экспертизы, проводит тщательное изучение религиозных текстов и тем самым выставляет барьер против притока литературы экстремистского содержания. Данной структурой была создана новая система осуществления проверки текстов, основанная на нормах и правовых актах, содержащих стандарты и правила, степени и механизмы организации проверки материалов. В ходе проверки текстов учитываются следующие пункты:

- соответствует ли наименование и Устав данного объединения сути представленного вероисповедания;

- каково отношение данного объединения к семье, браку, образованию, и здоровью граждан, к реализации конституционных и гражданских прав и обязанностей участников (членов) и служителей;

- являются ли основы вероучения и ценностные установки исследуемого объекта традиционными для Казахстана;

- может ли содержание представленных материалов способствовать проявлению религиозного экстремизма.

Также дополнительно изучается:

- не содержатся ли в материалах призывы к использованию жестокости для изменения основ конституционной системы и нарушения единства Республики Казахстан;

- не содержатся ли негативная эмоциональная оценка и негативное отношение у любой этнической, расовой, религиозной или социальной группе;

- не содержат ли материалы призывы, направленные на продвижение исключительности, превосходства или неполноценности индивидуумов на основе их социальной, расовой, национальной или религиозной принадлежности;

- не содержат ли материалы призывы к действиям, нарушающим права и правовые интересы граждан [Муканова Н.А., Мусина Д.Р., 2016, с 5-12].

Но, тем не менее, остаются не изученными такие вопросы как:

- влияние информации на население;

- формируемые информацией установки и ценности.

Стоит заметить, что информационные материалы проходят экспертизу с позиции статуса Республики Казахстан как светского государства.

Большую работу по оценке поступающих материалов, содержащих признаки религиозно мотивированного экстремизма и терроризма, проводятся в рамках возбуждения уголовных дел при назначении судебной экспертизы. В рамках уголовных дел проводится политолого-религиоведческое исследование объектов, содержащих признаки религиозно мотивированного радикализма (религиозного экстремизма, терроризма). Данный вид деятельности регламентируется статьями уголовного кодекса РК [Шлымова Г.Е.,2013, с 17-24].

Наряду с этим, в отдельных случаях, по заказу инициатора экспертизы, практикуется вынесение опосредованной психолого-социологической оценки материалов и их авторов исходя из этих же материалов. В основном это касается психологических портретов, обнаружения скрытых приемов воздействия на сознание, определение завуалированных целей и т.д. Однако четкого механизма учета психолого-социологических аспектов пока не выработано.

Тем не менее, в последние годы активно ведутся исследования в области влияния информации на сознание, установки и ценности масс, изучение психологического воздействия информации, формирования настроений аудиторий и т.д. примером служит работы российских и казахстанских ученных. Так ими изучаются особенности использования информационного пространства субъектами терроризма и экстремизма в деструктивных целях, изучаются некоторые социально-психологические методы проведения экспертиз информационных материалов на наличие в них признаков террористических и экстремистских преступлений.

Изучение мнение экспертов субъектов, осуществляющих экспертизу материалов террористической и экстремисткой направленности показало их заинтересованность в исследованиях по разработке механизма и методов оценки информационных материалов. Таким образом не вызывает сомнения что совершенствования методики социально-психологического анализа материалов информационно-коммуникационного воздействия международных террористических организаций и будет способствовать повышению эффективности оперативно-розыскной, следственной, судебной и экспертной деятельности в противодействии международным террористическим организациям.

В целом социально-психологическая экспертиза информационных материалов террористического и религиозно-экстремистского содержания является сложным и новым видом деятельности, предусматривающим использование междисциплинарных знаний. Это обуславливает необходимость дальнейшей теоретической и практической проработки, развития исследований в данном направлении.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Методическое пособие по вопросам проведения религиоведческой экспертизы/ под ред. Шлымова Г.Е.,– Астана, 2013, - 152 с.

2. Методики по проведению Судебно-экспертного политолого-религиоведческого исследования материалов, содержащих признаки религиозно мотивированного экстремизма и терроризма Н.А. Муканова, Д.Р. Мусина КазНУ им. Аль-Фараби, - Алматы, 2016, - с.47.

Танирбергенова Анар Шынболатовна
Педагогика ғылымдарының кандидаты
«Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ
Педагогикалық шеберлік орталығы
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан

Кузембаева Камила Асыповна
Педагогика ғылымдарының магистрі
«Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ
Педагогикалық шеберлік орталығы
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан

ЦИФРЛЫҚ ҚОҒАМДАҒЫ БАЛА ЕРЕКШЕЛІГІ

Түйін. Мақалада цифрлық қоғам мен технологияның қарқынды дамуы мектеп оқушыларының әлеуметтенуіне ықпалын қарастырады. Сонымен қатар цифрлық әлеуметтендіру, ақпараттық әлеуметтендіру ұғымдарының мәні ашылған. Г.У.Солдатова және басқада ғалымдардың цифрлық әлеуметтендіру мәселесі шеңберінде жүргізілген зерттеулері зерделеніп, цифрлық қоғамдағы балалардың ерекшеліктері аталған.

Түйінді сөздер: цифрлық қоғам, цифрлық әлеуметтендіру, онлайн және оффлайн әлем.

Резюме. В статье рассматривается влияние стремительного развития цифрового общества и технологий на социализацию школьников. Кроме того, раскрывается сущность концепций цифровой социализации, информационной социализации. Были изучены исследования Г.У. Солдатовой и других ученых в области цифровой социализации и отмечены особенности детей в цифровом обществе.

Ключевые слова: цифровое общество, цифровая социализация, онлайн и офлайн мир.

Summary. The article examines the impact of the rapid development of digital society and technology on the socialization of schoolchildren. In addition, the essence of the concepts of digital socialization, information socialization is revealed. Studies by G.U. Soldatova and other scientists in the field of digital socialization and noted the features of children in a digital society.

Keywords: digital society, digital socialization, online and offline world.

Әлеуметтену тәрбиелеуге қарағанда – бұл әртүрлі бағыттағы стихиялық процесс. Сол себепті де бала дамуының жаңа әлеуметтік қырларына мән беруді қажет етеді: ақпараттық қоғам; ақпараттық немесе цифрлық әлеуметтендіру; цифрлық қоғам ұрпағы; цифрлық айырмашылық.

ҚР Тұңғыш Президенті - Елбасы Н. Назарбаев 2018 жылғы 10 қаңтардағы Қазақстан халқына жолдауында «Бүгінде әлем Төртінші өнеркәсіптік революция дәуіріне, технологиялық, экономикалық және әлеуметтік салалардағы терең және қарқынды өзгерістер кезеңіне қадам басып келеді. Жаңа технологиялық қалып біздің қалай жұмыс істейтінімізді, азаматтық құқықтарымызды қалай іске асыратынымызды, балаларымызды қалай тәрбиелейтінімізді түбегейлі өзгертуде» (Н.Назарбаев, 2018) - деген болатын. Шын мәнінде біз басқа әлемде өмір сүреміз, ол біздің көз алдымызда тігінен көлденең қалыпқа, жабықтан ашыққа, желіден желілікке, реттелгеннен беймәлімге, бір мәндіден көп мәндіге, тұрақтыдан жылдам өзгермелі тұрақсыздыққа айналуда. Қарқынды өзгерістер тасқынында адамдар жаңа әлемге жылдам бейімделуіне тура келеді және жер өркениеті тарихында алғаш рет алдыңғы қатарлы жасақтар ретінде ересектер емес, өскелең ұрпақ өнер көрсетеді. Себебі, балалардың ересектерге қарағанда интернетті меңгеру белсенділігі айтарлықтай алда.

Психологтер әлеуметтендіруді баланың онтогенезде әлеуметтік ортаға, әлеуметтік байланыс жүйесіне енуді және өз кезегінде индивидтің белсенді қызметі есебінен әлеуметтік байланыстар мен қарым-қатынастар жүйесін белсенді қалпына келтіру үшін барынша дербестік пен автономдық алу жолымен қоғамдық тәжірибені меңгеру ретінде қарастырады. Бұл баланың тұлғалық қалыптасуында екі әлемнің бар екендігін көрсетеді: біріншісі, шынайы әлем, екіншісі, әрине онлайн әлем.

Бүгінгі жасөспірімдер электрондық құрылғылармен қаруланып, іс жүзінде жаңа өмір салтын өз бетінше меңгеруде. Олардың басым бөлігі аралас офлайн/онлайн-шынайылық әлемінде, компьютерлік ойындардың виртуалды әлемдерінде, жасанды зият элементтері бар қосымша шынайы әлемінде және компьютерлік («қоршаған») ақылмен өмір сүреді, онымен диалог онлайн коммуникация нормаларының бірі болып табылады.

Бұл ұрпақтың ерекше бірегейлігі, әлеуметтендірудің дәстүрлі формасын **цифрлық әлеуметтендірумен алмастырып,** қажетті білім мен дағдыларды меңгерудің жаңа түрлері арқылы

ығыстыруында. Біршама уақыттан бері кейбір зерттеушілер өскелең ұрпақты зерттеу еңбектерінде бұл терминді **«ақпараттық әлеуметтендіру»** термині ретінде жиі пайдаланады.

Осы тұрғыда **«Ақпараттық әлеуметтендіру дегеніміз не?** - деген сұрақ туындары сөзсіз. **«Ақпараттық әлеуметтендіру»** мәселесін зерттеушілердің назарын ақпараттық кеңістіктің түрлі деңгейлерін игеру процестеріне шоғырландыра отырып, төртінші өнеркәсіптік революция кезеңінде де өзінің маңыздылығын сөзсіз сақтайды.

Жоғарыда айтылған ойларды түйіндей келе қазіргі кезеңде балалардың цифрлық әлеуметтену мәселесін назардан тыс қалдырмау қажет.

Бала дамуының әлеуметтік жағдайының жаңа ерекшеліктері әлеуметтену процестеріне көзқарастың өзгеруін талап етеді. Алайда, **офлайн (шынайы) мен онлайн әлемдердің** бұрыннан болып жатқан конвергенциясы және цифрлық қоғамдағы жаңалықтардың күнделікті өмір жағдайына белсене қатысуы, технологиялар қарапайым өмір сүру үшін аса маңызды қажеттіліктердің бірі ретінде бала өмірінде елеулі орын алуы, сонымен қатар бала өмірінде онлайн/офлайн кеңістіктің пайда болуы, цифрлық ұрпақты түсіну және зерттеу үшін қосымша терминді қажет етеді. Ол цифрлық өмір салтының көптеген шынайылығын қайта қарауға және төртінші өнеркәсіптік революция үндеулерінің алдына қойылған ақпараттық қоғамды дамытудың өтпелі кезеңін әлеуметтендіру процестерін кешенді зерттеуге мүмкіндік береді. **Демек, цифрлық әлеуметтендіру** бүгінгі күні дәстүрлі әлеуметтендіруді толықтыра отырып, оның маңызды бөлігі болды, ал дамып келе жатқан цифрлық мәдениетке деген жаңа көзқарастар мен тәсілдерді талап ететін қоғам дамуының жаңа кезеңін ұсына отырып, офлайн-күнделікті мәдениетті толықтырады.

Жалпы цифрлық әлеуметтендіру — бұл қоғамның технологиялық жаңалықтарды қабылдау шарасы, инновацияларға деген қарым-қатынасы, және төртінші өнеркәсіптік революцияның үндеулеріне жауап беру мүмкіндігі, цифрлық азаматтық пен цифрлық теңсіздік мәселелері ретінде қарастыруға да болады.

Цифрлық әлеуметтендіру — барлық қолжетімді цифрлық технологиялармен жанама түрде адамның онлайн-мәнмәтіндерде сатып алынатын әлеуметтік тәжірибені игеру және иемдену, аралас офлайн/онлайн-шындықта осы тәжірибені қайта өндіру және оның цифрлық тұлғасын нақты тұлғаның бір бөлігі ретінде қалыптастыру процесі. Цифрлық әлеуметтендіру болмаса бүгінгі күні тұлғаның қалыптасуындағы заман ағымына ілесу процесі мен оның ақпараттық қоғамның әлеуметтік жүйесіне бейімделуі мен ықпалдасуы қиын болар еді.

Бұл тұрғыда Ури Бронфенбреннер (Интернет психологиясы,2019-357 б.) экологиялық жүйелері тұжырымдамасын әзірледі. Тұжырымдаманы әзірлеуде ол Л.С.Выготскийдің жоғары психикалық функциялардың әлеуметтік тегін және дамудың әлеуметтік жағдайы туралы тұжырымдарына сүйенді. Экологиялық жүйе мен техножүйе теориясы өзара байланысты бес және бір-біріне кіріктірілген кіші жүйелерден тұратын күрделі динамикалық жүйесіне — «ана-бала» диадасынан уақытша перспективада қаралатын социоэкономикалық факторлардың (микрожүйелер, мезожүйелер, экожүйелер, макрожүйелер және хроножүйелер) жиынтығына дейін қарастырады, осы аталған жиынтыққа қосымша Ж.Джонсон және П.Паблампу (Интернет психологиясы, 2019-357 б.) тағы бір экологиялық деңгей – техножүйені қосуды ұсынды. Авторлардың пікірінше, техножүйе микрожүйені, тиісінше, барлық басқа жүйелерді ығыстырып, осы моделде бірінші деңгейге ие болуы тиіс деген пікірге басымдық береді.

Техножүйе баланың жанды (мысалы, құрдастары), сондай-ақ жансыз (электрондық құрылғылар, бағдарламалар, қосымшалар, ғаламтор, жасанды зият) элементтермен өзара әрекеттестігін қамтиды. Әр түрлі құралдар адамның мүмкіндіктерін кеңейтетінін ескеретін болсақ, баланың неғұрлым күрделі құралдарды, мысалы интернетті (оның іздестіру жүйелерімен, электрондық каталогтармен және әлеуметтік желілермен) пайдалануы, неғұрлым күрделі когнитивтік процестердің дамуын жетілдіреді, демек, оның барлық жүйелері мен қиылыстарында қоршаған ортамен өзара іс-қимыл жасау үшін күрделі адамды талап етуі мүмкін. Ақпараттық қоғамда әлеуметтену процесі қазіргі заманғы мәдениеттің маңызды бөлігі және қалыптасатын тұлғаның экожүйесінің бір бөлігі болып табылатын техножүйеге негізделген. Техножүйені бала мен қоршаған әлем арасындағы маңызды жаңама буын ретінде қарастыру одан әрі зерттеулер мен эмпирикалық растауды талап етеді. Оның ішінде техножүйенің басқа жүйелерге әсер етуі, атап айтқанда, субъектінің онлайн-қызметті уайымдау ерекшелігінде және барлық алты кіші жүйенің бала дамуына және оның әлеуметтену процестеріне кешенді өзара ықпал етуінде көрініс табады.

Бүгінгі күні дүниеге келген көптеген шындықтарда өмір сүретін цифрлық адамның жаңа антропологиялық түрі, оның ішінде жансыз жүйелермен белсенді өзара қатынасқа түсетін, сайып келгенде парадигмалар мен оны зерттеудің жаңа теориялық және әдіснамалық моделдерін ауыстыруды талап етеді.

Жаңа технологиялар баланың дамуына қалай әсер етеді? Журнал саусақ қимылынан қозғалады деп күтетін балақай күндердің күні жақсы кітап оқып рақаттана ма? Жасөспірім отбасымен бірге алаңсыз отырып кешкі асты бірге ішу үшін

өзінің виртуалды әлемінен ұзақ уақыт тыс қала ала ма? Технологияның даму өрісіне орай, киберкеңістіктің бала дамуына ықпалы артып келеді. Біз мұның жағымды және жағымсыз тұстарын байқаймыз, сонымен қатар жауабы жоқ сұрақтар да көбейе түсуде.

Г.У.Солдатов, Е.И.Рассказов, Т.А.Нестик (Г.У. Солдатова, 2018 – Б.71-80) секілді бірқатар зерттеушілер 2010-2018 жж. өткізген популяциялық зерттеулердің деректері бала дамуының әлеуметтік ахуалына цифрлық орта призмасы арқылы қарауға мүмкіндік берді. Бұл зерттеулердегі деректер бала дамуындағы өзгерістерді анықтайтын бірқатар ерекшеліктерді көрсетті. Г.У.Солдатованың (Г.У.Солдатова, 2017 – Б.157-163) жүргізген зерттеулерін зерделей келе, цифрлық қоғамдағы балалардың келесі ерекшеліктерін атап өтуге болады:

– жаңа мәдени құралдар мен аспаптардың дербестендірілген және мобильді заманауи электрондық құрылғылардың жоғары технологиялық арсеналын жаппай және бұрынғыдан да ерте меңгеруі;

– бала бос уақытының басым көпшілігін өзі үшін жаңа, нашар реттелген және оның тіршілік ету ортасына әсер ету мүмкіндігі әлі белгісіз онлайн әлемде өткізуінің белең алуы;

– жасөспірімдердің дамытушы, оқытушы және ойын-сауық контенттер мен онлайн коммуникация алаңдарын барлық онлайн-ресурстарға қолжетімді дереккөз ретінде қолдануды белсенді, дербес және стихиялық түрде меңгеруі;

– жасөспірімдер үшін әлеуметтік желілерде өзін-өзі таныстыру, әр түрлі әлеуметтік рөлдерді игеру, бірегейлігі мен өзін-өзі жүзеге асыру алаңдарының мәртебесін бекіту маңыздылыққа ие болуында;

– жасөспірімдердің әлеуметтік капиталының шеңбері онлайн және оның ішінде нақты өмірде қарым-қатынас жасамаған «бейтаныс достар» есебінен толығып, оларда әлсіз байланыстар шеңберінің айтарлықтай кеңеюі;

– онлайн ортаның жаңа тәуекелдерінің кең ауқымымен бетпе-бет келу: мысалы, жасөспірімдердің контенттік, коммуникациялық, техникалық және тұтынушылық, сондай-ақ интернетке шамадан тыс қызығушылық тәуекелімен қақтығысу;

– жасөспірімдер мен олардың ата-аналарында интернетті пайдаланудың кеңістіктік-уақытша конфигурациясындағы елеулі айырмашылық;

– балалар мен ата-аналар арасындағы цифрлық алшақтықтың болуы, ересек адамдар тұлғасының әмбебаптығын және оның «бала – ата-ана» қатынастарындағы рөлін төмендету;

– балалар мен ата-аналардың цифрлық құзыреттіліктерінің арасындағы айырмашылықтарының болуы, ата-ана өз баласына цифрлық технологияларды тиімді және қауіпсіз пайдалану бойынша сарапшы рөлінде бола алмауы;

– жас және орта буын (Y және X ұрпақтары) мектеп мұғалімдерінің білім беру процесін жаңғыртуға дайындығына қарамастан, білім беру жүйесінің цифрлық қоғамның өзгерістеріне сәйкес келмеуі

Мінекей осындай көптеген ерекшеліктерді атауға болады. Цифрлық қоғамда баланың әлеуметтендіруде интернеттің оны басқа медиатехнологиялардан ерекшелейтін айрықша технология ретінде әсерін, балалар мен жасөспірімдердің дамуы мен денсаулығының нормативтік моделдерінің ықтимал өзгерістерін, цифрлық өмір салты контекстінде жол берілетін шекараларды, ұрпақтар арасындағы цифрлық алшақтықты есепке алуды және ересектердің балалық шақты онлайнда және аралас шынайылықта құрастыру мүмкіндіктерін азайтуды назарға алу қажеттігін көрсетіп отыр.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Төртінші өнеркәсіптік революция жағдайындағы дамудың жаңа мүмкіндіктері. ҚР Тұңғыш Президенті - Елбасы Н. Назарбаев 2018 жылғы 10 қаңтардағы Қазақстан халқына жолдауы //https://www.akorda.kz/

2. Солдатова Г.У., Рассказова Е.И., Нестик Т.А. Цифровое поколение России: компетентность и безопасность. М.: Смысл, 2017. 375 с.

3. Солдатова Г.У. Цифровая социализация в культурно-исторической парадигме: изменяющийся ребенок в изменяющемся мире // Социальная психология и общество, 2018. - т.9. - №3. - С.71-80// Электронный ресурс: doi:10.17759/sps.2018090308.

ӘОЖ 81’378,02

Турдалиева Элмира Долдыбаевна
педагогика ғылымдарының магистрі
«Тілдер» кафедрасының лекторы
М.Тынышбаев атындағы Қазақ көлік және коммуникация академиясы
Алматы қаласы

Есжанова Гульчат Қуанышқызы
Филология ғылымдарының кандидаты,
«Тілдер» кафедрасының ассистент профессоры
М. Тынышпаев атындағы Қазақ көлік және коммуникация академиясы
Алматы қаласы

ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫНДА ҚАШЫҚТЫҚТАН ОҚЫТУДЫҢ МАҢЫЗЫ МЕН ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Резюме. В статье обсуждается значение дистанционного обучения в высшей школе, основные особенности и ряд методов дистанционного обучения школьников и студентов. Направление информатизации системы образования - повышение эффективности и качества всех уровней образовательного процесса за счет использования новых информационных технологий, реализации целей развивающего обучения, дистанционного обучения, индивидуально-ориентированного обучения.

Дистанционное обучение - актуальная проблема, которая пользуется растущим спросом во всех странах в связи с развитием общества. По мере появления новых технологий методы дистанционного обучения меняются и нуждаются в улучшении.

Ключевые слова: информационно-коммуникационные технологии, интерактивность, профессионализм, информатизация, интернет.

Түйін. Бұл мақалада жоғары оқу орындарында қашықтықтан оқытудың маңызы, оқушылар мен студенттерге қашықтан білім берудің негізгі ерекшеліктері мен бірқатар әдіс-тәсілдері қарастырылады. Білім беру жүйесін ақпараттандыру бағыты жаңа ақпараттық технологияларды пайдалану арқылы дамыта оқыту, қашықтықтан оқыту, дара тұлғаға бағыттап окыту мақсаттарын жүзеге асыра отырып, оқу-тәрбие үрдісінің барлық деңгейлерінің тиімділігі мен сапасын жоғарылатуды көздейді.

Қашықтықтан оқытудың барлық елдерде қоғам дамуына байланысты сұранысы арта беретін өзекті тақырып екені көрінеді. Жаңа технологиялар пайда болған сайын, қашықтықтан оқытудың әдістері де өзгеріп, жетілдіруді талап етіп отырады.

Түйінді сөздер: ақпараттық - коммуникациялық технологиялар, интерактивтілік, кәсіби шеберлік, ақпараттандыру, интернет.

Summary. The article discusses the importance of distance learning in higher education, the main features and a number of distance learning methods for schoolchildren and students. The direction of informatization of the education system is to increase the efficiency and quality of all levels of the educational process through the use of new information technologies, the implementation of the goals of developmental education, distance learning, individually oriented learning.

Distance learning is an urgent problem that is in growing demand in all countries in connection with the development of society. As new technologies emerge, distance learning methods are changing and need to be improved.

Keywords: information and communication technologies, interactivity, professionalism, informatization, Internet.

Жалпы білім беруді дамытудың басты бағдарының бірі – оқу процесінде ақпараттық- коммуникациялық технологияларды кеңінен, әрі мейлінше тиімді пайдалану. Соңғы жылдары Қазақстандағы білім беру жүйелерінің құрылымдарында елеулі өзгерістер болып жатыр. Оқу мен білім технологиясы қаржы қорының байыбына жетіп түсінудің, нарықты өркендету жолында күресудің тиімді құралына айналып отыр. Қашықтан оқыту – үздіксіз білім беру жүйесінде нық орналасып келеді.

Осы ретте қазіргі замандағы технологиялық жетістіктерге негізделген қашықтықтан білім беру жетекші рөл атқарады. Дүние жүзі бойынша қашықтан білім беру жүйесін өркендетудің басты мақсаттарының бірі – оқушылардың кез келген мектептер, колледждер мен университеттердегі оқу бағдарламалары бойынша оқып, білім алуларына жағдай туғызу болмақ. Осылай еткенде ғана студенттердің бір елден екінші елге орын ауыстыруларына шектеу қойып, кедергілер туғызудан гөрі көзқарастар жүйелерінің

бір арнаға тоғыстырылған идеяларымен қаруланып, білім беру ресурстарын өзара алмастыру жағдайында болашағы зор жаңа істерді өркендете түсуге мүмкіндік туады.

Коммуникациялық каналдарды ауқымды түрде тарату курсы маңызды міндеттерді ойдағыдай іс жүзінде асыруға септігін тигізбек. Үштұғырлы тіл – өмірлік қажеттіліктен туындаған игілікті идея. Қазіргі кезде бүкіл әлем ілім - білімге алып бара жатқан жол – ғаламшардағы үстемдік құрған тілдерді үйрену.

Біздің мемлектіміз Азиядағы мемлекеттердің ішіндегі көшбасшы болып отырған кезінде үштұрлы тіл бағдарламасы – елдің бәсекеге қабілеттілікке ұмтылуындағы бірінші баспалдақ. Себебі, бірнеше тілде еркін сөйлей алатын адамдар өз елінде де, шетелдер де де бәсекеге қабілетті тұлға болары сөзсіз. «Үштұғырлы тіл» идеясының негізгі құрамдас бөлігінің бірі – ағылшын тілін үйрену, сол арқылы ғаламдық ақпараттар мен жаңа енгізілімдердің ағынына ілесу. Осы орайда жоғары нәтижеге қол жеткізу үшін,студенттердің шетел тілін оқып- үйренуіне көмектесу үшін жоғары оқу орындарында шет тілінің болашақ оқытушыларын оқыту жүйесіне қойылатын талаптар да жоғары болуы керек. Тек тілдік оқу орындарында ғана емес, инженерлер мен техникалық мамандық иелеріне де оқып-үйрену ісін барынша жеңілдету, сапасын арттыру басты мақсат. Жоғары оқу орындарында болашақ мұғалімдерді ақпараттық технологиялар мен бағдарламалық құралдарды жасап, қолдана білуге дайындау керек. [2]. http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K070002007_

Қашықтықтан оқыту (ҚО) - білім, білік дағдыларды алу үрдісі, бұл кезде оқыту процедураларының тұтас немесе белгілі бір бөлігі оқытушы мен студенттің территориялық алшақтығына қарамастан жаңа ақпараттық және телекоммуникациялық технологиялардың көмегімен жүзеге асырылады.

Қашықтықтан оқыту технологиясының кейс және желілік технология деген түрлерін ерекшелеп көрсетуге болады.

Қашықтықтан оқыту технологиясының дамуына Интернеттің әсерін бағалау қиын. Шетелде күндізгі немесе қашықтықтан білім берудің қайсысының дұрыстығы жөнінде сөз де болмайды. Өйткені, басты орынды қашан да сапалы білім алады.

Білім беру жүйесін ақпараттандырудың негізгі бағыты XXI ғасырдың талаптарына сәйкес қоғамды дамытудың жоғары тиімділікті технологияларына сүйенген жаңа білім стратегиясына көшу болып табылады.

Білім беру жүйесін ақпараттандыру бағыты жаңа ақпараттық технологияларды пайдалану аркылы дамыта оқыту, қашықтықтан оқыту, дара тұлғаға бағыттап окыту мақсаттарын жүзеге асыра отырып, оқу-тәрбие үрдісінің барлық деңгейлерінің тиімділігі мен сапасын жоғарылатуды көздейді. Қашықтықтан оқыту ұғымын кең мағынада алсақ, бұл–тыңдаушылар мен оқытушылардың бір-бірінен кеңістікте алыстатылған оқу формасы. Ал, тар мағынадағы қашықтықтан оқу ұғымы тындаушылар мен оқытушылар арасындағы, сонымен қатар тыңдаушылардың өзара белсенді ақпаратпен алмасуын қарастыратын және жоғаргы дәрежедегі қазіргі жаңа ақпараттық технологияларды (аудио-визуальды құралдар, дербес компьютерлер, телекоммуникация құралдары, т.б.) пайдаланатын белгілі бір тақырыптар, оқу пәндері бойынша ұйымдастырылатын оқу процесі.

Мультимедиялық технологиялар құралдарын сабақта пайдалану кезінде студенттер бұрын алған білімдерін кеңейтіп, өз бетімен шығармашылық тапсырмалар орындайды. Сонымен қатар АКТ құралдарымен шет тілі сабақтарында жұмыс істеу барысында студентердің оқуға, білім алуға деген ұмтылысының артуы АКТ құралдарымен жұмыс істей алу жаңалығымен ғана емес, сонымен берілетін оқу тапсырмаларын қиындық деңгейі бойынша реттей алу мүмкіндігінен, тапсырманың дұрыс нәтижесі үшін марапаттай алу қызметінен байқалады.

Ресейде қашықтықтан оқытуды білім беру жүйесінде тәжірибе ретінде кіргізу 1997 жылы 30 мамырдан басталды. Бірақ, бұдан 350 жыл бұрын Ян Коменский өзінің «Ұлы Дидактикасын» жазған кезінде қашықтан оқытудың налғы шарттарын қарастыруға тырысқан, көрнекі оқулықтарды білім беру жүйесіне кеңінен қолдануды ендірген, сондықтан да көп ғалымдар Ян Коменскийді қашықтықтан білім берудің көшбасшысы деп айтады.

Біздің елімізде қашықтан оқыту мәселелеріне арналған зерттеулердің ішінде Д.М.Жүсібалиеваның еңбегіне тоқталған жөн. Ол оқытудың негізгі түрлерін қарастыра келе, қашықтықтан оқытуды білім беру қызметтерінің полифункционалдылығымен, үйрету тәсілдерінің ерекшелігімен және білім беру үрдісі субъектілерін екпінді етудің жоғары деңгейімен сипатталатын оқытудың жаңа түрі ретінде анықтайды. Қашықтықтан оқыту қағидаларының ішінде Д.М.Жүсібалиева интерактивтілік қағидасына толығырақ тоқталып, қашықтықтан білім беру интерактивтілігінің тиімділігі компьютерлік кеңес берулер жүйесі арқылы жүзеге асатын телематиканың қолдауына тәуелді екенін көрсетті. Ол жүйе оқыту материалдарын тарату және электрондық пошта, компьютерлік байланыс – конференция құралдары арқылы синхронды қарым-қатынас жасау мүмкіндігін береді. Бұл оқытушы мен студент арасындағы және мемлекеттің түпкір-түпкірінде тұратын студенттер арасындағы өзара байланысу әрекеттерін орнатады.[Джусубалиева Д.М., 1997,140с.]

Оқытудың ашық болу қағидасы, ғалымның

айтуынша, тыңдаушылар қатарына еркін қосылуды, жеке оқу жоспарын құруды және оқу орнын, жылдамдығын және уақытын еркін таңдауды білдіреді.

Д.М.Жүсібалиеваның айтуынша, икемділік қашықтықтан оқыту үрдісіндегі оқулық материалының негізгі сипаттамасы болып табылады. Ол оқытушыға оқыту үрдісін студенттің жеке ерекшеліктеріне байланысты өзгертуіне мүмкіндік береді. Икемділік қағидасы бүгінгі таңдағы жаңа ақпараттық технологиялар негізінде жасалатын оқыту материалдарын құру кезеңдері, біріншіден, компьютерлік оқыту жүйелерінің архитектурасын құру деңгейінде, екіншіден, қолданбалы оқыту программаларын жасау кезеңінде және үшіншіден, оқыту құралдары мен түрлі әдістерді біріктіру жолымен арнайы оқыту үрдісін құру деңгейінде басқарушы ереже болып саналады.

Бұл жұмыста, осыған қоса, автор өз еңбектерінде келтірілген қашықтан оқытудың модульдік, тұтынушыға бағытталған, жүйелік және реттілік қағидаларының ерекшеліктерін атап өткен.

Г.К.Нұрғалиеваның еңбектерінде қашықтықтан оқытуды ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың жетістіктерін пайдалана отырып, оларды қашықтықтан білім алу мүмкіндігі ретінде қарастырады. Сонымен қатар, ол қашықтықтан оқытудың келесі ерекшеліктерін атап көрсетеді:

- оқу кестесінің еркін құрылуы, яғни студент өз уақытын тиімді пайдалана алады және курс материалдарын өзіне ыңғайлы уақытта оқып үйрене алады;

- талапкердің оқу орнынан тәуелсіз болуы, яғни егер студент басқа қалада немесе ауылда тұратын болса, ол университетке жетуге қаржат және уақыт жұмсайды;

- оқу материалдарының ыңғайлы электрондық түрде берілуі;

- оқу жылдамдығын өзіне байланысты жеке түрде таңдауы;

- студенттің жасы, деңгейі, коммуникативтілігі және өзінің оқу мүмкіндігі сияқты жеке басына байланысты шектеулердің жоқтығы және т.б.[Нургалиева Г.К., Кунанбаева С.С., Ахметова Г.Б., Тажигулов А.И. 2000,140с.]

Г.К.Нұрғалиева қашықтықтан білім беруді өмірге енгізу үшін оған лайықты материалдық-техникалық база құру, оқулық материалдарын электронды түрге көшіру және тьюторларды, студенттерге кеңес, білім беретін мамандарды дайындау міселелерін шешу қажеттілігін айтады.

Заманауи телекоммуникациялық технологияның және гипермедияның қарқынды дамуына байланысты оқытуда компьютерді қолданудың тиімділігі артып отырғаны мәлім. Бүкіл әлемді қамтитын «Интернет» желілік байланысы қашықтықтан білім беру жүйесінің қарқынды дамуына негіз болды. Ғылым мен техниканың дамуы білімді ақпараттандыру үрдерісін жетілдіруді талап етті. [Нургалиева Г.К.,Есполов Т.И., Момынбаев Б.К.,Кунанбаева С.С., Сулеев Д.К.,Тажигулов А.И. 2002, 246с.]

Қашықтықтан оқытуды ұйымдастырудың теориялық негіздері ара қашықтықты қысқартумен қатар, оқытушы мен студентке анағұрлым көп еркіндік береді. Енді тыңдаушы немесе студент тапсырмалар және тестпен өзіне ыңғайлы уақытта айналыса алады. Оқытушы материал мазмұнын жедел түрде өзгерте алады.

Елімізде қашықтықтан оқыту жүйесі білім беру экономикасының саласы ретінде қалыптасып, қарқынды дамып келеді. Және де бұл салаға мемлекет тарапынан қолдау көрсетіліп, білім беру үрдісін жетілдірудегі экономикалық маңыздылығының артуы – еліміздің ұлттық экономикасын дамытумен қатар, адам капиталын қалыптастыратын және өрістететін тиімді бағдар екенін дәлелдеп отыр. Ғылым мен техниканың қарышты дамуымен бірге ғаламда өріс алған толассыз ақпараттар ағыны Интернет жүйесінде жұмыс істеу арқылы әлемдік білім мен ғылым жетістігінен хабардар болу, ақпараттық мәдениетті игеру, білім жетілдіру және алынған білімді қоғам құндылықтарын игеруге бағыттау қажет. [2] http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K070002007_

Әлемдік өркениет деңгейіне көтерілуге талпынған кез келген елдің, ұлттың өз мақсатына жету жолындағы басты қаруы - ұлттық рухани құндылықтарды негізге ала отырып, әрбір жеке адамның білім алуын қамтамасыз ету. Қазақстан Республикасының „Білім туралы" Заңында да [3] білім беру саласындағы мемлекеттік саясаттың басты ұстанымы ретінде азаматтардың тұлғалық, психологиялық, физиологиялық, интеллектуалдық даму деңгейін арттыру үшін олардың үздіксіз білім алуын қамтамасыз ету мәселесі қарастырылған. Қоғамның белді тұлғасы болып саналатын жеке адам да сол қоғамнан тыс қалмас үшін өз тарапынан өзін-өзі үнемі жетілдіріп отырады. Қашықтықтан оқыту технологиясының электрондық және ақпараттық - коммуникациялық мүмкіндіктерінің қазіргі таңдағы деңгейі даму жағдайында деп есептелінеді.

Үшінші мыңжылдықтың басындағы қоғам дамуының қазіргі деңгейі ақпараттық-коммуникациялар технологияларының адам іс-әрекетінің барлық аймағына кіруімен бірге жүретін жаңа ақпараттық дәуірге енуімен сипатталады. Егер өткен ғасырда ақпараттық технологияларды іздеу мен оларды жасау негізі мақсат болған болса, қазіргі уақытта, соларды ең алдымен білім беру мақсатында қолдану, осы технологиялардың мүмкіндіктерін тиімді түрде пайдалану туралы қойылып отыр. Біз мемлекеттің жаңа ақпараттық-коммуникациялар технологияларының негізінде дүниежүзілік білім беру кеңістігіне енуінің объективті қажеттілігі мен шынайы мүмкіндігін кеңінен пайдалану қарсаңында тұрмыз.

Ақпараттың көлемі, оның әрдайым жаңарып тұруы және жаңа әлеуметтік –экономикалық жағдай болашақ маманды тек қандай да бір нақтылы біліммен қаруландырып қана қоймай , сонымен бірге оның үздіксіз өз білімін жетілдіріп отыру қажеттілігін тудырады.Осыларға сәйкес іскерлік пен дағдылықты тұрақты қалыптастыратын үздіксіз білім алып отыру керек екендігіне назар аударып отыр. Осыған орай Қазақстан Республикасының білім беру жүйесі әрбір адамға үздіксіз білім алу, жоғары оқу орнын бітіргеннен кейін де қосымша білім жетілдіру мүмкіндіктерін , оқыту ісін қалыптастыруға ұмтылуы қажет. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаев студенттік жастар алдына шығып сөйлеген кезінде және бұқаралық ақпарат құралдары беттерінде экономикада жаңа ойлау қабілеті мен терең білімі бар жандарсыз алға серпінді қадам басуға болмайтынын әрдайым айтып келеді. Бүгінгі таңдағы талаптарға сәйкес білім беру мекемелері, оның ішінде жоғары оқу орындары жастарды қалай және қандай нәрселерге оқыту қажет екенін нақты түрде айқындауы, ал жастар өз кезегінде не оқып үйренгендерін айқын білулері тиіс [1]. http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1100000487

Сонымен қатар, Тәуелсіз Елдер Достастығы елдерінде болып жатқан әлеуметтік-экономикалық үрдістер білім беру аймағында да бірқатар келеңсіз мәселелердің пайда болуына әкеп соқтырады. Қазіргі күндегі елімізде және бұрынғы білім беру жүйесінде қалыптасып отырған әлеуметтік-экономикалық жағдай заман талабына сәйкес кәсіби білім алуға мүмкіндік бере алмайды. Өйткені, бүгінгі күн талабы кәсіби шеберлікті тұрақты түрде жетілдіріп отыруды, бір ғана мамандық аясында тұрып қалмай , басқа мамандық бойынша да білім алу мүмкіндігін беретін, кешегі кеңес өкіметінде қалыптасқан « бүкіл өмірге арналған» білім беру қағидасын емес, «бүкіл өмір бойы» білім алу қағидасын жүзеге асыратын мобильді кәсіпкерлік білім беру ісін қалыптастыруды талап етіп отыр.[2] http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K070002007

Соңғы кездерде қашықтықтан білім беруді насихаттауға және қашықтан оқыту ісін бірсыпыра педагогикалық практикаға айналдыруға үлес қосқан шет елдердің, ресейдің және отандық ғалымдардың көптеген зерттеу жұмыстары заман талабына сай келетін, болашағы бар даму бағыттарының бірі-қашықтықтан оқытуға арналады. Қашықтықтан білім беру ісінің ерекшеліктерін, оны ұйымдастыру, оқыту құралдарына қойылатын талаптарды қалыптастыру және шәкірт пен ұстаз арасындағы іс-әрекет сипаты аймағындағы шет елдік педагог ғалымдардың тәжірибесі және т.б. отандық педагогикалық практикада қашықтықтан білім беру технологиясын қолдану жолдары мен заңдылықтарын іздеу, бір жүйеге келтіру және өмірге енгізу үшін кең ауқымды материалдар береді.

Осы бағытта ресейлік ғалымдар:

- қашықтықтан білім беру үрдісін дидактикалық жағынан қамтамасыз ету жөнінде;
- қашықтықтан білім беру ісіне деген сұраныс мәселелерін талдау аясында;
- қашықтықтан оқыту жүйесін жобалаудың жаңа технологияларын жасау туралы;
- қашықтықтан білім берудің психологиялық-педагогикалық аспектілерін қарастыру жөнінде;
- қашықтықтан білім берудің ұйымдастыру, әдістемелік және технологиялық аспектілерін қарастыру және т.б. осындай мәселелер аймағында көптеген зерттеу жұмыстарын жүргізді.

Жоғарыда айтылған шет елдік және өз еліміздегі ғалымдар отандық зерттеулерінің қашықтықтан оқытудың даму бағыттарында біраз еңбек етіп, белгілі нәтижелерге қол жеткізгендері көрініп тұр. Сонымен қатар, дәл қазіргі сәтте, біздің республикамызда еліміздегі қашықтықтан оқыту технологияларының дамуының жинақталған бай тәжірибесіне сүйене отырып, басқа елдердің басынан өткізген «даму қиыншылықтарын» қайталамай, ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың ең соңғы жетістіктеріне сүйене отырып өз жолымызда ерекше серпіліс жасауға жақсы жағдай туып отыр.

Қазақстан Республикасының білім беру жүйесінің басшылығы қашықтықтан білім беру технологияларының дамуының болашағы бар екенін ТМД елдерінің ішінде алғашқылардың бірі болып мойындады. Осыған орай, Қазақстанның кең байтақ даласын және қалалар мен ауылдарының әлеуметтік және экономикалық дамуындағы айырмашылықтарын есепке ала отырып, сапалы білім алу жолын таңдаушылардың алдында тұрған бірсыпыра тосқауылдарды жеңілдету мүмкіндіктерін қарастыру қажет.

Қазақстан Республикасының «Білім беру туралы»заңында оқытудың жаңа технологияларын,оның ішінде кәсіптік білім беру бағдарламаларының қоғам мен еңбек нарығының өзгеріп отыратын қажеттеріне тез бейімделуіне ықпал ететін кредиттік, қашықтан оқыту, ақпараттық-коммуникациялық технологияларды енгізу және тиімді пайдалану қажеттігі айтылған. Онда қашықтан оқытуды білім алудың жеке түрлерінің бірі ретінде қабылдады. Еліміздің халық саны көп болғанымен, территориясының кендігіне орай білім беру мекемесінен қашықта тұратын адамдардың электрондық және телекоммуникациялық құрылғылар көмегімен оқып, уақыттары болған кезде тұрақты түрде өз білімдерін жетілдіру мүмкіндігін игеруді өзекті мәселелердің біріне айналып отыр. Қашықтықтан оқытудың барлық елдерде қоғам дамуына байланысты сұранысы арта беретін өзекті тақырып екені көрінеді. Жаңа технологиялар пайда болған сайын, қашықтықтан оқытудың әдістері де өзгеріп, жетілдіруді талап етіп отырады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың 2007 жылғы «Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан» атты халыққа жолдауы. http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1100000487

2. Қазақстан Республикасының 2011-2020 жылдарға арналған білімді дамыту бағдарламасы. http://www.inform.kz/kaz/article/2277113

3. «Білім туралы» Қазақстан Республикасының 2007 жылғы 27 шілдедегі №319 Заңы; http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z070000319_

4. Джусубалиева Д.М. Теоретические основы формирования информационной культуры студентов в условиях дистанционного обучения.Дисс..., д.пед.нпук. Алматы, 1997,140с.

5. Нургалиева Г.К., Кунанбаева С.С.,Ахметова Г.Б., Тажигулов А.И. Педагогическая технология создания электронных учебников для студентов переводческих специальностей. Алматы, РЦИО, 2000,140с.

6. Нургалиева Г.К.,Есполов Т.И., Момынбаев Б.К.,Кунанбаева С.С., Сулеев Д.К.,Тажигулов А.И. Педагогические технологии информатизации образования. Алматы, РЦИО, 2002, 246с.

7. Нургалиева Г.К., Кадырова А.С. Особенности моделирования электронных учебников в системе профессионального педагогического образования. – Алматы, РЦИО, 2006. – 83с.

8. Полат Е. С Петров А. Е. Дистанционное обучение: Каким ему быть? // Педагогика. - 1999. - № 7.

ГРНТИ: 378.016:811.111’367.625

Турдалиева Элмира Долдыбаевна
Педагогика ғылымдарының магистрі, лектор
М.Тынышпаев атындағы Казақ Көлік және Коммуникациялар Академиясы
Алматы

Шайжанова Меруерт Маратовна
Халықаралық қатынастар магистрі, ассистент оқытушы
М.Тынышпаев атындағы Казақ Көлік және Коммуникациялар Академиясы
Алматы

ЖОБАЛАУ ТЕХНОЛОГИЯСЫН ҚОЛДАНУДЫҢ ОЗЫҚ ӘДІС-ТӘСІЛДЕРІ

Түйін. Бұл мақалада жоғары оқу орындарында оқыту үдерісінде, оқушылар мен студенттермен жұмыс жасауда Жобалау технологиясын кеңінен қолданудың маңызы мен бірқатар әдіс-тәсілдері қарастырылады Жобалау технологиясын қолданудағы негізгі мақсат - оқушылардың қызығушылық ынтасын дамыту, өз бетімен жұмыстарын жүргізу арқылы білімдерін жетілдіру, ақпараттық бағдарлау біліктілігін қалыптастыру және сыни тұрғыдан ойлау қабілетін арттыру арқылы оқушыны болашақта әр түрлі жағдаяттарда, әр түрлі қоғамдық ортада өзін өзі көрсете білуге бейімдеу болып табылады.

Түйінді сөздер: оқыту технологиясы, жобалау, шығармашылық, модульдік технологиясы, ақапарат жинау.

Резюме. В данной статье обсуждается важность и широкий спектр подходов к использованию технологий проектирования в учебном процессе в высшей школе и работе со студентами. Приспосабливая ученика к способности выражать себя в будущем в различных ситуациях, в разных социальных средах, за счет повышения способности мыслить.

Ключевые слова: технологии обучения, дизайн, творчество, модульные технологии, сбор информации.

Summary. This article discusses the importance and a wide range of approaches to the widespread use of design technologies in the educational process in higher education and work with students. Adapting the student to the ability to express himself in the future in different situations, in different social environments, by increasing the ability to think.

Keywords: teaching technologies, design, creativity, modular technologies, information collection.

Еліміздің ертеңгі болашағы - бүгінгі мектеп қабырғасынан алған білім нәрімен сусындаған оқушы жастар, бүгінгі студенттер. Сондықтан, оқушыларға сапалы білім берудің тиімді жолдарын іздестіру өзекті мәселелердің бірі болып қала береді. Қазіргі кезде оқу орындарында жаңарту жұмыстары жүргізіліп, оқыту, тәрбиелеу, дамытудың жаңа мүмкіншіліктері ашылуда, соның нәтижесінде жаңа технологияларды оқыту үрдісінде кеңінен қолдану жан-жақты насихатталуда. Ендеше, оның көрінісі неде? Жаңа технологияларға ынтымақтастық педагогикасы, білім берудің ізгілендіру технологиясы, түсіндіріле басқарып озат оқыту технологиясы, деңгейлік саралап оқыту технологиясы, модульдік технологиясы және жобалап оқыту технологиясы кіреді. Оқу технологияларының басқа да түрлері баршылық: әр деңгейлі оқу, толық меңгеру, ұжымдық ықпалдаса оқу, икемдесе оқу, жобалап оқу, авторлық оқу технологиясы (мысалы, В.Ф. Шаталов технологиясы) және т.б. Жобалап оқыту технологиясына тереңірек үңілсек, дәстүрлі сабақ беру жүйесінде оқушыны тұлға ретінде қалыптастыру мүмкін еместігіне көз жеткіземіз. Жобалап оқыту технологиясы педагогтың интеллектуалдық, кәсіби, моральдық, рухани, азаматтық және басқа да сапалы қасиеттерін қалыптастырып отырып, мұғалімнің жеке тұлғасына тікелей әсер етеді. Ең алдымен оқу барысында оқушыны өз бетімен іздендіре отырып, өзіне деген сенімділік күшін тудырып, өз ойын анық жеткізе біліп, дұрыс шешім қабылдауға, яғни жеке тұлға болып қалыптасуына бейімдеу қажет.

21 ғасырда әлемдік білім беру жүйесінің дамуындағы негізгі басымдылықтарының бірі - мектеп білімін жаңарту. Ол оқушылардың неғұрлым өз бетінше білім алып, оны іс жүзінде қолдана білу қажеттілігін тәрбиелеуге бағытталған. Оқушылардың зерттеу жұмысын ұйымдастыру және жоба жұмысын жасауға мақсатты әрі жүйелі түрде бағыттау керек екені бүгінгі күн талабы. Сондықтан да жобалау технологиясының тиімділігі күннен күнге артуда. Бұл технология әлемдік педагогикада жаңалық емес. Ағылшын тілінен аударғанда “cooperative learning” - бірге үйрену деген мағынаны білдіреді.

Түсіндірме сөздікте оған төмендегідей анықтама беріледі: Жобалау технологиясы - оқушылар-

дың жоспарлау және күрделене беретін тапсырмаларды орындау арқылы меңгеретін білім. Жобалау технологиясы 19 ғасырдың II-ші жартысында АҚШ ауылшаруашылығы мектептерінде пайда болған. Оның негізін қалаған - Джон Дьюи атты психолог және педагог, философ. *[Дьюи Дж., 2003, б.5]* Дьюидің ілімін жалғастырушы - Колумбия университетінің жанындағы мұғалімдер колледжінің профессоры Ульям Херд Килпатриктің ойынша, балаларды өз жұмысының жемісін көруге ынталандыру арқылы үлкен өмірге дайындау - бұл технологияның негізі. "Өзіне көйлек тігіп киген бойжеткенді мысалға алайық. Егер ол кейін өзі киетін көйлегі үшін жанын аямай, ерінбей, аса қызығушылықпен көйлек үлгісін өзі ойлап тауып, өз бетімен өлшеп, пішіп, тігіп кисе - бұл мысал жобалау технологиясының нағыз типтік үлгісі" - деген үлкен Хилпатрик. Кеңес үкіметі кезіндегі мектептердегі жобалау технологиясын енгізуге асықпай жүргенде, ағылшын тілінде сөйлейтін мемлекеттерде: АҚШ-та, Канадада, Англияда, Австралия және Жаңа Зеландияда ол кеңінен таралып жатты. Европанын да бірқатар мемлекеттерінде ол кең тамырын терең жая бастады. Әрине, уақыт өткен сайын бұл технологияда бірқатар өзгерістерге ұшырап отырады. Еркін тәрбиелеу ойынан туындаған жобалау әдістемесі біртіндеп «тәртіпке бағынып», білім беру әдістемесі құрамына табыс пен еніп отыр. Бірақ оның негізі, түпкі мақсаты қай кезде болса да қала бермек -оқушының білім алуға және сол білімін мектеп қабырғасынан шыққанда нақты проблемаларды шеше білуде қолдануға үйрету.

Бірлескен немесе кооперативтік оқыту топтың әр мүшесінің жетістігі топтың сәттілігіне байланысты болатындай етіп бірге жұмыс істейтін шағын топтардың айналасындағы сабақтарды құрылымдауды қамтиды. Әр түрлі жағдайлар үшін әр түрлі топтар бар, бірақ олардың барлығы кооперативті оқытуды бәсекеге қабілетті немесе индивидуалистік оқытудан ажыратын кейбір негізгі элементтерді теңестіреді.

Кооперативтік оқыту, сондай-ақ қарсы қоя соған қарағанда, ол болып табылады. Ынтымақтастық дегеніміз, оқушылар жеке тапсырмаларды орындаған кезде бір-бірімен сөйлесу үшін бір үстелдің жанында отырады дегенді білдірмейді. Ынтымақтастық дегеніміз - бір оқушы барлық жұмысты орындайтын оқушылар тобына есеп беру емес, ал басқалары өнімге өз аттарын қояды. Ынтымақтастық басқа оқушыларға физикалық тұрғыдан жақын болудан, материалды талқылаудан, көмектесуден немесе басқа оқушылармен бөлісуден гөрі көп нәрсені қамтиды. Оқушыларды оқыту үшін топтарға бөлу және оқушылар арасындағы бірлескен өзара тәуелділікті құрылымдау арасында түбегейлі айырмашылық бар.

Жобалаудың жаңа сипаты оның жүйелі зерттеу әрекетімен тығыз байланыстылығында, яғни, жобалау мен зерттеудің біріктірілуі бүгінгі әркениет тудырып отырған құбылыс. Өндірістің жүйелі құрылымына зерттеушілік, құрастырушылық және ұйымдастыру, басқару әрекеттерінің енуі өндіріс барысында өнім өндіру мен қатар оны ойлап шығару, өзгертіп отыру және қайта құру технологияларының қатар жүретінін көрсетеді *[С. М. Бахишева, 2011, б.10]*.

Жобалаудағы жүйелік тұрғы жаратылыстану ғылымының танымдық парадигмасынан пайда болды. Әлеуметтік тұрғыдан қарастыру жобалаудың адам қызметінің қазіргі заманға тән қақтығыстары мен белгісіздік жағдайындағы ситуацияларды шешуді кәздейтін жобалаудың жаңа тұжырымдамасын жасауға негіз болды. Сонымен қатар, қоғамдық санадағы әлеуметтік кәзқарастың болуы, әлеуметтік жоспарлаудың, әлеуметтік құрастырудың, әлеуметтік басқарудың негізіне адам әрекеттері алынып, оның барлық әлеуметтік қызметтердің объектісі болуына ықпал етті.

Жобалау технологиясын қолданудағы негізгі мақсат - оқушылардың қызығушылық ынтасын дамыту, өз бетімен жұмыстарын жүргізу арқылы білімдерін жетілдіру, ақпараттық бағдарлау біліктілігін қалыптастыру және сыни тұрғыдан ойлау қабілетін арттыру арқылы оқушыны болашақта әр түрлі жағдаяттарда, әр түрлі қоғамдық ортада өзін өзі көрсете білуге бейімдеу. Егер оқушы жобасы тақырыбын дұрыс таңдай отырып, жоспарлай білсе, оны дұрыс орындай алса - ол болашаққа дұрыс тұлға болып қалыптасады. Әр түрлі жағдаяттарды дұрыс шешім қабылдап отырып, әр түрлі адамдармен тіл табыса отырып, әр ортада дұрыс бағыт - бағдар бере алады. Сонымен, жобаның тиімділігі - көзбен көріп, құлақпен естіп, есте сақтай отырып, оқушыны ізденіске іскерлік пен танымдық ынтаға, шығармашылық қабілетті жетілдіру арқылы түрлі мәселелерді шеше білуге, тапқырлыққа, жаңа ғылыми ізденіске жетелеуде. Жобалау технологиясы негізінде - оқушылардың жұппен немесе топпен бірігіп дайындайтын шығармашылық жұмыстар жатыр. Оқушылардың жоба жұмыстарын ұйымдастыру үшін жоғарыда айтылғандай, оны жоспарлай білу қажет.

Жоба жұмысы кезеңдері, мазмұны. Мұғалімнің тәрбиелік мақсатты шешудегі негізгі іс-әрекеттері. Оқушылардың іс - әрекеттері.

1. Дайындық кезеңі жоба тақырыбын анықтау. Бір бағыт төңірегінде оқушыларды тақырып таңдауға ынталандырады. Топтағы әрбір оқушының пікірін ескере отырып жұмысты жоспарлауға үйретеді. Әр оқушы өмірлік тәжірибесіне (егер ол болса), сүйене отырып, өз ойын ортаға салады, бірігіп жобаның мақсаты анықтайды.

2. Жоспарлау, топқа бөлу. Ақпарат жинау және талдаудың жолдарын көрсету. Әрбір топ мүшесі алдындағы жұмысын анықтау. Оқушыларды өз бетімен акпарат жинауды бағыттай-

ды. Әрбір топ мүшесінің пікірін ескере отырып, ұжымдық талқылау шешімін тыңдайды, қажет болса өз ойымен бөліседі. Оқушылардың жобасы бойынша күнделігін тексереді. Топ арасында әркімнің атқаратын қызметін анықтайды, өз тақырыптарын анықтау жұмыс істеу кезеңдерін жоспарлап, бірінші нәтижеге жету уақытын белгілейді. «Қоғамдық» тапсырманы орындауға дайындығын көрсетеді.

3. Зерттеу жұмысы. Ақпарат жинау, аралық нәтижені талдау, зерттеудің негізгі құралдары: сұқбат, анкета бақылау, алынған түрлі ақпаратты талдау. Оқушы күнделігін бақылап, әрбір жетекшісімен топ мүшелерімен жеке - жеке сөйлесу, талдау, нәтижені салыстыру арқылы алдағы жұмысқа бағыт беру. Жеке және жұптық жұмыс, анкета сұрақтарын құрастыру. Қажет болса сценарий жазу, қоғамдық ұйымдар мен қарым қатынас қалыптастыру. Білімін әр пәндік салада кеңейтеді, түрлі қоғамдық жұмыстармен танысады, шығармашылық, белсенділік, талаптылық қасиеттерін бойында қалыптастырады.

4. Нәтижені талқылау. Ақпаратты талдау, шешім шығару, тұсау кесердің қандай түрде өтетінін жоспарлау. Бақылайды, кеңес береді. Топ ішіндегі жеке оқушылардың еңбегін бағалай отырып, бірігіп қорғау үшін ынтымаққа бір-бірін деген сыйластыққа шақырады. Тұсау кесерге келгетін қонақтар тізімін жазады, қажетті аудиобейне техникасымен жабдықтайды. Топ арасындағы әркімнің рөлін анықтап, алынған ақпараттың арасынан ең негізгіні белгілеп жазады. Проблемаларды сұрақтарды анықтап, оны бірге шешуге дайындалады.

5. Жұмыстың тұсау-кесері. Тыңдайды, проблемалық сұрақтарды қоя отырып, оқушыны сөйлетуге мүмкіндік жасайды. Алынған нәтиже туралы есеп береді. Бір-бірін мұқият тыңдайды, сөйлеу мәнерін ескере отырып, бір-бірінің ойларын жалғастырып отырады.

6. Бағалау және жоспарлау. Шығармашылық жұмысты бағалайды, еңбек иелерін алдыңғы үлкен мақсаттарға жетелейді. Ұжымды талқылай отырып бір-біріне, өздеріне баға береді, алдағы жұмыс құрайды.

Технологиядағы жобаның түрлері: ғылыми жоба, шығармашылық жоба, ойын түріндегі жоба, ақпараттық жоба және т.б. түрлері бар. Ғылыми жоба жазбас бұрын тақырып таңдалу керек. Ізденуші тақырып таңдар кезде төмендегідей ұсынымдар ескерілу керек: ғылыми жобаның бұл кезеңінің мақсаты оқушылардың бойында тақырып бойынша әдебиеттерді таңдай білуді, библиографиялық тізімді сауатты құра білуді қалыптастыру. Осылардың бәрін орындап болған соң, тізімге енген барлық жұмыстар алфавиттік тәртіппен орындалу керек. Таңдалған тақырыпты сипаттау кезінде автордың аты- жөні, жобаның атауы, шығу мәліметтері көрсетілуі қажет. Зерттеу жұмысының жоспарын құру бұл тақырып бойынша жұмыс жасауға және зерттеудің басында қойылған тапсырмаларды шешуге көмектеседі.

Мәселелердің жаңашыл мен көкейкесті қағидалары - соңғы 3-5 жыл ішіндегі әдебиеттермен жиі жұмыс жасауды, ал мәселелердің жан- жақты және кешенді қарастыру қағидалары қазақстандық, ресейлік, әлемдік әдебиеттермен жұмыс жасау болжайды.

Көптеген зерттеулердің нәтижесі көрсеткендей, жобалау процесінде оқушылар мен оқытушылардың бетпе-бет келетін мәселелерін түгелдей шешетін бағдарламалық өнім болмайды. Жобалаудың қай бөлімі болмасын екі жақты интеграция технологиясын қолдана отырып, бір ақпараттық платформада әртүрлі әдіс-тәсілдерді қолдана отырып жабыла алады. Мұндай тәсілдер жоғары әлеуетке ие және жақын келешекте жобалау институттары мен ұйымдарының даму стратегиясында қабылдануы мүмкін және оқушыларды белсенді ізденіске және жоғары деңгейлі ойлауға шақыру болып табылады. Өзі жобалаған жұмысты ұйымдастыру, алып жүру, белгілі бір деңгейдегі зерттеу нәтижесіне қол жеткізу олардың өз мүмкіндіктеріне деген сенімін нығайтады. Соның нәтижесінде оқытудың да сапасы арта түседі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Дьюи Дж. «Школа и общество» (1925) - «Педагогическая лоция. 2003/04 учебный год. Метод проектов в школе». Спец.прилож. к журналу;

2. Бахишева С.М. «Педагогикалық жобалау: теориясы мен технологиясы», Алматы, 2011-б.10;

3. Килпатрик У.Х. «Метод проектов. Применение целевой установки в педагогическом процессе» (1928) по 2003/04 учебный год. Спец.прилож. к журналу «Лицейское и гимназическое образование», № 4 , 2003;

4. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования/ под. ред. Е.С. Полат - М.:2000;

5. Пахомава Н.Ю. «Проектное обучение-что это?», Методист, №1, 2004-б. 42.

УДК 378.1

Уразбаева Гульсара Тундебаевна
доктор педагогических наук, доцент,
и.о.профессора кафедры «Социальная педагогика и самопознание»
Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева
Нур-Султан, Казахстан

ОСНОВНЫЕ ХАРАКТЕРИСТИКИ ИННОВАЦИОННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПРЕПОДАВАТЕЛЯ ВУЗА

Түйін. Мақалада жоғары білім беретін оқытушының инновациялық кәсіби қызметінің негізгі сипаттамаларына теориялық талдау берілген. Зерттеушілердің ғылыми көзқарастарын зерделеу нәтижелері бойынша оқытушыға университеттік білімнің тиімділігін қамтамасыз етуге мүмкіндік беретін инновациялық қызметтің негізгі сипаттамалары анықталады. Мақала инновациялық тәсілдер мен оқыту технологияларын еңгізуге даярлық университет оқытушысының инновациялық іс-әрекетін ұйымдастырудың негізгі шарты ретінде анықталады, атап айтқанда, университет оқытушысының қашықтықтан оқыту технологияларын қолдануға дайындығы көрсетіледі.

Түйінді сөздер: инновациялық қызмет, мета-белсенділік, рефлексиялық орта, инновациялық білім беру технологиялары, инновация, инновациялық кадрларды даярлау.

Резюме. В статье представлен теоретический анализ основных характеристик инновационной профессиональной деятельности преподавателя высшей школы. На основе результатов изучения научных подходов исследователей раскрыты основные характеристики инновационной деятельности преподавателя вуза, позволяющие обеспечить результативность вузовского обучения. В статье в качестве основного условия организации инновационной деятельности преподавателя вуза определена готовность к реализации инновационных подходов и технологий обучения, в частности готовность преподавателя вуза к применению технологий дистанционного обучения.

Ключевые слова: инновационная деятельность, метадеятельность, рефлексивная среда, инновационные образовательные технологии, инновации, подготовка инновационных кадров.

Summary. The article presents a theoretical analysis of the main characteristics of the innovative professional activity of a higher education lecturer. Based on the results of studying the scientific approaches of researchers, the main characteristics of innovative activity are revealed, which allow the lecturer to ensure the effectiveness of university education. The article defines the readiness for the implementation of innovative approaches and teaching technologies as the main condition for the organization of innovative activity of a university lecturer, in particular the readiness of a lecturer to use distance learning technologies.

Keywords: innovative activity, meta-activity, reflective environment, innovative educational technologies, innovations, training of innovative personnel.

Введение.Одной из важнейших задач для университетов Казахстана является подготовка современных преподавателей, способных генерировать передовые знания, постоянно самосовершенствоваться, развивать компетенции с целью повышения конкурентоспособности университета на рынке образовательных услуг. Инновационная деятельность преподавателя вуза является неотъемлемой частью процесса развития его профессиональной компетентности.

Главным отличием инновационной деятельности преподавателя от традиционной является создание соответствующих условий для всестороннего развития потенциала личности студента со всех сторон, чтобы он был готов к любому, даже непредвиденному будущему и способен адаптироваться к новым ситуациям [Дубонос С.М ., 2018, с. 61].

В современных условиях возрастают требования к инновационной профессиональной деятельности преподавателя университета, в частности по обновлению содержания образовательных программ направлений профессиональной подготовки студентов, по реализации инновационных технологий вузовского обучения. Эффективность взаимодействия преподавателей и студентов университета зависит напрямую от инновационной деятельности преподавателя вуза.

Одним из важных аспектов исследования инновационной проблематики является теоретический анализ основных характеристик инновационной профессиональной деятельности преподавателя высшей профессиональной школы, что и обусловило цель данной статьи.

Основная часть. Анализ научно-педагогической литературы свидетельствует о наличии различных подходов к определению понятия «инновационная деятельность». В исследовании В.А Адольфа, Н.Ф Ильиной формулируется

вывод о том, что инновационная деятельность в образовании характеризуется как минимум разработкой и внедрением принципиально новых образов содержания и технологий обучения, наличием коллективного субъекта, который данную деятельность осуществляет. Исследователи считают, что инновационная деятельность – целенаправленное введение новшеств (нововведений) в образовательных системах разных уровней с целью повышения качества образования. В качестве важного условия организации инновационной деятельности авторами рассматривается готовность субъекта к осуществлению данной деятельности [Адольф В.А., Ильина Н.Ф., 2007, с.28].

Применительно к деятельности преподавателя вуза наиболее обобщенной представляется подход Д.Л. Данилова, который считает, что инновационная деятельность преподавателей вузов – это метадеятельность, направленная на преобразование личностного ресурса (личностных и профессиональных качеств преподавателей), который обеспечивает не только их адаптацию в условиях высокого динамизма изменений в профессиональной среде (как объективного условия ее осуществления и реализации), но и возможность воздействия на нее. [Данилов Д.Л., 2015, с. 21-22].

Обращает на себя внимание публикация Козак Л.В, в которой отмечается, что в научных источниках сущность понятия «инновационная педагогическая деятельность» связывают не только с процессом создания и распространения новшеств, но и с теми преобразованиями и изменениями, которые происходят в направлениях деятельности, стиле мышления преподавателя и студента [Козак Л.В., 2012, электронный ресурс]. По результатам теоретического анализа, автор представляет свое видение структуры инновационной профессиональной деятельности преподавателя высшей школы, состоящей из следующих компонентов: когнитивно-информационного, ценностно-мотивационного, операционно-деятельностного, креативного, научно-исследовательского, рефлексивного. Правомерным представляется, на наш взгляд, выделение в данной структуре креативного компонента инновационной профессиональной деятельности преподавателя. По мнению Козак Л.В, креативный компонент проявляется через открытость относительно педагогических инноваций; гибкость, критичность мышления; творческое воображение [Козак Л.В., 2012, электронный ресурс].

С. М Дубонос акцентирует внимание на том, что с точки зрения обучающей деятельности преподавателя вуза, важное значение имеет «на сколько он понимает смысл применения на практике определенных нововведений, умеет ли он искать, осуществлять правильный выбор перед их применением» [Дубонос С.М., 2018, с. 61]. Инновации в педагогической деятельности рассматриваются ученым как способ решения проблем в процессе возникновения нестандартных (нетрадиционных) ситуаций в период функционирования и развития образовательного процесса. [Дубонос С.М., 2018, с. 62].

В контексте исследуемой проблемы теоретический интерес представляет подход Фильченковой И.Ф., который фиксируется на моделировании вовлечения преподавателей вуза в инновационную деятельность с точки зрения процесса преодоления барьеров инновационной деятельности и снятия причин сопротивления инновациям. Исследователь определяет инновационную деятельность в вузе как совокупность процессов: учебный процесс, научно-исследовательская деятельность, проектная деятельность и стратегический процесс формирования человеческого потенциала (Фильченкова И. Ф. , 2017, с.102). При этом барьеры и сопротивление инновациям преподавателей вуза являются неотъемлемой составляющей их инновационной деятельности (Фильченкова И. Ф. , 2017, с.101).

Аспект управления процессом вовлечения в инновационную деятельность преподавателей вуза может стать предметом специальных педагогических исследований в Казахстане. Справедливым представляется вывод Фильченковой И. Ф. о том, что управляя процессом вовлечения в инновационную деятельность преподавателей вуза, мы обеспечиваем проявление инновационной активности преподавателей в инновационной среде вуза, выраженное в инновационной направленности, инновационной продуктивности и самореализации в профессиональной и инновационной деятельности (Фильченкова И. Ф. , 2017, с.104).

Анализ указанных подходов исследователей позволяет заключить, что сущностной характеристикой инновационной деятельности преподавателей вуза является преобразование профессиональной деятельности, разных ее видов, а также ее результатов в инновации и эффективное их использование в научно-образовательном процессе. Проблема вовлечения в инновационную деятельность преподавателей вуза актуализирует такие характеристики их инновационной деятельности, как многомерность, системность, целостность, неопределенность, целенаправленность. Многомерная деятельность преподавателя, основанная на сочетании научно-исследовательской, учебной и методической видов работы, направлена на внедрение инновационных образовательных технологий в учебный процесс, на подготовку инновационных кадров.

Как известно, характер и содержание деятельности определяются ее предметом, мотивами, целью, средствами и результатом. Особо следует подчеркнуть, что целью инновационной деятельности преподавателя вуза является создание комплекса условий для организации творческого взаимодействия в системе профессионально-педагогических отношений в вузе. Система отношений, возникающих в инновационной

образовательной деятельности, направлена на становление субъектно-субъектных отношений между преподавателем и студентом.

Инновационная деятельность преподавателя вуза целеориентирована на решение задачи обновления содержания высшего профессионального образования, введения в учебный процесс инновационных образовательных технологий с целью повышения результативности вузовского обучения. Также важное значение имеет установление личностно-деятельностного взаимодействия между преподавателями и студентами, создание рефлексивной среды для всех участников инновационного процесса. Целенаправленность в инновационной деятельности преподавателя вуза основана на осмыслении им собственного профессионального опыта с целью его трансформационного влияния на результативность высшего профессионального образования.

Как отмечают И.А Нагаева., И.А. Кузнецов, введение в учебный процесс инновационных образовательных технологий обладает следующими преимуществами:

- увеличение круга лиц, которым станет доступным качественное образование;
- новый уровень социально-профессиональной мобильности;
- обеспечение эффективных инструментов управления обучением;
- освоение обучаемыми современных средств организации работ;
- освоение обучаемыми современных средств организации работы и коммуникаций;
- социализация и адаптация в современных условиях [Нагаева И. А, Кузнецов И. А., 2019, с.62].

В современных условиях важное значение имеет реализация технологий дистанционного обучения, онлайн-образования. Готовность к постоянному совершенствованию инновационных компетенций, а также готовность к реализации инновационных подходов, технологий обучения, проектов является основной предпосылкой успешной инновационной деятельности преподавателя.

Рост числа инструментов онлайн-обучения и внедрение данного метода требуют совершенствования инновационной подготовки преподавателей вуза. В качестве основных компонентов готовности преподавателя вуза к применению технологий дистанционного обучения выступают навыки осуществления профессиональной деятельности с применением программных, информационных и методических ресурсов дистанционного обучения.

К примеру, в качестве показателей технологического компонента готовности преподавателей вуза к применению технологий дистанционного обучения выделяют: умение работать в системе дистанционного обучения, в которой происходит педагогический процесс; умение использовать основные возможности и приёмы работы системы дистанционного обучения для организации группового метода работы, промежуточного и итогового тестирования, визуализации учебного материала, организации совместной работы, оценивания работ, общения и консультирования; умение создавать учебные материалы средствами системы дистанционного обучения, используя различные ресурсы и элементы; умение оценивать качество дистанционного обучения, составлять индивидуальную траекторию обучения, выявлять и устранять недостатки. [Грабко Е.Ю., Чебоксары, 2015, с.14]. Исходя из этого, отметим, что в процессе инновационной подготовки будущих преподавателей в университете необходимо обеспечить развитие их содержательной и методической готовности к процессу преподавания дистанционного курса, а также обучение методикам преподавания в виртуальной среде, технологиям проведения отдельных видов дистанционного контроля.

Готовность преподавателя вуза к применению технологий дистанционного обучения представляется одним из основных условий организации его инновационной деятельности.

Внедрение инновационного подхода в систему университетского образования предполагает изменение в деятельности национальных университетов, которые могут создать оптимальную академическую среду, а также обеспечить материальные, методические, финансовые, организационные условия для обучения и научных исследований. При этом инновационная деятельность преподавателя должна быть направлена на применение современных технологий обучения для повышения качества подготовки студентов.

В Казахстане в современных условиях формируется инновационная модель высшей профессиональной школы. По мнению казахстанских исследователей, особую актуальность приобретают проблемы управления научными и инновационными процессами в вузах: приоритетными направлениями деятельности становятся развитие инновационной деятельности университетов, коммерциализация результатов научной деятельности, переориентация на творческий и инновационный характер деятельности по обучению специалистов. [Абылгазина А.Е., Мамырханова А.М., 2015, электронный ресурс].

В качестве одного из организационно-педагогических условий для осуществления инновационных процессов в образовательном пространстве Республики Казахстан отечественные ученые определяют ее обеспечение высококвалифицированными педагогическими кадрами [Козырская И.Н., 2007. с.119].

По мнению Козырской И.Н., внедрение инноваций предполагает целенаправленные изменения в принципах функционирования объекта, что естественно сопровождается изменениями деятельности и общения людей, как в содержательном, так и в формальном аспекте. Это всегда требует усилий адаптивного характера, дополнительной психической и педагогической ак-

тивности тех людей, которые непосредственно включены в реализацию нововведений [Козырская И.Н., 2007. с.119].

Здесь следует заметить, что процесс достижения результатов вузовского обучения зависит прежде всего от инновационной активности, педагогического мастерства и творчества преподавателей. Важной характеристикой инновационной деятельности преподавателя вуза является ее творческий и преобразующий характер. В данном плане, мы солидарны с Козак Л.В., что главными особенностями инновационной профессиональной деятельности преподавателя высшей школы является личностный подход, творческий, опытно-экспериментальный характер, устойчивая мотивация на поиск нового в организации учебно-воспитательного процесса [Козак Л.В., 2012, электронный ресурс].

Заключение. Таким образом, теоретический анализ подходов исследователей позволяет заключить, что инновационная деятельность преподавателя вуза рассматривается как

– целенаправленное введение новшеств (нововведений) в образовательных системах разных уровней с целью повышения качества образования;

– процесс, связанный с преобразованиями и изменениями, которые происходят в направлениях деятельности, стиле мышления преподавателя и студента;

– целостная, динамическая система в единстве и взаимодействии_структурных и функциональных компонентов;

– метадеятельность, направленная на преобразование личностного ресурса (личностных и профессиональных качеств преподавателей), который обеспечивает не только их адаптацию в условиях высокого динамизма изменений в профессиональной среде, но и возможность воздействия на нее;

– совокупность процессов: учебный процесс, научно-исследовательская деятельность, проектная деятельность и стратегический процесс формирования человеческого потенциала.

Барьеры и сопротивление инновациям преподавателей вуза являются неотъемлемой составляющей их инновационной деятельности. В качестве основных характеристик инновационной деятельности преподавателя вуза можно выделить ее творческий, преобразующий характер, многомерность, системность, целостность, неопределенность, опытно-экспериментальный характер, направленность на становление субъектно-субъектных отношений между преподавателем и студентом. Готовность преподавателя вуза к реализации инновационных подходов и технологий обучения, в частности готовность преподавателя вуза к применению технологий дистанционного обучения представляется одним из основных условий организации его инновационной деятельности.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Дубонос С.М. Инновационная деятельность преподавателя вуза//Молодой ученый, 2018. № 30 (216). –С. 61-63.//https://moluch.ru/archive/216/52212/ (дата обращения: 17.04.2020).
2. Адольф В.А., Ильина Н.Ф. Инновационная деятельность педагога в процессе его профессионального становления: монография /В.А.Адольф, Н.Ф. Ильина. – Красноярск, 2007. – 204 с.
3. Козак Л.В. Инновационная деятельность преподавателя высшей школы: теоретический аспект. Сборник научных трудов Sworld, 2012. //https://sworld.com.ua/konfer29/1299.pdf (дата обращения: 25.05.2020).
4. Данилов Д.Л. Инновационный потенциал преподавателей российской высшей школы /Д.Л. Данилов; под ред. Г.Б. Кораблевой. – М, 2015. – 72 с. (Содержание, формы и методы обучения в высшей школе: Аналитические обзоры по основным направлениям развития высшего образования / ФИРО. Вып. 11).
5. Фильченкова И.Ф. Определение компонентов процесса вовлечения в инновационную деятельность преподавателей вуза//Вестник Самарского государственного технического университета. Серия: Психолого-педагогические науки. 2017. Т. № 3(35). – С. 100-109
6. Нагаева И. А, Кузнецов И. А. Актуальность применения инновационных образовательных технологий при реализации принципа равных возможностей в сфере образования // Международный научно-исследовательский журнал, 2019. № 8 (86). Часть 2. – С. 61—64.
7. Грабко Е.Ю. Подготовка преподавателей вуза к применению технологий дистанционного обучения: автореф. дис....канд. пед. наук/Грабко Екатерина Юрьевна. – Чебоксары., 2015. – 24 с.
8. Абылгазина А.Е., Мамырханова А.М. Научно-исследовательские университеты Казахстана: формирование и развитие инновационной среды //Современные проблемы науки и образования, 2015. №6. //http://science-education.ru/ru/article/view?id=23794 (дата обращения: 30.07.2020).
9. Козырская И.Н. Инновационные процессы в образовательном пространстве Республики Казахстан: организационно-педагогический аспект//Образование за рубежом. Казанский педагогический журнал,2007. № 3. – С. 119—125

ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫ
ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ НАУКА
PHILOLOGICAL SCIENCE

УДК 881.243:371.3
ББК 81.1:74.268.0

Абдрахман Гульнар Кабылкалымкызы
кандидат филологических наук,
профессор кафедры «Русская филология»
Таразского регионального университета им.М.Х.Дулати
г.Тараз

Исабекова Гульнур Болатбековна
доктор PhD, доцент кафедры «Мировые языки»
Таразского регионального университета им.М.Х.Дулати
г.Тараз

Иманалиева Гульнур Каныбековна
магистрантка
Таразского регионального университета им.М.Х.Дулати
г.Тараз

ЯЗЫКОВАЯ ЛИЧНОСТЬ: ЛИНГВОДИДАКТИЧЕСКИЙ ПОДХОД

Түйін. Тіл білімінде тілдің антропоцентрлік идеяларына негізделген жаңа ғылыми парадигма пайда болды. Антропоцентрлік ғылыми парадигманың құралдарына және лингвологиялық әдіснамалық тәсілге сәйкес тілдік тұлға туралы ілімді зерттеудің көптеген әдістерін, әдістері мен әдістерін қолдануға болады.

Мақалада қазіргі тіл білімінде қалыптасқан тілдік тұлғаны сипаттаудың тенденциялары мен теорияларын сипаттауға мүмкіндік беретін лингвистикалық-әдіснамалық әдістер берілген. Қорытынды магистратурада «Тілдік тұлға: міндеттері мен перспективалары» пәні бойынша оқу сессиялары кезінде жиналған материалдар негізінде жасалады.

Түйінді сөздер: тіл, антропоцентризм, лингвистикалық тұлға, лингводидактикалық тәсіл, модель.

Резюме. В языкознании сложилась новая научная парадигма, опирающаяся на идеи антропоцентричности языка. В соответствии со средствами антропоцентрической научной парадигмы и лингвометодического подхода можно применять широкий спектр методов, приемов и способов исследования учения о языковой личности.

В статье приведены лингвометодические приемы, позволяющие охарактеризовать существующие в современной лингвистике направления и теории описания языковой личности. Сделаны выводы, основанные на материалах, собранных авторами во время проведения учебных занятий по дисциплине «Языковая личность: задачи и перспективы» в магистратуре.

Ключевые слова: язык, антропоцентризм, языковая личность, лингводидактический подход, модель.

Summary. In linguistics, a new scientific paradigm has emerged, based on the ideas of the anthropocentricity of language. In accordance with the means of the anthropocentric scientific paradigm and the linguo-methodological approach, a wide range of methods, techniques and methods of studying the doctrine of the linguistic personality can be applied.

The article presents linguistic-methodological techniques that make it possible to characterize the trends and theories of describing a linguistic personality existing in modern linguistics. Conclusions are made based on the materials collected by the authors during the training sessions on the discipline "Linguistic personality: tasks and prospects" in the magistracy.

Keywords: language, anthropocentrism, linguistic personality, linguodidactic approach, model.

Введение

В современной лингвистике сформирован большой массив литературы по исследованию теории языковой личности. Данная категория разработана с точки зрения различных подходов, с помощью разнообразных методов исследования рассматриваются отдельные аспекты проблемы. Переход от описания языка как системы к анализу языка конкретной личности продиктован как гуманизацией науки и образования, так и доминированием человеческого фактора в языке. Антропоцентрическая мегапарадигма направлена на изучение языковой личности во всех ипостасях ее языкового существования. Большинством исследователей констатируется факт того, что в последнее десятилетие XX века и в начале XXI века превалирует лингводидактический подход изучения проблемы языковой личности. В связи с этим в учебном процессе представляется возможным использовать данный подход, который:

- во-первых, базируется на представлении о языковой личности, формирующейся в процессе реализации ее деятельностно-коммуникативной деятельности;

- во-вторых, имеет широкий спектр методов и приемов исследования языкового материала, которые широко применяются в методике обучения языку (русскому, английскому и/или родному).

Учение о языковой личности весьма актуально, так как в центре внимания становится носитель языка - языковая личность, а любой человек познает мир, прежде всего, через осознание себя, своей теоретической и предметной деятельности в нем.

Основная часть

Одной из основополагающих величин интегративных наук является языковая личность. Трудность исследования данного понятия заключается в том, что языковая личность – это человек, выступающий в разных ипостасях: человек говорящий, пишущий, думающий, осваивающий язык и пользующийся им. Человек как носитель языка, является тем объектом, который исследуют разные науки.

В связи с этим произошла переориентация лингвистики на проблеммы: «человек в языке» и «язык в человеке».

Всем известно, что свойства языка настолько многообразны, что исследователи отмечают его многомерную структуру, имеющую различные составляющие. В связи с этим магистранты представили различные образы языка (рисунок 1):

как теория языка
как язык индивида
как член семьи языков
как структура
как система
как знак
Язык как тип и характер
как компьютер
как регулятор
как результат сложной когнитивной деятельности человека
(народа, нормализаторов языка, личности)
как продукт культуры
как продукт деятельности
как способность во время общения разделять намерения других

Составленная схема демонстрирует представления об онтологических свойствах языка. Антропоцентрическая парадигма позволяет в дальнейшем перейти к изучению человека по его отношению к языку и охарактеризовать языковую личность, которая выражена в языке через понятия: «человек говорящий», «речевая личность», «коммуникативная личность», «билингвальная/полилингвальная личность», «культурная идентичность» и др.

При изучении концепта «Языковая личность» можно использовать различные методические приемы, позволяющие проанализировать истоки, структуру, модели и перспективы развития учения о языковой личности.

В статье приведено несколько лингводидактических приемов, которые позволяют эффективно определить основные закономерности развития проблемы «языковой личности» в лингвистике (антропоцентрическая лингвистика, когнитивная лингвистика, лингвокультурология, лингвоперсонология), педагогике, психологии, философии, социологии и теоретические основы лингвистической подготовки магистрантов педагогического профиля.

Все это позволяет понять сущность феномена языковой личности, имеющий междисциплинарный характер.

Проанализировав проблему языковой личности в работах В. В. Виноградова, Г. И. Богина, Ю. Н. Караулова, В. А. Масловой, В. В. Красных, В. И. Карасика, Н. С. Жумагуловой, А. Б. Тумановой и др., приступаем к выполнению разных видов работ: «Лингвистическая ретроспектива», «Кто автор термина языковая личность?», «Кто больше приведет цитат о языковой личности» и модель языковой личности.

На наш взгляд, перечисленные работы позволяют при изучении понятия «Языковая личность» разграничить две основные единицы - «личность» и «языковая» - и рассмотреть одну с позиций методиста, а другую с позиций лингвиста.

В связи с тем, что проблема языковой личности прослеживается с античных времен, можно использовать прием «Лингвистическая ретроспектива», который включает исторический обзор работ, начиная с В. фон Гумбольдта

[Гумбольдт В., 1984], К. Фосслера, М. М. Бахтина, Э.Сепира [Сепир Э., 1993], В. В. Виноградова [Виноградов В. В., 1980], Г. И. Богина [Богин Г. И., 1984], Ю. Н. Караулова [Караулов Ю. Н., 2010], Н. С. Жумагуловой [Жумагулова Н. С., 2010], А. Б. Тумановой [Туманова А. Б., 2008] и др.

Магистрантам предлагается заполнить таблицу, зафиксировав основные тенденции и представления лингвистических фактов по проблеме языковой личности:

Период	Персоналии	Содержание
Античные времена	Античные мыслители: - Платон «Характер человека познается в речи»; - Марк Фабий Квинтиллиан «Каков человек, такова и его манера изъясняться»	Взаимоотношение языка и личности
Первая половина XIX в.	В. фон Гумбольдт	Лингвофилософская концепция духа народа. Влияние языка на человека и его культуру, а также на культуру всего народа.

продолжи...

Полностью заполненная таблица позволяет сделать вывод о том, что антропоцентрический подход возник не на пустом месте и Человек не может развиваться или мыслить без языка, поскольку язык – это коллективное явление.

«Кто был первым автором термина языковая личность?» - Докажи

Персоналии	Обоснование
Немецкий ученый, неогумбольдтианец Й.Л.Вайсгербер	Акцент сделан на коллективизм. По-мнению Й.Л. Вайсгербера, язык является наиболее всеобщим культурным достоянием. Человек владеет языком, так как принадлежит к определенному языковому сообществу. Поэтому никто не может владеть языком только из-за собственной языковой личности.
В.В.Виноградов «О художественной прозе» (1930)	Изучение языка художественной литературы. Языковая личность рассматривалась в двух ее проявлениях: - образ автора, - художественный образ «говорящего» персонажа. В.В.Виноградов впервые в науке употребляет словосочетание «языковая личность».
Середина XX века	Употребление термина обобщенно, который не представлял собой самостоятельный объект изучения. Изучение философских аспектов «языковой личности»: - выделение общего и частного; - образ автора-создателя произведения, повествователя; - образ персонажа.
Ю. Н. Караулов «Русский язык и языковая личность» (1987)	Термин «Языковая личность» вошел в активный научный обиход благодаря книге Ю.Н.Караулова «Русский язык и языковая личность»; была определена русская языковая личность.
Г. И. Богин «Современная лингводидактика» (1980 г.)	Сформулировал первое определение понятия «Языковая личность».
И. И. Халеева «Основы теории обучения пониманию иноязычной речи» (2001)	*Халеева И.И.* описывает *языковую личность* как *вторичную* через овладение ею иностранным языком. Вторичная языковая личность определяется как «способность человека к общению на межкультурном уровне».

продолжи...

Проанализированный перечень концепций позволяет осмыслить феномен, обозначенный как «языковая личность» с различных позиций (коммуникативно-деятельностный (фонетический, грамматический и лексический уровни языка и говорение, слушание, письмо, чтение - основные виды речевой коммуникации), межкультурный, художественный и другие аспекты).

«Приведи больше цитат о языковой личности».

Данное задание позволяет проверить уровень ознакомления обучающихся с понятием языковой личности в лингвистике.

Например:

- Бодуэн де Куртене: язык «существует только в индивидуальных мозгах, только в душах, только в психике индивидов или особей, составляющих данное языковое общество» [Бодуэн де Куртене, 1969, с. 59];

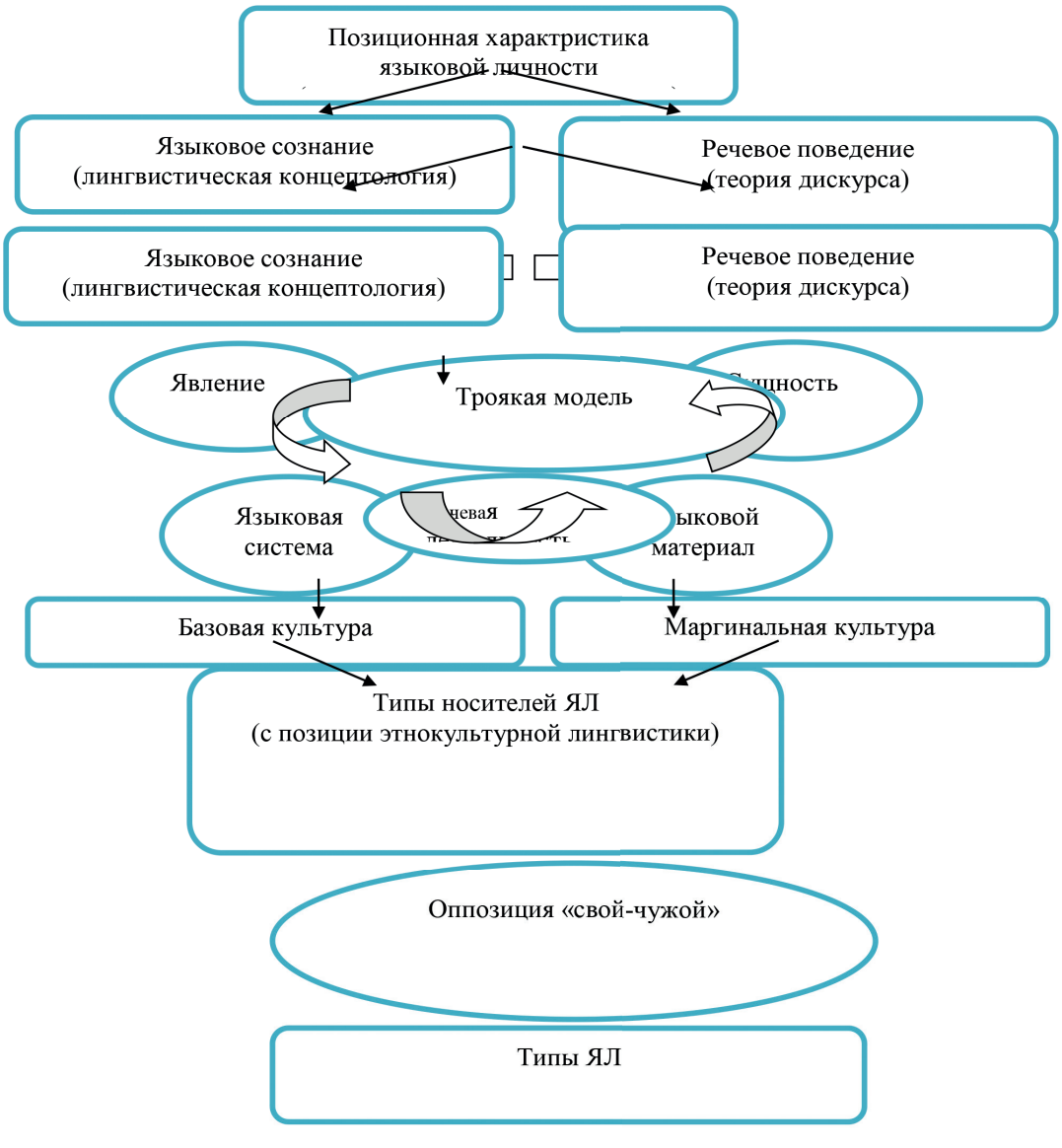
- В. В. Красных: «Возможно, мы имеем дело с неким «Возрождением», с его интересом к человеку и его мировоззрением, в центре которого стоит человек. Однако на новом витке особой притягательной силой обладает не просто homo sapiens как некий индивид, но homo sapiens - личность, носитель сознания, обладающий внутренним миром» [Красных В. В., 2003, с.214];

- Г. И. Богин: «Языковая личность - человек, рассматриваемый с точки зрения его готовности производить речевые поступки...» [Богин Г. И., 1984, с. 3].

Рассмотреть понятие языковой личности возможно при исследовании позиций различных ученых и анализе существенных признаков исследуемого понятия. В связи с тем, что до сих пор нет единой структуры языковой личности имеется возможность предоставления еще вариантов ее модели.

Главным в научном наследии являются уровневые модели языковой личности Ю. Н. Караулова и Г. И. Богина, модели типа языковых личностей в соответствии с тремя типами коммуникативного поведения К. Ф. Седова, вторичной языковой личности И. И. Халеевой, словарной языковой личности В. И. Карасика, эмоциональной языковой личности В. И. Шаховского и др.

Магистрантам было предложено задание по созданию авторских моделей, определяющих ее статус с различных позиций: этносемантическая личность, элитарная языковая личность, педагогическая модель формирования вторичной языковой личности и др. Представляем одну из работ на рисунке 2:

Выполнение данного вида работы предполагает обобщение знаний по проблематике языковой личности, когда магистранты обязаны продемонстрировать, как сумму знаний по базовой классификации лингвистической модели языковой личности (**гносеологический статус, охват структуры языка, методы, конечная цель исследования и др.)**, так и раскрыть содержание конкретного объекта через абстрактные модели.

Перспективной считаем работу по моделированию и определению типических черт языковой личности магистранта по теме «Языковая личность магистранта и ее развитие в процессе учебно-исследовательской работе». При выполнении данного задания ими были сделаны попытки определения языковой картины мира сформированной языковой личности магистранта и определения перечня речевой и языковой компетенций обучающего по направлению «Подготовка педагогов русского языка и литературы».

Заключение

Итак, стоит еще раз подчеркнуть, что на современном этапе развития образования, когда разрабатываются и внедряются новые педагогические технологии предложенные задания способствуют успешному освоению проблемы языковой личности в лингвистике и лингводидактике с различных сторон.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. - М.: Прогресс, 1984. - 400 с.
2. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологи. - М.: «Прогресс»: Универс, 1993. - 656 с.
3. Виноградов В. В. Избранные труды: О языке художественной прозы. - М.: Наука, 1980. - 360 с.
4. Богин Г. И. Модель языковой личности в ее отношении к разновидностям текстов: Автореф. дис. ... д-ра филол. наук. - Л., 1984. - 31с.
5. Караулов Ю. Н. Русский язык и языковая личность. Изд. 7-е. - М.: Издательство ЛКИ, 2010. - 264 с.
6. Жумагулова Н. С. Проблема языковой личности в научном дискурсе Казахстана // Вестник КарГУ, Серия Филология, 2010. - №02 (58). – С. 4 -9.
7. Туманова А. Б. Языковая картина мира в художественном дискурсе писателя-билингва: Автореф. дис. ... д-ра филол.наук. - Алматы, 2008. – 50 с.
8. Бодуэн де Куртене И. А. Избранные труды по общему языкознанию, Т. 2 - М.: Изд-во Академии наук СССР, 1969. - 391 с.
9. Красных В.В. Виртуальная реальность или реальность виртуальная // Актуальные проблемы современной лингвистики. - М., 2009. С. 214-217.

МРНТИ 16.21.47

Ашинова Күнипа Ахатқызы
филол. ғылымд. канд., доцент,
шет тілдерін оқыту орталығының директоры
Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті
Алматы, Қазақстан Республикасы

Хожалепесова Юлия Наурызбаена
филол. ғылымд. канд., доцент
теориялық және қолданбалы лингвистика кафедрасы
Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынаста және әлем тілдері университеті
Алматы, Қазақстан Республикасы

ДИПЛОМАТИЯЛЫҚ ТЕРМИНДЕРДІҢ НЕГІЗГІ ФУНКЦИЯСЫ

Түйін. Бұл мақалада ұлттық лексика мен дипломатия саласында терминологияның алатын орны қысқаша сипатталған, олардың семантикалық кеңеюі немесе қысқаруы, дипломатиялық терминдердің ғылымның басқа салаларымен байланысы (ұқсастықтары мен айырмашылықтары) қысқаша сипатталған. Сөз тіркестері сол күйінде алына салмайды, олар терминге қойылатын талаптарды сақтай отырып біріктіріледі. Сөз тіркесінен термин қалыптастыруда олардың мағыналық ерекшеліктеріне де, құрылымдық ерекшеліктеріне де бірдей назар аударылады. Термин ұғымға тәуелді болғандықтан, терминге дара мағыналық, стильдік бейтараптық, экстралингвистикалық факторлармен тығыз байланысты болу, нақты дефиницияның болуы, полисемантикалық құбылыстардың болмауы, эмоционалды бояу, экспрессивті қызметтің, субъективті-бағалау факторлары мен мәнерліліктің болмауы тән. Дәлдік, қысқалық, жүйелілік, дара мағыналық – терминнің басты қасиеті. Дипломатиялық терминдер ғылымның басқа салалық терминдері сияқты контекске тәуелсіз болады. Қазақ тілінде дипломатия саласында кем дегенде үш-төрт терминдік мағынасымен дипломатиялық құжаттарда қатар қолданысқа түскен немесе енді түсе бастаған сөздер кездеседі. Бұл таза практикалық тәсіл. Соңғы жылдары терминдерді ана тілімізге аудару жылдам қарқынмен даму үстінде, яғни дипломатиялық терминдердің қалыптасу процесі жүріп жатыр. Бұл мақала жазбаша деректер мен әдебиеттер негізінде дайындалған.

Түйінді сөздер: полисемантикалық сөз, мағына, лингвистикалық фактор, семантикалық тәсіл, күрделі сөз, тіркесім, категория, ұғым, тілдік құбылыс, құрылымдық ерекшелік.

Резюме. Эта статья кратко описывает место терминологии в области дипломатии, в национальном лексиконе, их семантическое расширение или сокращение, а также связь (сходство и различие) дипломатических терминов с другими областями науки. При формировании терминов из фраз одинаковое внимание уделяется как их семантическим, так и структурным особенностям. Фразы не принимаются в той же структуре. Они объединяются в соответствии с требованиями терминологической системы. Поскольку термин зависит от понятия, термин характеризуется индивидуальностью, стилистической нейтральностью, тесной связью с экстралингвистическими факторами, наличием четкого определения, отсутствием многозначных явлений, эмоциональной окраской, отсутствием выразительной активности, субъективно-оценочными факторами и выразительностью. Точность, краткость, последовательность, уникальность являются основными свойствами термина. Дипломатические термины, как и другие отраслевые термины науки, не зависят от контекста. На казахском языке есть дипломатические термины в дипломатических документах, которые имеют как минимум три или четыре терминологических значения, которые используются одновременно, и слова, которые только начинают появляться. Это чисто практический подход. В последние годы перевод терминов развивается быстрыми темпами, идет процесс формирования дипломатических терминов. Эта статья была подготовлена на основе письменных источников и литературы.

Ключевые слова: многозначное слово, терминологическое значение, семантический подход, комплексная категория, экстралингвистический фактор, многозначный феномен, сложные слова, категория, многозначность, структурная особенность.

Summary. This article briefly describes the place of terminology in the field of diplomacy, in the national lexicon, their semantic expansion or contraction, and the similarities and differences of diplomatic terms with other areas of science. By forming terms from phrases the attention is paid to both semantic and structural features of them. Phrases are not accepted in the same structure. They are combined in accordance with the requirements of terminological system. As a term depends on the concept, it is characterized by the individuality, stylistic neutrality, close connection with extralinguistic factors, presence of clear definition, absence of polysemantic phenomena, emotional coloring, lack of expressive activity,

subjective-evaluative factors and expressiveness. The accuracy, brevity, consistency, uniqueness are main properties of the term. The diplomatic terms like other branch terms of science are independent from context. In Kazakh language there are diplomatic terms in diplomatic documents which have at least three or four terminological meanings that are used simultaneously, and words that are just beginning to appear. This is a purely practical approach. In recent years, the translation of terms is developing rapidly, the process of formation of diplomatic terms is underway. The article was prepared on the basis of written sources and literature.

Keywords: polysemantic word, meaning, concept, linguistic factor, semantic approach, complex words, compound terms, category, formation, structural feature.

INTRODUCTION

The terms are a specific scientific concept that serve to scientific language, and they are developed in the language environment having terminal characters. The meaning of the concept is much broader than the meaning of the word. The scientific concept reflects the essential and necessary characteristics of the objects and phenomena, and the words and symbols that describe that are scientific terms. The terms denoting scientific concepts form the terminological system. The range of terms are not as wide as simple, common words. Due to its narrow using area, the term cannot be integrated into various fields of science. There are the terms related to only one field of science, as well as there are the intersectoral terms that serve different areas of science. For example, the diplomatic term "*immunity*": 1. personal rights; 2. used in diplomacy and medicine, e.g. the ***body*** system of defense against disease-causing microorganism) [Volumes I-X, 1974-1986, p. 280].

Background. Linguists say that the terminology of words in the national language and terms are two types of one process, and the first process is more productive than the second one [Reformatsky A.A., 1961, p. 46-54.]. Their main differences are systematized by us as follows:

Common word	Term
• multi meaningful; • wide range of using; • its meaning depends on the context; • polysemantic phenomena, emotional coloring, expressive stylistic activity, subjective and evaluative factors, artistic, expressive processes are characteristic; • closely related to linguistic, extralinguistic factors; • complex category, stylistic neutrality are not characteristic; • changed and transformed into variety of personalities in use	• single meaningful; • narrow range of using; • independent from the context; • polysemantic phenomena, emotional coloring, expressive stylistic activity, subjective and evaluative factors, artistic, expressive processes are not characteristic; • related to linguistic, extralinguistic factors; • stylistic neutrality, consistency, brevity, artificiality are characteristic; • not changed and transformed into variety of personalities in use

Table 1. The main features of the common word and term

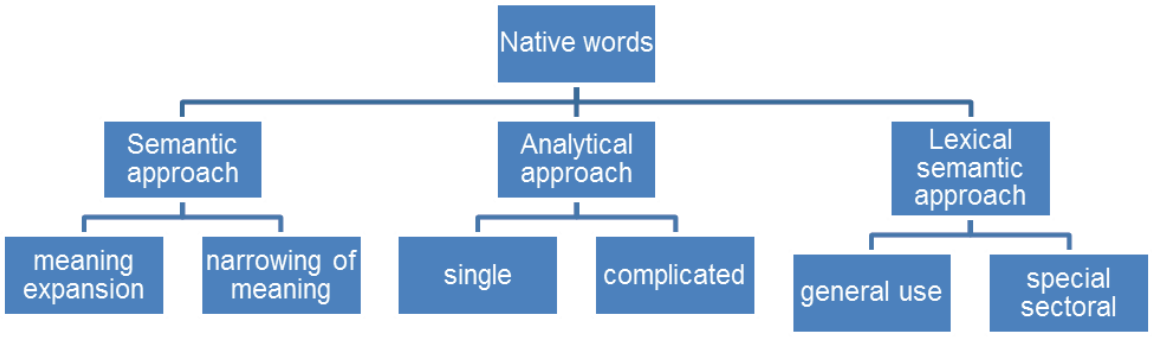

Table 2. Formation of terms through the vocabulary of the native language

There are two ways to assign the terminological meaning to the common word. They are the changing of the word and new terminological meaning development. The term meaning is just one of many meanings of the word, it is distinguished by its activity in the special field of science.

In linguistics the termination is originated through downloading term meanings to words of national language and transfer them into a series of terms. During the terminology of words appear various semantic processes such as expansion, contraction and specialization of meanings. For example, "*ambassador*" 1. the high ranking diplomatic representative who is responsible for relations with foreign countries; 2. a mediator (ancient) is a person who travels to settle disputes between people or countries [Volumes I-X, 1974-1986, p. 330]. Thus, the terminological meaning was assigned to the meaning of an ancient word *'ambassador'*. The phrases made by the term *"ambassador"*, e.g. *the Ambassador Extraordinary and Plenipotentiary, the rank of ambassador, to recall of an ambassador, an appointment as an ambassador, an ambassador with a special mission, newly appointed ambassador, a permanent ambassador*, etc. *"Note"* (reservation): 1. opinion about warning; 2. light punishment imposed by an organization; 3. monument, sign. The phrases made by the term *"note"*, e.g. to *remove a note, to accept a note, to sign without a note, to add a note, a note attached to the approval, to make a note on some article*.

Results and Discussion. According to the frequency of uses and transition processes of new terminological category we have grouped Kazakh diplomatic terms as follows:

1) having transferred to the term row: *citizenship, neutrality, ratification, refugee,* etc.;

2) at the stage of transition to the term row: *region, memorandum; parties etc.*

Kazakh terminology is characterized by its own structural features and peculiarities. Each stage has left its "mark" on formation of Kazakh terminology. The emergence of the variants and rules that are governing the relations between the state and individual in society have influenced on the formation of Kazakh diplomatic terms and concept clarification of legal norms. Due to the implementation of legal norms the number of diplomatic terms has increased and stabilized.

In English the terminology system as the special branch of English linguistics was studied comprehensively. English terms are formed on the basis of affixes (prefix and suffix) and by compound roots, abbreviations, main roots, conversions, compressions, international terms and by changing the word meanings.

Structural features of English language are:

- the predominance of root words;
- the shortage of form converting affixes;
- the homonymous series of form converting and word forming affixes.

In English languageadding affixes to the main roots or derivative words are the productive approaches in the new word creating processes. Semantic and onomasiological approaches are used to research a group of terms. The lexical and semantic variants of terms and differences of term meanings can be identified with the help of these approaches. The terms are grouped on the basis of semantic (linguistic) units in the semantic research, and in onomasiological research they are grouped by functional (non-linguistic) units. In this sphere the linguistic researches were done by Eikmeyer H.Y. [Eikmeyer H.J., 1981, p. 515], Lions J. [Lyons J., 1995, p. 376], Nüssel F. [Nuessel F.H., 1978, p. 123], Palmer F.R. [Palmer F.R., 1982, p. 112] and other linguists.

The system of terms is studied in the theoretical and practical aspects. The theoretical research in the system of terms means to set the general direction for development of terminological vocabulary and to analyze its function and features. To study the system of terms in the practical aspect include the unification of sphere terms and general direction of their creations and formations. The system of terms consists of the terminological (semantic) field, groups and rows corresponding to the concepts. The basic terms will be dominant, and they represent the category of concepts and make up the set of terms in the field of science. They have the common (integral) semantic features. These signs are provided by the linguistic and extralinguistic factors, and they belong to the certain conceptual field. The field is the limited set of elements, groups, and rows of elements. It has the clear interrelated and interdependent integral semantic features.

Terminology is the system of signs and symbols, and it establishes the relations between the scientific concept system. Each system of the concepts has its own field and group. Each of them consists of a set of elements, and the hierarchy is preserved. For example, the conceptual and terminological relations are presented as follows:

Content range	Shape scale
• disciplines, social phenomena • system of concepts • sphere, group of terms	• term • terminological system • terminological field, group

Table 3. Conceptual and terminological relations

Conclusion. The hierarchical stage of terms can be explained in more detail according to the content plan: the terms related to the particular subject and social phenomena form the certain system of concepts, as a result, the certain sphere in science. The hierarchical stage of terms concerning to shape scale can be understood that the new term which has just appeared in language (e.g. an international term, a borrowed term, a term translated by the tracing method) forms the certain lexical and

semantic group, and further the terminological system will be formed.

The set of relations between the concept and word affects to the level of word stratification. It describes in general the vocabulary as a set of system at the certain level depending on the object, structure and integrity. The concept provides the diplomatic terminology as the system, relations and connection between the individual element and a set of elements. The functioning of language in the field of diplomacy is directly related to the formation of diplomatic terminology. The terminological system is the basis of the terminological field formation. The vocabulary of diplomacy and specialized diplomatic dictionaries are growing rapidly due to the rapid development of science, scientific concepts and international relations.

REFERENCES:

1. Explanatory Dictionary of the Kazakh Language. Volumes I-X. Almaty: Science. - 1974-1986.
2. Reformatsky A.A. What is a term and terminology // Questions of terminology. –Moscow, 1961. – P. 46-54.
3. Eikmeyer H.J. Words, Worlds and Contexts. Walter de Gruyter. - Berlin, New York. – 1981. - 515 p.
4. Lyons J. Linguistic semantics: An introduction. - Cambridge. – 1995. - 376 p.
5. Nuessel F.H. Linguistic approaches to the Romance lexicon. Washington: Georgetown Univ. Press. - 1978. – VIII. - 123 p.
6. Palmer F.R. Semantics a new outline. – Moscow. – 1982. - 112 p.

УДК: 81’42;801.7

Балтабаева Жаналык Клышевна
Доктор педагогических наук,
профессор кафедры казахского языка и литературы имени академика С. Кирабаева
Казахского национального педагогического университета имени Абая
Алматы, Казахстан

Бияздыкова Алия Алимбеккызы
Доктор PhD,
доцент кафедры История Казахстана и социальных наук
Казахской национальной академии имени Т.Жургенова
Алматы, Казахстан

ИНФОРМАЦИОННО-СМЫСЛОВОЕ ПОЛЕ БАЗОВОЙ КОНЦЕПЦИИ «СЧАСТЬЕ-БОГАТСТВО, ИЗОБИЛИЕ»

Түйін. Қазақ дүниетанымында «бақыт» ұғымы өте кең мағынада қолданыс тапқан. Сол себепті мақалада «бақыт» базалық концептісінің «бақ-дәулет, ырыздық» мағыналық-ақпараттық өрісіне талдау жасалынады. Мақала жазуға арқау болған тілдік бірліктер жалпы түркі дүниесіне мәлім ғұламалар мен қазақ ақын-жазушыларының шығармаларынан алынды.

Түйінді сөздер: «бақыт» базалық концепт, бақ-дәулет, ырыздық, ұлт дүниетанымы.

Резюме. В казахском мировоззрении понятие «счастье» используется в очень широком смысле. Таким образом, в статье анализируется смыслово-информационное поле основного понятия «счастье» «богатство, достаток, изобилие». Лингвистические единицы, на которых основана статья, взяты из произведений великих мыслителей тюркского мира и известных казахских поэтов и писателей.

Ключевые слова: базовый концепт «счастье», богатство, изобилие, мировоззрение этноса.

Summary. In the Kazakh worldview, the concept of “happiness” is used in a very broad sense. Thus, the article analyzes the semantic and informational field of the basic concept of “happiness” “wealth, prosperity, abundance”. The linguistic units on which the article is based are taken from the works of the great thinkers of the Turkic world and famous Kazakh poets and writers.

Keywords: basic concept of «happiness», wealth, abundance, ethnos worldview.

В когнитивном разделе языке было определено, что поле корректируется структурным описанием концептуальных знаков, как фрейм, образ, сценарий и т.п. На границе поля расположены слова и структуры слов, опирающиеся на различных знаках. В данном труде рассматриваются особенности синтагматических, парадигматических значений слов, взаимосвязанных между собой на уровне контекста. Ярким примером тому является пространство модели информационно-смыслового поля концепта «счастье».

Выше было сказано, что счастье является многосмысловым понятием. Наряду с этим можно привести следующие структурные элементы данного понятия. Во-первых, это безболезненное, безгорестное, безбедное существование. Во-вторых, удовлетворение необходимости. Для удовлетворения необходимых потребностей требуется устойчивый баланс. Стоит отметить, что здесь важную роль играет и собственность человека, как индивидума. Третий элемент – удовлетворение, благодать. Тем самым человек выражает свое довольство за жизнь, которую он проживает по мере своего желания. В-четвертых, понятие счастье не мыслимо без радости. В моменты радости ярко проявляются особенности ума, чувств и ценностей человека. Относительно ценностей можно смело сказать, что они являются основными критериями для осознаниями смысла жизни и обязательств, наложенных на человека.

Учитывая многогранность слова «счастье», мы решили рассмотреть каждое понятие в информационно-смысловом поле. Воспринимая счастье как базовый концепт, мы выявили его информационно-смысловое поле.

Информационно-смысловое поле базавого концепта счастье было выбрано на основе данного о понятии счастье в Национальной энциклопедии Казахстана. В энциклопедии основными понятиями счастья были представлены следующие критерии: 1) богатство-счастье, «птица счастья в руках», изобилие; 2) радость, удовлетворение, благодать; 3) достичь добра, успеха, мудрость; 4) найти свое место в жизни / Қазақстан ұлттық энциклопедия, 1993, 95/. Взяв во внимание эти основные понятия, мы разграничили информационно-смысловое поле базового концепта счастье.

В энциклопедии представлены 4 понятия слова счастье. Разделив первое понятие, мы решили представить его в двух видах инфор-

мационно-смыслового поля. Так как концепты богатство-счастье и изобилие по смысловому значению близки друг другу. А информационно-смысловое поле концепта «птица счастья в руках» более широкое. В ходе анализа базового концепта можно можно отметить отличия данного понятия.

Информационно-смысловое поле базового концепта «богатство-счастье». Этот концепт зачастую используется как понятие богатство, изобилие, казна. В концепте «богатство-счастье» компонент *богатство* означает изобилие, обилие. Лексема *богатство* прилагаясь к лексеме *счастье*, дает нам общее понятие *счастье*. В первой главе диссертации было отмечено, что лексема богатство использовалось в творчестве Ж.Баласагуна как понятие «счастье», «удача».

Нет смысла копить богатство, если не тратить его на нужды. Тут главное планомерно и по назначению использовать это богатство, не расстрачивать его в пустую. Счастливым можно назвать того, кто целенаправленно и мудро распоряжается своим богатством. Благим деянием считается тот поступок, когда накопленный достаток и обилие растрачивается для нужд народа. Сотворив добро, ты радуешь других. И сам испытывает радость в душе. Ведь не зря говорят, что делая добро другому, ты не замечаешь, что творишь добро и себе. Чтоб владеть таким богатством и изобилием, безусловно, человек должен обладать самыми лучшими качествами и, в первую очередь, ясным умом и проницательностью. Группируя массу примеров, определяющих информационные данные концепта «богатство-счастье», было очевидным тот факт, что этот концепт применялся при упоминании великих правителей, ханов, царей.

Для доказательства данной концепции обратимся к следующим информацинным источникам: ... Не взлюби, Господь, раба, жаждущего славы, богатства. Не возлюби его счастье... О Величество, наш хан, долгих Вам лет жизни. Пусть Создатель сбережет Вас от невзгод и тяжестей, пусть счастье сопутствует Вам. (Коркыт).

Обращение Бухар жырау к правителю Абылаю:

Желаю, чтоб птица счастья не покидала Вашу голову,

Чтоб Кыдыр посетил Ваш дом...

Подумайте о том, что счастье однажды может покинуть богатых,

А *богатство* посетит лачугу нищих. (Бухар жырау)

Не хвастайся своим счастьем,

Благо, если счастье восседает на твоем троне.

Может настать тот час, когда счастье покинет тебя,

И ты лишь ударишь себя по лбу. (Шал акын).

Жусип Баласагун анализирует 3 вида богатства бытия: Первое – это насытить себя, второе – жениться, третье – здоровье твое, твои деяния. /Баласағұн Жүсіп, 2006, 411/. Данное утверждение поэта-философа схоже с народной пословицей «Первое богатство – это здоровье, второе богатство – белый платок невесты, третье богатство – скот».

При анализе информационно-смыслового поля базового концепта «богатство-счастье, изобилие» были разграничены внутренние концепты данного поля.

Концепт НЕСІБЕ. Арабское слово. 1. Этническое понятие. Доля. *Долю того, кто идет пешком не заберет тот, кто едет верхом* (пословица). 2. Религиозное понятие. *Счастье, дарованное Богом. Жилище, скот, зерно – это богатство, данное Всевышним* (Егемен Казахстан). 3. Переносное значение. Изобилие, счастье, богатство. *О мой край Аягуз, ты есть счастье, просторы твои богаты, на зеленых пастбищах пасется скот, а на равнинах – колосится рожь* (Дулат Бабатайулы, Замана). 4. Переносное значение. Дела житейские. *Нельзя долго горевать об усопшем. Нужно думать о живых. Потому что живой человек совершает благие деяния, а Всевышний дарует ему счастье.* (М.Макатаев) /Қазақ әдеби тілінің сөздігі, 2009, 547/. Наряду с концептом несібе используются слова несіп, нәсіп. Семантическое значение данных слов схож со значением концепта несібе. Информационные модели слова: устойчивые словосочетания *искать счастья на чужбине, обрел счастье, потерял счастье, счастье вскружило голову и. т.п.*; производные слова *счастливый, несчастливый, несчастье, осчастливить*. По своему мировоззрению и восприятию коренной народ четко следовал старинным приметам и выбирал имена новороженным с глубоким смыслом, чтоб жизнь их была полна счастья, изобилия, радости и достатка. При рождении мальчика его нарекали именем *Несіпбек, Несіпбай,* а девочек называли красивыми именами *Несібелі, Несіпгүл, Несінші*.

Концепт ЫРЫС. 1. Счастье, достаток, престиж. *Только самый близкий друг подарит тебе то, что тебе необходимо.* Счастье, о котором мечтаешь ты, желают и другие (Ш.Хұсайынов). 2. Каждому человеку от Бога дан свой жребий. *Кто раньше встает, тому Бог счастье дает* (народная пословица). 3. Драгоценная вещь, сокровище. *О меч мой золотой! Ты моя опора! Защитник мой и богатство рода моего!* (Шернияз) /Қазақ әдеби тілінің сөздігі, 2011, 679/. К концепту слова ырыс прилагаются такие слова как береке, дәулет, несібе, которые в своем эквиваленте означают достаток, изобилие, богатство. Информационные модели данного концепта выражаются в следующих устойчивых словосочетаниях: *обрел счастье, потерял счастье, осчастливился*.

Концепт слова ырыс дополняет смысл понятия счастья, богатство: Не закружится ли голова

от счастья? (О.Бокей). Богатство этой земли – богатство ее народа (Ж.Ахмади).

Концепт ДӘУЛЕТ, арабское: 1) государство, 2) престиж, 3) династия, 4) перенос. Богатство. В казахском языке сохранилось последнее, т.е. четвертое значение данного слова, что означает «богатство, казна, имущество» и используется как понятие «счастье». /Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі, 2008, 88/. Информационные коды концепта Дәулет: *богатство, богатый, престижный, разбогател,* устойчивыми словосочетаниями *наделен богатством, самый богатый,* не в деньгах кроется счастье, и т.п.

Слово дәулет в значении «счастье», «удача» встречается в «Кутты биликте» Жусипа Баласагуна: (О Боже, исполни его желание, даруй ему счастье) /Баласағұн Жүсіп, 2006, 159-160/. Поэт четко разделяет понятия «даулет» и «богатство». Автор считает, что счастье всегда является богатством, но богатство не всегда может быть залогом твоего престижа. *«Однажды Огдулмиш высказал Елику следующее: В твоих владениях столько золота!... И завистников столько же!... Что ж делать с этим сокровищем?* /Баласағұн Жүсіп, 2006, 108/ *Через золото слезы льются. Не нужда, а изобилие порождает жадность. На щедрую руку и сокол садится. Доброта сердца лучше щедрости* (пословица). Одно дело – собрать сокровище, другое дело – с умом потратить его. Это и есть главное счастье. Быть богатым – не значит быть счастливым, несметное количество скота или золота не является залогом счастливой жизни. Для того, чтобы прожить достойную и счастливую жизнь, нужны знания и мудрость. Ж. Баласагун передает нам главную мысль: наряду с богатством человек должен обладать душевной чистотой. Бескорыстный, добропорядочный и благорасудный человек может построить счастье себе и подарить его другим.

Символическим образом счастья и достатка в вышеупомянутом произведении является Айтолды. /Қошанова Ж., 2009, 85/. Имя главного героя переводится как полнолуние. По народным приметам мы знаем, что луна бывает растущая и стареющая, это показывает свойство луны уметь перевоплощаться. Богатство подобно луне может быстро расти, но и как снежный ком легко расстаять. Порой достаток и изобилие не являются залогом душевного спокойства и умиротворения. Счастье словно хрупкая птица незаметно сядет тебе на голову, так же неожиданно может улететь.

Айтолды основу счастья видит в глубоких знаниях. Только мудрый, знающий и образованный человек может обрести счастье. Ведь силу и опору счастья составляют знания.

Информационные данные понятия концепта «даулет»: *Всевышний одарил тебя богатством, но не хвастайся этим... Только честным трудом ты заработаешь себе имя!* (казахская сказка); *Умный человек хозяин деньгам, скупой – слуга. В богатстве и достатке славы нет, а в жадности причина бед* (пословица).

Концепт БЕРЕКЕ. От арабского слова бәрәкәт: 1. благословение; 2. Благодать, небесный дар – 1. Изобилие, обилие. В труде – изобилие (пословица); 2. Согласие, мир, покой, единение. В схватке счастье – великое дело (пословица) /Рустемов Л.З. 1989, 70/. К концепту береке присоединяется *–т* и единица слова *берекет* означает польза, продуктивность. Например: *Наше счастье в общем труде. Там счастье не диво, где трудятся не лениво* (пословицы).

В заключении было определено, что базовый концепт «Богатство-счастье, изобилие» является информационно-смысловым полем концепта «счастье».

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1 Қазақстан ұлттық энциклопедия. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясының» бас редакциясы, 1993. – Т. 2. – 720 б.

2 Баласағұн Жүсіп. Құтты білік / көне түрк тілінен аударған, алғы сөзі мен түсініктерін жазған А.Егеубай. – Алматы: Өлке, 2006. – 640 б.

3 Қазақ әдеби тілінің сөздігі: он бес томдық / құрастырғандар: Ж.Манкеева, С.Бизақов, Ә.Жүнісбек және т.б. – Алматы: Арыс, 2009. – Т. 11(М-О). – 752 б.

4 Қазақ әдеби тілінің сөздігі: он бес томдық / құраст: А.Жаңабекова, Т.Жанұзақов, Б.Әбілқасымов және т.б. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2011. – Т. 15(Ү-Я). – 824 б.

5 Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі / жалпы редакциясын басқарған Т.Жанұзақов. – Алматы: Дайк-Пресс, 2008. - 968 б.

6 Қошанова Ж. Қазақ тіліндегі «байлық-кедейлік» концептісі: танымдық сипаты мен қызметі: филол. ғыл. канд. ... дис. – Алматы, 2009. – 167 б.

7 Рустемов Л.З. Казахско-русский толковый словарь арабско-иранских заимственных слов. - Алматы: Мектеп, 1989. – 320 с.

ӘОЖ 930.001.83

Ғабитханұлы Қайрат
ф.ғ.к., профессор
Алматы қ.

ЕЖЕЛГІ ТҮРКІ ЖАЗУЫ ҒҰН ЖАЗУЫНЫҢ ЖАЛҒАСЫ МА?

(Көне түркі жазуларындағы буындық-мағыналық таңбалар)

Түйін. Тіл білімінде ғұндарда жазу болған-болмағандығы, көне түркі жазуы қандай жазуға жатады, ол ғұн жазуының заңды жалғасы ма және ол қашан, қандай негізде пайда болған деген мәселе төңірегінде ғалымдар пікірлері әртүрлі. Зерттеуде қытай тарихнамаларындағы деректер негізінде осы мәселелер төңірегінде ой қорытылған.

Түйінді сөздер: ғұн жазуы, көне түркі жазуы, қытай жылнамалары.

Резюме. Ученые расходятся во мнениях относительно того, был ли в лингвистике гуннская письменность, каким был древнетюркский, было ли оно законным продолжением гуннской письменности и когда и на каком основании он возник. Исследование обобщает эти вопросы на основе данных китайской историографии.

Ключевые слова: гуннская письменность, древнетюркская письменность, китайские летописи.

Summary. Scholars disagree about whether the Hunnish script was in linguistics, how ancient Turkic writing was, whether it was a legitimate continuation of the Hun script, and when and on what basis it appeared. The study summarizes these issues based on data from Chinese historiography.

Keywords: Hunnish script, ancient Turkic script, Chinese annals.

Кіріспе

Түркологиялық зерттеулерде ежелгі ғұндарда жазу болған ба деген мәселе – бірнеше ғасыр бойы ғалымдар назарын аударып келген күрделі тақырыптардың бірі. Оның басты себебі ғұндарға байланысты тарихнамалар мен бастау хаттардың көбісінің қытай тілінде жазылғандығында және жазу туралы деректердің тым аздығына байланысты болса керек.

Талқылау нәтижесі

Біздің пікірімізше, ғұндардың өз жазуы болған және ескі түркі жазуы - ғұн жазуының заңды жалғасы. Қытай тарихнамаларындағы қытай иероглифтерімен хатқа түскен кейбір деректер мен табылған таңбалар соның дәлелі.

Нәтижесі

Қытай тарихнамаларындағы қытай иероглифтерімен хатқа түскен ғұндарға тән деректерді зерттеу мәселесі - отандық ғылымда әлі толық қарастырылмаған тың тақырыптардың бірі. Мұндай зерттеулердің болашақта тіл ғылымы үшін де, тарих ғылымы үшін де берері зор деп білеміз.

Негізгі бөлім

«Ежелгі түркілердің арғы тегі - ғұндарда жазу болған ба? Көне түркі руна жазуы ғұн жазуының жалғасы ма? Ол қашан, қандай негізде пайда болған?» – деген мәселе төңірегіндегі ғалымдар пікірлері әртүрлі. Кейбір зерттеушілер Қытайдың Ханнамасындағы: «Ғұндарда жазу жоқ, олар сөз байласып, уәдеде тұрады» [Жуңго тарихнамаларындағы қазаққа қатысты деректер. 1-том. 1998, 69 б] - деген деректі негізге алып, ғұндарда жазу болмаған деген пікір айтады. Сондай-ақ олар тарихи деректерде айтылған ғұндар мен хан патшасы арасындагы дипломатиялық қатынаста ғұндардың хан патшасына жазған хаттары мен сол тұста ғұндарга бағынышты болған «батыс өңірдегі» 36 елге жіберген жарлықтары түгелдей қытай тілінде жазылған, яғни оның бәрін ғұн еліне қашып барып, сонда паналап қалған қытай оқымыстылары жазып берген деп қарайды. Ал кейбір зерттеушілер болса Батыс хан патшалығы (б.з.д. 206-23 жылдар) тұсында өмір сүрген Хуан Куанның «Тұз, көмір жөнінде, қызмет көрсету мәселесі» деген кітабындағы (ғұндарда) жөн-жоралғы туралы ережелердің (заңдардың – Қ.Ғ) топтамасы болмағанымен, **сүйекке ойып, теріге ойын басқан жазумен** ел билеушілері өзара хат-хабар алысады, Тәңіркұт пен оның көмекшілері жан-жаққа елші жұмсайды» [Уаң-Жуңхан. 1994, 235 б] - деген деректерге сүйеніп ғұндарда жазу болған деген пікірді қолдайды. Біз де ғұндардың өз жазуы болған деген пікірді қолдаумен бірге, ескі түркі жазуы ғұн жазуының заңды жалғасы деген көзқарасымызды дәлелдеп көрмекпіз.

Кезінде ғұндар одағына салт-дәстүрі мен тілі бір-біріне жақын көптеген ұлыстардың біріккені белгілі. «Ханнамада» айтылатын б.з. 176 жылғы ғұн тәңіркұтының хан патшасына жазған хатында «Тәңір медет беріп қолбасшыларымыз бен жасақтарымыз сығай, қолбасыларымыз мықты болды да Нәтшелерді (ружы, юежы, иуз деп те оқылып жүр) күйреттік. Ғұруран, Үйсін, Хага (Хуже) үлыстары ішінде олармен көршілес 36 ел ғұндарға бағынады. Садақ асынған көшпенділердің баршасы бір үйдің адамындай болды...» - десе [Жуңго тарихнамаларындағы қазаққа қатысты деректер. 1-том. 1998, 450 б], Бангу (б.з.

32-92 жылдарында өмір сүрген): «Үйсіндердің батысынан Парфияға (Парфия - тарихта орталық азиядағы Ферғананың батысындағы ел) дейін ғұндар көрші отырады. Ғұндардың соққысын көрген Нәтшелер батысқа қарай ауып, көп азап шеккен еді. Мұны көрген Дадуандықтар (Ферғаналықтар туралы айтылып отыр - Қ.Ғ.) ғұндардан өлердей қорқатын болды. Ғұн елшілері **тәңіркұттың хатын** алып келсе болғаны деп, оларды тарықтырмай, айтқанын екі етпей азық-түлікпен қамтамасыз етуге бүйырады. Ал Дадуанға барған хан елшілері ақша төлемесе, азық таба алмайды, ат-көлік ала-алмайды. Олар ғұндар мен хан адамдарына міне осылай екі түрлі мәміле жасайды...» - деп жазады [Жуңго тарихнамаларындағы қазаққа қатысты деректер. 1-том,1998, 609 б]. Осында айтылын отырған «Тәңіркұттың хаты» өзіне бағынышты сонау Ферғана еліне Қытай тілінде жазылды деу қисынға келмейді. Өзіне 36 елді бағынышты етіп отырған алып ғұн империясының «әдет-ғұрпы, тілі жақын, бір үйдің баласындай» халқын қытай тілінде жарлық жазып басқаруы, халқы мен мал-мүлкінің есебін қытай жазумен жазып реттеп отыруы, құпия хат-құжаттарды өзінің жауы болып отырған қытайлардың тілінде жазуы мүлде ақылға симайтын нәрсе. «Хан патшалығы тарихы. Юнди баянында 汉书.元帝纪» Хан қолбасшысы Чынтаң ғұндардың тәңіркұт қаласын талқандап, көптеген ғұндарды тұтқындаумен бірге, қолға түсірген суретті кітаптарды хан сарайындағы ханымдарға көрсеткені баяндалған[Жуңго тарихнамаларындағы қазаққа қатысты деректер. 1-том. 1998, 253 б].

Ғұндардың ежелгі атамекені Иншан (Шұлен тауы) өңіріне талылған таңбалар. [6 https://kknews.cc/history/6qakz6m.html]. (匈奴文字：早期北亚草原上的文明曙光)

Сонымен бірге қытай деректері Ғұндардың өздеріне тән төл атақ- лауазымдары болғанын, қас тасына ойылып жазылған жазуы бар мөр ұстайтындарын да растайды, Қазірге дейінгі археологиялық зерттеулер бойынша, қазылған ғұн молаларынан қыш, металл бұйымдарына ойылып жазылған таңбалары табылып отыр [Шиаң Ииңже,1994, 61-62 бб].

Ғұндардың моласынан табылған мөр

Қытай жылнамаларындағы «Қаңлылар шежіресінде»: «ғұндар 50 дана бал таяқшасын пайдаланып, жақсылық пен жамандықты алдын ала біліп алады» делінген [Дуан Лиянчин. 1996, 398 б]. Аталған бал таяқшаларға болашақты болжау мақсатында әртүрлі сан-цифрлар мен жазулар жазылған болуы мүмкін. Себебі, бал ашу ерте замандарда «есептеу ілімі» саналатын және ол арқылы жақсылық пен жамандық туралы болжаулар жасалатын. Жоғарыдағы деректердің бәрі ғұндарда жазу болғандығының бұлжымас дәлелі болса керек.

Отандық ғалымдардан белгілі түркітанушы Қаржаубай Сартқожаұлы ғұн жазуына байланысты мынадай деректерді алға тартады: «1982 жылы Монғол археологтары Бұлғын аймағындағы Бабалы (Өвгөнт) бөктеріне жерленген Хунну моласынан қыруар олжа тапты. Олардың ішінде алтынмен аптап, күміспен күптеген ат әбзелдері, сом алтыннан құйылған 39 қапсырма сияқты мүліктерге қоса, дөңгелек үстіндегі алтыннан шеніп жасаған пеңгей (пеңгей-медальон, қаңғай-медаль) де бар еді. Дүние жүзі ғалымдарының зарыға күткені де осы пеңгей сияқты деректі айғақ болатын» - дей келіп, диаметрі 3,5 см болатын пеңгейдің ортасында қауметті қаба сақалы, қияқ мұрты бар адамның бейнесі шекілгенін, бейненің екі жағына көне руниканың 9 әрпінен тұратын 4 сөз жазылғанын айтады. Жазудың транскрипциясында «Ой – Сеңгір» «Елші ынты» деген сөздер бар екен. Қазақша аудармасы: 1.«Ой - Сеңгір». 2. «Елшінің найзасы» болып шыққан. Осы жазулардан ғалымдар мынадай тұжырымдама жасайды:

1. Хуннулар дыбыс бейнелейтін алфавиттік жазу қолданған.

2. Бұл жазулар хуннулардан бері ұрпақтан-ұрпаққа үзілмей жалғасып, X ғасырға дейін қолданылады.

3. Монғолия мен Тува, Қазақстан мен Қырғызстан жерлерінен ұшырасатын жүздеген руникалық айғақты бұдан былай тек VII–IX ғасырдағы түркілерге ғана тән деп емес, енді хунның, Това, Вей, Сяньби, Жуан-жуан қағанатына да қатысты мұра деп қарастыруға болады.

4. Хуннулар байырғы түркі (баба түркі) тілінде сөйлеген және мемлекеттік тілі түркі тілі болған.

5. Хуннулар тілінің бірден-бір мұрагері қазіргі түркі халықтары екені де дау тудырмақ емес». [Қаржаубай Сартқожаұлы. 1991, 455-456 бб]

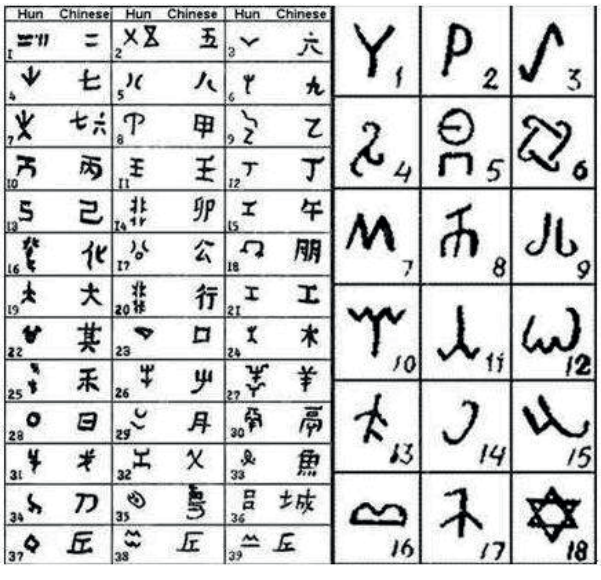
Ә.Марғұлан былай деп жазады: «Қазақстанның байтақ өлкесінде төрт түрлі жазудың үлгісі сақталған. Ескі ғұн, үйсіндер пайдалаған руна жазуы. Шығыс Түркістанда ұйғырлар пайдаланған арамей жазуы (Жұбан ана, Батағай), араб жазулары болған» – дей келе, түркілерге тән бітік жазуға тоқталып былай дейді: «Бітік» (жазу) – ескі ғұн дәуірінен келе жатқан ескі сөз. Ол орхон жазуларында да айтылып отырады. Көп ғалымдардың зерттеуінше, «Бітік» сөзі хұн заманында қытайлар айтатын «Піт» сөзінен шыққан, ол ашық бетке түсіретін қаламның ұшы. «Бітік» (жазылған сөз), бітмек(жазу) – тарихи дәуірлерде Орталық Азияда, Қазақстанда әкімшілік құрған орындардың барлығына белгілі сөз. Олардың жазуында айтылған сөз – «ол бітік бітті» – «ол жазу жазылды» [Марғұлан Ә. 1977] .

Демек, ғұндардың жазуы болғаны талас тудырмайды. Мәселе қандай жазу қолданған деген пікірде. Кейбір ғалымдардың «ғұндардың қолында ұстаған мөрдегі ойылған жазулардың пішіні Чин дәуіріндегі (б.з.д. 221- б.з.д 207ж.) қытайдың ежелгі көне жазуына ұқсайды, оны ғұндар қытайлардан үйренген» [Лин Ган. 1979, 50 б] деуінде ешқандай негіз жоқ. «Пішіні» сәйкес келеді деп мәселеге бір жақты қарау ежелгі жазулардан хабары бар адамдар үшін иландырарлық пікір емес. Қытайдың сүйекке жазған сауыт-сүйек жазуы (jiaguwen) мен Жин жазуы (jinwen) тұсындағы таңбалардың кейбірі мағына, пішіні жағынан ежелгі Египет, Шумер жазуларына ұқсас пиктографиялық және идиограммалық жазу екенін, алғашқы адамдардың барлығы дерлік мағынаны нақты заттың сұлбасын сызу арқылы, бір-біріне ұқсайтын немесе жақын келетін бейнелі жазумен (пиктографиялық жазу) білдіргенін білеміз.

Жазу жүйесі таңбалардың жиынтығынан құралған. Ол таңбалар тұтас хабарды, не сөзді, не буынды, не дыбысты белгілейді. Әр таңбаның графикалық формасы, белгілі бір мағынасы болады. Адамзат тарихындағы ең ежелгі жазу ол - пиктографиялық жазу. Зерттеушілер жазудың бұл түрі неолит дәуірінде пайда болған деп есептейді. Мұнда хабарлануға тиісті оқиғаға қатысты заттардың суреті салынады. Суретін салуға болмайтын абстракт ұғымдарды беру үшін басқа заттардың суреті қолданылған. Мысалы, махаббаты – сызықшамен қосылған екі жүректің, достық –ұстасқан екі қолдың, соғыс – садақ оғының суретімен белгіленген. Ең ежелгі жазудың және бір түрі – идеографиялық жазу. Онда жекелеген сөздерді, морфемаларды сурет арқылы немесе шартты таңбалар арқылы белгілейді. Онда әр сөздің де тұрақты графикалық таңбасы, әр таң-

баның меншікті мағынасы болады. Идеографиялық жазудың бір түрі – иероглиф жазуы. Қазіргі қытай жазуы буындық идеографиялық жазуға жатады.

Жалпы дүние болмысының пішіні мен мәні адамзат үшін ортақ болғандықтан адамдардың оны бейнелеп жазуында ұқсастықтар болуы сөзсіз. Ал жоғарыда сөз болып отырған қытайдың Чин дәуіріндегі және одан бұрынғы жазулары, негізінен пішіні мен оқылуы әркелкі болған, тек хан дәуірінде (б.з.д 202 жылдан б.з 220 жылға дейін) ғана бірлікке келтірілген пиктографиялық және идиограммалық жазу болатын.

Қазірге дейін белгілі болған ғұн жазуының таңбалары [12. https://kknews.cc/history/6qakz6m.html]. (匈奴文字：早期北亚草原上的文明曙光)

Ескі түркі жазуы Ғұн жазуының заңды жалғасы ма? Бұл ғылымда дәлелдейтін тұстары көп күрделі тақырыптардың бірі.

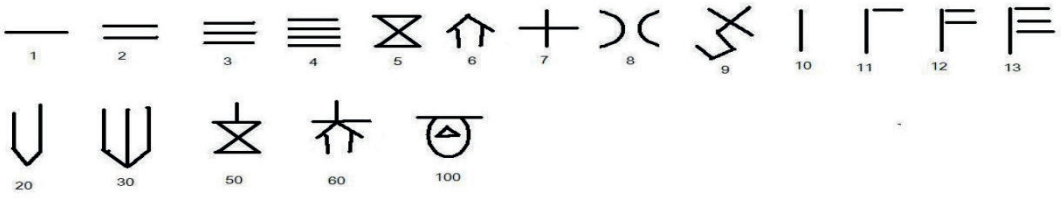
Көне түркі жазуларындағы кейбір таңбалардың мағына білдіретіндігі туралы түркітанушылар бұрыннан айтып келеді. О.Сүлейменов орхон-енисей жазуларында біраз иероглиф әріп (буква-иероглиф) сақталған дейді [О.Сүлейменов. 1998, с.313].

Түркілердің жазуы туралы ең алғашқы дерек қытайдың «Жоу патшалығы тарихы. Түркілер шежіресі» мен «Солтүстік патшалықтар тарихы. Ху лүй Чияңжүйдың өмір баянында» айтылған. Алдыңғысында:

«жазуы Хулардың (ху - деп түркілер айтылып отыр - Қ.Ғ.) жазуына ұқсайды» десе, соңғысында: «Дай жерінде туған (Дай - қазіргі ҚХР-дың Шанши өлкесіндегі ежелгі елді мекен аты - Қ.Ғ.) Ли Шычиң төрт тіл білетін танымал адам болған... Патша Ли Шычиңге будда номдарын түрік тіліне аудартып, түркі қағанына жібергізді. Орда хатшысы Ли Дилиңға алғы сөз жаздырды», - делінген. [14. Жуңго тарихнамаларындағы қазаққа қатысты деректер. 2-том. –2003, 86-89 бб] Бұл түркілердің Таспар қағаны тұсына (574-576 жылдарда) тура келеді.

Түркілердің көне руникалық жазулы ескерткіштері біз айтып отырған ғұндар заманынан 6-7 ғасыр кейін жазылған болса да, соған қарамастан, кейбір таңбалар оқылуы болмаса пішіні мен мағынасы жағынан 3000 жыл бұрын хатқа түскен ежелгі қытай жазуына сәйкес келеді. Мәселен: түркілердің көне руникалық жазуындағы «𐰺» таңбасы «oq»(оқ) деп оқылады, кәдімгі садақтың оғы (жебе) мағынасын береді, («оқ» деген сөздің ру, тайпа мағынасы кейін пайда болған) қытайдың ежелгі сауыт-сүйек жазуы (甲骨文 – б.з.д. 1300-1100 жылдардағы жазу) мен қола жазуындағы (金文) «оқ», «жебе» деген ұғым дәл осымен ұқсас ↑ түрінде таңбаланған. Қазіргі қытай тілінде жебені 矢 деп жазып, «shi» деп және 箭 деп жазып, «jian» деп те оқиды. Аталған иероглифтің қытай тілінде садақ оғы деген мағынасынан басқа ең қызығы «қасам беру, серт беру, сөзінен қайтпау» мағыналары бары көңіл аудартады. Бұл ежелгі сақ, ғұн түркі тектес көшпелілердің садақ жебесін ақбоз аттың қанына малып серт беретін дәстүрін еске түсіреді. Қытайларда мұндай салт-дәстүр мүлде болмаған. Аталған иероглифтің сонымен бірге алдыңғы мағынадан туындайтын «тура әділін айту», «айтылған сөз – атылған оқ» дегендей мағыналары бар. Сонда бұл эроглифтің яғни таңбаның иесі кім?

Ескі түркі жазуындағы « / » таңбасы «on» (он) деп оқылып, кәдімгі «он» деген сандық мағынаны да білдіреді. Ал ежелгі қытай жазуында тік сызық « | » дәл сондай «он» деген мағынаны білдірсе, қазіргі қытай тілінде «он» деген сөз 十 деп жазылып «shi» деп оқылады. Көне түркі руника жазуындағы «𐰴» таңбасы «lt, Alt» (лт, алт) деп оқылады, ягни сандық мәндегі «алты» дегенге жақын. Осыган жақын ежелгі қытай жазуындағы «𐰴» таңбасы кәдімгі «алты» ұғымын білдіреді; айырмашылығы сол, қытайша бұл таңбаның бұрыштары төмен қаратылған және қазіргі қытай тілінде «liu» деп оқылады.

(Ежелгі қытай жазуында сандардың жазылуы)

Сол сияқты руникадағы 𐰉 таңбасы «baś, bäś» деп оқылады, яғни түркі тілдеріндегі сандық мәнді білдіретін « бес, беш» дегенге жақын. Ежелгі қытай жазуында да «бес» деген сандық мәнді дәл осы пішінде таңбалаған, қазіргі қытай тілінде оны 五 деп жазып, « wu » деп оқиды т.с.с.

Бұған қарап қытай жазуы мен көне түркі жазуының шығу төркіні бір екен деген түсінік тумайды, себебі көне түркі жазуларындағы таңбалардың көбі қытайдың ежелгі жазуларына сәйкес келе бермейді. Сонымен бірге оқылуы да өзгеше. Десе де, көріп отырғанымыздай, ондағы кейбір таңбалардың пішіні мен мағынасы, дыбысталуы түркі тіліндегімен еш өзгеріссіз, дәл келіп отыр. Осыдан 3100 жыл бұрын жазылған қытай иероглифтерінің ғұн-түркі жазуларымен сәйкес келуі кездейсоқтық болмаса керек.

Түркілердің руникалық жазуының шығу тегі әлі күнге дейін зерттеушілер үшін жұмбақ болып келеді. Түркітанушылардың біразы осы жазуды алғаш оқыған В.Томсеннің көне түркі руникалық жазуы арамей

(Арамей-соғды) жазуының әсерінен шыққан деген пікірін жақтайды. Екінші біреулері бұл ешбір бөгде жазудың ықпалынсыз-ақ, өз алдына қалыптасқан жазу деп қарайды. Соңғы кездері оны көне грек (және финикий) жазуымен негіздес деген пікір де айтылып жүр. Десе де осылардың ішінде әйгілі түрколог Тала Текин бастаған ғалымдардың көне түркі жазуының өзіндік шығу төркіні бар [Т.Текін. 1968, РР. 25-29.] деген пікірін орынды деуге болатындай. Біз де көне түркі жазуы ең алғаш түркілердің пиктографиялық, идиографиялық жазулары негізінде әліппелік жазу болып өзінше қалыптасқан түркілердің төл жазуы деп қараймыз. Мұнда бір таңба – бір буын болып келетін жағдайлар да сақталған. Яғни буындық-мағыналық жазудың ерекшеліктері біршама анық көрінеді. Бұған төменде келтірілген фактілер дәлел бола алады. Мәселен, Томсен: 𐰃 таңбасын дыбыстық ерекшелігі мен мәніне қарай (үй) яғни **ай**, 𐰇 таңбасын **оқ** (садақ оғы, жебе) деп оқыды. Осы бойынша кейбір таңбаларды, дыбысталуы мен мағынасына қарай, төмендегідей оқып, мағынасын ашуға болатын сияқты:

𐰀 – ягни «ау» (бұттың арасы);

𐰍 – as, is, s, яғни «ыс» (түтін);

𐰴 – aś, äś, ś, яғни «ас» (көтерілу, асу, биікке шығу) – ағаштың бұтағына, таудың басына шығу.

𐰣 – uz, uz, az, az яғни «үз» (қисық ағашты, затты ортасынан үзу, кесу);

𐰚 – är, or, r яғни «әр» еркек адам; Қытай тілінде 人 ren (рын) деп оқылып адам дегенді білдіреді.

𐰋 – ad, da, d, яғни көне түркіше «ad» - айрылу. Мысалы: көне түркі тілінде adril - айрылу, бөліну, adin - басқа, «езге, бөтен» (екі заттың не адамның бір бірінен бөлек тұруы).

𐰴 – иč, ač, ic, c, яғни «ұш» таңба ұшып бара жатқан құстың қанатына ұқсайды. Көне түркі тілінде «ұш», « қанат» дегенмен бірге, «ұшу» деген мағынаны білдіреді.

𐰋 –, яғни м, ам, ен – адамдардың жыныс мүшесі.

𐰆 – үй, äу, у, яғни көне түркі тіліндегі үй, үйg, үйk «қауырсын», «жүн» деген ұғымды білдіреді.

𐰞 – al, l яғни іліп ал (қолыңмен іліп ал) деген бейнелік ұғымдардан келіп шыққан т.с.с. Демек ежелгі түркі жазуында буындық-мағыналық жазудың ерекшеліктері анық сақталған деуге негіз бар.

Кезінде сөз бен таңбаның бөлінбес бір тұлға болғаны анық. Бұл мәселеде О.Сүлейменовтің мына айтқаны аса маңызды: «жазу деген не? - деген сауалды менің өзіме өзім қойғым келеді. Жазу – сезім мен ақыл-ойды мезгіл мен кеңістік ішінде арқалап жүретін құрал. Ал тіл ше? Ауызша жазу. Өнер ше? Бейнелі жазу.

Қыш мен тасқа түскен суретті таңбалаған көне заман мүсіншілері дер едім. Қолдан жасалған әрбір зат – кәдеге асқан символ. Заттың атауы – таңбаның атауы.

Біз жазуды, тілді, өнерді жіктеп, бөлек-бөлек алып қараймыз да, оларды анықтай алмай қор болып жатамыз. Ақиқат солардың тұтастығында, оларды тұтас алғанда ғана ұғуға болады. Тіл маманы палеограф, білімдар тарихшы, өнертанушы болуы шарт. Сонда ғана сол сөзге шындап жақындай алады.

Сөз бен таңба жақында ғана ажырасты... Шумердің, Мысырдың, Аккадтың, Ассирияның және басқа елдердің ұмытылған тілдерін өлі таңбалардан қалпына келтірген XIX ғасыр палеографтарының ерлігі, осы заман өркениетінің тарихы үшін баға жеткісіз зор жетістігі. Тірі ауызекі сөздіктер бойынша ұмытылған суретті әліпбиді қалпына келтірудің маңызы әсте кем емес. Мен әзірге көз жеткізе қоймас алыс болашақта сөздің пайда болуын жазбаша таңбамен байланыстырылып түсіндіретін этимологиялық сөздіктердің жарық көретініне имандай сенемін»,- дейді [О.Сүлейменов. 1998. с.313].

XIX ғасыр соңында Томсен көне түркі руника жазуын оқып, дыбыстық заңдылығын ашып берді. Ал жазу таңбасының шығу төркініне шын мәнінде қазірге дейін әлі ешкім жете қойған жоқ. Руника жазуына ұқсайтын күміс тостаған мен таяқшаға жазылған б.з.д. V ғасырда жазылған ежелгі сақ моласынан табылған жазулар туралы да соны айтуға болады. Бұл жазулар қазірге құпия күйінде қалып отыр. Жазудың шын мәні мен заңдылығы толықтай табылмағандықтан әркім әрқалай оқып жүр.

Қорыта айтқанда, түркі тілі – ғұн тілінің заңды жалғасы, ал ескі түркі жазуы – ғұн жазуының заңды жалғасы деуге негіз бар. Ғұн заманы мен түркі жазулы ескерткіштер арасы алты, жеті ғасыр болғанымен, ғұндардың пиктографиялық, идеографиялық жазуының кейбір таңбалық мағыналары мен пішіндері, үлгілері көне түркі

жазуында сақталып, жеке сөздермен бірге бізге дейін жетті деуге болады. Десе де мәселені әлі де анықтап көз жеткізе түсу үшін, тарих, археология, тіл білімі т.б. салаларды ұштастырған ауқымды зерттеулер қажет.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1.Жуңго тарихнамаларындағы қазаққа қатысты деректер. 1-том. – Пекин: «Ұлттар баспасы», 1998. – 69 б

2. УаңЖуңхан. Қытайдағы ұлттардың тарихы. – Пекин:«Ұлттар баспасы» 1994. – 235 б.

3.Жуңго тарихнамаларындағы қазаққа қатысты деректер. 1-том. – Пекин: «Ұлттар баспасы», 1998. – 450 б

4.Жуңго тарихнамаларындағы қазаққа қатысты деректер. 1-том. – Пекин: «Ұлттар баспасы», 1998. – 609 бб

5.Жуңго тарихнамаларындағы қазаққа қатысты деректер. 1-том. – Пекин: «Ұлттар баспасы», 1998. – 253 б

6. https://kknews.cc/history/6qakz6m.html

7. Шиаң Ииңже (қатарлылар): Ортаазия көшпелілер мәдениеті. ҚХР, Жыжиаң халық баспасы, 1994, 61-62-66.

8. Дуан Лиянчин. Диңлиңдер, Қаңқылдар және Түралар. Шыңжаң Халық баспасы, 1996,1 том, 398 б.

9. Қаржаубай Сартқожаұлы. Хунну жазуы. // «Әлем». Альманах. 1. – Алматы, 1991, – 455-456 бб.

10. Марғұлан Ә. Тамғалы тас жазуы. Қазақ тарихынан. – Алматы, 1977.

11. Лин Ган. Ғұн тарихы. Ішкі монгол көкхот баспасы, 1979. –50 б.

12. https://kknews.cc/history/6qakz6m.html

13. О.Сүлейменов. Язык письма. – Алматы-Рим, 1998. – 313 с.

14. Жуңго тарихнамаларындағы қазаққа қатысты деректер. 2-том. –Пекин: «Ұлттар баспасы», 2003. – 86-89 бб

15. Т.Текін. A. Grammar of Orkhon Turkic, Indiana university, 1968, PP.
–25-29.

16. О.Сүлейменов. Азия. – Алматы, 1992. – 284-285 бб.

Дюсетаева Римма Беркалиевна
магистрантка 1 курса
по специальности 7М01705 - Иностранный язык: Два иностранных языка
КазНацЖенПУ

Карабаева Камиля Жумартовна
старший преподаватель, доктор философии Ph.D
кафедры методики преподавания иностранных языков
КазНацЖенПУ

МОДЕЛИРОВАНИЕ СОЦИОКУЛЬТУРНОГО ОБЩЕНИЯ У СТУДЕНТОВ ЯЗЫКОВОГО ВУЗА

Түйін. Бұл мақалада білім беру өнімінің әлеуметтік-мәдени құзіреттілік болып табылатын проблемалық-жобалық тәсілінің мәні талқыланады. Бұл мақаланың мақсаты - жоғары оқу орнында студенттердің бойында әлеуметтік-мәдени құзыреттілікті қалыптастырудың мәнін негіздеу. Шетел тілін оқытуда әлеуметтік-мәдени құзіреттілікті қалыптастыруы жобалық технологиясы арқылы қарастырылады. Өз кезегінде жобалық технология - web-quest (WebQuest) - студенттердің тәуелсіздік, бастамашылық, шығармашылық сияқты жеке қасиеттерін дамытуға ықпал етеді.

Түйінді сөздер: әлеуметтік-мәдени құзыреттілік, проблемалық-жобалық тәсіл, жобалық технология, WebQuest.

Резюме. В данной статье рассматривается сущность проблемно-проектного подхода, образовательным продуктом которого является социокультурная компетенция. Целью данной статьи является обоснование сущности формирования социокультурной компетенции у студентов в высшем учебном заведении. Формирование социокультурной компетенции в иноязычном образовании рассматривается посредством проектной технологии. В свою очередь, проектная технология - веб-квест (WebQuest) - содействует развитию таких личностных качеств обучающихся, как самостоятельность, инициативность, способность к творчеству.

Ключевые слова: социокультурная компетенция, проблемно-проектный подход, проектная технология, WebQuest.

Summary. This article discusses the essence of the problem- project approach, the educational product of which is sociocultural competence. The purpose of this article is to substantiate the essence of the formation of sociocultural competence among students in a higher educational institution. And the formation of sociocultural competence in foreign language education is considered through project technology. In turn, the project technology - the web quest (WebQuest) - contributes to the development of such personal qualities of students as independence, initiative and creativity.

Keywords: sociocultural competence, problem-project approach, project technology, WebQuest.

Язык и культура являются важнейшим аспектом в процессе изучения иностранного языка. Изучение иностранного языка на межкультурном уровне является невозможным без знания культуры другого народа. Соответственно, изучение языка не может быть полноценным без изучения культуры изучаемого языка. Как отмечает Д.Б.Шаяхметова, культурный концепт играет роль посредника между культурой и человеком, реализуясь в языке, являющимся средой, в которой происходит понятийная репрезентация общекультурных концептов [Шаяхметова Д.Б., 2016, с.75]. И в тоже время, нужно знать культуру изучаемого языка, но и уметь преломлять полученные знания на практике. И в свою очередь, социокультурная компетенция играет одну из важнейших ролей в современном образовании. На данном этапе образования проблема формирования социокультурной компетенции стала актуальной, и оно было предопределено многочисленными социальными трансформациями в современном в мире. Данная компетенция формируется путем ознакомления обучающихся с национально-культурной спецификой речевого поведения, обычаями, правилами, социальными условностями, социальными стереотипами, страноведческими знаниями. Значение слова «компетенция» означает целостный результат владения содержанием образовательного процесса, который выражается в готовности учащихся применять полученные знания, навыки и умения.

А социокультурная компетенция подразумевает знание учащихся о национально-культурных особенностях социального и речевого поведения носителей языка: их обычаев, этикета, социальных стереотипов, истории и культуры, а также применением данными знаниями в процессе общения. Как отмечает российский исследователь А.Н.Щукин, формирование такой компетенции на занятиях по языку проводится в контексте диалога культур с учетом различий в социокультурном восприятии мира и, в конечном счете, способствует достижению межкуль-

турного понимания между людьми и становлению «вторичной языковой личности» [Щукин А.Н. 2010]. По мнению С.С.Кунанбаевой, компетенция – это качество личности (вернее совокупность качеств), которое предполагает владение, овладение студентом соответствующими компетенциями, включающими его личностное отношение к предмету деятельности, формирующими минимальный опыт деятельности в заданной сфере, - который в дальнейшем совершенствуется и доводится до уровня компетентности в ходе профессиональной деятельности [Кунанбаева С.С., 2005, с.117]. Согласно словарю методических терминов, социокультурная компетенция (англ. sociocultural competence) — это совокупность знаний о стране изучаемого языка, национально-культурных особенностях социального и речевого поведения носителей языка и способность пользоваться такими знаниями в процессе общения, следуя обычаям, правилам поведения, нормам этикета, социальным условиям и стереотипам поведения носителей языка [Э. Г. Азимов, А. Н. Щукин., 2009].

Согласно С.С.Кунанбаевой, социокультурная компетенция – это компетенция, формирующая у языковой личности «вторичное когнитивное сознание» как концепт и образ мира другого лингвосоциума, а также формирующая в его когнитивной системе «вторичные конструкции – знания», соотносящиеся со знанием о мире и языке «инофона» [Кунанбаева С.С. 2005, с.110]. Таким образом, социокультурная компетенция предусматривает знание о том, что язык может быть механизмом передачи культурного опыта страны, отражением исторических изменений, а также знание норм речевого поведения в зависимости от коммуникативной ситуации, понимание лексику в текстах разных стилей и понимать их значение. Н.А.Саланович считает, что сочетание изучения языка со страноведением создает бесценную мотивацию учащихся к обучению, а также позволяет решить все 4 задачи современного обучения в школе. Учащие узнают о культуре, истории и традициях определенной страны, используя языковые средства в процессе коммуникации на уроках [Саланович Н. А, 1999, с.18]. В свою очередь, иностранный исследователь Анузиэнэ Лева (Anuziene Leva) отмечает, что социокультурная компетенция рассматривается как возможность применять мультикультурные знания, навыки и ценности в процессе межкультурного общения в определенных конкретных жизненных ситуациях с целью обеспечения терпимости по отношению к другим людям [Анузиэнэ Лева, 2015]. Отечественные исследователи, Ж.М.Култанова и Ж.А.Есказинова рассматривают социокультурную компетенцию как формирование навыков представления родной культуры и культуры иностранного языка в межкультурном общении, усвоение национально-культурного компонента в изучении иностранного языка как базового состояние приобщения студентов к культуре страны изучаемого языка [Култанова Ж.М.,.Есказинова Ж.А, 2015]. Как отмечает Т.И.Бекаревич, формирование социокультурных знаний и умений означает расширение объема лингвострановедческих и страноведческих знаний за счет новой тематики и проблематики речевого общения с учетом специфики выбранного профиля; углубление знаний о стране или странах изучаемого языка, их науке и культуре, исторических и современных реалиях, общественных деятелях, месте этих стран в мировом обществе, мировой культуре, взаимоотношениях с нашей страной; расширение объема лингвистических и культуроведческих знаний, навыков и умений, связанных с адекватным использованием языковых средств и правил речевого и неречевого поведения в соответствии с нормами, принятыми в стране изучаемого языка [Бекаревич, Т.И., 2011].

Таким образом, социокультурная компетенция - комплекс знаний о реалиях страны изучаемого языка, национальных, культурных особенностях данной страны, и умение применять данные знания на практике. Компонентами социокультурной компетенции являются: социокультурные знания (владение информацией о стране изучаемого языка, духовных ценностях, обычаях и культурных традициях, особенностях национального менталитета); опыт общения (выбор уместного стиля общения, правильная трактовка явлений иноязычной культуры); эмоционально-вовлеченное отношение к фактам иноязычной культуры (в том числе способность разрешать конфликты, возникающие при общении); владение способами применения языка, правильное употребление социально маркированных языковых единиц [URL:https://lingvister.ru/slovar/sotsiokulturnaya-kompetentsiya]. Механизмом формирования социокультурной компетенции является наш проблемно-проектный подход. Проблемный подход базирован на приобретений новых знаний обучающимися и в развитии их речевых умении с помощью решения теоретических и практических проблем, а также при выполнении проблемных задании в создаваемых преподавателем.

Как отмечает российский исследователь И.А. Зимняя, проектный подход рассматривается, когда личность «выступает в качестве субъекта деятельности и формируется в деятельности в общении с другими людьми сам определяет характер и особенность протекания этих процессов» [Зимняя И.А., 1991]. Как отмечает российский исследователь В.Ф.Аитов в своей работе «Проблемно-проектный подход к формированию иноязычной профессиональной компетентности студентов отмечает, что данный подход мы определяем, как стратегически ведущей, доминирующей идеей

обучения, служащей основой организации процесса иноязычного образования, в котором все участники, являясь субъектами познавательного процесса, совершают самостоятельный целенаправленный, продуктивный поиск, переработку и актуализацию знаний в процессе выполнения иноязычных заданий различной степени сложности [Аитов В.Ф., 2007, с.22].

Механизмом формирования социокультурной компетенции является наша проектная технология. Салханова Ж.Х и Ибраева Д.С., отмечают, что распространение понятия технологии в образовании имеет философские концептуальные основания, и, как известно, вначале это было связано с внедрением в учебный процесс технических средств обучения. Впоследствии сфера технологизации расширилась и стала означать альтернативный традиционному обучению инновационный подход [Салханова Ж.Х. Ибраева Д.С., 2019, с.117]. Ф.И.Смаилова и Г.Н.Досжанова отмечают, что современные педагогические технологии, такие, как обучение в сотрудничестве, проектная методика, использование новых информационных технологий, интернет – ресурсов, помогают реализовать личностно–ориентированный подход в обучении, обеспечивают индивидуализацию и дифференциацию обучения с учетом способностей студентов, их уровня обученности, склонностей [Смаилова Ф.И. и Досжанова Г.Н., 2019, с.106]. Отечественные исследователи Н.В.Кормилина и Н.Ю.Шугаева отмечают, что проектная технология ориентирована, в первую очередь, на развитие самостоятельности обучающихся, их интеллектуальной, познавательной и творческой активности; во-вторых, она позволяет выстроить учебный процесс в соответствии с принципами компетентностного подхода [Кормилина Н.В., Шугаева Н.Ю., 2016, с.85].

Российский исследователь О.Ю.Чирейкина отмечает, что основная цель проектной технологии – стимулировать студентов к самостоятельному получению знаний, приобретению умений и навыков выполнения определенных профессиональных задач. При этом требуется интеграция знаний из различных предметных областей, умение прогнозировать результаты и возможные последствия принятых решений [Чирейкина О.Ю., 2017]. Соответственно, данная технология позволяет соединить теоретические знания студентов с практическим процессом их применения. Соответственно, проектная технология позволяет в ходе решения какой-либо проблемы объединить знания студентов и применять данные знания на практике. Одной из форм проектной деятельности является вебквест. Веб-квест (WebQuest) – это проблемное комплексное задание, для выполнения которого используются информационные ресурсы глобальной сети Интернет, с обязательным включением элементов ролевой игры [URL:http://en.wikipedia.org/wiki/WebQuest].

Иными словами, обучающимся дается задание найти материал в Интернете по конкретной теме, проанализировать его и решить обозначенную проблему. Ссылки на источники предлагаются преподавателем, либо студенты находят их самостоятельно, используя поисковые системы. По завершении квеста студенты, работая в группе, представляют вебстраницу, созданную по обозначенному вопросу самостоятельно, либо другие творческие работы в электронной, печатной или устной форме, такие как презентация по дискутируемой проблеме, коллаж, защита плаката, написание эссе, репортаж, интервью, токшоу. Берни Додж, профессор Университета Сан-Диего (США), являясь одним из разработчиков данной формы учебной деятельности, выделяет следующие виды заданий: пересказ (выражение понимания в новом формате); разработка плана будущего проекта на основе полученных данных; создание виртуальной выставки; создание видеоролика; изобретение капсулы культуры; проведение журналистского расследования по обозначенной проблеме с объективным выражением информации; достижение консенсуса (обоснование своей точки зрения и склонение на свою сторону оппонентов); написание компендиума (краткий справочник, резюме, конспект) [Берни Додж, 1996].

Л.М.Тахауова, выявляет преимущества веб-квеста, способствующих решению задач при изучении иностранного языка: обеспечивает автономность и самостоятельность учащихся; развивает коммуникативную компетенцию; дает возможность осуществить индивидуальный подход; мотивирует учащихся к применению языковых знаний и изучению нового языкового материала; позволяет использовать большое количество актуальной аутентичной информации; помогает организовать активную самостоятельную или групповую поисковую деятельность учащихся, которой они сами управляют; организует работу над любой темой в форме целенаправленного исследования, как в течение нескольких часов, так и нескольких недель; способствует принятию самостоятельных решений; развивает критическое мышление, тренирует мыслительные способности [Тахауова Л.М., 2018].

Соответственно, веб-квест – это учебно-познавательная деятельность в иноязычном образовании, целью которой является приобретение общего результата по решению конкретной проблемы с использованием интернет ресурсов. Таким образом, в данной статье мы рассмотрели формирование социокультурной компетенции и сущность проблемно-проектного подхода. В свою очередь, рассмотрели формирование социокультурной компетенции в иноязычном образовании посредством проектной технологии. Обосновали сущность проектной технологии - веб-квест в иноязычном образовании.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Шаяхметова Д.Б. Концептуальные основы формирования поликультурной языковой личности в процессе иноязычного образования // Вестник КазНПУ имени Абая, Серия «Педагогические науки», №4 (52), 2016 г. - с.75, 314

2. Щукин А.Н. Обучение иностранным языкам: Теория и практика: учебное пособие для преподавателей и студентов / А.Н. Щукин. – 4-е изд. – М.: Филоматис: Изд-во «Омега-Л», 2010. – 480 с. // Электронный ресурс// https://www.expeducation.ru/ru/article/view?id=6111

3. Кунанбаева С.С. Современное иноязычное образование: методология и теории / Алматы, 2005. - 110, 262 С.

4.Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам). — М.: Издательство ИКАР. Э. Г. Азимов, А. Н. Щукин. 2009. // Электронный ресурс// http://methodological_terms.academic.ru/]

5. Саланович Н. А. Обучение чтению аутентичных текстов лингвострановедческого содержания // Иностранные языки в школе. – 1999. – № 1. – С. 18.

6. Anuziene Leva. The structure of socio-cultural competence (self) development // Karalius Mindaugas Vocational Training Centre, Kaunas, Lithuania Vocational training: research and realities, Vol. 26, No. 1, 2015 https://www.researchgate.net/publication/287110748_The_Structure_Of_Socio-Cultural_Competence_Self_Development

7. Култанова Ж.М.,.Есказинова Ж.А. Development of students' socio-cultural competence studying at specialized foreign language secondary schools // BULLETIN OF THE KARAGANDA UNIVERSITY // Караганда, 2015 https://articlekz.com/en/article/14603

8. Бекаревич, Т. И. Формирование социокультурной компетенции на начальной ступени обучения (на примере английских пословиц и поговорок) // Электронный // Молодой ученый. — 2011. — № 11 (34). С. 147-151.

9. Электронный ресурс: https://lingvister.ru/slovar/sotsiokulturnaya-kompetentsiya

10. Зимняя И.А. Проектная методика обучения английскому языку// Иностранные языки в школе. 1991. №3. с. 91

11. Аитов В.Ф. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора педагогических наук. Санкт-Петербург 2007. С. 22 - 48 http://irbis.gnpbu.ru/Aref_2007/Aitov_V_F.pdf

12. Салханова Ж.Х. Ибраева Д.С. Технология обучения или технологический подход // Наука и жизнь Казахстана №4 Астана 2019 // с.117, 260 С.

13. Смаилова Ф.И. и Досжанова Г.Н. Современные технологии обучения иностранным языкам // Наука и жизнь Казахстана №4. Астана 2019 // с.106 - 260 С.

14. Кормилина Н.В., Шугаева Н.Ю.. Методология проектного обучения английскому языку на факультете иностранных языков. Вестник КарГУ. Караганда 2016 – 270 С.

15. Чирейкина О.Ю. Проектная технология на занятиях по иностранному языку как часть практико-ориентированного обучения в вузе // Филологические науки. Грамота, 2017. № 6(72): в 3-х ч. Ч. 1. С. 210-212. ISSN 1997-2911. www.gramota.net/materials/2/2017/6-1/

16. Википедия [Электронный ресурс]. URL:http://en.wikipedia.org/wiki/WebQuest

17. Dodge B. Active Learning on the Web. Department of Educational Technology 1996 // pedweb.sdsu.edu/people/bdodge/ Active/ActiveLearning.htm

18. Тахауова Л.М. Технология WEB-QUEST как способ реализации проектной деятельности на уроках английского языка, 2018 // https://cyberleninka.ru/article/n/tehnologiya-web-quest-kak-sposob-realizatsii-proektnoy-deyatelnosti-na-urokah-angliyskogo-yazyka/viewer

УДК 811.512.122’271(038)

Ермекова Тыныштық
Филология ғылымдарының докторы, профессор
Қазақ Ұлттық Қыздар Педагогикалық Университеті

Калиева Нургул
Аға оқытушы
Қазақ Ұлттық Қыздар Педагогикалық Университеті

ЛИНГВОКУЛЬТУРЕМАЛАР СӨЗДІГІН ТҮЗУДІҢ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

Түйін. Мақалада тіл мен мәдениеттің тоғысында пайда болған лингвомәдениеттану ғылымының негізгі бірлігі лингвокультуремаға берілген анықтамалар мен сөз, концепт, лингвокультурема арасындағы айырмашылық талданды. Лингвомәдениеттанымдық сөздіктер түзудің маңыздылығы айқындалып, бүгінгі таңда осы бағытта жарық көрген еңбектерге шолу жасалды. Қазақ тіліндегі лингвокультуремаларды анықтаудың жолдары көрсетіліп, лингвокультуремалар сөздігін құрудың алғышарттары жасалды.

Түйінді сөздер: лингвомәдениеттану, лингвокультурема, лингвокультурография, ұлттық менталитет, этнос.

Резюме. В статье анализируется языковая единица лингвокультурема, возникшая на стыке языка и культуры. Также рассматриваются грани между определениями «лингвокультурема», «слово» и «концепт». Была выявлена важность составления лингвокультурных словарей и сделан обзор работ, опубликованных в этой области на сегодняшний день. Показаны способы идентификации лингвокультурем на казахском языке, созданы предпосылки для создания словарей лингвокультурем.

Ключевые слова: лингвокультурология, лингвокультурема, лингвокультурография, национальный менталитет, этнос.

Summary. The linguistic unit of the linguocultureme that was emerged at the interface of language and culture is analyzed in the article. The borderline between the definitions as “linguocultureme”, “word”, and «concept” is also considered. The importance of compiling linguocultural dictionaries was identified and a review of the works published in this field to date was made. The methods of linguocultureme identification in Kazakh language are presented and the prerequisites for compiling dictionaries of linguocultureme have been created.

Keywords: cultural linguistics, linguocultureme, linguoculturography, national mentality, ethnos.

Кіріспе

Жылдар бойы тіл мен мәдениеттің арақатынасына бағытталған ғылыми зерттеулер жүргізіліп келді, ал қазіргі антропоөзектік парадигма салтанат құрған кезеңде тіл мен мәдениеттің арақатынасы таным тұрғысынан тереңірек зерттелуді талап етіп, тіл біліміне жаңа серпін әкелді. Яғни, тілді антропоөзектік парадигма аясында зерттеу нәтижесінде лингвистикада лингвомәдениеттану, когнитивтік лингвистика, психолингвистика, социолингвистика, этнолингвистика, этнопсихолингвистика сияқты жаңа бағыттар пайда болды.

Тіл мен мәдениет – бір-бірінен ажырамайтын іргелі егіз ұғым. Тіл – мәдениеттің бір бөлшегі, нәтижесі, өмір сүру шарты. Сонымен қатар, тіл – мәдениет дамуының өзіндік бір түрі.

Ж. Манкеева: «Мәдениетті тілден бөліп қарауға болмайды. Себебі мәдениеттің көрінісі – тіл. Барлық мәдениет түрлері тіл арқылы кумулятивтік қызметтің негізінде ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіледі», – деп тұжырымдайды. [Манкеева Ж., 2008, 28 б.].

Кумулятивтік қызмет деп аталатын тілдің бұл қызметі қай халықтың болмасын жан дүниесі мен тарихынан, рухани және заттық мәдениетінен ақпар беретін қазыналы қойма іспеттес. Халқымыздың этностық, ұлттық мұрасы, рухы, тарихы, мәдениеті, негізінен тілде көрініс табатындықтан, төмендегі ұлт ардақтылары тілді ұлттың жаны, жан дүниесі, халық перзенті, адам жанының тілмашы деп бағалаған. Өйткені тілде халықтың рухани қасиеттерін білдіретін дүниетанымдық түсініктері белгіленіп сақталады [Ермекова Т.Н., Юсуп А. және т.б., 2015, 8 б.].

Кезінде алаш ардақтыларының тілге берген «Тіл – айна, оның ішіне бүтін халықтың тұрмысы түсіп тұрады» (Ғ.Қараш), «Тіл – жұрттың жаны» (Х. Досмұхаметұлы), «Тіл – халықтың перзенті, ол адамзаттың тарихымен тығыз байланысты» (М. Шоқай), «Тіл – адам жанының тілмашы» (М. Жұмабаев), «Ұлттың тілі – сол ұлттың жаны, жан дүниесі» (М. Әуезов), т.б. сипаттамалары европолық лингвистер берген анықтамалардан бағасы да, маңызы да кем емес, тіл табиғатын терең түсінуден туған пайымдаулар [Ермекова Т.Н., Юсуп А. және т.б., 2015, 8 б.].

Тіл мәдениеттің өн бойында қалыптасып, мәдениет дамуының алғышарты болып табылады, осылайша белгілі бір уақытта белгілі бір жерде өмір сүретін этнос мәдениетінің маңызды бөлі-

гін құрайды. Мәдениеттің басқа салаларына қарағанда тілдің өз ортасы бар. Белгілі бір тілде сөйлейтін кез келген этнос өздерін өзге топтардан сыртқы физиологиялық айырмашылықтарымен ерекшелеп тұратын адамзат қауымының белгілі бір нәсіліне жатады. Тіл мәдениеттен тыс өмір сүрмейді, яғни біздің өмір сүру салтымыздан хабар беретін тәжірибілігімізбен идеяларымызға тәуелді [Сепир. Э., 1999, 85 б.].

Тіл – ұлттық мәдениеттің көрінісі мен өмір сүруінің негізгі формасы». [Сепир. Э., 1999, 223 б.].

Тіл мен мәдениеттің арақатынасын зерттеп, тілдік санадағы көрінісін айқындап көрсететін тіл білімінің саласы лингвомәдениеттану. Ол тілдің негізгі қызметі – мәдениетті жасап, дамытып, сақтап және оны тарату құралы бола алатындығын көрсетеді.

Мәдениет тұрақты құбылыс емес, ол динамикалық үдеріс. Тіл де дәл солай үнемі даму үстінде.

Лингвомәдениеттану – лингвистика мен мәдениеттанудың тоғысында пайда болған және этнос мәдениетінің тілдегі көрінісін, сонымен қатар ұлттық мәдениеттегі тілдік көріністерді зерттеумен айналысатын тіл білімінің саласы.

Лингвомәдениеттану этнолингвистикамен де тығыз байланыста, өйткені этнолингвистиканың қарастыратын мәселесі этнос тіліндегі мағынасы көнерген сөздер, салт-дәстүр атауларының мағынасын ашып, сол атаудың астарындағы уәжін анықтап талдау.

Яғни, аталмыш ғылым саласы әлемнің этнолингвистикалық көрінісін, әлем бейнесін, тілдік сана мен тілдің мәдени-танымдық кеңістігінің ерекшеліктерін түсінумен байланысты мәселелерді зерттейді. Ал, лингвомәдениеттанудың зерттеу нысаны мәдени фактілерді тілде бейнелеу болып табылады.

Дегенмен де, ғылымның аталмыш екі саласы тығыз байланыста болғанымен қызметіне қарай, зерттеу әдістері арқылы ерекшеленеді деп пайымдаймыз.

В.Н. Телия лингвомәдениеттануды «этнолингвистиканың бір бөлігі» деп санайды.

В.В. Воробьев «Этнолингвистика (лингвомәдениеттану сияқты) этностың түрмыстық және мәдени ерекшеліктерін, олардың шығу тарихын, таралуы мен тарихи-мәдени қарым-қатынасын зерттейтін, этнографиямен (этнология) шекаралас кешенді ғылым»- деп есептейді. [Воробьев В.В., 1994, 34 б.].

Лингвомәдениеттану-этнолингвистиканың тіл мен мәдениеттің синхрондық өзара әрекеттесуін зерттеу мен сипаттауға арналған бөлігі» деп қарастырады) [Воробьев В.В., 1994, 76 б.].

Этнолингвистиканың мақсаты – әлемнің этникалық, фольклорлық бейнесіне қол жеткізуге мүмкіндік беретін халықтық стереотиптерді анықтау, ал лингвомәдениеттанудың негізгі ұстанымы – тілді тасымалдаушылардың күнделікті сөйлеуінде әр түрлі дискурстар (әдеби, философиялық, діни және т.б.) және мәдени мәтіндер арқылы берілетін әлемнің күнделікті бейнесін қарастыру. Демек, лингвомәдениеттану - синхрондық зерттеу, ал этнолингвистика – диахрониялық зерттеу деп тұжырымдаймыз. [Воробьев В.В., 1994, 76 б.].

Фразеологизмдердің семантикалық, прагматикалық, лингвомәдениет-танымдық аспектілерін зерттеген ғалым – В.Н. Телия, егер тарихи фразеологизмдер этнолингвистиканың зерттеу нысаны болып табылса, қазіргі фразеологиялық жүйе – лингвомәдениеттанудың зерттеу нысандарының бірі, ол «бірінші кезекте жанды коммуникативтіктік үдерісті және сол үдеріс кезінде қолданылатын тілдік ақпараттың этнос менталитетімен байланысын синхронды қарастырады», – деп тұжырымдайды [Телия В.Н., 1996, 218 б.].

Ғалымдардың этнолингвистика мен лингвомәдениеттануға берген ғылыми тұжырымдары, пікірлері, дәлелдері арқылы осы екі саланың ұқсас жақтары мен айырмашылықтарын байқауымызға болады:

- этнолингвистика мен лингвомәдениеттану ғылымдары тілдік фактілерді мәдениеттану аспектісі негізінде халықтың рухани, материалдық мәдениетін зерттейді;

- этнолингвистика мен лингвомәдениеттану тарих, этнография ғылымдарымен тығыз байланысты, өйткені осы пәндердің деректерінсіз мәдениетті тану мүмкін емес;

- этнолингвистика мен лингвомәдениеттануға ортақ нысан – ұлт, этнос, тұлға, менталдық, дүниетаным;

- этнолингвистика – көне дүниелерді қарастырса, лингвомәдениеттану халықтың өткені мен бүгінін қазіргі күн тұрғысынан қарастырады;

- тіл – қоғамдық құбылыс, ал мәдениет – адамзат баласының жемісті еңбегі, демек, тіл, мәдениет – ғасыр тарихы;

- этнолингвистика, лингвомәдениеттану ғылымдары сол халықтың мәдени өмірін туыстас халықтардың этнографиялық мәдениетімен байланыстыра қарастырады және т.б. [Ермекова Т.Н., Юсуп А. және т.б., 2015, 11 б.].

Лингвомәдениеттану – тілдік үдерісте ***рухани және заттық (материалдық) мәдениетті*** айқын көрсете алатын гуманитарлық пән.

Кез-келген этностың рухани және заттық (материалдық) мәдениеті, дүниетанымы, тыныс-тіршілігі, өмірлік қағидалары сөз байлығы арқылы аңғарылады. Себебі ақиқат дүниенің бейнесі сөз арқылы санаға еніп, ұғым болып қалыптасады. Лингвомәдениеттанудың тілдік санадағы көрінісі лингомәдениеттанымдық өрістер, яғни лингвокультуремалар (лингвомәдени бірліктер) және басқа да лингвомәдениеттанудың бірліктері арқылы бейнеленеді.

Ғалымдардың лингвокультуремаға берген анықтамаларын сараптай келе, лингвокультурема – тіл мен мәдени концептілердің өзара байла-

нысын зерттейтін тіл білімінің бір саласы болып табылатын лингвомәдениеттанудың бірлігі екендігіне көз жеткіздік. Лингвокультурема терминін тіл біліміне алғаш енгізген орыс ғалымы В.В. Воробьев лингвокультуреманы: «Лингвистикалық және экстралингвистикалық мазмұнның диалектикалық біртұтас бірлігі» ретінде түсінеді [Воробьев В.В., 1994, 12 б.].

Зерттеу

XX ғасырдың аяғында лингвомәдениеттану мәселелерін зерттеп, оның дербес бір ғылымның саласы ретінде танылуында Ю.С. Степанов, Н.Д. Арутюнова, В.Н. Телия, В.В. Воробьев басшылық еткен төрт лингвомәдениеттанымдық мектептің әсері мол болды.

Соңғы жылдары лингвомәдениеттану саласы қарқынды даму үстінде. В.И. Карасиктің пайымдауынша бұл бірқатар себептермен түсіндіріледі: әлемдік жедел жаһандану мәселелері; әртүрлі халықтардың мінез-құлқы мен қарым-қатынасының әмбебап және ерекше ерекшеліктерін ескеру қажеттілігі; гуманитарлық ғылымдардың дамуындағы объективті интегративті тенденция, пәнаралық білім салаларының (психология, әлеуметтану, этнография, мәдениеттану, саясаттану және т.б.) өкілдері алған нәтижелерді лингвистердің игеру қажеттілігі; тіл біліміндегі қолданбалы бағыттың дамуы. [Карасик В.И., 2001, 13 б.].

Аталмыш саланың күні бүгінге дейін 1) белгілі бір әлеуметтік топ лингвомәдениеті, 2) диахрониялық лингвомәдениеттану, 3) салыстырмалы, 4) салғастырмалы лингвомәдениеттану, 5) лингвомәдениеттанымдық лексикография сынды бірнеше бағыты қалыптасып, осы бағыттар аясында тың зерттеулер жүргізілуде.

Алайда, бүгінгі таңда жоғарыда аталған бағыттар бойынша зерттеулердің көшін лингвомәдениеттанымдық сөздіктер әзірлеу бағыты бастап келеді.

Яғни, филология мен мәдениеттің синтезі лингвистиканың жаңа бағыты лингвомәдениеттанудың тууына негіз болса, ал лексикографияда лингвокультурографияның тууына негіз болды.

Лингвомәдениеттану сияқты лингвокультурография да күрделі әрі кешенді бағыт (сала) болып табылады. Оған мәдени реалияларды, вербалды көріністерді, образдарды, ассоциативті байланыстарды қамтитын сөздіктер кіреді. Лингвомәдениеттанымдық сөздіктер арқылы ұлттық менталитетті айғақтайтын әртүрлі тілдік бірліктер, сонымен қатар ұлттық мәдени ерекшелікті сипаттайтын вербальды емес құралдар (ым-ишара, мимика, дене қимылдары) және мәдени концептілердің тілдегі репрезентациясы беріледі.

Соңғы жылдары жалпы лингвомәдениеттанымдық сөздіктер түзушілер осы бағытты әрі қарай тереңірек зерттей түсіп, ***арнайы сөздіктер*** жасауды қолға алған.

Бұл қатарды:

– Мәдени сөздіктер (Степанов Ю.С. Константы: словарь русской культуры: Изд. 3-е, испр. И доп. – М.: Академический Проект, 2004. – 992 с. Руднев В.П. Энциклопедический словарь культуры XX века. – М.: Аграф, 2001. – 608 с.);

– ***Тарихи-мәдени деректі түсіндірме сөздіктер*** (Елистратов В. С. Язык старой Москвы: Лингвоэнциклопедический словарь: Около 4000 единиц. – М.: Русские словари, 1997. – 704 с., Байбурин А., Беловинский Л., Конт Ф. Полузабытые слова и значения: словарь русской культуры XVIII–XIX вв. – Санкт-Петербург: Европейский Дом; москва: Знак, 2004. – 680 с.);

– ***Функционалды танымдық сөздіктер*** (Кильдибекова Т. А., Гафарова Г. В., Миргаязова Э. М., Юлдашева Д. А. Функционально-когнитивный словарь русского языка / Изд-е Башкирского университета. – Уфа, 2001. – 215 с.);

– ***Лингвоелтанымдық сөздіктер*** (Чернявская Т.Н., Борисенко В.И., Вьюнов Ю. А. и др. Лингвострановедческий словарь национальных реалий России – М., 1999. – 59 с.);

– **Соматикалық тіл сөздіктері** (Григорьева С. А., Григорьев Н.В., Крейдлин Г. Е. Словарь языка русских жестов. Москва – Вена: Языки русской культуры; Венский славистический альманах. – 2001. – 256 с.);

– ***Сөйлеу этикеті сөздіктері*** (Балакай А. Г. Словарь русского речевого этикета: 2-е изд., испр. и доп. – М .: АсТ-ПРЕсс, 2001. – 672 с.),

– ***Лингвомәдени концептілер сөздігі*** (Муллагалиева Л. К. Концепты русской культуры в межкультурной коммуникации: словарь / Элективный курс для 10–11 классов школ гуманитарного профиля. М.: Ладомир, 2006. – 234 с.);

–Фразеологизмдердің лингвомәдени сөздігі (Большой фразеологический словарь русского языка. Значение. Употребление. Культурологический комментарий / Отв. ред. д-р филол. наук В.Н. Телия. – М.: АсТ-ПРЕсс КНИГА, 2006. – 784 с. – (Фундаментальные словари).) толықтырады. [Зиновьева Е. И., 2016, 117 б.].

Байқағанымыздай лингвомәдениеттанымдық бағыттағы арнайы сөздіктер қатарын лингвокультуремалар сөздіктерімен толықтыру артықтық етпейді.

Жоғарыда аталған ингвомәдениттанымдық бағытта құрастырылған сөздіктер – ғылым кеңістігіне бет бұрған зерттеушілер мен білімгерлер үшін таптырмайтын қазына.

Біздің мақсатымыз – бастауыш сынып балаларына арналған лингвокультуремалар сөздігін түзудің алғышарттарын қарастыру.

Балаларға арналған лингокультуремалар сөздігін түзу арқылы біз не ұтамыз, келер ұрпақ үшін қандай пайдасы бар?

Қазақ халқы тарихтың талай белесінен өтсе де, мәдениеті мен тарихын, ұлттық құндылықта-

рын сақтап келе жатқан халықтардың бірі. Өскелең ұрпақтың пайына түсетін еншісі – ұлттық құндылықтарымызды сақтап, ұрпақтан-ұрпаққа қалтқысыз жеткізу.

Қазіргі жаһандану дәуірінде дәстүрлі мәдениетке деген қызуғушылық өкінішке орай әлсіреуде.

ҚР Тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында «Еліміз жаңа тарихи кезеңге аяқ басты. Мен жыл басындағы халыққа Жолдауымда Қазақстанның үшінші жаңғыруы басталғанын жариялядым, – дей келе, ... әжептәуір жаңғырған қоғамның өзінің тамыры тарихының тереңінен бастау алатын рухани коды болады. Жаңа тұрпатты жаңғырудың ең басты шарты – сол ұлттық кодыңды сақтай білу. Онсыз жаңғыру дегеніңіздің құр жаңғырыққа айналуы оп-оңай. Жаңғыру атаулы бұрынғыдай тарихи тәжірибе мен ұлттық дәстүрлерге шекеден қарамауға тиіс. Керісінше замана сынынан сүрінбей өткен озық дәстүрлерді табысты жаңғыртудың маңызды алғышарттарына айналдыра білуі қажет. Егер жаңғыру елдің ұлттық-рухани тамырынан нәр ала алмаса, ол адасуға бастайды. Мен халқымның тағылымы мол тарихы мен ықылым заманнан арқауы үзілмеген ұлттық салт-дәстүрлерін алдағы өркендеудің берік діңі ете отырып, әрбір қадамын нық басуын, болашаққа сеніммен бет алуын қалаймын» - деп болашақ ұрпаққа үндеу тастайды [https://www.inform.kz].

Тіл құдіреті арқылы ұрпақтан-ұрпаққа танылатын ұлттың рухани тарихы мен таным тәжірибесін сақтаған – тілдің сөздік қазынасы. Бұл қазынаның жинақталған, жүйеленген көрінісі – сөздіктер [http://anatili.kazgazeta.kz].

Лингвомәдени бірліктердің ұрпақ жадында сақталып, әрі қарай насихатталуы мақсатында, біз қазақ тіліндегі лингвокультуремаларды анықтап, жіктеп, топтап, мазмұнын ашуды, лингвомәдениеттанымдық талдау жүргізу арқылы қазақ тілін үйренуге ниетті талапкерлерге шұрайлы тілдің ерекшеліктерін лингокультуремалар сөздігі арқылы көрсетуді мақсат еттік.

Себебі лингвомәдениеттанымдық зерттеулер жүргізу нәтижесінде тілдегі мәдени мағыналарды ашып, сөздің мағыналық аясын кеңінен зерттеуге, тіл мен мәдениеттің сабақтастығын көрсетуге мүмкіндік туады. Осы орайда, қазақ тіліндегі лингвокультуремаларды анықтап, оларды бір сөздіктің аясына жинақтап, оқырманға ұсынудың маңыздылығы айқындала түседі.

Ұлттық құндылықтарымызды балаларымыздың бойына кіші жастан бастап сіңіру үшін лингвомәдениттанымдық сөздіктер мен энциклопедияларға қажеттілік пен сұраныс арта түсетіндігі мәлім.

Балаларға арналған лингвокультуремалар сөздігі бұл мектеп жасындағы жеткіншектердің лингвомәдени сауаттылығын арттыру үшін таптырмайтын құрал. Жалпы, лингвистикалық, лингвомәдениеттанымдық сөздіктермен жұмыс жасау баланың орфографиялық сауаттылығын арттырумен қатар, тіл байлығын дамытатын, сөздік қорын кеңейтетін тиімді құрал болып табылады.

Лингвокультуремалар сөздігі мәдени-тілдік ақпаратты ұсынудың ықшам түрі ғана емес, сонымен қатар халықтық дәстүрлерді сақтау тәсілдерінің бірі десек жаңылмаймыз.

Лингвокультуремалар сөздігінде тілдің лексикалық байлығы шоғырланады. Сөздіктер бізге әр сөзді өз жүйесінде ерекше микроәлем ретінде қарастыруға мүмкіндік береді, әлемнің тілдік бейнесі қалыптасады.

Қазақ лексикографиясын зерттеген М.Малбақов: «Сөздік түзу – адамзат қауымында жазу-сызу пайда болған кезден бері жалғасып келе жатқан көне дәстүрлердің бірі. Сонау байырғы, бұрынғы замандарда белгілі бір жүйе бойынша топталып, нақты ұғымдарды білдіретін нышандардан, белгілерден, сөздерден жасалған шағын тізімдер мен сөздікшелерден бастау алған сөздік түзу ісі-шын мәнінде адамзаттың даму жолын айғақтайтын куәлік жасау, рухани мәдениеттің жазба шежіресін жасау болып табылады» - деп тұжырымдайды. [Малбаков М., 2002, 5 б.].

Көк Түріктің ұрпағы, ұлы Тұран даласының иесі-қазақ халқы түркі халықтарының ішіндегі салт-дәстүрге бай, қонақжайлылығымен, өзіндік қайталанбас мәдениетімен ерекшеленетін халық. Қазақ лингвомәдениеті көнерген сөздер, фразеологизмдерден, қанатты сөздер, паремиялар, афоризмдерден тұратын кешенді лингвомәдени бірліктерге өте бай. Ата-бабалаларымыздың көшпенді өмір салты этнос мәдениетінде өзіндік ізін салып, бүгінгі ұрпағына өшпес мұра қалдыруға себепші болды.

Лингвокультуреманың тілдік табиғаты сөзге қарағанда құрылымының күрделілігімен ерекшеленеді, өйткені тілдік мағынасымен қатар мәдени мазмұны қатар жүреді.

Лингвокультуреманы концепттен айыратын негізгі ерекшелігі ол тілдік сана, менталитет, мәдени дәстүрлер мен құндылықтарды, әлемнің ұлттық немесе жеке бейнесін зерттеу мақсатында лингвистикалық тілдік бірлікке ендірілген мазмұн мен қатар мағынаны қарастыратындығында.

Лингвокультуремалар құрылымы жағынан лексемадан бастап, тұтас мәтінге дейінгі тілдік бірліктерді қамтиды [Воробьев В.В., 1994, 76 б.].

Яғни, ресми түрде лингвокультуремалар жай ғана сөздер (***бата, қонақжайлылық, шаңырақ,***); сөз тіркестері (***жеті қазына, жеті ата)***; мақал-мәтелдер (***Жеті атасын білген ұл, жеті жұрттың қамын жер, Бас жарылса, бөрік ішінде, қол сынса, жең ішінде.***), символдық мазмұнға ие өлең түрінде де кездеседі.

Мысалы: «Нағыз қазақ-қазақ емес, нағыз

қазақ-домбыра» (Қ. Мырзалиев). «Қазақ болып қалды мәңгі домбыра, домбыра боп қалса екен-ау әр қазақ» (С. Сейтман). [https://www.inform.kz]. Ақындарымыздың домбыраны дәл осылай дәріптеуінің өзі қазақпен бірге өмір сүріп келе жатқан ***«қоңыр үнді домбыраның»*** қасиетті ұғым екенін білдіреді. Домбыра қазақ халқының бірегей ұлттық музыкалық аспабы ғана емес, киелісі, символы іспетті. Домбыра ұлттық құндылықтарымызды, тіпті қазақтың дархан даласының кеңдігі мен әсемдігін, қуанышы мен қайғысын күмбірлеген әуезді қоңыр әуені арқылы жеткізушісі.

Жоғарыда біз лингвокультуремалардың тілдік санадағы көрінісіне шолу жасадық. Ал енді аталмыш бірліктің тілдегі функционалдық қызметі алуан түрлі болып келетіндігі өз алдына бөлек мәселе.

Ж.Б. Құрмамбаева лингвокультуремалардың (лингвомәдени бірліктің) негізгі қағидаттарын төмендегідей сараптап көрсетеді: а) метафоралық мағына қызметін атқаруы (он сегіз мың ғалам); ә) этномәдени ақпаратты білдіруі (атқа мінгесу); б) наным-сенім культіне негізделуі (құтты қонақ келсе қой егіз табады); діни-мифологиялық танымға негізделуі (екінті мезгілінде ұйықтамау); тәңірлік табыну культіне негізделуі (Жер – Жаратушының бірі). [Курмамбаева Ж.Б., 2020, 16 б.].

Лингвокультуремалардың берілу жолы мен тілдегі атқаратын қызметін бағдарлай отырып, бұл ақпараттардың лингвокультуремалар сөздігін түзу барысында көмекке келетіндігі күмән тудырмайды.

Лингвокультуремалар сөздігіне енетін ақпараттардың құрылымы мен мазмұны қандай болмақ?

Г.А. Кажигалиева лингвомәдени сөздіктерде лингвомәдени бірліктерді ұсынудың құрылымдық және мазмұндық ерекшеліктері оның тәрбиелік сипатымен анықталады және төмендегідей жүйе арқылы жүзеге асырылады деп тұжырымдайды: 1. Лингвомәдени бірліктің атауы (Заголовочная единица). 2. Этимологиялық анықтамасы, 3. Лингвомәдени бірліктің мағынасы: а) тілдік (лексикалық) мағынасы, қысқаша түсіндірілімі; б) мәдени мазмұны, сипаттамасы. 4. Иллюстрациялық материал: а) фразеологиялық бірліктер; б) паремиялар; в) қанатты сөздер мен афоризмдер. 5. Қосымша ақпарат. [http://www.rusnauka.com/CCN/Philologia/1_kazhigalieva.doc.htm].

Сөздікке енетін ұғымды атау мақсатында «заголовочная единица» терминін қолдануды ұсынған С.Е. Никитина, В.В. Морковкиннің пікірін М. Малбаков та қолдайды. Өйткені жоғарыда айтып өткеніміздей лингвомәдени бірліктің тілдегі көрінісі сөз, фразеологизм және т.б тілдік бірліктер арқылы бейнеленуі мүмкін.

Г.М. Ермоленконың пікірінше кез-келген этнос тілі ұлттық мәдени компонентті мағынаға ие тілдік бірліктерді қамтиды. Бұл тілдік бірліктердің қатарына фразеологизм, топонимдермен қатар тұрмыстық лексика да кіреді. Яғни ұлттық мәдени компонентті тілдік бірліктерді атау үшін лингвокультурема терминін пайдалануға болады, себебі бұл ұғымдар тіл мен мәдениеттің біртұтастығын атау сөз арқылы айқын көрсете алады [Ермоленко, Г.М., 2008, 87 б.].

Ғалымның пікірін қолдамауға еш негіз жоқ, сөзіміз дәйекті бола түсу үшін «Шаңырақ» ұғымының лингвомәдени төркінін қарастыра өтейік. Шаңырақ – көшпенді өмір салтын ұстанған қазақ халқының негізгі баспанасы болып табылатын киіз үйдің бір бөлігі. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде «киіз үйдің уықтарын біріктіріп ұстап тұратын күлдіреуіштері бар дөңгелек шеңбер» деген анықтама береді. Бұл – аталмыш ұғымға берілген түр-тұлғалық сипат. Сонымен қатар, *«туған үй», «отбасы», «отан»* мағыналарында да қарастырылады.

Ә. Қайдардың «шаңырақ» сөзін шаңырақ < шаң + (қ) ар + ақ тұлғасында талдай келе, шаң түбірінің мағынасы «жарыққа қарау» дегенді білдіретіндігін алға тартады. Сонымен, таңертең түндік ашылған соң, үй ішіндегілер шаңырақ арқылы ең бірінші жарық дүниенің нұры шашылған күн сәулесін көруіне байланысты «таңды көру» немесе «таң шапағына қарау» мағынасындағы екі сөздің (таң және қарау) бірігуінен шаңырақ сөзі осылай жасалса керек [http://anatili.kazgazeta.kz].

Жоғарыдағы авторлардың көзқарастары мен тұжырымдарын негізге ала отырып, лингвокультуремалар сөздігіне енетін ұғымдардың құрылымдық және мазмұндық ерекшеліктерін төмендегі ретте қарастыруды жөн көріп отырмыз:

1. Лингвомәдени бірлік атауы (Заголовочная единица).

Мысалы: Бата

2. Этимологиялық анықтамасы.

Мысалы: Бата –*«бәте», «нәте»* тұлғаларында да кездеседі. Құранның алғашқы сүресі «Фатихамен» байланысты. Араб тілінен аударғанда «Фатиха» алғыс айту мағынасын білдіреді.

3. Лингвомәдени бірліктің мағынасы.

а) тілдік (лексикалық) мағынасы (Ақ тілек, ізгі ниет, береке-молшылық, аман- саулық тілеп, жалбарыну. Алғыс айту.);

б) мәдени мазмұны (Бата қазақы ортада ерекше қасиетті саналады. Бата маңызды бір іске кіріскенде, басталған іс нәтижелі аяқталғанда өзіндік рәсімімен орындалатын тілек айтудың ерекше түрі. Батаны көбінесе елге сыйлы, жасы үлкен ақсақал жиналған көпшіліктің атынан үй иесіне немесе той, ас иесіне берген және батаны сондағы қауымға да арнаған. Ал жеке айтылған бата нақты бір адамға беріліп, оған игі тілектер тіленіп, жақсы сөздер айтылған. Бата айтыларда бата тілеуші адам немесе жамағат қос қолдап алақан жайып, «Әмин» деп ишарат білдіреді.

Сол кезде бата беруші әуезді де мәнерлі үнімен тақпақтатып бата береді. Бата аяқталғанда жиналған қауым бір ауыздан қуаттап «Әумин. Айтқаныңыз келсін!», – деп бет сипап, ырым қылады).

4. Иллюстрациялық материал.

а) фразеологиялық бірліктер (бата беру, бата алу, батаға кіру, бата қылу, бата бұзу, бата сұрау, батасы қабыл болу, бата оқыр);

б) паремиялар (Жаңбырменен жер көгерер, батамен ел көгерер. Атаңнан бота қалғанша, бата қалсын. Баталы сөз – балаға азық. Баталы құл арымас, батасыз құл жарымас. Алғыс алған жігіттің аты бәйгеден келеді.);

в) қанатты сөздер мен афоризмдер (***Тілекке*** (батаға) еңбек тірек болмаса, ойға омалып, қырдан аса алмайсың. Б. Момышұлы).

5. Қосымша ақпарат.

Бата үлгісі:

Әумин десең маған,
Бата берейін саған.
Алтыннан болсын жағаң,
Күмістен болсын тағаң.
Күрпілдесін сабаң...
Келелі түйең қаптаған,
Қаратауға сыймасын.
Ақтылы қойың адалдан
Алатауға сыймасын,
Көкалалы көп жылқың
Көкшетауға сыймасын,
Ұл мен қызың тең өсіп,
Ұлытауға сыймасын...
Жасың жетсін жүзге,
Желің кетсін құла түзге...
Құдайдың өзі сүйтіп оңдасын,
Бес жүз саулық қоздасын.
Сексен інген боталап,
Сегіз келін қомдасын.
Айдап келген жылқыңнан,
Алпыс айғыр азынасын,
Жиып келген түйеңнен,
Жетпіс інген боздасын
Өзіңнен байлық озбасын. [Нұрсан Әлімбай, 429 б.]

Қорытынды

Тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйіні – лингвокультурема лингвомәдениеттанудың бейнелеуші бірлігі ретінде белгі, тілдік мазмұн және мәдени мағына сияқты факторларды қамтитындығын дәлелдеді.

Лингвокультурема – коннотативті мағынаға ие құбылыс, сондықтан лингвомәдени бірліктің тууына себеп болған контексттің белсенділігі жойылмайынша оның өміршеңдігі жалғаспақ.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Манкеева Ж. Қазақ тіліндегі этномәдени атаулардың танымдық негіздері. – Алматы, «Жібек жолы» баспасы, 2008. – 356 б.
2. Ермекова Т.Н., Юсуп А. және т.б. Қызға қатысты тілдік бірліктердің этномәдени сипаты. Монография. – Алматы, 2015. - 365 бет.
3. Сепир. Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии. – Москва, 1999. – 404 с.
4. Воробьев В.В. Культурологическая парадигма русского языка. Теория описания языка и культуры во взаимодействии. – М.: Ин-т рус. яз. им. А.С. Пушкина, 1994. – 76 с.
5. Телия В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты. - М.: Языки русской культуры, 1996. - 288 с.].
6. Карасик В.И. О категориях лингвокультурологии // Языковая личность: проблемы коммуникативной деятельности: Сб. науч. тр. – Волгоград, 2001.
7. Зиновьева Е. И. Лингвокультурология: от теории к практи-ке. Учебник. – СПб.: СПбГУ; Нестор-История, 2016. – 182 с.
8. ҚР Тұңғыш Президенті - Елбасы Н.Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласы. https://www.inform.kz htm 3.08.2020
9. Малбаков М. Бір тілді түсіндірме сөздіктің құрылымдық негіздері. Алматы: «Ғылым» ғылыми баспа орталығы, 2002. - 368 бет
10. Воробьев В.В. Лингвокультурология Москва Издательство Российского университета дружбы народов 2006 - 112 ст.
11. https://www.inform.kz htm 1.08.2020.
12. Курмамбаева Ж.Б. Қазақ тіліндегі сан атауларының лингвомәдениеттанымдық негізі. Философия докторы (PhD) ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертация. Алматы, 2020. – 164 б.
13. Кажигалиева Г.А. О содержании и структуре лингвокультурных словарей в рамках обучения русскому языку как неродному (http://www.rusnauka.com/CCN/Philologia/1_kazhigalieva.doc.htm 3.08.2020.)
14. Ермоленко, Г.М. Продуктивные модели образования лингвокультурем тематической группы «одежда» (на материале русского и английского языков) // Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена. Аспирантские тетради: научный журнал: в 2 частях. – СПб., 2008. – Ч. I: Общественные и гуманитарные науки, №31 (69). – 87 с.
15. Айтбайұлы Ө., Манкеева Ж. Тіл қазынасы – елдік құндылық. http://anatili.kazgazeta.kz htm 3.08.2020.
16. Қазақтың этнографиялық категориялар, ұғымдар мен атауларының дәстүрлі жүйесі. Энциклопедия / ғылыми редакторы және жоба жетекшісі Нұрсан Әлімбай. – Алматы: DPS, 2011.1 том: А-Д-738 бет.

Есбулатова Зарина
магистрант
7М02302 – Переводческое дело
КазНПУ имени Абая
Алматы, Казахстан

LINGUO-CULTURAL FEATURES ANALYSIS OF THE WORKS OF ABAI IN LITERARY TRANSLATION INTO ENGLISH AND GERMAN

Түйін. Бұл мақалада Абай шығармаларын ағылшын және неміс тілдеріне аударудың тілдік және мәдени ерекшеліктері, олардың көркемдік ниеті мен философиялық мәні қарастырылады. Абай шығармаларында қазақ халқының мәдениеті мен өмірі бейнеленген. Осыған байланысты оның шығармаларының ағылшын және неміс тілдеріне көркем аудармасы - мәдениетаралық қарым-қатынас құралдарының бірі. Ағылшын және неміс тілдеріне көркем аударманың арқасында Абай шығармаларының негізгі мағынасы беріледі.

Түйінді сөздер: Абай, әдеби аударма, мәдениетаралық коммуникация, лингвистикалық және мәдени ерекшеліктер.

Резюме. В данной статье рассматриваются лингвокультурологические особенности перевода произведений Абая на английский и немецкий языки, их художественный замысел и философское значение. В произведениях Абая отражены культура и быт казахского народа. В связи с этим, художественный перевод его произведений на английский и немецкий языки является одним из средств межкультурной коммуникации. Благодаря художественному переводу на английский и немецкий языки передается основной смысл произведений Абая.

Ключевые слова: Абай, художественный перевод, межкультурная коммуникация, лингвокультурологические особенности.

Summary. The article examines the linguo-cultural features of Abai's works in English and German translations, their aesthetic concept and philosophical significance. The life and culture of the Kazakh people are reflected in Abai's poetry. Thereby, the literary translation of his works into English and German is one of the instruments of intercultural communication. The main point of Abai's works is transferred due to the English and German literary translations.

Key words: Abai, literary translation, intercultural communication, linguo-cultural features.

Introduction

The world community is developing along the path of expanding the interconnections and interdependence of various countries, nations and cultures. Many cultures differ from each other in their own history, traditions, language and religion. There is a necessity for intercultural communication. Therefore, there is a task of exploring the current issues of intercultural communication, namely the role of translation in the process of intercultural communication. Nowadays, there is a new milestone in intercultural relations between different nations. In 2020, there will be the 175th anniversary of Abai in Kazakhstan, which will be celebrated throughout the year at a state level. Abai's great poetic heritage has always been viewed through the prism of language, his style of writing and English and German literary translations for a deeper understanding of his prose, lyrics and aesthetic abundance.

Experimental part

Literary translation, being an instrument of intercultural communication, primarily solves the problem of mutual understanding of the subjects of communication. The study of the nature of the perception of a literary text of another culture through translation makes it possible to identify significant cultural differences. It is necessary to determine whether one culture can understand another at the level of literary translation and to systematize the factors and conditions that ensure the cultural adequacy of literary texts.

Literary translation is one of the most complicated branches in translation studies. Literary translation is a type of translation, where the original performs the function similar to that which it performs for the original creativity. Translation of classical literature is the most complicated sort of translation that requires special linguistic abilities from the translator and research-theoreticians to comprehend the main issues of translation studies. Literary translation is a multifaceted phenomenon, which does not depend on the language environment [Kazybek G.K., 2015]. Professional critics and experienced readers can notice an inappropriate tone of the connotation distortion.

Although literary translation has its own theory as an independent discipline, it is important to highlight that literary translation has some problematic questions related to research. In general, the main function of translation is to promote the development of inter-literary and intercultural communication. Indeed, the participation of both disciplines - comparative literary studies and translation studies represents the most important point of contact

[Botsieva F. A., 2008, p. 35]. The main problem of literary translation is always based on its adequacy. In this regard, the expression of the ideological and artistic advantages of the source text, its style in the first place, this issue is given special attention in many works of theoreticians and supporters of modern translation studies.

Today the art of translation in the former Soviet Union states is gradually developing in terms of the dialogue of cultures. The infrastructure of literary translation of the CIS countries is overcoming difficult times. However, the connection between representatives of the school of literary translation of the CIS countries is still alive. Obviously, the time has come to comprehend the state of literary translation in new sovereign states, since the attention to the national cultures of the CIS countries in the world context is growing every year. In addition, these states are interested in the presentation and dissemination of their cultural heritage in the international arena. In this context, the problem of literary translation has been put forward among the most urgent, and, therefore, the issues of the formation of national schools for literary translation, the training of professional translators, including from the CIS languages, acquire a strategic importance. Consequently, the cultural and aesthetic values reflected in the works of the great writers of these states should be spread by dint of literary translation. [Musabekova U.E., 2016, p. 28].

In general, Abai's lyric poetry is rich with its various poetic nuances. There are also poems dedicated to various topics of the social life of the Kazakh people, namely socio-political, philosophical, moralistic, satirical content, and landscape sketches, love letters, a woman's portrait, a description of a hunt and poems dedicated to the death of relatives and friends. It should be emphasized that Abai paid a lot of attention to the problems of morality in his works. He was upset with the fact that people did not care about their morality. Abai's innovation as a poet was determined by deep understanding of the Kazakh people's life essence, the novelty of the worldview and the unusual power of his talent. The poet's works find a lively response among people of all ages, different in their inclinations and artistic tastes, because they excite everyone, arousing a stream of thoughts and feelings.

Now, if we talk about the verse system in English, German and Kazakh poetry, it is necessary to note that they are one of the significant multicultural factors of divergence and similarity of literary forms, performing the function of aesthetic interference between the source text and translation. Kazakh poetry of the late XIXth and early XXth centuries in terms of versification, according to the famous Kazakh theoretician of literature Z. Akhmetov, are organized [Akhmetov Z., 2002, p.102].

If we talk about what aesthetic interference is, in terms of literary translation and comparative literary studies, it should be noted that the essence of interference in literature, first of all, is "in the interaction of individual development of a non-native language; expressed in deviations from the norm and system of another language under the influence of the native one [Turamuratova I. I., 2011, p. 109].

The Kazakh linguist, A. Tilivaldi-Khamraev claims that canonized verse formulas function in the artistic system of Kazakh lyric poetry. Along with the traditional sizes, many poets use new Abai stanza forms - "altyayaq" and "sepsayaq". The change in the formal properties of Kazakh verse is due to the filling of its genre and content components. They are based on traditional and non-traditional national symbols, metaphors and associations that together reveal the integrity of the structure of national worldview of the Kazakh people and characterize, in turn, a certain specificity of the national picture of the world and its distinctive features. This circumstance reveals the level of literary and aesthetic knowledge of the environment and uniqueness [Tilivaldi-Khamraev A., 2016, p. 297]. Such problems, according to Z. Latypova, are "serious difficulties for a translator who seeks to adequately convey the ideological and thematic content of the original text to the recipient (reader)" [Latypova Z., 2008, p. 171-172]. While reading Abai's poems in English, in comparison with the source text, one can see discreteness (discontinuity) and discrepancies in the literary and aesthetic system, which manifests itself at all levels of the versification form. So, for instance, in the translation of Abai's lyric work - "Autumn", various ways of sound organization of the verse can be observed, which arise due to aesthetic interference:

In Kazakh:

Кемпір-шал құржаң қағып, *бала бүрсең,*
Көңілсіз қара суық *қырда жүрсең.*
Кемік сүйек, сорпа-су тимеген соң,
Үйде итжоқ, тышқан аулап, *қайда көрсең.*
Күзеу тозған, оты жоқ елдің *маңы,*
Тұман болар, желсоқса, *шаң-тозаңы.*
От жақпаған үйінің сұрық ашып,
Ыстан қорыққан қазақтыңқұрысын *заңы.*

The interlinear translation of this poem reads as follows:

In English:

Winds blow. With every day it gets colder:
young children and old men complain bitterly.
Not finding the usual scraps and bones,
village dogs chase after field mice.
The winds are kicking up dust, darkening the skies
over the steppe. Inside it is cold and damp.
But such is our melancholy custom:
No fires may be lit in the dreary yurts

In German:

Winde wehen. Jeden Tag wird es kaelter.
Aeltere Menchen beschweren wie Kinder.
Koennen die doerfere Hunde kein Essen finden,
Deswegen muessen sie Mauese probieren.
Die Winde schlagen staerker,
Der Himmel wird duester,
Herbst. Wieder wird es kaelter,
Und gibt es kein Feuer in Jurten.

Thus, one of Abai's best known poems has two translations. It should be noted that the translation into German was completed as from the source language (metalanguage) - the Kazakh language. Here there was an orientation towards the main idea transmission, that is, what was the meaning of this poem. Interlinear translation was completed first from Kazakh into English, and then interlinear translation from English into German was also completed.

The Kazakh poet, professional translator from Kazakh into Russian, researcher Bakhyt Kairbekov in his work "On literary translation" concerns the issues of difficulties of the main points of translation of a poetic text. In addition, in his opinion, prose also has "its own subtleties" [Kairbekov B.G., p.78]. B. Kairbekov, examines the issues of translation studies, while noting the main problems of literary translation. He believes that one of the important conditions for translation is the source language awareness, namely the author's language. This is due to the fact that the translator could "plunge" into the "system of poetic thinking" of the author of the source text [Kairbekov B.G., 2012, p.76].

B. Kairbekov believes that in terms of translation strategies and principles of translation, an important role in the translation of poems is played by the consonance of the moral and artistic position of the translator and the translated author. So, before starting translation of the Abai's work, the translator needs to be imbued with his work, his spirit and thoughts. In our opinion, this can be attributed to one of the translation strategies. The process of Abai's poems translation into different languages might be difficult for translators because his poetry is distinguished by its expressiveness and imagery, deep philosophical meaning and at the same time by the simplicity and grace of artistic techniques.

Another famous Kazakhstani translator, poet and publicist who worked in Russian, German and Kazakh languages G.K. Belger, describing the work of the Kazakh poet, noted that "in his poetry Abai often speaks of very complex philosophical abstractions, moral and aesthetic categories. It is difficult to translate such verses in prose, but in the word-by-line you will not immediately figure out what is what" [Belger G.K., 2010].

G.K. Belger believed that adequate translation requires equal talent, or more modestly, consonant, proportionate. A talent capable of hearing, understanding, feeling and feeling the soul of Abai's poetry in the original text, passing it through your heart and reproducing it in another language, in the guise of another verbal shell [Belger G.K., 2019].

If we consider Abai's poem called "Senbe zhurtqa, tursa da qansha maqtap ..." ("Do not believe the speeches - desirable and pleasant"), then it should be noted that it consists of a number of aphorisms that may follow each other infinitely. The aphorisms express the soul of the poet, the philosophy of his views and wisdom. Each stanza contains wise thoughts in its content: in the first two lines, the author warns the reader against various troubles, in the last two - prompts him to perform certain actions.

In this case, Bakhyt Kairbekov managed to convey to the Russian-speaking reader the peculiarity of Abai's poetry, his worldview, and recreate his aphorisms. The following lines confirm this:

In Kazakh:

Қайғы келсе қарсы тұр, құлай берме,
Қызық келсе, қызықпа, оңғаққа ерме.
Жүрегіңе сүңгі де, түбін көзде,
Сонан тапқан шын асыл, тастай көрме.

The phrase "tuebin koezde", where the noun 'tuebi' from the word 'tuep' is translated as the bottom, the imperative verb 'koezde' - from the word 'koezdeu' - to aim, literally means aim at the bottom (of your heart).

The interlinear translation of this poem reads as follows:

In English:

If grief comes to you, try to resist,
If joy comes to you, you must persist,
Listen to your heart only,
And you will never feel lonely.

The essence of this poem in English is that people always need to listen only to their hearts in order to be able to make the right decisions. The method of translation transformations was applied for this poem. It includes such fundamental linguistic elements as elimination and adjunction.

In German:

Wenn das Leid kommt, widerstehn sollst du,
Wenn die Freude kommt, musst du noch widerstehn,
Nur mit deinem Herze kannst du verstehn,
Um das Gefundene nicht zu verlieren.

To translate this poem into German, the method of translation transformations was also applied, which includes such fundamental linguistic elements as elimination and adjunction. It was a translation process, which comprised data collection (appropriate words and rhymes) and post-transla-

tion analysis. This was the essence of a translation strategy. The literary translation of Abai's works into English and German is a complex process, which requires careful considerations. Literary translation of his works is a separate art form in modern literature because translators engaged in the translation into foreign languages, as though artists create on a "literary canvas", also make their invaluable contribution to the development of modern Kazakh literature. Hence, this is one of the forms of intercultural communication. Indeed, English-speaking and German-speaking readers read Abai's works and comprehend the main meaning, the essence of his philosophical thoughts through professional literary translation.

One of the greatest and most remarkable works of Abai is "The Book of Words". The translation into English was committed by the renowned turkologist and poet Richard McCain. He translated this one of Abai's greatest works on the basis of the Russian translation of Abai's "The Book of Words", which in turn was prepared by the Kazakh translator Klara Serikbaeva.

In general, the literary translation of Abai's "The Book of Words" is closely related to comparative linguistics. Comparative linguistics, in our point of view, is the basis for literary translation. As a general rule, comparative linguistics is associated with language systems. The functions of comparative linguistics are that the translator must find similarities and differences between the systems of two languages at the phonetic, lexical and grammatical level. In addition, to investigate the structure of the English translation of the First Word, it is necessary here to apply the method of transformational analysis, since this will reveal some grammatical and lexical similarities and differences in the source text and in the target text. To do this, it is necessary to consider in detail what exactly translation transformations consist of. In general, transformational rules concerning actions of transformation include the following required components: permutation, substitution, adjunction, elimination, nominalization, adjectivization, and complex transformation. [Komarova Z.I., 2012, p. 425].

In 2007, in the German city of Cologne, a complete collection of twenty Abai's poems in German was published. The author of the translation of his poems is the famous German poet and translator Leonard Kossuth. Due to his translation, his work, German readers were able to get acquainted with the poetry of the great Kazakh poet Abai Kunanbayev.

When translating into German, L.Kossuth, having studied all the variants of the Russian translation, was guided by the interlinear translation and the translation by Y. Neumann. At the same time, he translated accurately, keeping the rhythm, melody, tonality, intonation, and also the form of rhyme.

Translation by Y. Neumann:
Когда умру, не стану ль я землей?
Язык мой дерзкий – девушкой немой?
Бездушным льдом – пылающее сердце,
Что за любовь боролась с жизнью злой?...

Translation by L.Kossuth [12, p.56]:
Werd ich zu Erde, wenn der Tod mich rafft?
Vertummt die scharfe Zunge madchenhaft?
Erstarrt zu Eis mein Herz, da es in Fehden
Voll Hass und Liebe focht mi taller Kraft?

Further, it is important to analyze the equally famous poem of Abai and its translation into German by L. Kossuth [Kossuth L., 2007, p.15]:

O Gott, erhöre mich doch:
Den Weg der Wahrheit zu gehn,
hilf mir! Vom Feinde bedrängt,
wen find ich, mir beizustehn?
Wo die Naiman, die Argyn
Mich erstaunten Blicks verstehn-
Die Tobykty, Schwätzer nur,
Wollen mich gar nicht erst sehn.
Schenke ihnen reines Gold –
statt zu danken, warden sie
nur auf Kupfergeld bestehn.
Spar die den Brokat – und bring
Samarkander Nesselzeug.
In die Luft könnte man gehn!
Platzte doch ihr Knoten auf,
Stürzte ihr dummstolzer Kopf!
Lernen sie's nicht zu verstehn,
wo Gottes Weg ist – ob sie
dann dem Schöpfungs-Biegestock
auch ihres Herrgotts entgehn?

This translation has a lexical transformation. In the source text, Abai rendered the word "God" (in German "der Gott") as "day". In the Kazakh language, this word means not only "God", but also "Creator". Leonard Kossuth rendered the word "Creator" in German as "der Schöpfer". In addition, there is no direct translation in German for such linguistic realities ("Ru") as "Argyns" and "Naimans" (names of Kazakh clans of the Middle Zhuz). Therefore, L. Kossuth performed here transliteration of these words, not knowing the peculiarities of the Kazakh language and culture of the Kazakh people. Thus, there is no German equivalent for these words. This is the lexical feature of the transformation of words into German.

Conclusion

Abai's prose and its translation into English and German is an art that required tremendous efforts from translators. Abai always observed society and tried to reflect his vision of the world around him in his poems. "The Book of Words" is a unique work, which shows the life of traditional Kazakh society at the end of the 19th century. Abai shows in this

work how some social factors influence the life of the Kazakh people. Abai was translated by many famous Soviet and Russian poets and translators into Russian using interlinear translation. However, until 2007, no one had managed to translate twenty of his famous poems into German. This is the merit of the famous German translator and poet Leonard Kossuth. It was L. Kossuth who was the first to fully publish the German collection of twenty translated poems by Abai, which is called "Zwanzig Gedichte". In this German-translated collection, all the subtleties and features of the culture of the Kazakh people and the system of Kazakh versification were taken into consideration. L. Kossuth was able to subtly and accurately convey in the German translation all the linguistic realities lexical and semantic features of the Kazakh language.

REFERENCES:

1. Kazybek G. K. Artistic translation. [Electronic resource]: Philology; Bulletin of KazNU / / KazNU named after al-Farabi. - Almaty, 2015. - URL: https://articlekz.com/article/23578 (accessed: 16.08.2020)

2. Botsieva F. A. Theory of literary translation in modern comparative studies. / F. A. Botsieva / / Russian literature. - 2008. - №6. - Pp. 35-38.

3. Musabekova U. E. The Current state and trends of literary translation in Kazakhstan. // Vestnik KazNU. - Almaty., 2016. - №3. - P. 28-31.

4. Akhmetov Z. Fundamentals of the theory of Kazakh verse. - Almaty, 2002. - 221s.

5. Turamuratova I. I. Esthetic interference as a result of the influence of national consciousness on the perceived text. / I. I. Turamuratova // Bulletin of Chelyabinsk state University. Philology. Art criticism. - 2011. - № 28 (243). – Pp. 109-111.

6. Tilivaldi-Khamraev A. Aesthetic interference of the original and the translation (on the example of Abay's works in English). / A. Tilivaldi-Khamraev. // The Bulletin Of KazNU. - Almaty., 2016. - No. 3. - P. 296-300.

7. Latypova Z. H. Problems of poetic translation. - Almaty, 2008. - 286 p.

8. Kairbekov B. G. about artistic translation / / B. G. Kairbekov. Far and near: selected translations. Astana: Audarma, 2012. - 288 p.

9. Belger G. I am conquered by the beauty of the Kazakh language. - 2010. / G. Belger. / / [Electronic resource]: URL: https://perevodov.livejournal.com/91545.html

https://abai.kz/post/4706 (accessed: 16.08.2020)

10. Belger G. Free strings. / G. Belger. - 2019. // [Electronic resource]: URL: https://adamdar.ca/post/gerol-d-bel-ger-vol-nyye-stroki. (Date accessed: 16.08.2020)

11. Komarova Z. I. Methodology, method, methodology and technology of scientific research in linguistics: textbook. - Yekaterinburg: Ur-FU Publishing house, 2012. - 818 p.

12. Kossuth L. Abai. Zwanzig Gedichte. – Koeln.:Oenel Verlag, 2007. – 136 S.

УДК 811.512.122’367.333

Есжанова Гульчат Куанышовна
ф.ғ.к., ассис. профессор
М.Тынышбаев атындағы Қазақ көлік және коммуникация академиясы

Турдалиева Элмира Долдыбаевна
п.ғ. магистрі, лектор
М.Тынышбаев атындағы Қазақ көлік және коммуникация академиясы

ТУРА ТОЛЫҚТАУЫШТЫҢ ЕРЕЖЕЛЕРІ, СҰРАУЛАРЫ, ЖАСАЛУ ЕРЕКШЕЛІГІ МЕН ТҰЛҒАСЫ

Түйін. Мақалада тура толықтауышқа қатысты:тура толықтауыштың ережелері, тура толықтауыштың сұраулары, жасалу ерекшеліктері, тұлға формалары жеке-жеке қарастырылған. Толықтауыштың басқа сөйлем мүшелеріне ұқсамайтын өзіндік сұрактары туралы да айтылған.

Сондай-ақ тура толықтауышқа қатысты біраз синтаксис мамандарының ережелері берілген. Ұлт тіліміздің ғылыми грамматикасының негізін салушы ғалым А.Байтұрсынов ғылымға тура толықтауыш деген терминді алғаш енгізгені туралы да айтылған.

Түйінді сөздер: тура толықтауыш, табыс септік, ережелері, толыктауыштың сураулары, жасалу жолдары.

Резюме. В статье рассматривается прямое дополнение: правила прямого дополнения, вопросы прямого дополнения, особенности его образования и формы и вопросы свойственные для прямого дополнения.

А также в статье основное внимание уделено учёному А.Байтурсынову, основоположнику научной грамматики национального языка, который впервые ввел в науку термин «прямое дополнение».

Ключевые слова: прямое дополнение, винительный падеж, правила, вопросы дополнения, способы образования.

Summary. The article discusses direct addition: rules of direct addition, questions of direct addition, peculiarities of its formation and forms and questions inherent in direct addition.

And also in the article, the main attention is paid to the scientist A. Baitursynov, the founder of the scientific grammar of the national language, who for the first time introduced the term “direct addition” into science.

Keywords: direct object, accusative case, rules, complement issues, ways of education.

Ереже – негізінде әрібір тілдік категорияның негізгі нәтижесі. Оның барлық қасиеттерінің жиынтығы. Жақсы құрылған ережеде тілдік категориялардың мазмұнын дұрыс әлі дәл түсінуге бағыт – бағдар болады. Бұл мәселе әсіресе сөйлем мүшелерінде мол және тиянақты берілген. Алайда біз объектіге алып отырған тура толықтауыштың да ережелері біраз синтаксис мамандарының назарынан тыс қалмаған. Кейде тура толықтауыштың ережелері берілмеген ееңбектер де куездеседі. Ұлт тіліміздің ғылыми грамматикасының негізін салушы ғалым А.Байтұрсынов ғылымға тура толықтауыш деген терминді алғаш енгізгенімен,ол оның жасалуына тоқталмаған, әрі ереже де бермеген.Бірақ авторды бүкіл түркологияда бұл мәселенің бастауышы деп ұғынған жөн.

Проф. С.Аманжоловтың 1939 жылғы мектеп грамматикасында,сол сияқты 1940 жылғы «Қазақ тілі ғылыми синтаксисінің қысқа курсы» еңбектерінде тура, жанама толықтауыш деген термин де жоқ, осыған байланысты ереженің берілмеуі де заңды.Бірақ С.Аманжолов, А.Әбілқаев, И.Ұйықбаевтардың ұжымдық авторлығымен шыққан еңбекте «Табыс септік тұлғасындағы толықтауышты тура тоықтауыш дейміз» - деп шағын ереже беріледі.

Акад. Н.Сауранбаев тура толықтауышқа мынадай анықтама берген: «Тура толықтауыш деп сөйлемде табыс септікте тұрып, мағынасы сабақты етістікке кірігіп тұрған мүшені айтамыз» - дейді [Сауранбаев Н.,1948,б.168]

Проф.М.Балақаевтың 1949 жылы шыққан грамматикасында: «Сабақты етістікпен байланысып табыс септікте айтылытын толықтауышты тура толықтауыш дейміз»[Балақаев М.,1949,б.97] деп ереже берсе, онан кейінгі жоғары оқу орындарына арналған еңбекте (Қазіргі қазақ тілі 1954) ереже берген емес. Ойымызды жалғастыра отырып тура толықтауыш туралы мына авторлардың ережелерін де таныстырып өтуді жөн көрдік.

Акад. Кеңесбаев І., проф.Жанұзақов Т.: «Заттың қимыл процесін білдіріп, табыс септікте жұмсалатын тұрлаусыз мүше» [Кеңесбаев І., Жанұзақов Т.,1966,б.137].

Проф. Серғалиев М.: «Табыс септігінің жалға-

уын жалғап, сабақты етістікке қатысты болуы арқылы тура объектіні білдіретін толықтауышты тура толықтауыш дейді» [Серғалиев М.,1979,б.134].

Проф.Томанов М.: «Сабақты етістіктен болған іс-қимылға, әрекетке тікелей қатысты болып, сонымен бір тіркесте ғана ұғынылатын толықтауыштарды тура толықтауыш деп атайды» [Томанов М.,1967,б.52].

Әбуханов Ғ.: «Табыс септік жалғауы тұлғасында айтылып, сөйлемдегі сабақты етістіктен болған мүшеге меңгеріліп, кімді? нені? Деген сұраққа жауап беріп тұратын толықтауышты тура толықтауыш деп атайды» [Әбуханов Ғ.,1982,б.207].

Кулкенова О.: « Табыс септік формасында сабақты етістіктен болған баяндауыштың объектісі болып, оның қимылдың мағынасын толықтырып тұратын мүшені тура толықтауыш дейміз» [Кулкенова О.,1991,б.141].

Әбілқаев А.: ''Табыс септігінде келіп, сабақты етістікпен меңгеріле байланысатын толықтауышты тура толықтауыш дейміз'' [Әбілқаев А.,1963,б.205].

Осында тек тура толықтауыш туралы 10 шақты ереже берілген. Енді ережелерде тура толықтауыштың өзіндік қасиеттері қалай берілді? Соны көрсетелік:

Біріншіден, мектеп грамматикаларында берілген ережелерді толық қанағаттанарлық деп айтуға болмайды. С.Аманжолов тобындағы авторлар табыс септіктегі сөздің тура толықтауыш болуын ғана ескерсе, М.Балақаев оған сабақты етістікпен байланысын қоса берген. А Әбілқаев ережесінде осы екі қасиетке меңгеріле байланысуын қоса беруі мәселенің әр қырынан көрінуі деп білеміз. Ал М.Серғалиев еңбегінде бұл қасиеттерге енді тура объектіні көрсетуі деп тиянақты айтса, І.Кеңесбаев, Т. Жанұзақов ережесінде заттың қимыл процесінің білдірілді де ескерілген.

Жоғары оқу орындарына арналған оқулықтар мен оқу құралдарындағы тура толықтауыштын ережесі күрделене түседі.

Акад. Н. Сауранбаев ережесіндегі негізгі мәселе табыс септіктің мағынасы сабақты етістікке кірігіп тұрғанын көрсетсе, М. Томанов оны сабақты етістіктен болған іс-қимылға, әрекетке тікелей қатысты деп береді. Бұл жерде табыс септіктің қалайда қимылмен бірлікте болуын жөн көреді.

О. Күлкенованың ережесінде бірінші рет тура толықтауыштың сөз табы жағынан емес, сөйлем мүшесі тұрғысынан етістікті баяндауышқа тікелей қатысты сөз болады. Осы талдау бойынша тура толықтауышқа қатысты мына мәселелер көтерілген:

- табыс септігінің қатысы;
- сабақты етістікпен байланысы;
- сабақты етістікпен меңгеріле байланысы;
- тура объектіні білдіретіні;
- заттың кимыл процесін білдіруі;
- баяндауышқа қатыстылығы
- етістікпен тікелей тіркесі;

Тура толықтауышқа қатысты осынша қасиеттер әр авторда әр түрлі берілсе де негізінен сөз тіркесіне тән құбылыстарға негізделген. Ал сөйлем мүшелерінде өзара тіркесуден гөрі өзара байланысы болуы дұрыс болар еді. Сол сияқты табыс септігі бірде баяндауышқа, бірде сабақты етістікке қатысты деп ажыратып айтылса, онда сабақты етістікке қатысты деп ажыратып айтылса, онда сабақты етістіктің морфологиялық жағынан қарастырылғаны жөн. Тура толықтауыш тұрлаусыз мүшелер қатарында айтылса, ол баяндауышқа қатысты екені айтылады. Онан кейін барып оның сабақты кейде салт етістіктерге қатысы айтылғаны жөн.

Міне, ережердегі негізгі қағидалар тура толықтауыштың қасиеттерін аша түсуге себепкер болса, біздің зерттеуімізде тура толықтауышқа қатысты баяндауыштардың қай турлері қатысты, оның құрамы, ондай кездегі көмекші сөздердің қатысы сияқты мәселелермен қоса тура толықтауыштың жасалуы да қамтылады. Сонда тура толықтауышқа қатысты осы пікірлердің негізінде біз тура толықтауыш деп:

''Табыс септігіндегі сөз таптары, оған түйдектелген көмекші сөздердің сабақты етістік және құрама баяндауыштармен меңгеріле, қабыса байланысып, дара, курделі түрде тура объектіні білдіруін айтамыз''-демекпіз.

Тура толықтауыш сұрауларына келетін болсақ, әрбір сөйлем мүшелерінің ережелерімен бірге сұраулары да қызмет атқарады. Өйткені әрбір сөйлем мүшелерінің өздеріне ғана тән сұраулары бары айқын. Толықтауыштың басқа сөйлем мүшелеріне ұқсамайтын өзіндік сұрақтары бар. Олар: кімге? неге? кімді? нені? кімде? неде? кіммен? неден? кімнен? немен? Әрине біз қазір толықтауыштың толық сұрауын тек септік жалғауларындағы таза түрін беріп отырмыз.

Тура толықтауыштың бір түрі болғаннан кейін олардың да өздеріне тән сұраулары бар. Әрине ол жанама толықтауыштың сұрауларына қарағанда аз екені де белгілі. Біз алдымен тура толықтауыштың сұрауларының берілуін көрсетелік.

А.Байтұрсынов: кімді? нені? кім? не? Автор осы сұрақтарға қоса туралы, тақырыпты т.б. шылаулары қосылуы мүмкін дейді [Байтұрсынов А.,1992,б.280].

С. Аманжолов: кімді? нені? кімін? несін? [Аманжолов С.,1939,б.21].

С.Аманжолов, А.Әбілқаев, И.Ұйықбаев: кімді? нені? кімін? несін?

[Аманжолов С.,Әбілқаев А.,Ұйықбаев И.,1971,б.65].

Н.Сауранбаев: кімді? нені?[Сауранбаев Н.,1948,б.167].

М.Балақаев: кімді? нені? не? несін?[Балақаев М.,1949,б.47].

Ғ.Әбуханов: кімді? нені?[Әбуханов Ғ.,1982,б.207].

Бұл сұраулар арқылы тура толықтауышты жан – жақты көрсете алмаймыз. Бұл жерде негізінен, сұраулар бір жақты берілген. Өйткені тура толықтауыш болатын сөздер де әр түрлі тұлғаларда келеді. Соған байланысты олар да өзгеріп отырады. Олар жекеше, көпше, жай, тәуелді және түрлі көмекші сөздер арқылы да жасалады. Сонымен тура толықтауыштың сұрауларын былайша беруді жөн көрдік:

- Кімді? Кімдерді? Кімдерімді? Кімдеріңізді? Кімдерімізді? Кімдерін?

- Нені? Нелерді? Немді? Нелерімді? Неңді? Нелеріңді? Неңізді? Нелеріңізді? Несін? Нелерін?

- Кім туралы? Кім жайында?

- Не туралы ? Не жайында?

Тура толықтауыштың жасалуы қазақ тілінде арнайы зерттелмегендіктен оқулықтарда бірен-саран мысал беріп өтеді. Тура толықтауыштың жасалуын қазақ тіл білімінде былайша көруге болады.

А.Байтұрсынов: зат есім, сан есім, заттанған етістік (қимыл есімі),есімше шылау.

С. Аманжолов: зат есім, сын есім, сан есім, есімдік, есімше.

Н. Сауранбаев: зат есім, есімдік, сын есім,сан есім, тұйық етістік есімше.

М. Балақаев: зат есім, сын есім, сын есім.

М. Серғалиев: зат есім, заттанған есімдер, есімше, тұйық етістік.

Ғ. Әбуханов: зат есім, сын есім, сан есім, есімдік, есімше, тұйық етістік.

Р. Әміров: есім + дегенді, тұйық райлы етістік, есімше + дегенді.

К.А. Джапарова: зат есім, сын есім, сан есім, қимыл есімі [Джапарова К.А.,1981,б.26].

Ж.К. Балтабаева: зат есім, есімдік, заттанған сын есім, етістік, үстеу [Балтабаева Ж.К.,1984,б.16].

Осы сияқты пікірлерді А.Н. Кононов, Е.И. Убрятова т.б. ғалымдар, осы бағытта береді.

Бұл пікірлерге қарағанда тура толықтауыш қызметінде зат есім, сын есім, сан есім, есімдік, етістік, үстеу т.б. сөз таптарының қолданылатынын көруге болады. Бірақ біздің бұлайше топтап беруіміз барлық ғалымдардың пікірлерінің негізінде қалыптасқан. Жоғарыдағы пікірлер негізінде бір автор тура толықтауыштың жасалуын түгелдей айта алмайды. Оның үстіне әрбір ғалым тура толықтауыш осы сөз табынан жасалады дегенімен. Ол сөз таптары туралы 1 немесе 2 мысал келтіреді. Сонда ондай бір-екі мысалмен әрбір сөз табының тура толықтауыш жасауындағы ерекшеліктері ашылмайтыны белгілі. Ондағы мысалдар арқылы тура толықтауыштың жасалу жолы түбегейлі шешіледі деуден аулақпыз. Сондықтан біз, ең алдымен, тура толықтауыштың жасалу жолдарын көрсеткеннен кейін қазіргі қазақ тілі материалы бойынша мына сөз таптарынан жасалады деп білеміз:

1. Зат есім.
2. Сын есім.
3. Сан есім.
4. Есімдік.
5. Етістік.
6. Үстеу.
7. Модаль сөздер.
8. Шылау.
9. Бар, жоқ сөздері.
10. Тұрақты тіркес.
11. Жеке дыбыс.
12. Қысқарған сөздер.
13. Оңашаланған айқындауыш.
14. Негізгі сөздер мен көмекші сөздер (көмекші есім, көмекші етістік, етістік, шылау, модаль сөздер және әртүрлі бұл топқа жатпайтын сөздер де).

Әрине, бұл жерде біз тек санамалап көрсетіп отырмыз. Әрбір сөз табының ішкі ерекшеліктері, түрлері бар екені де белгілі. Әрқайсысының осы ішкі ерекшеліктері арқылы тура толықтауыштың жасалуы ғана жан-жақты айқындалуы тиіс. Оның үстіне ол сөз таптарының дара, күрделі түрлері т.б. тура толықтауыш қызметінде жұмсалуының өзіндік ерекшелігі барлығы ескерілді.

Тура толықтауыштың тұлғасына келер болсақ, тура толықтауштың негізгі тұлғасы табыс септігінің ашық түрі *ды-ді* (оның варианттары) және табыс септігінің жасырын түрі болып табылады. Бұл көрсеткіш туралы қазақ тілі ғалымдары арасында ешқандай алшақтық жоқ. Сондықтан тура толықтауыштың тұлғасы осылар дей отырып, олардың тәуелдік жалғауда келуінде өзіндік ерекшелік те бар екенін байқадық. Алдымен сөзге тәуелдік жалғау жалғанып, онан кейін табыс септігінің қысқарған түрі жалғанатыны да бар. Мысалы: *баласын* таныды да – дегенде *бала* зат есім III жақтың тәуелдік жалғауынан соң *н* табыс септігі жалғанған.

Екіншіден, табыс септігінің бір көрсеткіші – *туралы* (оның варианттары), шылауы арқылы жасалады: *бала туралы* ойын айтты.

Анасы туралы не білетінін сөз етті – сөйлемдеріндегі *бала*, *анасы туралы* шылауының түйдектелуі арқылы жасалған. Әрине тура толықтауыштың бұл түрі баршылық. Сондықтан ол да толықтауыштық тұлға ретінде қабылдануы орынды.

Үшіншіден, *шейін* , *дейін* шылаулары қатысты тура толықтауыш қалыптасуда. Бала-шағасында дейін білгізді – сөйлемінде *білгізді* баяндауыш, кімді? Білгізді – дегендегі *бала-шағасында* дейін – тура толықтауыш. Сонда барыс жалғаулы сөзге *дейін*, *шейін* шылауларының түйдектелуі арқылы тура толықтауыш жасалған.

Төртіншіден, негізгі сыңары атау тұлғасында тұрады да, ал оған түйдектелген көмекші сөздер табыс септігінде келуі арқылы тура толықтауыш жасалады:

Үйдің *қасын* көрді.

Асан *сияқтыларды* біледі.

Асқар *екенін* білдік.

Бесіншіден, тура толықтауыштық тұлғаның бірі *–нікі, -дікі* қосымшаларынан кейін табыс септігі жалғанып тура толықтауыш жасалады. *Қолдыкін* алма, *дүкендікін* ал (Жұлдыз).

Тура толықтауышқа қатысты ереже, сұрау, жасалу жолдары, тұлғасы, байланысатын терминдерінің қалыптасуы, зерттелуі, құрамы, олардың аясының кеңеюі мен тарылуы, оған көмекші сөзердің қатысы, орын тәртібі, семантикасы сияқты мәселелерді арнайы қарауды мақсат етсек, онда осы мәселелердің әрқайсын жеке- жеке қарастыру барысында тура толықтауыштың табиғаты толық ашылуы тиіс. Сонымен тура толықтауыш деп табыс септігінде жұмсалатын сөйлем мүшесін атайтын болсақ, тура толықтауышқа қатысты мына мәселелерді көрсеткелі отырмыз:

-Тура толықтауыш көрсеткіштері –ды,-ді,-ты,-ны,-ні,-н жалғаулары.

Осы тұлғалар негізінде тура толықтауыш жасалады деп білеміз.

Тура толықтауыш сол сияқты өзі ұқсас тілдік тұлғалардан, әсіресе бастауыштан, сұрау қою жағынан да ерекшеленеді. Бастауыш атау септігінде тұрғанымен ол байланысатын сөзімен предикативті қатнаста жұмсалуға тиіс. Табыс жалғаулы сөз де қимыл мен кейде ортақ басыңқы сөздермен байланысатыны белгілі. Бірақ осы екі топқа да сұрау қою бір болғанымен, негізгі ерекшелігі бастауыш сөзінен жасырын тұрған табыс септігін таба алмаймыз. Табыс септікті сөздің орнын ауыстыру арқылы ондағы табыс жалғауының жалғауы өзінен- өзі көрінетіндігі белгілі. Қазақ тілінде басқа тілдерге қарағанда тура толықтауыш тек табыс септігі арқылы жасалса, басқа түркі тілдерінде шығыс, тіпті ілік жалғаулары арқылы да жасалады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИТТЕР ТІЗІМІ:

1. Сауранбаев Н.Қазақ тілі.Пед.училищеге арналған.-Алматы:Қазақтың мемлекеттік оқу-педагогика баспасы,1948.-Б.167-168.
2. Балақаев М. Қазақ тілі грамматикасы.Синтаксис.-Алматы:қазақтың мемлекеттік оқу – педагогика баспасы,1949.-Б.31-976.
3. Кеңесбаев С.К.,Жанұзақов Т.Русско-казахский словарь лингвистических терминов.-Алматы:ғылым,1966.-137с.
4. Бектұров Ш.,Серғалиев М.Қазақ тілі. Дайындық бөліміне арналған.-Алматы:Мектеп,1979.-134б.
5. Томанов М.тұрлаусыз мүшелер.Қазақ тілінің грамматикасы.синтаксис.-Алматы:Ғылым,1967.-52б.
6. Әбуханов Ғ.Қазақ тілі.Лексика,фонетика және морфология мен синтаксис.-Алматы:Мектеп,1982.-Б.144-208.
7. Серғалиев М.,Айғабылов А.,Күлекенова О. Қазіргі қазақ әдебитілі.-Алматы:Анатілі,1991.-Б.141-142.
8. Әбілқаев А. Қазіргі қазақ тіліндегі жай сөйлемнің түрлері.-Алматы:Мектеп,1963.-105б.
9. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы.- Алматы:Ана тілі , 1992.-280б.
10. Аманжолов С., Әбілқаев А., Ұйықбаев И.Қазақ тілі грамматикасы.Синтаксис.-Алматы:Мектеп,1971.-Б.60-91.
11. Әбуханов Ғ.қазақ тілі.Лексика,фонетика және морфология мен синтаксис.-Алматы:мектеп,1982.-Б.144-208.
12. Джапарова К.А. Прямое дополнение в современном киргизском языке.Автореферат диссертации к.филолг.н.-Фрунзе.1981.-С.17-30.
13. Балтабаева Ж.К. Семантико-стилистические функции неоформленного родительного – винительного падежей в казахском языке.Автореф.диссертации к.филол.н.-Алматы,1984.-С.6-16

УДК 81’367333

Есжанова Гульчат Куанышовна
Кандидат филол.наук, ассистент профессора
кафедра «Языки»
Каз.АТК им.М.Тынышпаева,
г.Алматы

Шайжанова Меруерт Маратовна
Магистр международных отношений, ассистент преподаватель
кафедра «Языки»
КазАТК имени М. Тынышпаева,
г.Алматы

ИССЛЕДОВАНИЯ ПРЯМОГО ДОПОЛНЕНИЯ

Резюме. В статье рассматривается исследование прямого дополнения, употребление его в оформленном и неоформленном виде. Характерные признаки и правила использования прямого дополнения: формы и роль служебных слов; виды прямого дополнения; отличие исследуемого явления от аналогичных категории и варианты окончаний винительного падежа.

А также в статье рассматривается форма прямого дополнения как при сказуемом, выраженным переходным глаголом, так и сказуемым, выраженным непереходным глаголом. В данной статье даются примеры использования прямого дополнения , которые обязательно требуют аффикса винительного падежа.

В заключении статьи подведены итоги исследования, сформулированы основные выводы и положения.

Ключевые слова: прямое дополнение, винительный падеж, аффикс, глагол, косвенное дополнение.

Summary. The article touches upon the issue of the study of a direct supplement, its use in a formal and unformed form. Much attention is given to the characteristic features, rules of using direct complement: forms and role of service words; types of direct complement; difference of the studied phenomenon from similar categories and variants of accusative case endings. The article also considers the form of direct complement for both a predicate expressed by a transitive verb and a predicate expressed by an intransitive verb. This article provides examples of using a direct complement that necessarily require an accusative affix.

In conclusion, the article summarized the study, formulated the main conclusions and provisions.

Keywords: direct supplement, accusative case, affix, verb, indirect complement.

Түйін. Мақалада тура толықтауыштың зерттелуі мен оның жалғаулы, жалғаусыз турлері қарастырылады. Тура толықтауышқа тән белгілері мен ережелері: шылау сөздердің түрлері мен рөлі; тура толықтауыштың түрлері; зерттелетін құбылыстың өзіне ұқсас категориялардан тұлғалық айырмашылығы және табыс септігі жалғауларының түрлері.

Сондай-ақ тура толықтауыштың сабақты етістіктен болған баяндауыш қызыметінде жұмсалуы да қарастырылды.

Бұл мақалада міндетті түрде табыс септігінде аффикстер талап ететін
тура толықтауыштың мысалдары да берілген.

Түйінді сөздер: тура толықтауыщ, табыс септік, аффикс, етістік, жанама толықтауыш.

Первые сведения о членах общего предложения мы получаем из произведений начала XX века.

Конечно, в этих работах в основном говорится о главных членах. Хотя о терминах «обстоятельства» и «дополнение» не говорилось, упоминаются только некоторые типы обстоятельств.

Нередко дополнение является частью предложения, даже если оно не является существительным, прилагательным или глаголом, но при этом не упоминается прямое дополнение. Конечно, может возникнуть вопрос, в чем выражается винительный падеж. В этих работах винительный падеж рассматривается как член предложения.

А. Казем-Бек отметил двоякое употребление винительного падежа, отметив, что чем больше удаляется винительный падеж от относительного глагола, тем больше он неизвестен. [Казем - Бек М.А., 1846, стр.176]. Аналогичное мнение высказывалось и в грамматике алтайского языка: «Винительный падеж употребляется с префиксом, когда он обозначается определенным артиклем, и без префиксов, когда подлежащее

неопределенное» [Грамматика алтайского языка, 1869, с.42].

П.М. Мелиоранский: «Употребление оформленного и неоформленного винительного падежа весьма часто зависит от личного взгяда говорящего или пишущего».

Мелиоранский П.М. предлагает другую точку зрения.: «Употребление оформленного и неоформленного винительного падежа весьма часто зависит от личного взгяда говорящего или пишущего» [Мелиоранский П.М.,1897, с.15]

Согласно этим мнениям, винительный падеж , являющимся прямым дополнением, рассматривается с разных сторон. В частности, в работе последнего ученого определение дается отдельно и рассматриваются некоторые его проблемы, но термин «дополнение» остается только между словами.

Понятие «скрытая форма винительного падежа» в тюркской литературе разное. Авторы книги «Грамматика алтайского языка» называют ее тремя видами в зависимости от скрытой формы винительного падежа: «винительный падеж без приставок», «винительный падеж без аффиксов» или «винительный падеж без формы» [Грамматика алтайского языка., 1869, с.14. В.М. Известно, что Насилов называл это «безаффиксным винительным падежом» [Насилов В.М., 1940, с.48] и предлагал отделить прямой объект от дополнения и рассматривать его как устойчивый член. А.П. Поцелуевский «прямое сложение в виде абсолютного падежа» [Поцелуевский А.П., 1943, с.44] «основной (неопределенный)»,

Е.И. Убрятова дает «несформированный падеж» [Убрятова Е.И., 1948, с. .61-64]

А.Байтурсынов, основоположник научной грамматики казахского языка, впервые ввел в науку термин «прямое дополнение», его формы, формы исследования кратко излагаются, но не поясняются на примерах. Хотя автор не использует слово косвенное, но показывает падежные окончания, вопросы и способы его образования.

Автор четко показывает использование прямого дополнения. . Например: Отец купил сыну книгу - автор предлагает проанализировать предложение следующим образом:

Әкесі не қылды?-сатып алды.

Кім сатып алды? – әкесі.

Не сатып алды? – кітап.

Автор также дает и другие примеры: Әкесі баласына *кіпап* сатып алды.

Бала төрт пен *бесті* қоса алмады.

Қорушыны торушы алады.

Жаман *сыйлағанды* білмес.

[Байтурсынов А., 1992, с.280].

Аманжолов С. особое внимание уделяет дополнению в своей работе «Научный синтаксис» 1940 года, но в этой работе автор не останавливается на его типах, а лишь в общих чертах. В этой работе автор рассматривает способы выражения прямого дополнения , прилагательным, числительным и местоимения.[Аманжолов С., 1940, с.80].

Употребление винительного падежа без аффикса говорится в диссертационной работе Ж.К. Балтабаевой, согласно комментариям Щербакова и А.Н.Кононова, в древнетюркских писаниях употребление винительного падежа без аффикса используется широко, чем с аффиксом, а также особенности скрытой формы именительного и винительного, а в современном литературном языке аффиксальная форма винительного падежа более распространена, чем безаффиксальная форма в современном литературном языке. [Балтабаева Ю.К., 1983, с.116]

Ж.К.Балтабаева: «Анализ слов, которые обязательно требуют аффикса винительного падежа, показал, что обязательность аффиксальной формы винительного падежа появляется там, где нарушается первоначальная структура объективного словосочетания, например, при инверсии *әкел - кітапты*» - принеси книгу [Балтабаева Ж.К.,1984, с.6].

Тюрколог Н.К. Дмитриев: «Вообще нужно сказать, что старая книжная (т.е. скорее татрская, чем башкирская) схема – прямое дополнение + косвенное – в современном разговорном и литературном языке постоянно заменяется обратной, некоторую роль здесь, может быть, играет влияние русского языка, которое поддерживает в башкирской прозе безраличное отношение к обеим схемам» [Дмитриев Н.К.,1948,с.63].

В отличие от других тюркологов, А.Н.Кононов делит дополнение на три: прямое, косвенное и относительное (послесложное). [Кононов А.Н., 1960, с.94].

Тюрколог Э.И. Убрятов показывает, что прямое дополнение, выраженным глаголом отличаются от других тюркских и даже русских языков. Если в других языках предмет делится на прямые и косвенные дополнения в зависимости от глаголов, а в якутском языке: «Прямое дополнение одинаково возможно как при сказуемом, выраженным переходным глаголом, так и сказуемым, выраженным непереходным глаголом». Также Э. Убрятова утверждает, что винительный падеж не всегда является дополнением «Говоря о дополнении, выраженным именем в винительном падеже, следует однако, иметь в виду, что не всегда форма винительного падежа имени означает, что данное имя непременно является дополнением в предложении. В целом ряде случаев имя в форме винительного падежа выполняет совсем иную синтаксическую роль»

Стоит учесть взгляды автора на виды прямых дополнений. Приведем словами автора; «Прямое дополнение в якутском языке может быть выражено любой склоняемой частью речи. Формы прямого дополнения очень разнообразны. Оно может быть выражено в винительном неоформленном, частном винительном – собирательном и исходном падежах. Форма прямого дополнения зависит не только от управления глагола, но и от целого ряда других условий; структуры предложения, формы сказуемого, глагола, характера дополнения (определенность объекта

частью или целиком он подвергается действию, его отношения к действию – сказуемому и т.д.). Прямое дополнение в якутском языке употребляется в тех случаях, когда центр тяжести лежит не на объекте, а на самом действии. Имя существительное, выражающее прямое дополнение, как бы сливается с глаголом-сказуемым: Ого сурук суруйар «Ребенок - письмо пишет»

Чаще всего без аффиксов выступают такие «привычные» неиндивидуализированные объекты, которые очень тесно связаны с данным действием, так что в данном контексте как бы не мыслятся самостоятельными и отдельными. Они часто оказываются лишенными той выделенности из среды, ограниченности в пространстве, которая в тюркских языках, как и в русском, является основой предметности, «вещности». [Убрятова Е.И.,1948,с.61]

Специалист по синтаксису кыргызского языка И.Д. Жакубов: «прямое добавление относится в основном к глаголам или именованным глаголам членам предложения, обозначает подлежащее, выражается в форме винительного падежа и относится к полному падежу исходного падежа».

И. И. Мещанинов указывал на то, что в тюркских языках, в частности в казахском, предмет действия в том случае, когда он оказывается в тесной семантической связи со сказуемым, примыкает к нему, не получая никакой специальной падежной формы. В том же случае, когда он не стоит в такой непосредственной близости к глаголу, он оформляется винительным падежом, становясь в более обособленное положение, ср. *біз кеше телеграмма алдық* ‘мы вчера телеграмму получили’, где связь предмета действия *телеграмма* со сказуемым *алдық* передается средствами примыкания, и *біз телеграмманы кеше алдық* ‘мы вчера получили’, в котором тот же предмет действия выделен постановкой его в винительном падеже (-ны) [Мещанинов И.И.,1978,с.101].

Профессор М. И. Черемисина считает, что действие как лингвистическая (синтаксическая) категория должно пониматься как процесс, исходящий от субъекта и обязательно направленный на объект. Оно всегда связано с каким-то усилием, с затратой энергии, либо физической, либо духовной, интеллектуальной. Модель со значением действия включает в свой состав прямой объект[Черемисина М.И.,1998,с..35].

Выбор между неопределенным и винительным падежами определяется желанием говорящего подчеркнуть определенность преодолеваемого пространства (винительный падеж) или, напротив, его неопределенность, втянутость в семантическую структуру глагола и характеризующий оттенок у имени пространства. Винительному падежу в большей степени свойственно значение полного преодоления пространства, в то время как неопределенный падеж чаще имеет значение трассы движения [Невская, И.А.,2005,с.103].

Прямой объект в других тюрских языках, выражается оформленным или неоформленным винительным падежом в зависимости от определенности и неопределенности выражаемого объекта. В конструкциях с ментальными глаголами позицию объекта в винительном падеже потенциально занимают существительные, объединенные в семь семантических групп. Распространенной формой выражения прямого объекта является также придаточное предложение, в котором основной лексемой, принимающей на себя аффикс винительного падежа, является субстантивированное причастие.

Авторы «Грамматики тувинского языка» писали: «Существительное в винительном падеже не имеет падежного аффикса лишь в том случае, когда стоит рядом с управляющим глаголом, но стоит вставить между ними хотя бы одно слово, как у существительного обязательно появится аффикс винительного падежа...». Но материал показывает, что неоформленный винительный падеж имени может дистанцироваться, хотя и редко. Перед глаголом появляются наречия (халаска ‘даром’, кончуг ‘очень’ и др.), частица (черле ‘вообще’), союз (база ‘тоже’): *Кижээ чаңгыс аяк шай= халаска бербес улус дижик бе?* - Эти люди чашку чаю человеку даром не подадут, так ведь, *Здесь в предложениях акцентируется действие, а не объект, глагол стоит в отрицательной форме [*Серээдар Н.Ч.,2009,-с.56].

Прямой объект в тувинском языке обозначается оформленным и неоформленным винительным падежами и исходным падежом. Каждый падеж имеет свои особенности употребления. Существительное в винительном падеже занимает в предложении свободную позицию: оно может стоять непосредственно перед глаголом, но может стоять далеко от управляющего им глагола. Существительное в неоформленном винительном падеже обычно стоит перед глаголом, другие слова между ним и глаголом появляются очень редко. Существительное в исходном падеже, выражающее прямой объект, занимает позицию только перед глаголом.

Имя существительное в неоформленном винительном падеже в тувинском языке часто представляет неопределенный объект, группу или единичный предмет данного рода, никак не индивидуализированный, не несущий на себе специального показателя.

Существительное в неоформленном винительном падеже в роли прямого объекта принимает аффиксы принадлежности только 1-го и 2-го лица единственного и множественного числа. С помощью аффиксов принадлежности существительное в неоформленном винительном падеже обозначает определенный предмет: *Хамыкты мурнай молдурга=м= барып эккелдим* - Прежде всего привел своего *бычка*; *Оон бир черге улуг от ужуткаш, тооруктар=ывыс= өрттедип алдывыс* (САС, АТ, 54) - Потом в каком-то месте разведя огонь, мы поджарили свои *шишки [*Серээдар Н.Ч.,2009,-с.56].

Имя существительное в неоформленном винительном падеже с глаголом находятся в тесной семантической связи. Имя существительное в неоформленном винительном падеже и глагол передают одно значение. Существительные в оформленном и в неоформленном винительном падежах могут появляться при всех временах глагола. Они взаимозаменяемы в следующих случаях:

1) когда существительные в этих падежах стоят непосредственно перед предикатом;

2) когда существительные употребляются с аффиксами принадлежности 1-го и 2-го лица;

3) когда употребляются словосочетания, основанные на 2-м изафете.

Слова с аффиксом принадлежности 3-го лица никогда не употребляются в неоформленном винительном падеже.

В большинстве примеров при прошедшем времени глагола 3-го, 1-го лица употребляется существительное в неоформленном винительном падеже. И обозначает неопределенное лицо или неопределенный предмет.

Итак, в своей главной функции винительный падеж обозначает прямой объект. Многие языковеды отмечают особый характер винительного падежа, который они именуют как приглагольный. Довольно редко встречаются ситуации, когда происходит восстановление пропущенной глагольной формы.Это присходит там, где имя существительное в форме винительного падежа имеет определенную связь с другим именем существительным и зависит непосредственно от предлога.

Винительный, а именно его формы, могут быть зависимыми как от причастий и деепричастий, так и от предлогов, которые управляют этим падежом.эти формы могут выступать в функции обстоятельства прстранства или времени. Обозначение прямого объекта – это и есть грамматическая функция. Дополнение подобного рода – это обьязательное условие при употреблении переходных глаголов.Значение таких глаголов указывает на необходимость распространения их дополнением, употребленным в винительном падеже, К семантической фуекции можно отнести пространственные и временные значения.Значения подобного характера раскрываются лишь у совсем небольшого количества существительных. В некоторых случаяхиспользование беспредложного винительного падежа характерно для количественного обозначения в общей форме. Есть ряд переходных глаголов, использование которых предполагает обязательное употребление дополнения, стоящего в винительном падеже.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Казем – Бек М.А. Общая грамматика турецко-татарского языка.-Казань:Типография имп.АН, 1846 .-176с

2. Грамматика алтайского языка.-Казань:типография университета,1869.-142с.

3. Мелиоранский П.М. Краткая грамматика казак-крского языка. – СПб:Типография имп.АН,1897.-15с.

4. Насилов В.М. Грамматика уйгурского языка.-М.:Изд-во вост.лит.,1940.-48с.

5. Поцелуевский А.П. основы синтаксиса туркменского литературногоязыка.- Ашхабад:Мектеп,1943.-44с.

6. Убрятова Е.И. Исследование по синтаксису якутского языка.- М.-Л.:Изд-во Ан СССР, 1948.-С.61-64

7. Байтұрсынов А. Тіл тағылымы.- Алматы:Ана тілі , 1992.-280б.

8. Аманжолов С.Қазақ тілі ғылыми синтаксисінің қысқаша курсы.-Алматы: Қазақ мемлекиеттік баспасы,1940.-Б.77-121.

9.Балтабаева Ж.К. Табыс септік формаларының қолданылуындағы кейбір ерекшеліктері. Қазіргі қазақ әдеби тілінің грамматикалық құрылымы.-Атматы:Ғылым,1983,-116б.

10. Балтабаева Ж.К. Семантико-стилистические функции неоформленного родительного – винительного падежей в казахском языке.Автореф.диссертации к.филол.н.-Алматы,1984.-С.6-16

11.Дмитриев Н.К.Грамматика башкирского языка.-М.-Л.:Изд-во АН СССР,1948.-С.61-64.

12. Кононов А.Н. Грамматика современного узбекского литературного языка. –М.-Л.:Изд-во АН СССР,1960.-С.94-97.

13. Мещанинов И.И. Члены предложения и части речи. Л, 1978. С. 101

14. Черемисина М.И. Модель (гипермодель) описания действия {N=1 N=4 (N=7) Vtr} // Языки коренных народов Сибири. Вып. 4. С. 35 - 60. Новосибирск, 1998. С.35.

15. Невская, И.А. Пространственные отношения в тюркских языках Южной Сибири (на материале шорского языка). - Новосибирск, 2005.-С.103

16. Серээдар Н.Ч. Значения прямого объекта в модели действия в тувинском языке. НИТ №4, -Тува. 2009.-С.56

Жардамалиева Жанар Бахыткалиевна
к.п.н.
ассоц. профессор кафедры «Языки»
Казахской Академии транспорта и коммуникаций имени М.Тынышпаева

Абдирайымова Гульнар Сериковна
старший преподаватель кафедры ЭииОД
Евразийской юридической академии им. Д.А. Кунаева

ПСИХОЛИНГВИСТИЧЕСКОЕ ВОСПРИЯТИЕ РЕКЛАМНОГО ДИСКУРСА

Түйін. Мақалада қазіргі заманғы адам психикасының ең құпия бөліктеріне қатысты әлеуметтік психологиялық құбылыс қарастырылады.

Жарнамалық ақпараттың психологиялық әсері эмоцияларда, ойларда, мүмкін болатын шешімдерде, рецепиенттің мінез-құлықты анықтайтын шешімдерінде көрініс табады. Тура немесе жанама түрде жарнамалық үдеріс сезу, тәрбиелеу, есте сақтау және т. б. сияқты ақпараттық өңдеу құбылысына қатысады.

Түйінді сөздер: мәтін, жарнамалық дискурс, жарнамалық сурет.

Резюме. В статье рассматривается социально-психологическое явление, затрагиваются участки психики современного человека.

Психологическое воздействие рекламной информации проявляется в эмоциях, мыслях, возможных решениях, обуславливающих поведение реципиента. Так или иначе, в рекламный процесс оказываются вовлеченными феномены переработки информации – ощущения, восприятия, внимание, память и т.п.

Ключевые слова: текст, рекламный дискурс, рекламный образ.

Summary. The article examines a socio-psychological phenomenon, touches upon the most hidden areas of the psyche of a modern person.

The psychological impact of advertising information is manifested in emotions, thoughts, possible decisions that determine the behavior of the recipient. One way or another, information processing phenomena - sensations, perceptions, attention, memory, etc., are involved in the advertising process.

Keywords: text, advertising discourse, advertising image.

1.2 Психолингвистическое восприятие рекламного дискурса

Реклама как социально-психологическое явление затрагивает самые за-таенные участки психики современного человека. Как отмечал Н.Н.Кохтев: «Реклама достигает цели, если при ее составлении учитываются особенности человеческой психики» [1].

Психологическое воздействие рекламной информации проявляется в эмо-циях, мыслях, возможных решениях, обуславливающих поведение реципиента. Так или иначе, в рекламный процесс оказываются вовлеченными феномены переработки информации – ощущения, восприятия, внимание, память и т.п.

Исследованиями психологов доказано, что восприятие и переработка рекламной информации осуществляются под воздействием множества различных факторов: когнитивный (познавательный), эмоциональный (аффективный) и поведенческий (конативный) факторы.

Когнитивный компонент связан с тем, как рекламная информация воспринимается человеком, предполагая анализ ряда процессов переработки информации, таких как ощущение и восприятие, память, представление и воображение, мышление и речь.

Эмоциональный (аффективный) компонент рекламного воздействия определяет эмоциональное отношение к объекту рекламной информации. Так, психологический аспект рекламной деятельности предполагает анализ таких ее сторон, которые вызывают у человека эмоционально окрашенное отношение к рекламе, к объекту, формирующее в конечном счете желание или нежелание купить его. Эмоции всегда носят личностный, субъективный характер. Психологи отмечают связь эмоций человека с переживанием его собственного «Я». Все, что человека окружает, вызывает у него определенные эмоции. Именно в эмоциональной форме проявляются многочисленные индивидуальные различия потенциальных потребителей.

Исследование поведенческого компонента предполагает анализ поступков человека, определяемых его поведением под воздействием рекламы. Поведенческий компонент включает в себя как осознанное поведение, так и поведение на бессознательном, неосознаваемом уровне.

На осознаваемом уровне в поведении проявляются, отражаются моти-вации, потребности,

воля человека. На неосознаваемом уровне – установки и интуиции человека.

Исследователями было отмечено, что эффективная реклама должна быть направлена и на бессознательное, и на сознательное, то есть и на мысли, и на чувства, и на отношения, и на поведения человека. Такой подход изменяет отношение, видоизменяя поведение. Он воздействует на реципиента со всех сторон – убеждает, заставляет, привлекает, вынуждает, приказывает. Несомненно то, что как психологи, так и психолингвисты придают особое значение мотивировочному аспекту.

В психолингвистических исследованиях (работы А.Н.Леонтьева, А.Р.Лурия, Л.С.Выготского, Н.И.Жинкина, Р.М.Фрумкиной и др.) рассматриваются в качестве ведущего мотива речевой деятельности человека эмоции, определяя тем самым смысловую доминанту текста, а, следовательно, и выбор определенных языковых средств ее представления.

Рекламные тексты, предназначенные для психологического программи-рования людей, характеризуются наличием доминантной эмоции как показателя процессов мотивации, формирующих социально-психологические установки. По мнению Ю.Н.Караулова, в качестве единиц на мотивационном уровне выступают коммуникативно-деятельностные потребности личности. А «базовым инвариантом этого уровня можно считать порождаемые целями и мотивами устойчивые коммуникативные потребности и черты, способные удовлетворить эти потребности, типологизирующие специфику речевого поведения и, в конечном счете, информирующие о внутренних установках, целях и мотивах личности» [2].

Для того, чтобы раскрыть мотивационную сферу индивида, выполняю-щего ту или иную деятельность, как считает А.И.Крупнов, необходимо рассмотреть отношения субъекта к выполняемым действиям и различные его побуждения [3]. Так, для исследования мотивации речевых действий лич-ности применялся показатель коммуникативной ориентированности высказываний, т.е. направленности на собеседника (наличие разных вопросов, обращений, контролирующих внимание и понимание собеседника). Высокие показатели по этим параметрам свидетельствуют о преобладании социомет-рической мотивации, в то время как низкие показатели, на ряду со сверну-тостью фраз (пропуском слов, недоговариванием, нечетким произношением), отражают преобладание эгоцентрической мотивации .

В связи с этим, исходя из коммуникативной направленности рекламных сообщений, для рекламного дискурса, на наш взгляд, характерна сильная мотивация с преобладанием социоцентричности.

Под *эмоциональностью* текста мы понимаем наличие в нем доминантной эмоции, выступающей единственным представителем процессов мотивации и репрезентированной различными языковыми средствами непосредственно в тексте.

Значительна роль эмоционально-смыслового компонента и в публицис-тических текстах (в том числе и в рекламных текстах), где он взаимодействует с оценочным. Рекламные тексты могут различаться по характеру представления эмоций и по содержанию – от насыщенно эмоциональных, целиком ориентированных на выражение определенных эмоций, до эмоционально нейтральных, передающих определенную «нейтральную» информацию, которая связана с эмоциями положительной модальности, но мало интенсивными.

«Абсолютная объективность» и «неэмоциональность» какого бы то ни было текста невозможна, так как 1) его создателем является индивид со своей специфической концептуальной системой; 2) в каждом случае речевого порождения осуществляется один и тот же процесс формирования мотива и цели и их воплощения языковыми средствами, а, согласно теории речевой деятельности, эмоция в процессе порождения речи присутствует всегда.

«Нейтральное» в традиционном понимании эмоциональное состояние таковым в действительном процессе речепорождения не является. Эмоции могут быть малоинтенсивными, и их интенсивность может стремиться к нулю, при этом никогда его не достигая. Следовательно, нейтральное состояние – это не что иное, как малоинтенсивное положительной модальности эмоциональное состояние, которое, как правило, не осознается и не фиксируется языком.

В лингвистических изысканиях большое значение уделяется проблеме вербального выражения эмоций. Наиболее важное место среди раздражи-телей, вызывающих у человека эмоциональную реакцию, по мнению пси-холингвистов, занимает слово. Оно оказывает на человека влияние во много раз больше, чем какие – либо другие факторы. Прямое словесное воздействие осуществляется непосредственно речью (в нашем случае – рекламой), имеющей определенную смысловую значимость и императив-ность. В этой связи особое значение имеет смысловое содержание слова, его семантика, вызывающая определенные ассоциации.

Автор рекламного текста так подбирает слова и организует рекламу та-ким образом, чтобы вызвать у ее получателя конкретные представления об объекте рекламы, воздействовать на его воображение, формируя употреби-теля зрительные образы. Большую роль в процессах запоминания играют ассоциации.

Ассоциация – такая связь, возникающая при определённых условиях между двумя и более психологическими образованиями, благодаря которой одно вызывает другое, так или иначе с ним связанное. Слова рекламного текста должны вызывать различные представления, мысли, чувства, которые основаны на сложной системе ассоциаций, и выступают возбудителями, подталкивающими воображение.

Ассоциации формируются по смежности, сходству или контрасту. Под ассоциациями по смежности понимаются такие, в основе которых лежит принцип рядоположности во времени или в пространстве, под ассоциациями по сходству - связи, возникающие по принципу подобия предметов или явлений, а под ассоциациями по контрасту – связи, установленные при наличии противоположных черт предметов или явлений. Следовательно, ассоциации создают в сознании адресата рекламный образ.

Рекламный образ – понятие весьма сложное, связанное с мнением адресата о рекламируемом объекте, с проблемой рекламного воздействия и восприятия рекламного текста, что, в свою очередь, обусловлено практической деятельностью людей, их желаниями, возможностями. Кроме того, рекламный образ – это открытие потребителем каких-то новых сторон рекламируемого объекта, преломленных сквозь сознание составителя текста, окрашенных его отношением к объекту.

Схему рекламного образа можно представить следующим образом: **Рекламный образ – иллюзия – предложение – факт.**

Выделяют следующие типы рекламных текстов, основанных на ассоциативных принципах:

I. Информационный тип, где дается минимальная информация, основанная на таком психическом качестве, как самоактуализация (это значит из имеющихся возможностей выбрать те, которые способствуют внутреннему росту, проявлению личности). Например: ASTANA MOTORS. Продажа автомобилей в КРЕДИТ! (Казахстанская правда. №16. 15.05.2015);

II. Логический тип, основанный на логических доводах, доказательствах, убедительной аргументации. Например: Изумительная коллекция стильной плетенной мебели из Испании. Это один шаг до уюта в Вашем доме. Дәстүр. («Экономика и бизнес». №3. 2016);

III. Образный тип, основанный на эмоционально образных ассоциациях.

Например: Качество достойное королей! (вино «Старый замок») (Караван класс. №9. 27.03.2017);

IV. Смешанный тип, основанный на информации, которая воздействует логическими доводами, образами. Например:

BANK CENTRCREDIT

Мы не разыгрываем путевок автомобилей, квартир

Мы поможем Вам это купить
Кредиты / Банк ЦентрКредит
От $ 200 до $30 000
До 7 лет
От 11 % до 14% годовых
Фактически уплачиваемый процент
Маленькие гоблины/ Большие клиенты
Тел. 58 41 58
(Караван-класс. № 25. 24.06.15)

Рассмотренные нами формулы психологического воздействия рекламы и приведенные факторы воздействия, конечно же, не исчерпывают всех психологических средств воздействия на адресата. Долгое время рекламные тексты было принято делить на рационально направленные и эмоционально направленные, хотя противопоставление логической и эмоциональной аргументации в рекламном обращении признается специалистами условным . Этот вывод основан прежде всего на очевидности единства эмоциональной и рациональной сторон сознания. Лингвисты, занимающиеся разработкой теории речевых актов и теории речевой деятельности, рассмат-ривают эмотивный и логический типы высказывания отдельно, но подчерки-вают, что «в языке не может быть чисто эмоциональной оценки, так как язык как таковой всегда предполагает рациональный аспект» и наоборот. Некоторые исследователи предлагают характеризовать текстовой материал с точки зрения умеренного и повышенного эмоционального содержания. Относительно рекламного сообщения можно говорить также о доминанте логического или эмоционального начала.

Факторы, повышающие степень экспрессивного содержания, образуют сложный комплекс. Несомненно то, что принцип действия эмоциоформи-рующих средств в СМИ общий, но специфичны для каждого вида. Вслед за М.В.Петрушко, мы считаем, что «текстовое печатное объявление обладает не меньшим, чем другие резервом воздействия».

Эмоционально-экспрессивные средства рекламного текста, по мнению М.В.Петрушко, состоят из трех блоков. В первый блок входят лингвисти-ческие средства (выразительные средства языка, эмотивная лексика). Во второй блок входят оформительские средства (композиционные решения рекламного текста, шрифтовая коннотация). Третий блок представляет группу семантических средств формирования эмоциональности текста, как

- ❖ эвристичность (открытие нового, новость, новизна, поданные с помо-щью слова, являются информации, вызывающей интерес, удивление, восхищение, опасение и др.);
- ❖ эксклюзивность (апелляция к фактору исключительности, дающая возможность персонификации в обществе массового потребления);

❖ категория «авторитета» (мнение популярной личности, квалифицированного специалиста, настраивающее адресата положительно). [41, с.37].

Таким образом, все эти параметры и блоки, напрямую участвуют в «эмоциональной подзарядке» рекламного воздействия.

В мировой рекламной практике для определения последовательности психологического воздействия, способного привести к желаемому результату – покупке товара – применяется формула **AIDA**, где:

A – внимание (Attention);

I- интерес (Interest);

D - желание (Desire);

A - активность (Activit)

В эту формулу может быть включен еще один элемент **M** – мотив. Теперь эту формулу можно прочитать как **AIMDA**.

Эффективность рекламы, согласно этой модели, определяется также на-правлением воздействия, зависящим от когнитивного, аффективного, кона-тивного и суггестивного факторов.

Исследования показывают, что у человека, испытывающего эмоцию инте-реса к рекламному объявлению, появляется желание исследовать, вмешаться, расширить опыт путем включения новой информации. Как правило, человек интересуется новым или чем-то отличающимся.

Иными словами, необходимо учитывать феномен, объясненный академиком А.А.Ухтомским, суть которого состоит в том, что человек воспринимает (видит, слышит, чувствует) не то, что ему сообщается, а то, что хочет воспри-нять, т.е. испытывает доминантные эмоции.

Доминанта, - по А.А.Ухтомскому, - устойчивый очаг возбудимости центров, чем бы он ни был вызван, причем вновь происходящие в центре возбуждения служат усилению (подтверждению) возбуждения в очаге, тогда как в прочей центральной нервной системе широко разлиты явления торможения [4]. Существование целой иерархии установок подтверждает наличие именно доминирующей установки и целого ряда, угаснувших до поры установок, хранящихся в информационных блоках памяти и способных к востребованию и актуализации. Величина влияния доминанты на реакцию зависит от величины копящегося в ней возбуждения, которое в рекламной практике проявляется в виде последовательных возбуждений через повторения. То есть пережитая доминанта при затухании тормозиться до определенного момента и, вновь вызванная, однажды способна восстановиться: увидев давно знакомый символ, услышав мелодию, запах, человек переживает комплекс ощущений, связанных с этим знаком .

В современной психологии учение об эмоциях связано с процессами стимуляции эмоций и рациональной аргументации.

Стимуляция эмоций так же, как применение аргументации, управляет персуасивными процессами, под которыми понимаются процессы воздействия на мнения, установки и поведение адресата.

Аргументация в процессе воздействия на адресата РТ, который строится на определенных стратегиях и тактиках, способствующих созданию действенного характера текста, подробно исследован И.А.Гусейновой на примере коммерческих РТ – дескриптивов. В маркетинговой коммуникации при осуществлении поэтапного воздействия коллективный автор прибегает к использованию трех главных стратегий: привлечения внимания, формирования мотивации, реализации побуждения, которые, в свою очередь, распадаются на тактики формирования выразительности, убедительности, побудительности [5].

Для рекламного дискурса характерны вызов и стимуляция эмоций. В условиях взаимодействия человека и мира причиной возникновения эмоций выступают прежде всего оценочные моменты.

Психологическую модель рекламного текста можно построить с учетом вышесказанного следующим образом:

Рис. 1. Психологическая модель рекламного текста.

Следует учитывать то, что реклама стоится на внушении, суггестии. Суггестивный фактор направления воздействия рекламного дискурса зависит от внушения, осуществляемого с целью создания определенных состояний или побуждения к определенным действиям. Суть внушения, по мнению исследователей, заключается в воздействии на чувства человека, а через них на его разум и волю: «Воздействие содержания, воспринятого на основе внушения, отличается навязчивостью: оно с трудом поддаётся осмыслению к коррекции, став совокупностью "внушенных установок". Внушение возможно в форме гетеросуггестии (то есть внушения "со стороны") и аутосуггестии (самовнушения). Объектом могут быть и большие группы людей – массовое внушение. Сила воздействия во многом зависит от наглядности, доступности, образности и лаконичности информации. Эффект особенно силен тогда, когда внушаемое в общем соответствует потребностям и интересам" .

В рекламном деле прием суггестии обладает очень сильным эмоциогенным воздействием и способен вызвать не только желаемый отклик, но и заданные формы поведения. Выделяют следующие приемы суггестии: 1) конкретность и образность ключевых слов; 2) конкретность качеств, образность качеств; 3) не употребляйте слова «нет» и «не»; 4) речевая динамика (мягкость и сила голоса, богатство интонационных характеристик, паузы, использование эффекта неожиданности); 5) мимика, жестикуляция; 6) воздействие звукосочетаниями. Учитывая специфичность текстов печатной рекламы, следует особо отметить использование языковых средств, репрезентирующих прием суггестии. Эмоционально-экспрессивный потенциал образных слов, повторов, противопоставления, стилистических фигур и др. актуализируют прагматический выбор языковых средств, выполняющих суггестивную функцию.

В восприятии и воздействии рекламного дискурса большую роль играет его композиция, т.е. эффективность рекламного сообщения обусловлена компози-ционными параметрами. Наиболее распространена (по Г.В.Гельвановскому) четырех частная блочная композиция рекламного дискурса, включающая: 1) *Слоган:* краткий рекламный лозунг, призыв, афоризм, заголовок. 2) *Зачин:* неболь-шой текст, расписывающий основную мысль слогана. 3) *Информационный блок*: информирует аргументирующий текст (основной текст). 4) *Справочные сведения*: адрес, контактные средства связи, условия поставки и т.д. [6].

Как известно, вербальное общение представляет собой единство двух его видов: вербального информирования (в рекламе эта функция выпадает на долю основного текста и вербального воздействия (интеракции). Носителем интеракции в рекламном тексте выступает как рекламный лозунг, так и заголовок.

Следует оговориться, что при анализе композиции текста или его отдельных элементов, необходимо учитывать, что текст представляет собой органическое единство, структуру, не сводимую к сумме ее формальных компонентов.

Многие исследователи отмечают следующий путь развития рекламы, укладывающегося в следующую схему: выделение заголовка, его расширение подзаголовком, появление «независимого девиза», т.е. слогана. По отношению к слогану заголовок характеризуется тем, что он служит как бы мостом «между визуальным изображением и текстовым содержанием рек-ламы» и «представляет собой «второй» слоган, который по эмоцио-нальному воздействию не уступает своему «старшему брату».

Суть заголовка проявляется в результативной, эффективной подаче ви-зуального образа продукта и дополнений предварительного портрета кон-кретным обещанием выгоды от его приобретения. Поэтому, опираясь на по-ложение Г.К.Ихсангалиевой, выделяем рекламный заголовок как «зафикси-рованный фрагмент рекламного дискурса».

Заголовок, реализует свои функции на трех этапах восприятия текста: на автосемантическом уровне привлекает внимание читателя, т.е. выполняет рекламную функцию; на синсемантическом уровне в процессе чтения текста осуществляет информационную функцию, участвует в формировании эмоционального воздействия на адресата и выполняет также эмоционально-экспрессивную функцию; и после прочтения текста его функция остается номинативной.

Наибольший интерес представляют рекламные тексты, где его компози-ция включает заголовок, основной текст, рекламный лозунг и справочные сведения. Например:

НОВИНКА в мире фитнеса!!!

Эксклюзивно и только у нас.

Программа тренировок на неустойчивой поверхности.

Получи в подарок устойчивый вес.

Режим работы: с 8^{00} до 22^{00}

ул.Фурманова, 48, тел. 73 69 69

(Эконом, № 29, 24 07 17)

Важным фактором в понимании слогана следует признать утверждение о том, что «это рекламный девиз, выражающий суть коммерческого предло-жения». Если он удачен, то прочно ассоциируется в сознании потребителя с той продукцией, ради которой придуман: «Хорошие новости от Always!», «Музыка для души» (радио РЕТРО); «Хрустящие воспоминания» (Алматинский крекер). Феномен рекламного слогана, несмотря на кажущуюся его простоту, заключается в том, что «слоган – спрессованная до формулы суть рекламной концепции, дове-

денная до лингвистического совершенства запоминающаяся мысль». Кроме того, слоган может быть самодостаточен, он может выступать как самостоятельная форма обращения, об-ходясь и без развернутого текста, нередко и без визуального ряда. Например:

ЧЕСТЬ ДОРОЖЕ ВЫГОДЫ
Смирновъ
Алматы, компания «Эльдорадо», Тел. 94 74 74
(Караван-класс, №15. 8. 07.2016);

YAMAHA
Мотоциклы, электрогенераторы, лодочные моторы, квадроциклы
Лучшее качество жизни!
г.Алматы, пр. Раимбека, 147, уг.ул.Панфилова
Тел. 79 06 23
(Караван. №73. 12.03.2017)

Тексты печатной рекламы относятся к так называемым креолизованным текстам, под ними принято понимать тексты, в структурировании которых за-действованы коды других семиотических систем. Несмотря на известную экзотичность этого термина, он применяется к широкому кругу текстов различных жанров, включающему как рекламу, плакаты, комиксы и т.п., так и научно-технический, иллюстрированные художественные и другие тексты. Поскольку печатная реклама обладает видеовербальным характером, важную роль в реализации эмоций и оценок играют невербальные средства: иконические средства (изображения), к которым относятся фотографии, рисунки, иллюстрации, карикатуры, схемы, таблицы, графики, чертежи и т.п.; пара-графемные (мета-графемные) средства, к числу которых относятся графическая сегментация текста, расположение на бумаге, длина строк, различные шрифты, цвет, необычная расстановка пунктуационных знаков, графические символы, формат бумаги и т.п.

Изображение часто предназначено для воздействия на эмоции адресата, оно может вызывать разнообразные ассоциации, оказывать влияние, напри-мер, на сферу бессознательного, пробуждая архетипические образы. Данное свойство изображения, осознаваемое и используемое еще в глубокой древ-ности, является источником сильнейших впечатлений человека.

Коллективный автор прибегает к использованию невербальных средств, апеллируя к эмоциям или эмоциональным оценкам адресата. Прежде всего это относится к иконическим средствам, отсылающим к архетипам коллективного бессознательного.

В большинстве случаев они взаимодействуют с вербальными средствами реализации эмоции или оценки. Следует отметить, что изображение воспринимается быстрее, тогда как текст расшифровывается слово за словом, предложение за предложением, строчка за строчкой. Рекламу, в которую входит изображение, замечают чаще, чем состоящую исключительно из одного текста. Рекламное изображение привлекает внимание читателей к рекламному тексту. Другими словами, сильный визуальный образ превращает начальное внимание в интерес.

Оценка эффективности рекламного дискурса зависит также и от использования изображения с подписью, расположенной над рамкой, где слова не выступают элементом изображения, но представляют собой комментарий к данному рекламному объявлению и помогают полностью раскрыть ее содержание.

Обобщая вышесказанное, следует отметить, что именно сфера психической мотивации речевой деятельности обеспечивает смысловое единство рекламных текстов, а также единство связности и цельности его компо-зиционных параметров, выявляющееся лишь при взаимодействии текста как коммуниканта и реципиента. Подчеркиваем, что для психолингвистики речевая деятельность выступает как процесс и результат, а текст – в качестве коммуниканта – объекта взаимодействия концептуальных систем продуцента и реципиента. Поэтому именно ведущий мотив речевой деятельности определяет смысловую доминанту рекламного дискурса, а следовательно, и выбор вербальных и невербальных средств ее представления.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Кохтев Н.Н. Реклама: искусство слова. М.: изд-во Москов.ун-та, 2004 г. – 94 с.
2. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность – 4 изд., И.,2004 г.
3. Крупнов А.И. Психолингвистический анализ речевых действий. – М.: РУДН. Москва, 1998 г.
4. Ухтомский А.А. Интуиция совести – СПб: «Петербургский писатель»,1996 г.
5. Гусейнова И.А. Жанровая организация маркетингового дискурса. – М.: ИПК МГЛУ «Рема», 2009.-364 с.
6. Гельвановский Г.В. Номинативный аспект рекламных текстов и способы его представления в английском и русском языках. Автореф. дис.канд.филолог.наук. Уфа, 2000 г.

Жардамалиева Жанар Бахыткалиевна
к.п.н.
ассоц. профессор кафедры «Языки»
Казахской Академии транспорта и коммуникаций имени М.Тынышпаева

Калкабаева Гульмира Уркеновна
лектор кафедры «Языки»
Казахской Академии транспорта и коммуникаций имени М.Тынышпаева

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ИССЛЕДОВАНИЯ РЕКЛАМНОГО ДИСКУРСА

Резюме. В статье рассматривается рекламный дискурс и его виды.

На современном этапе развития общественных отношений социальные проблемы решаются по-разному. В последнее время наметилась тенденция использования с этой целью рекламного дискурса. Общий взгляд на проблему функционирования рекламного дискурса в социуме позволяет рассматривать каждый отдельный рекламный дискурс как речевое действие внутри целостного акта деятельности с присущими ему признаками мотивированности, целенаправленности и результативности.

Ключевые слова: текст, дискурс, рекламный дискурс, рекламная коммуникация.

Түйін. Мақалада жарнамалық дискурс түрлері оның түрлері қарастырылған.

Әлеуметтік қатынастардың қазіргі даму сатыларында әлеуметтік мәселелер әртүрлі жолдар арқылы шешілуде. Соңғы уақыттарда осы мақсатта жарнамалық дискурсты пайдалану үрдісі байқалуда. Қоғамдағы жарнамалық дискурстың жұмыс істеу мәселесіне жалпы көзқарас әр жеке жарнамалық дискурсты мотивацияның, мақсаттылық пен тиімділіктің өзіне тән белгілері бар қызметтің тұтас актісіндегі сөйлеу әрекеті ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

Түйінді сөздер: мәтін, дискурс, жарнамалық дискурс, жарнамалық байланыс.

Summary. This article discusses advertising discourse and its types.

At the present stage of development of social relations, social problems are solved in different ways. Recently, there has been a tendency to use advertising discourse for this purpose. A general view of the problem of the functioning of advertising discourse in society allows us to consider each individual advertising discourse as a speech action within an integral act of activity with its inherent signs of motivation, purposefulness and effectiveness.

Keywords: text, discourse, advertising discourse, advertising communication.

Термин «дискурс» сколь популярен, столь и неопределен. Спектр его употребления весьма широк, поскольку дискурс изучается разными науками и их направлениями (лингвистическая семантика, прагмалингвистика, лингвистика текста, теория коммуникации, психолингвистика, социология, политология, социальная семиотика и др.). В лингвистике термин «дискурс» имеет ряд значений и варьируется от диалога до речевого произведения, от текста до сложного коммуникативного явления, включающего наряду с текс-том еще и внеязыковые факторы.

Трактовка дискурса, выдвинутая Т.А.ван Дейком, способствовала расши-рению семантического объема данного термина. В его понимании дискурс – сложное коммуникативное событие, речевой поток, язык в его постоянном движении, вбирающий в себя все многообразие исторической эпохи, индиви-дуальных и социальных особенностей как коммуниканта, так и коммуника-тивной ситуации, в которой происходит общение. В дискурсе отражается менталитет и культура как национальная, всеобщая, так и индивидуальная, частная [1].

Понимание дискурса Т.А. ван Дейком привело к тому, что определение «дискурс» вышло за пределы текста или отрезка текста. Так, в основу многих лингвистических исследований текста современного периода в качестве от-правного момента положено определение Ю.Н.Караулова и В.В.Петрова, в котором нашла преломление трактовка дискурса Т.А.ван Дейком: дискурс – сложное коммуникативное явление, включающее кроме текста экстра-лингвистические факторы: знания о мире, мнения, установки, цели адресата, необходимые для понимания текста.

Такое понимание дискурса, на наш взгляд, является исчерпывающим. Исходя из вышеизложенного, можно рассматривать дискурс как вербализо-ванную речемыслительную деятельность, включающую в себя не только собственно лингвистические, но и экстралингвистические компоненты. Говоря о дискурсе следует иметь ввиду именно когнитивный процесс, связанный с реальным речепроизводством, созданием речевого произведения. Текст же является конечным результатом процесса речевой деятельности, выливаю-щимся в определенную законченную и зафиксированную форму.

Дискурс не ограничивается рамками текста, а

дает представление о целостном фрагменте действительности, что предполагает привлечение для его понимания не только лингвистических знаний, но и знаний о мире. Дискурс –это широко развернутый контекст, детерминированный экстралингвистическими факторами, концептуальной, а следовательно, и языковой картиной мира адресанта (позицией периодического издания или автора газетного материала), ориентацией на адресата (массовую читательскую аудиторию), т.е. коммуникативной потенцией.

Безусловно, текст как продукт ментальной деятельности является неотъемлемой частью дискурса. В теории текста под вербальным текстом принято понимать объединенную смысловой связью последовательность вер-бальных знаковых единиц, основными свойствами которой являются связность и цельность. Правильность построения вербального текста, который может быть устным и письменным, связана с соответствием требованию текстуальности – внешней связности, внутренней осмысленности, возмож-ности своевременного восприятия, осуществления необходимых условий коммуникации и т.д. Правильность его восприятия обеспечивается языковыми единицами и их соединениями .

Одной своей стороной дискурс обращен к прагматической ситуации, которая привлекается для определения связности текста, его коммуникативной адекватности, для выяснения его импликаций и пресуппозиций, для его интерпретации. Жизненный контекст дискурса моделируется в форме фрей-мов, сценариев, моделей ситуации. Другой своей стороной дискурс обращен к ментальным процессам участников коммуникации: этнографическим, пси-хологическим, социокультурным правилам и стратегиям порождения и пони-мания текста в тех или иных условиях, определяющих степень связности текста, соотношение общего и конкретного, нового и известного, субъек-тивного и общепринятого, эксплицитного и имплицитного в его содержании, выбор средств для достижения нужной цели, фиксацию точки зрения говоря-щего /пишущего. Дискурс, таким образом, актуализируется в тексте, реализующем коммуникацию.

Таким образом, современный дискурс – феномен несравнимо более сложный и эмпирически более точный по сравнению с текстом. В этой связи можно отметить, что язык представляет собой совокупность дискурсивных моделей, а перспективным направлением, на наш взгляд, является изучение одной из таких моделей языка – **рекламного дискурса**, что требует специального рассмотрения. Мы рассмотрели точки зрения ученых о понятий дискурс и текст. Нам более близко представление о дискурсе как о процессе речевой деятельности говорящего (монолог)/говорящих (диалог), в котором представлена не только информация о «положении дел в мире» (пропозиции), но и весь набор субъективных, социокультурных, в том числе стереотипных, прецедентных и т.п. смыслов. Общий взгляд на проблему функционирования рекламного дискурса в социуме позволяет рассматривать каждый отдельный рекламный дискурс как речевое действие внутри целостного акта деятельности с присущими ему признаками мотивированности, целенаправленности и результативности. Иными словами, мы можем соотнести рекламный дискурс со срединным звеном цепи коммуникативного взаимодействия «коммуникатор-текст-реципиент», задав тем самым одну из линий системного анализа рекламного воздействия, которое обеспечивается как языковыми, так и неязыковыми средствами.

Реклама, обслуживая сферу массовой коммуникации, выступает одним из наиболее распространенных средств информации и, благодаря многообразию своих форм, находит широкое применение в различных областях деятельности человека.

Попытки определить понятие рекламы предпринимаются уже не одно десятилетие. Наиболее распространенной, хотя и не бесспорной, является точка зрения, что понятие рекламы, ее сущность, цели и задачи связаны исключительно с коммерческой деятельностью. Примером тому может служить понимание рекламы, предложенное составителями книги «Реклама. Принципы и практика»: «Реклама – это оплаченная, не персонализированная коммуникация, осуществляемая идентифицированным спонсором и использующая средства массовой коммуникации с целью склонить к чему-то аудиторию или повлиять на нее».

В некоторых работах предпринимается попытка дать определение рекламы в широком аспекте, с позиции ее «родовой принадлежности». Так, Б.С.Разумовский исходит из того, что реклама – это вид информационной деятельности, и определяет ее как вид социальной информации, распространяемый различными коммуникационными средствами для воздействия на потребителя с целью формирования или реализации уже сформированных потребностей [2].

Несмотря на разнообразие взглядов на рекламу, их объединяет то, что реклама является средством воздействия на адресата. Так, В.Кребер-Риль рассматривает ее как воздействие на поведение посредством особых средств коммуникации .

Рекламная коммуникация осуществляется по многочисленным каналам, что приводит к выделению различных форм рекламы. Поскольку большинство рекламных сообщений передается по каналам СМИ, исследователи выделяют следующие ее формы: телерекламу, радиорекламу, рекламу, передаваемую через компьютерную

сеть, печатную рекламу. К последней относятся малоформатные издания типа листовок, издания большого формата типа плакатов; иллюстрированные издания типа буклетов, проспектов, брошюр, каталогов и т.п.; традиционные формы печатной рекламы – газетная, журнальная реклама, а также реклама в справочных изданиях. Многообразие форм рекламы свидетельствует о сложном характере рекламной коммуникации.

Реклама разнообразна в зависимости от объекта рекламирования. По мнению составителей книги «Реклама. Принципы и практика», существуют восемь базисных типов рекламы: 1) реклама торговой марки, направленная на создание образа и обеспечение пролонгированной узнаваемости торговой марки; 2) торгово-розничная реклама, носящая локальный характер и сфокусированная на торговой точке или предприятии сферы услуг; 3) политическая реклама, используемая политиками для побуждения людей голосовать только за них; 4) адресно-справочная реклама, информирующая потребителей о том, как и где можно приобрести продукцию или получить необходимую услугу; 5) реклама с обратной связью, стимулирующая прямую про-дажу по заказу; 6) бизнес-реклама – сообщения, направляемые различным торговцам, оптовикам и дистрибьюторам, промышленным предприятиям; 7) институциональная (корпоративная) реклама, направленная на установление корпоративной узнаваемости или на привлечение внимания общественности к точке зрения соответствующей организации; 8) общественная (социальная) реклама, пропагандирующая какое-либо позитивное явление социального характера.

Как известно, исследование рекламного дискурса, функционирующего в рамках коммуникации, в прессе предполагает включение в круг изучения также таких компонентов коммуникативного акта, как автор (адресант) и реципиент (адресат). В силу особенностей рекламной коммуникации представляется целесообразным рассмотрение не индивидуальных, а коллективных – автора и реципиента.

Под коллективным автором понимаем ряд субъектов, имеющих отношение к рекламной деятельности. Он включает рекламодателя, который дает заказ на рекламу и финансирует рекламную кампанию, специалистов по рекламе, которые оказывают консультационные услуги с точки зрения целесообразности затрат средств на рекламную кампанию, социологов, психологов, непосредственных исполнителей рекламного текста – дизайнеров, текстовиков, графиков, художников и др. Сюда можно отнести рекламные агентства, институты общественного мнения и др..

Адресат представляет собой также сложное, социально неоднородное образование, состоящее из целевых групп. Целевая группа – это совокупность людей или учреждений, на которых направлены рекламные мероприятия для достижения конкретной цели рекламной кампании. Цель рекламной коммуникации выступает определяющим фактором для выбора целевой группы. Для характеристики конкретной целевой группы существенными могут быть следующие признаки: социально-демографический – пол, возраст, образование, религия, семейное положение, материальное состояние, социальная принадлежность, территориальная принадлежность и т.п.; психологические – мнения, знания, мотивации, представления и т.п.; покупательские привычки; потребительское поведение.

Рекламный дискурс относится не только к экономической сфере, но и оказывает влияние на многие другие области общественной жизни.

В зависимости от сферы функционирования и целей в рекламном дискур-се может быть выделено несколько видов. Так, в словаре В.И.Кошника рек-лама дифференцируется на пять видов: частную рекламу (объявления о по-молвке, свадьбе); политическую рекламу (реклама деятельности политических партий и организаций); этическую рекламу (реклама деятельности рели-гиозных организаций и благотворительных фондов); культурную рекламу (реклама спектаклей, фильмов, выставок, концертов и т.п.); экономическую рекламу (реклама товаров, услуг и т.п.).

Данная типология достаточно широко охватывает рекламную деятель-ность в современном обществе. Вместе с тем возникает необходимость раз-граничения видов рекламного дискурса по ориентации на удовлетворение материальных и духовных потребностей человека.

Основываясь на вышеприведенную типологию, мы предлагаем различать коммерческую и некоммерческую рекламу, где первая направлена на удов-летворение материальных потребностей адресатов и получение прибыли от сбыта товаров и услуг, в то время как вторая ориентирована на удовлетворение духовных (внутренних) потребностей личности и не ставит перед собой целью получение прибыли. К коммерческой относится экономическая реклама, подразделяемая в свою очередь на несколько подвидов: корпоративную, промышленную, потребительскую и другую рекламу. Несмотря на то, что коммерческая реклама представлена только одним видом, она является традиционной и наиболее распространенной.

Некоммерческая реклама, начавшая интенсивно развиваться лишь в последнее десятилетие, объединяет по типологии В.И.Кошника: частную, политическую, культурную, этическую рекламу. Последнее вызывает наибольший интерес, однако, по-нашему мнению, она

затрагивает не весь спектр проблем, возникающих в социальной жизни человека, например, непосредственное решение проблемы безработицы может быть достигнуто при обращении к предпринимателям, что остается за пределами интенции этической рекламы, предлагающей оказать психологическую поддержку и лишь временную материальную помощь безработным.

Поэтому нам представляется целесообразным выделить среди некоммерческих видов рекламу под условным обозначением «социальная», включающую в область своего функционирования этическую рекламу. Обзор исследовании рекламы показал, что термин «социальная реклама» встречается в отдельных публикациях как синоним понятия «некоммерческая реклама».

Наиболее изученной в современной лингвистике является экономическая (коммерческая) реклама. В настоящее время большинство исследователей рассматривают экономическую рекламу как инструмент маркетинговой коммуникации, способствующей продвижению и сбыту товаров и услуг. В рамках маркетинговой коммуникации все РТ делятся на две большие группы: РТ-примитивы в терминологии А.Вежбицкой, Л.В [3] и РТ-дескриптивы в терминологии И.А.Гусейновой [4]. РТ-примитивы обладают одночастной структурой, часто состоят из рекламного лозунга и обычно рекламируют товары повседневного спроса (продукты питания, одежду и т.п.), товары известных торговых марок. РТ- дескриптивы, сложные по своей структурной организации, представляют продукты интеллектуального труда (идеи, технологии, ноу-хау и т.п.), сложное электронное оборудование, оргтехнику и т.п.

Политическая реклама является одним из видов деятельности полити-ческих партий и организаций и направлена на привлечение сторонников и пропаганду идей, взглядов. Особенно актуальна в периоды предвыборных кампаний . Часто под политической рекламой понимают пропаганду. Термин «агитация» используется для политической рекламы в периоды социальной и политической нестабильности.

В последнее время исследуется также частная реклама, возможно причи-ной этому послужило то, что она затрагивает такой социальный институт, как семья. Этот вид рекламы представляет собой богатый материал для исследований с гендерной точки зрения. Примером могут служить работы М.Д.Городниковой на материале брачных объявлений [5]. Менее изучена культурная реклама, охватывающая рекламу выставок, концертов, театраль-ную рекламу, и т.п. В частной и культурной рекламе наиболее отчетливо представлено деление сообщений на рекламные объявления и РТ. Поскольку рекламные объявления обладают одночастной структурой и ограничиваются, как правило, сообщением о месте и времени предстоящего события, то мы считаем правомерным отнести их к разряду текстов-примитивов.

Итак, мы выделили большое количество видов рекламного дискурса в зависимости от того, что взято в основу классификации. Считаем необходимым выделить, что предметом нашего исследования мы выбрали печатную рекламу. Печатная реклама включает в себя такие виды, как плакаты, афиши, каталоги, проспекты, альбомы, буклеты, вкладыши, памятки, рекламные листовки, товарные ярлыки, этикетки, ценники и т.д.

Рекламный плакат, привлекающий внимание читателя к каким-либо товарам, зрелищам и т.д., обычно представляет собой изображение сопровождающееся текстом. Плакаты обычно развешивают или расклеивают на улицах, в учреждениях, на щитах вдоль дорог и т.д., там, где они хорошо воспринимаются издалека. Краткий, хорошо запоминающийся текст на плакате должен быть органически связан с изображением. К рекламному плакату близка *афиша* – вывешиваемое объявление о спектакле, концерте, лекции и т.п. *Каталог* – это список, систематический перечень предметов, товаров, услуг, составленный в определенном порядке, облегчающем их нахождение. *Проспект* близок к каталогу – небольшая брошюра с описанием товаров, в которой подробно рассказывается об одном виде товаров и услуг. Не менее популярны *памятка* – книжечка, содержащая краткие сведения о рекламируемом объекте и наставления, как им пользоваться; *альбом* – издание, содержащее иллюстрации, чертежи, фоторепродукции с кратким пояснительным текстом; *буклет* – издание, отпечатанное на одном листе, который складывается так, что может читаться и рассматриваться без разрезки. *Вкладыш* – небольшой листок с рекламным текстом, который вкладывается в газету, книгу, покупку. Часто вкладыши содержат праздничные поздравления и попутно рекламируют услуги промышленных, торговых, бытовых предприятий и зрелищных организаций. *Рекламная листовка* – рекламный листок с иллюстрацией и рекламным текстом.

Весьма разнообразны жанры **газетных и журнальных** реклам, отличающихся высокой оперативностью.

В рекламных целях используются почти все публицистические жанры. Это может быть рекламная заметка, статья, корреспонденция, очерк, репортаж, обзор. Это могут быть также консультации, зарисовки, рецензии, короткие рассказы. С интересом читаются интервью, взятые у авторитетных людей, у тех, кто связан с рекламируемым объектом.

Существуют три типа рекламы в газетах: клас-

сифицируемая, демонстрационная и приложения. Рубричная реклама была первым типом рекламы в газетах, состоящая из всех видов рекламных обращений в соответствии с интересами читателей, таких как «Требуется помощь», «Продажа недвижимости» и «Продажа автомобилей». Макетная реклама – доминирующая форма газетной рекламы, которая может быть любого размера и расположены в любом месте газеты, за исключением редакторской страницы. Приложения представляют собой рекламную вставку, напоминающую по содержанию и формату журналы, чем газеты.

Существуют три типа журналов в зависимости от аудитории, для которой они предназначены: потребительские, деловые (торговые и промышленные) и профессиональные. Различные журналы публикуют статьи определенного содержания. Самые распространенные категории: общие, обслуживание женщин, жилище и особые интересы. Преимущества рекламы в журналах – способность обращаться к специализированным аудиториям, визуальное качество, длинный жизненный цикл. Некоторые журналы используются в качестве справочников.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Ван Дейк Г.А. Язык. Познание. Коммуникация. М., 1989 г.
2. Разумовский Б.С. Искусство рекламы – Минск: Полыма, 1984. – 110 с.
3. Вежбицкая А. Понимание культур через посредство лексики и прагматики, М., 2001 г.
4. Гусейнова И.А. Жанровая организация маркетингового дискурса. – М.: ИПК МГЛУ «Рема», 2009.-364 с.
5. Гордникова М.Д. Практикум по культуре речевого общения: учеб.пособие М: «Рема», 2007. – 188с.

ҒТАМР: 81-512

Иманбердиева Сауле Құрманбайқызы
ф.ғ.д., профессор
С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті

Ағабекова Жазира Ағабекқызы
ф.ғ.к, профессор
Н. Назарбаев университеті

ҚАРАҒАНДЫ ОБЛЫСЫНЫҢ БИОТОПОНИМДЕРІ

Түйін. Мақалада Қарағанды облысының биотопонимдері қарастырылды. Түркі, соның ішінде қазақ ономастикасында биотопонимдерді зерттеуге арналған еңбектерге шолу жасалып, қосқан үлестері айқындалды. Облыс биотопонимдері флора, фауна және жалған биотопонимдер деп бөліп қарастырылып, өзара пайыздық қатынасы анықталды. Топонимдердің құрамында аң атауына қарағанда өсімдік атауының басымдылығы көрініс тапты.

Түйінді сөздер: топоним, флора, фауна, жалған биотопоним, мағына.

Резюме. В статье рассматриваются биотопонимы Карагандинской области. Был выявлен обзор работ по изучению биотопонимов на тюркском языке, в том числе казахской ономастики, и их вклад в изучении топонимики. Биотопонимы региона были разделены на флору, фауну и псевдобиотопонимы, определено их процентное соотношение. Топонимы отражали преобладание названий растений над названиями животных.

Ключевые слова: топоним, флора, фауна, псевдобиотопоним, значение.

Summary. The article considers the biotoponyms of the Karaganda region. It contains reviews of several works and their contributions to the study of biotoponyms in Turkic, including Kazakh onomastics. In the process, biotoponyms of the region are divided into flora, fauna, and pseudo-biotoponyms, and theirpercentage ratio is determined.

Keywords: toponym, flora, fauna, false biotoponym, meaning.

Кіріспе.

Қазақ жері өсімдік не жануар атауынан қалыптасқан топонимдерге өте бай. Қазақ ономастикасында арнайы кешенді еңбектермен бірге жалпы онимдерді зерттеуде де биотопонимдер барынша қарастырылған.

Қазіргі кезде тек Қазақстанда ғана емес, бүкіл әлем алдында табиғи ресурстар мен табиғатты қорғау проблемалары тұр, ландшафтың өзгеруі, өсімдіктер мен жануарлардың ареалдарын түсіндіру басты мәселе, мұндай жағдайда әр түрлі ғылыми әдістер мен соның ішінде биотопонимикаға деген үлкен қызығушылық бар.

Ғ.Қонқашпаевтың пікірінше, көшпелілердің күн көрінісіне жер бедері (рельеф), ауа-райы (климат), су (гидрография), өсімдіктер және аңдар үлкен септігін тигізген [Конкашпаев Г.К., 1963].

Зоолог-ғалым А.Н. Формозов: «Қазақстан картасындағы өзен-су және ежелгі мекен аталары жабайы аңдардың атымен байланысты. Өйткені Қазақстанның ландшафт өмірінде жануарлар әлемі үлкен рөл атқарады» – деп жазған [Формозов А.Н., 1950, с. 168].

Қазақстандық ғалым Р.С.Сәтімбеков топонимикалық әдістермен кейбір жануарлардың (құлан, бұлан, марал, құндыз т.б.). Қазақстан жерінде кезінде таралғандығын анықтап отыр [Сәтімбеков Р., Әлімқұлова Р., 2011].

Б.М. Тілеубердиевтің пікірінше: «Қайсібір өсімдік түрінің топонимиядан орын алуына екі жағдай әсер етеді: 1) мал жейтін шөптер аты болуы тиіс; 2) осы физика-географиялық объектіде өсетін өсімдіктердің ішіндегі жиі кездесетінінің аты болуы тиіс» [Тілеубердиев Б.М., 1999, с. 12].

Еліміздің аумағындағы топонимдердің қалыптасуына флора мен фаунаның әсерін анықтау негізінде атау тағуда саятшылықтың мал өсірумен салыстырғандағы қазақ өміріндегі маңызы мақала негізінде анықталады. Көне атаулардың қазіргі Қазақстан ономастикалық кеңістігіндегі жер-су атауларымен өзара тілдік-генетикалық байланысы, мазмұндық, семантикалық ортақтығы, тарихи сабақтастығына қысқаша талдау жасалды.

Биотопонимдерді зерттеу негізінде мынадай ерекшеліктер анықталды:

- топонимдердің құрамында аң атауына қарағанда өсімдік атауының басымдылығы көрініс тапты. Бұл қазақтардың мал өсіру, емдік шөптерді пайдалану сияқты тұрмыс салтына байланысты екендігін айқындады;

- көне биотопонимдер құрамында көне түркі тілдерінің негізінде қалыптасып, қазіргі кезде мағынасы күңгірттенген атаулардың бар екендігі анықталды;

- бұрынырақта қалыптасқан аң атауы негізіндегі топонимдер саятшылыққа байланысты болғанымен кеңес дәуірі кезінде қалыптасқан

атаулар жекелеген оқиғаларға байланысты қалыптасқаны аңғарылды;

- биотопонимдер құрамындағы көптік мәндегі -лы/-лі/-ды/-ді/-ты/-ті реликтік қосымшалар қазіргі атауларда да сақталғаны байқалады;

- құрамында көне географиялық терминдер негізінде қалыптасқан қазіргі топонимдерде «аң атауына байланысты компонент» жаңсақ ақпарат беретіндігі айқындалды, мәселен, *Ақсиыр* топонимдегі «сиыр» компоненті қазіргі қазақ тіліндегі «сиыр» сөзіне еш қатысы жоқ, моңғол тілінен сайыр «құрғаған өзен арнасы, малта тас» мәніндегі сөз;

- топоним құрамында қазіргі қазақ тіліне көне синоним болып келетін мал өсіруге байланысты атаулар да кездесті. Алайда олардың мағынасы тек тіл маманы немесе мал шаруашылығымен айналысатын мамандарға ғана белгілі болғанымен көпшілікке беймәлім.

Қарағанды облысы топонимдерінің ерекшеліктері

Қазақстан топонимдері өткен ғасырдың екінші жартысынан бастап лингвистикалық жағынан зерттеле бастады. Өңірдегі филолог және тарихшы ғалымдар өздері тұратын жергілікті жерлердегі атауларға назар аударып, этимологиясына байланысты ізденіс жұмыстарын жүргізді. Ғалым А.Жартыбаев Қарағанды өңірінің топонимдерін зерттей келе оларды екі топқа бөліп қарастырады: 1. Түркі тілдік топонимдік қабаттар. 2. Басқа тілдерден енген тілдік қабаттар. Түркі тілдік қабатты әрі қарай жіктейді де (Көне түркі тілдік қабаттастық; 2. Қазақ тіліне тән қабаттастық), басқа тілдерден енген қабаттарды арнайы қарастырады (араб-иран; монғол (қалмақ); орыс тілінен енген) [Жартыбаев А., 1998, с. 12].

Тарихшы М.С. Жакин мақаласында Қарағанды өңірі Нұра ауданын топонимдерін архив материалдары негізінде талдап, оның тарихи негіздемесін жасап береді [Жакин М.С., 2013]. Облыс топонимдерінің анықтамалығы жасалып, қазіргі уақытта ондағы атауларға этимологиялық талдаулар жүргізілуде [Умбединова Г.М., 2001]. Осы топонимдердің ішінде ерекше назар аударуды талап ететін биотопонимдер болды. Олардың мағынасы мен қойылу уәжін анықтау үшін түрлі эксперименттік талдаулар жүргізілді.

Мемлекеттің егемендігін алғалы бері облыстағы топонимдердің тарихи атауларын қайтаруда жергілікті ғалымдардың еңбектері көп болды. Елді-мекендердің атаулары туралы жергілікті басылымдарға жүздеген мақалалар жарияланып, халық өздері түрлі ақпараттарымен бөлісіп жатты. Жүйелі жүргізілген жұмыстың арқасында өңірдегі мағынасы көмескі атаулар мен отаршылдық саясатпен берілген атаулардан бірте -бірте құтылуда.

Эксперимент.Қарағанды облысы топонимдерінің арасында флора мен фаунадан жасалған атаулар өте көп.

Жердің фауна мен флорасынан да ақпарат беретін атаулар да көптеп кездеседі. Мұның дәлелін келесі мысалдар негізінде айқындауға болады.

Тал/ағаш/бұта (17): *Қарағайлы, Ақтерек, Талды, Теректі, Томар, Шолаққайың, Жалпақшілік, Қараағаш, Қызылшілік, Жидебай, Ақтоғай, Сарытерек, Талдысай, Талдысай, Талдықұдық, Қаратал, Тораңғылық.*

Шөп (5): *Қарағанды, Шөптікөл, Ақши, Изеңді, Тікенекті.*

Мал/аң/жануар (9): *Қоянды, Қошқар, Аюлы, Құланөтпес, Ақсу-Аюлы, Киікті, Нарөлген, Түйемойнақ, Ақтұмсық.*

Балық (1): *Балықтыкөл.*

Құс (1): *Бүркітті.*

Шыбын-шіркей/жәндік (3): *Кенелі, Сона, Соналы.*

Жалған биотопонимдер (15): *Айғыржал, Басбайтал, Белеуті, Жәйрем, Қарааласиыр, Қарасиыр, Қасқаайғыр, Құлаайғыр, Қасқыр, Қойуыс, Қойүлес, Қарақой, Қызылқой. Жыланды, Қарғалы.*

Қарағанды облысы биотопонимдерін жалпылама флора, фауна, жалған биотопонимдер деп бөліп, пайыздық қатынасын диаграммаға салатын болсақ (Диаграмма – 1 Биотопонимдер), флора фауна мен жалған биотопонимдерге қарағанда едәуір алдында тұр.

Диаграмма – 1 Биотопонимдер

Диаграммадан көріп тұрғанымыздай, облыс бойынша биотопонимдердің саны анықталды: флора – 22, фауна – 14, жалған биотопонимдер – 15. Флора санының көп болуы атаудағы мал өсіруге қолайлы/қолайсыз, шөбі қалың өскен жерлер, емдік қасиеті бар шөптер жайлы ақпаратқа байланысты болса керек. Жалған биотопонимдер, яғни сыртқы фонетикалық қабаты биотопонимдерге жақын болғанымен, беретін ақпараты биотопонимдерге еш қатысы жоқ атаулар санының да көп болуы тарихи сабақтастықтың, тарих ізінің қалуына байланысты, себебі бұл атаулар – көне түркі тілінің ізі. Ал олардың берер ақпараты, негізінен, географикалық термин-индикаторларға байланысты.

Кесте – 1 Қазіргі қазақ тіліндегі биотопонимдер

№	топоним	тұлғасы	флора	фауна	мағынасы
1	*Қарағайлы*	қарағай+лы	+		Қарағай көп өскен жер
2	*Қоянды*	Қоян+ды		+	Қоян көп болған
3	*Теректі*	жал+ағаш	+		Таудағы ағаш
4	*Құланөтпес*	Құлан+өтпес		+	Құлан қырылған жер
5	*Тораңғылық*	Тораңғы+лық	+		Бұлақ басындағы тораңғы
6	*Ақсу-Аюлы*	Аю+лы		+	Қызыл шеңгел
7	*Изеңді*	Изең+ді	+		Қалың өскен тал
8	Сона	Қара+шалаң		+	
9	Кенелі	Кене+лі		+	Құлжа аңының көптігі
10	Бүркітті	Бүркіт+ті		+	Бүркіті көп тау
11	Тікенекті	Тікенек+ті	+		Тікенегі көп өскен жер

Кесте негізінде біз халықтың тұрмыс-тіршілігіне қажетті ақпарат беретін топонимдерді анықтаймыз. Қараған, қарағай, терек, тораңғы, тікенектің өзіндік пайдасы бар, ал *Қоянды, Бүркітті, Кенелі, Соналы* атаулары саятшылық пен көшіп-қонуда берер ақпаратының маңызы зор.

Кесте – 2 Жалған биотопонимдер

№	топоним	мағынасы		тіл		флора /фауна
			Алтай	Бурят/ моңғол	қазіргі қазақ	
1	*Айғыржал*					
2	*Басбайтал*	жоғарғы жартас, басқы тау		«тау», «жартас»		-
3	*Белеуті*	шетені көп, қалың	Беле- «шетен»			+
4	*Жәйрем*	раңға жай			раң+жай	+
5	*Қарааласиыр*	биік, үлкен жота, төбе, шоқы		сээр, сыр		-
6	*Қарасиыр*	құрғаған өзен, сайдағы үлкен өзен		сай, сайр, чай		-
7	*Қасқаайғыр*	алыстан қасқиып анық көрініп жатқан айрық, айыр	*айыр*			-
8	*Қасқыр*	кварцты, көкшіл түсті тастары бар төбе		*қас / каш/ хас*		-
9	*Қойуыс*	тау етегіндегі өзен, су	*qoi*			-
10	*Қойүлес*	тау етегіндегі, табанындағы өзен	*qoi+ ol+ ec<ac< аш<ыш*			-
11	*Қарақой*	үлкен/ірі етек, табан	*qoi*			
12	*Қызылқой*	етек, табандағы топырақ түсі	*qoi*			
13	*Жыланды*	алаң, жазық	*йалаң*			-

Бұл кестеден о бастағы мағынасы тек тілші-мамандарға ғана белгілі, қазіргі халық үшін жалған ақпаратын топонимдер. Ал олардың бастапқы мағынасы мал атауына, мал шаруашылығына

еш қатысы болмағанымен, жер бедері бойынша жан-жақты ақпарат береді.

Нәтиже мен талқы. Сөзіміз дәлелді болу үшін біршама битопонимдерге тоқталып, топоним этимологиясына біршама зерттеу жүргізген ономаст-ғалымдың еңбектеріне жүгінсек, **Ақтоғай** – «Ақтоғай» атауының бірінші сыңарындағы «ақ» сөзі топонимдер құрамында келгенде «таза, мөлдір, тұнық» және «кең, үлкен» деген мағынаға ие екендігі көп айтылады. Ал «тоғай» сөзін талдау барысында, профессор Т.Жанұзақов: «Қалайда «тоғай» – географиялық термин ретінде түркі тілдерінде ерте заманнан қолданып келе жатқан лексема. Ол түркі тілдерінен орыс әдеби тіліне де еніп, тугай тұлғасында жиі қолданысқа түседі. Демек, республикамыздың көптеген облыстарында ұшырасатын «Ақтоғай» атауы «су, өзен жағасындағы шағын орман» мәніне ие деп қарауға болады», - деген пікір білдіреді [Жанұзақ Т.Ж., 2010].

Қарғалы – Профессор Т.Жанұзақ Е.Қойшыбаевтың тарихи-семантикалық жағынан *қарға* тұлғасы және түр, «қойтас» немесе «сандықтас» ұғымын беретін термин, сонда *Қарғалы* немесе *Қарғалық* атаулары «сондай тастардың мол үйілген жері» деген мағынаны білдіретініне тоқталып, *Қарғалы* атауын тарихи, көне топоним ретінде қарастырады. Ал атаудың мағынасына қатысты «жайылмалы тайыз, саяз өзен» дегенге тоқталған [Жанұзақ Т.Ж., 2010].

Қарааласиыр – атау *қара+ала* және *сиыр* деген үш сөзден бірігіп жасалған. Бірінші және екінші сыңарлардағы *қара* және *ала* сөздері көпшілікке түсінікті болғанмен *сиыр* сөзінің монғол тіліндегі *сээр* «жота, қыр тізбегі», хак. *сыр* 1) жота, төбе, шоқы; 2) биік жаға, жар; 3) өр; як. *сыыр* – «қия қабақ», «тік жар» мәніндегі сөздер екендігін ескерер болсақ, *Қарааласиыр* – «биік, үлкен жота, төбе, шоқы» мағынасын білдіретінін көреміз [Жанұзақ Т.Ж., 2010].

Қарасиыр – Т.Жанұзақ атаудың екінші сыңарындағы *сиыр* сөзінің кәдімгі *сиыр* малына қатысы жоқ сияқты дегенді айтады. Профессор ойын жалғап: «Түркі, монғол тілдерінде *сай, сайр, чай* тұлғаларында айтылып, «құрғаған өзен, сайдағы өзен» мағыналарын береді. Махмуд Қашқари еңбегінде *saj* «тасты өзен», «тасты жер», *saj jazi* – «жазық, тасты ойпат»: *sajram, sajram suv* – «терең емес, саяз су». Бұл дәлелдерге қарағанда көне түркі, монғол тілдеріндегі *сайр* сөзі айтыла келе тіліміздің дыбыстық заңына сай *сиыр* тұлғасына айналып, тілімізде берік қалыптасқан. Сонда Қарасиыр атауы: «Құрғаған өзен, сайдағы үлкен өзен» мағынасында қойылған. Кейінен бұл өзен жағасына орналасқан ауыл осы өзен атымен аталған», - деген пікір білдірген [Жанұзақ Т.Ж., 2010].

Қасқыр (Қасқыр) – атаудың тұлғалық жағынан *қасқыр* (бөрі) сөздерімен ұқсас болғанымен мағынасы жағынан ерекше сияқты. Байқауымызша, Қасқыр атауының бірінші сыңарындағы *қас* басқа түркі тілдеріндегі *каш* сөзімен тұлғалық әрі мағыналық жағынан сәйкес те ұқсас. Айталық, *қас / каш* сөздерінің тура мағынасы «қабақ үстіндегі қас, түк» болса, топонимдік мағынасы «төбе», «су жағасы». Якут. *хас* «биік жартас», хак. *хас* «жаға», «биік шоқы»; тәж. тіл. *кош* (түркі тілдерінен енген) «төбе» болса, қырғ. түркм. *каш* «тас». Осы *каш* сөзі көптеген түркі тілдері мен ир. тілдерінде «нефрит, көкшіл түсті минерал», «яшма, кварцтың бір түрі» екенін көреміз. Ал атаудың екінші сыңарындағы *қыр* сөзі көне түр. *qьr* «қырат, қырқа», «тау қырқасы». Демек, *Қасқыр* «кварцты, көкшіл түсті тастары бар төбе» мәніндегі атау деудің ыңғайы бар сияқты [Жанұзақ Т.Ж., 2010].

Қойүлес (Койулес) – атаудың бірінші сыңарындағы *қой* сөзінің кәдімгі қой малынан басқа мағынаға ие сөз болуы мүмкін. Өйткені түркі тілінде *qoi* «дно долины» [Неделяев В.М., Насилов Д.М., Тенишев Э.Р., Щербак А.М., 1969], ал үлес сөзі көне түркі тілінде *ol* «дымқыл», «сыз», ал *ес<ас<аш<ыш* сөздері түркі, монғол және ханты, манси, кельт тілдерінде «су», «өзен» мағыналарындағы сөз. Хант. тіл. ас «өзен, үлкен өзен». Осы ханты, манси тілдерінде Обь өзенін *Ас* деп атайды екен [Мурзаев Э.М., 1984]. Демек, *Қойүлес* атауы тілімізде сақталып отырған көне өзен аты, оның мағынасы: «тау етегіндегі, табанындағы өзен» дегенді білдіреді деп болжайды Т.Жанұзақов [Жанұзақ Т.Ж., 2010].

Белеуті – *Белеу* (зат есім) + көне аффикс *-ті* арқылы жасалған өзен аты. *Белеу* сөзі қазіргі әдеби тілімізде кездеспейді. Сондай-ақ көне түркі тілінде де осы формалы сөзді ұшыратпадық. О.Т.Молчанованың көрсетуінше, Таулы Алтай жерінде *Беле (Беля, Белэ, Пеле, Пелэ)* тұлғалы топоним (тау, сай, жер, пос.) бар [Молчанова О.Т., 1979]. Алтай тілінде *беле* «шетен» деген сөз екен. Бұған қарағанда, өзен жағасында шетен көп, қалың өскендіктен «шетенді» аталуы мүмкін, яғни «шетені көп, қалың» деген мағынаны білдіреді. Ал сөз ортасындағы «у» дыбысы кейінгі кездерге қосылса керек. Географиялық көне формант *-ты, -ті* негізінде жасалған.

Жәйрем (Жайрем) – Ақселеу Сейдімбековтің айтуынша, бұл жерде *раң* шөп қалың, бітік өседі екен де, қой жайылымына бірден-бір қолайлы болған екен. Содан қойды «*раңға жай*», «*жай раңға*» деген сөздер әдетке айналыпты. Сол «*жай раңға*», «*жайраңға*» боп айтыла келе, жергілікті жерде *Жайраң* деген жер атына айналып кетіпті. Жайраң атауын орыс тілінде Жайрам кейіннен Жайрем деп бұрмалап, содан қазақша да Жәйрем деп жазылуы қалыптасып кете барады [Сейдімбек А.С., 2010]. Атаудың қолдану аясы мен қызметіне қарай қалыптасқаны анық көрінеді.

Қорыта айтқанда, Қарағанды облысында басқа облыстардағыдай аң атауына қарағанда

өсімдік атауы басым екен. Қазіргі кезде мағынасы күңгірттенген, тек мамандарға ғана түсінікті топонимдердің ішінде сыртқы пішін негізінде жалған биотопонимдермен қатар нағыз биотопонимдер де бар екендігі анықталды. Осы өңірде қайсысы өзекті, соған орай атау қалыптасқан. Мәселен, Кенелі, Соналы, Тікенекті атаулары осының айғағы. Сонымен бірге жағымды конотациялы атаулар да баршылық. Мәселен, *Балықтыкөл*. Жеке дара Балық атауы болса, онда «балшық, батпақ» не көне түркі тіліндегі «қала» мәнін берер еді. Ал мұнда тікелей көл байлығын анықтап тұр.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Ақселеу Сейдімбек. 1 том / Авторы Ақселеу Сланұлы Сейдімбек – «Фолиант» баспасы, 2010 ж. 3-10 б.
2. Древнетюркский словарь. – Л., 1969. – С. 453.
3. Жакин М.С. «Нұра өңіріндегі елді мекен, жер-су атауларының тарихи негіздемесі». ||https://e-history.kz/kz/history-of-kazakhstan/show/8686/.
4. Жанұзақ Т.Ж. Тарихи жер-су аттарының түптөркіні. Алматы: «Сөздік-словарь» ЖШС, 2010. 356 бет.
5. Жартыбаев А. Қарағанды өңірі топонимдерінің мағыналық және құрылымдық сипаттары. – Қарағанды: Болашақ – Баспа, 1998.– 165 б.
6. Конкашпаев Г.К. Словарь казахских географических названий. Алма-Ата. 1963.
7. Молчанова О.Т. Топонимический словарь Горного Алтая. Горно-Алтайск, 1979.
8. Мурзаев Э.М. Словарь народных географических терминов. М., 1984, – С. 58.
9. Өлкенің жер-су аттары. Библиографиялық әдебиеттер көрсеткіші. Қарағанды, 2001.
10. Р. Сәтімбеков, Р. Әлімқұлова, «Қызықты биология. Жануарлар әлемі». Алматы: «Таймас», – 2011ж. – 132 б.
11. Тілеубердиев Б.М. Оңтүстік Қазақстан топонимдерінің этнолингвистикалық лексикасы. – Алматы: Шапағат-Нұр,1999. – 119 б.
12. Формозов А.Н. Животный мир // Казахстан. Общая физикогеографическая характеристика. – М., 1950. – 168 с.

УДК.318

Калкабаева Гулмира Уркеновна
лектор
Казахская академия транспорта и коммуникаций им. М. Тынышпаева
Алматы, Казахстан

Турдалиева Элмира Долдыбаевна
лектор
Казахская академия транспорта и коммуникаций им. М. Тынышпаева
г. Алматы, Казахстан

РАБОТА НАД ТЕКСТАМИ ПО СПЕЦИАЛЬНОСТИ НА ЗАНЯТИЯХ "ПРОФЕССИОНАЛЬНЫЙ РУССКИЙ ЯЗЫК"

Түйін. Лингвистикалықемес университете тілді оқыту міндеттері өз мамандықтары бойынша әдебиеттерді оқу қажеттілігін, әріптестерімен қарым-қатынас кезінде кәсіби тақырыптарды айтуды, олардың қызметі туралы ақпарат бере алуды, яғни кәсіби тілдік қарым-қатынастың қажеттілігін дәлелдейді.Студенттердің сөйлеу белсенділігі дағдыларын дамыту мақсатында материалды таңдау аудиториядағы мәтінмен жұмыс жасаудың маңызды сәттерінің бірі болып табылады.Бұл материалды студенттердің зияткерлі ксаласына бірінші кезекте әсерететін, олардың қызығушылықтары мен бейімділіктеріне сәйкескелетін, мамандықтардың оқу материалына қатысты іс жүзінде маңызды болатын дайетіп таңдау керек.

Түйінді сөздер: мамандық, коммуникативті, жағдай, кәсіптік, ғылыми мәтін, бейімделу.

Резюме. Задачи обучения языку в неязыковом вузе должны сводиться к необходимости читать литературу по своей специальности, говорить на профессиональные темы при общении со своими коллегами. Отбор материала является одним из важнейших моментов работы над текстом в аудитории с целью развития навыков речевой деятельности обучающихся. Подбирать материал нужно так, чтобы он затрагивал бы прежде всего интеллектуальную сферу обучающихся, соответствовала бы их интересам и склонностям, связанной с учебным материалом профилирующих дисциплин и по специальности.

Ключевые слова: интеллектуальный, коммуникативный, актуальный, профессиональный, научный текст, адаптирование.

Summary. The objectives of training language in a non-linguistic university should be limited to the need to read literature on their specialty, to speak and communicate on professional topics with their colleagues. In order to develop the skills of student's speech activity the selection of material is one of the most important points of work on text in the audience. It is necessary to select the material which will affect primarily the intellectual sphere of students, correspond to their interests and tendencies related to the educational material of profiling disciplines and specialty.

Keywords: intellectual, communicative, relevant, terms, professional, vocabulary, scientific text, adaptation.

Повышение уровня подготовки будущих специалистов транспортной отрасли – одна из главных задач, стоящих перед нашим вузом. Задачи обучения языку в неязыковом вузе должны сводиться к необходимости читать литературу по своей специальности, говорить на профессиональные темы при общении со своими коллегами, уметь дать информацию о своей деятельности, то есть развивать профессиональное языковое общение.

На сегодняшний день в вуз приходят обучающиеся, владеющие основами русского языка, необходимыми навыками устной речи, с достаточным словарным запасом. Но владение навыками говорения, слушания, чтения и письма, сформированными на материале общелитературного языка и разговорно-бытового стиля речи, не обеспечивает возможности свободно пользоваться учебной и научной литературой по специальности. При работе с данной литературой обучающиеся сталкиваются с трудностями, связанными с самим содержанием научного текста, сложными синтаксическими конструкциями и терминологической лексикой. Преодолеть эти трудности возможно при ознакомлении обучающихся с закономерностями научной речи, при изучении особенностей этого стиля на уровне лексики, морфологии и синтаксиса [6].

Для того, чтобы выработать необходимые навыки нужны научные учебные материалы 2 типов: первое – тексты для обучения разным видам чтения, второе – для эффективной работы по развитию навыков устной речи. Отбор материала является одним из важнейших моментов

работы над текстом в аудитории с целью развития навыков речевой деятельности обучающихся. Подбирать материал нужно так, чтобы он затрагивал бы прежде всего интеллектуальную сферу обучающихся, соответствовала бы их интересам и склонностям, быть для них практически значимой, связанной с учебным материалом профилирующих дисциплин и по специальности. Предлагаемый обучающимся текст должен быть источником актуальной информации и служить основой для создания определенной коммуникативной ситуации, при которой возникает необходимость не только понять изучаемый текст, но и воспроизвести его в беседе. Тексты различают:

1. по средству передачи: устные и письменные;

2. по характеру изложения: рассуждение, описание, сообщение, рассмотрение и их комбинаций в специальных видах текстов, таких как аннотации, рецензии и т. п.;

3. по степени специализированности и отношения к адресату: научные статьи, монографии, доклады, обучающие (статьи и тексты из словарей, учебников, справочников и т.д.) [3].

Несомненно, текстовый материал, который служит для обучения языку специальности, не может и не должен во всем объеме повторять курсы дисциплин по специальности. По каждой из профилирующих дисциплин необходимо вычленить основные типы текстов, которые отражали бы специфику данной дисциплины [4]. Поэтому весь необходимый речевой материал может быть отражен на практических занятиях так, что в нем будут даны наиболее важные стороны речевой деятельности обучающегося на занятиях по специальности. Это позволяет определить грамматический и лексический минимум обучения языку специальности, а также отобрать тексты для развития речи на материале различных дисциплин, что способствует оптимизации процесса обучения от элементарного до продвинутого уровня [2]. В самом начале должна вестись работа по ознакомлению обучающихся с особенностями и структурой научного стиля речи, по развитию навыков понимания и конспектирования лекций и учебных текстов по специальности, по развитию навыков говорения на материалах аутентичных текстов. Язык специальности- это совокупность всех языковых средств, которые применяются в ограниченной специальностью сфере коммуникации в целях обеспечения взаимопонимания занятых в этой сфере людей. Выделяются и другие характеристики языка специальности: первичная связь с другими специальностями; устное и письменное употребление в специальной и междисциплинарных сферах коммуникации; официальное применение [1].

Текст, рассчитанный для работы в аудитории, должен быть ограничен по объему, чтение его и последующая работа над ней должны умещаться в рамках одного занятия. Если текст большой по объему, необходимо разделить его на отдельные законченные по смыслу отрывки в 150-200 слов.

При отборе текстового материала необходимо учитывать его доступность для данного контингента обучающихся. Подбираемый текст не должен быть перегружен незнакомой лексикой, насыщен сложными конструкциями. Материал должен содержать такую степень сложности, которая не мешала бы понять его содержание при первичном чтении. При лексико-грамматических трудностях текста можно его адаптировать. При адаптации научный стиль текста не должен быть нейтрализован. Предлагаемые тексты должны осуществлять преемственность, новый текст должен служить закреплению уже известной темы и стать источником для постановки новых вопросов[3].

При работе над текстом тренировочные упражнения лексического, грамматического, речевого и стилистического характера служат закреплению языковых явлений и способствуют пониманию смысла прочитанного материала.

Для снятия лексических и грамматических трудностей, к текстам для чтения предлагаются предтекстовые и послетекстовые задания на составление описания, объяснения, сравнения, оценки, обобщения и т.п. Например, можно предложить следующие типы заданий: Дайте определение понятий. Объясните значение слов. Образуйте глаголы от существительных. Выделите суффикс, с помощью которого были образованы существительные: погрузка, погрузчик, получатель. Прочитайте и выясните значения незнакомых слов: маневренность, сортировочная, вагонопоток. Для развития навыков говорения обучающимся даются послетекстовые задания, включающие в себя определение и выделение основной мысли, например: Выделите основную мысль смысловой части текста. Послетекстовые задания формируют навыки логического построения высказывания, например: Дополните предложения в соответствии с содержанием текста. Перескажите каждую смысловую часть. Подберите антонимы к словам и словосочетаниям.

В текстах по языку специальности много терминов. Работа с терминами и понятиями осуществляется с помощью различных методов и приемов: нахождение терминов, понятий, выделенных курсивом в тексте; разъяснение значения термина, его содержания; использование указателя основных терминов; выписывание терминов с пояснением в тетрадь и т.д.[6]. Также на занятиях можно использовать ролевые игры, составление ментальных карт. Например: Ролевая игра “Обслуживание пассажиров на желез-

нодорожном транспорте".

Ниже дана примерная разработка занятия на тему "Подача вагонов под погрузку" для обучающихся специальности "Организация перевозок, движения и эксплуатация транспорта".

Задание 1. Подберите определения (прилагательные или причастия) к следующим существительным, данным ниже.

Образец: Станция – железнодорожная, узловая, метеорологическая, телефонная, электрическая, почтовая, межпланетная, пилотируемая.

Вагон, груз, дорога, выполнение, правило, предмет, причина.

Задание 2. Прочитайте термины и запишите их. По терминологическому словарю выясните значение данных ниже терминов.

Перевозчик, простой вагона, грузоотправитель, контейнер, приемка товара, получатель, железнодорожная накладная, коммерческий акт, доставка груза, маневренность, сортировочная, промежуточная, грузовые операции, отправительские маршруты, вагонопоток.

Задание 3.С данными словами составьте словосочетания, а затем предложения.

Перевозка, отправитель, товар, штраф, погрузка, прибытие.

Задание 4. Подберите антонимы к следующим словам:

Погрузка, прибытие, доставка, сыпучий, прием, получатель, ответственность.

Задание 5. Ознакомьтесь со значением некоторых слов, которые встретятся в тексте. Запишите их.

Уведомлять – известить.

Удостоверять – подтвердить правильность, подлинность чего-нибудь.

Накладная – прилагаемый документ к товару, к перевозимому грузу.

Штемпель – печать.

Штырь – гладкий цилиндрический стержень с коническим концом.

Надлежащий – такой, какой следует, нужный, соответствующий.

Акт – документ, удостоверяющий что-нибудь.

Задание 6. Прочитайте и озаглавьте текст.

Перевозчик *уведомляет* отправителя о времени подачи вагонов под погрузку. Следует иметь в виду, что за простой вагонов не по вине железной дороги грузоотправитель должен уплатить штраф.

Ответственность перевозчика за пригодность и погрузку вагонов определяется договором между перевозчиком и отправителем. За состояние и погрузку контейнеров по общему правилу отвечает отправитель. Зачастую причиной недостачи или порчи грузов служит неправильная погрузка, либо наличие в вагоне посторонних предметов, например, торчащих гвоздей, *штырей*. В таком случае при перевозке, скажем, сыпучего груза в мешках очень высока возможность повреждения мешков, что может привести к возникновению недостач при приемке товара получателем.

По прибытии груза на станцию назначения в железнодорожной *накладной* ставится *штемпель* данной станции с датой получения груза. Этим *удостоверяется надлежащее* или ненадлежащее выполнение перевозчиком обязанности по доставке груза в срок. При ненадлежащем выполнении перевозчиком его обязанностей составляется коммерческий *акт*.

Задание 7. Ответьте на вопросы:

1. О чем уведомляет перевозчик отправителя?

2. Каким документом определяется ответственность перевозчика за пригодность и погрузку вагонов?

3. Какая ответственность возлагается на отправителя?

4. В чем может заключаться причина недостачи или порчи грузов?

5. В каком случае составляется коммерческий акт?

Задание 8. Прочитайте текст еще раз. В каждом абзаце укажите предложения, несущие основную информацию и предложения, которые можно исключить при сокращении текста.

Задание 9. Составьте назывной план текста.

Задание 10. Вставьте подходящий по смыслу глагол в нужной форме. Пользуйтесь словами для справок.

1. Перевозчик_____отправителя о времени подачи вагонов под погрузку.

2. Ответственность перевозчика за пригодность и погрузку вагонов _____договором между перевозчиком и отправителем.

3. За состояние и погрузку контейнеров по общему правилу _____отправитель.

4. Причиной недостачи или порчи грузов _____ неправильная погрузка, либо наличие в вагоне посторонних предметов.

5. По прибытии груза на станцию назначения в железнодорожной накладной _____ штемпель данной станции с датой получения груза.

6. При ненадлежащем выполнении перевозчиком его обязанностей _____ коммерческий акт.

Слова для справок: составлять, служить, уведомлять, отвечать, определить, ставить.

Задание 11.Прочитайте значения данных ниже терминов. Составьте сначала словосочетания, а затем предложения.

Диспетчерское управление на железнодорожном транспорте – командный способ управления в иерархической структуре оперативного управления движением железнодорожных поездов.

Главный путь – путь железнодорожного перегона и железнодорожный путь станции, яв-

ляющийся продолжением пути прилегающего перегона.

Железнодорожный путь, специализированный по направлению – железнодорожный путь, оборудованный средствами для организации движения железнодорожных поездов в одном направлении.

Контейнер – стандартизированная многооборотная тара, предназначенная для перевозки грузов автомобильным, железнодорожным и морским транспортом и приспособленная для механизированной перегрузки с одного транспортного средства на другое.

Таль – компактная машина циклического действия для подъема и опускания груза, подвешенного на грузозахватном органе.

Задание 12. К данным выше терминам подберите эквиваленты на английском языке.

The main way – the Way of a railway stage and the track of station which is continuation of a way of an adjoining stage.

Tackle – the compact car of cyclic action for lifting and lowering of the cargo suspended on cargo capture body.

The container – the standardized multi turnaround container intended for transportation of cargoes by automobile, railway and sea transport and adapted for the mechanized overload from one vehicle on another.

Specialized in a direction a railway track – iron road way equipped with means of the alarm system for the organization of movement of railway trains in one direction.

Dispatching management on a railway transportation - a-command way of management in hierarchical structure of an operational administration movement of railway trains.

Задание 13. Проведите деловую игру "Обслуживание пассажиров на железнодорожном транспорте" (речевой этикет устного общения).

Предлагаемые языковые и речевые упражнения ставят целью сознательное употребление тех или иных лексических единиц и грамматических конструкций в монологическом высказывании и ориентируют на преодоление языкового барьера в коммуникативных ситуациях.

Таким образом, в процессе работы над текстом происходит практическое овладение русским языком в профессиональной сфере; знакомство со структурой научного текста. Работа над текстами с терминами по профилю подготовки позволяет обучающемуся овладеть общепринятой профессиональной лексикой; выделять из смысловой части текста информативные единицы; читать адаптированные тексты по специальности; применять специальные термины в устной речи. Также в процессе обучения реализуются языковая, речевая и коммуникативная компетенции, которые работают на формирование коммуникативной компетенции. Эти знания необходимы тем, кто использует русский язык в своей профессиональной и практической деятельности.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Багрова А.Я. Формирование коммуникативных умений в чтении // Коммуникативная ориентированность обучения иностр. языкам в неяз. вузе. М.: МГЛУ, 2001.- С. 27-30 – книга

2. С Носонович Е.В., Мильруд Р.П. Параметры аутентичного учебного текста // Иностранные языки в школе. Москва: Наука, 2004, 112 - 115 с. –книга.

3. С. Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. Москва: Наука, 2001, 182 - 185 с.- книга

4. Комарова Э.П. Структурно-композиционные характеристики научного текста // Новейшие методы преподавания иностранного языка студентам неязыковых специальностей вузов. Москва: Изд-во МГУ, 2003, 99 – 102с. - книга

5. Бимурзина И.В. Русский язык как иностранный в профессиональном аспекте: учеб. пособие. Владивосток: Дальрыбвтуз, 200, 75 - 76с - книга

6. Кубинене И.К. Сборник статей по методике преподавания русского языка. Москва: Высшая школа, 1978г., 66-68с.

7. Фудель Н.С., Васильева А.Н. Вопросы стилистики в преподавании русского языка иностранцам. Москва; Наука, 1972г., 95-96с. -книга

УДК 81;006.05

Кульдеева Гульнара Ильясовна
доктор филологических наук, профессор
ЕНУ им. Л.Н. Гумилева
г.Нур-Султан

ПЕРЕВОДЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ В КАЗАХСТАНЕ: ПРОБЛЕМЫ СТАНДАРТИЗАЦИИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Түйін. Бұл мақалада Қазақстандағы аудармашылық қызмет туралы жазылған, заманауи қоғамдағы аудармашы мамандығының өзектілігі атап өтіледі. Қазіргі таңда еңбек заңнамасын дамытуда кәсіби стандарттарды енгізу мәселесіне, соның ішінде құқықтық реттеу мәселелерін қарастыру және шешуді нормативтік, ақпараттық қамтамасыз етуге, аудармашылық қызмет саласындағы мамандарға қойылатын біліктік талаптар жүйесін жетілдіруге баса назар аударылатыны айтылады.

Түйінді сөздер: аудармашылық қызмет, Қазақстан, еңбек нарығы, қабілет, дағды, мамандық, стандарт

Резюме. Данная статья посвящена переводческой деятельности в Казахстане, в ней подчеркивается актуальность профессии переводчика в современном обществе. Отмечается тот факт, что в данное время особое значение в развитии трудового законодательства имеет внедрение профессиональных стандартов, а именно непосредственно нормативное, информационное обеспечение решения и рассмотрения вопросов правового регулирования, усовершенствования имеющейся системы квалификационных требований к работникам сферы переводческой деятельности.

Ключевые слова: переводческая деятельность, Казахстан, рынок труда, навыки, умения, профессия, стандарт

Summary. This article is devoted to translation activities in Kazakhstan, it emphasizes the relevance of the profession of a translator in modern society. Note is taken of the fact that at this time, the introduction of professional standards is of particular importance in the development of labor legislation, namely, directly regulatory, information support for solving and considering legal regulation issues, improving the existing system of qualification requirements for workers in the field of translation.

Keywords: translation activity, Kazakhstan, labor market, skills, abilities, profession, standard

XXI век – это время глобализационных процессов во всех отраслях экономики разных стран мира, в том числе и Казахстана. XXI век - это время активного и постоянного внедрения инновационных технологий во все сферы деятельности социума; время необходимости постоянного профессионального роста, время получения новых знаний, дополнительных навыков и компетенций. Причем многие профессии в связи с интенсивным ростом инновационных технологий уходят в прошлое, уступая новым специальностям и специализациям, о которых мы ничего не слышали до сегодняшнего дня.

О профессии переводчика можем сказать лишь одно – это профессия на перспективу долгосрочная. Пока будет существовать человек с его постоянным стремлением к коммуникации, будут существовать и люди, помогающие людям общаться. Безусловно, работа переводчика будет модифицироваться, получать специализации и подспециализации, но основной принцип – адекватный перевод с языка на язык будет останется неизменным. Таким образом, мы можем утверждать, что переводческая деятельность – это деятельность актуальная.

Казахстанскому сообществу с его объективно существующей поликультурностью и полилингвизмом, с его собственной государственной языковой политикой и Государственными программами по трёхъязычию жизненно важно более внимательно относиться к деятельности переводчиков Казахстана. Переводчик – одна из связующих нитей между представителями разных культур, носителями разных языков. Переводчик, зачастую сам того не осознавая, выполняет функцию эмпатии между коммуникантами. Благодаря переводчику коммуникация между представителями разных стран и народов может состояться, а может и не состояться. Специфика межкультурной коммуникации заключается в том, что в ней определяющим становится эмпатический подход, т.е. мысленное, интеллектуальное и эмоциональное проникновение во внутренний мир другого человека, в его чувства, мысли, ожидания и стремления. Эмпатия основывается на предположении, что в одинаковых обстоятельствах все люди переживают одинаковые чувства и ощущения, и это позволяет им понять другие точки зрения, идеи и различные культурные явления. На этом основании возникает способность человека представить себя на месте другого человека, принять его мировоз-

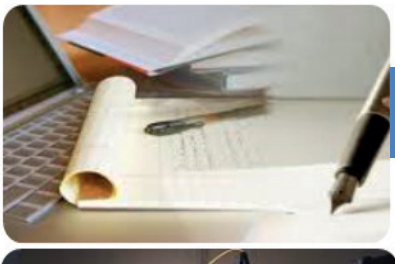
зрение, понять его чувства, желания, поступки. Здесь все основывается на опыте другого человека, а не нашем собственном [Грушевицкая Т.Г. и др., 2003, с. 152]. Эмпатия – это морально-этическая составляющая личности переводчика, характерная черта переводческой деятельности. Переводчик помогает нам интегрироваться в социум, именно переводчики обеспечивают межкультурную и межъязыковую коммуникацию как внутри страны, так и за её пределами.

Мы все являемся участниками процесса вхождения Республики Казахстан в мировое экономическое пространство Главным движителем в этом процессе должен являться высокопрофессиональный человеческий капитал. Способность представителей различных *профессиональных отраслей* экономики Казахстана отвечать на вызовы текущей экономической ситуации даст возможность Казахстану быть конкурентоспособным на глобальном экономичсеком рынке. В контексте всех современных процессов деятельность казахстанских переводчиков как физических, так и юридических лиц на сегодняшний день остается вне правового поля, так как нет нормативно-правовых документов, регулирующих профессиональную переводческую деятельность.

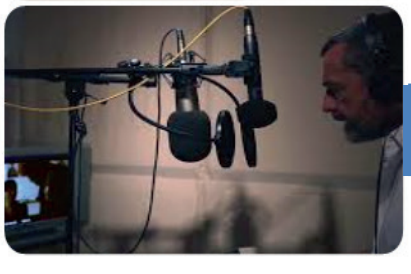
«При полном и безусловном признании всей значимости переводческой деятельности в современном мире и переводчикам, и заказчикам переводов хорошо известно, что эта деятельность происходит в совершенно нерегулируемой области. Как правило, переводчики сами или по согласованию с заказчиками устанавливают собственные стандарты требований и качества» [Семёнов А.А., 2008, с. 144].

УСТНЫЙ ПЕРЕВОД

ПИСЬМЕННЫЙ ПЕРЕВОД

АУДИОВИЗУАЛЬНЫЙ ПЕРЕВОД

В данное время особую актуальность в развитии трудового законодательства имеет внедрение профессиональных стандартов, а именно непосредственно нормативное, информационное обеспечение решения и рассмотрения вопросов правового регулирования, усовершенствования имеющейся системы квалификационных требований к работникам сферы переводческой деятельности.

Наступило время создания и внедрения профессиональных стандартов в сфере переводческой деятельности в Республике Казахстан. В данное время реализуется проект по созданию профессионального стандарта переводчика. Осуществляет это проект инициативная группа, состоящая из высокопрофессиональных переводчиков-практиков, которые являются инициаторами создания и членами Ассоциации профессиональных переводчиков Казахстана (АППК). Научно-теоретическую базу данного проекта формируют доктора филологических наук, доктора PhD ЕНУ им. Л.Н. Гумилева.

Цель инициативной проектной группы - создание *Профессионального стандарта переводчика*, который будет нормативно-правовым актом, регулирующим переводческую деятельность в Казахстане.

Объективными предпосылками решения создать *Профессионального стандарта переводчика* являются:

1. *дисбаланс на рынке труда* (отсутствие специализаций, востребованных современным рынком переводческих услуг и т.д., и т.п.);

2. *неконкурентоспособность трудовых ресурсов* (регулирование правового и общественного статуса переводчика вызывает трудности, связанные с отсутствием профессионального стандарта переводчика);

3. *несоответствие системы профессионального образования требованиям современной экономики Казахстана* (сложившаяся в последние годы проблема дисбаланса профессиональных навыков выпускника учебного заведения (диплом ещё ни о чем не говорит...) и требований работодателей должна решиться посредством *синхронизации профессиональных и образовательных стандартов).*

Цель стандарта – продемонстрировать новую реальность для практикующих переводчиков, партнерство с образовательными организациями и профессиональным сообществом, показать работодателям ценность и уникальность переводческого продукта, повысить статус профессии переводчика, изменить ситуацию на переводческом рынке.

Изменения эти назрели давно, так как *самая актуальная проблема для переводчика – это неосведомленность работодателей о способах и видах перевода.*

В данном профессиональном стандарте применяются следующие термины и определения:

Перевод – вид межъязыковой коммуникации между носителями разных языков, в результате которой смысл текста на исходящем языке (ИЯ) передается на переводящем языке (ПЯ) в виде результата данного языкового посредничества - текста перевода (ТП); это деятельность, которая заключается в вариативном перевыражении, перекодировании текста, порожденного на одном языке, в текст на другом языке, осуществляемая переводчиком

Переводчик – специалист, занимающийся переводом, то есть созданием письменного или устного текста на определённом языке (называемом языком перевода), эквивалентного письменного или устного текста на другом языке.

Переводческая деятельность – деятельность переводчика (переводчика-фрилансера, сотрудника переводческого бюро, переводческое бюро и т.п. коммерческие предприятия)

Квалификационный уровень/уровень квалификации – совокупность требований к уровню подготовки и компетенции работника, дифференцируемой по параметрам сложности, нестандартности трудовых действий, ответственности и самостоятельности.

Квалификация – степень готовности работника к качественному выполнению конкретных трудовых функций.

Национальная рамка квалификаций (НРК) – структурированное описание квалификационных уровней, признаваемых на рынке труда.

Отраслевая рамка квалификаций (ОРК) – структурированное описание квалификационных уровней, признаваемых в отрасли. *Отрасль/основная группа* – совокупность предприятий и организаций, для которых характерна общность выпускаемой продукции, технологии производства, основных фондов и профессиональных навыков работающих

Профессиональная группа – совокупность профессиональных подгрупп, имеющая общую интеграционную основу (аналогичные или близкие назначения, объекты, технологии, в том числе средства труда) и предполагающая схожий набор трудовых функций и компетенций для их выполнения.

Профессиональная подгруппа – совокупность профессий, сформированная целостным набором трудовых функций и необходимых для их выполнения компетенций.

Профессиональный стандарт (ПС) – стандарт, определяющий в конкретной области профессиональной деятельности требования к уровню квалификации, компетенций, содержанию, качеству и условиям труда.

Профессия – основной род занятий трудовой деятельности человека, требующий определенных знаний, умений и практических навыков, приобретенных в результате специальной подготовки и подтверждаемых соответствующими документами об образовании.

Трудовая функция – набор взаимосвязанных действий, направленных на решение одной или нескольких задач процесса труда.

На основе анализа казахстанского рынка труда мы можем утверждать, что сегодня востребованы такие виды перевода, переводческие профессии и специализации переводческой деятельности как:

1. Письменный перевод. Обязательными трудовыми функциями переводчика, который осуществляет письменный перевода текстов являются

- Перевод художественного текста
- Письменный перевод с использованием специализированных инструментальных средств
- Письменный перевод отраслевых специализированных текстов мировой экономики и экономики Казахстана. Примечание: здесь подразумеваются различные национальные компании, промышленность, здравоохранение и т.д.

2. *Аудиовизуальный перевод.* Совершенно новый вид перевода, о котором мало кто слышал, и практически ничего не знают на казахстанском переводческом рынке. Аудиовизуальный перевод становится все более и более актуальным видом переводческой деятельности, особенно это касается переводов с разных язы-

ков мира на государственный казахский язык. Владение именно этим видом перевода позволяет произвести качественный перевод кино и анимационной продукции, способствует улучшению качества сурдоперевода и т.п.

Трудовыми функциями переводчика, который осуществляет аудиовизуальный перевод являются:

• аудиовизуальный перевод кино и анимации, теле и радио и т.п. шоу с английского, русского и др. языков мира на казахский язык, да и на русский язык для русскоязычных казахстанцев

• аудиодескрипцию (аудиовизуальный перевод для аудиторий с особыми когнитивными потребностями)

• предоставление консультаций по улучшению качества перевода и многое другое.

3. *Устный перевод*. Профессия устного переводчика также имеет свои нюансы, о которых обычный потребитель переводческих услуг, даже не имеет представления. Сегодня востребованы:

• Устный сопроводительный перевод
• Устный последовательный перевод
• Синхронный перевод

Особо хочется подчеркнуть, что Казахстану крайне необходимы устные переводчики, которые владеют тремя языками: казахским, русским и английским. Когда мы говорим владеют, мы имеем ввиду, владение тремя языками в равной степени высокопрофессионально.

Мы перечислили только самые основные трудовые функции современного переводчика в Казахстане. То, что переводчик должен быть на «ты» с инновационными технологиями в области перевода, это как-то само собой разумеется. Никто из заказчиков переводов даже не может себе предстаить, что переводчик может не владеть, к примеру машинным переводом. Практически каждый современный переводчик знаком с различными IT-прораммами, позволяющими *ускорить* процесс перевода. Ссовременные МП–системы стали незаменимыми помощниками при переводе больших объемов информации, так как позволяют экономить время и силы. Но каждый далекий от сферы перевода человек должен понимать, что несмотря на прогресс и прорывные технологии МП может лишь несколько облегчить и ускорить работу, но заменить живого переводчика, переводчика-человека машина не может. Результаты МП почти всегда требуют постредактирования человеком [Аширалиев Б.М.,2020, с. 67].

Сегодня на переводческом рынке используется множество различных типов систем МП. Система, основанная на грамматических правилах, как и следовало ожидать, прекрасно справляется с переводом определенных устойчивых фраз и терминов, но не может «разобраться» в синтаксисе. в то Статистический МП успешно переводит целые предложения и абзацы, которые впоследствии почти не требуют редактирования, но у него однако, иногда возникают проблемы с переводом и распознаванием отдельных слов и терминов: некоторые остаются неизменными, некоторые передаются с помощью транслитерации [Аширалиев Б.М.,2020,с.69]. Подобных «невозможностей» перевести текст «по-человечески» у МП много, поэтому высокопрофессиональный человек-переводчик ценится на переводческом рынке очень высоко.

Еще один момент, который хотелось бы затронуть, и который до сих пор не обсуждался с представителями государственных органов, бизнес структур и переводчиками за круглым столом переговоров, - вопрос *охраны труда переводчика, эргономика труда переводчика.*

Перевод фактически стал относиться к ненормируемым видам деятельности. Совершенно очевидно, что в любых видах устного перевода невозможно установить какие-либо нормы и в организационном плане речь может идти только о мере материального возмещения неестественных нагрузок на речемыслительный аппарат переводчика. В сфере письменных видов перевода тоже весьма затруднительно определить градацию срочности выполнения работы и универсальную ее тарификацию. Опыт многих квалифицированных переводчиков предписывает соблюдение двух исходных количественных параметров труда письменного переводчика. Считается, что наиболее продуктивно переводчик может работать 6 часов в день со скоростью 500 слов в час. Это — средние параметры, и к ним нужно относиться лишь как к ориентирам для самоконтроля. *Режим доступа: URL* file:///C:/Users/User/Downloads/self-control.html/ *свободный. (Дата обращения: 03.08.20)*

Это одна сторона эргономики труда переводчика, когда переводчик сам является, если можно так сказать, контролером своего времени и и, соответственно, качества продукции.

Но есть так же и другая сторона, которая особенно остро касается устных переводчиков. Устный переводчик работает «на выезде»: на конференциях, форумах, семинарах и т.п. Зачастую заказчик не обеспечивает устного переводчика рабочим местом, соответствующим его деятельности в данной конкретной ситуации. К примеру, переводчик-синхронист должен быть обеспечен на период работы комфортной проветриваемой кабинкой для синхронного перевода, исправно работающими наушниками и микрофоном, водой и т.п. Среди областей человеческой деятельности, требующих максимальной концентрации внимания и мысли, искусство синхронного перевода является чуть ли не самым сложным. По мнению медиков, энергетическая и эмоциональная нагрузка на мозг синхрониста во время его работы сравнима с нагрузкой, которую испыты-

вает мозг летчика-испытателя во время полета. *Режим доступа: URL* http://abc.kursksu.ru/index.php/catalog/profession/item/107-/ *свободный. (Дата обращения: 02.08.20)*

О сложности переводческого процесса можно судить по тому, какими знаниями и умениями должен обладать переводчик. Например, переводчик, который осуществляет аудиовизуальный перевод, должен знать иностранный язык на профессиональном уровне (уровень С1 и С2). Специалист по аудиовизуальному переводу должен уметь

1. Анализировать аудиовизуальный материал на исходном языке и языке перевода,
2. Осуществлять предварительный перевод аудиовизуального материала с учетом адаптации текста под субтитры,
3. Создавать текст субтитров на языке перевода,
4. Редактировать текст субтитров на языке перевода,
5. Осуществлять предварительный перевод аудиовизуального материала с учетом адаптации текста под закадровое озвучивание,
6. Создавать текст для закадрового озвучивания на языке перевода,
7. Редактировать текст для закадрового озвучивания на языке перевода,
8. Создавать текст для дублирования,
9. Редактировать текст для дублирования

Только после ознакомления с перечнем умений и навыков, которыми должен обладать переводчик, мы начинаем осознавать насколько переводческая деятельность трудоемкая и энергозатратная. Мы начинаем понимать насколько актуально в данное время внедрение профессиональных стандартов, а именно непосредственно нормативное, информационное обеспечение решения и рассмотрения вопросов правового регулирования, усовершенствования имеющейся системы квалификационных требований к работникам сферы переводческой деятельности. *Профессиональный стандарт переводчика* позволит четко и ясно обозначить права и обязанности переводчика. Этот документ сможет стать гарантом защиты прав профессионального переводчика, а также документом, способным обозначить обязанности переводчика и меру его ответственности за качество готовой продукции - ПЕРЕВОД.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Грушевицкая Т.Г., Попков В.Д., Садохин А.Л. Основы межкультурной коммуникации: Учебник для вузов – М.: Юнити-Дана, 2003. – 352 с.
2. Семенов А.А.Основы общей теории перевода и переводческой деятельности.: учеб. пособие для студ. лингв. вузов и фак.-М.: Издательский центр «Академия», 2008.-160 с.
3. Аширалиев Б.М. Особенности применения инновационных технологий в переводе.: маг. дисс.-Нур-Султан: ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, 2020. -72 с.
4. Аширалиев Б.М. Особенности применения инновационных технологий в переводе.: маг. дисс.-Нур-Султан: ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, 2020. -72 с.
5. file:///C:/Users/User/Downloads/self-control.html
6. http://abc.kursksu.ru/index.php/catalog/profession/item/107-

УДК 8.82

Қамзаева Күлшат Саликқызы
филология ғылымдарының кандидаты, доцент
Қазақ тілі мен әдебиеті және журналистика кафедрасы
Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті

Ә. КЕКІЛБАЙҰЛЫНЫҢ «БІР ШӨКІМ БҰЛТ» ТУЫНДЫСЫНЫҢ ТІЛДІК АСПЕКТІЛЕРІ

Түйін. Мақалада Әбіш Кекілбаевтың «Бір шөкім бұлт» повесін әр қырынан қарастырылып, автордың айтқысы келген ойы және шығармада қолданылған көркемдік ерекшеліктер сипаттап беріледі. Шығарманың жазылу стилі, автор шеберлігі, шығарманың идеялық тақырыптық - мазмұнын бейнелеуге қолданылған тілдік бірліктер нақты айқындалады.

Түйінді сөздер: зұлмат, зардап, әйел, көреалмаушылық, қызғаншақтық.

Резюме. В статье рассматривается повесть Абиша Кекилбаева «Бір шөкім бұлт» с разных сторон, описаны замыслы автора и художественные особенности, использованные в произведении. Четко определены стиль написания произведения, мастерство автора, языковые единицы, используемые для описания идейного и тематического содержания произведения.

Ключевые слова: последствия, война, судьба, женщины, ревность, зависть.

Summary. The article examines the story of Abish Kekilbaev "Бір шөкім бұлт" from different sides, describes the author's intentions and artistic features used in the work. The style of writing the work, the skill of the author, the linguistic units used to describe the ideological and thematic content of the work are clearly defined.

Keywords: the consequences of the war, the fate of a woman who suffered from the consequences of the war, jealousy, envy.

Кіріспе

Шығарма тақырыбы - аспан қорғасын бүркенген соғыс жылдарындағы қайғы қасіреттің шөкім бұлттай жылжып артта қалғанын меңзейтіндей. («Шөкім» сөзі Маңғыстау жерінде ғана қолданылатын диалект сөз, «кішкентай» дегенді білдіреді) Зұлмат соғыс «сый ғып тартқан» дерт мұғалима қыздың жанын жеп, әбден сарқып, сарылтып тастайды. Соғыс тұсында күл-паршасы шыққан бір ғана Аққаймақ тағдыры емес, әйтседе автор толғақ кешкен бір тағдырдың бойына үлкен жүк салып отыр [Кекілбайұлы Ә., 1999. 400б.].

Қотандағы қозысына дейін қатар жамырайтын бірі ұл, бірі қыз өсіріп отырған екі отбасы. Ұлдың әкесін Құдай, қыздың әкесін ұлға қосып сұм соғыс жалмаған. Жігітке деген ықыласы тас түйін қыз бен еңіреген екі ана қала берді.

Алғашқы сөйлем - повестің кіріспесі, шын мәніне үңілгенде кейінгі оқиғалардың барлығы туралы бір ауыз сөз. «Әбден қалжырап қалыпты» оқиға желісі мұнан әрі Аққаймақтың түйе іздеп шығуымен жалғасады. Әйткенмен, жүк осы бір сөйлемге түсіп тұрғандай. Неге десеңіз,аса күрделі емес жай сөйлеммен оқиға жұмбақталып, қызғылықты басталған: «Кім қалжырады, не себепті, нендей жайтқа тап болды?» деген сұрақтар санаға толассыз келе бастайды, оған қоса повестегі басты тұлғаның хал-ахуалын баяндап тұр [Сыздық Р.,Шалабай Б.,Әділова А.,2002.184 б.].

Шығарманың идеялық тақырыптық - мазмұнын бейнелеуге біршама тілдік емес амал тәсілдер қолданылған. Бұл мақсатта көп болмасада диалог, монологтар мен тілдік бояуларда қызмет етеді.

Нәтижелер мен талқылау. Повесте Аққаймақтың түйе іздеп түнде шыққанынан, өсек-аяңға қалса да, өзінің ақ екенін дәлелдеп еңсесін түсірмегенінен әйел жанының қайсарлығын, батылдығы мен өжеттігін аңғарамыз. Аққаймақ повестте тым ұзақ суреттелмейді, дегенмен оқиға желісіндегі әрекеттерінен көп нәрсе байқаймыз. Көреалмаушылық, қызғаншақтық пен арамдықтың кесірі Аққаймаққа жара таңып берді. Алайда, бұған қайысқаннан сынып кеткен Аққаймақ жоқ. Автор кейіпкерлер бейнесін жасауда да, ауыл тұрғындарының хал - ахуал, жағдайын да шұрайлы сөз өрнектерімен өрнектеген. Повестің мына тұсынан «балам аман оралады-ау»-деген әке үміті мен ауыл адамдарының шарасыздығын аңғарамыз:

- Қызым, біздің жаман немелереден сұрамадың ба, ұрыстағы балалардан хабар жоқ па екен?

- Шынжырбек бұған қипақтай қарады. Аққаймақ абдырап қалды.

- Тап шығарда жолыққан жоқпын. Жалпы хат келіп тұрады дейді. Аман көрінеді.

Шалдың екінші баласы Сәлкеннің қара қағазы бұдан бір ай бұрын келген. Шынжырбек Мырзайырға әкетті деп еді, әлі естірпегені ғой.

- «Е, жақсы, жақсы,» - деді Досан шал көңілденіп, шоқша сақалын сапалағының сабымен сытыр-сытыр қасып қойды.

...

- Бейшара баласының өлгенін әлі білмейді. Мынадай қарбалас шақта естіртейін десең, жұмыс істейтін кісі жоқ, - дейді Шынжырбек өз-өзінен күбірлеп.

Қара қағаз келгенінен тіпті бейхабар әке жайы өмірде қаншама адамның басында болды десеңші. Әрине, оңай емес...

Соғыс салған жараны реалистікпен суреттеген қаламгердің тіл байлығына таңдай қағасыз. Портрет жасау үстінде автор шеберлік танытқан. *Әп* дегеннен Тайбағарды «өңгесі өңшең, шиеттей балаға», өзге еркек кіндікті «күл басында қорқылдаған қоразға» теңейді: *«Қайбір ерлік қысып атқа қонды дейсің. Түйе іздемек түгілі қарға адым жер мұң болып Тайбағардың отырысы анау. Өңгесі өңшең шиеттей бала. Итжегірдің ашуы-ай. Түйеден түскендей қып қойып қалған екен де. Сырты бүтін, іші түтін боп қала берді-ау. Өзге еркектер күл басында қарқылдаған қораздай күнде қиқу көтеріп жатқаны. Ол байғұс мелшиіп қала берді. Балалардан ұялды ма, мұртының бір шалғайын ширатумен болды»*

«Жұмысты көп істетеді,- деп арыз айтып жүргеннен саумысың, сен жалмауыз?- деп аяқ жақта отырған самай шашы қобыраған қара қатын есіктен екі шелек су қолдап енді кіре берген бұқа мойын қара балаға тап берді.»

Әбіш Кекілбаевтың бір образды бейнелеудегі, оның қимылын сипаттаудағы сөз саптауы – бір төбе. Мысалы, Аққаймақтардың үйіне келген қонақтың образы былай бейнеленеді: *«Қақ ортадан көсілте жайған кең дастарханның арғы басында, шаршы төрде, шиедей қызыл мықыр білекті қайта-қайта созып, ши барқыт қара шалбарының кең балағының ауызынан шымшып ұстап, желпіп-желпіп қойып бір қасқа бас сары кісі жатыр. Ересен қарнының бір бүйірі астына төсеген күрең көрпешені мыж-мыж қып тастапты. Тығыншықтай құс жастықтан да ес кеткен. Жүк үстінде құлағын қайшылап едірейіп тұрушы еді. Қазір солып қалыпты. Семіз сары кісінің қысыңқы күлгін көздерінің астында екі білем ет көлбепті. Сол екі айғыр жалдың ортасынан сызаттана басталған мұрынның сұлбасы сұлқ басын шарадай беттің орта тұсына келгенде сәл еріне көтеріп, тұмсықтың ырымын жасапты. Көлдей-көлдей екі тесікке кептеле шуылдаған дем дыбысына жайын ауыздан жанталасып шыққан ырсыл қосылып, бір шылапшын тобыршықтың қызыл күрең шоғына бөксесін тығып көңілдене әндеткен көбеже бүйір қара шәйнектің үнін әрең естіртеді. Қонақтың тұмсығы мен қара шәйнектің шүмегінен басқаның бәрі тыйылып қалған. Шекелігі шығыңқы айна басын орамалмен анда-санда бір сүртіп қойып, сызданып отырған қара сұр Ожан қазандық жақтағы мырс-мырс жылаған Жаңылсынға айбары мол ала көзін төндіріп-төндіріп қояды».*

Шығарма тіліндегі лексикалық элементтердің қолданысына назар аударайық. Жазушы өз тұсының әдеби тіл үлгілерін мол пайдаланған: «Ши барқыт қара шалбар», «жайын ауыз» «бір қасқа бас сары кісі», «тығыншықтай құс жастық», «шиедей қызыл мықыр білек», «қысыңқы күлгін көздер.

Кекілбаевтың жанына әсіресе жақын тұратын мұңдас, ойлас, азалас кейіпкерлерінің тазалығы сонша «ибай, мынау қайтеді?»- дегеннен әріге аспайды. Дегенмен өсекші, салақ әйелдің ұзын тілінен намысқа тиер, қыз баласы үшін аса ауыр жала, балағат сөздер шығып жатты[«Әбіш Кекілбаев – замананың заңғар тұлғасы» атты халықаралық ғылыми практикалық конференцияның материалдары, 2019.312 б.].

Кейбір сөздердің қолданылуында да ерекшелік бар. «Сексеуіл сап қара балға мен қара шалда мігір жоқ», «Көптен мігір көрмей болдыртқан адамды қысаған ұйқыдай, бір дел сал ойлар қайта торып, қайыра қамап баурап барады» мұндағы: **мігір -** тыным мағынасында қолданылған. «Түбіт орамалының шалғайын да шешпепті» **түбіт** - хайуанаттың қылшық жүні астындағы биязы, үлпілдек жүн; **шалғай** - киімнің түйме қадалған, оң жағы мен сол жағы. «Майданға биялай тоқып жіберуге түбіт иіріп отыр екен, ұршығын тастай сала қызына ұмтылды» **биялай** - қолға киетін қолғап; **ұршық-** шүйкеленген жүннен жіп иіруге арналған аспап. «Жаулықтары қарқарадай боп, бастықтың үйінің төріне кісімсіне жайғасқан бес қатын «қой, қыз балаға бұл сөзің ауыр!» - деп пәтуа айтудың орнына, жалақ қатынның дікеңдеген сөздеріне бастарын шұлғи берді ау» бұл жерде: **пәтуа -** тоқтам, шешім сөздеріне синоним; **жалақ** - ерінді жалай беруден жел қақты боп кебірсіген жара. «Оның аз күн рахымына асып төгілме, шырағым, деп бұжыр қатын жадағайының омырауын ағытып, белбеуін шешіп былай алып қойды» **жадағай** - астарсыз тігілетін жеңіл, жұқа шапан, сырт киім. « Соның хиуазын қайтарғаның ба бұл, баласының алдын осынша даттап? деп кебіс ауыз шабдар қатын манадан бері төргі бөлменің ессігінен бері аттамай, әңгіме тыңдап тұрған Есетке» мұндағы: **хиуаз** сөзі-қайтарым, қарым, есе мағынасында; **кебіс ауыз** - аузы үлкен, жайын ауыз; шабдар шикіл сары болып жұмсалған.

Повестте арнайы көріктеуіш құралдардан көп қолданылғаны: эпитеттер мен теңеулер дер едім. Себебі, автордың басқалардан ерекшелігі - сол. Сөз болып отырған шығармада эпитет те, теңеу де аса күрделі емес, халық арасында жиі қолданылатын сөздер. Мысалы: *Кебіс ауыз шабдар қатын, көзі тышқанның көзіндей жылтыраған сидаң қара бала, жұқа жүрек әйел, құба шөлдің гүліндей, семіз марқаның арқа жүніндей, пыш – пыш және т.б.*

Шығармада тағы да көңіл аударарлық жайттың бірі: жазушының табиғат көріністерін беруінде. Ел суретін беруде жазушы шынайы өмір-

ге тән тілдік бояуларды дәл таңдаған. Мысалы:

«Соңғы айдың жауыны көп болды. Анау күні алатағанақтап жатқан дөңді қарашы. Көк жусан семіз марқаның арқа жүніндей бұйраланып алған. Туырылып-ақ тұр. Тарам-тарам тамыр денесінің о жер, бұ жерінде сырға көп жапырағы бар шытыр да, сәл леп тисе қыбырлап жүре беретін, көрер көзге мамықтай жұмсақ көрінгенмен, қолың тиіп кетсе тістей алатын мықыр қылтанақты жермен-жексен ебелекте, ояң-ояң күрең қиыршық тасты қатқақтан жер бауырлап басын көтермейтін жапақта әбден толысыпты. Кез келген жыра, кез келген тақыр қалқып жатқан қақ. Мұндай отта түй қалай семірмесін.»

«Тау алды мен Қаратау үстін алма кезек жайлап, ай сайын жұрт аударатын екі үй Қаһжау кеткен соң тіптен жүдеді. Айдай жазықтың бір жалында қалқиып, я бір бауырдың бөксесіне жармасып, көде түбінде қалған түз құсының жұмыртқасындай күңгірт қылаңытатын осы бір екі үй айбыны қашып, құлазыды да қалды.»

«Ат пен түйе Қалматайдың жалынан асқан соң тіптi емпеңдеп кетті. Тау бойының әр жерінен ойдым-ойдым көгеріп жатқан бұлақтарды көріп, суға асықты ма үсті-үстіне пысқырына берді.»

Қорытынды. Повестің сөздік құрамына тілдегі афоризмдерде тонның ішкі бауындай жымдасып жатады. Қазақ аулы халқының бейнесін аша түскендей:

- *Күй тартқанда әлі қалыбына түсіп үлгермеген уыз адамның сынаптай сусыған елгезек сезімі бір сәт мағыналы арна тауып, жайдағы балалық албырттықтың бәрінен тыйылып, көрер көзге есейіп кететін.*
- *Сағыныш та сарғайтар дерт.*
- *Жұрт өзінің бір-екі баласына шақшадай басы шарадай боп жүргенде, бүкіл бір ауылдың баласын тезге салу оңай дейсің бе?*
- *Ішің күйсе тұз жала.*
- *Басқадан бағы жанса да, әйелге келгенде бағы жанбады ғой.*
- *Бір мүшел өміріңді бір-ақ кеміріп кететін көз жасын кім санай алады?*
- *Мына кең дүниені алшаңдап басып жүре алмасаң да, тірлігінен хабардар болып жатудың өзі бір ғанибет.*
- *Қыз деген құба шөлдің гүліндей ғой.*
- *Өз перзентінің жер басып жүргенін біле отырып, көз жұмарына шақырып келтіре алмаған ана қасіреті неткен зіл.*
- *Соғыс та топан су сияқты ғой.*
- *Бүкіл бір ұрпақ алды қатты, бауыры сыз боп өсе ме? Тұрмыс тауқыметін ерте көрген, содан опық жеген бала ғана осылай өседі.*

Соғыстың моральдық-психологиялық соққылары осылайша бірінен соң бірі үстемелене, шиыршықтана келген. Повесть Аққаймақтың алай - дүлей ой-сезімдері өң мен түстің арасындай күйге ауысып, қайта басталып, қайта мең-зең күйге түсіп, түбі Аққаймақ сезінген сезімдер суреттемелерімен тәмамдалған.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Кекілбайұлы Ә. Он екі томдық шығармалар жинағы. - Алматы: «Өлке» баспасы.- Т. 1.- 1999. 400 бет.

2. Сыздық Р.,Шалабай Б.,Әділова А. Көркем мәтінді лингвистикалық талдау(Оқу құралы)- Алматы: «Ғылым» ғылыми баспа орталығы, 2002.184 бет.

3. «Әбіш Кекілбаев – замананың заңғар тұлғасы» атты халықаралық ғылыми практикалық конференцияның материалдары. – Алматы: Қазақ университеті, 2019. – 312 б.

4. https://e-history.kz/

5. https://massaget.kz/

ББК 81.2

Құлманов Сәрсенбай Қуантайұлы
ф.ғ.к.
А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты директорының
ғылым жөніндегі орынбасары
Алматы қаласы

Малбақов Мырзаберген Малбақұлы
ф.ғ.д., профессор
А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері
Алматы қаласы

КІРМЕ СӨЗДЕР СӨЗДІГІНЕ АЛЫНАТЫН ТАРИХИ ЛЕКСИКАНЫҢ ҚҰРАМЫ ТУРАЛЫ

Түйін. Тілдің тарихи негіздері берік болған жағдайда оның болашақтағы даму жолы да жарқын болмақ. Осы тұрғылардан қазақ тілінің тарихи лексикасының құрамын зерделеу ісі – қазіргі таңдағы маңызды шаруалардың біріне айналып отыр. Тарихи лексика құрамында түркі текті төл сөздермен қатар, байырғы лексикалық қорға енетін кірме сөздер құрамы кездеседі. Мақалада қазақ тілі тарихи лексикасының құрамына кіретін кірме сөздер туралы сөз болады.

Резюме. Если исторический фон языка будет сильным, его будущий путь развития будет ярким. Изучение состава исторической лексики казахского языка из этих точек является одной из самых важных вещей в современном мире. В исторической лексике существует целый пласт заимствованных слов. В данной статье исследуются заимствованные слова в составе исторической лексики казахского языка

Summary. If the historical background of the language is strong, its future path of development will be bright. Studying the composition of the historical vocabulary of the Kazakh language from these points is one of the most important things in the modern world. There is a whole layer of borrowed words in the historical vocabulary. This article examines borrowed words in the historical vocabulary of the Kazakh language.

Кірме сөздер сөздігі – бұған дейін қазақ лексикографиясында жасалмаған, сөздіктің жаңаша түрлерінің бірі. Бұл сөздікке қазақ тіліне бұрынғы-соңғы тарихи кезеңдерде шет тілдерден енген сөз бірліктері алынады. Олардың ішінде ежелгі түркі-моңғол тіл бірлестігі кезеңінен бері келе жатқан, туыстас түркі-моңғол тілдерінен, атам заманнан бері көршілес қытай және иран тілдерінен енген, сондай-ақ, ислам дінінің қабылданып, араб тілінің білім-ғылым тіліне айналуына байланысты, арабы-парсы-түркіні синтездеген шағатай әдебиетінің кемелдене дамуына байланысты орта ғасырларда араб-парсы тілдерінен енген, яғни бұрыннан келе жатқан **байырғы кірмелер** мол ұшырасады. Соңғы екі-үш ғасырда орын алған тарихи жағдаятқа байланысты орыс тілінен төтенше енген немесе орыс тілі арқылы басқа еуропалық тілдерден енген **кейінгі кірмелер** де баршылық. Егемендік кезеңде әлем тілдерінен, әсіресе ағылшын тілінен тікелей еніп жатқан тіл бірліктері көп.

Кірме сөздер сөздігінің жасалу мақсатына байланысты ерекшеленетін алуан-алуан түрлері болады. Солардың ішінде сөздіктердің ең негізгі екі типін байқауға болады. Бірінші типке уақыт жағынан барлық кезеңдерді толық қамтитын, ішіне пассив-актив лексика мүмкіндігінше толық алынатын, жалпылама оқырманға арналып жасалатын кірме сөздер сөздіктері кіреді. Ал екінші типте нақты тарихи кезеңдегі актив лексиканы қамтитын сөздік түрлері қамтылады. Алдыңғы топқа кіретін сөздіктер халық тілі сөздіктерінің, соның ішінде тарихи бағдарлы сөздіктердің санатына енеді. Сол себепті де, сан ғасырды қамтитын сөздік типі болғандықтан, олардағы жеке сөздік бірліктерге берілетін анықтамалар да өте көлемді және күрделі, жан-жақты болады. Олардағы бірнеше тарихи дәуірлердің тілдік дискурстары бір-біріне қабаттасып, бір-бірімен кірігісіп жатады.

Екінші топқа кіретін сөздіктердің бір түрі - гуманитарлық саланы, ғылым мен техника салаларын ішінара қамтитын кірме терминдер сөздігі, яғни терминологиялық сөздік. Сөздіктің бұл түріндегі сөзге берілетін анықтамалардың сыртқы тұрпат тұлғасында әдеби тілдің орфографиялық заңдылықтары толық сақтала отырып, ішкі мазмұндық тұлғасында таза ғылыми дефинициялық анықтамалар, сондай-ақ, бір мезгілде әрі әдеби әрі энциклопедиялық анықтамалар орын алады.

Бірінші топқа кіретін кірме сөздер сөздігі бойынша жұмыстар А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтында жүргізіліп жатыр. Баста-

пқы жоспар бойынша, 2019-2020 жылдары араб-парсы тілдерінен енген кірме сөздердің сөздігі жасалмақшы. Одан кейінгі жылдары кірме сөздердің үлкен сөздігін жасау жұмыстары қолға алынбақшы. Бұл жұмыстардың көп еңбекті қажет ететіндігі, осыған орай оларды жасаудың көп уақыт алары түсінікті.

Тарихи лексика – мемлекетқұраушы ұлттың, мемлекеттік тілдің бастан өткерген тарихының бейнесі іспеттес. Белгілі бір ұлт пен ұлыстың өмір салтына қажетті әдет-ғұрыптары, салт-дәстүрлері және оларды атаушы сөздері ерекше маңызды орын алады. Оның басты себебі де белгілі. Ұлттың өзіндік бет-бейнесін сақтаушы, ұлтты ұлт ретінде сақтаушы, оны жойылып кетуден қорғаушы институттар – осы әдет-ғұрыптар мен салт-дәстүрлер. Әрине, халықтың күнделікті тұрмыс-тіршілігін қамтамасыз ететін негізгі қорегі, киім-кешегі, т.б. қажетті заттар мен құбылыстарды атаушы сөздер де маңызды. Бұл тұрғыдан алғанда тіл бірліктерінің аса молдығымен сипатталатын тарихи лексиканың тіл тарихын жасаудағы орны ерекше. Тіл тарихында ерекше орын алатын тарихи лексика құрамын кешенді түрде зерттеп, біліктілікпен меңгеру қажет болмақ. Осы арқылы мемлекеттік тіліміздің тарихи негіздері берік бола түспек.

Осы тақырыпты зерттеуші ғалымдардың пікірі бойынша, тарихи лексиканың шығуы, дамып қалыптасуы көне замандағы ру-тайпалардың тілдік ерекшеліктерінің дамуымен тығыз байланысты. Сөздердің жасалуын зерттеуде тілдік ерекшеліктерді лингвистиканың қай саласында болмасын табиғи құбылыстар мен жергілікті жердің табиғат жағдайы, уақыт, маусым, адамдардың тұрмыс күйі, әлеуметтік жағдайы мен қоғамдағы орны мұқият ескеріліп отырды. Соның нәтижесінде шындық болмыс, ғалам, дүние туралы, қоғам туралы білімдер жиынтығы, тәжірибе жиынтығы пайда болды. Ол этнос тілінде сақталып, тілдің қызметі арқылы ұрпақтан-ұрпаққа беріліп келді. Тарихи лексика, оның құрамына енетін атаулар қоршаған ортаны игеру, ақиқат болмысты тану барысында жинақталған тәжірибенің, кең мағынасында алғанда ғаламның тілдік фактілері, үзіктері болып келеді. Тарихи лексика – ұлт тарихын зерделейтін, оның ішкі, сыртқы келбетін өрнектеп көрсетіп тұратын негізгі және басты сипаттарының бірі. Қазақ тілі тарихи лексикасының тілдік қабаттарына – баба түркілік, көне түркілік, орта түркілік, ұлттық кезеңдердегі бай төлтума аталымдарға, сондай-ақ, алуан түрлі тіларалық мәдени байланыстардың куәгерлері - кірме атаулардың топтарына талдау жасай отырып, тарихи лексиканы салыстырмалы зерттеу нәтижесінде қазақ тілінің ежелгі түркі тайпалары мен ұлыстарының шаруашылығы мен мәдениетіндегі ұқсас, ортақ белгілер, олардың ұзақ ғасырлар бойындағы экономикалық, мәдени байланысын бейнелейтін лексикалық бірліктер, бірсыпыра түркі-арабы-парсы жарыспалары анықталды. Тарихи лексиканы түрлі ғылым салаларымен байланыстыра отырып кешенді зерттеу арқылы халқымыздың тіл байлығын ғана емес, оның тіршілік – тынысын, тұрмыс – салтындағы ерекшеліктерді, салт-дәстүрін, наным-сенімін, ұғым-түсінігін, басқа халықтармен мәдени байланысын, эстетикалық талғамын, жинақтай айтқанда, табиғи ұлттық болмыс-бітімін айқындауға болады.

Осыған орай, тілші ғалымдардың пікірі бойынша, қазақ тілінің басқа туыс (қырғыз, өзбек, түркмен, башқұрт, ұйғыр т.б.), туыстас (монғол, бурят, қалмақ) және өзге жүйелі (орыс, қытай, араб, иран т.б.) тілдермен көрші ретінде де, тарихи-саяси, мәдени, географиялық жағдайларға байланысты да әр дәуірдегі қарым-қатынастары, олардың өзара ықпалы, лексикалық ауыс-түйістері ерекше назар аударады. Ауыс-түйістерді зерттеуде қазақ тілі тарихи лексикологиясы мен тарихи лексикографиясының атқаратын рөлі зор. Жалпы, қазақ тілінің тарихи лексикасы құрамында ежелгі түркі-моңғол, бұрынғы және қазіргі қытай, ортағасырлық және қазіргі араб-парсы, XIX-XX ғасырлық орыс тілі және орыс тілі арқылы енген әлеми тілдік элементтер қолданысының белсенділігі мол екендігі белгілі.

Тіларалық мәдени байланыстарға байланысты қазақ тілі тарихи лексикологиясының ерекше көңіл бөлуге қажет объектілерінің тағы бірі – қазақ тілі мен оған көршілес түркі тілдерінің арасында орын алған алуан түрлі тарихи, географиялық, туыстық қарым-қатынастар болса керек. Бұл тілдердің өзара әсері, лексика саласындағы ауыс-түйістер қай дәуірде, қандай жағдайда және қай жерде болмасын, сайып келгенде, тарихи үдеріске жатады. Кірме ретінде танылатын элементтер – көне дәуірлерден басталатын қарым-қатынастардың рудименті. Бұларды талдап көрсету евразиялық кеңістікті мекендеген әр түрлі этностардың тарихынан, олардың қарым-қатынасы арқылы пайда болған мәдени мұраларынан хабар бере алады. Этникалық мәдениеттер арасында үйлесім болған жағдайда кірме элементтерге жол ашылады. Мәселенки, сөйлеу тілінде көне тілдің сарқыншағы, көрінісі ретінде сақталып қалған ертедегі ру тілдерінің қалдықтары, көнеленген қат-қабаттары бар. Бұған қосымша, қазақ халқының әр кезде көрші халықтармен қарым-қатынасын көрсететін ауыс сөздер де табылады.

Кез келген тілге енген сөздің бәрі біркелкі жалпыхалықтық сипатқа ие бола бермейді, олардың ішінде актив түрде қолданылатындары да, пассив түрде жұмсалатындары да кездеседі, енді біреулері белгілі аймақтық қолданыста ғана қалуы да, семантикалық өзгеріске түсуі де мүмкін, әйтсе де, кірме сөздердің қазақ тілінде пайда болуының жолы жалпыхалықтық тілі мен диалектілік лексика үшін ортақ, себебі тіл иесі – біреу, ол – қазақ этносы. Сонымен қатар, кірме

сөздердің көпшілігінің жалпыхалықтық тіл мен ұлттық әдеби тілдің қалыптасуынан бұрын енгені белгілі. Ол басқа да түркі тілдері сияқты қазақ этносы өмір сүрген ортаның этнолингвистикалық жағдайымен байланысты. Сөз ауысу процесі қоғамдық, саяси, экономикалық қарым-қатынастың басталуымен бірге жүретін құбылыс екені айқын. Мәселен, түркілердің ежелгі парсы жұртымен бұрынғы замандардан бері қатар отырғаны, қоян-қолтық араласқаны белгілі. Иран текті ру, тайпалардың, жекелеген топтардың түркі халықтарының құрамына еніп, сіңіп кеткен жағдайлары да болған. Түркі және моңғол тайпаларының, түркі және моңғол тілдерінің арасы тіпті жақын. Ежелден аралас-құралас өмір сүріп келе жатқан түркі, моңғол адамдардың бұрынғы кезде де аудармасыз тілдескендігі ол тілдердегі ортақ сөздік қордың молдығынан хабар береді. Осы тұрғыдан Ө.Айтбайұлының «Санскрит, көне иран және қытай тілдерінің байырғы замандарда тілімізге еніп, сіңіп кеткен сөздерін қазір айырып алу, әрине, оңай емес... Кейбір сөздер моңғол тілінен ауысқан деген пікір көңілге қона бермейді. Ұлт болып бөлінбей тұрған кезде ортақ қолданыста болған сөздерді бір тілден екінші тілге ауысты деп айту қисынсыз. Асылы, тіл-тілдегі мұндай элементтерді ортақ мұра есебінде қарастырған жөн деп ойлаймыз» деген ойлары біздің де көкейімізге қонады [Айтбайұлы, 1997, 68-71]. Себебі, түркі-моңғол бірлестігіне кіретін ежелгі тайпалар тіліндегі ортақ сөз құрамын ажырату өте қиын. Біріншіден, түркі-моңғол, түркі-иран тайпаларының араласып, бір-бірінің құрамына еніп, сіңіп кетуі жаңалық емес. Мәселен, қазіргі кездің өзінде бірқатар қазақ ру, тайпаларын бір ғалымдар түркі текті десе, екінші біреулері моңғол текті деп жүр. Екіншіден, ұлыстың, ұлттың тарихы мен тілдің тарихы үнемі тел ағыста бола бермейтіндігі, синхронды дамымайтындығы белгілі. Тіл тарихында қос тілділік, көптілділік кезеңдер де кездеседі. Оның үстіне, бірқатар ғалымдардың жазуы бойынша, «ескі иран, көне моңғол тілдеріне жататын сөздер» аталып жүрген атаулардың біразы қазіргі иран, моңғол тілдерінде көп өзгерістерге ұшырағандығы, ал қазақ тілінде сол бұрынғы тұлғасында сақталғаны белгілі болып отыр [Малбақов, 2002, 124-125]. Алайда, енді қай сөздердің біздікі, қайсысының иран тілдеріне тән, қайсы бірінің екі тіл тобына ортақ лексикалық қорға жататынын айыру – нақты салалық ғылыми зерттеу тақырыбы болғаны жөн. Осы мәселеде атақты түркітанушы ғалым Г.Дёрферддің жаңа парсы тіліндегі түркі элементтерін зерттеуге арналған еңбегі құнды.

Басқа тілдердің элементтері араласпаған бірде-бір «таза» тіл жоқ деген қағидада айқын шындық бар. Түркі тілдерінің ішінде өзінің тұтастығын, тазалығын өзіне тән ұлттық ерекшелігін өз бойында көбірек сақтап келе жатқан қазақ тілінің лексикалық байлығында да шет тілі элементтері көптеп кездеседі. Ол барлық түркі тілдеріне ортақ базистік лексиканы, әсіресе қыпшақ компонентіне тән түбір-тұлғаларын мол сақтай отыра, ғасырлар бойы даму жолында басқа тілдердің элементтері арқылы да толығып, үздіксіз байып отырды. Қазақ тілі лексикасы құрамында көне де байырғы қазақ сөздерімен жымдаса, қатарласа қолданылып жүрген кірме сөздердің саны уақыт өткен сайын әр түрлі жағдайда араласқан тілдердің әсер-ықпалымен аса түспесе, азайған емес.

Қазақ тіліне араб-парсы тілдерінен ауысқан кірме сөздердің атқаратын қызметі әр алуан. Мәселен, төменде жалпылама қолданымдағы сөздер мен біраз терминдік мәнді сөздер келтіріледі.

1. Тілге әбден сіңісіп, қазақтың байырғы төл сөзіндей жымдасып кеткен актив сөздер. Бұлар – жиі қолданылатын, ел-жұртқа танымал сөздер. Мысалы: *абзал, абырой, адал, адам, ажал, аза, азап, азат, азық, ақ, ақыл, ақымақ, алаша, алқа, алла, аман, аманат, апта, ар, арам, арзан, арман, аруақ, ас, аспан, астана, асхана, асыл, ауа, аян, әбден, әбзел, әбігер, әдебиет, әдеп, әдет, әдет-ғұрып, әділ, әділет, әжетхана, әзіл, әзір, әйел, әйнек, әк, әкім, әл, әлем, әмиян, ән, әрдайым, әрекет, әрине, әуе, әуелі, әулет, әулие, әумин, баба, баға, базар, байғұс, байтақ, бақ, бақша, бақыр, бақыт, бал, балуан, бата, батпан, батыл, батыр, бау, баян, бейбақ, бейбіт, бейқам, беймәлім, бейсенбі, бейтарап, береке, берекет, бетпақ, би, болат, бұқара, бұл, бұлбұл, былғары, гауһар, гүл, ғажайып, ғалым, ғарыш, ғасыр, ғашық, ғұлама, ғұмыр, дайын, дақ, данышпан, дария, дастарқан, дау, дауылпаз, даяр, дәм, дәмхана, дән, дәретхана, дәрі, дәрігер, дәріхана, дәстүр, дәу, дәулет, дәурен, дәуір, дем, дене, домбыра, дұшпан, доп, дүйсенбі, дүкен, дүние, дүрбі, дін, елек, есеп, есім, жабайы, жаза, жала, жан, жануар, жар, жар-жар, жара, жеке, жексенбі, жетім, жұма, жұп, жүгері, жыныс,* т.б. [Рустемов, 1989, 15-115].

2. Халыққа түсінікті және белгілі бір салада басым қолданылатын, яғни терминдік мәні басым сөздер: *адамзат, адмирал, ағза, азимут, ақирет, ақпар, алгебра, амбар, арыз, аспап, атлас, аят, әлеует, әліппе, әліпби, әмбебап, әпсана, әріп, әскер, бағбан, баж, бакалея, бап, айып, апиын, аса, әлеумет, әтір, бажгер, бажыхана, бұғаз, гүлзар, ғибадатхана, ғимарат, ғұмырнама, ғылым, дабыл, дастан, дәлел, дәптер, дәреже, дәріс, дәрісхана, делдал, дерекнама, диван, динар, ділда, емле, емтихан, ереже, жағрафия, жандарал, жасмин, жауапкер, жаһангер, жәдит, жәдігер, жәрдемақы, желім, жендет, жираф, жиһаз,* т.б. [Мамырбекова, 2014, 7-213].

Араб-парсылық тілдік элементтердің қазақ тілінің көптеген тағдыршешті мәселелерінде атқаратын қызметі зор. XX ғасырда, әсіресе орыс тілінің, еуропа тілдерінің қазақ тілінің терминоло-

гиясына жасаған ықпалы зор болды. Осы кезеңдерде А.Байтұрсынұлы бастаған халқымыздың зиялылары тіліміздің өзіндік бет-бейнесін сақтап қалу мақсатында жаңа заттар мен ұғымдарды атаушы терминдерді қабылдауда әуелі қазақы, түркілік төл лексикалық байлығымызға арқа сүйеуді, одан кейін араб-парсы тілдерінің лексикалық байлығына баса назар аударуды мақсат еткен-ді. Бұл мақсат бүгінгі күні де күн тәртібінен түскен емес. Сол себепті, араб-парсы тілдерінен енген кірме сөздер құрамын зерттеп-зерделеу, олардың сөздіктерін шығару – қазақ тілтанушылары үшін аса маңызды іс болмақ.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

Айтбайұлы Ө. Қазақ сөзі. – Алматы, «Рауан», 1997. – 240 бет.

Малбақов М. Бір тілді түсіндірме сөздіктің құрылымдық негіздері. – Алматы, «Ғылым», 2002. – 368 бет.

Рустемов Л.З. Араб-иран кірме сөздерінің қазақша-орысша түсіндірме сөздігі. – Алматы, «Мектеп», 1989. – 320 бет.

Мамырбекова Г. Қазақ тіліндегі араб, парсы сөздерінің түсіндірме сөздігі. Алматы, «Мемлекеттік тілді дамыту институты», 2014. – 654 бет.

ББК 81.2 Қаз

Малбақов Мырзаберген Малбақұлы
ф.ғ.д., профессор
А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері
Алматы қаласы

КІРМЕ АТАУЛАРДЫҢ ШАРТТЫ БЕЛГІЛЕРІ ТУРАЛЫ

Түйін. Қазақ тілінің тарихи лексикасының құрамын зерделеу ісі – қазіргі таңдағы маңызды шаруалардың біріне айналып отыр. Тарихи лексика құрамында түркі текті төл сөздермен қатар, байырғы лексикалық қорға енетін кірме сөздер құрамы кездеседі. Мақалада қазақ тілі тарихи лексикасының құрамына кіретін кірме сөздердегі шартты белгілер құрамы туралы сөз болады.

Резюме. Изучение состава исторической лексики казахского языка является одной из самых важных приоритетных задач в казахском языкознании. В исторической лексике казахского языка помимо тюркских слов существует целый пласт заимствованных слов. В данной статье исследуется состав условных обозначений применяемых в словаре заимствованных слов исторической лексики казахского языка

Summary. The study of the composition of the historical vocabulary of the Kazakh language is one of the most important priority tasks in Kazakh linguistics. In the historical vocabulary of the Kazakh language, in addition to the Turkic words, there is a whole layer of borrowed words. This article examines the composition of the symbols used in the dictionary of borrowed words of the historical vocabulary of the Kazakh language

Рухани жаңғыру» аясында қазақ жазуын латын графикасына көшіру мәселесі жобаланып отырғандықтан қазақ тіліндегі кірме сөздерді, соның ішінде ең көлемді араб-парсы сөздерін бүгінгі таңдағы оқырманға қос графикада ұсыну – зәру іс болып отыр. Ұсынылып отырған жұмыс А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтында орындалып жатқан «Латынграфикалы жаңа ұлттық әліпби негізінде қазақ жазуын жаңғыртудың ғылыми-лингвистикалық базасын әзірлеу» атты бағдарламалық-нысаналы зерттеу аясында, тіл тарихы және диалектология бөлімі қызметкерлері тарапынан әзірленіп жатыр. Сөздікті құрастыру барысында негізгі дереккөз ретінде 15 томдық «Қазақ әдеби тілінің сөздігі» алынды. Оның себебі – бұл сөздік өзіне дейінгі барлық зерттеу еңбектері мен сөздіктердегі материалдарды зерделей отырып пайдаланған бірден бір академиялық туынды болып саналады. Сондай-ақ, Н.Оңдасынов, Л.Рүстемов, Е.Бекмұхамедов, А.Дәдебаев пен Ж.Қайырбеков, И.Жеменей, Г.Мамырбекова, А.Сейтбекова тарапынан даярланған арабы-парсы-қазақша сөздіктердің материалдары пайдаланылды.

Сөздіктегі атау сөздер қазақ лексикографиясында бұрыннан қалыптасқан дәстүр бойынша бас әріптермен теріледі. Сөздің бірнеше варианты болған жағдайда, әдеби вариант атау сөз ретінде, қалғандары содан кейін жақша ішінде орналастырылады. Атау сөзден соң тік жақша ішінде сөздің араб-парсы тілдеріндегі оқылымы мен араб графикалы нұсқасы келтіріледі. Мағыналық өзгеріс болған жағдайда, бастапқы тілдегі мән-мағынасы ашылып көрсетіледі. Осыдан кейін сөздің қазақ тіліндегі негізгі мағыналары айқындалып, олардың анықтамалары келтіріледі. Анықтамадан соң қолданым мысалдары беріледі. Сөздікте қолданылған қысқартулар еңбектің алдында, ал қолданылған әдебиеттің толық тізбесі жұмыстың соңында келтіріледі.

Қазақ лексикографиясының тарихында жалпылама қолданымға арналған кірме сөздер сөздіктері болған емес. Сөздіктің негізгі типі қазақ тіліндегі кірме сөздер сөздігі болуы себепті оған халықтық тілге кіретін барлық сөз топтары алына береді. Оған тілдегі ескі жазба тілде болған қолданымдар (ескі, көне сөздер) да, сөз варианттары да, кейбір жергілікті қолданымдағы аймақтық лексика да, тарихи кірме лексика құрамына енетін бірліктер де – бәрі де қамтылады.

Қазақ тілі лексикасы құрамындағы ескі сөздер отандық лексикографияда жарық көрген жалпылама қолданымға арналған сөздіктерге 1940-жылдардан бері алынып келеді. Тұңғыш академиялық сөздікті құрастыру кезінде, сөздіктің инструкциясында бұл туралы С.Жиенбаев: «Қазақ тілінің жасаған дәуірі *ескі дәуір, жаңа дәуір* деп бөлінбейді, тілімізде кездесетін ескі сөздер де осы күнгі сөздермен қатар сөздіктен кең орын алады. Бұл жөніндегі айырмашылықтар жеке сөзге мінездеме бергенде ескертіледі» деген еді [Жиенбаев, 1945, 5]. Қазақ тілі сөздігі бойынша жазылған екінші инструкцияда да «қазіргі күнделікті өмірде қолданылмағанымен, тарихи кезеңдерді көрсететін шығармалар мен ауыз әдебиетінде кездесетін кейбір ескірген сөздердің» түсіндірме сөздікке алынатындығы туралы сөз болады [Қазіргі қазақ тілінің бір томдық түсіндірме сөздігінің инструкциясы, 1953, 31]. Үшінші инструкцияда яғни он томдық түсіндірме сөздіктің

инструкциясында: «ең алдымен бұрын жиі қолданылғанмен, қазір мағыналары көмескіленіп бара жатқан *аймауыт, ақберен, алдаспан, абыз, ажа, би, төре, ұлық* тәрізді архаизмдерді, қазіргі кезде көркем әдебиеттегі белгілі бір оқиғаларға байланысты ғана қолданылатын *төңкеріс, отарба, мінбер, бекет, мәуіті* тәрізді ескірген тарихи сөздерді, діни немесе мифологиялық әдебиетте кездесетін *алла, намаз, ораза, айт, жын, сопы, мешіт* тәрізді бұрынғы діни ұғыммен байланысты сөздерді түгел алудың қажеттілігі» айтылады [Қазақ тілі көптомдық түсіндірме сөздігінің инструкциясы, 1976, 51].

Осы он томдық түсіндірме сөздіктің негізгі құрастырушыларының бірі, белгілі лексикограф-ғалым Б.Қалиұлы тарихи сөздер мен көне сөздерді айыра алмаушылықтың болғандығын жазады: «*Көне сөздер* деп тілімізде о бастан қолданылып келе жатқан кейбір сөздердің сол сөздер арқылы белгіленетін заттар мен ұғымдардың ескіруіне, көнеленуіне байланысты мұның да ескіріп, күнделікті тұрмыста қолданудан шығып қалуын айтатын болсақ, ал *тарихи сөздер* деп – тілімізде бұрын болмаған, қолданылмаған, өмірдегі өзгерістерге, жаңалықтарға, тарихи жағдайларға байланысты тілімізге жаңадан еніп, біраз уақыт жұмсалынып келген, содан кейін тағы да сол өмір өзгерістеріне байланысты тіліміздің қайтадан шығып қалған сөздерді (тіркестерді) айтамыз» [Қалиев, 1989, 170]. Байқалып отырғандай, қазақ лексикографиясының теориялық және практикалық мәселелері сөз болатын еңбектерде тіл білімінде қалыптасқан дәстүр бойынша ескірген сөздерді екі топқа бөліп қараушылық болды: «Көнерген сөздер - қазіргі тілде белсенді қолданылмағанымен, тілдің сөздік қорында сақталған, сол тіл өкілдеріне түсінікті сөздер... көнеру сипаты мен тілдегі қолданылу ерекшеліктеріне қарай екіге бөлінеді: *тарихи сөздер* және *архаизмдер*. Тарихи сөздердің көнеруі тарихи атаулардың біржола жоғалуымен байланысты болады *(болыс, шабарман, ақберен, қорамса, айбалта, нарком, отарба, қызыл әскер т.б.)*. Архаизмдер дегеніміз қолданыста бар заттардың атауы болғанымен әртүрлі себептерге байланысты синонимдермен алмастырылған немесе ескіріп біржола қалып қойған сөздер *(барымта, аба, кебеже, саптыаяқ, ергенек, иткірмес, аран, қақыра, дат, толағай т.б.)*...» [Манкеева, 1998, 178]. ***Көне сөз*** және ***ескі сөз*** терминінің қайсысын қолданған дұрысырақ болады деген мәселеде, қазіргі туыстас түркі тілдері лексикографтарының тәжірибесіне назар аударған жөн болмақ. Сол кезде түрік, татар, қарақалпақ, қырғыз, т.б. түркі тілдеріндегі сөздіктерден бұл орында ***ескі*** атауын көреміз. Осындай жағдайларды ескере отырып, жобаланып отырған кірме сөздер сөздігінде термин ретінде ***ескі*** сөзбелгісін пайдаланған жөн деп ойлаймыз. Алайда, осы бір аталған сөз тобының өзінің лексикографиялану үдерісінде айтарлықтай өзгешеліктер байқалады. Төменде келтірілетін сөздік мақала үлгілеріне назар аударалық.

БАБ [ар. баб بـاب] з а т. е с к і. *Орта ғасырларда бұқара халық арасында ислам дінін уағыздаушылардың құрметті атағы.* Қожа Ахмет Ясауидің «Сайрамда бар сансыз баб, Түркстанда түмен баб, *Б а б т а р б а б ы – А р ы с т а н б а б*», – деп айтатыны сондықтан (ҚҰЭ).

ДАР (дара) [ир. дар دار] з а т. е с к і. *Өлім жазасына бұйырылған адамды асып өлтіру үшін құрылған баған, діңгек*. Жендеттер хан бұйрығынан соң жаманды д а р ғ а апарып, мойнына тұзақ салып *д а р д ы ң* жібін тартып жоғары көтерді (Аяз би).

ДАТ [ир. дад داد] о д. е с к і. *Әділеттілік талап ету, мұң шағу, тілек айту мағынасын білдіреді.* Ашуланба, ей, патшам, айтайын *д а т:* Алтын қақпа бермеді сізге рұқсат; Сый сұрадың бергені – бір қу сүйек Мұны көріп, алыңыз сіз де ғибрат! (Абай, Тол. жин.).

ДӘУІТ [ар. дәуәт تاود] з а т. е с к і. *Сия сауыт.* Қос әйнектің арасында көк шұға жазу үстелі тұр; ортасында төрт бұрышты, бұрыштары қалың былғары қалың қызыл қағаз, жез қақпақты, төрт қырлы тас *д ә у і т,* оның екі жағында екі жез шамдал (Ж.Аймауытов, Шығ.).

ДҮЙСЕНБІ [ир. душанбе ەبنشود («сенбіден кейінгі екінші күн»)] з а т. е с к і. *Аптаның жексенбіден соң келетін бірінші күні.* Итбайдың бір әдеті ұзақ сапарға «сәтті күн» деп таңдағаны д ү й с е н б і мен сәрсенбі күндері ғана болатын (С.Мұқанов, Жұмбақ жалау).

ЖАРАН [ар. иаран ناراي] з а т. е с к і. **1.** *Адам, пенде.* Өз бойыңа болып сақ, Жан-жағыңа қараңдар! Күн көріп жүр күліп-ақ, Сенен басқа *ж а р а н д а р* (Абай, Шығ.). **2.** *Әлеумет, қауым, жұрт.* Шын ажалым жеткен соң, Сызықтан мәлім өткен соң, Айтпасам да, *ж а р а н д а р,* Мен де бір күн өлем-ай (Бес ғасыр жырл.).

ЖАР-ЖАР [ир. иар-иар راي‌راي]. з а т. е с к і. э т н. **1.** *Қыздың ұзатылатын тойы аяқталып, аттанар алдында орындалатын қазақ халқының тұрмыс-салт жырларының бірі.* Күйеу келтір, қыз ұзат, тойыңды қыл, Қыз таныстыр, қызыққа жұрт ыржаңшыл. Қынаменде, *ж а р-ж а р* мен беташар бар, Өлеңсіз солар қызық бола ма гүл? (Абай, Тол. жин.). **2.** *Жар-жар тұрмыс-салт жырының екі жолы айтылғаннан кейін тойға жиналған қауымның жас жұбайларды көтермелеп, хормен, бәрі бірге дауыстап айтылатын қайырма сөзі.* Осы өмірге лайық, семья құрып, *ж а р-ж а р* келеді әне екі жас, топты жарып *ж а р-ж а р* (Қаз. әндер.).

Келтірілген сөздік мақалаларда берілген кірме араб-парсы сөздерінің басты ерекшеліктері – олар, біріншіден, халықтың сөйлеу тілінде кеңінен қолданылатын, жалпылама жұртшылыққа, қалың бұқараға ұғынықты, түсінікті

аталымдар. Екіншіден, олардың жасандылығы, кірмелігі анық, айқын көзге ұрып тұрған жоқ. Бұл атаулар төл мәдениетімізге сіңісіп, бөтендігі байқалмай кеткен, өз дүниемізге айналған аталымдар. *Б а б т а р* - қазақ даласының оңтүстік өңірінде халық тарапынан өте жоғары құрметке ие болған тұлғалар. Қожа Ахмет Иасауидің б а б атағын алған шәкірттері халыққа ислам дінін, араб жазуын үйретуге ден қойып, мектеп-медреселер салдырған. «Бас кеспек болса да, тіл кеспек жоқ» деп, *дат сұрау* – қазақ тұрмысындаа бұрыннан бері орын алып келе жатқан дәстүрлі салт. Жексенбіден басталатын күн санау реті де *(дүйсенбі, сейсенбі, сәрсенбі, бисенбі, жұма, сенбі)* төл атауларымыз іспетті. Бөтендігі білінбейді. Ал, шындығында, ежелгі парсы жұртының күн санауы сембіден («шамба») басталатынын, «йакшамба» (жексенбі) – сенбіден кейінгі бірінші күнді, «душамба» (дүйсенбі) – екінші күнді, «сишамба» (сейсенбі) - үшінші күнді, «чоршамба» (сәрсенбі) – төртінші күнді білдіретінін арнайы оқыған адамдар ғана біледі. Халықтың сөйлеу тілінде, тұрмысында кеңінен орын алған *жаран, жар-жар* сөздері әркімге түсінікті.

Осы «е с к і.» сөзбелгісімен белгіленген бұлардан да басқа *асылзада* (текті тұқымнан шыққан адам), *әбдесте* (мойны ұзын әрі жіңішке жез құман), *әптиек* (ауыл мектептерінде қолданылған сауат ашу кітабының атауы; әліппе), *әмеңгер* (жесір қалған әйелдің әмеңгерлік салт бойынша некелескен адамы), *әсет* – шілде айының атауы (осы айда туған балаларға «Әсет» атын қойған), *дауылпаз* (дабыл қағушы; саятшылардың құстарды үркітетін аспабы), *дәруіш* (дүние қызығынан безген адам; ел кезіп өмір сүретін адам, кезбе), *жазира* (ен дала), *жаһангер* (саяхатшы), т.т. атаулар – жалпылама ұғынықты сөздер болып табылады.

Ендігі кезекте «е с к і. к і т.» белгісімен берілген ескі кітаби тілдегі яғни ескі жазба тілде жазылған жәдігерлерде кездесетін атауларды көрелік:

АБЖАД (әбжат, әбжәт) [ар. абжад ابجاد] з а т. е с к і к і т. *Арабтың қадім оқуының есептеуге арналған, әрбір дыбыстың бірден мыңға дейін сандық мәнін есте сақтау үшін ойлап табылған, әліпбидің алғашқы төрт әрпі негізінде жасалған сегіз жасанды сөздің шартты атынан тұратын жүйе.* Күштейді әліф-би мен *а б ж а д қ а*. Халыққа қайтіп үлгі шаша алсын, Мінезі хилаф болса шариғатқа? (М.Дулатов, Шығ.).

БАДБАХЫТ (бадбақ, бәдбақыт) [ир. бәдбахт تخ بد] с ы н. е с к і к і т. **1**. ***Арсыз***. Зұһаққа риза болып *б а д б а қ* шайтан:– Қайғырма, – деді, – балам, баққа байытам. Балаға, қартайса, ата дұшпан ғой, – деп, Қарады аяған боп жайтаң-жайтаң (Т.Ізтілеуов, Рүстем.). **2**. а у ы с. *Бақытсыз, ырыссыз*. Біреулер бетпақ деген сөзді арабтың *б а д б а х ы т* (бақытсыз) деген сөзінен шыққан деседі (С. Мұқанов, Саяхат.). Менен туған арам қан, *б ә д б а қ ы т* нәсілдерім мынау екеуі (М.Әуезов, Таңд. шығ.).

ҒАЗАЛ (ғазел) [ар.-ир. ғазал غزل] з а т. е с к і к і т. **1.** *Діни, сопылық, диуана өлеңдері*. Нұсқасыз сөзім жоқ еді, Қарасаң молда тәліптер. Осы сөзім *ғ а з а л д а н* (Базар жырау). **2.** *Ғазел*. Парсы шайырларынан ең алғаш Европа тілдеріне аударылып жеткен Хафиз *ғ а з а л д а р ы* екен («Білім және еңбек»). **3**. *Шығыс әдебиетіндегі ғашықтық, махаббат туралы өлеңдер айту дәстүрі*. Ғашық болса, айғайлап *ғ а з а л* айтатын арабтардың атасынан қалған әдеті ғой (Мың бір түн).

ҒИЗЗАТ (ғизат, ғиззәт) [ар. ғиззат عزت] з а т. е с к і к і т. *Қадір-құрмет, абырой, ізет*. Болмаса мал таппақ, мақтан таппақ, *ғ и з з а т,* құрмет таппақ секілді ғылым-білімнің хақиқаты табылмайды (Абай, Тол. жин.). Біріңізді бірің *ғ и з з а т*, құрмет етіс, Тұрғандай бейне қорқып жаның шошып (Абай).

ҒИЛМАН [ар. ғилман غلمان] з а т. е с к і к і т. д і н и. *«Ұл», «жас бала», «қызметші» дегеннің көпше түрі, жаннаттың жас қызметкері*. Әулиенің дәл өзі болмасам да, Кандидат боп жүруші ем ізгі санға. Ұшпақ кірмек, хор құшпақ, кәусер ішпек, *Ғ и л м а н* болмақ боп жүрем дұрыс жолда (Б. Күлеев, Шығ.).

ҒИНАЯТ [ар. ғинайат عناية] з а т. е с к і к і т. *Ізгі ниет, жақсылық, рақым, қайырым*. [Төлеген]: *«Ғ и н а я т* тіле құдайдан, Мәдет тіле пірлерден, Ақылменен іс қылған, Көзіңді кімге сатасың? (Қыз Жібек). Күншығыс, күнбатысқа кетер атың, Алланың көрерсіздер *ғ и н а я т ы н* (Ғашық-наме).

ҒҰРЫП-ҒАДЕТ [ар. ғурф, адат. عادة عرف] з а т. е с к і к і т. *Салт-сана, дәстүр*. «Манап» басынан аяғына шейін жеке сөздері болсын, айырым бөлімдері болсын һәм түгел мағынасы болсын, қазақ тұрмысына һәм *ғ ұ р ы п-ғ а д е т і н е* мыңнан бір нұсқасы жанаспайды (М.Дулатов, Шығ.).

Бұл сөздік мақалаларда берілген араб-парсы сөздерін қалың бұқара халыққа түсінікті атаулар дей алмаймыз. Олар – бұрынғы кездің өзінде негізінен мұсылманша хат танығаң, орташа білім алған, мектеп-медреселерде оқыған білікті кісілерге ғана мәлім болуы мүмкін еді. Арабы-парсы-түркіні тең меңгерген, осы тілдерде жазылған діни, әдеби қисса-дастандарды оқи алатын адамдарға анық аңғарылатын аталымдар. Кірме араб-парсы сөздері арасында осындай деңгейдегі аңғарым-түсінім-оқылым-жазылымды қажет ететін лексикалық бірліктер көп. Олардың көбісі – *ғибат* (кіріптар; Құдайдың құлы), *дағуа* (үгіт-насихат), *ғарафа* («арапа» күні), *жәпбар* (жаратушы) тәрізді діни дискурсқа жататын бірліктер болса, арасында сирек те болса, *ғұтарид* (астр. Меркурий) тәрізді ғылыми атаулар кездеседі.

Араб, парсы тілдерінен ерте кезде енгенімен,

түркіше дәстүр бойынша жазылатын, қазақ тілінің фонетикалық заңдылықтарына үйлестірілген варианты жоқ діни, кітаби, ғылыми (терминологиялық) т.б. сөздер тобын қазіргі кездегі ағымдағы тілімізге қабылдау үдерісінде ойланып, ойласып іс қылған абзал болмақшы. Жалпы қазақ ғылымындағы салалық терминологиялық апараттың біршама жаңартылуы қажеттігі анық нәрсе. Әрине, бұл әзірше аударудың қажеті жоқ деп танылған кірме атауларға қатысты әңгіме.

Кірме лексиканы қабылдау ісінде түрік сөздікшілерінің тәжірибесі назар аударарлық. Түрік тілшілері кірме сөздерді бірнеше топқа бөліп қарастырады. Бұрынғы замандардан келе жатқан, бөтендігі онша байқалмайтын, тілде әбден орныққан сөздер тобы, жоғарыда сөз болғандай, *«ескі алындылар»* деп аталады. Түрік тіліне бергі заманда алынған шет елдік сөздердің тілде қалу-қалмауы белгісіз [түрік сөздікшілері осылай ашық жазады - М.М.]. Олардың бірқатарының түрік тілінде жаңа баламалары бар. Осы жерде түрік сөздікшілерінің ана тілді қоритын нормалар мен узус талаптарын шебер ұштастырып отырғандықтарын айту қажет. Түсіндірме сөздікте кірме сөз де, оның түрік тіліндегі баламасы да беріледі. Айырмашылығы - түсіндірме түрікше баламада беріледі: «envestisman is. Fr. investissement Yatırım». Соңғы сөзде, яғни түріктің өз, төл сөзінде терминнің анықтамасы берілген. Бұл тәсілдің артықшылығы неде? Біріншіден, узустың талабы орындалып отыр. Себебі терминнің екі варианты да беріліп отыр. Бұл түрік тілін білмейтіндерге де, оны үйреніп жүргендерге де пайдалы. Себебі сөздің түпнұсқа тілдегі варианты да, түрік тілінде қолданыста болған, әлі де қолданылып отырған варианты да, соңғы кезде пайда болған түрікше балама вариант та беріліп отыр. Алайда, түсіндірме мәтін түрік тілінде соңғы кезде пайда болған балама (әдеби) вариантта берілетіндіктен, сол арқылы балама варианттың салмағы артып отыр. Сол арқылы әдеби вариант насихатталып отыр деуге болады. Жұрттың бәріне де ыңғайлы. Әділетті. Кірме сөздердің уақытша алынған бөлігі түрік тіл білімінде *«қонақ сөздер»* деп аталады. Қонақ сөздердің бір тобы шет тілдегі жазылуы бойынша қабылданған (ағ. fuel oil, т.б.). Сөздікшілер бұл туралы «шет тілдегі жазылуын сақтаудан-ақ бұл алындыларды қонақ сөз санайтындығымызды, сондықтан уақытша қолданатындығымызды көрсетпекшіміз» деп ашық жазады [Hasan Eren, 1988, XXVIII].

Қорыта келгенде, осы тақырыпқа байланысты айтылуға тиісті жайт - жалпы ұлттық тілде қабылданатын кірме сөздер, шеттілдік терминдер мәселесі болып отыр. Бұлар – өте мұқият болуды талап ететін жағдайлар. Себебі тілге енетін, енгісі келетін жаттілді атаулар ұшықиырсыз көп, мың-миллион. Тіл мен тілдің арасында көзге көрінбейтін мылтықсыз майдан жүріп жатады. Шеттілдік атауларды еш өзгертпей, өз тіліміздің ішкі заңдылықтарына бейімдемей ала беретін болсақ, тіліміздің өзіндік бет-бейнесін жойып алуымыз кәдік емес. Бұрынғы кезде қажетті атаулардың көпшілігін орыс тілі арқылы қабылдап келгендігіміз белгілі. Ол кезде басқа амал болмады. Ендігі қабылданатын кірме сөздерді бір жағынан, тіліміздің табиғатын ескере отырып, екінші жағынан, халықаралық ғылыми ақпарат кеңістігіндегі жағдайды ескере отырып, ғылыми, біліми апараттың даму болашағын барлай отырып қабылдау қажет деп ойлаймыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Жиенбаев С. Сөздіктің мақсаты мен жасалу принциптері //ҚазССР ҒА Хабарлары. 3-шығуы. Алматы, 1945.

2. Қазіргі қазақ тілінің бір томдық түсіндірме сөздігінің инструкциясы. Алматы, 1953. 31 б.

а. Қазақ тілі көптомдық түсіндірме сөздігінің инструкциясы. Алматы, 1976. 51 б.

3. Қалиев Б. Қазақ тілінің он томдық түсіндірме сөздігінде қойылған стильдік белгілер жайында // Қазақ тілінің түсіндірме сөздігін жасау тәжірибелері / Мақалалар жинағы. Алматы, «Ғылым», 1989. 143-175 бб.

4. Манкеева Ж. Көнерген сөздер // Қазақ тілі (энциклопедия). Алматы,1998. 178-б.

5. Hasan Eren. Ön Söz // Türkçe sözlük. I cild., Ankara, 1988. s. IX -XXX.

ХҒТАР 17.71.07

Нұриманов Бекарыс Тілегенұлы
PhD, аға оқытушысы
ОҚМПУ Қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасы

Маслов Халел Борисович
Ph.D
Қазақстан халқы ассамблеясы кафедрасының меңгерушісі
Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ

ӘЛЕМДІК ФОЛЬКЛОРТАНУДАҒЫ ФЕЙКЛОР ТЕОРИЯСЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ ТҮРКІ ФОЛЬКЛОРЫНДАҒЫ КӨРІНІСІ

Түйін. Мақалада әлемдік фольклортану ғылымы саласында 1950 жылы алғаш Американдық ғалым Ричард Дорсон ұсынған «фейклор» мәселесі қарастырылады. Ол теориялық тұрғыды зерделеніп, тарихы, пайда болу себебі және фольклордан айырмашылығы сараланады. «Фейклор» сөзі алғашында Америкада белгілі бір мақсатпен өзгертіліп, ойдан құрастырылып, фольклорлық мұра орнына таратылған ертегі, хикаялар үшін қолданылды. Яғни, халықтық мұраны таза сақтау мақсатынан туған. Бүгінге дейін әлемдік фольклортанушылар тарапынан қызу талқыланып келе жатқан «фейклор» теориясы қазақ ғылымы үшін тың тақырыптың бірі. Соңғы жылдары түркі фольлоры да аталмыш теория аясында зерттеле бастады. Сондықтан, мақалада әлемдік ғалымдардың зерттеулеріне сүйене отырып, «фейклор» теориясы негізінде қазақ фольклорын қайта қарастыру мәселесі көтерілді. Оның нақты мысалы ретінде «Жиренше шешен туралы әңгіме» талданды. Нәтижесінде оның Л.Н.Толстойға тиесілі орыс халқының танымал ертегісі екені анықталып, екі мәтін салыстырылып көрсетілді.

Түйінді сөздер: Фольклор, Фейклор, Ричард Дорсон, Жиренше шешен, Л.Н.Толстой ертегісі.

Резюме. В статье рассматривается вопрос «фейклор», представленный первым американским ученым Ричардом Дорсоном в 1950 году в области мировой фольклористской науки. Он изучал теоретическое мировоззрение, анализирует историю, причины возникновения и отличие от фольклора. Слово "Фейклор" первоначально было изменено в Америке с определенной целью и использовано для сказки, рассказов, раздаваемых взамен фольклорного наследия. То есть родилось с целью сохранения чистого народного наследия. Теория «фейклор», которая до сих пор активно обсуждалась со стороны мировых фольклористов, является новой из тем для казахской науки. В последние годы тюркский фольклор также начал изучать в рамках данной теории. Поэтому в статье поднимался вопрос о пересмотре казахского фольклора на основе теории «фейклор», опираясь на исследования мировых ученых. В качестве конкретного примера был проанализирован "рассказ о Жиренше шешене". В результате выяснилось, что она является известной сказкой русского народа, принадлежавшей Л. Н.Толстому и сопоставлены два текста.

Ключевые слова: Фольклор, Фейклор, Ричард Дорсон, Жиренше шешен, сказка Л. Н.Толстого.

Summary. The article examines the question of "fakelore" presented by the first American scientist Richard Dorson in 1950 in the field of world folkloristic science. He studied the theoretical worldview, analyzes the history, causes of occurrence and the difference from folklore. The word "Fakelore" was originally changed in America for a specific purpose and used for fairy tales, stories handed out in lieu of folklore heritage. That is, it was born in order to preserve the pure national heritage. The theory of "fakelore", which until now has been actively discussed by world folklorists, is a new topic for Kazakh science. In recent years, Turkic folklore has also begun to be studied within the framework of this theory. Therefore, the article raised the issue of revising Kazakh folklore based on the theory of "fakelore", based on the research of world scientists. The "story about Zhirenshe sheshen" was analyzed as a concrete example. As a result, it turned out that it is a well-known fairy tale of the Russian people, which belonged to Lev Tolstoy, and the two texts were compared.

Keywords: Folklore, Fakelore, Richard Dorson, Zhirenshe sheshen, Lev Tolstoy's tale.

Кіріспе

XX ғасырдың ортасында Америкада пайда болған «фейклор» теориясы содан бері әлем халықтарының фольклор ғылымы саласында кеңінен талқыланатын тақырыптың біріне айналды. «Фейклор» деп белгілі бір мақсатпен өзгертіліп немесе ойдан құрастырыла отырып, фольклорлық мұра орнына таратылған дүниені айтады. Аталмыш теорияны фольклортану ғылымына алғаш енгізген американдық ғалым Ричард Дорсон. Одан кейін «фейклор» мәселесін М.Фишуик, У.Фох, Б. Киршенблат-Гимблет, А.Дундес, Р.Вакер, Э.Сингер, А.Панченко, Э.Лафазановский, У.Уолф-Кнутс, М.Зиолковский сынды АҚШ және

Европа ғалымдары зерттеді. Ал, түркі фольклоры бойынша С.Гүрчайыр, Е.Аслан, Б.Байрам, М. Барс және т.б. ғалымдар қарастырды. «Фейклор» тақырыбы бүгінде әлемнің көптеген елінде зерттеліп қана қоймай, ЖОО-ларда маман дайындау барысында оқу үдерісіне енген. Алайда, бұл Қазақстанда көтерілмеген тың тақырыптың бірі екені жасырын емес. Қазақ ғылымы әлемнен тыс дами алмайтынын ескерсек, әлемдік тәжірибені меңгерудің маңызы жоғары. «Рухани жаңғыру» және «жаңа гуманитарлық ғылым» тұрғысынан алғанда да қазақтың ұлттық төл мұрасын жаңаша пайымдау, жаңаша зерделеу өзекті мәселе. Сондықтан бұл мақалада фольклор мен фейклордың айырмашылығы теориялық тұрғыда қарастырылады. Сондай-ақ, «фейклордың» қазақ фольклорындағы мысалы ретінде «Жиренше шешен туралы әңгіме» бір әңгіме талданады. Зерттеу нәтижесінде ол әңгіменің орыс жазушысы Л.Н.Толстойға тиесілі ертегі екені анықталады. Екеуінің ұқсастығы мен айырмашылығы нақты дәлелдермен көрсетіледі.

Фольлор және Фейклор

«Фейклор» мәселесі фольклортану ғылымы саласында пайда болды. Сондықтан, оны қозғамас бұрын фольклор тарихына оның туындау себебіне назар аударудың маңызы зор. Бұған дейін дәлелденгендей, «фольклор» сөзі ағылшын тілінен аударғанда (Folk – халық, lore – даналық) «халық даналығы» деген ұғымды білдіреді. Термин ретінде ең алғаш оны 1846 жылы ағылшын ғалымы Уиллям Томс ұсынды. Алғашында оған дейін Еуропада қалыптасып қалған «танымал ескі жазбалар» (Popular Antiquities) терминінің орнын ауыстыру үшін қолданылған «фольклор» сөзі кейін термин ретінде кеңінен тарады. Фольклорға халықтың ежелгі салт-дәстүрі, әдет-ғұрпы, ырым-тиымдары, өлең-жырлары, мақал-мәтелдері және т.б. халықтық мұралар жатады (Emrich, 1946, 361). Аталмыш термин содан бері әлем халықтарының ғылымында қолданылып келеді. Алайда, Түркия ғылымында «фольклор» сөзіне қарағанда оның түрікше баламасы «халық білімі» термині орныққан (Ekici, 2015, 2).

Кеңес дәуірінде КСРО құрамындағы халықтарда «фольклор» сөзі «халық әдебиеті» ұғымында қолданылды. Қазақстан тәуелсіздік алған соң аталмыш мәселе қайта қаралды. «Халық әдебиеті» термині фольклордың толық мағынасын бере алмайтындықтан академик С.Қасқабасов өркениетті елдердегідей кең мағынасында қолдануды ұсынды. Сондай-ақ, фольклордың үш сипатын былай көрсетеді:

«Фольклордың үш сипаты бар: а) фольклор – ежелгі дүниетаным және көне мәдениет, әрі мұра; ә) фольклор – тұрмыстың бір бөлшегі; б) фольклор – сөз өнері» (Қасқабасов, 2009, 7).

XX ғасырдың ортасында әлемдік фольлортанушы ғалымдар аталмыш саланы зерттеу барысында «фейклор» деген мәселені көтерді. Мұндағы, фейк (Fake) сөзі ағылшын тілінде жалған, өтірік деген мағына берсе, лор (lore) – білім, даналық дегенді білдіреді. Алғашында «Fake» және «lore» сөздері бөлек жазылғанмен кейін бірге жазу үрдіске айналды. «Фейклор» сөзін алғаш термин ретінде ұсынған және оны фольклор ғылымы саласында теориялық тұрғыда ең алғаш қарастырған Американдық фольклортанушы Ричард Дорсон (Richard M. Dorson). Ол 1950 жылы «Американ Меркури» журналында жариялаған «Фольклор және фейклор» (Folklore and Fakelore) атты мақаласында бұл мәселені жан-жақты түсіндіреді. Мәселенің туындау себебі, фольклорлық мәтін ретінде ойдан құрастырылған мәтіндердің тарауынан басталады. Сондықтан, ғалым өз зерттеуінде 1920 жылдан бері «Америка халық қаһарманы» ретінде Америкада кеңінен таратыла бастаған «отыншы Паул Буниян» туралы хикаялардың фольклорлық мұра емес, ойдан шығарылғанын, халықтың ежелгі таным-түсінігіне сәйкеспейтінін жазады. Сонымен қатар, Бенжамин Боткин есімді кісінің «Treasury of American Folklore» (Америка фольклор қазынасы) атты кітабындағы мысалдардың да халық мұрасы емес екенін дәлелдейді (Dorson, 1950, 335-336). Олардың кітап сатып, пайда табу мақсатында ойдан құрастырылған хикая екенін, халықтың мұрасы болмаса да, фолкьлор ретінде танытылып жатқанын көрсете отырып, оны «фейклор» деп атайды. Содан бастап фольклор ғылымы саласында ол термин ретінде қалыптасып, «фейклор» теориясы пайда болды. Мақсаты табиғи түрде пайда болып, ғасырлар бойы халықпен бірге жасап келе жатқан мұраны таза сақтау.

Халықтың ескі дүниетанымы, діни нанымы, әдет-ғұрпы, салт-дәстүрі, ырым-тиымдары секілді рухани мәдениетіне мазмұн жағынан үйлеспейтін, ауыз әдебиеті үлгілерінде мәтін ретінде кездеспейтін және белгілі бір идеологияның ықпалынан туған немесе өзгертілген дүниелерді «фейклор» дейді. Сондықтан, «Америка фольклоры» энциклопедиясында оған: «фейклор – фольклорлық дәстүр не халықтың мұрасы емес, жазушының өнімі» деп анықтама берілген (Richard, 1996: 508).

Ғалым Ричард Дорсоннан соң «фейклор» мәселесін Маршал Фишуик (Marshall W. Fishwick), Уилям Фох (William S. Fox), Барбара Киршенблат-Гимблет (Barbara Kirshenblatt-Gimblet), Алан Дундес (Alan Dundes), Роналд Вакер (Ronald L.Baker), Элиот Сингер (Eliot A. Singer), Александр Панченко (Alexander A. Panzhenko), Эрмис Лафазановский (Ermis Lafazanovski), Улрика Уолф-Кнутс (Ulrika Wolf-Knuts), Зиолковский Маргарет (Ziolkowski Margaret) сынды АҚШ пен Еуропа ғалымдары қарастырды. Соңғы уақытта түркі халықтанынан Селжан Гүрчайыр (Selcan Gürçayır), Еркан Аслан (Erkan Aslan), Бүлент Байрам (Bülent

Bayram), Мехмет Эмин Барс (Mehmet Emin Bars) есімді Түркия зерттеушілері көтеріп жүр.

Ричард Дорсон зерттеуінде «фейклор» мәселесі Америкада ғана емес, Фин және Венгер фольклорында да бар екені көрсетіліп, нақты мысалдар беріледі. Сондықтан, аталмыш тақырып әлем фольклортанушыларының да назарын аударып, әр қырынан қарастырылды. Нәтижесінде ағайынды Гримдер жинақтаған неміс ертегілері, «Калевала» деп аталатын фин дастаны және Джеймс Макферсон жариялаған Оссиан өлеңдері туралы зерттеулер жарық көрді (Dundes, 2007, 71-86). Түркия ғалымы Бүлент Байрам чубаш халқының мақал-мәтелі мен тұрақты сөз тіркестеріндегі саяси ықпалдың әсерінен өзгеріске ұшыраған элементтер туралы зерттейді (Bayram, 2018: 102). Мехмет Барс XX ғасыр басында Зия Гөкалп жариялаған түрік ертегілерін (Bars, 2018, 145-157), Еркан Аслан Түркияда бүгінде аталып өтетін Хыдыреллез мерекесін фейклор теориясы негізінде талдайды (Aslan, 2020, 75-85).

Кеңес үкімет кезінде жинақталған және жарияланған фолькорлық мұралар да әлем зерттеушілерінің назарынан тыс қалмады. Мәселен, Америка ғалымы Маргарет Зиолковский «Совет батырлық жырлары контексінде фольклор немесе фейклор» (Soviet Heroic Poetry in Context Folklore or Fakelore) атты зерттеуінде фольклордың «социалистік реализм» шарттарына сәйкестендірілгенін айтады (Ziolkowski, 2013, 112). Бұл пікірді ғалым С.Қасқабасовтың мына сөзі қуаттайды.

«Кеңес үкіметі халықтың рухани мұрасын тек таптық тұрғыдан ғана емес, атеизм мен интернационализм тұрғысынан да бағалап, тек «пролетарлық мәдениетке» жарамдысын ғана насихаттауды талап етті. Соның салдарынан көптеген әндеріміздегі Алла, құдай, пайғамбар, періште сияқты исламға қатысты сөздер мен ұғымдар алынып тасталды да, олардың орнына басқа сөздер енгізілді» (Қасқабасов, 2015, 124).

Мұндағы айтылған мәселе қазақ әндері ғана емес, фольклорға да қатысты. Демек, бүгінгі қазақ фольклорындағы мәтіндері фейклор теориясы аясында қайта зерделеу талабы туындап отыр.

Фейклор ретінде Жиренше шешен туралы әңгіме

Қазақ фольлорлық мұрасы ретінде тараған алайда, ойдан құрастырылған мәтіннің бірі – «Жиренше шешен туралы әңгіме». 92 сөзден тұратын қысқа ғана әңгіме Балғаным Құлмағанбетова мен Сапарғали Мұқашевтың құрастыруымен шыққан шетелде тұратын қазақтарға арналған «Қазақ тілі» оқулығына енген. Ол 1984 жылы «Мектеп» баспасынан жарық көрген.

Жиренше шешен туралы әңгіме (I)

«Бір күні Жиренше шешен ханның үйіне келеді. Ханның малайы қаз пісіріп әкеледі. Хан Жиреншеге:

– Бұл қазды маған, ханымға, екі балама және өзіңе бөл. Біреуге артық, біреуге кем болмасын. Дұрыс бөлмесең, жазалаймын, – дейді. Жиренше пышақпен қаздың басын кесіп алып ханға береді.

– Тақсыр, сіз біздің басымыз, сондықтан қаздың басы сізге болсын – дейді. – Хан ханыммен көрікті, бас мойынмен көрікті, – деп қаздың мойнын ханымға береді. – Мынау балаңыз, сіздің екі қанатыңыз, – қаздың екі қанатын екі балаға береді.

– Мен бас та емес, аяқ та емеспін, жәй орташа адаммын, маған қаздың орта денесі, – деп, қаздың бой етін өзі алады» (Құлмағанбетова және Мұқашев, 1984, 92).

Кітапта Жиренше шешен туралы әңгіменің қайдан, кімнен алынғаны көрсетілмеген. Фольклорлық мәтіндердің кім, кімнен, қашан, қайда, қалай жазып алғаны туралы дерегі болуы керек. Көшіріп алынса, бұрынғы жарияланған әдебиетке сілтеме жасалуы тиіс. Аталмыш кітаптағы басқа мәтіндерде ондай мәлімет берілген. Егер фольклорлық мәтін болмаса, оның авторы көрсетілуі тиіс еді. Жиренше туралы әңгіменің екінші нұсқасы интернет сайттарында да жүргенін айтуға болады.

Жиренше (II)

«Бір күні Жиренше ханның үйінде отырғанда бір адам ханға сыйға бір піскен қаздың етін алып келген екен. Сонда хан Жиреншеге:

– Сен сөзге де шеберсің және әр нәрсенің бәріне де шебер шығарсың, мына қаздың етін мен, ханым, екі ханзада, екі қанықей, өзіңмен жеті адамға бірдей қылып бөлші, – депті.

Сонда Жиренше ойланбай, пышағын қынынан суырып алып, әуелі қаздың басын кесіп алып:

– Міне, сіз әрі хансыз, әрі халықтың басысыз, бұл басты сіз тұрғанда кім жейді? – деп, басты ханға беріпті. Екі аяғын кесіп алып, екі ханзадаға: «Сіздер атаңыздың ізін басып, хан боларсыздар», – деп, екі ханзадаға береді. Екі қанатын кесіп алып: «Сіздер жатжұртқа барсаңыздар, осы екі қанатпен ұшып барарсыздар», – деп, екі қанатын екі қанықейге береді. Қаздың көт жағын кесіп, бәйбішеге: «Сіз әрі ханымсыз, әрі бәйбішесіз, бұл – қаздың жаясы. Бұл жаяны сіз тұрғанда, кім жейді?» – деп, ханымға береді.

– Мен бас жейтін хан емеспін, жая жейтін ханым емеспін, аяқ жейтін ханзада емеспін, қанат алатын қанықей емеспін, маған қаздың ортасы да жарайды, – деп, қаздың бар етін алып, үйіне жүріп кетіпті (https://bilim-all.kz/article/3979-ZHirenshe-sheshennin-anyzdary).

Екі әңгіменің де Жиренше шешеннің тапқырлығын көрсету үшін ойдан құрастырылғаны көрініп тұр. Себебі, мұндағы дүниелер қазақ

халқының өмір салтымен сәйкеспейді. Мысалы, қаз бағу – хандық дәуірдегі қазақ салтына болмаған кәсіп. Атып алғанның өзінде үйге келген қонақтың алдына қаз пісіріп әкелу қазақ салтына жат құбылыс. Оның үстіне Жиренше сынды айтулы тұлға келгенде оған ханның қаз тартуы және оны сынап бөлдіруі ақылға қонымсыз. Демек, әңгіменің негізгі желісі түгелдей қабыспайды, ойдан құрастырылған. Оны фейклорға жатқызудағы тағы бір себеп, ертегінің Л.Н.Толстойға тиесілі «Как мужик гусей делил» атты танымал туынды екені. Аталмыш ертегі 1982 жылы басылған 22 томдық Л.Н.Толстой шығармаларының 10-томына енген (Толстой, 1982, 115-116). Орыс халқының ертегілері жинағында да бірнеше мәрте жарық көрген. Орысша толық мәтіні төмендегідей:

«Как мужик гусей делил

(Сказка)

У одного бедного мужика не стало хлеба. Вот он и задумал попросить хлеба у барина. Чтобы было с чем идти к барину, он поймал гуся, изжарил его и понес. Барин принял гуся и говорить мужику: «Спасибо, мужик, тебе за гуся, только не знаю, как мы твоего гуся делить будем. Вот у меня жена, два сына и две дочери. Как бы нам разделить гуся без обиды?» Мужик говорит: «Я разделю». Взял ножик, отрезал голову и говорит барину: «Ты всему дому голова, тебе голову». Потом отрезал задок, подает барыне: «Тебе, говорит, дома сидеть, за домом смотреть, тебе задок». Потом отрезал лапки и подает сыновьям: «Вам, говорит, ножки – топтать отцовские дорожки». А дочерям дал крылья: «Вы, говорит, скоро из дома улетите, вот вам по крылышку. А остаточки себе возьму!» – И взял себе всего гуся.

Барин посмеялся, дал мужику хлеба и денег.

Услыхал богатый мужик, что барин за гуся наградил бедного мужика хлебом и деньгами, зажарил пять гусей и понес к барину.

Барин говорит: «Спасибо за гусей. Да вот у меня жена, два сына, две дочери, всех шестеро, – как бы нам поровну разделить твоих гусей?»

Стал богатый мужик думать и ничего не придумал.

Послал барин за бедным мужиком и велел делить. Бедный мужик взял одного гуся – дал барину с барыней и говорит: «Вот вас трое с гусем»; одного дал сыновьям: «И вас, говорит, трое»; одного дал дочерям: «И вас трое»; а себе взял двух гусей: «Вот, говорит, и нас трое с гусями, – все поровну».

Барин посмеялся и дал бедному мужику еще денег и хлеба, а богатого прогнал» (Толстой, 1980, 3-5).

Деректерді салыстыру үшін мәтіндер толық берілді. Көріп отырғанымыздай екі ертегінің желісі ұқсас. Кейіпкерлерінің аты ауыстырылып, аздаған өзгеріс енгізілген. Үш мәтіннің ұқсастығы мен айырмашылығы төмендегідей етіп салыстыруға болады (1-кесте).

Кесте 1- ұқсастықтар мен айырмашылықтар

Ұқсастығы мен айырмашылығы	**Қазақша нұсқасы (I)**	**Қазақша нұсқасы (II)**	**Орысша нұсқасы**
Кейіпкерлер	Жиренше	Жиренше	Кедей еркек (Бедный мужик)
	Хан	Хан	Бай (Барин)
	Ханым	Ханым	Әйелі
	Екі бала	Екі ханзада	Екі ұл
	–	Екі қанықей	Екі қыз
	Малай	–	–
Жиреншенің (кедейдің) **ханның** (байдың) **үйіне келу мақсаты**	Айтылмайды	Айтылмайды	Нан сұрап келеді
Мысал болған зат	Қаз	Қаз	Қаз
Қазды әкелу	Бір адам пісіріп әкеледі. Хан Жиреншеге тартады	Ханның малайы пісіріп әкеледі. Хан Жиреншеге тартады	Кедей ұстап алып, байға әкеледі.
Қазды бөлу	Басы ханға, мойны ханымға, екі қанатын екі баласына, орта денесі өзіне	Басы ханға, жаясы ханымға, екі аяғы екі ханзадаға, екі қанаты екі қанықейге, орта денесі өзіне	Басын байға, арқасын әйелге, екі аяғын екі ұлына, екі қанатын екі қызына, кеудесін өзіне
Қазды бөлген соң	Әңгіме аяқталады	Әңгіме аяқталады	Бай кедейге нан мен ақша береді және әңгіме әрі қарай жалғасады

Ғалым Дорсон ойдан құрастырылған немесе өзге мәтіндерге сүйене отырып, өзгертілген дүниелер фольклор бола алмайтынын, ол соны жазушы кісінің әдеби туындысы болатынын дәлелдейді. Яғни, ол авторы бар әдебиет деп танылуы керек. Зерттеуші Алан Дундестің зерттеуіне қарағанда ағайынды Гримдер жинақтаған неміс ертегілерінің де, «Калевала» деп аталатын фин дастанының да, Дж.Макферсон жариялаған Оссиан өлеңдерінің қайта басылған нұсқаларында өзгеріс бар екенін анықтайды (Dundes, 2007, 77). Ал, Мехмет Барстың еңбегінде Зия Гөкалп жариялаған түрік ертегілерінің халық мұрасын негізге ала отырып, «түрікшілдік» идеясын насихаттау үшін ойдан шығарылған ертегі екенін көрсетіледі (Bars, 2018, 155). Демек, фольклорлық мәтіндердің өзгертілуі немесе ойдан құрастырылуы белгілі бір мақсаттан немесе идеологиялық ықпалдан туатыны белгілі болып отыр. Бұл ретте, «Жиренше шешен туралы әңгімені» мәдени отарлаудың бір көрінісі ретінде қарастыруға болады.

Қорытынды

Мақалада 1950 жылы әлемдік фольклортану ғылымында Американдық ғалым Ричард Дорсон тарапынан көтерілген «фейклор» мәселесі талданды. Фольклор мен фейклордың тарихы, теориясы сараланып, әлемдік ғалымдардың зерттеу еңбектері негізінде дәлелденді. Қазақ фольклорындағы «фейклор» ретінде «Жиренше шешен туралы әңгіме» талданып, оның Л.Н.Толстойға тиесілі орыс ертегісінің өзгертілген нұсқасы екені анықталды. Ұқсастығы мен айырмашылығы көрсетілді. Бұл мақалада бір ғана мысал келтірілді. Сондықтан, алдағы уақытта қазақ фольклоры әлемдік тәжірибелерді ескере отырып, жаңа қазақстандық көзқараста қайта саралауды қажет етеді.

Ғылыми мақала 2020-2022 жылдарға арналған ғылыми жобалар бойынша іргелі және қолданбалы ғылыми зерттеулерді гранттық қаржыландыру бойынша AP08053219 «Түркі фольклорын жаңа гуманитарлық білім аясында зерттеу» жобасын іске асыру аясында дайындалды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Emrich D. «Folk-Lore»: William John Thoms //California Folklore Quarterly, Vol. 5, №4 (Oct., 1946), pp. 355-374.
2. Ekici M. Halk Bilgisi (Folklor) Derleme ve İnceleme Yöntemleri. 6.Baskı. – Ankara: Geleneksel Yayıncılık, 2015. S. – 242.
3. Қасқабасов С. Ойөріс. – Алматы: «Жібек Жолы», 2009. – 303 б.
4. Dorson R. Folklore and Fake lore //American Mercury, 1950. – №70. – pp. 335–343.
5. Richard S. American Folklore An Encyclopedia /Edited by Jan Harold Brunvand. – New York & London: Garland Publishing, Inc., 1996. – pp. 1650.
6. Dundes A. Fakelore fabrikasyonu / Çev. Selcan Gürçayır //Folklorun sahtesi: fakelore. – Ankara: Geleneksel Yayıncılık, 2007. S. – 182.
7. Bayram B. Çuvaş Türklerinin folklorundan "fakelore"una Tatar algısının değişim ve dönüşümü // Türkbilig, 2018. – №36. – S. 81-102.
8. Bars M.E. Ziya Gökalp'ın masalları fakelore örnekleri olarak kabul edilebilir mi? //Türkiyat araştırmaları Enstitüsü dergisi, 2018. – №61. –S. 145-157.
9. Aslan E. Fakelore mu, geleneğin icadı mı, uygulamalı halk bilimi mi? Hamamönü hıdırellez şenlikleri üzerine bir inceleme //Millî Folklor, 2020. – №126. – S. 75-85.
10. Ziolkowski M. Soviet heroic poetry in context: folklore or fakelore // Newark: University of Delaware Press, 2013. – pp.
11. Қасқабасов С. Таңдамалы. – Астана. Фолиант, 2015. – Т.4. – 328 б.
12. Қазақ тілі / ред. Б. Құлмағанбетова, С. Мұқашев. Алматы: «Мектеп», 1984. – 175 б.
13. https://bilim-all.kz/article/3979-ZHirenshe-sheshennin-anyzdary (қаралған уақыты: 24.08.2020).
14. Толстой Л.Н. Собрание сочинений в 22 тт. – М: Художественная литература, 1982. – Т.10. – С. 543.
15. Толстой Л.Н. Как мужик гусей делил: Русские народные сказки/Рис. И.Кузнецова. – 3-е изд. – М: Дет. Лит., 1980. – 32 с.

ӘОЖ 811.512.122

Рысберген Қыздархан Құрмашқызы
Филология ғылымдарының докторы,
А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бөлім меңгерушісі
Алматы қ., Қазақстан

ДҮНИЕЖҮЗІЛІК САЯСИ КАРТАДАҒЫ ГЕОГРАФИЯЛЫҚ АТАУЛАРДЫ ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ЛАТЫНГРАФИКАЛЫ ӘЛІПБИІНДЕ ӘЗІРЛЕУ МӘСЕЛЕСІ

Түйін. Мақалада Дүниежүзілік саяси карта бетіндегі шетел мемлекет атаулары мен астана, мегаполис, мұхит, көл, арал, шығанақ, бұғаз, мүйіс, атол, риф т.б. географиялық атауларын қазақ тілінің жаңа латынграфикалы әліпбиінде таңбалау мәселесі қарастырылып отыр. Кейбір шеттілдік топонимдерді қазақ тілінің заңдылығына сай транслитерациялау, транскрипциялау т.б. жолдары арқылы қабылдау мәселелері сөз болып, түйіткілді тұстары талданады.

Түйінді сөздер: ономастика, латын графикасы, қазақ әліпбиі, географиялық атаулар, экзонимдер, шеттілдік атаулар.

Резюме. Статья посвящена проблеме транслитерации некоторых иноязычных географических названий на основе нового латинографического алфавита казахского языка: названия государств, мегаполисов, океанов, морей, озер, островов, проливов, мысов, атоллов, рифов и др., обозначенных в Политической карте мира. Рассматриваются различные пути передачи иноязычных топонимов в соответствии с нормами казахского языка как, например, транслитерация, фонетическая адаптация и др. актуальные проблемы..

Ключевые слова: ономастика**,** латинская графика, казахский алфавит, географические названия, экзонимы, иноязычные названия.

Summary. The article is devoted to the problem of transliteration based on the new Latin alphabet of the Kazakh language of some foreign geographical names: names of States, megacities, oceans, seas, lakes, Islands, Straits, capes, atolls, reefs, etc., indicated in the Political map of the world. The ways of transferring foreign-language toponyms in accordance with the norms of the Kazakh language, such as transliteration, phonetic adaptation, etc., are considered. actual problem.

Keywords: onomastics, latin graphics, kazakh alphabet, geographical names, exonyms, foreign language names.

Кіріспе. Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты 2018 жылдың 12 сәуірінде жарық көрген бағдарламалық мақаласында көрсетілген міндеттерге сай жазуымызды жаңғырту ісі қолға алынып, қазақ тілін латын графикасына көшіру туралы мемлекеттік жоспар, бағдарламалар қабылданып, нақты шаралар бекітілді. Соның ішінде шеттілдік ономастикалық атауларды қазақ тілінің жаңа әліпбиінде жазу мәселесі маңыздылығы артып, жауапкершілігі де еселене түсті. Тілші ғалымдардың басты міндеті де, мақсаты да жаңа әліпбиімізде шеттілдік жер-су атауларын мейлінше түсінікті әрі сауатты жасап шығу болып отыр. Бір қарағанда оңай көрінген бұл шаруаның өзіндік қиындықтары мол. Осыған орай мақаламызда шетел мемлекеттеріндегі географиялық атауларды жаңа латынграфикалы әліпби негізінде жазудың кейбір өзекті мәселелеріне тоқталамыз.

Негізгі бөлім. Дүниежүзілік саяси карта жүздеген мемлекет, қала, мұхит, теңіз, өзге де географиялық атауларымен өрнектелген. Ономастикалық терминологияда шеттілдік топонимдік атауларды шартты түрде экзонимдер деген терминмен белгілейді, яғни экзо-тыс, сырт+оним атау). «*Экзоним* -традиционная для данного языка форма топонима, относящегося к объекту вне территории этого языка, несовпадающая по фонемному составу, произношению и написанию с современной формой в языке-источнике. Пр.: *Баку (Бакы), Рим (Roma), Париж (Paris), Неаполь (Napoli), Вена (Wien*)» [1, 164].

Жалпы шеттілдік ономастикалық атауларды, сөз болып отырған өзге елдің жер-су атауларын жаңа латынграфикалы әліпбиде ауыстырудың екі жолы бар: біріншісі, дағдылы дәнекер тіл орыс тілі арқылы қалыптасқан жазуда қалдыру, тек графикасы өзгереді, екіншісі, қазақ тілінің заңдылығына сай икемдеп, сындырып жазу, жаңаша игеру. Бұл іс арнайы ережесіз бітпейді. Сондықтан алдымен ереже жасап алу керек. Алайда сөздік түзбей, біраз практикалық жұмыстарды қолға алып, нақты тілдік материалмен жұмыс бастамай тұрып, экзонимдерді қалай транслитерациялау керек, қандай кемшін, дұдамалды тұстары бар екендігін анықтау қиынға соғары да анық. Сондықтан экзонимдер тізімін саралау барысында ереженің біршама қағидаттарын айқындау мүмкіндігі болады. Мәселен, шеттілдік топонимдерді жаңа графикада жазу ережесінің

басты қағидаттарының бірі-ереже, бұл картографиялық өнім кімге арналады және қалай жасалады деген сұраққа жауап іздеуден басталады.

Болашақ ереже де, шеттілдік жер-су атауларының саяси картасы алдыңғы уақытта өзге картографиялық өнімдер, атластар жасауға, мектеп, жоғары оқу орындары оқулықтары мен түрлі анықтағыштар әзірлеуге қажет. Сондай ақ, жаңа жазумен таңбаланған атаулар халықаралық келісімшарттарда, дипломатиялық қатынастарда, БАҚ құралдарында, отандық және шетелдік түрлі ақпараттық көздерде, жалпы ауқымды коммуникативтік кеңістіктегі айналымға түседі. Сонымен қатар жаңа әліпбиде жазу қай негізге сүйенеді дегенде мұндай ережеде шет мемлекеттердегі физика-географиялық атаулардың, мемлекет атаулары мен елді мекен, қала атауларының карталарда, ғылыми әдебиеттер мен анықтамалықтар, туристік және басқа да басылымдар мен бұқаралық ақпарат көздерінде, ресми құжаттарда, ісқағаздарда т.б. мәтіндердегі жазылу нормасын қамтиды. Яғни ономастикалық ережелер, шеттілдік атаулар ережесі, нақтырақ айтсақ, ономастикалық атаулардың жазуы тіліміздің басты орфографиялық емле-ережелерінің нормаларына сай болады, болуы міндетті де. Өйткені қандай да алыс-жақын мемлекет атауы, әлем астаналарының атауы, өзге де жер-су атаулары алдымен ұлттық тіліміздің заңдылығына, ішкі нормаларына сай төл әріптерімізбен таңбалануы тиіс. Осыған орай мақаламызда шеттілдік географияық атауларды игерудің кейбір тиімді жолдарын қарастырамыз.

Шеттілдік топонимдерді жаңа әліпбиде таңбалаудағы басты қағидаттардың бірі - Дүниежүзілік саяси картада қамтылатын атаулардың басым бөлігі қазіргі қолданыстағы дәстүрлі қалыбы сақталып, бірақ қазақ әліпбиінде жазылады: *Нью-Йорк//Niu-Iork, Кюрасао аралдары// Kıýrasao araldary, Франция//Fransia/, Испания// Ispania, Колумбия//Kolumbia, Армения// Armenia, Зимбабве//Zimbabve, Фуздияма тауы//Fuzdiiama tauy, Санта-де-Лука/Santa-de-Luka, Валлетта / Valletta, Л'Акуила/L'Akuila, Сьюдад Реаль/Siudad Real, Порт-о-Пренс/ Port-o-Prens, Грасьяс-а-Дьюс/Grasias-a-Dus, Баб-әл-Мандеб шығанағы/ Bab-äl-Mandeb şyğanağy* т.б.

Ал Қазақстаннан тыс жерлердегі орыстілді географиялық атаулар орыс тілінің орфографиялық ережелерінің ұстанымдары мен нормаларын басшылыққа ала отырып, латынграфикалы қазақ әліпбиі негізінде жазылады:

- бас әріппен жазу,
- кіші әріппен жазу,
- бірге, бөлек жазу,
- бірнеше сөзден тұратын күрделі атаулардың жазылуы,
- күрделі атаудың алғашқы сыңары (сын есім) аударылып алынады) т.б.
- қосарланған географиялық атаулардың екі сыңары да бас әріппен, дефис арқылы жазылады. Ал *Нойбург-ан-дер-Донау, Булонь-сюр-Мер, Сент-Аман-Мон-Рон* сынды шеттілдік атаулардағы бірнеше дефис түпнұсқа бойынша сол күйде жазылады.

Осы кезге дейін біраз шетел мемлекет, астана, қала атаулары ұлттық лингвомәдениетімізге сіңісіп, игерілген, жазу дәстүрі қалыптасқан, аудармасы бар атаулар сол күйде жазылады. *Вашингтон, Мәскеу, Ресей, Орынбор, Жапония, Мажарстан, Ыстамбұл, Тегран, Пәкістан, Бейжің, Ұлыбритания* т.б. Келешекте бұл тізім толығатын болады, яғни қазақ тілінің айтылу, жазылу нормаларына икемделіп тұрған атаулар бар, соларды анықтау міндеті тұр. Мұндай экзонимдерді үш топта қарастыруға болады: түркітектес топонимдер, шекаралас елдердегі географиялық атаулар, арабтектес атаулар, Қытайдағы қала, аймақ-өңір, өзен-су атаулары**.** Осы үш топтағы атаулардың дәнекер болған және орыс тілінде қалыптасқан дәстүрлі формасын келтіреміз, сондай ақ, қазақ тілінің дыбыстық заңдылығына сай игерілген және қазақ тілінің жаңа латынграфикалы әліпбиінде таңбалануын көрсетеміз.

Түркітектес топонимдер:

Орыс тіліндегі дәстүрлі жазылуы	Қазақ тілінде қалыптасқан қолданылу формасы	Қазақ латынграфикалы әліпбиінде жазылуы
Нукус	Нөкіс	Nökıs
Самарканд	Самарқан	Samarqan
Ургенч	Үргеніш	Ürgenış
Учкудук	Үшқұдық	Üşqūdyq
Чирчик	Шыршық	Şyrşyq
Хива	Хиуа	Hiua
Чолпон Ата	Шолпан Ата	Şolpan Ata

Бұл атаулар қазақ тілінде бұрыннан сіңісті болып, қазақша жазылуы қалыптасып кеткен. Осы типтегі Өзбекстан, Қырғызстан, Түрікменстан, Әзербайжан, Түркия, еліміздің Ресеймен шекаралас аумағындағы, мысалы, Орынбор, Астрахан т.б. сынды атауларды қамтылуы тиіс деп есептейміз. Бірақ орыс жазуында әбден танымал болған *Ташкент, Баку, Кушкурган, Янгикурган* сынды атауларды *Тәшкен, Бакы, Қосқорған, Жаңақорған* деп сындырып жазса қалай болар еді деген

мәселені ортаға саламыз

Ал Түркиядағы *Чанаккале, Ескишехир, Денизли, Кизилагач, Кизилот, Олюдениз, Акьюрт, Узункёпрю, Юртбаши, Сарыгёль* т.б. көптеген топонимдерді атауға болады. Бұларды қазақ тілінің фонетикалық ерекшеліктеріне сай игеріп жазу ғылыми тұрғыдан қаншалықты тиімді, өз танымалдылығын (идентичность) арылып қалмай ма деген сауал туындайды.

Біздің ойымызша, топонимдегі бірнеше немесе көптеген фонемаларды бірден өзгертпей, танымалдылығын сақтау үшін бірлі-жарым ғана дыбысты, әріпті өзгерткен жөн. Өйткені. практикалық транскрипция мен транслитерацияның орфографиядан айырмашылығы екі тілдің арасындағы «уақытша көпір» іспеттес.

Сондықтан шет тілінен енген жалқы есім болсын, жалпы есім сөз болсын алғашында тек транскрипцияға ғана бағынады, орфографиясына, емлесіне қатаң түрде бірден икемделмейді, бүкіл лексикалық қорға тарамайды. Алғашында өзгеріс жеке фонемаға қатысты болып, бірлі-жарым өзгеріс енуі мүмкін, мысалы, бір әріпті өзгерту, қос әріптің бірі түсіп қалуы, **ь** белгісін түсіріп жазу сынды өзгерістерді атауға болады: *älbom, älpinis, Әlni//Älpi* (*Альпы* емес), *Ыстамбұл, Тәшкент,* ал мағыналас *Олюдениз, Кизилагач емес Өлітеңіз, Қызылаңаш* деп жазса, Түркиядағы *Өлітеңіз* бен *Қызылағаш* екендігі қосалқы ақпарат арқылы ғана білуге болады.

Арабтектес атаулардың жазылуы:

Абу, Әд, Әз, Әль, Әр, Әс, Әт, Әш, артикілдерімен жазылатын атауларда бұл компонеттер қазақ тілінің айтылу, жазылу ерекшелігіне бейімделіп алынады: ***әбу, әд, әз, әл, әр, әт, әш***: *Әбу-Даби, Әбу-Камал, Дайр-әз-Заур//Дайыр-әз-Зауыр, Әд-Дивания, Әл-Катиф, Әл-Кунфуда, Әс-Салман, Әс-Сулайил, Әд-Даммам, Әр-Рияд, Әр-Рувайс, Әт-Таиф, Әш-Шарма, Әш-Шихр* т.б. Өйткені бұл оның географиялық сәйкесімділігі мен танымалдылығына нұқсан келтірмейді, сондықтан орыс тіліндегі **а** әрпінің орнына **ә** әрпі жазылғаны дұрыс.

Дж дифтонгымен келетін экзонимдерде жалғыз (жалаң) **ж** әрпімен жазылады: *Джидда/Жидда, Джизан/Жизан, Шарджа/Шаржы,Эль-Джауф/Әл-Жауф,Эль-Ваджх/Әл-Важх, Умм-Ладдж/Умм-Ладж, Джабаль-әз-Занна/Жабал-әз-Зәнна*, ал *Лос-Анджелес* сынды атауларды *Лос-Анжелес* деп жазса болады. Бұл ережеде ешқандай қайшылық жоқ, өз тіліміздің айтылу заңдылығына сәйкестендіріп жазған жөн.Таяу Шығыстағы *Египет, Дамаск* шаһарларының ежелгі қазақ қисса-дастандарында, ақын-жыраулар шығармаларында *Мысыр елі, Дамшық* т.б. үлгіде қолданылғанын білеміз. Орыс тілінен ауысқан *Алжир* атауын арабтар түпнұсқада *Al-Zesair* деп жазып, қолданылады. Қазақ тілінде *әл-Жазира* елі деп түпнұсқаға жақындатып атаудың қисыны бар. Осы тізімді толықтыруға болады.

Қытай тіліндегі географиялық атаулар.

Қытай жеріндегі топонимдердегі орыс тілі арқылы енген **цз, чж,** әріптіркестері мен **чжоу** сынды онимдік маркерлердің қазақ тілінде қолданылуы қиындық тудырды: *Гуцзяо, Цзянмынь, Цзинчэн, Цзесю, Шочжоу, Хуайжэнь* т.б. көптеген атаулардың айтылуы тым күрделі, әрі қиын екендігі рас. Ескеретін жайт, өз жеріміздегі орыс тілінде қалыптасып кеткен *Чунджа* елді мекен атауын *Шонжы* деп айтып, жазып, тіліміздің дыбысталу табиғатына жақындатып алдық және оның еш сөкеттігі жоқ. Өте үйлесімді болып тұрғандығы анық. Сол сияқты қытай тіліндегі осы типтес географиялық атауларды Қытай қазақтарының тілінде жергілікті айтылуы мен жазылуы тарихи жолмен қалыптасқан екен, мәселен:

Орыс тілінде қалыптасқан транслитерациясы	Қытай қазақтарының тілінде қалыптасқан жазылуы	Латынграфикалы қазақ әліпбиіндегі транслитерациясы
Гуцзяо	Гужияшы	Gujiaşy
Цзиньчжун:	Жинжұң	Jinjūñ
Цзесю	Жиешиу	Jieşiu
Цзиньчэн:	Жинчың	Jinşyñ
Гаопин	Гаупиң	Gaupiñ
Синьчжу:	Шинжұу	Şinjūu
Юаньпин	Иуәнпин	Iuänpin
Шочжоу:	Шуошұу	Şuoşūu
Линьфэнь:	Линфін	Linfın
Шицзячжуан	Шыжия жуаң	Şyjia juañ
Юньчэн:	Йүнчың	Iünşyñ
Цзуньхуа	Зүнхуа	Zünhua
Хэцзинь	Хыжин	Hyjin
Юнцзи	Йұңжи	Iūñji
Люйлян:	Лүйлиаң	Lüiliañ
Гуанчжоу	Гуаңжұу	Guañjūu
Цзянмынь	Жиаңмін	Jiañmın

Байқағанымыздай, топоним тұлғасы қатты өзгеріке ұшырайды екен. Алайда бұл үдерістен бас тарпау керек. Бірден болмаса да, осы бағыттағы жұмыстарды жалғастыру керек деп есептейміз. Өйткені әр мемлекет өзге мемлекеттегі ономастикалық атауларды ешкімге жалтақтамай өз тілінің орфографиясына, фонетикалық табиғатына үйлестіріп, тіптен мүлдем басқа сөзбен де жазып, транслитерациялайтындығы белгілі. Оған көптеп мысалдар келтіруге болады.

Ресей атауы вали тілінде *Руша*, фин тілінде *Венняйя*, моңғол тіліндегі *Урус* қытай, корей, вьетнам тілдеріне негіз болып, *Eluosi, Leosia, Nga La Ty* деп өзгертіліп игерілген. Ресеймен есте жоқ заманнан іргелес болған латыш елі *Криевия* деп ежелгі Русті мекендеген шығыс славян тайпалары кривичтердің атынан қойған екен.

Германия экзонимінің де әр тілдегі әрқалай аталуы қалыптасқан екен: словак тілінде *Nemesko*, серб. *Немачка*, пол. *Niemcy*, норвег.

Tyskland, литва. *Vokietija*, мажар. *Nemetorszag*, баск.испан. *Alemanian*, эстон. *Saksamaa*, фин. *Saksa*, ал бірқатар еуропалық тілдерде *Duitsland, Germania* үлгісінде жазылған. Біздің елдің атауы да басқа елдерде өз тілдерінің ерекшеліктеріне сай жазады екен.

Қазақтың белгілі фонетист ғалымы, Мемлекеттік комиссия жанынан құрылған Орфографиялық жұмыс тобының мүшесі, ҚР ҰҒА академигі З.М.Базарбаева шеттілдік сөздерді қазақ латын әліпбиінде жазуға қатысты транслитерация мен транскрипцияның ерекшеліктерін былай көрсетеді: «Особую область орфографии составляет передача средствами казахской графики иноязычных слов. В заимствованных словах могут произноситься такие звуки, которых нет в казахском языке. При передаче заимствованных слов используется два приема: транскрипция (передача при помощи букв казахского алфавита звуков иноязычного слова) и транслитерация (передача соответственными казахскими буквами букв иноязычного слова). Если написание исконно казахских слов подчиняется в основном фонематическому принципу, то заимствованные слова пишутся по фонетическому принципу, то есть они будут преломляться согласно орфоэпическим нормам казахского языка» (2, 2019). Басқаша айтсақ, қандай да бір шеттілдік сөзді қабылдағанда, қабылдаушы тілде рецепиент тілдегі сәйкес әріптер жоқ болған жағдайда офроэпиялық, айтылу нормасына жүгінеді. Бұл қытай тіліндегі топонимдерге тікелей қатысты жайт. Алайда географиялық атаулардың, әсіресе, картадағы атаулардың жөні бір бөлек, олар құжаттық дәлдікті, нақтылықты қажет етеді. Осыны да естен шығармаған абзал. Бұл жөнінде орыс ономастикасының теоретик ғалымы А.В.Суперанская былай дейді: «Предъявляемые к надписям в географических пособиях (картах, атласах, словарях) требования, с одной стороны, смыкаются с требованиями, предъявляемыми к документации — документальная точность. С другой стороны, они аналогичны требованиям, предъявляемым к иноязычным словам в общей прессе — сохранение фонетической близости неисходному и идентификация на слух»[3,53].

Қорытынды.

Түркітектес және қытай тіліндегі атауларды қазақыландыру қажеттілігін айта отырып, біз, ең алдымен, мына критерийлерге сүйену керек деп есептейміз: қазақ қалың отырған аймақ, тілінен, ұлттық мәдениетінен қол үзбеген, тарихи тамыры бір, ертеден қатынаста болғандықтан ондай аймақтардағы атауларды қазақ тілінің фонетикалық ерекшелігіне бейімдеп жазған жөн. Түркия, Әзербайжан елдері шалғайлау, аралас-құралас болмағандықтан, ол елдердегі атауларды жаандық түрде өз тілімізге иілдірмей, өзгеріссіз алған жөн шығар деп пайымдаймыз.

Белгілі ғалым жаңа емлені басты әзірлеушілердің бірі, проф. Нұргелді Уәлидің сөзімен қорытындыласақ: "Латын графикасын қабылдау арқылы осы жазуды қолданып жатқан түркітектес мемлекеттермен жалпытүркілік бірегейлікті дамытуға, қазіргі жазуда орын алып отырған компьютерлік, интернеттік желідегі қиындықтарды жеңуге, орын алып отырған орфографиялық, орфоэпиялық кемшіліктерді жоюға, терминологиялық, ономастикалық атаулардың ұлттық сипатын қалыптастыруға және құлдық психологиядан арылып, ұлттық сананы қалыптастыруға оң ықпалын тигізері сөзсіз". (4, 142). Жоғарыда айтылған проблемалардан тыс шеттілдік атаулардағы латын әліпбиінің дауысты, дауыссыз дыбыстардың, жеке даулы орфограммалардың қолданылуы, экзонимдердің негізгі үлгі-типтері, олардың жазылуының орфографиялық емле-ережелеріне қатысты мәселелрді алдыңғы уақытта сөз етеміз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1 Подольская Н.В. Словарь русской ономастической терминологии.- Москва: Наука, 1978, - с.164.

2 Базарбаева З. Новые правила для нового алфавита // Казахстанская правда. – 5 февраля, 2019-газет мақалалары.

3 Суперанская А.В. Теоретические основы практической ономастики.-Москва: Наука, 1978.-283 с.

3 Уәли Н. Ұлттық сана және «әліпби» концептісі // Жаңа ұлттық әліпби негізінде қазақ жазуын реформалау теориясы мен практикасы –Алматы: «Қазақ тілі» баспасы, 2016.-142 бет.-монографияның тараушасынан.

ӘОЖ 372.882.151

Салтақова Жанат
Докторант
әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті
Алматы

Әлбеков Тоқтар
Филология ғылымдарының кандидаты, доцент
М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты
Алматы

ШЕЖІРЕ ЖЫРЛАРДЫҢ ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫ

Түйін. Қазақ шежірелерінің ауқымы VII-XX ғасырлар аралығын қамтиды. Өкінішке орай, сол тарихи жәдігерлердің дені бүгінгі күнге жетпеді. XIX-XX ғасырларда хатқа түсіп, еліміздің сирек қорларында сақталып қалған қолжазба шежірелердің сапасы, қамтыған ауқымы біркелкі емес, біре-гейлік, тұтастық байқалмайды. Еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін Қазақстанның барлық аймағында шежірелерді жинау, жариялау, тұтас бір рудың, тайпаның, бірлестіктің шежіресін жинақ ретінде баспадан шығару жұмыстары қарқынды жүргізілді. Халқымыздың ұлттық тарихына тың деректер қосқан шежірелік мұраларымыз бүгінгі және болашақ ұрпақ үшін алтын қазына екені сөзсіз. Жырмен жазылған шежірелер де осы алтын қазынаның бір бөлігі деуге тұрарлық. Мақалада авторлар алғаш рет ғылым нысанына айналып отырған шежіре жырлардың зерттелу тарихына үңіліп, ұлттық жад мәселесіне тоқталады. Сонымен қатар, шежіренің ұлт тарихындағы танымдық, тәрбиелік рөлін айқындауға тырысады.

Түйінді сөздер: шежіре жыр, ауызша тарих, тарихилық, ұлттық жад, шежіреші, қолжазба, әдеби мұра.

Резюме. Диапазон казахского генеалогического эпоса охватывает период с VII по XX век. К сожалению, большинство из этих исторических артефактов не сохранились до наших дней. Качество и объем рукописей, написанных в XIX-XX веках и сохранившихся в редких фондах страны, неоднородны, рукописи лишены унифицированного, целостного характера.

После обретения независимости во всех регионах Казахстана была проведена активная работа по сбору и публикации шежіре, объединение родоплеменных родословных в сборники. Несомненно, генеалогическое наследие представляет собой ценный вклад в национальную историю народа и является культурной сокровищницей для сегодняшнего и будущего поколения казахов. Родословные, написанные в стихотворной форме, также являются частью наследия.

В статье авторы впервые рассматривают историю изучения родословных сказаний в качестве предмета научного исследования, акцентируя внимание на проблеме национальной памяти. Кроме того, авторы статьи ставят целью определить познавательную и воспитательную роль родословной в истории нации.

Ключевые слова: родословное сказание, история в устной форме, историчность, национальная память, сказитель родословной (шежireши), рукопись, литературное наследие.

Summary. The range of Kazakh genealogies cover the period from VII to XX centuries. Unfortunately, most of those historical artifacts have not survived to this day. The quality and scope of the manuscripts written in the XIX-XX centuries and preserved in the rare funds of the country are not uniform, there is no uniqueness, integrity. After gaining the independence in all regions of Kazakhstan intensive work was carried out on the collection, publication of genealogies, combination of a whole clan, and tribe genealogy as a collection.

Undoubtedly, the genealogical heritage represents a valuable contribution to the national history of the people and considered as a cultural treasury for the current and future generation of Kazakhs. Genealogies written in poetic form are also part of the heritage.

In the article, the authors for the first time consider the history of the study of genealogical poetry as a subject of scientific research, focusing on the problem of national memory. In addition, the authors of the article aim to determine the cognitive and educational role of genealogy in the history of the nation.

Keywords: genealogy poem, oral history, historicity, national memory, shezhire narrator, manuscript, literary heritage.

Шежірелер – кез-келген ұлттың, халықтың тарихы мен ауыз әдебиетінің, рухани құндылықтарының маңызды қайнар көздерінің бірі болып саналады және ұлттың қалыптасу, өсу, өркендеу кезеңдерінде бірге дамып отырған тарихи, әдеби жәдігерлер. Өзінің шыққан тегі мен руын танып

білуді ескіліктің қалдығы санаған кеңестік жүйе де «жеті атасын» жатқа айтатын қазақ халқынның рухани болмысын толық жоя алмады. Себебі ғасырдан ғасырға ауысып, жалғасып келе жатқан ұлттық сана мен тарихи жад оның ұлт ретінде жер бетінен жоғалып кетпеуіне септігін тигізді. «Кез келген қазақ жеті атасын айтып берсе, ешқандай паспорттық дерек мағлұматтарға сүйенбей-ақ, оның қай ел, қай жерден шыққанын шежіре білген саңылауы бар қазақ баласы дөп басып тауып бере береді» [1:5]. Сондықтан да тілі шыға бастаған балаға өз руының, әкесінің атын айтқызып үйретететін дәстүр бүгінгі күнге дейін жалғасын тауып келеді. Әсіресе, «жеті атаға дейін қыз алыспау» сияқты ұлы дала заңының арқасында қазақтың ұлттық болмысы, физика-писихологиялық, генетикалық әлеуеті бұзылмады. Қазақ қоғамының әр кезеңдерінде бұған айырықша мән беріліп, жіті қадағаланды. Оны бұзғандар қатаң жазаланып, тіпті өлім жазасына кесілді.

Түптамырын түркі жазба ескерткіштерінен алатын шежірелер ауыздан ауызға таралып келгенімен, Қазақ Ордасы құрылған кезеңнен бастап оған айырықша назар аударылды. Қазақ халқын құраған ру-тайпалардың шежірелері жиыстырылып, хатқа түсірілді. Хандар Ақтаудан Алтайға дейінгі аумақты жайлап жатқан халықты сол шежірелердің негізінде, ел танған тарихи тұлғалар арқылы биледі. Ал көшпелі өмір салтын ұстанып келген халық басынан кешкен тарихын, мәдениеті мен әдебиетін, салт-санасын, дәстүрін, әдет-ғұрпын, шежіресін ұрпақтан ұрпаққа ауызша жеткізіп отырды. Кеңестік дәуірде руға, жүзге бөліну тұрпайы таным ретінде танылып, оның таралуына шектеулер қойылғанымен, елдің шежіреге деген ықылас-ниетін, қызығушылығын тоқтата алмады. Халық арасындағы шежірешілер, көнекөз қариялар, ауыл ақсақалдары шежіре жинаудан қол үзбеді, қазақтар ауылдық жерлерді қоныстанғандықтан, негізінен ауылдарды, аудандарды, тіпті облыс аумағын бір рудың, тайпаның өкілдері біртұтас мекендеп отырды. Сондықтан іздестіру, жинау мәселесінде айтарлықтай қиындықтар туындамады. Кейін жиналған жәдігерлер жүйеге түсіріліп, нәтижесінде рулық, тайпалық, бірлестік, жүзге, қазаққа, алашқа, түркілік, мұсылмандық, тіпті әлем халықтарының шежіресі жасақталып, қолжазба шежірелер дайындалды. Олардың көшіремлері жасалып, бір үлгісі елдің сирек қорларына тапсырылып отырды. Бүгінгі күні М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты мен Орталық Ғылыми кітапхананың қорларында аса мол сақталып қалған шежірелік мұраның дені сол кеңестік кезеңде жинақталған.

Еліміз тәуелсіздік алғаннан кейін Қазақстанның барлық аймағында шежірелерді жинау, жариялау, тұтас бір рудың, тайпаның, бірлестіктің шежіресін жинақ ретінде баспадан шығару жұмыстары қарқынды жүргізілді. Халқымыздың ұлттық тарихына тың деректер қосқан шежірелік мұраларымыз бүгінгі және болашақ ұрпақ үшін алтын қазына екені сөзсіз.

Халық өзі бастан кешкен тарихи оқиғаларды қашан да жадында сақтап, оларды аңыз-әңгімеге, өлең-жырға, эпикалық туындыларға айналдырып, кейінгі ұрпаққа жеткізіп отырғаны белгілі. Шоқан Уәлиханов қазақтың шежірелік мұрасын тұтас мәдениет деп атауы да сондықтан болса керек. Ғалым «Қазақ шежіресі» мақаласында шежіре туралы, әсіресе әдеби үлгілеріне қатысты алғашқы ғылыми тұжырымдар жасады. Белгілі орыс саяхатшысы, этнограф Г.Потаниннің еңбектерінде жарияланып келген бір зерттеуінде: «Бұл дастан-шежіренің барлығы – ішіндегі айтылып отырған оқиға, мақал-мәтелі, халық әдеті қазақ халқының өткен тарихи және рухани өмірін суреттейді, қазақ тарихын жазу, оның шығу тарихын анықтау үшін таптырмайтын тарихи дерек» – деп көрсетті [2:104]. Себебі оның негізгі ұлы мақсаттарының бірі қазақтың ұлттық тұтастығын мәдениет, дін, тарих, дәстүрі мен рухани мол мұрасы арқылы көрсету еді.

Негізінен XIX ғасырдан бері хатқа түсірілген шежірелердің басты ерекшелігі – оның жаппай жиналып, ұлттық сипат алуында. Бұрын ру шежіресі деңгейінде дәріптеліп келсе, енді ұлттың тарихы, қастерлі мұрасы ретінде жинақталды. Әсіресе, Мәшһүр Жүсіп, Шәкәрім мен Құрбанғали топтастырған шежірелер аса қомақты болды және ұлттық құндылық тұрғысынан маңызды еңбектер болды. Оларда қазақ халқын жасақтаған ру-тайпалардың құрылымы барынша толық қамтылып, ауызша тарихтың іргетасы қаланды.

XX ғасырдың басында шежіреге ден қойып, зерттеулер жүргізген алаш зиялылары аз емес еді. Олардың қатарында М.Тынышпаев, С.Асфендьяров, Т.Қоңыратбаев, А.Байтұрсынов, Х.Досмұхаммедұлы, Ә.Бөкейхан сынды білікті азаматтар болды. Бұл ғалымдар шежірені фольклортану, әдебиеттану, тілтану, деректану тұрғысынан жанжақты қарастырды. Соның салдарынан саяси құғынға түсіп, репрессияға ұшырады.

Фольклортану саласындағы алғашқы іргелі ғылыми еңбектердің бірі Х.Досмұхамедұлының 1928 жылы Ташкентте басылым көрген «Қазақ халық әдебиеті» атты қысқаша ғылыми очеркінің маңызы зор. Ғалым халық әдебиеті үлгілері жанрларға жүйелеп, олардың өзіндік ерекшеліктеріне айырықша мән береді. Қырық алты бабтан құралған жанрлардың он төртінші бабын «Аңыз», он бесінші бабын «Шежіре» деп атаған. Ал шежіре жанрын жеке адам шежіресі, ру шежіресі, ата шежіресі, хан шежіресі сияқты ішкі жанрлық түрлерге бөліп, ғылыми жүйеге түсірген. Халық әдебиеті туралы жасаған тағы бір баяндамасында: «...рулар мен жекелеген тұлғалар туралы аңыздар халық әдебиетінің шежіре (родословная) аталатын үлкен бір бөліміне кіріспе

қызметін атқарады», – деген пікір білдіреді [3:34].

Ұлт көсбашысы А.Байтұрсынов «Әдебиет танытқыш» атты еңбегінде шежірені қара сөздің бір түрі «әуезе» тобына жатқызады. Дәлел тұжырым үшін: «Шежіре – өткеннен дерек беретін сөздің бір түрі. Шежіреде уақиғадан гөрі, өткендердің түс, туысы көп айтылады. Сондықтан шежіре уақиға сарынымен емес, уақыт, туыс сарынымен айталатын әуезе тобына жатады. Шежіре болған уақиға жайынан сөйлесе, себебін, мәнісін айтпай, тек мағызды түрде айтса, екінші жерде сұйылтып ұсақ-түйекті сөз қылады. Бір жерінде рас болған оқиғаны суреттесе, екінші жерде тек жұрт аузындағы әуезе болған өтірік-шынды әңгімелерді сөйлеп кетеді» [4], – дей келіп, шежіренің өзіне тән ғылыми белгілерін ашып, сипатын айқындап, әуезе жанрның бір түрі ретінде қарастырады.

Маннан Тұрғанбай есімді автордың «Шежіре» атты зерттеу мақаласы 1918 жылы «Абай» журналында жариялады. Оның түйініде: «Өзімізді қатарлы ұлттан санап, ұлт мектептерін ашып, ұлт шежіресін керексіз қылсақ, үлкен ұят», – деп жазады. Мақалада қазақтың тарихи санасын жетілдіріп, сол арқылы ұлттың санасын оятуды көздегені аңғарылады. Ол: «Шежіре деген кітапты бұл күнге дейін ата-бабалардың аттарын тізіп жазған кітап деп ұғынып келдік. Шежіреге жүйрік деген кісілерді сұрастыра бастасаң, ата-бабалардың аттарын жаттаған кісі, шежіре кітабы да әлгі кісілердің аттарын тізіп жазған қағаз болып шығатын еді. Енді бұдан былай кісі аттарын тізіп жазған кітапты шежіре демей, лайықты мағынада жазылған кітапты шежіре деп ұғынуымыз тиіс. Шежіре деп бұрынғы кісілердің хал-жайын, тіршілік-тұрмысын айтып, тіршілігін сөйлеген ғылымды айтады», – деп, шежіренің маңызына терңірек мән беруге тырысады [5].

Алаш көсемі Ә.Бөкейхановтың «Родовые схемы Каркалинского уезда» аталған еңбегінде үш жүздің ру-тайпалары жан-жақты таратылады [6]. Ал М.Тынышпаевтың «Қазақ халқының тарихына қатысты материалдар» деген іргелі ғылыми еңбегі 1925 жылы Ташкентте басылым көрді. Ғалым осы жылы ұзақ уақыттары бойы жинаған шежірелерінің, тарихи деректері мен құжаттық мәліметтерінің негізінде «Қазақ халқының тарихына материалдар» деген еңбегін жарыққа шығарды. Зерттеуде қазақ ру-тайпаларының шығу тегі, қалыптасуы, таралу кеңістігі терең зерделеніп, халық санына байланысты мәліметтер қамтылады. Бұл еңбектіңі сапалы жазылуына А. Харузин, Н.Аристов, В.Бартольд сияқты Ресейдің шығыстанушы ғалымдарының таңдаулы зерттеулері септігін тигізгені айқын аңғарылады.

Бұл еңбектерде шежіренің екі қыры туралы баса айтылады. Оның алғашқысы – рулар генеалогиясы, оның жер мәселесімен байланысы, хандар-сұлтандардың ата-тек мәселелері, екіншісі – шежіренің тарихи мән-мазмұны туралы. Халықтың өткен тарихына қызығып, шежіренің толық жиналуына ықылас қойған ғалым: «...қазақтың молласы болсын, қарасы болсын шежіре білуге, бұрынғы өткеннің тарихын естуге әуес халық. ...қария адамдар қазақтың әсілін білуге әркімнен сұрайды» – деп жазды [7]. Оның төрелер шежіресіне қатысты жинаған деректері, әсіресе, «Қарқаралы уезінің рулық кестелері», «Кенесары сұлтанның тарихына қатысты материалдар», «Адай уезінің қазақтары» секілді еңбектері мен Едіге, Бекет батыр, Ер Тарғын туралы әдеби-фольклорлық зерттеулері әлі күнге өзектілі болып табылады.

Х.Досмұхамедұлы: «Рулар мен жекелеген тұлғалар туралы аңыздар халық әдебиетінің шежіре» аталатын үлкен бір бөліміне кіріспе қызметін атқара алады. Әрбір қазақ өз руын, атасын 7-10 буынға дейін таратып айтып бере алады. Ақсақалдардың ішіндегі ерекше зеректері көптеген рулардың, тіптен бір жүздің немесе үш жүздің басқа да туыстас түрік жұрттарының шежіресін тарқата алады. Дәл осындай хандар шежіресі де бар. Өлеңмен жазылған, поэма түріндегі шежірелер де ұшырасады» [3], – деп, алғаш рет шежірелік алғаш рет шежіре жырлдар туралы пікір білдіреді.

Бұл ретте ғалым ұсынған екі мәселеге де айрықша назар аударған жөн деп есептейміз. Оның алғашқысы шежірені халық әдебиетінің бір бөлімі ретінде қарауы болса, екіншісі – поэзия түріндегі шежіренің болатындығы туралы ұстанымы.

Қазақ шежірелерін этнографиялық тұрғыдан зерттеген ғалым А.Сейдімбеков: «Шежірешілік – құрғақ хронология немесе адам аттарының жалаң тізімі емес» [8:45], – деп жазды. Бұл – шынайы пікір. Бүгінге дейін шежіренің мазмұнын байытатын, көркемдік жүйесін айшықтайтын тұстары арнайы зерттелмей, ол тек этнографиялық, дерекнамалық нысан ретінде қарастырылып келді. Сондықтан оның халық руханиятындағы орны, әдебиеті мен мәдениетіндегі рөлі, көркемдік табиғаты толық ашылмай қалды. Ал шежіренің астарында ұлтқа қатысты тарихи мәліметтер мен дерегі мол аңыздар, әңгімелер ата-тек кестесімен тұтасып, үйлесім тауып жатқандығына мән берілмеді. Соның салдарынан фольклортану, әдебиеттану салалары бойынша арнаулы, іргелі зерттеулер жазылмады.

XX ғасырда қазақ шежіресіне көп көңіл аударған ғалымдардың бірі В.В.Бартольд болды. Ол Орта Азияға барған сапарында Қорқытқа байланысты қазақ қарияларының аузынан мол аңыздар жазып алып, зерттеулеріне арқау етті.

Шетелдік ғылыми басылымдарының беттерінде қазақтың жүздік, рулық құрылымдары туралы баяндалып, мүмкіндігінше ой-тұжырымдар айтылған еңбектерді де кездестіруге болады. Мәселен, 1938 жылы басылым көрген Альфред Ходсонның зерттеуінде қазақ халқының ұлттық құрылымы нысанға алынса, Лорен

Крэйдердің 1963 жылы жарық көрген еңбегінде түрік-моңғол халықтарының бірі ретінде назарға алынады[9].

Әйгілі ғалым Жан Вансина ауызекі айтылатын шежірелік дәстүрді жүйеге түсіру мәселесін көтеріп, өзінің ғылыми-тәжірибелік әдіс-тәсілдерді бөліседі [10]. Ол ауызша тарату дәстүрін әлеуметтік-мәдени үрдіс ретінде қарастырып, оның тарихи-деректік қызметіне айырықша көңіл қояды. Шежіренің қалыптасу, даму, ауызша таралу жолдарына, мәтіндік ерекшеліктеріне, ауызша тарих ретіндегі маңызына жан-жақты тоқталады. Ал қытайлық зерттеуші Су Бйхай қазақтың біртұтас тарихы мен мәдениетін зерделеуге ұмтылыс жасаған. Оның «Қазақ мәдениетінің тарихы» атты еңбегінде қазақтың шежіре тарату дәстүріне кеңінен талдаулар жүргізілген [11].

Шежірені халық мұрасы ретінде қарастырғанда, оның мынадай сипаттарын аңғаруға болады: біріншіден, іздестірген, жинақтаған, жүйеге түсірген адамдардың аты-жөні ұмытылып, халықтық сипат айналуы; екіншіден, ауыздан ауызға тарап, таралу кеңістігінің ұлғаюы; үшіншіден, уақыт кеңістігінде сан мәрте жадтан жадқа ауысып, ой елегінен өтіп, сұрыпталып, өңдеуге, өзгеріске түсіп, көпнұсқалы болуы. Бұл ерекшеліктер фольклорлық және ауыз әдебиетіне тән ортақ белгілер екендігі белгілі. Ұлттық эпостардың түпнегізгі – түрлі оқиғалар, лирикалық шығармаларға халықтың тұрмыс-тіршілігі, көңілкүйі арқау болатынын ескерсек, ал шежірге тарихи деректерге сүйенген ата-тек тарату жүйесі өзек болатынын аңғару қиын емес. Эпикалық жырларда, халық прозасында, лирикалық туындыларда, ақын-жыраулар позиясында, би-шешендер шығармашылығында шежіренің кейбір көріністері байқалғанымен, оның толық тарихи негіздері тек әдеби шежірелерде кеңінен қамтылады

Ауызша тарихта қазақ бір атадан туып, өсіп-өніп, өрбіген халық және ұлт деңгейіне көтерілгендігін айқындайтын біртұтас шежірелік жүйе қалыптасқан. Осыған орай сөз өнерінде «атам Қазақ», «Алаш баласы», «Қарға тамырлы қазақ» сияқты ұғымдар, қанатты сөздер жиі кездеседі. Бұл ұстаным – тамырын тереңнен алып, әр кезеңдерде жалғасын тауып, дәстүрге айналған құбылыс. Сол себепті қазақ біртұтас, біртекті халық деген түсінік сан ұрпақтың санасында жатталып қалған.

Шежіре тарқату дәстүрі – түркітектес халықтар мәдениетінің бірегей ерекшеліктерінің бірі. Дегенмен, түркі елдерінің дені бұл дәстүрді толық сақтап қала алмады. Оған бауырлас халықтардың түрлі тарихи кезеңдерді басынан кешіп, отырықшылдық өмір сүруі, соның салдарынан жазба мәдеиетке көшуі себеп болды. Тек қазақ, өзбек, қырғыз, башқұрт, қарақалпақ, түркімен т.б. сияқты санаулы халықтар ғана ұлттық шежіресін сақтап, әр кезеңдерде толықтырып, бүгінгі күнге жеткізді. Жаңаша жыл санауға дейінгі I-II мыңжылдықтардың өзінде-ақ көшпелі өмір-салтын ұстанған көшпелілердің жүздеген, тіптен мыңдаған ру-тайпалық атауларының тарихи дерек көздеріне ілігуі, шежірелік дәстүрдің байырғы замандарда-ақ орныға бастағандығын көрсетеді. Ру-тайпалар атаулары арқылы ел-жұрттың ішкі құрылымы мен өзіндік сипатын анықтау қоғамдық өмір қажеттілігі үшін туындаған.

Ұлттық (тарихи) жады – шежіре тарқату дәстүрінің негізгі категориясы болып табылады [12]. Қазақ халқының салт-дәстүрі, ұлттық жады түркі мәдениетінен, көшпенділер өркениетінен бастау алған. Жалпылай алғанда, бүгінге жеткен шежірелер, ертегілер, жыр-дастандар, тарихи әңгімелер, аңыздар мен әпсаналар, шешендік сөз, билер сөзі – XX ғасырдың басына дейін көшпелі өмір салтын ұстанған қазақ халқының ауызша тарихы, шежірелік мұрасы.

Еліміздің сирек қорларында түркі халықтарының араб, парсы, шағатай, жәдид, төте, латын әліпбилерінде жазылған ру-тайпа атаулары мен оларға қатысты деректер, тұрмыс-салты туралы шежірелік сипаты басым мәліметтер мол ұшырасады. Бұл ретте И.Голенищев-Кутузовтың тарихи оқиғалардың халық жадында сақталу-сақталмауына байланысты айтқан пікірі еске түседі. Оның тұжырымына қарағанда, ауызша тарихтың халық әдебиетінде бейнелеу сипаты ең алдымен, халық жадының (народная память) өзіндік ерекшеліктеріне байланысты. Ғалымның пікіріне қарағанда, жадтан жадқа ауысу барысында түрлі өзгерістерге түсіп, көнеден келе жатқан кейбір тарихи оқиғалар ұмытылып, енді бірелері толығып отыратындығына көз жеткізуге болады.

Қалыптасқан дала заңы бойынша әр қазақ жеті атасын білуге міндетті болғанымен, рудың, тайпаның, бірлестіктің, жүздің, тіпті бүкіл қазақ шежіресін таратуда, насихаттауда қанігі шежірешілерден сырт ауыл ақсақалдарының, би-шешендердің, ақын-жыраулардың, өзге де өнер иелерінің ықпалы зор болды. Әсіресе, әр рудан шыққан ақылды, кемеңгер азаматтарды, батыр-бағландарды, өнерпаздарды, өзге де тарихи тұлғаларды, олардың ел үшін атқарған қызметі мен ерлік істерін дәріптеп, аңыз, әңгімелер, жыр-дастандар арқылы жаңа ұрпақтың санасына сіңіру де шежірені жадта сақтаудың үлкен бір әдістемесі іспетті болды. Сөйтіп, атадан тармаққа, одан ру мен тайпаға, одан ұлттық деңгейге жеткен шежірелер халқымыздың ауызша тарихының негіздерін қалады. Кейбір дарынды ақын-жыраулар кестеленген шежірелерді аңыз-әңгімелерге үйлестіріп, көлемді жыр-дастандарға айналдырды. Олардың эпикалық сипат алуы – жадқа тез жатталып, ұзақ уақыт сақталуына, таралу өрісінің кеңеюіне ықпал етті. Бұл үрдіс әр азаматқа елінің өткен тарихын, тілін, дінін, әдет-ғұрпын, салт-дәстүрін, жалпы рухани болмысын ұмыт-

пауға, ұлттық моралдық-этикалық, құқықтық заңдылықтарды бұзбауға мүмкіндіктер берді. Әсіресе, жеті атаға дейін қыз алыспау сияқты тек қазақ халқына тән ұлттық ұстаным ұрпақтан ұрпаққа ұласып, жаңа XXI ғасырдағы жаһандану кезеңінің жастарына аманат болып отыр.

Адам санасын, әсіресе бала тәрбиесінде шежіренің рөлі ерекше. Жас ұрпақтың бойына жақсы мінез қалыптастыру үшін шежірешілер әртүрлі амал-тәсілдер қолданған. Ең бастысы, шежірені біліп-тану ұстанымы рулық-тайпалық тұтастықты, ынтымақтастықты, ұлт бірлігін сақтау қағидасы болды. Ол қалтықсыз орындалуын ел ақсақалдары, көнекөз қариялар қадағалап отырды. Әр кезеңдердегі халқымыздың саналы азаматтары, көкірегі ояу қоғам қайраткерлері елдің ататек шежіресін жалғастырып, ауызша тарихты толықтырып, жаңғыртып кейінгі ұрпақтарға аманат етіп қалдырып отырған. Сондықтан шежіретану ұлттық тәрбиенің әліппесіне айналып, тегін білмеген тексіз атанды. Әр қазақ кем дегенде өз руының шежіресін білуге тиісті болса, ел тізгінін ұстаған адамдар, ауыл ақсақалдары, жыраулар мен билер, шежірешілер рудан бастап ұлттық ауқымда, тіпті жалпы түркілік, мұсылмандық, әлемдік деңгейге дейінгі шежірені тарата алған. Әрбір ру мен тайпаның, бірлестің, жүздің жекелеген шежірелері болды. Ауызша тарихты жинауға, таратуға бүкіл ғұмырын арнаған шежірешілер бұдан бөлек қазақтың тарихын, байырғы күнтізбесін, әдет-ғұрпын, салт-санасын, дала заңдарын терең біліп, оларды тәрбие жүзінде насихаттауда алдыңғы қатарда жүрді. Қажеттілігіне қарай түрлі деңгейдегі шежірелер қағазға түсіріліп, көшірмелері рубасы мен билердің, хандар мен сұлтандардың қолында сақталды. Ақтаудан Алтайға дейін созылып жатқан Ұлы даланы билеп отырған Қазақ Ордасының хандары ел билігін осы шежірелердің негізінде басқарып келді.

Қорыта айтқанда, қазақ шежірелерінің ауқымы VII-XX ғасырлар аралығын қамтиды. Өкінішке орай, сол тарихи жәдігерлердің дені бүгінгі күнге жетпеді. XIX-XX ғасырларда хатқа түсіп, еліміздің сирек қорларында сақталып қалған қолжазба шежірелердің сапасы, қамтыған ауқымы бірқелкі емес, бірегейлік, тұтастық байқалмайды. Сондықтан оларда түрлі қайшылықтар, тарихи ауытқулар, жаңсақ мәліметтер болуы әбден мүмкін. Елімізде шежіретану ғылымының кенжелеп қалуы да бұл саланы іргелі түрде зерттеуге салдарын тигізіп келеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Мырзахметов М. Алғысөз // Ш.Құдайбердіұлы. Түрік, қырғыз-қазақ һәм хандар шежіресі туралы. – Алматы, 1991. – 180 б.

2. Валиханов Ч.Ч. Киргизское родословие // Собр.соч. – Алматы,1984. – Т.1.– 502 б.

3. Досмұхаммедұлы Х. Аламан. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 176 б.

4. Байтұрсынов А. Шығармалар жинағы: 5 томдық. Т.1. – Алматы: Жібек жолы, 2002. – 208 б.

5. Тұрғанбай М. Шежіре // Абай. – 1918. – №1-2.

6. Бөкейханов Ә. Шығармалар. – Алматы: Қазақстан, 1994. – 384 б.

7. Бөкейхан Ә. (Түрік баласы) Қазақтың тарихы // Қазақ.– 1913. – №9.

8. Сейдімбек А. Қазақтың ауызша тарихы: Шежірелік деректерді пайымдау: Зерттеу. – Астана:Фолиант, 2008. – 728 б.

9. Hudson, Alfred E. Kazak social structure. – London: Humpfrey Milford, Oxford Univercity Press, 1938. – p.109: Krader, Lawrence. Social of the Mongol-Turkic pastoral nomads. Indiana Univercity Publication, 1963. Uralik and Altaic series. – Vol.20. Printed in the Netherlands. – p. 411.

10. Vansina J. Oral Tradition as History. – London: James Currey, 1985.

11. Су Бйхай. Қазақ мәдениетінің тарихы. – Үрімжі, 1985. – 857 б.

12. Алпысбес М.А. Қазақ шежірелері – тарихи дерек ретінде // Тарих ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған дисс.автореферaты. – Алматы, 2007. – 47 б.

Сәрсек Нәзира Әбдіманапқызы
ғылыми қызметкері
М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты

ҚАЗАҚ МАҚАЛ-МӘТЕЛДЕРІНДЕГІ ТӨРТ ТҮЛІК АТАУЛАРЫ МЕН ОЛАРҒА ҚАТЫСТЫ ҰҒЫМДАР

Түйін. Мақалада мал атаулары кездесетін қазақ мақал-мәтелдерінің мазмұндық ерекшеліктері айтылады. Әр халықтың мақал-мәтелінде сол елдің дүниетанымы, өмір туралы түсінігі, құндылықтары, тұрмысы, күнкөрісі және т.б. көрініс табады. Қазақ халқының көшпелі тұрмысы мен мал шаруашылығына қатысты ұғымдар мақал-мәтелдерде де көп кездеседі, тіпті оның дүниетанымы мен құндылықтары төрт түлікке қатысты образдар арқылы беріліп отырған.

Түйінді сөздер: қазақ фольклоры, мақал-мәтел, көшпелілер, төрт түлік.

Резюме. В статье рассматривается содержательные особенности казахских пословиц про скота. В пословицах и поговорках каждого народа отражаются его мировоззрение, ценности, быт и т.д. В казахских пословицах часто встречаются образы и понятия, связанные с кочевым образом жизни, скотоводством. Мировоззрение и ценности народа передаются с помощью образов домашних животных.

Ключевые слова: казахский фольклор, пословицы и поговорки, кочевники, скот.

Summary. In this article the content features of Kazakh Proverbs on cattle are considered. Every nation's Proverbs and sayings reflect its worldview, values, way of life, etc. Kazakh Proverbs often contain images and concepts related to nomadic lifestyle, cattle breeding. The worldview and values of the people are transmitted through images of Pets.

Keywords: Kazakh, Proverbs and sayings, nomads, cattle.

Әр халықтың мақал-мәтелінде оның дүниетанымы, наным-сенімі, рухани құндылықтарымен қатар тұрмыс-тіршілігі, айналысқан шаруашылығы көрініс беретіні белгілі. Жалпы мақал-мәтелге өзек болмаған тақырып жоқ. Адам, қоғам, отбасы, бала тәрбиесі, жақсылық пен жамандық, табиғат, қоршаған орта – міне, осы тақырыптардың барлығына қатысты мақал-мәтелдер халықтың ғасырлар бойы жинақталған тәжірибесін ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіп келеді. Әбдуәли Қайдар «Мақал-мәтелдер – әрбір халықтың көне де байырғы рухани қазынасы» екеніне қатысты ойын білдіре отырып, бұл шағын жанрға адам баласының саналы қоғам құрмаған балаң кезінен бастау алып, еленіп-екшелген рухани мұрасы ретінде баға береді [Қайдар, 2004, 6-б.]. Ғалымның мақал-мәтелді зерттеуге арналған еңбегін «Халық даналығы» деп атауы да тегін емес. Халықтың ғасырлар бойы жинақтаған тәжірибесі мақал-мәтелдерде көрініс тауып, бүгінге жетіп отыр. Сол себепті түркі халықтарының кейбірінде мысалы, башқұрт тілінде мақал термині қолданысқа енбес бұрын «бұрынғылардың сөзі» деген тіркес қолданылған. Ал әзірбайжан, түрік, түркімен тілдерінде мақал-мәтелдер «ата сөзі» деп аталады. Бұл заңды да. Адамгершілік, ата-ананы қадірлеу, үлкенді сыйлау, бала тәрбиесі, досқа адалдық сияқты мәселелерге қатысты көзқарасты бабаларымыз бір-екі ауыз сөзбен түйіндеген. Осы жағынан алғанда мақал-мәтелдердің тәрбиелік мәні зор.

Адам, қоғам, табиғатқа қатысты барлық нәрсе мақал-мәтелдерде сөз болады. Сондықтан олар кез келген мәселеге қатысты әңгіменің салмағын арттырып, ойды қысқа әрі нұсқа жеткізу үшін қолданылады. Қазақ мақал-мәтелдерінің тақырыбы сан алуан. Әсіресе, туған жерге қатысты айтылған мақал-мәтелдер жетерлік. Бұлардан ұғатынымыз туған жер, атамекен қазақ халқы үшін киелі ұғымдар саналған. Ерлік, ынтымақ, жақсы мен жаман, отбасы секілді тақырыптар да мақалдарға жиі арқау болған. Сонымен бірге төрт түлік малға қатысты мақал-мәтелдер саны да өте көп. Мұны ежелден мал шаруашылығымен айналысқан қазақ халқы үшін көшпелі тұрмысында төрт түліктің ерекше орын алғанымен байланыстыра қарағаны дұрыс.

Негізгі бөлім

Көшпелілер үшін төрт түлік тіршілік көзі еді, еті – тамақ, сүті – сусын болса, сүттен жасалатын тағамдарды жыл бойы азық еткен. Ал жылқы мен түйе жаз жайлауға, қыс қыстауға көшетін ел үшін таптырмас міністі көлігі болған. Сондықтан қазақ халқы малды төрт түлік атандырып, олардың әрқайсының пірі барына сенген. Осылайша күнделікті тіршілігі тікелей байланысты болғандықтан халықтың төрт түлікке қатысты ұғымы, түсінігі фольклорлық шығармаларда көрініс тапқан. Тіпті халықтың уақыт пен кеңістік жайлы түсінігі де малмен байланыстырыла айтылған. Мысалы, «сүт пісірім уақыт», «бие сауым уақыт», «тай шаптырым жер», «ат шаптырым жер» деген уақыт пен қашықтық өлшемі халық арасында кең қолданылған. Мұндай мысалдарды көптеп келтіруге болады. Ал енді төрт түлікке қатысты ұғымдар мен атаулардың халық даналығы мен шешендігінің бір көрінісі іспетті мақал- мә-

телдерде көрініс бермеуі мүмкін емес. Жалпы алғанда қазақ мақал-мәтелдерінде айтылатын зоонимдердің басым бөлігі төрт түлікке қатысты.

Қазақ мақал-мәтелдерінде төрт түліктің әрқайсына қатысты атаулар түгелге дерлік кездеседі. Сонымен бірге мал, түлік сөздеріне қатысты мақал-мәтелдер де аз емес. Мысалы, *Түлік төлден өседі; Бір түлікке бай болғанша, / Әр түлікке сай бол*.

Төрт түліктің, яғни малдың көшпелі халықтың тіршілігінде қаншалықты маңызы болғанын айғақтайтын мақал-мәтелдер саны жетерлік. Мұндай мақал-мәтелдердің мағынасынан малдың тіршілік көзі ғана емес, байлық саналғаны, мал иесінің қолында дәулет қана емес, дәреже де болатынын анық аңғарылады: *Мал ашуы – жан ашуы; Мал – адамның бауыр еті; Ауыл көркі – тал, / Дала көркі – мал; Малы бардың назы бар; Малдың беті жарық, / Малсыздың беті шарық.*

Малды табудың, бағудың оңай емес екенін жеткізетін мақалдар да бар: *Мал арыстанның аузында, түркіменнің түбінде; Мал баққанға бітеді; Мал баққа өспейді, бапқа өседі.*

Әр түлікті сипаттайтын мақал-мәтелдер де бар. Оларда халықтың әр түлікке берген бағасы көрініс табады. Айталық, *Жылқы – малдың патшасы, / Түйе – малдың қасқасы; Төрт түліктің төресі – түйе; Жылқы – сәндік, / Қой – байлық; Сиыр жайған тоқ болады, / Уайым-қайғы жоқ болады; Ешкі бақсаң түбіті көп, мүйізі пышаққа сап* сияқты мысалдардан әр түліктің көшпелі тұрмыста қандай орын алғаны белгілі болады. Қазақ халқы қашанда жылқыны жоғары бағалаған. Оны малдың патшасына теңейді, ал түйені түліктің төресі ретінде бағаласа, қойды байлық санаған.

Көшпелілер өмірінде жылқының аса маңызды ролі болғаны белгілі. Түркі халықтарының фольклорында жылқының алар орны ерекше. Мақал-мәтелдерінде де ең көп жылқыға қатысты зоонимдер қолданылады. Әсіресе ат сөзі – ең жиі кездесетін зооним. Ұшы-қиыры жоқ дала төсін жайлаған, мыңғырған мал баққан көшпелілер үшін ат таптырмас міністі көлігі болған. Ел басына күн туған жаугершілік заманда ердің серігіне айналған. Қазақта да ер жігіт үшін аттың қаншалықты маңызды екенін көрсететін *Ер қанаты – ат; Жақсы ат жанға серік, / Жақсы ит малға серік; Аттың атағы, түйенің табаны үлкен* деген мақал-мәтелдер бар.

Алан Дандис өз мақаласында финдік паремиолог Матти Куусидің «мақалдың мазмұндық немесе ақпараттық қырының қолданылып отырған образбен байланысы болмайтынын» атап көрсеткенін айта отырып, белгілі бір ойдың немесе соған ұқсас ақпараттың түрлі образдар көмегі арқылы жеткізілуі мүмкін екеніне қатысты пікір білдіреді [Дандис, 2007, 153-б.]. Қазақ мақал-мәтелдерінде де төрт түліктің атаулары айтылғанымен, мазмұны мен берер мағынасы бұл образдарға қатысты бола бермейді. Мысалы, *Байтал шауып бәйге алмас* мәтелінде төрт түлікке қатысты атау кездескенімен, ол мағынасы жағынан *Әйелдің шашы – ұзын, ақылы – қысқа; Алтын басты әйелден / Бақыр басты еркек артық* деген мақалдармен мазмұндас. Осы сияқты тағы бірнеше мысал келтіруге болады.

Қой егіз тапса, шөптің басы айыр шығады; Қорада лақ туса, өрісте от өнер деген мәтелдердегі негізгі ой әр адамның өз несібесі бар екенін білдіреді. Мұның астарында Құдай әр адамды, әр мақұлықты өз несібесімен қоса жаратады деген түсінік жатыр.

Құрамында зоонимдер кездесетін мақал-мәтелдер бір қарағанда малға қатысты айтылғандай көрінгенмен, олардың көпшілігінің мазмұны адамның қылығы мен мінез-құлқына байланысты ойды білдіреді. Мысалы: *Сырын білмеген аттың сыртынан жүрме; Жаман қой ісегінде қартаяды; Тоқал ешкі мүйіз сұраймын деп, құлағынан айрылыпты* деген мәтелдер негізінен адамның мінезі мен түрлі іс-әрекетіне қарай айтылады.

Ал енді *Ат тұяғын тай басар; Атан кетсе, тайлақ бар / Шомы жерде қалған жоқ; Өгізге туған күн бұзауға да туады* деген мәтелдер адамның жасына, ұрпақ жалғастығына, өмірдің түрлі қырларына қатысты айтылады.

Сол секілді *Түйенің құйрығы жерге жетсе, / Ешкінің құйрығы көкке жетер; Семіздікті қой ғана көтереді; Атының сыры иесіне мәлім* деген мәтелдерде өмірде кездесетін түрлі жағдайлар мен мұндай кезде адамның өзін қалай ұстап, қай қырынан танытатыны туралы ой жатыр.

Осыған қатысты Мұхтар Әуезов «Үй хайуанаттарының қылығын айту арқылы адам мінезіне ишара, тұспал жасау соншалықты әсерлі де мәнді» деп пікір айтқан [Әуезов, 1985, 187-б.]. *Тұлпарды алтын тағамен тағаласа, / Есек емексіп аяғын көтереді; Екі түйе сүйкеніссе, / Арасында шыбын өледі; Құнажын көзін сүзбесе, / Бұқа жібін үзбейді секілді* мақал-мәтелдерде төрт түлік образы айтылғанымен, олардың мағынасы адамның мінезі мен қылығына қатысты.

Алтай халқының мақал-мәтелдерін зерттеуші Надежда Ойноткинованың пікірінше, алтай халқының паремиологиясындағы параллелизмдерде көбіне бионимдер, оның ішінде зоонимдер жиі қолданылған. Алтай халқы жануарлар мен құстардың іс-әрекеті мен қылықтарын адамдардың мінез-құлқымен салыстыра отырып, олардың моральдық-адамгершілік, ақылой, физикалық ерекшеліктері мен қасиеттерін сипаттауда пайдаланған [Ойноткинова, 2012, 73-б.]. Надежда Ойноткинованың айтуынша, алтай мақал-мәтелдерінде адамның түрлі мінезін ашып көрсету үшін үй жануарларының ішінде ең көп ат образы қолданылған.

Қазақ мақал-мәтелдерінде де адамның қасиеттерін сипаттауда ат образы жиі қолданылған.

Осылайша адамның жақсы және жаман қасиеттеріне атпен қарсы қойып, салыстыра отырып мінездеме береді. Мысалы: *Аттан тай озады, / Атадан бала озады; Жақсы ат аяғынан қалар, / Жақсы жігіт тамағынан қалар; Ат күйгелек болса, арық болар, / Ер күйгелек болса, кәріп болар; Ат жүрісінен пұл болады, / Жаман жүрісінен құл болады; Ат жақсысы кермеде, / Ер жақсысы түрмеде* және т.б.

Жақсы және жаман қасиеттерді сипаттауда қолданылатын ат образы тек ер адам, жігіт бейнесімен ғана салыстырылмайды. Аттың кейбір қасиеттерін сөз ете отырып, кейде әйел адамға да мінездеме беріледі:

Атың жақсы болса, жолдың пырағы, / Қатының жақсы болса, жанның шырағы;

Атың жемқор болса, берді Құдай, / Қатының жемқор болса, ұрды Құдай;

Қас жүйрікте сын болмас, / Қас сұлуда мін болмас.

Мақал-мәтелдерде жылқы малының жасына қатысты құлын, жабағы, тай, құнан, дөнен, бесті, айғыр, байтал, құлық, бие атаулары кездеседі. Мұнан бөлек тұқымына байланысты арғымақ, тұлпар, қазанат, мәстек, жабы, алаша атаулары да қолданылады. Мұндай атаулар кездесетін мақалм-әтелдерде асыл тұқымды жылқы мен асыл адам, ер жігіт арасында параллелизм жүргізіліп, олардың жақсы қасиеттері туралы айтылады.

Арғымақ аттың белгісі – /Аз оттар да, көп жусар.

Асыл ердің белгісі – / Аз сөйлер де, көп тыңдар.

Арғымақ аттың құйрығы / Әрі жібек, әрі қыл,
Ер жігіттің белгісі – / Әрі мырза, әрі құл.

Арғымақ бірде жалды, бірде жалсыз, / Ер жігіт бірде малды, бірде малсыз.

Мәстек, жабы секілді қадірсіз жылқы малы туралы айтылатын мақал-мәтелдер де бар. *Жабы семірсе, желік бітеді; Көбең мініс көтермейді, / Мәстек жүріс көтермейді.*

Жүрісі мен шабысына қарай жүйрік, жорға, жортақ жылқы туралы да мақал-мәтелдер кездеседі. Бұл мақалдарда да адам мен жылқы арасында параллелизм жүргізіліп, жақсы-жаман қасиеттері сипатталады.

Мысалы: *Жүйрік ат аяғынан ақсайды, / Жақсы жігіт ағайыннан ақсайды;*

Жүйрік шабан болады, / Мойнынан жал кетсе.
Жақсы жаман болады, / Қолынан мал кетсе;

Жорға жолына тоқтар, / Жақсы жөніне тоқтар.

Жорғадан туған жортақ бар, / Батырдан туған қорқақ бар. Мұндай мақалдарда жылқы мен адамның қасиеттері мен ерекшеліктері қатар айтылып, оларға баға беріледі.

Түйе зоонимі де қазақ мақал-мәтелдерінде жиі кездеседі. Жалпы алғанда башқұрт, қырғыз, ноғай, татар сияқты түркі халықтарымен салыстырғанда қазақ тілінде түйеге қатысты мақал-мәтелдер саны көп. Әсіресе түйенің жасы мен тұқымына қатысты атаулар бұл елдердің мақал-мәтелдерінде көп кездеспейді. Жалғыз түйе зоонимі ғана емес, оның тұқымы мен жасына байланысты айтылатын атауларын қазақ мақал-мәтелдерінен түгелге дерлік табуға болады. Түйе түлігінің тұқымына және жасына қатысты атаулардан мақал-мәтелдерде мыналар айтылады: бота, тайлақ, буыршын, бура, атан, аруана, інген, нар, айыр, қоспақ, жампоз, күрт.

Түйе ежелден қатынас құралы саналған, қазақ сахарасында қос өркешті түйе де, сыңар өркешті нар түйе де өсірілген. Қазақтар осы екі тұқымды будандастыру арқылы төл алып отырған. Бекбатша нар, қолбатша нар, жөнек нар, күрт, қоспақ секілді т.б. атаулар осыдан келіп шыққан. Сондықтан бұл атаулардың тек қазақ тілінде қолданылатыны белгілі. Бұл атаулар туралы Зейнолла Сәнік пен Жанат Зейноллақызының «Қазақ этнографиясы» кітабында кеңірек баяндалады [Сәнік, 2016, 119-121-б.]. Ал осылардың ішінен жампоз, күрт, қоспақ туралы мақал-мәтелдер олардың күшінен және ерекшеліктерінен хабардар етеді, айталық, күрттің әлсіздеу екені, қоспақтың күшті әрі шыдамды екені аңғарылады. Мысалы: *Жолаушыға лайық жол тұрады, / Жампозға лайық қом тұрады; Күртке күш салсаң өледі, / Өртке күш салсаң сөнеді; Талдырмаш таза айырдан / Жүк көтергіш қоспақ артық.*

Түйе мен адам арасында параллелизм жүргізілетін мақал-мәтелдер саны жылқыға байланысты айтылғандарға қарағанда әлдеқайда аз. Дегенмен адамның жақсы-жаман мінезін сипаттау үшін түйе малына қатысты айтылған мақалдар бар. Мысалы: *Ер кешуде, нар көшуде сыналады; Жүк ауырын нар көтереді, / Жұмыс ауырын ер көтереді.* Әдетте, тұлғасы келіскен, шыдамды, қайсар жігіттерді нарға теңеп жатады. Мақал-мәтелдерде де нардың қара күші сөз болады: *Нар жолында жүк қалмас; Түйенің бәрі нар болса, / Жер бетінде жүк қалмас; Қабырғалы қара нар / Қабырғасын сөксе де, бақ етпес.*

Бұлардан бөлек адамның түрлі мінезін сипаттау үшін де түйе зоонимі қолданылады: *Жаман түйе жабуын жер, / Жаман жігіт ауылын жер; Түйе тұз деп қартаяды, / Жігіт қыз деп қартаяды;*

Түйе тайғақ келеді, / Табанынан мөр кетсе.
Кәрі тайғақ келеді, / Екі көзден нұр кетсе.

Сонымен бірге өсімдік атауларымен, яғни фитонимдермен салыстырыла айтылатын мақалдар да бар: *Түйе атасы – нар, / Ағаш атасы – шынар; Түйе жаманы – күрт, \ Шөп жаманы – керт.*

Жылқы және түйеге қатысты бай лексикамен салыстырғанда сиырға қатысты атаулар мақал-мәтелдерде аздау кездеседі. Мақал-мәтелдерде сиырға қатысты атаулардан бұзау, тана, құнажын, бұқа, өгіз сөздері қолданылған. Адамның кейбір қасиеттерін аша түсу үшін, онымен салыстырыла айтылатын образдар да бар. Мысалы: *Өгізді оқалақ аздырар, / Естіні ой аздырар; Сиыр сипағанды білмейді, / Жаман сыйлағанды білмейді; Адам баладан өседі, / Сиыр танадан өседі.*

Қойға қатысты мақал-мәтелдерден қазақтың қойды байлық деп білгені аңғарылады. *Мал өсір-*

сең, қой өсір, / Өнімі оның көлкөсір; Қойың болмаса, / Байлықта ойың болмасын деген секілді мақал-мәтелдердің тегін айтылмағаны белгілі. Қой – өте өсімтал мал. *Қой өлсе, қозы болады, / Келер жылы өзі болады* деген мақал да оның осы өсімталдығын көрсетеді. Қойдың сүті мен еті – тамақ, жүні – әрі баспана, әрі төсеніш, терісі – киім. *Тоғыз қабат торқадан тоқтышағымның терісі артық деген* мәтелде қойдың жүні мен терісінің жылуды жақсы сақтайтыны айтылып отыр. Мақал-мәтелдерде қойға қатысты қозы, тоқты, тұсақ, саулық, ісек, қошқар атаулары кездеседі.

Адаммен салыстырыла отырып, параллелизм жүргізілетін мақалдар мен мәтелдер санаулы ғана. Солардың бірі былайша ой түйіндейді:

Қошқар болар қозының / Маңдай жағы дөң келер.

Жақсы болар жігіттің / Етек-жеңі кең келер.

Қазақ мақал-мәтелдерінде ешкі түлігіне қатысты кездесетін атаулар мыналар: лақ, шыбыш, теке, серке.

Ешкі мақал-мәтелдерде шыдамсыз түлік ретінде суреттеледі. Сондықтан мақалдар мен мәтелдерде ешкі образы арқылы сабырсыз, шыдамсыз, жеңілтек адамның мінез-құлқына ишара жасалады. Мысалы: *Ешкі қырыққан сайын бір өледі; Ешкі бастаған қой егінге түсер; Жаман теке сүзеген* және т.б. Кейбір мақал-мәтелдерде ешкінің қандай мал екені өзге түлікпен салыстырыла отырып, сипатталады: *Түйені жел шайқаса, / Ешкіні көктен ізде; Ешкі егіз тауып, қойдан аспас, / Ит сегіз тауып, елден аспас; Түйе ағаш басын кемірсе, / Ешкі таңданады.*

Ешкі кейде мақал-мәтелдерде момын түлік қой отарының «көсемі» ретінде де көрініс береді: *Серкесіз қой отары болмайды; Ешкілі қой өрген.*

Ешкіні бағудың машақатты іс екеніне қатысты айтылған *Ешкі бақтым, еңіреп бақтым; Ешкі баққан зыр қағар* деген секілді мақалдар да бар.

Дегенмен ешкінің пайдасын да сөз ететін мақалдар кездеседі: *Ешкі сойып жесең бір күндік / Сауып ішсең мың күндік; Ешкілі үй ағы көп сиырлымен тең; Ешкі сойғанның екі малы бар: / Мүйізі пышағына сап, / Терісі бұтына қап*. Бұл мақал-мәтелдерден белгілі болғанындай, ешкінің сауын малы ретінде пайдасы көп болған, сонымен бірге оның түбіті мен терісі тұрмыста көп қолданылып, жоғары бағаланған.

Көріп отырғанымыздай, қазақ тілінің мал атауларына қатысты бай лексикасы мақал-мәтелдерде көрініс тапқан. Олардың әрқайсының ерекшелігі де сөз болады. Қазақ мақал-мәтелдерін зерттеп, жинақтап бастырған Балтабай Адамбаев: «Сонымен, мақал-мәтел дегеніміз халықтың ғасырлар бойы өмірден, табиғаттан көрген-білгенін бейнелейтін шағын шығармасы, сөз өнері» деп анықтама берген [Адамбаев, 1991, 113-б.]. Қазақ халқы көшпелі тұрмыс кешіп, мал шаруашылығымен айналысқандықтан, өмір тәжірибесінде көрген-түйгенін төрт түлік образымен байланыстыра отырып жеткізген.

Сонымен мақал-мәтелдерде малдың жасына, жынысына, тұқымына қатысты атаулар түгелге жуық кездеседі. Халықтың мал шаруашылығы мен малға қатысты сөздік қорының қаншалықты бай екенін фольклордың өзге жанрларымен қоса мақал-мәтелдерден де көруге болады. Төрт түлік атаулары айтылатын мақал-мәтелдердің мағынасы малға тікелей қатысты бола бермейді. Айтылар салмақты ой оның астарлы мағынасында жатады. Әр түліктің ерекшелігін суреттеу арқылы адамның мінезін сипаттап беру бір жағынан, мақал-мәтелдерге терең мағына беріп, мазмұнын байыта түссе, екінші жағынан, ондағы көркем бейнелер арқылы поэтикалы ете түседі. Әр түлікті қылығына қарай әр түрлі адамға ұқсатып, салыстырып, параллелизм жүргізу арқылы олардың ерекшелігі көркем тілмен сипатталады. Қара күш иесі ғана емес, қайсар мінезді, қайтпас жігіт нарға теңеледі, қас сұлу мен қас жүйрік әрі сұлу аттың ерекшеліктері суреттеледі, текті адам мен асыл тұқымды арғымақтың немесе тұлпардың қасиеттері қатар айтылады. Тек жақсы қасиеттер ғана емес, жағымсыз, жаман қасиеттерді сипаттауда да мұндай салыстырулар қолданылады.

Төрт түлікке қатысты мақал-мәтелдерде халықтың тұрмысы көрініс береді, өмірлік тәжірибесі келер ұрпаққа беріліп отырады. Малдың күтімі, қонысы және т.с.с. мәселелер сөз болатын мақалдарда шаруаға, тіршілікке қатысты кеңестер беріледі. Сонымен бірге қоғамдық өмір, адамдармен араласу, ұрпақ жалғастығы, тәрбие секілді мәселелерде де халықтың тәжірибесі, ұғым-түсінігі де көрініс тауып отырады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Адамбаев Б. Тозған қазды топтанған қарға жейді. Алматы, Рауан, 1991.
2. Алан Дандис. «О структуре пословицы», Мировая фольклористика I том, Алматы, 2007.
3. Әуезов М. Жиырма томдық шығармалар жинағы, 17-том, Алматы, Жазушы, 1985.
4. Қайдар Ә. Халық даналығы, Алматы, Тоғанай–Т, 2004.
5. Ойноткинова Н. Алтайские пословицы и поговорки. Поэтика и прагматика жанров. Новосибирск, 2012.
6. Сәнік З., Зейноллақызы Ж. Қазақ этнографиясы, Алматы, 2016.

UDC 930.85(410):161.201.24

Sarsenova Zhuldyz Bekzhanovna
doctoral student
Kazakh Ablai khan University of International Relations and World Languages
Almaty, Kazakhstan

Scientific adviser: Shevyakova Tatiyana Vasiliyevna
doctor of philological sciences, professor
Kazakh Ablai khan University of International Relations and World Languages
Almaty, Kazakhstan

THE REPRESENTATION OF BRITISH NATIONAL IDENTITY AS AN EXPRESSION OF HISTORY AND CULTURE OF THE UK

Түйін. Мақалада Ұлыбританияның өзекті және маңызды мәселелерінің бірі-ұлттық Британдық бірегейлік мәселесі қарастырылады. Ұлыбританияның барлық төрт еліне қатысты қолданылатын "ұлттық" ұғымының мазмұны жалпылама талданады, өйткені біз Біріккен Корольдікті дүниетанымдық, мәдени, рухани және әлеуметтік құрамдас идеологияда біртұтас деп санаймыз. Бұл мақаланың мақсаты-елдің барлық уақыттары мен халықтары үшін өзекті болып табылатын ұлттық Британдық бірегейлікті түсінудің ерекшеліктерін анықтау және сипаттау.

Түйінді сөздер: Британдық сәйкестілік, ұлттық сәйкестілік, Британдық, сәйкестілік.

Резюме. В статье рассматривается одна из актуальных и важных проблем Великобритании -проблема национальной британской идентичности. Обобщенно анализируется содержание понятия «национальный», применяемого относительно всех четырех стран Объединенного Королевства, поскольку мы полагаем, что страна едина в идеологии мировоззренческой, культурной, духовной и социальной составляющей. Цель данной статьи – выявить и охарактеризовать специфику понимания национальной британской идентичности, которое актуально для всех времен и народов страны.

Ключевые слова: Британская идентичность, национальная идентичность, Британство, идентичность.

Summary. The article deals with one of the most actual and important problems of the UK-the problem of national British identity. The content of the concept of "national" applied to all four countries of Great Britain is analyzed in General, since we believe that the country is United in the ideology of worldview, cultural, spiritual and social components. The purpose of this article is to identify and characterize the specifics of understanding the national British identity, which is relevant for all times and people of the country.

Keywords: british identity, national identity, britishness, identity.

INTRODUCTION

As R. Kadyrzhanov defines, the identification of a person is a core element of a person's social life, determining their place in society, since by nature a person is a social being. The more a person is sure that the social group to which he belongs corresponds to his personality, mental structure and socio-political goals and values, the stronger his psycho-emotional connection with it, the stronger his identity with the group. Identity as the unity of its psychoemotional and rational sides has a symbolic expression, that is, the relationship of the individual and the group finds its expression in symbols, signs, etc. [1, R. Kadyrzhanov , p. 6]

Without national identity, it is impossible for a nation to be born and to have any kind of stable existence, or for its progressive development. A nation exists where its political and cultural communities coincide. Therefore, by forming and strengthening a nation, national identity forms and strengthens its state. [1, R. Kadyrzhanov , p.7].

As Dr. Michael Higgins determines: "National identity has often been understood as something coherent and fixed, an essential quality of a group of people that is quaranteed by the 'nature' of a particular territorial space. However, although identities are clearly about 'who we think we are' and 'where we think we came from', they are also about 'where we are going'. National identities are always a narrative of the nation becoming; as much about 'routes' as they are about 'roots'. In other words, nations are never only ever invented once: invention is always followed by reinvention. [2, M.Higgins, p.13]

According to Gordon Brown, a British politician: "If a few years ago only less than half of our citizens (46 %) clearly associated themselves with Britishness, today there are already two-thirds (65 %). At the same time, the people of Britain treat their country with more patriotism than the population of almost all other European countries. Almost half of the British people are sure that if they do not promote

Britishness, society will be split.» [3, G.Brown]

The United Kingdom has been going through various historical changes for a long time, solving the problems of subnational autonomy, globalization, European integration and de-integration, decolonization and multiculturalism. [4, Journal of the British Politics Society] These factors periodically change the picture of the understanding of the United Kingdom population of what is actually a national identity that unites all four countries that make up the United Kingdom.

British writer, journalist and publicist George Orwell, comparing the UK with other European countries, describing England, identified two main concepts for it - ***"The Lion and the Unicorn",*** which there are considered symbols of the British monarchs, the crown of the British Empire. At the same time, the" lion "was more a symbol of England, and the" Unicorn " of Scotland. He also wrote: "you have immediately the sensation of breathing a different air...The beer is bitterer, the coins are heavier, the grass is greener, the advertisements are more blatant. The crowds in the big towns, with their mild knobby faces, their bad teeth and gentle manners, are different from a European crowd" [5, George Orwell]

British politician Gordon Brown had his own version of Britishness based on ***historical set of values*** "a passion for liberty anchored in a sense of duty and an intrinsic commitment to tolerance and fair play" [6, G. Brown]

The ***floral pattern*** of shamrock, daffodil, thistle and rose are the signifiers of four nations of the UK [7, Journal of the British Politics Society] , where a " shamrock" is a young sprig, used as a symbol of Ireland. Saint Patrick, Ireland's patron saint, is said to have used it as a metaphor for the Christian Holy Trinity. The name *shamrock* comes from Irish *seamróg* [ˈʃamˠɾˠoːg], which is the diminutive of the Irish word *seamair óg* and simply means "young clover". [8, https://en.wikipedia.org/wiki/Shamrock]

Concerning "Daffodils" , along with the leek and dragon, daffodils are the quintessential symbol of Wales. The daffodil remains a potent symbol of rebirth and new beginnings - their cheery blooms are a sign of nature's optimism, heralding spring. Traditionally, it's represented hope, folly and unrequited love, feelings that we're sure some of you reading this might have attached to the Welsh football and rugby teams some years. (How do you spot a real Welsh daffodils. [9, https://www.growwilduk.com/blog/how-do-you-spot-real-welsh-daffodil]

"Thirstle" is the floral emblem of Scotland . Given the legend surrounding the Scottish thistle, the plant clearly connotes bravery, courage, and loyalty in the face of treachery. The tough, painful spikes of the plant itself suggest endurance and fortitude. Thistle's vibrant pink or purple color represents royalty and nobility, as well as the nobility of character. As plant expert Arthur Lee Jacobson says about another thistle, "Though we cannot beat, nor like, nor use the damn thing, we must at least respect it as a formidable foe**.** [10, Teo Spengler]

A "rose" is a symbol of England, has different variations as Tudor **rose**, English **rose**, Union **rose**) — traditional heraldic emblem of England and Hampshire (originally - in the coat of arms of king Henry VII of England as a symbol of the Union of the warring Royal dynasties of Lancaster and York).

In the confirmation, you can give an example of the fact that on the coins of the United Kingdom, the portrait of the Queen is drawn on one side, and on the other four of the above-mentioned flowers.

Another facet of national identity is historical and fictional characters such as Admiral Nelson, the battle of Trafalgar, the characters of" Alice in Wonderland " by L. Carroll (Alice, the Cheshire cat, the March Hare), Winston Churchill, St. George," the Chronicles of Narnia " by C. Lewis (the lion, the girl Lucy), Robin hood, Mickey mouse, etc. [11, D.N.Fedorova]

Anthony D. Smith represents national identity as: " "the maintenance and continuous reproduction of the pattern of values, symbols, memories, myths and traditions that compose the distinctive heritage of nations and the identification of individuals with that heritage and those values, symbols, memories, myths and traditions" [12, Anthony D. Smith, p. 796.]

MAIN PART

Identity is a general scientific term that expresses the idea of identity, continuity of the individual and his self-consciousness, awareness of belonging to certain social groups and communities. This unity has a symbolic expression, that is, the relationship of the individual and the group finds its expression in symbols, signs, feelings, etc.

National identity can be represented in various ways and means, both before and now, but based on the above, we can distinguish 3 main groups, which were most paid attention to in order to determine the British national identity:

1. Symbols (lion, unicorn, floral patterns etc.)
2. Feelings (a passion for liberty, sense of duty, intrinsic commitment to tolerance, fair play, breathing of different air etc.)
3. Historical and fictional characters (W.Cherchill, Admiral Nelson, Robin Hood, Lion, Alice etc)

It is impossible not to recognize that human perception and values change over the years and with changes in the world: technical and technological progress, the pursuit of power, in connection with events, the constantly increasing flow of information, etc.

A small survey was conducted at the University of Strathclyde, Glasgow, UK, to determine how much the understanding of national British identity has changed among the country's modern youth. During the survey, 50 questionnaires were

collected. The survey participants were students and undergraduates of the specialty "Media and Communication", that is, future journalists. The age of the respondents was among 22-33 years. The participants were British citizens and visiting students from other countries. The number of visiting students was 17, while the rest were citizens of the United Kingdom. The survey also involved a mini-group of students of more Mature age, 55-60 years old, the number of which was 2 people.

The questionnaire consisted of 6 questions:

1. Where are you from? (Scotland, England, Northern Ireland, Wales, other country)
2. Your gender (male, female, other)
3. What is your age?
4. What is your sphere of working or studying?
5. What is British identity for you?
6. Could you define the following countries using associations, words, phrases, places or etc. (Scotland, England , Northern Ireland, Wales are mentioned and subdivided)

When answering the question "What is British identity for you?" respondents who are British citizens defined British identity with words such as: Royal family, Big Ben, London, Edinburgh, bagpipes, football, tea, tight-lipped-British, red hair, Nessie, mixed, disjointed, UK, tea, British TV, comedy, the Beatles, the Spice Girls, Shakespeare, royals, rainy, home, tradition, stones, Greggs, weather, politeness, coming from Britain, feeling represented by the British government, having family history in Britain.

Respondents from other countries identified as gentle, Johnson, London, Royal family, mate, people of Britain, English-speaking, Glasgow, Edinburgh, Royal family, BBC, fish and chips, Harry Potter, mix of traditional and multicultural, a good place learning about culture, quiet different from their country and experiencing different education, freedom, traditional, capitalist country, less hospitality, diversity of Commonwealth nations, British Empire, perseverance, nonchalant, Royal family, afternoon tea, BBC, Doctor Who, different value (pound), fancy hats, tea, Brexit, Englishness, royalty, the Beatles, rock, football, very proud, but divided:England vs the rest of the country, small, developed

The older age group defined as London, BNP, Westminster, England, belonging, pride, Edinburgh, Scottish, European, nation, strong community, English speaking, welcoming.

After analyzing, we can conclude that the largest number of matches relates to the groups of feelings, belonging and perception, personalities and characters, media and film (both groups indicated the BBC, British TV, comedy) . All respondents in all groups paid the greatest attention to this. Absolutely not specified the division of languages, national symbols, traditional preferences, etc. All descriptive words represent unity and hospitality. Respondents from other countries and residents of the Kingdom agreed on the ***values of tradition, traditional and mixed, multicultural, pride, nation, strong community***. Less important for local residents are the external descriptive words and locations, while representatives of the other countries paid more attention to the Royal family (Royal family, royalty, British Empire) and locations (London, Glasgow, Edinburgh). The older generation of respondents also paid attention to locations and values related to politics.

By country, Scotland was defined using the following words, such as kilts, Edinburgh, bagpipes, rain, Nessie, red hair, independence, friendly, welcoming, cosmopolitan, passion, friendly, fair, progressive, inclusive, multi-cultural, generous, Glasgow, outlander, tartan, whisky, James Bowen, rugby, Gaelic, snogging, heather, thistle, tourism, beautiful scenery, friendly people, independent, European rather than British, division between Glasgow +Edinburgh, labor vs Tory ideology, bonny, slow, rugged, located in the North of the British Isles, it is one of the political entities of the UK, Edinburgh, Edinburgh, kilt, bagpipe, Glasgow, Loch, kilts, rugby, hills, hiking, nature, lakes, highland, people are friendly and bind, highland, friendly, Glasgow, people make Glasgow industry, freedom, pride, alcohol, fried food, thistles, Scots, slang, bagpipe, kilts, traditions, history, family, land, hills, beautiful landscape, poetry, mountains, Scottish accent, history, family heritage, countryside, music, political engagement, traditional dress, castles, Braveheart, highlands, rugged, habits, kilts, rugby, bagpipes, Glasgow, family, rugby, bagpipes, rain, haggis, kilts, highlands, shortbread, whisky, aggression, green landscape, whisky, bagpipe, Braveheart, football divided by religion, words: wee, eejit, dafty, totties (potatoes), no (not), wet and windy weather, food: irnbru, porridge, haggis, potatoes, shotbread, tablet, fish and chips, SNP, kilt, Edinburgh, Glasgow, unicorn, celtic, culture, bagpipe, tartan, pal, Inn-Bru, enthusiasm.

The most frequent among them are identifiers such as kilts, Edinburgh, bagpipe, friendly, history, family, highlands, Glasgow, rugby. In other words, identifiers of traditional attributes, artifacts, history events, sports, and location are allocated. Edinburgh and Glasgow are the main major cities in Scotland, where nature looms as highlands and lakes, and the main traditional tool is the bagpipe. Identifiers like "family" and "history" can be proved based on the fact that the clan distribution of families is still very important. Historically, each Scottish clan was a tribal community-a large group of people who had a hypothetical common ancestor and United under a leader or senior clan chief. [13, http://www.scottishclans.ru/scottishclans]

England was defined by the words as London, football, tennis, queen, Big Ben, London, Brexit, Royal family, racist, posh, Tory, Brexit, countryside, overcrowded, London, lake district, tea, lager town, football, Cambridge, football, confidence,

imperialism, London, English rose, national identity, figure head, London, racist, fast, warm, the main body of the UK, immigrant, Stonehedge, Liverpool, London, Manchester, football, tube, London,soccer, Royalty, London, British, Westminister, London, tea, rose, empire, up themselves, angry, London, London, Yorkshire, beef, Royal family, London, vanity, football, London, parliament, tea, biscuits, London, parliament, power, colonialism, football, London, London, rugby, Union Jack, British bulldog, royal family, national sponge cake, royal family, manners, code of conduct, fancy hat, queen's accent, cockney, noisy.

The most frequent are London, football, tea, royalty. The focus of perception is also on tradition and the Royal family. Regarding tea, the history of tea in England began in the mid-17th century. Because of the high cost, it was only available to the nobility. It was only in the middle of the 19th century that tea drinking became a national tradition in the country. The British themselves joke that tea was their secret weapon during the Second world war, and with a smile call themselves tea people.

Northern Ireland was shown by the words as binder (связующее вещество), history, British, Queen, Belfast, music, the troubles, Guinness, wet, troubles, war, religion, Belfast, British, craic, humour, pride, rugby, Irish nation, Belfast, divided, troubles, distant, green, one of the part of the UK, cold, religious, unrest, the wall, Giant's Causeway, natural view, individual, disjointed, troubles, Ulster, borders, Irish, republicanism, landscapes, salt of the Earth, celtic, celtic, war, Derry girls, St.Patricks day, green, Belfast, Belfast, religious divides, potatoes, Ulster, whisky, farming, Belfast, conflict, hotel europa, residence, cow dung.

The most frequent are Belfast, the Troubles, Celtic, religion. The Troubles (Irish: *Na Trioblóidí*) were an ethno-nationalist conflict in Northern Ireland during the late 20th century. Also known internationally as the Northern Ireland conflict, it is sometimes described as an "irregular war" or "low-level war". The conflict began in the late 1960s and is usually deemed to have ended with the Good Friday Agreement of 1998. Although the Troubles primarily took place in Northern Ireland, at times the violence spilled over into parts of the Republic of Ireland, England, and mainland Europe. The conflict was primarily political and nationalistic, fuelled by historical events. It also had an ethnic or sectarian dimension, but despite the use of the terms "Protestant" and "Catholic" to refer to the two sides, it was not a religious conflict. A key issue was the constitutional status of Northern Ireland. Unionists, who were mostly Ulster Protestants, wanted Northern Ireland to remain within the United Kingdom. Irish nationalists, who were mostly Irish Catholics, wanted Northern Ireland to leave the United Kingdom and join a united Ireland. [14, https://en.wikipedia.org/wiki/The_Troubles]

A large percentage of respondents associate the national identity of the country with the main cities, where Belfast-the capital of Northern Ireland is also no exception in this case. The definition of " Celtic" is given because there are two official languages in Northern Ireland: Celtic and English. As for the definition of "religion", Christianity is the largest religion in Northern Ireland . According to a 2007 Tearfund survey, Northern Ireland was the most religious part of the UK, with 45% regularly attending Church .

In the 2011 census, Northern Ireland had significantly more people saying they were Christian (91.4%) than England (59.4%), Scotland (53.8%) or Wales (57.6%). The proportion of those who said they had any religion was also higher in Northern Ireland (92.2%) than in England (68.1%), Scotland (56.3%) or Wales (60.3%). In Northern Ireland, those who did not Express any religion in the 2011 census made up 7.9% of the population, lower than in England (31.9%), Scotland (43.7%) or Wales (39.7%). This represents an increase over the 2001 census, in those stating no religion 10.6% in Northern Ireland, lower than increases in England (54.5%), Scotland (38.1%) or Wales (57.6%). [15, https://ru.qwe.wiki/wiki/Religion_in_Northern_Ireland] the Large influence of religion is also confirmed by the above fact, where the country's symbol is a " shamrock" that is as a metaphor for the Christian Holy Trinity.

Wales was described by the words dragon, Cornwall, pastrys, sheep, language the valleys, rugby, welsh language, valleys, Cardiff, rugby, music singers, Tom Jones, Welsh lion, proud people, nation, scenery, St David's day, daffodils, Welsh language, Cardiff, language, hills, Snowdonia, sheep, Tom Jones, a principality older than Britain, dragon flag, wind, dragon, sheep, valleys, mining, Welsh, Welsh language, dragons, dragon, small, sheep, sheep, Doctor Who, dialect, dragons, coast, Welsh language, Prince Charles, sheep, dragon, strong accent, working class, Tom Jones, Katherine Jenkings, similar to English, valleys, St.David, Welsh dialect, small.

The most frequent definitions are valleys, Welsh language, dragon, sheep, Tom Jones, i.e. it is a symbol of the country, in the form of a dragon, language, natural landscape and famous person. Welsh is listed because, along with English, it is also the legal official language of the National Assembly of Wales. As for the identification of the country in the form of a dragon comes from the fact that in 1953, the red dragon as the Royal badge of Wales received an honorary addition — to the coat of arms, which previously consisted of a shield divided into two parts (white and green), with a red dragon placed in the center, was granted a garter frame with the words "Red dragon inspires action" (wall. "Y Ddraig Goch Ddyry Cychwyn"). This badge was also crowned with the crown of Saint Edward . In this form, in 1956, the Royal badge with the Welsh dragon was added to the collars of shield holders on the coat of arms of the city of Cardiff . Legally, the red dragon was adopted as the symbol of Wales only in 1959. Based on Norman Sillman's drawings from the heraldic chamber, the Welsh dragon was reproduced on 1995 and 2000 one-pound coins [16, Hartemink R. Cardiff]

CONCLUSION

After analyzing the responses of respondents, we divided all definitions of the concept of British national identity into the following groups:

1. Royalty (royal family, royals, British Empire)
2. Attractions (Big Ben, Nessie, stones, Westminster)
3. Locations (London, Edinburgh, Glasgow, UK, home)
4. Attributes (bagpipes, fancy-hats)
5. Interest (football, rock)
6. Food and drinks (tea, afternoon tea, fish and chips)
7. External feature (tight-lipped British, red hair, Scottish, European)
8. Famous people and characters (Shakespeare, The Beatles, The Spice Girls, Boris Johnson, Harry Potter, Doctor Who)
9. Media (British TV, BBC, comedy)
10. Weather (rainy)
11. Politics (Brexit, BNP)
12. Conditions (mixed, disjointed, traditional, polite, coming from Britain, feeling represented by the British government, having family history in Britain, gentle, mate, people of Britain, English-speaking, mix of traditional and multicultural, quiet different from other countries, different education, freedom, capitalists, less hospitality, dicersity of Commonwealth nations, perseverance, nonchalant, Englishness, very proud, divided: England and other countries, developed, pride, nation, strong community, English-speaking, welcoming)

Based on the above, we can note that national identity is still more determined by the state of mind of the person living in the UK, since this group belongs to 39.6% of all definitions. In second place is the locations of category, which makes up 12 % of the entire survey. In third place are such groups as Royalty and Famous people and characters, which make up 8.4% each from the entire survey.

The least significant groups are "Interest", "weather", 'politics' and "attributes", which make up only 2.8% each.

In conclusion, we want to emphasize that the largest number of definitions expressed the unity and identity of the entire UK. We can point to expressions such as 'mixed', 'pride', 'coming from Britain', 'Enlish-speaking', having family history in Britain', etc.

In terms of definitions across countries, identifiers were linked allocated specific national traits and symbols of each country, and nevertheless stated national symbols, representing the British identity of the entire Kingdom. This allows us to speak about the close relationship between British identity and national and cultural specificity, which, in our opinion, should become the subject of independent scientific research in the future.

REFERENCES:

1. Kadyrzhanov R.K. Etnokul'turnyj simvolizm i nacional'naya identichnost' Kazakhstana / Pod obshch. red. Z.K. Shaukenovoj. – Almaty: Institut filosofii, politologii i religiovedeniya KN MON RK, 2014. – 168 s.)
2. Michael Higgins, Clarissa Smith, John Storey "Modern British Culture", Cambridge University Press, 2010, 323 p.
3. What does it mean to be British [Elektron.resurs]. – 2006. – URL: https://globalaffairs.ru/articles/chto-znachit-byt-britanczem/ –internet istochniki
4. British politics review. Journal of the British Politics Society, Norway. "Identity in an age of uncertainly" Volume 4, №3, summer 2009
5. George Orwell. "The Lion and the Unicorn. Socialism and the English Genius" [Elektron.resurs].- URL: https://www.telelib.com/authors/O/OrwellGeorge/essay/lionunicorn.html–internet istochniki
6. Gordon Brown. British council annual lecture, July 7, 2004. [Elektron.resurs]. – 2006. – URL: https://www.theguardian.com/politics/2004/jul/08/uk.labour1–internet istochniki
7. British politics review. Journal of the British Politics Society, Norway. "Identity in an age of uncertainly" Volume 4, №3, summer 2009
8. Shamrock [Elektron.resurs]. – 2020 – URL:https://en.wikipedia.org/wiki/Shamrock–internet istochniki
9. How do you spot a real Welsh daffodil [Elektron.resurs]. – URL:https://www.growwilduk.com/blog/how-do-you-spot-real-welsh-daffodil–internet istochniki
10. Teo Spengler 'What is the meaning of thistle' [Elektron.resurs]. – 2018- URL:https://www.gardenguides.com/12347673-what-is-the-meaning-of-the-thistle.html) –internet istochniki
11. Fedorova D.N. Problema nacional'noj identichnosti v ideologii Britanskoj nacional'noj partii. [Elektron.resurs]. – 2008. – URL: http://elar.urfu.ru/bitstream/10995/4705/2/im-15-6-2008.pdf) –internet istochniki
12. Anthony D. Smith, "The Sacred Dimension of Nationalism", Millennium, Vol. 29, No. 3 (2000), p. 796.
13. Scottish clans [Elektron.resurs].– URL: http://www.scottishclans.ru/scottishclans–internet istochniki
14. The Troubles [Elektron.resurs]. – 2020 – URL: https://en.wikipedia.org/wiki/The_Troubles –internet istochniki
15. Religion in Northern Ireland [Elektron.resurs].– URL: https://ru.qwe.wiki/wiki/Religion_in_Northern_Ireland–internet istochniki
16. Hartemink R. Cardiff . Civic Heraldry of the United Kingdom: Wales. International Civic Arms.

ҒТАХР 16.01.09

Сейітбекова Айнұр Аташбекқызы
филология ғылымдарының кандидаты
А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының
Тіл тарихы бөлімінің жетекші ғылыми қызметкері
Алматы қаласы

ЖАҢА ГРАФИКАМЕН АРАБ, ПАРСЫ ЖАРЫСПАЛЫ ТІЛДІК БІРЛІКТЕРДІ ОРФОГРАФИЯЛАУ МӘСЕЛЕСІ

Түйін. Аталмыш мақалада автор жаңа әліпбимен араб, парсы жарыспа бірліктерді біріздендіру мәселесін қарастырады. Атап айтқанда, қазіргі қазақ тіліндегі араб, парсы дублеттерінің қолдану себептері, кітаби және диалектілердегі бірліктермен жарыса қолданылуы қарастырылады, ең жиі қазіргі қазақ тіліндегі дыбыстық-орфограммалық дублет құрайтын босаң нормадағы тілдік бірліктерге талдау жасалып, ұсыныстар беріледі, жаңа графикамен араб, парсы жарыспалы нұсқалардың бір орфограммамен біріздендірудің өлшем-шарттары белгіленеді.

Түйінді сөздер: жаңа графика; араб және парсы сөздері; дыбыстық-орфограммалық дублеттер; орфографиялау, омографтар, кітаби бірліктер, диалектілер.

Резюме. В данной статье автор рассматривает вопросы орфографирования арабских и персидских вариантных форм на основе новой графики. В частности, рассматриваются причины создания арабских и персидских дублетов и использование паралельных вариантов, как книжных, так и диалектов. Проводится анализ и рекомендации наиболее распространенным языковым единицам с фонетическими дублетами в современном казахском языке. Вместе с тем на основе новой графики определены критерии орфографирования арабских и персидских вариантных форм одной орфограммой.

Ключевые слова: новая графика, арабские и персидские слова; фонетические-орфограмные дублеты, орфографирования, омографы, книжные единицы, диалекты.

Summary. In this article, the author considers the issues of spelling Arabic and Persian variant forms based on new graphics. In particular, the author considers the reasons for the creation of Arabic and Persian doublets and the use of parallel versions of both book and dialects. The analysis and recommendations of the most common language units, which are the most common phonetic doublets in the modern Kazakh language, have been carried out. At the same time, on the basis of the new graphics, the spelling criteria for Arabic and Persian variant forms with one spelling have been determined.

Keywords: new graphics, Arabic and Persian words; phonetic-spelling doublets, spelling, homographs, book units, dialects.

Кіріспе. Жаңа жазуға көшу идеясын алғаш көтерген белгілі түрколог ғалым Ә. Қайдар Елбасымыз Н.Ә. Назарбаевқа жазған "Кемел елге кемел әліпби керек" деген ашық хатында қазақ және басқа түркі тілдері кирил жазуы арқылы өзіндік табиғи ерекшеліктерін емін-еркін дамыта алмағанын, соның салдарынан ауызша айту мен жазу емлесі арасында жер мен көктей алшақтық пайда бола бастағанын, тілдегі экологиялық құбылыстың бір көрінісі осы жазумен байланысты екенін айтқан еді [Қайдар Ә. 2014. 426-6.]. Ғалымның осы жазбасында латын графикасына көшуде кирилл жазуындағы болған бірқатар кемшіліктерімізді түзетуге үлкен мүмкіндік болатынын нақты көрсетіп отыр. Сондай кемшіліктердің бірі – баспасөз беттерінде, әлеуметтік желіде, мектеп оқулықтарында әртүрлі орфограммамен жазылып жүрген тілдік бірліктер. Осымен байланысты қазіргі тілдік-мәдени қауымдастық арасында әртүрлі орфограммамен жазылып жүрген сөздерді біріздендіріп, норма ретінде қалыптастыру, сөзтізбеге тіркеу – кезек күттірмейтін басты мәселелерінің бірі. Ал әртүрлі орфографаммамен таңбаланып жүрген сөздердің көпшілігі кірме сөздерге байланысты. Сондықтан аталмыш мақаламыздың зерттеу нысаны – араб, парсы сөздерінің орфограммасына қатысты болады.

Жазу тарихынан белгілі XX ғасырдың басына дейін жазба мұралар мәтіндерінде араб, парсы сөздерінің түпнұсқасы сақталып жазылды. Уақыт өте халықтың сөйлеу тіліндегі дыбысталуына жақын орфографияланды. XV-XVII ғғ. ақын-жыраулар мен жазушылардың шығармаларында, халық арасына ауызша тараған діни қисса-дастандар мәтіндерінде араб, парсы сөздері түпнұсқасымен де және халықтың сөйлеу тілімен де жазылғанын байқауға болады. Бүгінгі таңда араб, парсы сөздері қазіргі қазақ тілінің дыбыстық заңдылығына бейімделіп игерілгенмен, орфографиясы орныққанмен, фонетикалық тұрғыдан жарыса қолдану үрдісі азайған жоқ. Бұл бүгінгі жазу практикамызда қиындық туғызып жүргені жасырын емес. Тіліміздегі жарыспа-

лы варианттардың бірізді орфографиялау мәселесіне С. Бизақов, И. Ұйықбаевтың еңбектері арналды. Ғалым С. Бизақов: "Қайбір тілде болмасын сөз атауларының барлығы бірдей өзінің бастапқы қалпында я түрінде қалып қоя бермей, заман озған сайын дыбыстық, тұлғалық өзгеріске ұшырап отырғаны белгілі. Сондықтан болар, халық тіліндегі сөздің фонетикалық варианттың саны әдеттейгідей анағұрлым көп. Олардың санын дәл анықтау оңай емес", – дейді [Бизақов С., 2008 6-б.]. Кірме сөздерді біріздендіру мәселесі М. Томанов, С. Аманжолов, Р. Сыздық, Н. Уәли, Ғ. Әнес, Б. Жұбатова, Г. Мамырбек, т.б. ғалымдардың ғылыми еңбектерінде, мақалаларында айтылып келеді. Академик Р. Сыздық қазіргі қазақ әдеби тіл нормасы тұрғысынан қарағанда, фонетикалық жарыспа қатарлардың араб, парсы сөздері құрайтынын және олардың күні бүгінге дейін емле нормасының бұзылуына себепкер екендігін айтады [Сыздықова Р., 2014. 91-б.]. Араб, парсы сөздеріне арналған Л.З. Рүстемов, Е. Бекмаханов, Н. Оңдасыновтың сөздіктері құрастырылғанмен, негізгі базасы онбестомдық "Қазіргі қазақ әдеби тілінің сөздігінде" қамтылған.

Зерттеу материалдары ретінде «Қазіргі қазақ әдеби тілінің онбестомдық сөздігі» алынды. Зерттеу барысында тарихи-фонетикалық, графикалық салыстырмалы-салғастырмалы, диахронды-синхрондық, лексика-семантикалық әдістер басшылыққа алынды.

Негізгі бөлім. Аталмыш сөздіктегі араб, парсы сөздері құрамын талдағанымызда, дыбыстық-орфограммалық дублеттер сөздің барлық позициясында кездесетіні байқалады:

бастапқы позиция: *шайтан/сайтан, балуан/палуан, залым/зәлім, хауыз/әуіз/әуіт, бәтшағар/батшағар/пәтшағар,* т.б.

ортаңғы позиция: *мархамат/марқабат/марқамат/мархаба, мүракаб/мүрәкаб, жаһаннам/жәһәннам,* т.б.

соңғы позиция: *әзілгөй/әзілқой, әзірейлі/әзірейіл, зәңдемі/зәңдем,* т.б.

Сөздің бастапқы позициясында ала-құлалықтың жиілігі жоғары. Бұның себебін араб, парсы сөздерінің құрамындағы сөз басындағы дыбыстардың қазақ тілінің дыбыстық артикуляциясына сәйкес келмейтіндігімен байланыстырамыз. Осы күнге дейін әртүрлі нұсқада орныққан жазу-сызуымыздың бірнеше себептері бар: тұрақты орфографияның болмауы; кітаби бірліктер мен диалектілер мен говорлардың әсері; араб графикасымен жазылған шығармаларды жариялаушылардың түрліше таңбалауы; авторлардың тілдік бірліктерді өлең ұйқасымының талабына байланысты сәйкестендіруі. Осындай себептерге қарай қазіргі қазақ тіліндегі араб, парсы дыбыстық-орфограммалық дублеттерді былайша топтастыруға болады:

1. кітаби лексикадағы тұлғалармен жарыса қолданылуы;

2. диалектілердегі тұлғалармен жарыса қолданылуы.

Араб, парсы сөздерінің дыбыстық-орфограммалық дублеттерінің кітаби бірліктермен жарыса қолданылуы. Қазіргі әдеби тілімізде араб, парсы сөздерінің түрлі нұсқалары кітаби бірліктермен қатар жарыса қолданылады: *алуа/халва, мүнті/мүнті/мүфті; мархамат/марқабат/марқамат/мархабат,* т.б. Дыбыстық ауытқуға ұшыраған кітаби бірліктердің себептерін Г. Мамырбек былайша түсіндіреді: "*біріншіден*, жазба мұраларымызды орыс әрпіне транскрипциялағанда қате аудару, сөздердің дыбыстық тұлғаларын бұрмалап беру үрдісі белең алып, көптеген сөздер транскрипциялық және графикалық ала-құлалыққа ұшырауы себепті бірнеше дыбыстық нұсқасы пайда болды. *Екіншіден,* кірме сөздердің барлығы түпнұсқа тұлғасында, яғни араб, парсы тіліндегі таңбалануы бойынша жазылғандықтан, оны кирилл әрпіне әркім әртүрлі аударып жіберген. Осының салдарынан бір шығарманың өзінде бір сөздің бірнеше нұсқалары жазылып жүр. *Үшіншіден,* араб әліпбиінде үш дауыстының (а, у, и) ғана таңбасы бар. Осы үш дауыстының таңбасы қазақ тіліндегі барлық дауыстылардың орнына жұмсалған. Сондықтан транскрипциялау барасында дауыстыларды әртүрлі оқудан бір сөздің бірнеше дыбыстық түлғасы пайда болған" [4, 318 б.]. Қазіргі таңда кітаби тілдегі түрлі нұсқадағы тілдік бірліктердің бірқатары әлі күнге дейін әртүрлі нұсқада орфографияланып жүрсе (*әпсана/әфсана, әбжылан/абжылан, мазхаб/мазхап)*, бірқатары әр жылдары шыққан қазақ тілінің орфографиялық сөздіктерінде жазу нормасы біріздендіріліп, тұрақталған:

кітаби бірлік: мәжліс, меджлис, мәжіліс – **орфог.норма:** мәжіліс;

кітаби бірлік: уажіп, уажип,уәжіп – **орфог. норма:** уәжіп;

кітаби бірлік: ғаскер – **орфог.норма:** әскер, т.б.

Г. Мамырбек ескі кітаби тіл бірліктерінің орфографиялық сөздікте берілуі және берілмеуі тұрғысанан екі үлкен топқа бөліп, болашақта латын графикасымен шығатын орфографиялық сөздікке жоғарыда көрсетілген көнелік формаларды да ендіру қажеттігін айтады [Жаңа ұлттық әліпби: қазақ жазуын жаңғырту, 2017. 326-б.]. Расымен де, жаңа графикамен ақын-жазушылардың, қисса-дастандар мәтіндерінде белсенді қолданылатын әрі молынан ұшырасатын кітаби бірліктерді бір ғана нұсқасымен біріздендірудің практикалық тұрғыдан қажеттілігі зор. Бұл, әсіресе, білім беру саласындағы мектеп оқулықтарының (әсіресе, әдебиет, қазақ тілі оқулықтары) мазмұнында кездесетін ақын-жазушылар, қисса-дастандар мәтіндерінен алынған үзінділерде кітаби бірліктер біріздендірілсе, оқырманның көзшалымына жеңіл және көне сөздердің семантикалық талдауына да екіұшты пікір туғызба-

уына сеп болар еді.

Бір қызығы, тілімізде кітаби және диалектілік бірліктердің өзара жарыспалы қатарлары да кездесіп отырады. Ескі қазақ жазба ескерткіштер мәтіндеріндегі кітаби бірліктер белгілі бір аймақтың тілдік ерекшелігі болып есептеліп жүр:

кітаби бірлік: асфаһани – **диалект:** асбаһани;
кітаби бірлік: әпсін – **диалект:** әпсүн;
кітаби бірлік: пенаһ – **диалект:** бина;
кітаби бірлік: кәусар – **диалект:** гаусар;
кітаби бірлік: ғафлет – **диалект:** ғапілет,
кітаби бірлік: дәргоһ – **диалект:** дәргей, т.б.

Бұның себебі кітаби тілдік бірліктердің бірқатары қолданыстан ығыстырылса, бірқатары диалектілерде ғана сақталып, ауызша тілдің ықпалына қарай бейімделген. Қазіргі тілдік реформаны жаңғырту үдерісінде әдеби нормаға өтпеген диалектілердегі тілдік бірліктерді жинақтау, тіркеу жұмыстарында мағынасын дәл біліп, орнымен, сақтықпен жұмсауды ескеруіміз қажет.

Араб, парсы сөздерінің дыбыстық-орфограммалық дублеттерінің диалектілердегі тұлғаларымен жарыса қолданылуы. Отандық ғалымдардың экспедициялық жұмыстары мен жазба әдебиет мәтіндерін зерттеу нәтижелері бойынша жергілікті тіл ерекшеліктерін *солтүстік-шығыс*, *оңтүстік* және *батыс* деп аталатын үш негізгі диалектінің барын анықтады [Аманжолов С, 2004, 30-б]. С. Аманжоловтың үлгісі бойынша диалектілерде кездесетін кірме араб, парсы бірліктерді топтастыруды жөн көріп отырмыз:

1 кесте. Араб, парсы сөздерінің дыбыстық-орфограммалық дублеттерінің диалектілердегі қолданысы.

Дыбыс сәйкестігі	Солтүстік-шығыс диалектісі	Оңтүстік диалектісі	Батыс диалектісі
а/ә	әйел	аял	аял/әйел
	әуел	әуел	ауел
е/а	және	жана	жана
ә/е	нәлет	нәлет	нелет
	әлпет	әлпет	елбет
а/ы	нарық	нарық	нырық
п/б	болат	полат	болат/пұлат
	бейнет	пейнет	бейнет
	періште	періште	берісте
ш/с	шекер	шекер	секер
	шабдалы	шабдалы	сабдалы
	шерменде	шерменде	серменде

Осы деректерге қарағанда әр топтың диалектісі қазақтың әдеби тілі қалыптасқанға дейін араб, парсы сөздері әртүрлі бейімделген. Әртүрлі болуының себебі қазақ тілінің дыбыстық жүйесіне сәйкес келметін ح "хә:", خ "ха:", ه" һә:", غ "айын", ғ "ғайын" таңбаларының төл таңбалармен түрленуі. Мәселен, *абылхаят/абхаят, әдді/әді, бейуақ/бейуақыт, бағзы/баз,* т.б. Парсы префикстерімен келген нұсқалардың әртүрлі қолданыстары да бар: *әбжылан/абжылан/әбужылан, бисаясат/бейсаясат,* т.б. Осы үш диалектінің ішінде қазіргі әдеби тіліміздің қалыптасуына және орфографиясының нормалануына ықпал еткен солтүстік-шығыс диалектісі екенін диалектолог ғалымдар дәлелдеп келеді. Десек те, қазіргі тілімізде әлі де әртүрлі дыбысталып, жарыспа вариант тудырып жүрген кірмелер жеткілікті. Соның әрқайсысынан тоқталайық.

А/Ә жуанды-жіңішкелі дыбыстық-орфограммалық дублеттер. *а/ә* графемаларымен келген сөздердің орфографиялық сөздікте жазылу нормасы тұрақталғандар: *абылхаят/әбілхаят* (орфог.сөзд: әбілхаят), *ажап/ғажап* (орфог. сөзд: ғажап), *әбіжат/абжад* (орфог.сөзд: абжад), *ажы/қажы* (орфог.сөзд: қажы), *ажун/мәжнүн* (орфог.сөзд: мәжнүн), *аумасер/әумесер* (орфог. сөзд: әумесер), *әсір/ғасыр* (орфог.сөзд: ғасыр), *аупірім/әупірім* (орфог.сөзд: әупірім), *ахмақ/ақымақ* (орфог.сөзд: ақымақ), *әбірет/ғибрат* (орфог.сөзд: ғибрат), *әждаһа/аждаһа* (орфог.сөзд: аждаһа), *әжуа/ажуа* (орфог.сөзд: ажуа), *әл-жай/ал-жай* (орфог. сөзд: әл-жай), *әзиз/әзіз* (орфог.сөзд: әзіз), *әспент/аспан* (орфог.сөзд: аспан), *ажина/әжине* (орфог. сөзд: әжине), *әмсе/әміс*е (орфог.сөзд: әміс*е*), т.б.

Нормативті сөздіктерде босаң нормадағы жарыспалар: *абдыра/әбдіре, әсті/әсте, әсілі/асылы*. Қазіргі қазақ тілінде "киім-кешек, әртүрлі бұйымдар салатын үлкен ағаш сандық, кебеже" мәніндегі *абдыра/әбдіре* дублеттерінің парсы тіліндегі графикалық тұлғасы – ىرادبآ *абдари*. Парсы тілінде бұл сөздің төрт мағынасы бар: 1. қоржынға салынған ас-су, тағам; 2. ас-суы бар жүкті таситын қашыр; 3. ас-су салатын қол сандық; 4. ас-су әкелетін адам [6, 6 б.]. Берілген мағыналардан сөз құрамындағы *аб* «ас-су» мәнімен байланысты бірлік екені аңғарылады. Осындай тұлғада парсы тілінен енген *абжылан – әбжылан, абдасте – әбдесте* болып жіңішке нұсқада игерілді. Сонымен қатар "асып-сасу, аптығу, қысылу" мәніндегі *абдыра* сөзімен омонимдік қатар туғызбас үшін де *әбдіре* нұсқасымен қалдырылған жөн.

«Жайлап-жайлап» мәніндегі *әсті/әсте* сыңарларының парсы тіліндегі графикалық тұлғасы – هتسآ ахасте. Парсы тіліндегі сөздің соңғы по-

зициясы *е* фонемасымен сақталған *әсте* нұсқасының қолдану жиілігі жоғары болғандықтан, *әсте* сыңарының нормалануы жөн болар.

Қазақ емлесінде үлкен қиындық келтіретіні – *ә* әрпінің араб, парсы сөздерінің екінші буында әртүрлі таңбалануы: *әманда/әманда, дүбәра/дүбара, ділмар/ділмәр, ділда/ділдә мүбәрак/мүбарак, мінәжат/мінажат, тәкәппар/тәкаппар, баләғат/балағат, жәннат/жаннат,* т.б. Бұл сөздер әр жылдары шыққан орфографиялық сөздіктерде әртүрлі таңбаланып жүрді. Бұған қатысты ғалымдардың пікірлері де әрқилы. Осы сөздерді орфографиялаудағы және түбір сөзге қосымшалар жалғаудағы қиындықтарды профессор Н. Уәли былайша көрсетеді: "Бірінші буындағы тіл алды дауысты <ә>-нің әсерінен келесі буындағы [а] палатазацияланады, <а>-ның қосалқы реңкі [ә] ескерілмей, негізгі реңк бойынша жазылады: *жаннат, зәузат, нәпақа, пәтуа,* т.б. " [*Уәлиев Н., Алдашева А.*, 26-б.]. Осыған орай жаңа емледе мынадай ереже ұсынылды: соңғы буынында ***ә*** әрпі жазылатын түбір сөздерге ашық дауыстылармен келетін қосымшалар жуан жалғанады (күнә – күнаға) да, қысаң дауыстылармен келетін қосымшалар жіңішке жалғанады (күнә – күнәсі), бірақ тәуелдік жалғаудан кейін жуан жалғанады (күнәсі – күнәсіна) [Жаңа әліпби негізіндегі қазақ тілі емлесінің ережелері, https://egemen.kz, 2019].

Б/П дыбыстық-орфограммалық дублеттер. Орфографиялық сөздікте *б/п* графемаларымен келген сөздердің жазылу нормасы тұрақталғандар: *пәлекет/бәлекет* (орфог.сөзд: бәлекет), *пәлен/бәлен* (орфог. сөзд: бәлен), *бәтуа/пәтуа* (орфог.сөзд: пәтуа), *бәтір/пәтір* (орфог. сөзд: пәтір *бейғам/бейқам* (орфог.сөзд: бейқам), *пейіш/бейіш* (орфог.сөзд: пейіш), *бимаза/беймаза* (орфог.сөзд: беймаза), *паруардигәр/піруардігер* (орфог.сөзд: *піруардігер*), *әбтиек/әптиек* (орфог. сөзд: *әптиек*), т.б.

Нормативті сөздіктердегі босаң нормадағы тілдік бірліктер: *балуан/палуан, батсайы/патсайы, бейіш/пейіш, барабар/парапар*. Бұл сөздердің парсы тіліндегі негізгі тұлғасы ***п*** таңбасымен басталады. Осы әріп қазақ тілінің дыбыстық ерекшелігіне сәйкес ***б*** дыбысымен орфографиялануы тиіс еді. Бірақ халықтың сөйлеу тілінде парсы тілдік нұсқасы да сақталғанын байқауға болады. Бұл жөнінде ғалым Ғ. Мұсабаевтың мынадай пікірі бар: "Араб-иран әсері тимеген алтай халықтарында ***п*** дыбысынан басталатын сөз жоқ, мысалы, ойрат тілі. Одан әрі ғалым: "Араб, парсыға жуықтамайтындарда ***п*** дыбысы сөзбасында қолданылмайды, қолданса да, бірен-саран ғана деп қорытуға болады. Татар, башқұрт, қырғыз, қарақалпақ, ноғай, алтай тілдері бір ізде көрінеді. Өзбек, түркімен, азербайжан тілдерінде ***п*** дыбысы актив көрінеді. Яғни, бұл тілдерде парсы тілдері әсері күшті", – дейді [Мұсабаев Ғ., 1988.71-б.]. Бұл сыңарлардың жиілігін де ескеруіміз қажет: *балуан – 168, палуан – 0; батсайы – 2, патсайы – 3; бейіш – 4; пейіш – 16; барабар – 40, парапар – 0; пісміллә – 0, бісміллә –*

78, т.б.

Сонымен босаң нормадағы *балуан/палуан, батсайы/патсайы, бейіш/пейіш, барабар/парапар* сыңарларының қазақ тілінің дыбыстық жүйесіне сәйкес *б* дыбысымен басталатын сыңарымен орфографиялауды жөн деп санаймыз.

П/Ф дыбыстық-орфограммалық дублеттер. Жалпы тілімізде араб, парсы тілінен енген *ф* графемасымен келетін бірқатар сөздер *п* графемасына ауысып, игерілгені белгілі. Мысалы, *фал/бал, фил/піл, фәлән/пәлен*, *фериште/періште* т.б. Дегенмен екі түрлі нұсқада көрініс тауып жүрген *апсана/афсана, арапа/арафа, ғапу/ғафу* сөздері. Осындағы *афсана, арафа, ғафу* нұсқалары мейлінше түпнұсқаға жақын орфографияланып та жүр. Қазақ тілінің дыбыстық заңдылығына сәйкес бірыңғай *апсана, арапа* орфограммалық нұсқаларына басымдық беру керек. Тілдік-мәдени қауымдастық арасында ауызша да, жазба тілде де *ф* әрпімен жазылатын *ғафу* нұсқасын қолданушылар көп. Бұл этикет сөзінің *ғафу* нұсқасы тіл иелмендерінің санасында көбіне көп қазақ әдеби тілінің нормасы ретінде қалыптанғандықтан, *ғафу* нұсқасымен қалдырылған жөн.

Кейде тілімізде, керісінше, семантикалық дербестікке түскен сөздердің бір мағысынаның аясында екі түрлі тұлғада жазылатын жарыспалы қатарлар кездеседі. Мәселен, «бақсылардың құмалақ ашу» мәніндегі *бал* тұлғасымен қатар ауызекі сөйлеу тіліндегі *пал* тұлғасы жарыса қолданылады. Бұл сөздің парсы тіліндегі графикалық тұлғасы – ﻝﺎﻓ фал, қазақ тіліндегі игерілу тұлғасы – бал (пал емес). Бұның себебі тіліміздегі «астық бастыратын құрал» мәніндегі *пал* тұлғасына омографтық қатар туғызбау мақсатында нормаланған болса керек.

З/Д дыбыстық-орфограммалық дублеттер. Діни мазмұндағы мәтіндерде орфограммасы орнықпаған *қызыр/қыдыр, хызыр/хызр; рамадан/рамазан* нұсқалары кездеседі. Бұлай болуының себебі араб әліпбиіндегі ض "дад" дауыссызы араб тілінде «д» дыбысымен, ал парсы тілінде «з» дыбысымен оқылады. Мәселен, араб тіліндегі графикалық тұлғасы: رضخ, ناضمر . Осындай бір тұлғадағы сөздер араб тілінде *хидр, рамадан*, парсы тілінде *хизр, рамазан* деп дыбысталады. Сондықтан қазақ тіліндегі бұл жарыспа тұлғалардың тек "з" фонемасы немесе "д" фонемасымен енген деген болжам жасай алмаймыз. Бұл кезде тілдік-мәдени қауымдастықтағы қолданыс жиілігіне арқау сүйеміз. Қазақ тілінің жиілік сөздігінде *қыдыр* сөзінің қолданысы – 156, ал *қызыр* – 27, *рамадан* – 0, *рамазан* – 136. Тағы бір себебі қазіргі таңда діни сананың жаңғыруына байланысты қасиетті рамазан айында ерекше дәріптелетін Қыдыр атамен байланысты айтылатын діни аңыздар мен уағыздар тілдік-мәдени қауымдастықта *қыдыр, рамазан* нұсқаларының басымдық алып отырғанын байқаймыз. Сондықтан орфографиялық сөздікке *рамазан* және *қыдыр* нұсқаларын нормалауды жөн санаймыз.

Х/Қ дыбыстық-орфограммалық дублеттер. Жазу-сызуда ала-құлалық туғызып жүрген графемалардың бірі – **х/қ**. Мысалы, *дихан/диқан, дастарқан/дастархан, сұхбат/сұқбат, бұхара/бұқара,* т.б. **Х**-мен келетін араб сөздерінің көбі қазақ тіліне **қ** графемасымен игерілген және қолдану жиілігі жоғары. Мәселен, *рақат –109, рахат – 0, бұқара – 233, бұхара – 0.* **Қ** графемасымен игерілген сөздердің сандық көрсеткішінің

жоғары болуы ауызекі сөйлеу тілінің әсерінен болса керек. Ауызекі сөйлеу тілі негізіндегі лексикалық бірліктер тіл тұтынушының санасында қалыптанып, жазу практикасына ***қ*** графемасымен таңбалау норма ретінде қабылданады. Профессор Ә. Жүнісбек: "Қазіргі әліпбиде қолданылып жүрген [х] (*хабар, хат, хан, халық*) дыбысының қатаң <қ> фонема-инвариантының фонетикалық реңктерінің бірі", – деп көрсетеді [Жүнісбеков Ә., 2007.]. Мысалы, «нағыз батыр» мәніндегі арабтың "хас" сөзіндегі **х** графемасына қарағанда **қ**-мен келетін "қас" сөзінің қолдану жиілігі жоғары екені аңғарылады. Бұл сөзбен байланысты тілімізде *қас батыр* тіркесімен қатар жұмсалатын антонимдік мағынадағы *қас дұшпан* және *қас сұлу, қас тұлпар* сияқты оралымдар жиі кездеседі. Жазу практикамызда *хас* та, *қас* та жарыса қолданылады. Сондықтан «дұшпан» мәніндегі *қас* сөзімен омограф тудырмау үшін *хас* тұлғасымен орфографиялаған жөн. Ал 1929-1938 жж. латын графикасына негізделген әліпбиде кірме **х** дыбысының таңбасы алынбағандықтан, тілде бірнеше омографиялық элементтерді туғыздырған. Мәселен, *қақ* (су), *хақ* (дұрыс) (хақ тағала) – *qaq* (*қақ); қор* (бір нәрсенің жиынтығы), *хор* (музыка) – *qor* (*қор); қабар* (қабағын қабару), *хабар* (мәлімет) – *qabar* (*қабар); қалық* (антонимі – озық), *халық* (ел) – *qalьq* (*қалық); қан* (денедегі), *хан* (билеуші) – *qan* (*қан)*; *қал* (мең), *хал* (жағдай) – *qal* (*қал); қат* (қат болу – жетпей жату), *хат* (жазу) – *qat* (*қат)* түрінде таңбаланды [Әміржанова Н. С, 2009. 97-б.]. Бұдан түйетініміз, ХХ ғасырдың басындағы ұлт зиялыларымыздың *қ/х* жарыспалы дыбыстық дублеттерді орфографиялаудағы тәжірибесіне сүйеніп, *хат, хабар, хан, хақ* сөздерін қазақ тілінің дыбыстық заңдылығына сәйкес *қат, қабар, қан, қақ* деп орфографияласақ, омографтардың санын көбейтеміз. Ал кез келген тілдің лексикалық сөздік қорының байлығы сол тілдің омонимдерімен емес, керісінше, синонимдерімен ерекшеленеді. Сондықтан жаңа әліпбиге көшу барысында араб және парсы тілдерінен енген сөздердегі ***х*** графемасы бар кейбір сөздерді қазақ тілінің дыбыстық заңдылығына сәйкес және мазмұндық деңгейіне нұқсан келмейтін жағдайда ***қ*** орфограммасымен берген жөн. Мысалы, *рақмет, дастарқан,* т.б. Себебі бұл сөздердегі *х* фонемасы қазақ тілінің дыбыстық артикуляциясына сәйкес келмейтін, араб тілінің дыбыстық жүйесіне негізделген жат дыбыс.

Қорытынды. Сонымен жазу практикамызда дыбыстық-орфограммалық дублеттер *а/ә, б/п, п/ф, х/қ, т/д* графемаларының арасында көп кездеседі. Ал *а/я, у/ы, ү/ұ, ы/і, а/е, и/а* фонетикалық дублеттер жергілікті тіл ерекшеліктеріндегі тұлғалар арасында ғана сақталған және бұлардың саны көп емес. Бір нұсқамен жазу – жазу-сызу мәдениетіміздің көрсеткіші. Сондықтан жаңа графикамен араб, парсы жарыспалы нұсқаларды бір орфограммамен біріздендіруде келесі өлшем-шарттарды назарға алуды қажет деп санаймыз:

- тілдік бірліктердің төл тіліндегі графикалық нұсқасы мен тарихи-фонетикалық қолданысын ескеру;
- тілдің ішкі табиғи заңдылығының сақталуына (дыбыстық, үндесімділік) басымдық беру;
- мүмкіндігінше омонимдер мен омографтардың тудырмауына жол бермеу;
- тәжірибеде жиірек жұмсалып жүрген сыңарлардың жиілігін ескеру қажет. Себебі жарыспалықты реттеуде статистикалық тәсілдің де көмегі зор. Бір сыңарының екінші сыңарынан не стильдік, не синонимдік артық-кемі жоқ фонетикалық варианттарды реттеуде олардың қолдану жиілігін есептеу әдісі тиімді нәтиже береді [Уәли Н., 2018].

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қайдар Ә. Кемел елге кемел әліпби керек. ҚР Президенті Н.Ә. Назарбаевқа Ашық хат / Ғылымдағы ғұмыр. II том. Мақалалар, баяндамалар жинағы. – Алматы: Сардар, 2014. – 512 б.

2. Бизақов С. Сөз нұсқалары және балама атаулар. – Алматы: Самара-Принт, 2008. -512 б.

3. Сыздықова Р. Тілдік норма және оның қалыптануы (кодификациясы). Көптомдық шығармалар жинағы. – Алматы: Ел-шежіре, 2014. -290 б.

4. Жаңа ұлттық әліпби: қазақ жазуын жаңғырту (ғылыми-танымдық зерттеу). – Алматы, 2017. – 932 б.

5. Аманжолов С. Қазақ тілі диалектологиясы мен тарихының мәселелері. Оқу құралы. – Алматы: Сөздік-Словарь, 2004. -536 б.

6. Миллер Б.В. Персидско-русский словарь. – М. Гос. изд. иностр. и нац. слов., 1989. – 668 с.

7. Уәлиев Н., Алдашева А. Қазақ орофографиясындағы қиындықтар. – Алматы: Ғылым, 1988. -113 б.

8. Жаңа әліпби негізіндегі қазақ тілі емлесінің ережелері. [Электрондық ресурс] https://egemen.kz/18 қаңтар, 2019.

9. Мұсабаев Ғ. Қазақ тілі тарихынан. – Алматы: Мектеп, 1988. – 134 б.

10. Жүнісбеков Ә. Әліпби ауыстыруды жазу реформасына айналдыру керек. – Орал, 2007. – 32 бет.

11. Әміржанова Н. С. Латын әліпбиі негізіндегі қазақ жазуының графикасы мен орфографиясы (1929-40 жж.): филол.ғыл. канд...дис: 10.02.02. – Алматы, 2009. –168 б.

12. Уәли Н. Графика. Орфография. Орфоэпия. – Алматы, 2018. -250 б.

ӘОЖ 811.373.613(811.411.21=811.222.1)
ҒТАХР 16.01.09

Сейітбекова Айнұр Аташбекқызы
филология ғылымдарының кандидаты
А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының
Тіл тарихы бөлімінің жетекші ғылыми қызметкері
Алматы қаласы

КИРИЛЛ ЖӘНЕ ЛАТЫН ГРАФИКАЛАРЫНДА АРАБ, ПАРСЫ СӨЗДЕРІН ЛЕКСИКОГРАФИЯЛАУДАҒЫ СӨЗДІК МАҚАЛАНЫҢ ҚҰРЫЛЫМЫ

Түйін. Мақалада қазақ әдеби тілінің сөздік қорының негізгі қабатын құрайтын кірме араб және парсы сөздерінің сөздігін әзірлеудегі сөздік мақаланың құрылымы сөз болады. Сөздік мақаланың ішкі параметрлері, яғни пішіні, көлемі, грамматикалық белгісөздері, жаңа әліпбимен жазылатын транслитерациясы, орфографиялау мәселесі, сөзтізбеге алынған сөздің семантикасы, дәйектемелік материалдарының берілу шарттары қарастырылады. Сөздік құрастырудағы басты салмақ атау сөздерге берілетін түсіндірмесі болғандықтан, қазіргі қазақ әдеби тілінде семантикалық өрісі кеңейген араб, парсы сөздерінің қолданыстарына, мағыналарына анықтама берудің түрлері талданады.

Түйінді сөздер: сөздік, сөзтізбе, сөздік мақала, араб сөздері, парсы сөздері, жаңа графика, мағына.

Резюме. В статье рассматривается структура словарной статьи при составлении словаря арабских и персидских слов, составляющих основной пласт словарного запаса казахского литературного языка. Определяются внутренние параметры словарной статьи, т. е. форма, объем, грамматические пометы, транслитерация и орфографирование на новой латинской графике, семантика регистрированных слов, условия передачи иллюстративных материалов. Поскольку основной упор делается на толкование слов взятые в реестр анализируются типы дефиниций употребления арабских и персидских слов, расширившие свое семантическое поле в современном казахском литературном языке.

Ключевые слова: словарь, словарная статья, реестр, значение слов, арабские слова, персидские слова, новая графика, значение.

Summary. The article considers the structure of the dictionary article when compiling a dictionary of Arabic and Persian words that make up the main layer of the vocabulary of the Kazakh literary language. The internal parameters of the dictionary article are determined, i.e. the form, volume, grammatical marks, transliteration and spelling in Latin graphics, the semantics of registered words, and the conditions for transmitting illustrative materials. Since the main emphasis is on the interpretation of words taken in the register, the types of definitions of the use of Arabic and Persian words that have expanded their semantic field in the modern Kazakh literary language are analyzed.

Keywords: dictionary, dictionary entry, registry, word meaning, Arabic words, Persian words, new graphics, meaning.

Кіріспе. Қоғамда болып жатқан түрлі құбылыстар мен ақпараттар легі тілдің лексикасына да өзгерістері әкелетіні анық. Тілдегі лингвистикалық құбылыстар мен өзгерістерді тіркеп, бүгінгі тілдік-мәдени ортаның тілтанымдық әлеуетін көтеретін, практикалық қажеттілігін өтейтін жаңа графикадағы сөздіктерді әзірлеу – уақыт талабы. Сөздік қорымыздың негізгі қабатын құрайтын араб, парсы сөздеріндегі офографиялық, грамматикалық, семантикалық өзгерістері бойынша арнайы түсіндірме сөздігін түзуді қажет етеді. Сөздік түзудің теориялық мәселелеріне өз еңбектерін арнаған отандық лексикограф К. Аханов, А. Ысқақов, Б. Қалиев, Т.Жанұзақ, М. Малбақов, Н. Уәлиев, Н. Оңдасыновтың, т.б. ғалымдарымыздың орны ерекше. Профессор М. Малбақов қазіргі лексикографияда біртілді түсіндірме сөздікке қойылатын негізгі талаптарды былайша көрсетеді: «Бір тілді түсіндіме сөздік *әрі анықтамалық құрал, әрі дидактикалық құрал, әрі ғылыми зерттеу құралы* болуы керек» [Малбақов М. 2002, 30-б.]. Араб, парсы сөздерінің сөздігін түзуде осы талаптарды ескеруді қажет етеді. Себебі тілімізге ертеректе сіңіп өз тіліміздей болып кеткен араб, парсы сөздері мен кейінгі кездегі жаңа мән үстеген сөздер де қазақ тілінің негізгі қабаты болып есептеліп, біртілді түсіндірме сөздіктің нысанына жатады.

Жалпы сөздік түзуде *макроқұрылымы* мен *микроқұрылымы* болатынын ескерсек, микроқұрылымына енетін сөздік мақаланың орны ерекше. Сөздік мақала алдымыздағы ғалымдарымыздың (А.Ысқақов, Ғ.Қалиев, С.Аманжолов) еңбектерінде «лұғаттық мақала» деп аталды.

Профессор М. Малбақовтың ортағасырлық түркіде де аталмыш сөзқолданым дәстүрі болғанын, алайда ескі дәстүрдегі терминге қайта оралу үнемі сәтті бола бермейтінін, теримин жасау тұрғысынан сөздік, сөзтізбе, сөздік мақала терминдері сәтті жасалған терминдер деген тұжырымға келеді *[Малбақов М.* 2002, 48-б.*]*. Зерттеуші лексикографтардың сөздік мақалаға берген анықтамалары әртүрлі. Профессор М. Малбақов сөздік мақалаға нақты мынадай анықтама береді: «Нысаны тілдік бірліктің сипаттамасы болып табылатын сөздік бірімнен, семантикалық түсіндірмеден, лексика-стилистикалық белгісөздерден, дәйектеме материалдан, сілтеме, түсініктеме, анықтамалардан құралған шартты түрде дербес бөлік [Малбақов М. 2002, 48-б.]. Г.Ж. Бүркітбай: «Лұғаттық мақала – сөздің көп аспектілігі, тілдік жүйедегі түрлі байланыстар мен қоршаған ортасы жайлы мәліметтер беретін лингвистикалық жанр ретінде өзіндік ішкі құрылымдық элементтерден құралады», - деп түсіндіреді [Бүркітбай Г.Ж. 60-б.].

Негізгі бөлім. Жаңа графикамен сөздік түзу барысында екіграфикалы параллель сөздік түзуді қажет етеді. Осыған орай сөздік мақаланың да сол жағы кирилл графикасымен, оң жағы латын графикасымен жазылған параллель сөздік мақалаларға бөлінеді. Бұл қоғамның жаңа әліпбимен оқу, жазу-сызу барысында көзшалымы бірте-бірте үйрену мақсатында түзіледі. Сөздік мақаланың сол жағы атау сөзге, оң жақ бөлігі сөзтізбеге алынған атаудың түсіндірмесін ашуға арналатыны көпшілікке белгілі. Бұдан бөлек сөздік мақаланың пішіні, көлемі, этимоны, белгі сөзі, латын графикасымен жазылатын транслитерациясы, латын жазуымен орфографиялау мәселесі, сөздің семантикасы, стилистикасы, дәйектемелік материалдары да бар. Сонымен сөзтізбеге алынатын лексикалық тілдік бірліктің жан-жақты ашылатын, түсіндірме беретін сөздік мақаланың негізгі параметрлеріне тоқталайық:

Түсіндірмесі. Сөздік мақаладағы басты салмақ атау сөзге берілетін түсіндірмесі. Түсіндірменің мақсаты – сөзтізбеге алынып отырған тілдік бірліктің мағынасын жан-жақты ашып көрсету. Ол үшін лексикалық бірліктердің мағыналық құрамын анықтап алған жөн. Тілімізге енген араб, парсы сөздерін *мағыналық құрамын* үш топқа бөлуге болады:

• жалпыхалыққа түсінікті араб, парсы сөздері: *кітап, дәптер, ғимарат, мешіт,* т.б.

• мағыналары күңгірттеу араб, парсы сөздері: *әбжылан*, т.б.

• ғылымның басқа салаларында қолданылатын араб, парсы сөздері: *әдебиет, мәдениет, қаріп,* т.б.

Осы құрамдағы араб, парсы сөздерінің қазіргі қазақ әдеби тілінде семантикалық өрісі барынша кеңейгені белгілі. Сондықтан сөздік мақалаға алынған атаудың семантикалық өрісі денотаттық (негізгі), коннотаттық (қосымша) және ауыспалы мағыналары анықталады. Атау сөздің денотаттық мағынасын профессор Б. Қалиев былайша түсіндіруді ұсынады: «Заттың (құбылыстың) мәні, сыртқы пішіні, түр-түсі, қызметі, неден жасалғандығы, шаруашылық маңызы (неге керектігі), бір сөзбен айтсақ, өзі тектес заттармен ұқсас жақтары (жалпы семасы), айырмашылықтары (жеке семалары)» [Қалиев Б., 2015, 25-б.]. Тілімізге өз сөзіміздей сіңісіп кеткен «табақ» сөзінің араб тілінде: 1.жемістерге арналған ағаштан жасалған жайпақ ыдыс; 2. қатпар, қабат; 3. парақ; 4. бот. гүлтабан мағыналары бар. Осындағы «жемістерге арналған ағаштан жасалған жайпақ ыдыс» пен «бот. гүлтабан» мағыналарының ортақ семантикалық белгісі – жайпақ. Ал «қатпар, қабат, парақ» мағыналарының ортақ семантикалық белгісі – көп қағаз. Сондықтан қазіргі қазақ әдеби тілінде «табақ» сөзі омонимдік қатарға ие болып, әр омонимнің уақыт өте семантикалық өрісі кеңейгенін төмендегі сөздік мақаладағы анықтамалардан аңғаруға болады:

ТАБАҚ[1] [ар. тәбәқ طبق] з а т. **1.** *Металдан, ағаштан, шыныдан жасалған ас салатын жайпақ ыдыс.* **2.** э т н. *Сойылған малдың тиесілі мүшелерін әркімнің дәрежесіне лайықтап тартатын кәделі ыдыс.* **3.** *Түрлі оюлармен безендірілген сыйлық ретінде ұсынуға болатын ыдыс, кәдесый.* **4.** м у з. *Ән-күй жазатын музыкалық пластинка*. **5**. *Техникалық қосалқы құрылғы*.

ТАБАҚ[2] [ар. табиғәт طبق] з а т. **1.** *Бір парақ қағаз.* **2.** *Баспа, полиграфия ісінде қолданылатын өлшем бірлік, баспа табақ.*

Жоғарыдағы «табақ» сөзінің табиғатын ашатын бес анықтаманың себептеріне назар аударайық: *біріншіден*, заманауи табақтар тек ағаштан емес, түрлі металдардан да жасалуы; *екіншіден*, ет салатын табақтың этнографиялық мәнінің күшеюі; *үшіншіден*, түрлі оюлармен безендірілген, қабырғаға ілінетін дөңгелек ыдыстардың болуы; *төртіншіден*, ән-күй жазатын құралдарға атау болуы; *бесіншіден*, формасы мен пішіні табаққа ұқсайтын кейбір техникалық қосалқы құралдардың аталуы.

Осылайша сөзге анықтама беру барысында сөзтізбеге алынған тілдік бірліктің жалпы және нақтылы қасиеттері мен белгілері (семалары), заттың түрі, түсі, қызметі деген сияқты ерекшеліктері сараланып көрсетілуі тиіс.

Өз сөзіміздей болып кеткен араб, парсы сөздерінің қазіргі қазақ әдеби тілінде семантикалық өрісі өте бай. Әсіресе, ауыспалы мәндегі (метафоралық, метонимиялық, синекдохалық) қолданыстар сөздік қорымыздың баюына, түрленуіне сеп болды. Мысалы, ұғымдардың қатыстылығы тұрғысынан ұқсас келетін парсының *таза* сөзінің метафоралық өрісі мынадай: «лас емес, кірсіз», «тап-тұйнақтай, мұнтаздай» негізгі сындық мағыналары *таза ауа, таза киім, таза үй, таза жер* затқа қатысты жұмсалады. Бұл сөздің адамға

қатысты «пәк, кіршіксіз», «адал, арам емес» метафоралық мағыналары ауызша және жазба тілімізде еркін қолданысқа ие болған. Мәселен, *Иә, көкірек көзі ояу, көңілі кіршіксіз* ***таза балалар*** *біздің ірбір ісімізді «көз» камерасына ұдайы түсіріп отырады (С. Ғаббасов. Халық педагогикасының негіздері).* ***Таза*** *болсаң, судай бол, Бәрін жуып кетірген. Жақсы болсаң, жердей бол, Бәрімізді өсірген.* Стильдік мақсатта *таза* сөзінің поэтикалық қолданыстарда жиі кездеседі: *таза тіл, таза сөйлеу, таза еңбек,* т.б. *Жарық көрмей жатсаң да ұзақ, кен тілім,* ***Таза***, *терең, өткір, күшті, кең тілім. Таралған түрік балаларын бауырыңа Ақ қолыңмен тарта аларсың сен, тілім* (М.Жұмабаев. Шығ.). Сондай-ақ, бұл сөздің экономика саласында терминдік мәнге де ие болған. Мәселен, қоспасыз жасалған заттар мен өнімдерді *таза өнім* дейді.

Осындай мағыналық құрамы мен семантикалық өрісіне қарай лексикографияда түсіндірме берудің бірнеше типі қарастырылған: *сипаттамалы анықтама, синонимдік анықтама, сілтемелі анықтама, аралас немесе ұластырмалы анықтама* және *жалпылама анықтама*. Қазақ әдеби тілі сөздігіндегі араб, парсы сөздеріне де осы түсіндірмелердің барлық түрі қамтылған. Берілген түсініктемелердің кейбіреуіне назар салып көрелік. Мәселен, *пая* сөзі – көпшілікке бейтаныс сөз болғанмен, әрі арнайы лексикаға жататын кәсіби сөз. Сондықтан бұл сөзге анықтама нақты, қысқа түрінде берілген: **ПАЯ** [ир.] з а т. **1**. *Мақта өсімдігінің сабағы*. Ал жергілікті тілде қолданылатын екінші мағынасы көпшілікке түсініксіз сөз болғандықтан, сипаттамалы анықтама беріліп тұр: **2**. ж е р г. *Егіннің (бидай, жүгері, тарының) орып алғаннан қалғаны.* Сипаттамалы анықтама сөздің табиғатын толық түсіндіруге бағытталатын анықтама. Көне сөздер көбіне синонимдік анықтамамен берілген: **ПАЙШЕРІК** [ир.] з а т. к ө н е. *Көмекші, жалшы, қызметші.*

Сонымен жалпыхалыққа түсінікті араб, парсы сөздерінің бірнеше (тура, қосымша, ауыспалы) мағыналары жалпылама, сипаттамалы, аралас, сілтемелі анақтамалары арқылы түсіндірілсе, мағыналары күңгірттеу мен ғылымның белгілі бір салаларында қолданылатын араб, парсы сөздері сипаттамалы, ұластырмалы анықтамалары арқылы түсіндіріледі. Атау сөздерге анықтама берілгенде лексикографиядағы дәстүр бойынша, алдымен, сөздің негізгі мағынасы, одан кейін қосымша және ауыспалы мағыналары беріледі. Қазіргі таңда терминдік мәнге ие болған сөздер соңынан берілген жөн.

Орфографиялық нормалануы. Қазіргі тілдегі араб, парсы сөздері дыбыстық, орфограммалық тұрғыдан кітаби сөздермен де, диалектілермен де жарыспалы қатар құрайды. Бұндай сөздер қазақ әдеби тілінің сөздігінде баспасөзде жиірек қолданылатындары, жұртшылыққа танымал болғандары ғана алынып, сөзтізбеде жеке-жеке әліпби тәртібімен берілген. Ал түсіндірмесі танылған нұсқасына ғана беріліп, басым емес варианттардың түсіндірмесінің орнына негізгі вариант бас әріппен, қарайтылған көлбеу қаріп арқылы көрсетілген. Мәселен, *уәжіп/уажіп, уәлаят/уаляат,* т.б. Дегенмен жалпы жұртшылықты шатастырмас үшін жарыспалы қатарлардың мүмкіндігінше нақты бір тұлғасын ғана нормаға түсіріп, тіркеген жөн болар. Мысалы, *ә* әрпінің араб, парсы сөздерінің екінші буында әртүрлі таңбалануы кездеседі: *әманда/әманда, дүбәра/дүбара, ділмар/ділмәр, ділда/ділдә мүбәрак/мүбарак,* т.б. Осындай сөздерді дұрыс орфографиялаудың жолдарын қарастырған профессор Н. Уәлидің еңбектерінде зерттелген. Ғалым бірінші буындағы тіл алды дауысты <ә>-нің әсерінен келесі буындағы [а] палатазацияланып, <а>-ның қосалқы реңкі [ә] ескерілмей, негізгі реңк бойынша жазылады: *жәннат, зәузат, нәпақа, пәтуа,* т.б. деп көрсетеді [Уәлиев Н., Алдашева А., 26-б.]. Сондықтан екінші буында әртүрлі жазылып жүрген сөздерді осы ережеге бағындыра отырып орфографиялау керек деген ойдамыз.

Белгісөзі. Зерттеу нысанымызға алып отырған араб, парсы сөздерінің түсіндірме сөздігі болғандықтан, сөзбеге алынып отырған лексикалық бірліктің нақты қай тілден енгендігі туралы ақпарат беретін басты эимологиялық (ир.), (ар.) белгісөздері болып есептеледі. Кейбір сөздіктерде этимологиясы бейтаныс араб және иран тілінен енген сөздерге жаңылыс тұжырым жасалып жатады, кейде қай тілден енгендігі жөнінде белгісөзі қойылмай жатады. Оларды айыру үшін ғылыми тұрғыдан араб, парсы сөздерінің сөзжасамдық ерекшелігіне, сөзге түсініктеме берудегі ұлттық сипатына назар аудару керек. Себебі, туынды мағынада ұлттық сипат болады да, ал негізгі мағынаның жасалуында ұлттық сипат болмайды. Мысалы, ***зарбавт*** лексемасы парсы тілінде екі мағыналы *зар* және *бафт* түбірлерінен құралған. Бұл сөздің бірінші түбірі *зер* парсы тілінде «алтын» мағынасын білдіреді. Бұл сөзбен байланысты түркі тілдерінде, оның ішінде қазіргі қазақ тілінде *зер, зергер* т.б. сөздер кездесетіні белгілі. Ал *бафт* парсы тіліндегі «бофтан» (жауу) түйық рай етістігінің осы шақ түбірі. Парсы тілінде «бофтан» *жауу* лексемасының семалық өрісі *жабылған-қапталған-жалатқан* деген ұғымдармен кеңейген. Демек, екінші мағына *бафт* бірінші сыңардың мәнімен қатар жұмсалғанда ғана тиісті мәнге ие болғаны байқалады. Сонда жазба ескерткіштегі *зарбафт* алтынмен жалатқан деген мағынаның қысқарған формасында *зарбафт* болып, матаның атауын білдіріп тұр.

Осылайша тілімізге ертеректе енген, бөтендігі онша байқалмай кеткен тілдік бірліктердің шығу төркінін нақтылай отырып, эимологиялық белгісөзін қоюды қажет етеді. Ұсыныс ретінде қо-

сатынымыз кейде тілімізде екі тілден, кейде бір тілдің өзінен біріккен сөздер де кездеседі. Мысалы, *өнеркәсіп* сөзі екі тілден енген біріккен сөз болғандықтан, (ир., ар.) деп көрсетілетін этимологиялық белгісөзі қойылуы жөн деп санаймыз. Араб, парсы сөздері діни, кітаби, жергілікті бірліктерді де қамтиды. Олардың ара-жігін ажыратып, (кіт.), (діни.), (жерг.) семантикалық белгісөздерді қоюды қажет етеді.

Белгісөздерді қоюдың тәжірибесі бойынша сөздің ауыспалы мәнін белгілейтін (ауыс.), жергілікті тілде қолданылуын белгілейтін (сөйл.), ғылымның әр саласына қатысты терминологиялық мәнін белгілейтін (терм.) семантикалық, грамматикалық ерекшелігін белгілейтін (гр.) белгісөздер қолданылады.

Дәйектемелік материалдары. Сөздік мақалаға алынған араб, парсы сөздерінің табиғаты жан-жақты түсіндіріп сипаттайтын дәйектемелік (иллюстрациялық) сәтті материалдармен қамтылатын болса, лексикалық бірліктің семалық құрылысын дәл анықтауға мүмкіндік береді. Кірме сөздерге берілген дәйектемелік материалдар дәстүр бойынша түрлі стильдегі мәтіндердің үзінділерінен (көркем, ғылыми, публицистикалық, ресми) алынады. Кейбір тілдік бірліктерге дәйектемелік материалдар аймақтық сөздіктен, жазба ескерткіштер мәтіндерінен де берілген жөн. Бұл сөздің географиялық аймағын немесе ерте кезден бері қолданыста бар екенін дәлелдей түсетіні анық.

Қорытынды. Сонымен әр сөздік өз заманына сай лексикографиялық параметрлерді таныта алса, әрбір сөздік мақаланың кез келген тіл тұтынушысына түсінікті, ыңғайлы болатыны сөзсіз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Малбақов М. Біртілді түсіндірме сөздіктің құрылымдық негіздері. түзудің лексикографиялық негіздері. – Алматы, 2002.-368 б.

2. Бүркітбай Г.Ж. Қазақ тілі түсіндірме сөздіктерінде арабизмдердің лексикографиялануы. Филолог.ғыл.канд. дәрежесін алу үшін дайындалған дисс. 10.02.02. – Алматы, 2003.-143 б.

3. Қалиев Б. Түсіндірме сөздік жасаудың теориясы мен практикасы. – Алматы, 2015.-216 б.

4. Уәлиев Н., Алдашева А. Қазақ орофографиясындағы қиындықтар. – Алматы: Ғылым, 1988. -113 б.

УДК 372.881.111.1

Табылдиева Нағима Мұратқызы
2 курс магистранты
ҚазҰҚПУ

Ғылыми жетекшісі: Садыкова Роза Каримовна
фил.ғыл.канд.
Алматы, Қазақстан

БІЛІМГЕРДІҢ ТІЛДІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ШЫҒАРМАЛАР МЕН ПУБЛИЦИСТИКАЛЫҚ МӘТІНДЕРДІ ҚОЛДАНУ АРҚЫЛЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ МҮМКІНДІКТЕРІ

Түйін. Жоғары оқу орны шеңберінде өткізілетін шет тілі сабақтарында да жаңа сөздерді меңгеру оқытушымен бірлесе отырып жүзеге асырылатыны да белгілі, дегенмен уақыт бойынша шектеулі сабақ барысында әрбір студентке жеке-жеке сөздік қорының кеңеюіне назар аудару мүмкін емес мәселе. Егер білім алушылар меңгеріп жатқан шет тілі бойынша сөздік қоры аз болған жағдайда оқытушының сапалы өткізген сабақтары студенттердің тілдік құзыреттілігінің дәрежесі төмен деңгейде қала береді. Шет тілі сабағында білім алушылардың тілдік құзыреттілігін қалыптастыру сөз жасау дағдысын қалыптастыруға бағытталған жаттығулардың көмегімен жүзеге асырудың мүмкіндіктері зор.

Мақалада шет тілі сабағында білімгердің тілдік құзыреттілігін қалыптастыруда көркем шығарма туындылары мен публицистикалық мәтіндерді пайдаланудың жолдары мен мүмкіндіктері қарастырылған.

Түйінді сөздер: құзыреттілік, тілдік құзыреттілік, шет тілі сабағы, көп тілді тұлға, реформалау, тәсілдер.

Резюме. Как известно, изучение новых слов и на уроках иностранного языка, проводимых в рамках вуза, осуществляется совместно с преподавателем, но во время ограниченных занятий по времени невозможно обратить внимание на расширение индивидуального словарного запаса для каждого студента. В случае, если обучающийся имеет небольшой словарный запас по изучаемому иностранному языку, качественные уроки преподавателя остаются на низком уровне уровня языковой компетентности студентов. Формирование языковой компетентности обучающихся на уроках иностранного языка имеет большие возможности осуществлять с помощью упражнений, направленных на формирование навыков произношения.

В статье рассмотрены пути и возможности использования художественных произведений и публицистических текстов в формировании языковой компетентности студентов на уроках иностранного языка.

Ключевые слова: компетентность, языковая компетентность, урок иностранного языка, полиязычная личность, реформирование, подходы.

Summary. As you know, the study of new words in foreign language classes held within the University is carried out jointly with the teacher, but during limited classes it is impossible to pay attention to the expansion of individual vocabulary for each student. If the student has a small vocabulary for the foreign language being studied, the teacher's quality lessons remain at a low level of the students ' language competence. The formation of language competence of students in foreign language lessons has great opportunities to carry out with the help of exercises aimed at the formation of pronunciation skills.

The article considers the ways and possibilities of using artistic works and journalistic texts in the formation of students ' language competence in foreign language lessons

Keywords: competence, language competence, foreign language lesson, multilingual personality, reformation, approaches.

Соңғы жылдары елімізде жүріп жатқан білім беру саласын гуманизациялау және құзыреттілік қатынас білімгерлердің жалпы адамзаттық, жалпы мәдени, адамгершілік, этикалық және эстетикалық сапаларының қалыптасуына әсер етері сөзсіз. Ең бастысы құзыреттілік қатынас білімгерлердің, яғни болашақ маманның кәсіби жетілуіне де түрткі болады деп тұжырымдай аламыз.

Қазақстандағы жоғары білім беру саласында бірқатар реформалаудың нәтижелерін бастан кешірді. Олардың қатарына Қазақстанның Еуропалық білім кеңістігіне енуі, Болон Декларациясына қосылуы, адами ресурстарды дамыту еліміздің 2020 жылға дейінгі стратегиялық даму жоспарындағы басымдықтардың бірі ретінде айқындалуы, Қазақстан Республикасында білім бе-

руді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасының жүзеге асырылуы-осы аталғандар еліміздегі білім беру саласындағы «жаңашылдықтардың» өз деңгейінде жүзеге асырылуын қамтамасыз етуін көздейді.

Жаңашылдықтар және түрлі салалардағы өзгерістер заманында шет тілін оқыту әдістемесіне қатысты қазіргі заманғы тілдік білім беру мәселелеріне «құзыреттілік» тұрғыдан қайта қарастыру, тілдік құзыреттілікті қалыптастыру және дамыту, заманауи инофрмациялық коммуникациялық технологияларды өз болашақ кәсіби жұмыстарында қолдана алу, тез дамып жатқан өзгерістерге бейімделе алуы – осы аталғандардың барлығы XXI ғасыр маманының алдында тұрған күрделі, әрі қиын мәселелер.

Шет тілін оқытудың басты мақсаты – шет тілдік коммуникативті құзыреттілікті қалыптастыру болса, коммуникативті құзыреттіліктің басты компоненті – тілдік құзыреттілік. Тілдік құзыреттілікті әрқашан коммуникативті құзыреттік, шет тілінің коммуникативті құзыреттілігімен біріктіріп келеді. Тілдік құзыреттілік ұғымына қатысты теориялық шектеулерді ажырату арқылы тілдік құзыреттілікке ғана қатысты дифференциалды белгілерді ашып, анықтап, тілдік құзыреттілікті қалыптастырудың жолдары мен тәсілдерін айқындап алудың маңыздылығымен анықталса керек.

Жалпы адамзаттың тілдік құзыреттілігіне адамның тілдік бірліктерді сұхбаттасушыға немесе диалог жағдайына сәйкестендіре отырып таңдай білуі және де естіген пікірді дұрыс түсіне алу қабілеттері кіреді. Осы жердегі дұрыс түсіне алу қабілеті немесе интерпретациялау ұғымының астарында мағлұматтың мәтін астындағы мағынасын, метафораларды ұғына алуы, символдарды байқау икемділіктерін айтамыз.

Соңғы жылдардағы «көп тілді тұлғаны» қалыптастыру, көп тілде білім алудың мүмкіндіктерін жасау іспеттес мемлекеттік білім беру саясаты да шет тілін оқытудың әдістемесіне жаңжақты қарастыруды көздейді. Жоғары оқу орындарындағы шет тілін оқыту мазмұны да күн сайын өзгеріп келеді. ЖОО шет тілін оқыту студенттің жеке-тұлғалық потенциалын ашуға бағытталған және өзіне келесідей мақсаттарды біріктірген:

1) студенттің немесе білім алушының коммуникативті құзыреттілігін қалыптастыру және дамыту;

2) тұлға қалыптастырушы міндеттерді жүзеге асыру (тәрбиелеу, оқыту, дамыту);

3) кәсіби-бағыттылық.

Аталған мақсаттарға қол жеткізу үшін коммуникативті құзыреттілік, оның ішінде тілдік құзыреттіліктің қалыптасуына әдістеме саласындағы қазіргі заманауи өзгерістер заманында өзекті, әрі мүмкіндігі мол мәселеге де айналуда. Дегенмен, ғылым мен техника қарқындап дамып жатқан заманда дәстүрлі оқылым үдерісі де бірқатар өзгерістерге ұшырағанын айта кетйік. Дәстүрлі әдістеме үлгілеріндегідей студенттердің өз бетінше оқылым процесін жүзеге қиындауда. Ия, оқылымға берілетін мәтін үлгілерінің түрлері де көбейді, мысалы: жарнама мәтіні, әлеуметтік желілерден және ғаламтор желілерінен алынған мәтіндер, публицистикалық сипаттағы мәтіндер. Дегенмен, студенттің тілдік қорының дамуына әсер ететін, шет тілі сөздерін ұғынуға түрткі болатындай көркем туынды мәтіндерін өз бетінше оқу жоққа шығуда десек қателеспейміз. Бұл дегеніміз, бір жағынан оқылым процесін жақсартуға жан-жақты мүмкіндіктер ашылуында, екінші жағынан дәл тілдік құзыреттіліктің (тілдік ортаның) қалыптасуына тікелей әсер ететін әдеби көркем туындылардың оқылмауында. Осындай қарама-қайшылықтарды шешу біздің тақырыбымыздың өзектілігін анықтайды.

-«Құзыреттілік» пен «құзырлылық» ұғымдарын зерттеушілер: Д. Н. Кулибаева, С.С. Құнанбаева, В.В.Шаповал, В.С. Безрукова, М.А. Чошанов.

- Тілдік грамматика туралы туа біткен ұғым концепциясын зерттеушілер: Н. Хомский, В. фон Гумбольдт, Л. Вайсгербер, Э. Сепир, Б. М. Гаспаров.

- Тілдік құзыреттілік оқыту барысында қалыптасатын әлеуметтік факторларға тәуелді концепциясын зерттеушілер: Н. Хаймс, Дж. Ван Эк, М. Канал, Р. Белл, Л. Бахман, М. Свейн, К. Кин, С. Савиньон, Дж. Манбай, Х. Видовсон, Р. Клиффорд, А.А. Потебня.

- тілдің жүйесі туралы ілімді (Е. Д. Божович (2013), Е. М. Шульгина (2014);

- тілдік код, тілдің нормалары мен ережелерін интуициялық тұғыдан меңгеруді (М. Н. Вятютнев (1975), Э. Мовсесян (1982), Я. Б. Емельянова (2010), Т. П. Оглуздина (2011), Н. С. Кузнецова (2010), М. К. Кабардов (1996), В. А. Пищальникова (2004);

- тілді меңгеру өлшемі (Г. Ю. Богданович, 2001);

- тілдің «дұрыстығы» (А. К. Григорьева, 2005);

- тілді «шынайы» түрде білу (И. Н. Горелов, 1987);

- ойдағы сөздерді вербалды (сөйлеу арқылы) жеткізу алуы (Е. В. Яковченко, 2003).

- Шет тілі сабағында оқылым арқылы студенттердің тілдік құзыреттілігін қалыптастыру мәселесінің әдістемелік жақтарын зерттеушілер: М.Н. Вятютнев, А.А. Миролюбов, А.Н. Щукин, Е.И. Пассов, Р. Гальперина, К.А. Долинина, Г.А. Золотовой, С.Г. Ильенко, С.К.Фоломкина, Н.Ф.Коряковцева.

- Шет тілі сабақтарында оқылым арқылы тілдік құзыреттілікті қалыптастырудың когнитивті тұстарын зерттеушілер С.Ю. Богданова, Б.М. Гаспаров, А.В. Кравченко, Проскурнин Б.М, Щукин А.Н.

Шет тілі саласында тілдік құзыреттілікті қалыптастыру өте күрделі мәселе екеніне жоғары-

да айтылғандардан көз жеткізе алдық. Өйткені жоғарыда айтқанымыздай шет тілі тілдік ортадан тыс жерде үйретіледі, кейін оқытылатын тіл иелерімен қарым-қатынасқа түсудің мүмкіндігі болмауы да мүмкін. Десек те, көптеген ондаған жылдар бойы Кеңестер Одағында, кейіннен Қазақстанда да шет тілін оқытуда білім алушылардың тілдік құзыреттілігін қалыптастыру шаралары біршама табыстармен жүзеге асырылып келеді. Аудиобасылымдар мен видиобасылымдар жеткіліксіз кездерде де шет тілі саласында тілдік құзыретілікті қалыптастырудың педагогикалық шаралары ұйымдастырылған.

1. Шет тілі бойынша оқулықтарда әрқашан көп көлемдегі жаттығулар берілген, нәтижесінде білім алушылар модел бойынша сөз құрау, мәтінді өз тілінен шет тіліне және керісінше түрде аудару жұмыстарын жүргізу арқылы тілдік ортаны құру шаралары жасалып отырды. Оқытудың осы іспеттес түрлері және нәтижесіндегі білім алушылардың шет тілін меңгеру дәрежесі таң қаларлықтай көрсеткіштерді көрсетті де. Грамматика мен орфография ережелерін жетік меңгерумен бір қатарда шет тіліндегі мәтіннің тікелей және астарлы мағынасын түсінуімен анықталатын тілдік құзыреттілікті қалыптастырудағы құпиялылық неден еді? Тілдік орта болмаған сәттегі шет тілі саласында тілдік құзыреттілікті қалыптастырудағы басты ролді жыл бойы оқылымға берілетін көркем шығарма туындылары ойнайды. Шет тілі сабағында оқылымға ұсынылатын көркем туындылардан үзінді, газет-журнал мәтіні, мақалалар барлығы да шет тілі бойынша тілдік құзыреттіліктің қалыптастыруына үлкен түрткі болары белгілі болса да осы аталғандардың ішіндегі көркем шығарма туындыларының орны ерекшелеу. Өйткені, ғылыми мақалалар, газет-журналдан алынған үзінділерді оқыту арқылы тек шет тілінен сөздік қорды (саяси, ғылыми бағытта ғана) молайтып, жаңа сөздердің қосылуына септігін тигізсе, көркем туындылар шет тіліндегі сөздердің тура, жанама мағынасын, метафорасын, астарлы мағынасын ұғынуға көмектеседі[А. И. Минина. АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ЯЗЫКОВОЙ КОМПЕТЕНЦИИ// Вестник ИГЛУ, 2013– № 2(2). – С. 236-241.].

Көркем шығармаларды қолдану арқылы тілдік ортаны құрастыру өзгеше нәтижелерге қол жеткізеді. Дж. Оруэлл бойынша көркем шығармалар арқылы білім алушы метафоралар мен сөздердің мағынасын ұғынып қана қоймай, проза мен поэзияны оқуда әлемнің картанасымен танысады, студент өзінің қоршаған әлем туралы түсініктерін сол көркем шығарма авторының түсініктерімен салыстырады, ең бастысы студент шет тіліндегі сөздің лексикалық-грамматикалық құрылымы, сөзжасам, шет тілі мен ана тіліндегі әмбебап сәйкес келетін пікірді айта алуы нәтижесінде тілдік құзыреттілігі қалыптасады. Осы жоғарыда айтылғандарды Дж. Киранның «Мен өз оқығандарымның бөлшегі болып табыламын» деген пікірі дәлел бола алады.

Жоғары мектептерде, оқу орындарында шет тілі сабақтарында көркем туындыларды немесе туындылардан үзінділерді тек сабақ барысында қысқаша үлгіде ғана оқылымға беретіні таң қаларлық құбылыс. Көркем шығарма туындылары сол шет тіліндегі белгісіз, құпиялы болған әлемнің суретін студенттерге ашып көрсетуі белгілі болса да, көркем шығарма туындылары студенттің сөздік қорының молаюына септігін тигізері белгілі болса да, туындалар шет тіліндегі сөздің жасалуын, сөздің құрылымын ажырата алуына көмектесері белгілі болса көп жағдайда көркем туындыларды тек сабақ барысында қысқаша үзінді түрінде білім алушыларға ұсынылады, дәстүрлі (бұрыңғы) білім беру негізіндегідей «үйге оқуға» берілмейтіні анықталды және бұл өте өкінішті жәйт. Өйткені білім алушы публицистикалық, бұқаралық-медиялық құралдары арқылы шет тілінен коммуникация жасалса, дұрыс бұл да шет тілін меңгеруіне ықпал етері анық, бірақ студенттің тілдік құзыреттілігі шектеулі штамптар арқылы негізделеді.

2. Әдістемелік тұрғыдан қарастыратын болсақ оқылым түрлі дағдылар мен ойлау процестерін өзіне біріктіреді. Шет тілі бойынша практика сабақтарында экстенсивті оқылымның маңыздылығы бұрыннан белгілі, өйткені оқылымның дәл осы түрі түрлі тілдік тәжірибеге қол жеткізеді, ал біздің жағдайымызда, яғни тілдік ортаны құруда мүмкіндіктеріміз шектеулі екендігін жоғарыда айтқан болатынбыз. Интенсивті оқылымға қарағанда тілдік құзыреттіліктің қалыптасуына көптеген жол ашатын экстенсивті оқылымның жойылып бара жатуы қазақстандық жоғары және арнаулы оқу орындарында шет тілін меңгерудегі үлкен кемшілік екені байқалады. Жоғары оқу орындарында оқытылатын шет тілінде классиктердің, қазіргі заман жазушыларының шығармаларын оқытылмауы «Лингвистика және халықаралық коммуникация» бағыты бойынша аудармашылар, шет тілі оқытушылары дайындалса, осы мамандықтарда оқытылатын шет тілі бойынша әдеибеттер оқу пәндерінің құрамына аз мөлшерде кіргізілген. Бір сөзбен айтқанда оқу пәндерінің арасында шетел классиктерінің, жазушылардың көркем туындылары оқылымға берілмейтіндігі байқалады[Карлсон, Ф. Ранняя генеративная лингвистика и эмпирическая методология/ Ф. Карлсон // Когнитивные категории в синтаксисе: кол. монография. – Иркутск: ИГЛУ, 2009. – С. 215-247.].

Ғылым мен техниканың дамуымен барлық адамдармен бір қатарда білім алушылар да кітап алып, көркем шығармаларды оқуға қызығушылық жойылып барады. Бірақ шет тілі бойынша студенттердің тілдік құзыреттілігін қалыптастырудың бірден бір жолы осы классикалық және қазіргі заман жазушыларының туындыла-

рын (шығармаларын) оқылым арқылы сөздердің мағынасын жете түсінуінде. Шынында да шет тіліндегі түсінбейтін сөздерді немесе таныс емес сөздерді планшет арқылы сөздіктерден тауып, ұғынып алудың мүмкіндігі көп, дегенмен сөздердің мағынасын сөйлеммен байланыстырып көркем шығарманы оқу арқылы ұғынудың, әрі осы сәтте студенттердің ойлау қабілеттерін қоса дамытудың жолы бөлек.

1. А.В. Кравченко бойынша тілдік құзыреттілікті қалыптастыру үшін «әсіресе шет тілі бойынша тілдік ортаны құруда білім алушылардың ойлау қабілетінің сол шет тіліндегі ортаға бейімделуі жүзеге асырылуы қажет». Сонымен бірге дәл осы ғалым келесідей тұжырымдама жасайды, біріншіден, тілдік орта әр-түрлілігімен ерекшеленсе, екіншіден, тілдік орта әрбір сәт сайын күрделенуі керек. Нәтижесінде тілдік құзыреттілік өсуін жалғастыра береді. А. Кравченконың «тілдік ортаға» қойылатын талаптары экстенсивті оқылымға қойылатын әдіснамалық талаптарға дәл сәйкес келеді, ол бойынша көркем шығарманың күрделілік деңгейі студенттегі бар тілдік деңгейден біршама жоғары болуы талап етіледі. Осылайша, шет тілін күнделікті қарым-қатынас арқылы меңгерудің мүмкіндігі болмаған жағдайда көркем шығармаларды оқылым арқылы шет тілін оқытудың оңтайлы нәтижелерін алу жолы ашылады[Кравченко, А.В. Когнитивный горизонт языкознания/ А.В. Кравченко. – Иркутск: Изд-во БГУЭП, 2008.].

Газет-журнал мәтіндерін оқудағы басты оқу формасына іштей оқу жатады. КСРО заманында, қазірде көптеген шет тілі әдіскерлері мақала мен публицистикалық шығармаларды сабақ барысында оқытуда бір семинар сабақтарында студентті тақтаға шығарып, дауыстап оқытады, қалған студенттер тыңдап отыруы керек болатын. Бірақ, қазіргі заманғы шет тілін оқыту әдістемесінің мамандары, әдіскерлер мақала мен публицистикалық шығармаларды оқытуда студенттің іштей оқу формасының тиімділіктері мен көптеген артықшылықтарын атауда. Мақала мен публицистикалық шығармаларды дауыстап оқу тек тілдің графикалық жүйесін меңгеруде ғана қажетті, бұл ЖОО емес, мектеп қабырғасында ұйымдастырылатын процесс. Бірақ мақала мен публицистикалық шығармаларды оқуда дауыстап оқу формасын мүлдем жоққа шығаруға да болмайды.

Дауыстап оқу формасы келесідей жолмен ұйымдастырылса, студенттің оқу дағдысы дамиды: мақала мен публицистикалық шығармаларды оқуда қиындықтарды болдырмау мақсатында алдымен оқытушы шетелдік баспасөз құралдарынан алынған кейбір таныс емес, күрделі сөздерді, немесе мақаланың атауы, тіпті кейбір абзацтарды дауыстап оқып, таныстырылады.

Мақала мен публицистикалық шығармалардынан мәтін алынып, сол мәтін сабақта оқытылу көзделсе, мәтінді бөліп ажыратып алған дұрыс. Егер мақаланы бөлмей арасынан, абзацтары алып тасталынатын болса, мақаланың композициясы бұзылады, әрі мақаладан информация алуға мүмкіндік болмай қалуы мүмкін. Егер, мақаланың мәтіні тыс ауқымды болса, студент сол мәтінді оқып, игере алмайтындығы аңғарылса, мақаланың мазмұнын бұзбайды-ау делінген абзацтарды алып тастауға болады.

Мақала мен публицистикалық шығармалармен жұмысты оңтайландыру үшін алдымен, студенттерге мақала мәтінін бір оқып шығу ұсынылады. Осы арқылы студенттердің баспасөз құралдарынан алынған мәтінді қабылдаудағы жеке ерекшеліктерін анықтауға болады.

Мақала мен публицистикалық шығармалармен жұмыс аяқталғаннан кейін студент келесі критерийлер бойынша жалпы және ауқымды түсініктері қалыпасқан болуы керек:

-Шетелдік баспасөз құралдарынан алынған мақаланың атауы мақала мазмұнына сәйкес келеме?

-Шетелдік баспасөз құралдарынан алынған мақаланы жазудағы басты мотивтер мен себептері қандай?

-Шетелдік баспасөз құралдарынан алынған мақала қандай оқиғаны бейнелеуде?

-Шетелдік баспасөз құралдары бойынша алынған мақаладағы адамдардың іс-әрекеттері қандай?

-Шетелдік баспасөз құралдарынан алынған мақала туралы студенттің жеке өз пікірі бар ма?

Шетелдік баспасөз құралдарымен жұмыста газет-журнал мақалалары атауымен жұмыс.

Студент қолына ағылшын тіліндегі газет-журналды алғанда көзіне бірінші түсетіні газет-журнал сыртындағы мақаланың атауы.

Атау газет-журнал мақаласы туралы мағлұмат беретін маңызды компонент болып таыблады. Сол атау арқылы оқырман мақаланы оқу-оқымау туралы шешімді жасайды. Мақаланың атауы – мақаланың не туралы екендігін білдіреді, қызығушылық туындатады[Алиева А.Э. Роль аутентичных текстов в обучении чтению // Достижения науки и образования, 2017. № 4 (17). С. 62-63.].

Мысалы, «New York Post» газетінде мақала атаулары көптеген қиындықтар туындатпайды. Бірақ басқа шетелдік баспасөз құралдарындағы мақаланың атауы өте күрделі сөздермен, метафоралармен толы болғандықтан, көбінесе студенттер мақаланың атауы арқылы мақаланың мағынасын түсінбей жатуы да мүмкін. Сондай-ақ шетелдік баспасөздерде басылатын мақалалар атауы түсінуге қиындау, ол сол тілдің ерекшеліктері, тілдік нормалардың эллипсистермен бұзылуына, қысқартулардың көп қолданылуына, пунктуацияның ерекшеліктеріне байланысты болса керек.

Шетелдік баспасөз құралдары мақалалары атауларының тілдік ерекшеліктеріне келесілерді айтуға болады:

1. Синтаксистік құрылымның әртүрлілігі. Мақала атаулары көбінесе бірқұрамдас номинативті сөйлем типінде құралады. Көбінесе мақала атаулары ретінде бүтін қарапайым сөйлемдерден жасалады, бірақ мақаланың атаулары алдын кездеспеу шарты қойылады. Шетелдік баспасөз құралдары мақалалары атаулары күрделі, ұзақ сөйлем ретінде кездеспейді. Көбінесе мақала атаулары сұраулы сөйлем ретінде кездеседі.

2. Эллипсис. Шетелдік баспасөз құралдары мақалаларын көбенесі эллипсисті қолданумен айырықшаланады. Бұл дегеніміз атауға жарқын көзге түсетіндей мағына беру мақсатында танымал сөздерді пайдалануды айтамыз. Нәтижесінде мақаланың атауы өте қысқа сөздерден құралады. Студенттердің қызығушылығын туындатады.

3. Мақала атауындағы сөздердің орналасуы. Баспасөз құралдары мақалаларына назар аударту үшін көбінесе сөйлемнің орны алмасады, сөйлемде тире немесе екі нүктенің көмегімен сөйлем ажыратылады.

2. Мақала атауындағы сөздердің қысқартылуы. Шетелдік баспасөз құралдары мақалаларының басты ерекшелігі – ол мақала атауындағы сөздер мен аббревиатуралардың қысқартылуы. Бұл аталған сөздер мен аббревиатуралырдің анықтамасы болмса мақала атауы түсініксіз халде қалады. Қысқартылған сөздер мен аббревиатураны тек сол мақаланы толық оқып, шығу арқылы ғана мағынасын түсіне аламыз. Сондықтан бұл қысқартылған сөздер оқырманның қызығушылығын туындатады. Нәтижесінде мақала қалай да болса оқылады деген сөз[Муранова Е.В. К вопросу о содержании понятий «языковая компетенция» и «языковая компетентность»// Балтийский гуманитарный журнал. 2015. № 4(13).С.88-91.].

Қорытындылайтын болсақ,

1. Оқылым арқылы білім алушылардың тілдік құзыреттілігін қалыптастыруда жаңа сөздермен сөздік қорды байыту, сөйлеу дағдысына үйрету, коммуникативті әрекеттерге машықтандыру, сөздің логикалығына, шынайылылығына, анықтығына қол жеткізу іспеттес шарттарға назар аударылуы да құптарлық. Егер білім алушылар шет тілін меңгеру барысында сөздік қоры мол болса, бір сөзді екінші бір синоним сөздермен оңай алмастыра алса, сөздің астарлы мағынасын ажырата алса, өз ойын немесе өз оқығанын шет тілінде түрлі байытылған сөздермен жеткізе алса білім алушының тілдік құзыреттілігі қалыптасқан деп есептеуімізге әбден болады.

2. Студент оқыған көркем шығармасын немесе оқыған жұмбақ, ертегі, поэзия, проза т.с.с. кез-келген мәтін сөздерінің өзара байланысу ережелерін ұғынуы үшін алдымен сол сөздер туралы ассоциациялы тізбекті құрып, есте сақтауы керек болады. Нәтижесінде келесі бір оқылым барысында сол сөздер қайта кездескенде білімгердің есіне сақталған сөздер қайта жаңғырады, енді осы жолы сол сөздердің синомидерімен алмастырып, толықтырып, қайта өңдеуіне де мүмкіндік туады. Сондықтан тілдік құзыреттілікті қалыптастырудың когнитивті тұстарын ескерудің маңыздылығына да көз жеткіздік.

3. Студенттер оқылымның жеке өзіндік оқылым түрлерімен айналысуы үшін түрлі әдістемелік шараларды жан-жақты қарастырудың маңыздылығы өте зор. Өйткені ешкімнің басшылығынсыз, өз қалауымен шет тіліндегі көркем туындыны немесе басқа да мәтінді оқу арқылы студенттің сөздік қоры молаяды, мәтіннің мазмұнына деген қызығушылығы да жоғарылайды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Хомский Н. Язык и мышление. М.: МГУ, 1972. 126 с.

2. Гумбольдт В. фон. Язык и философия культуры. М.: Прогресс, 1985. 452 с.

3. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии / пер. с англ.; ред. и вступ. ст. А. Е. Кибрика. М.: Прогресс; Универс, 1993. 656 с.

4. Гаспаров, Б.М. Язык, память, образ. Лингвистика языкового существования/ Б.М. Гаспаров. – М.: Новое литературное обозрение, 1996.

5. А. И. Минина. АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ ЯЗЫКОВОЙ КОМПЕТЕНЦИИ// Вестник ИГЛУ, 2013– № 2(2). – С. 236-241.

6. Карлсон, Ф. Ранняя генеративная лингвистика и эмпирическая методология/ Ф. Карлсон // Когнитивные категории в синтаксисе: кол. монография. – Иркутск: ИГЛУ, 2009. – С. 215-247.

7. Кравченко, А.В. Когнитивный горизонт языкознания/ А.В. Кравченко. – Иркутск: Изд-во БГУЭП, 2008.

8. Алиева А.Э. Роль аутентичных текстов в обучении чтению // Достижения науки и образования, 2017. № 4 (17). С. 62-63.

9. Муранова Е.В. К вопросу о содержании понятий «языковая компетенция» и «языковая компетентность»// Балтийский гуманитарный журнал. 2015. № 4(13).С.88-91.

ӘОЖ 372.881.512.122=512.122

Хамзина Карлыгаш Мауеновна
ф.ғ.к., доцент
Қарағанды техникалық университеті
Қарағанды қаласы, Қазақстан Республикасы

Калыбекова Каламкас Сагиндыковна
ф.ғ.к., доцент
Қарағанды техникалық университеті
Қарағанды қаласы, Қазақстан Республикасы

АДАМ КОНЦЕПЦИЯСЫНЫҢ ҚАЗАҚ ПОВЕСТЕРІНДЕГІ КӨРІНІСІ

Түйін. Бұл мақалада қазақ әдебиетінің өзіндік ерекшеліктерінің басты көріністері және осы уақыттағы әдебиеттің көрнекті өкілдерінің шығармашылықтарының зерделенуі. Мақалада жазушылар туындыларындағы шындықтың, замана проблемаларының айқын көрініс табуы және адам концепциясының үдерістеріне баса назар аудару арқау етіледі. Осы және басқа да мәселелер авторлық еңбекте көркемдік тәсілдер аясында қарастырылады.

Түйінді сөздер: Оқырман, жазушы, адам, кейіпкер, жаратылыс, махаббат, повесть.

Резюме. В данной статье рассматриваются основные черты казахской литературы и произведения выдающихся представителей современной литературы. Статья основана на том, что произведения писателей наглядно отражают реалии проблем времени и процессов человеческой концепции. Эти и другие вопросы рассматриваются в работе автора в контексте художественных подходов.

Ключевые слова: читатель, писатель, личность, характер, природа, любовь, история.

Summary. This article examines the main features of Kazakh literature and the works of outstanding representatives of modern literature. The article is based on the fact that the works of writers clearly reflect the realities of the problems of time and processes of the human concept. These and other issues are considered in the author's work in the context of artistic approaches.

Keywords: reader, writer, personality, character, nature, love, history.

Мынау жарық дүниеде, ұшы-қиыры жоқ алып кеңістікте, өзгеге әмірін жүргізетін уақыт атты ұғымда, тереңірек үңілсек, белгілі бір заңдылықтың, үйлесімділік дәрежесінің бар екенін аңғару қиын емес. Жаратылыстың ұлы заңы бар, өз ережесі бар. Барлық жағдаят адам деп аталатын екі аяқтының пиғылына байланысты. Адам табиғатты ғана бүлдіріп қоймай, біріне-бірі қиянат жасауда. Жазушы адамдар арасындағы, олардың іс-әрекет, пиғыл-пейілдеріндегі құбылыстарға назар аударып қана қоймайды, сонымен бірге кейіпкер – оқырман – автор үш тағанының мүшесі ретінде өзі үшін, өзге үшін тығырықтан шығар жолды іздеуге талаптанады. Ол жол – махаббат жолы. Сенім, құрмет, адам бойындағы қарапайым ғана ізгі қасиеттер. Осы ниеттен туғандай әсер қалдыратын оның «Гауһар тас», «Бекет», «Мазасыз күндер» повестерінің негізгі тақырыптық-идеялық өзегі, жазушының адам концепциясына назар аудара отырып, жасаған қорытындысы адамгершілік, мейірімділік, махаббат сияқты ұлы ұғымдардан бастау алғанын байқау қиын емес.

«Гауһар тастағы» әкенің сөзі шығарманың аяқталар тұсында яғни көркемдік шешіммен қабаттаса берілуі авторлық позиция арқылы жазушының адам концепциясын көрсетуге ұмтылуы деп бағалағанымыз жөн.

«Қолда барда алтынның қадірі жоқ» деген осы ғой (ол алтынның қадіріне сен жетпедің-ау, балам). Сенің қаталдығың, сенің жігерсіздігің ғой осыған кінәлі...» [1, Д.Исабеков].

Мынау – Ыбыштың қайтарған жауабы:

«Мені соған үйреткен сіз кінәлісіз, әке» [1, Д.Исабеков]. «Бәлкім, бұл сөз оның ойында көптен жүрген шығар» [1, Д.Исабеков]. Бұл – авторлық түсініктеме.

«Бұл қабірде өршіл мақсат пен үлкен арман иесі жатыр, бұл қабірде өмірге келе алмаған жас сәбидің анасы жатыр, бұл қабірде қадіріне жете алмаған Ыбыштың адал жары жатыр. Бұл қабірде ешқашан айтылмаған, ешқашан айтылмайтын менің аяулы махаббатым жатыр.

Қош, Салтанат!» [1, Д.Исабеков]. Бұл – Қайыржанның толғанысы. «Әлемді апаттан тек сұлулық қана құтқарады» депті-мыс Ф.М.Достоевский. Сол сұлулық – Салтанат еді ғой. Оның нәзік әні еді ғой. Ақынжанды болмысы еді ғой. Өкініштіақ Салтанаттың көз көрмес, құлақ естімес бақиға аттанып кеткені. Тым ерте кетті. Өзін білетін, өзі білетін көп жандарға өкініш, уайым, қайғы арқалатып кетті. Адамдар тіршілікте бір-бірінің қадірін білмей, жүріп жатады. Небір қимас адамы орталарынан кеткенде ғана «ah» ұрып жатады. Салтанаттың өліміне тек қана тағдыр кінәлі. Байғұс бойына біткен сәбиді дүниеге келтіре

алмай, көз жұмды. Он екіде бір гүлі ашылмаған жап-жас күйінде кетті. Салтанат тым тартымды болатын, тым таза, тым адал, тым қорғансыз болатын. Өзі келін болып түскен ортасы – кішкентай орта оның қас-қабағына тірі кезінде қарай алды ма, мәпелей алды ма? Өкінішке қарай, Қайыркен ғана Салтанаттың жүрек лүпілін, аңсарлы арманын, нәзік жанын түсіне алды. Оның қойған сұрағына төмендегідей жауап қайыруы аяулы арудың жан әлемін, ішкі дүниесін, барша адами болмысын бүкіл әлемге жарқырата көрсетіп тұр. «...Мен жар сүюден бақытты емеспін. Қосылмай тұрғанда Ыбышты үш-ақ рет көрдім ғой. Бірінде ол қарсы жолығып, қасымдағы кісілермен әлдене жайлы сөйлесіп қала берді.

Екіншісінде – біздің үйге көкпар әкеп тастағанда, үшіншісінде – айттыра келгенде. Енді ақталып қайтейін, алғашқы кезде біртүрлі жылы көрінді. Және оның бойында ерге тән қаталдық, батылдық, жігерлілік жатқан секілді еді. Бірақ оның бойында біріншісі ғана бар екен...» [1, Д.Исабеков].

Тағдырдың кереғар, қарама-қайшы болып қалыптасуына белгілі бір дәрежеде Салтанаттың өзі де кінәлі. Өзі байқаған үш түрлі қасиеттің тек біреуінің ғана бар екендігіне өзі тұрмысқа шыққан соң барып қана көз жеткізуі, сондай-ақ әке – Ыбыш арасындағы сабақтастық желінің үзілуі, тек Ыбыш қана емес, әкенің де белгілі дәрежеде кінәлі екенін байқатады, ал, мұның бәрі, айналып келгенде, аса күрделі адам жанын, адам болмысын көрсетеді.

Уақыт және кеңістік аясындағы адам концепциясын сөз еткенде басты назарда ұстайтын мәселе мынау: қаламгердің өз шығармасындағы уақыт пен кеңістік ұғымдарына қатынасы, сондай-ақ өз таным-түйсігі бойынша өз болмысындағы уақыт пен кеңістікке қарым-қатынасы. Уақыт пен кеңістік әлем картинасының бөлінбейтін маңызды бөлшектері, ал әлем әр түрлі қоғамдар аясында ғұмыр кешеді. Көркем шығарманың әлемі нақты шындықты образды түрде бейнелейтін болғандықтан, ол міндетті түрде уақыт және кеңістік ұғымдарымен тығыз байланыста боп келеді. Екіншіден, көркемдік әлемнің уақыттық-кеңістік құрылымы нақты әлемнің уақыт пен кеңістігі аясындағы құрылымымен бірдей боп келмейді. Ол айырмашылық көркем кеңістік пен уақыттың негізінде жеке сананың уақыт-кеңістік ұғымдарына деген өзіндік көзқарас мағлұматы жататындығымен түсіндіріледі. Үшіншіден, уақыттан, қоғамнан тыс тұлға болмайды деп жатамыз және сол қоғамдағы әлеуметтік-экономикалық, тарихи, саяси жағдаяттардың ықпалымен адам бойында дүниетаным, әлемді түйсініп, қабылдау сипаттарының қалыптасатыны мәлім. Сонымен бірге білім, ғылым т.б. әсер-ықпалы нәтижесінде адам өз ортасының әсерімен жеке тұлға болып қалыптаса алады, оның әлем, дүние туралы өзіндік жеке пікір-көзқарасы қалыптаспақ. Жеке адамның (тұлғаның) көркемдік әлеміне деген қарым-қатынасын, нақты шындыққа деген көзқарасын анықтау үшін көркем туындыдағы авторлық концепцияны жан-жақты қарастыру қажет. Ал, авторлық концепцияны зерттеу дегеніміз, автордың адам концепциясына деген қарым-қатынасынан туындайтыны баршаға мәлім. Қаламгер шығармасындағы образдар жүйесі, әр қаһарманның ғана емес, жазушының да дүниетаным сипаттары – бәрі-бәрі біз жоғарыда айтқан адам концепциясынан туындайды. Әр тарихи дәуірдің, қоғамның рухани игіліктерді жасаушылар алдына қоятын міндеттері де әр түрлі боп келеді. Әр түрлі болатыны - әр қоғамда салтанат құратын уақыттың да әр қилылығымен түсіндірілмек.

Зерттеуші С.И.Сигуа: «Древние египтяне, возводившие величественные пирамиды для захоронения своих отошедших в мир иной фараонов, греки гомеровский эпохи, сжигавшие тела умерших, относились ко времени с мудрым спокойствием. У них было свое представление о вечности и преходящем характере земной жизни. Переживание времени, историческая память, отождествление прошлого с настоящим – результат развития человеческого сознания, и тем острее, чем рафинированнее интеллект личности» деп жазады [2, С.Сигуа].

Қ.Жұмаділов, Д.Исабеков, М.Мағауин, Т.Әбдіков повестерін уақыт пен кеңістік ұғымдары аясында қарастыру, біз жоғарыда айтқандай, XX ғасырдың 60-70 жылдарындағы қазақ әдеби процесін ғылыми тұрғыдан талдау деген сөз. Сол әдеби процеске, сол тұста дүниеге келген қазақ повестеріне уақыттың әсер-ықпалы тимеді деп ешкім де айта қоймас. 1960-70 жылдары елуінші жылдардың соңындағы қоғамдағы «жылымықтан» бастау алған сана сілкінісі мен сана серпілісі, ең алдымен, қаламгерге тән болғанын баса айтқымыз келеді, себебі, әдебиет – адамтану ғылымы, ал, ол әдебиетті жасаушы – қаламгер. Адам, оның іс-әрекеті жинақтала келе қоғамды құрайды. Бұның бәрін егжей-тегжейлі айтып отырған себебіміз: санадағы сілкініс бізді бүгінгі тәуелсіз еліміздің салтанат құруына алып келді. Осынау аса ауқымды тарихи, саяси, рухани-әлеуметтік өзгерістердің басы-қасында болған қаламгерді санадағы түлеу, жаңғыру жағынан XX ғасырдың 60 жылдарына дейінгі кезеңде ғұмыр кешкендермен салыстыру қисынсыздау екені және жасырын емес. Өткенге үңілу оны тек мансұқтау, ғайбаттаудан тұрмаса керек. Өткенге қалай болғанда да қандай қаламгер болсын, соқпай өте алмайды, себебі, оған бүгіннен немесе ертеңгіден сол кешегі әлдеқайда ыстық, таныс, мәлім. Күні кеше қандай уақыт өз дегенін істесе де, ол бүгінгілердің жүріп өткен жолы, бүгінгілердің кешегі өмірі, кешегі уақыты. Сондықтан да санасында өзгеріс пайда болған қаламгердің шығармасын күні кешегі уақытпен салыстыра қарау – өмір талабы. Бұл – мәселенің бірінші жағы болса,

екінші жағы қаламгердің санасында осынау өзгерістердің арқасында пайда болған уақыт пен кеңістік ұғымдарына деген қарым-қатынасы. Біз қарастырып отырған қаламгерлер өз шығармаларында жалпыадамзаттық құндылықтарға қол созды, өз халқының сол құндылықтар қатарынан ойып тұрып орын алатын қасиет-сипаттарын көрсетуге тырысты. Ал, қандай халықтың, ұлттың болмасын, небір асыл дүниесі, рухани байлығы сол халықтың, ұлттың өмір жайлы толғамдарынан туындайтыны белгілі. Академик С.Қирабаев XX ғасырдың 60-80-інші жылдарындағы ұлттық әдебиетіміздің негізгі бағыт-бағдарына, даму эволюциясына тоқтала келіп, сол кезеңдегі әдебиет «...өмірдің өзекті мәселелерін зерттеп, адамды тануда, оның қоғаммен ара қатынасын суреттеуде дұрыс бағыт ұстанады» деп көрсетсе [3, С.Қирабаев], зерттеуші Г.А.Белая дәл сол кезеңдегі әдеби процеске төмендегідей баға береді: «Напряженность вопроса о смысле жизни, стремление традицией выверить современность, постановка проблем народной и национальной жизни, характерные для советской прозы 70-х годов, - все это убеждает в том, что сегодня в ценностный центр современной литературы выдвинулось художественное познание человека и человечества в их историческом общечеловеческом единстве. Неверно было бы думать, что это – экстенсивное постижение действительности: скальпель анализа пошел и внутрь – в глубь души человека» [4, Г.Белая].

Адам концпециясына қатысты өз ізденістерін қаһармандарының күрделі тағдырына, адам мен адамның, адам мен қоғамның, адам мен табиғаттың қарым-қатынасына бағыттаған қазақ қаламгерлері басты назарда ұстаған мәселе, жоғарыда айқанымыздай, адамгершілік мәселесі. «Мазасыз күндердегі» Мәкәрім-Мәрия қарым-қатынасы, Мәкәрімнің өз отбасы, «маған қиын болады-ау,.. қызым жат боп кетіпті, тез үйрене қоймаспыз. Мүмкін, өмірді басынан қайта бастармын» деп күрсінетін Махамбеков [1, Д.Исабеков], оның Мәрияға деген шетсіз-шексіз сүйіспеншілігі, өмірінің негізгі белесі артта қалған, қазірде бақиға беттеп келе жатқан үй иесі кемпір – Мәрияның енесі – бәрі-бәрі адамға тән қиын да күрделі тағдыр иелері ғана емес, сонымен бірге өздері де толғанғыш, сондай-ақ авторды да ойлантып-толғантқан қаһармандар. Повесте «Біраздан соң буалдыр сағымға араласып, сүйікті Арыс та көзден тасаланды» деген жолдар бар [1, Д.Исабеков]. Поездың қозғалғанына көп уақыт өте қойған жоқ. Барлық мәселе осы сөйлемдегі «біраздан соңға» тіреліп тұр. «Біраздан соң» – Мәкәрімнің өз отбасына қайтып оралуы. «Біраздан соң», үлкен бе, кіші ме, әйтеуір, сол Арыста болғанда Мәкәрімнің жанына түскен жара. «Біраздан соң» – Махамбековтың өткен өмір жолына ой жүгіртуі. «Біраздан соң» – Мәрия өміріндегі жаңа бір кезең. Дәл «біраздан соң» оқиғаға қатысқан аз ғана адамға өмірдің аз да болса, әйтеуір, бір құбылысын сыйлады. «Біраздан соң» сол қаһармандар өміріндегі жаңа кезеңнің, жаңа уақыттың басталғанының куәсі. Оқиға өткен жер – Арыс қаласы. Автордың да оны «сүйікті» деп атауына түсіністікпен қарайды оқырман. Ғалымның пікір-қағидасына сүйенсек, сол Арыс қаласы, аз да болса сол оқиғаға қатысы бар, бас қаһарманды тәубасына келтіріп тұратын, Әлиса, Мұрат, Ақайдар тұратын Алматы – қаһармандар ғұмыры тоғысқан жер деген жөн.

Адамгершілік мәселесіне, этика проблемасына қатысты өз ой-тұжырымдарын Д.Исабеков «Бекет» повесінде де айрықша көрсете білген. Күніне бәленбай мың адам келіп, бәленбай мың адам кетіп жататын мына пәни жалғандағы уақыт пен кеңістік сияқты ауқымды ұғымдар аясында адамдардың бір-біріне түсіністікпен қарап, кешірімшіл болғанына, сірә, ештеңе де жетпейтін шығар?!

Гүлмира да, Зағида да Нүркенді кешірді ғой. Нүркеннің кінәлі болғаны ма? Махаббаты үшін ешкімді кінәлауға бола ма? Адамдар арасында түсіністік болса, сол адамдар өте алмас еш кедергі де болмайтыны анық. Сондықтан да болса керек, автор өз шығармасын «Шынында да ағам 5-6 күннен соң сауығып кетті» деп аяқтайды. 5-6 күннен соңғы сауығуға жеткізіп тұрған нәрсе – Нүркеннің де, Бекеттің де дәл өздерінше айтқызсақ, қыруар адамға жүк болатын – күні кешегі өмірі, осы уақытқа дейін жүріп өткен жолы.

Бекет те, Нүркен де бүгінде ғұмыр кешіп жатса да, қарапайым ғана адамгершілікті, адамға тән қарапайымдылық пен мейірімділікті бойына ата-ана дәстүрімен сіңірген. Олар күні кешегі әрқайсысы жеке-жеке бір даналық мектебі іспеттес үлкендерді көрді, ауыр тұрмысты, өмірдің тауқыметін көрді [1, Д.Исабеков]. Тағы да сол зерттеуші Г.А.Белая: «В советской литературе 60-70-х годов появился особого типа герой – человек, отмеченный высоко развитым чувством личности и столь же органической причастностью к общей жизни. Глубоко выстраданное собственное жизнеощущение сплавлено в этом человеке с тысячелетним опытом народа, он его как бы единичный высокоорганизованный представитель» деп жазды [4, Г.Белая]. Осы айтылғандардың біз шығармаларын қарастырып отырған қаламгерлерге тікелей қатысы бар екендігін айрықша атап көрсеткіміз келеді.

Қандай қаламгер болса да оның шығармаларына автордың өмір сүрген ортасы, ғұмыр кешкен уақыты мен кеңістігі әсер-ықпал ететіні мәлім. Өткен ғасырдың 60-70 жылдары әдебиетке араласқан Қ.Жұмаділовтің «Сарыжайлау» повесі уақыт категориясын айрықша басты назарда ұстаған дегіміз келеді. Повестің басында мынадай жолдар бар: «Оның ә дегенде қол созғаны календарь болды. Көптен қозғаусыз қалған календарь бетін аударыстырып отырып,

он бесінші мартқа әкеліп тіреді. Мың да тоғыз жүз жетпіс алтыншы жылдың он бесінші марты - сәрсенбінің сәті екен. Дәнеш алғашқы жұмыс күнінің сәрсенбіге келуін жақсылыққа жорыды» [5, Қ.Жұмаділов].

Мың да тоғыз жүз жетпіс алтыншы жылдың он бесінші марты – повестегі сюжеттік-композициялық құрылым шеңберіне ғана ерекше маңызды боп тұрған жоқ, сонымен бірге Дәнештің де өмірінде жаңа бір кезең, жаңа бір белес басталғанын аңғартатын уақыт. Дәнештің дәл осы мерзімге дейін кешкен ғұмыры бар және енді дәл осы уақыттан басталатын басқаша ғұмыры болмақ. «Мың да тоғыз жүз жетпіс алтыншы жыл» нақты яғни оқиға болар уақытты көрсетсе, лирикалық шегініс арқылы Дәнештің дәл осы уақытқа дейінгі өмір жолын қаламгер ұтымды көрсете білген. «Жартас» совхозы – оқиға өтетін нақты кеңістік. Жалпы, шаруашылығында, экономикасында бірде ілгерілеу, бірде құлдилау болғанымен, «Жартаста» бәлендей өзгеріске ұшыраған жағдаяттар байқалмайды. Дәнештің алдында да басқа адам партия ұйымының хатшысы болып қызмет атқарған. Мамырбек Машановтың алдында бұл совхозда басқа адам директор болған. Сыртқы келбеті жағынан «Жартас» - сол бұрынғы «Жартас», ешқандай кеңістікте бәлендей өзгеріс бар деп айту қиын. Өзгеріс тек адамдар бойынан байқалуда. Онда да уақыт пен кеңістік ұғымдарының көркем уақыт пен көркемдік кеңістікке айналуынан аңғарылады. Әр шығармадағы уақыттың өзіне тән жетекші тұлғасы болуы шарт. Ғалым Т. Жұртбай: «...көркем шығарманың көркем уақытына сай сол уақыттың жетекші тұлғасы анықталуы тиіс. Ол тұлға уақыттың қозғалысын, бағытын, мінезін, тіршілік ырғағын, қоғамдық коллизиясын, еркін, нысанасын, өмір сүру тәсілін, ішкі қайшылығын, адамдардың арасындағы психологиялық шиеленісін, ерік-жігерін, жалпы алғанда, мұқым шығарманың болмысын анықтап береді. Анықтап қана бермейді, өзгені өзінің дегеніне көндіріп, айтқанын істетеді. Кемеліне келген, ырғақ-екпін алған, ішкі рухы қуатты тұлғаланған қаһармандар, тіпті автордың өзіне жөн көрсетіп, оған бағынбай, бәсекеге түседі» деп жазады, сөйтіп, бұл айтылғандарына нақты дәлел ретінде «Абай жолы» роман эпопеясындағы Құнанбайды жетекші тұлға ретінде алады [6, Т.Жұртбай]. Әрі қарай ғалым өз пікірін былайша дамытады: «Жетекші тұлға анықтап берген көркем уақыттың тарихи тартысына қарай кейіпкерлер жүйесі іріктеледі» [6, Т.Жұртбай]. Әрине, роман-эпопеяның, онда да тарихи ауқымды туындының жанрлық мүмкіндігін повесть жанрымен салыстыру қисынсыз. Алайда мәселеге жетекші тұлға деген ұғым тұрғысынан келсек, «Сарыжайлаудағы» Дәнешті осындай тұлғаға жатқызар едік. Мәселе Дәнештің бас қаһарман болғандығында да емес, оның бүкіл сюжеттік желіге, сол арқылы бүкіл уақыт пен кеңістік ұғымына өзгеріс енгізуінде. «Жартас» совхозы сияқты кеңістік және сол кеңістікте еңбек етіп жатқан қарапайым адамдар өмірімен танысу, олардың табиғаттай бұла, таза жандар екендігіне көз жеткізу Дәнеш санасында енді бұдан былай бұрынғыша еңбек етіп, ғұмыр кешудің уақыты өткенін, енді басқаша еңбек ететін уақыт туғанын түйсінуді пайымдатты. Көркем уақыт пен көркемдік кеңістік Дәнешті мынадай ойға жетектеп тұр. «Біздің құт-берекеміз осы шопандар ғой... Мал соңында өткен көшпенді бабаларымыздың нағыз мұрагерлері де осылар. Табиғаттан әлі іргесін бөлмеген дала перзенттері...» [5, Қ.Жұмаділов]. Повесте адам мен адамның, адам мен табиғаттың, адам мен қоғамның қарым-қатынасы талап деңгейінде көрсетілген. Жазушының адам концепциясына үңілуі оның авторлық позициясымен шебер ұштасқан. Белгілі бір дәрежеде «Жартасты» өркендетіп, көтерейікші деген идеядан гөрі «Жартас» бізді көтерсе екен» деген идеямен күрес элементтері бүкіл образдар жүйесіне уақыттық-кеңістіктік ұғымдарды молынан дарытқан. Қилыбаев, Әсем, Сарыбай, Дәнеш, жазушы Жұмаш өздері өмір сүріп отырған ортаға, кеңірек алсақ, сол тұстағы қоғамға әйтеуір бір өзгерістің керек екенін мейлінше түсінген адамдар да, Машанов, Жанұзақ, Таубай, Айтқұловтар, керісінше, ешқандай өзгерісті тілемейтін адамдар. Шығармада үнемі көрінбесе де оқырман санасына берік ұялайтын Мұрат Көпбаев бейнесі сәтті шыққан. Алдыңғы топтың белсенді басшысы – Дәнеш, соңғы топтың серкесі - Машанов. Екеуін кереғар қайшылық-тартысқа итермелеп тұрған – уақыт. Себебі, Машановтың уақыт ұғымына деген өз көзқарасы, Дәнештің өз көзқарасы бар.

«Бала, дегенмен, байқа!.. Бір емес, екі емес, алдымнан кес-кестеп шыға бердің. Есіңде болсын, мен жолымды кескен адамды ұнатпаймын... Мен сені бұрын оқыған, білімді азамат па деуші едім. Жоқ, сен өзің өмірден артта қалған шәлдірек біреу болып шықтың. Уақытпен санасу керек қой, шырағым-ау! Өзі де татпайтын, өзгеге де татырмайтын фанатиктердің заманы емес қазір. Бүгінгі адамдар ондай жалаңаш белсенділікке көнбейді, жақсы киініп, жақсы ішкісі келеді. Өмірдің ләззатын татып, қызығын көрсем дейді. Қолыңды кейін жеткізем, түбінде ұшпаққа шығарам дегеніңе бүгінгі заманның адамы қанағаттанбайды...» [5, Қ.Жұмаділов]. Бұл – совхоз директоры Машановтың сөзі.

«Сіз, Машанов жолдас, мен туралы не десеңіз де еркіңіз. Бірақ уақыт туралы, адамдар туралы текке арамтер болып, «философия» соғып қайтесіз?.. Халықтың қамын ойлау, көпшілік үшін күйіну басқа біреулерге жарасса жарасар, тап мына сізге жараспайды... Өйткені көпшілдік, ел мұқтажымен санасу – сіздің табиғатыңызда жоқ нәрсе. Сіздің философияңыз: «Өмірден алатын сыбағаңды молырақ қармап қал. Аз күнгі тір-

лікті сейіл-серуенмен қызықтап өткіз. «Алпыс күн атан болғанша, алты күн бура бол! дегенге саяды. Шыныңызды айтыңызшы, сіздің осында келгендегі мақсатыңыздың өзі «Жартасты» көтеру емес, «Жартас» арқылы өзіңізді көтеру емес пе? Сіздің ойыңызша, біз бәріміз жиналып сіздің төмендеп кеткен бет-беделіңізді көтеру үшін еңбектенуіміз керек» [5, Қ.Жұмаділов]. Бұл - партия ұйымының хатшысы Досболовтың сөзі. Көркем туындыға қажетті бірден-бір тәсіл-тартыс қызметін бұл айтылғандар әдемі атқарып тұр. Тартысты туғызған – екі кейіпкердің уақыт туралы көзқарастары. Күнделікті тіршілік күйбеңі, ешуақытта бір бітпейтін совхоздың мазасыз жұмысы адамды осынау бір киелі кеңістік – Жартас жерінің гүлденуі жайлы ойлантпай, күндегі тірліктің иірімінде дөңгелетіп ала жөнелгенін байқау қиын емес. Егіс жұмысы, егіннен алынатын өнім, мал шаруашылығы, әр саулықтан алынатын төл саны, малға дайындалатын жем-шөп қамы, малшы қауымын қыстаққа қондыру, күн жылына жайлауға шығару. т.б. совхоз еңбеккерлері үшін бірден-бір маңызды науқандық жұмыстар екені белгілі. Осынау қарбалас, тірлік аясында адамдардың қилы-қилы жеке тағдыры бар, алуан түрлі мақсат-мүддесі бар, оның үстіне әр пенденің маңдайына жазылып қойылған пешене атты абстрактылы ұғым тағы бар.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Исабеков Д. Екі томдық таңдамалы шығармалар. Т.1. Алматы, 1993, 544 б.;
2. Сигуа С. Миф и логика: структура прозы К.Гамсахурдиа. Тбилиси, 1984, 336 с.;
3. Қирабаев С. Шығармалар. Екі томдық. Т. II. Алматы, 1991;
4. Белая Г. Художественный мир современной прозы. Москва, 1983;
5. Жұмаділов Қ. Таңдамалы шығармалар. Т. 2. Алматы, 1989, 464 б.;
6. Жұртбай Т. Көркем кеңістік пен уақыт және тарихи дәлел //Әдебиеттанудың өзекті мәселелері: Академик Серік Қирабаевтың 75 жылдығына арналған жинақ. Алматы, 2002, 431 б.

УДК 81’255.4

Шайжанова Меруерт Маратовна
магистр международных отношений,
преподаватель КазАТК им.Тынышпаева

Есжанова Гульчат Куанышовна
к.ф.н., ассистент профессора
КазАТК им.М.Тынышпаева

ИНТЕРНАЦИОНАЛЬНАЯ И ПСЕВДОИНТЕРНАЦИОНАЛЬНАЯ ЛЕКСИКА: ОСНОВНАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА, СПОСОБЫ ПЕРЕВОДА

Түйін. Бұл мақалада соңғы жылдары лингвистердің тілдік интернационализацияға деген қызығушылығы көбінесе тілдік байланыстар теориясы, екі тілділік саласындағы зерттеулердің тереңдеуіне, сондай-ақ ұлтаралық қатынастардың әртүрлі формаларының дамуының саналуан зерттеулердің әсеріне байланысты екендігі айтылады. Халықаралық лексиканы зерттеудің теориялық және практикалық маңызы жайлы баяндалады. Зерттеудің теориялық аспектісі халықаралық, ұлтаралық және ұлттық тілдердің интернационализмдерінің тіларалық қатынастарды жетілдірудегі рөлін анықтаумен байланыстырылады.

Түйінді сөздер: халықаралық және псевдохалықаралық сөздер, аударма ісі, кіріккен сөздер, жалған баламалар, лингвистика.

Резюме. В данной статье говорится, что в последние годы интерес лингвистов к языковой интернационализации во многом зависит от углубления исследований в области теории языковых связей, двуязычия, а также влияния разнообразных исследований развития различных форм межнациональных отношений. Докладывает о теоретическом и практическом значении исследования международной лексики. Теоретический аспект исследования связывается с определением роли интернационализмов международного, межнационального и национального языков в совершенствовании межкультурных отношений.

Ключевые слова: интернациональные и псевдоинтернациональные слова, переводческое дело, заимствование, ложные друзья, лингвистика.

Summary. This article discusses that in recent years, the interest of linguists in language internationalization largely depends on the deepening of research in the field of the theory of language relations, bilingualism, as well as the influence of various studies of the development of various forms of international relations. Reports on the theoretical and practical significance of the study of international vocabulary. The theoretical aspect of the research is connected with the definition of the role of internationalisms of international, interethnic and national languages in improving intercultural relations.

Keywords: international and pseudo-international words, translation, borrowing, false friends, linguistics.

Выражение «интернациональная лексика» очень часто употребляется в лексикологии и лингвистике как «интернационализм». Общее определение термина «интернационализм» дано И. В. Арнольдом, автором книги по английской лексикологии, который определяет его как «слова одинакового происхождения, встречающиеся в нескольких языках в результате одновременных или последовательных заимствований из одного конечного источника» *[Акуленко В.В., 1996, с. 5]*. Она также говорит о том, что их произношение и орфография похожи и легки, так что носители и изучающие язык могут быстро понимать и различать определенные языки. Арнольд также призывает нас обратить внимание на то, что интернациональные слова не должны смешиваться и сравниваться со словами общего индоевропейского запаса, которые включают в себя своего рода общий фонд европейских языков. По определению Т.Р. Левицкой и А.М. Фитерман, «интернациональными словами являются слова, которые в более или менее одинаковой звуковой форме, грамматическом оформлении и смысловом содержании встречаются в ряде языков» *[Голикова Ж.А., 2003, с. 99]*. Другое определение интернациональных слов дано Чарльзом Кэем Огденом, английским лингвистом, философом и писателем. Его помнят главным образом как изобретателя и пропагандиста базового английского языка. Чарльз Кей Огден утверждает: «международные слова-это аналогичные слова в западных языках, названия дипломатии или институтов, или международные стандарты, с презумпцией того, что они поняты и не нуждаются в специальном обучении. Огден также приводит список международных слов, составленный в алфавитном порядке» *[Бреус Е.В., 2001, с. 104]*.

По-нашему мнению, интернационализмы отличаются от простых заимствований, которые возникают при контакте языков, прежде всего тем, что выражают понятия международного значения и именно поэтому имеют широкую сферу распространения. Решающую роль при квалификации интернационализмов играют и степень распространения того или иного слова, и интернациональный характер самого явления, обозначенное претендующим на интернационализм слово.

Особый интерес эта проблема вызывает в нынешний период, когда интеграционные процессы в области науки и техники достигли весьма высокого уровня и продолжают неуклонно развиваться. Данная ситуация выдвигает проблему интернационализмов в число наиболее актуальных проблем языкознания, привлекает все большее внимание отечественных и зарубежных лингвистов.

В современной лингвистической литературе проблеме интернациональной лексики уделяется всё больше внимания. Это объясняется той неуклонно возрастающей ролью, которую играют международные слова и термины в самых различных областях языковой деятельности, так или иначе связанных с процессами соприкосновения и противопоставления языков. Под интернациональными словами мы понимаем такие, которые связаны с различными сферами общественной жизни, как: политика: демократия, электорат, империя, фанатизм, иммиграция, юрисдикция. Спорт: арена, легкая атлетика, болельщик, фитнес, гол, лига, медаль, пенальти, тактика, трофей. связь: виртуальная, сигнальная, модемная, телеграмма, видеокамера, факс, микрофон. физика: атом, Протон, фокус, ампер, Паскаль, Пико -, кило -, мега -, кинетическая энергия, вектор. химия: анион, атмосфера, дисперсия, токсин, символ, синтетика, органика, гидролиз. математика: плюс, Интеграл, теорема, диагональ, Ярд, сфера, цилиндр, медиана. медицина: грипп, вирус, синдром, антибиотики, бактерии, биопсия, диабет. Международные слова также могут быть менее или более похожи по произношению, орфографии и лексическому значению на нескольких языках, и они легко и мгновенно запоминаются изучающими языки, потому что они не требуют никаких усилий и внимания при их изучении или даже запоминании.

Современный английский язык представляет собой уникальную смесь германских и романских элементов. Это смешение привело к интернациональному характеру лексики. В сравнении с другими языками английский язык обладает довольно богатым словарным запасом. Все языки в большей или меньшей степени являются смесями, но современный английский словарь уникален в этом отношении. Благодаря культурным контактам с римлянами на континенте и влиянию христианства в язык вошел очень ранний слой латино-греческих слов. В наши дни рядовой говорящий уже не замечает их происхождения в таких словах, как фунт, горчица, школа, блюдо, подбородок, священник, сыр, дьявол, улица и епископ. Более радикальные изменения и глубокое влияние на английский словарь произошли во время Норманнского завоевания. До XV века в язык вошло огромное количество французских слов. Они относятся к разным областям, как: суд, церковь, право и государство. Например: добродетель, религия, парламент, справедливость, благородство, красота, проповедь, честь. Многие французские заимствования сохранили свое первоначальное произношение и ударение. Например: шампанское, балет, машина, гараж, отдельный, отношение, составляют, вводят XVII-XVIII вв., в связи с установлением культурных, торговых связей многие слова были заимствованы из итальянского (либретто, скрипка, опера), испанского (ураган, помидор, табак), голландского (яхта, собака, пейзаж) языков.

Заимствование является следствием культурного контакта между двумя языковыми сообществами. Заимствование слов может идти в обоих направлениях между двумя языками, находящимися в контакте, но часто возникает асимметрия, такая, что больше слов переходит из одной стороны в другую. В этом случае сообщество исходного языка имеет некоторое преимущество в силе, престиже и / или богатстве, что делает объекты и идеи, которые оно приносит, желательными и полезными для сообщества заимствующего языка. Например, германские племена в первые века нашей эры. они заимствовали множество заимствований из латыни, поскольку они приняли новые продукты через торговлю с римлянами. С другой стороны, немногие германские слова переходили на латынь.

Сам процесс заимствования сложен и включает в себя множество событий употребления (например, случаи употребления нового слова). Как правило, некоторые носители заимствующего языка также знают исходный язык или, по крайней мере, достаточно, чтобы использовать соответствующее слово. Они (часто сознательно) принимают новое слово, когда говорят на заимствованном языке, потому что оно наиболее точно соответствует идее, которую они пытаются выразить. Если они двуязычны на исходном языке, что часто бывает, они могут произносить слова одинаково или аналогично тому, как они произносятся на исходном языке. Например, носители английского языка заимствовали слово Гараж из французского языка, сначала с произношением, более близким к французскому произношению, чем сейчас обычно встречается. По-видимому, самые первые ораторы, которые использовали это слово в английском языке, знали по крайней мере немного французского

языка и слышали слово, используемое французскими ораторами, во франкоязычном контексте.

Заимствованные слова - это слова, заимствованные носителями одного языка из другого языка (исходного языка). Заимствованное слово также можно назвать заимствованием. Абстрактное заимствование существительных относится к процессу заимствования носителями языка слов из исходного языка в их родной язык. «Ссуда» и «заимствование» - это, конечно, метафоры, потому что нет буквального процесса кредитования. Нет никакого перехода от одного языка к другому, и нет никакого «возвращения» слов к исходному языку. Эти слова просто стали использоваться речевым сообществом, говорящим на языке, отличном от того, на котором эти слова возникли.

Заимствование является следствием культурного контакта между двумя языковыми сообществами. Заимствование слов может идти в обоих направлениях между двумя языками, находящимися в контакте, но часто возникает асимметрия, такая, что больше слов переходит из одной стороны в другую. В этом случае сообщество исходного языка имеет некоторое преимущество в силе, престиже или богатстве, что делает объекты и идеи, которые оно приносит, желательными и полезными для сообщества заимствующего языка. Например, германские племена в первые века нашей эры. они заимствовали множество заимствований из латыни, поскольку они приняли новые продукты через торговлю с римлянами. С другой стороны, немногие германские слова переходили на латынь.

Сам процесс заимствования сложен и включает в себя множество событий употребления (например, случаи употребления нового слова). Как правило, некоторые носители заимствующего языка также знают исходный язык или, по крайней мере, достаточно, чтобы использовать соответствующее слово. Они (часто сознательно) принимают новое слово, когда говорят на заимствованном языке, потому что оно наиболее точно соответствует идее, которую они пытаются выразить. Если они двуязычны на исходном языке, что часто бывает, они могут произносить слова одинаково или аналогично тому, как они произносятся на исходном языке. Например, носители английского языка заимствовали слово *гараж* из французского языка, сначала с произношением, более близким к французскому произношению, чем сейчас обычно встречается. По-видимому, самые первые ораторы, которые использовали это слово в английском языке, знали по крайней мере немного французского языка и слышали слово, используемое французскими ораторами, во франкоязычном контексте.

Следующий список представляет собой небольшую выборку заимствованных слов, пришедших в английский язык в разные периоды и из разных языков.

Формы, приведенные в этом разделе, являются Древнеанглийскими. Оригинальное латинское исходное слово приводится в скобках, где оно существенно отличается. Некоторые латинские слова были первоначально заимствованы из греческого языка. Можно сделать вывод, что эти заимствования относятся ко времени, предшествовавшему тому, как англы и саксы покинули континент и перебрались в Англию, поскольку очень похожие формы встречаются и в других древнегерманских языках (древнегерманский, Древнесаксонский и др.).). Исходные слова, как правило, засвидетельствованы в латинских текстах, в большом количестве латинских писаний, которые сохранились на протяжении веков.

Межъязыковые относительные синонимы частично совпадают по своему значению и употреблению, межъязыковые омонимы совпадают по своей звуковой или графической форме, но имеют разные значения, межъязыковые паронимы частично сходны по своей форме, но вызывают ложные ассоциации по смыслу, хотя и различны в этом отношении. Автор не принимает термин «обманчивые родственные связи», предложенный Р. Ладо вместо словосочетания «вводящие в заблуждение слова иностранного происхождения», поскольку из приведенных определений ясно, что не все группы связаны по своему происхождению.

В. В. Акуленко собрал в своем словаре 900 пар английских и русских вводящих в заблуждение слов различного типа. На основе анализа родственных слов автор устанавливает следующие виды расхождений между ними:

а) межъязыковые относительные синонимы, которые могут иметь следующие точки различия:

* различие в денотативном компоненте значения, например: депо. Английское слово имеет четыре значения: 1) склад для товаров, 2) место, где хранятся военные склады и обучаются новые солдаты, 3) железнодорожная станция, Усу маленькая, или автобусная станция, 4) место, где автобусы хранятся и не ремонтируются, автобусный гараж. Русский аналог имеет несколько иной набор значений, соответствующих английскому: сарай, круглый дом; пожарная часть (для словосочетания пожарное депо);

* разница в сочетаемости: абсолютно-абсолютно, ср. абсолютно согласиться с – согласиться без возражений; исчезнуть абсолютно – полностью исчезнуть;

* различие в коннотационном компоненте, ср. консультация (стиль. нейтральный) и консультация (книжный); компиляция (нейтральный) – компиляция (отрицательный).

б) межъязыковые омонимы, значения которых не имеют ничего общего, поскольку они появляются в результате случайного совпадения,

например актуальное – актуальный (насущное, срочное, жизненно важное, представляющее большой современный интерес, актуальное); переводное-транслировать (передавать, транслировать, ретранслировать);

в) межъязыковые паронимы не имеют общих значений, несмотря на их близкую идентичность по форме, например интеллектуальное – интеллигентский. Русское слово имеет два значения: 1) характерный для интеллектуалов, 2) безвольный, нерешительный; В то время как английское слово означает 1) умный, понимающий, вдумчивый; 2) умный, остроумный.

Вот главная причина, по которой мы можем встретить много таких слов. На самом деле, около 25% из них встречаются в среднем языке. Это достаточное количество для того, чтобы встретиться с ними в нашей реальной жизни.

Несомненно, перевод - это очень древний вид человеческой деятельности. В его практике существует понятие трудности перевода. Одним из компонентов этого понятия являются «ложные друзья», представляющие собой достаточно изученное межъязыковое явление, представляющее особый интерес для переводчиков и лингвистов. Такая категория слов может ввести в заблуждение даже опытных переводчиков, владеющих языком на высоком уровне, а также привести к искажению смысла при переводе.

Что касается псевдомеждународных слов, то мы провели с ними совсем другое исследование. Мы уделяем им больше внимания, потому что эти слова представляют собой настоящие ловушки для переводчиков. Сначала мы разделили их на группы по основным признакам и различиям, а затем показали примеры их правильного и неправильного перевода. Мы также коснулись совета Крупнова об избежании ошибок в их переводе, потому что мы думали, что это будет очень важно для переводчиков.

Интернационализмы в современном русском и английском языках выполняют основную функцию - коммуникативную. Они включены в синтагматические и парадигматические отношения, участвуют в словообразовательных процессах и тем самым обогащают словарный фонд данных языков. Отсюда следует, что факт существования интернациональной лексики и, главным образом, понимание условий её функционирования, её системно-структурных отношений может способствовать оптимизации познавательных процессов в любой сфере человеческой деятельности.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Акуленко В.В. ‘English-Russian and Russian-English Dictionary of Misleading Words, M., 1969;

2. Голикова Ж.А. Перевод с английского языка на русский = Learn to translate by translating from English into Russian: Учебное пособие. М.: Новое знание, 2003;

3. Бреус Е.В. Теория и практика перевода с английского языка на русский: Учебное пособие. Ч. 1. М.: Издательство УРАО, 2001;

4. Будагов Р.А. Близкородственные языки и некоторые особенности их изучения // Типология сходств и различий. - Кишинев: Штиница. 1995;

5. Супрун А.Е. Сопоставительно-типологический анализ лексики // Методы изучения лексики. - Минск, 1995

ББК 81. 2 Қаз

Шормақова Арайлым Ботанқызы
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті және
«Ғылым ордасы» кешенінің базасындағы ғылыми-зерттеу
институттарының бірлескен білім беру бағдарламаларының
PhD докторанты
Алматы қаласы
E-mail: Shormakova.arailym@tilbilimi.kz

КӨРКЕМ ДИСКУРСТАҒЫ КОНЦЕПТІЛЕРДІҢ КӨРІНІСІ (Ә.КЕКІЛБАЕВТЫҢ «БІР ШОҚ ЖИДЕ» ПОВЕСІ БОЙЫНША)

Түйіндеме. Бұл мақалада Әбіш Кекілбаевтың «Бір шоқ жиде» шығармасы негізінде жеке авторлық «жиде» концептісі талданып, ұғымдық, танымдық, құндылық, ассоциативтік бөлшектері көрсетілді. «Қайғы», «Қазақ әйелі», «Ұрпақ», «Домбыра» концептілеріне талдау жасалды. Жиде фитонимінің адам өмірімен байланысын салыстырып, бұл ұғымныңжеке авторлық концепт деңгейіне көтерілгені дәлелденді.

Түйін сөздер: концепт, авторлық концепт, фитоним, космоцентризм, концептінің құрылымы, эксперимент.

Резюме. Статья посвящена индивидуально-авторскому концепту «жиде» по материалу повести А.Кекилбаева «Бір шоқ жиде». Анализу подвергается понятийная, ценностная и образно-ассоциативные части концепта-фитонима «жиде». Исследователь выявляет взаимосвязь данного концепта с такими этническими, универсальными концептами, как «қайғы» (печаль), «қазақ әйелі» (казахская женщина), «ұрпақ» (потомства) и «домбыра». Проведенный автором статьи концептуальный анализ показывает как фитоним «жиде» из обычного понятия поднимается до уровня индивидуально-авторского концепта.

Ключевые слова: концепт, авторский концепт, фитоним, космоцентризм, структура концепта, эксперимент.

Summary. The article is devoted to the individual and author's concept of «жиде» based on the story of A.Kekilbaev«Бір шоқ жиде». The conceptual, value and figurative-associative parts of the concept-phytonym«жиде» are subjected to analysis. The researcher reveals the interconnection of this concept with such ethnic, universal concepts as «қайғы» (sadness), «қазақ әйелі» (kazakh woman), «ұрпақ» (progeny) and «домбыра». The conceptual analysis carried out by the author of the article shows how the «жиде» from the usual concept is raised to the level of the individual author's concept.

Keywords: concept, autors concept, phytonym, cosmocentrizm, structure of the concept, experiment.

Әлемнің бейнесі – адамның дүниетанымындағы негізгі элемент, адамның шынайы әлемді қабылдауы, оның тілдік әрі нақты бейнесі, өмірлік іс-әрекетінің белгісі. Соңғы уақытта «әлемнің бейнесі» ғылыми айналысқа еніп, гуманитарлық ғылымдардың әр тарауында өзінше зерттеле бастады. Өйткені ақпараттық коммуникация заманы ұлттық дүниетаным мен ұлттық құндылықтарға бет бұрғызды. Әр ғылым саласындағы ғалымдарды бір арнаға тоғыстаратын ортақ пікір: «әлемнің бейнесі – ақиқат болмыс туралы әр халықтың қоғамдық санасындағы жиынтық білімі» екендігі. Ал оны зерттеп-тануда танымдық лингвистиканың алатын орны ерекше. Әр елдің дүниені тануы әралуан болғандықтан, әр халықтың мәдениеті оның тілінде кодталады. Ол кодтарды қазіргі тіл білімінде ерекше қарқынмен зерттеліп жатқан концептілер арқылы ашуға болады. «Концепт – адам санасының ойлау бірліктері мен психикалық ресурстарын, білім мен тәжірибенің бейнелі көрсеткіштерін құрайтын, хабарлы құрылымдарды түсіндіруге мүмкіндік беретін когнитивті, және лингвомәдениеттанымдық лингвистикалардың негізгі ұғымдарының бірі» (Оразалиева Э., 2007). Концепт туралы ғалымдардың ойы – әртүрлі. Орыс тіл білімінде кейбірі оны термин ретінде қарастырса (В.И. Карасик, С.А. Аскольдов), енді біреулері (Д.С. Лихачев, В.Т. Москвин) ұғыммен теңестіреді. В.А. Маслова концептіні жеке тұлғалық концептілер, адамдардың жас ерекшеліктеріне байланысты концептілер, жалпыұлттық концептілер деп таратады (Маслова В.А. 2001).

«Концепт» терминін тіл аясындағы мәселелерге қатысты пайдалануды өткен ғасырдың бірінші жартысында тұңғыш рет орыс философы С.А.Аскольдов ұсынған. Ол «Концепт и слово» атты еңбегінде концептіні былайша ұғындырады: *«...мысленное образование, которое замещает нам в процессе мысли неопределенное множество предметов одного и того же рода»*. Осымен сабақтастырып, В.З.Демьянков, Ю.С.Степанов ұғым мен концептінің ара жігін ажырата қарастырады. Осы тектес концепт туралы пікірлердің ішінен қазіргі кезде көптеген ғалымдар тарапынан қолдау тауып, ғылыми тәжірибеде

қолданылып жүрген – А.Вежбицкаяның анықтамасы. Ғалым концептіні адамның әлем туралы тиянақталған мәдени түсініктері бейнеленген және атаулары бар ғаламның тілдік бейнесі ретінде таниды (Тхорик В.И., 2000).

Отандық тіл білімінде концепт ұғымына қатысты мәселелерді Н.Уәлиев, З.Ахметжанова, Ж.Манкеева, Қ.Жаманбаева, Г.Смағұлова, Г.Снасапова, М.Күштаева, С.Жапақов, А.Ислам, Н.Аитова, Ж.Жампейісова, Э.Оразалиева, Г.Мұратова, Б.Тілеубердиев т.б. ғалымдар өз еңбектерінде жан-жақты қарастырады.

Зерттеуші А.И.Карасик концептілерді *когнитивтік* және *мәдени* деп ажыратып, когнитивті концептілерді қоршаған ортадағы шындықты құрылымдап және оны қайта құратын индивидуалды мазмұнды болып келетін менталды құрылымдар ретінде анықтаса, ал мәдени концептілер сол мәдениеттің өзіндік ерекшеліктерін бекітетін ұжымдық мазмұнды болып келетін менталды құрылымдар деп түйген. Мазмұндық тұрғыдан концептілерді параметрлік және параметрлік емес менталды бірліктер деп ажыратады. «Параметрлік концептілерге объектілердің әр түрлі шынайы сипаттамаларын салғастыратын классификациялаушы категория ретінде қызмет ететін концептілер жатады (кеңістік, уақыт, сандар, сапа және т.б.). Параметрлік емес менталды бірліктерге заттық мазмұндағы концептілер жатады. Параметрлік емес концептілер регулятивті (мазмұнында басты орын құндылықтық компонент болатын концептілер, мысалы, бақыт, міндет және т.б.) және регулятивті емес (әр түрлі сипаттағы синкретті менталды бірліктер: саяхат, сыйлық және т.б.)» (Карасик А.И., 2005).

Ғалымның пікірінше, нақты бір халықтың менталитетінің өзіндік ерекшеліктерін танып-білуде регулятивті концептілердің қосар үлесі зор. Регулятивті концептілер, оларға өзін-өзі ұстауда басты бағдар ретінде сүйеніп маңызды концепт санайтын тілдік тұлғалардың өрісінің қаншалықты, қандай деңгейде болуына байланысты әр түрлі болып келеді. Мәселен, олар әмбебап (ақиқат, жақсылық, сұлулық) болуы мүмкін, сонымен қатар ұлтқа тән – жан, тағдыр, сағыныш сияқты және әлеуметтік тұрғыдан ерекше маңызға ие – ақылдылық, ар-намыс тәрізді концептілер болса, барша адамзатқа тән құндылықтардың жеке-авторлық модификацияларын да қамтиды (Карасик А.И., 2005). «Көп өлшемді менталдық құрылым бола отырып концепт үш маңызды өлшемге, яғни бейнелі (образный), ұғымдық (понятийный) және құндылық (ценностный) өлшемдерге ие» – дей келе, оларды былайша сипаттайды: концептінің *бейнелік жағы* дегеніміз – біздің жадымызда бейнелетін оқиғалардың, құбылыстардың, заттардың, көру, есту, дене арқылы сезіну (тактильдік), дәм, иіс, түйсігі арқылы қабылданатын сипаттамалары, тәжірибелік білімнің релевантық белгілері. *Ұғымдық жағы* – концептінің тілде бекітілуі, оның белгіленуі, сипатталуы, белгілік құрылымы, дефинициясы, нақты концептінің ешқашан оқшау өмір сүрмейтін концептілер қатарына қатысты салыстырмалық сипаттамасы. Концептінің *құндылық жағы* – бұл психикалық құрылымының жеке адам үшін де, ұжым үшін де маңызды болуы. Құндылық аспектісінде қарастырылатын концептілердің жиынтығы ғаламның құндылық бейнесін жасайды». Яғни концептінің бейнелік көрінісі – объектінің көру, иіскеу, сезіну, және т.б. сипаттамалары сияқты когнитивтік белгілер қатарына ие (Карасик А.И., 2005). Бұл белгілер түйсік арқылы қабылданып, адам және табиғат әлеміндегі басқа объектілерді түсіндіруші рөлінде көрініс табады.

Енді осы концептілер таралуы жағынан әлемдік, жалпы халықтық, әлеуметтік топтық және жеке авторлық болып бөлінеді.Авторлық концепт дегенде біздің көңілімізді бірден аударған Әбіш Кекілбаевтың «Бір шоқ жиде» шығармасы.

Заманымыздың заңғары Әбіш Кекілбаев – адам жанының шындығын танудың алуан түрлі тәсілін шеберлікпен игерген, терең философиялық ойларды ұлттық ұғыммен бере алған философ жазушы. Оның кейіпкерлері өзіне тән өмірі, тағдыры, мінез-құлқы бар қазақ халқының толыққанды өкілдері. Сондықтан да олардың әрқайсысы ұлттық ерекшелігімен көрінеді. Жазушының шеберлігі – кейіпкер дүниесінің тереңіне баруы, кейіпкерінің жеке басындағы түрлі сезім иірімін сипаттай отырып, олардың іс-әрекетіне баға беруі, ішкі толғанысын, жан күйзелісін, жүрек тебіренісін қара сөз құдіреті арқылы толғап жеткізуі. Осы шебер қаламгерлігі «Бір шоқ жиде» повесінде де анық байқалады. Жалпы концептілер әсіресе түр-түс атауларында, сандық символикада, туыстық атауларда, зооним дер мен фитонимдерде анық көрініс табады. Соның ішінде «жердің төсін еміп, жемісін теріп жеген» қазақтар үшін өсімдіктердің алатын орны ерекше.Біздің халқымыздың өмірі өсімдіктермен тығыз байланысты, себебі қазақтың тарихи қалыптасқан дәстүрлі шаруашылық – көшпелілікке негізделген мал шаруашылығы екені белгілі. Мал жағдайына байланысты шығысы мен батысына ұшқан құстың қанаты талатын ұлан-байтақ жерде көшпенді ғұмыр кешкен қазақ қауымы осы өлкелердегі өсімдіктерді де жақсы білгенін айта келіп, орыс миссионері Ф.Щербина былай деп жазады: «Казах – превосходный ботаник: у него существует довольно сложная и разнообразная наменклатура для обозначения разного рода растений и широкое знакомство с кормовым значением каждого растения для разных видов скота и в разные времена года... Казахи вообще умеют превосходно пользоваться не только разными видами растений, но и различными частями степи (Щербина Ф.А., 1905). Малының бабы жер түгіне байланысты болған-

дықтан: шаруа құлағы жусанда; қараматау болса, тоқты егіз табар т.с.с. тұрақты тіркестерді қалыптастырған. Қазақтың халық шипагерлігінің осыдан 600 жылдай бұрын сонау XV ғасырда Қазақ хандығы туын тіктеген кезден бастап-ақ ілім-ғылым негізі қаланғанын қара үзген шипагер Өтейбойдақ Тілеуқабылұлының «Шипагерлік баян» атты медициналық энциклопедиялық еңбегі айқындап берді. Шипагерлік баян халықпен қауышқанға дейін өсімдіктердің қазақша атаулары жөнінде ақпарат беретін еңбек Н.И.Анненковтың 1878 жылы жарық көрген «Ботанический словарь» деген кітабы делініп келді. Өсімдіктердің қазақ тіліндегі халық атауларын жинап, жариялауға алғашқы кезде шетелдік ботаник-ғалымдар көп еңбек сіңірген. Мәселен, И.В.Ларин (1930), Н.В.Павлов (1947) еңбектерінде 300-ге жуық өсімдік атаулары берілген. Одан кейін оның саны «Орысша-қазақша сөздікте» (1954) және С.Арзымбетов (1955) пен Т.Мұсақұловтың (1959, 1960) сөздіктерінде толықтырыла түскен. 9 томдық «Қазақстан флорасы» (1956-1966) деген кітапқа енген 5630 өсімдік түрлерінің 350-нің ғана қазақша атаулары келтіріліпті. Ал 1977 жылғы С.А.Арыстанғалиев пен Е.Р.Рамазановтың «Қазақстан өсімдіктері» атты кітабында республикада өсетін 126 тұқымдастың, 1024 туыстың және 5685 түрдің қазақ тіліндегі атаулары келтіріліп, 64 тұқымдасқа халық атаулары қабылданып, 25 тұқымдасқа жаңа атау ұсынылған. Одан кейін 2002 жылы С.Арыстанғалиев «Қазақстан өсімдіктерінің қазақша-орысша-латынша атаулары сөздігінде» гүлді өсімдіктердің 1022 туысы мен 5647 түрінің қазақ тіліндегі халықтық және ғылыми атаулары келтірілген (Ержанұлы Е. 2016). 30 томдық «Қазақша-орысша, орысша-қазақша терминологиялық сөздікте», 15 томдық «Қазақ әдеби тілінің сөздігінде», 10 томдық «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі» және өзге де ғылыми еңбектерде өсімдіктердің қазақ тіліндегі атаулары біршама жүйеленген. Десе де бұл еңбектердің барлығында фитонимдердің денотативті мағыналары негізге алынып, тек термин төңірегінде қарастырылған.

*Жиде*бір сөзбен айтқанда көп жемістің бірі. Бірақ жазушы шығармасын осы өсімдіктің атымен атап,*жиде* ағашын жан-жақты көрсетіп, концепт деңгейіне дейін көтерген. 15 томдық «Қазақ әдеби тілінің сөздігінде» *жидеге* мынадай анықтама береді:

1. Ыстық жерде өсетін, қызыл-қоңыр түсті жеміс ағашы. Өзен бойындағы жиде, тал, қамысты қойнауларға кіріп, көзден ғайып болды (І.Есенберлин, Жанталас). Қарауытқан бейне жиде ағашының тасасына сіңіп, лезде ғайып болды (Т. Бедияров, Солдат сыры). 2. Жиде ағашының сырты жылтыр, қызғылт-қоңыр түсті сопақша жемісі. Көз жасы тамған жеріне, Қарақат өніп қаулаған, Аяғы тиген жеріне, Жиде болып жайнаған (Манас). Жиде жемісінен ішек-асқазан ауруларына шипа болатын тұнба дайындалады (қазақ тілі терминдерінің салалық ғылыми түсіндірме сөздігі. тамақ). 3. сөйлеу. Жейде. Жылқы жияр Қозыкем айғай салып, құрығына жидесін байлап салып (Қозы Көрпеш-Баян сұлу). 4. Өсімдік <латын. elaeagnus> Жиде тұқымдасына жататын жапырақ тастайтын ағаш немесе бұта өсімдіктер туысы (ҚӘТС, 2011). *Жиде* өсімдігінің этимологиясын іздеу барысында мына бір деректі ұшырастырдық:«*Жиде* атауының шығуын Усундардың сақал-шашының жирен-қызғылт болуы және «усундар» өмір сүрген жерлерде үнемі жиде ағашының өсуі, «усундардың» қытайлық «чиди» атауының түркі тілдеріндегі нұсқасы – жиде атауының жемісі қызғылт түсті ағаштың атауына айналуымен байланыстырады. Жиде фитониміне есімдерден қатыстық сын есім жасайтын «лі» өнімді жұрнағының жалғануынан, «жидесі көп жер» мағынасын білдіретін «Жиделі» атауы пайда болса керек. чи – «қызыл» деген мағынаны білдіретін хун тайпасын құрағаң Ландықтар тіліндегі атау» (http://turboreferat.ru). Бұл көп болжамдардың бірі ғана.

«Бір шоқ жиде» шығармасында Тілеу қарт ешкімге жәбірі жоқ, қолынан келсе көмегін аямайтын, ұста, шебер адам. Өзінің қарапайым тіршілігінде адамдардан көп алғыс алған кісі. Сол Тілеу қарттың жалғыз ұлы соғыстан қайтпай, бәйбішесі екеуі үлкен қайғыға түскенде, әйелінің жеңгесі қырқынан шықпаған перзентін бауырларына салып береді. Ұлдың атын Тұяқ қойып, оны өмірінің соңына дейін тәрбиелеп, өсіреді, үйлендіріп, немерелі болғанда, риза кейіппен өмірден озады. Жазушы кейіпкердің өмірін асқан шеберлікпен, шығармаға реңк бере отырып, бейнелеп жеткізеді. Повест тақырыбының «Бір шоқ жиде» аталуында үлкен философиялық ой жатыр. Шығармада Тілеу қарттың өмірі жидемен салыстырмалы түрде көрініс алады. Яғни қазіргі ғылым тілімен айтқанда,космоцентризм заңдылығы бойынша адам мен табиғат бір-бірімен өте байланысты, тығыз қарым-қатынаста. *Космоцентризм*–адам,табиғат, жануарлар әлемі, өсімдіктер әлімі, бір сөзбен айтқанда барша жанды-жансыздың тығыз байланысы. Олардың барлығы бір айналыммен бір-біріне әсер етеді, бір заңдылыққа бағынады. Адам мен табиғат біртұтас нәрсе, бұл екі тіршіліктің өмір сүру заңдылығы да бірдей: өмірге келеді, өсіп-өнеді, артына ұрпақ қалдырады, қартайып, өмірден озады.

Қарттың өмір сүрген топырағында *жиде* ағашы өседі. Жиде де сол топырақтан өніп шықты, талай жыл адамдарға жемісін беріп, саясын төкті. «Ол кезде тек осы кішкене бұлақ басында ғана емес, орпасы мен ызасы қалың бұл төңіректің қай жүлгесінде де шоқ-шоқ жиде көп өсіпті. Кейін азайып, осы кішкене жақпарға ғана тұяқ тірепті. Анау жылдары мұндағы ағаштың саны оннан асатын сияқты еді. Қазір бесеуі ғана қапты.

Оның да біреуінің тамыры семіп, қуара бастаған» (Кекілбаев А. Бір шоқ жиде). Сол секілді Тілеу қарттың ата-бабасының өз заманында біршама өсіп-өнгені, бірақ осы бірнеше атадан бері бұл әулетке бір қырсық жабысқандай, ары кетсе үш-төрт түтіннен артпай келетіні айтылады. «Өтеу тұқымының мынау ұлан-асыр дүниеден иемденгені осы бір екі зират пен бір жұрт. Өтеудің өлі ауылдарының қарасы мол болғанымен тірі аулының қарасы ешқашан төрт-бес үйден асып көрген емес» (Кекілбаев А. Бір шоқ жиде).Сол көп түтіннің орнында қазір қарайған зираттардың қалуы соның бір көрінісі. Қазақ танымында концептілік деңгейге көтерілген өсімдіктер аз емес. Мысалы, «жусан», «қарағай», «бетеге», «көде» т.б. Жоғарыда айтып өткеніміздей жиде ағашы жалпы халықтық концепті емес, жеке авторлық концепті. Осыған көз жеткізу үшін қыркүйек-қазан айларында, лингвистика мамандығында оқитын 2-курс магистранттарынан, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының ғылыми қызметкерлерінен, филология факультетінің 4-курс студенттерінен, бір сөзбен айтқанда, қазақ тілді ортада өскен, қазақ тілінде білім алған, қазақы тәрбие алған 18-70 жас аралығындағы 50 адамнан, 2-5 минут аралығында қысқаша сауалнама алдық. Сауалнаманың шарты бойынша қатысушы өзінің аты-жөнін көрсетпейді, тек жасын көрсетеді. Сауалнама сұрақтары жоғарыда айтылған Карасиктің бейнелі, ұғымдық, құндылық өлшемдеріне сай құрастырылған.

Бірінші сұрақ (ұғымдық) – Жиде дегеніміз ...?

Екінші сұрақ (құндылық): Қазақ үшін жиденің қандай пайдасы бар?

Үшінші сұрақ (бейнелі) – «Жиде» дегенде көз алдыңызға нені елестетесіз?

Нәтижесінде респондент 3%-ы жидені ер адамдардың көйлегімен шатастырды, 30 %-ы бұл өсімдіктің тек атын естіген, 40%-ы құндылығын білетін болса (көпшілігі дәрілік қасиетін көрсетіп, оны қайнатып ішетін болса, көп ауруға ем екендігін айтты), қалған 27% адам бұл өсімдіктің үш өлшемін, яғни құндылығын, бейнелілігін, ұғымдық жағын да білетін болып шықты (жиде дегенде кейбір реципиенттердің көз алдына балалық шағы, туған ауылы елестейді). Сауалнама нәтижесінде көз жеткізгеніміз жиделі жерде өскен адамдар бұл өсімдіктің өте жақсы біледі де, жиде өспейтін жердің адамдары тек атын естіген немесе суреттен көрген. Сонымен қатар танымдық деңгей адамның жас шамасына да байланысты болатынын аңғардық. Адамның жасы ұлғайған сайын, қоршаған ортаға деген көзқарасы біртіндеп өзгеріп, дүниенің бейнесі көз алдында өз құндылығын арттыратынын байқадық.

Әбіш Кекілбаевтың «Бір шоқ жиде» повесіндегі «жиде» заттық ұғымды білдіреді, сондықтан оны *ұғымдық* концептіге жатқызамыз. Жиде көктемде жапырақ жайып, гүлдеп, жемісін беріп, күзде құрап өзге өсімдіктер секілді тіршілік етеді. Оны көзімізбен көріп, қолымызбен ұстай аламыз. Бұл ұғымдық жағы болса, оның өткен-кеткен жолаушыға саясын төгуі: «Анау жиделердің түбінде талай-талай қауқылдасқан мәслихат қызып, қарқылдасқан күлкі естіліп жатыпты. Заманында кеңдегі елде құқай көбейгенде Көтібар мен Арыстан жігіттері де осы маңайға жиналыпты. Одан бергі Есет заманында да талай ереуілшіге бас сауға болған жиде тоғайлар келе-келе азайған. Ол кезде тек осы кішкене бұлақ басында ғана емес, орпасы мен ызасы қалың бұл төңіректің қай жүлгесінде де шоқ-шоқ жиде көп өсіпті» (Кекілбаев А. Бір шоқ жиде), ағаштан түйін түйетін шеберлер үшін баға жетпес сапасы жиденің *құндылығын* көрсетеді: ««Жарықтық, жидеден жасалған домбыра даңғырлап кетпей, былпып жұмсақ шығушы еді-ау...». (Кекілбаев А. Бір шоқ жиде). Жазушы үшін жиденің *бейнелік* жағы – кәрілік (қураған жалғыз жиде), мұң, қайғы, жалғыздық (Қалған төртеуіндей төңірегі де қоқырсып жатқан жоқ. Баласыз үйдей мұнтаздай боп жалтырап жатыр...). Оны Тілеу қарт домбыраға айналдырғанда бабасынан келе жатқан «Бебеу» күйді ұрпағына жеткізетін құнды мұра, бүткіл қайғысын ұмыттыратын серігі: «Бебеу күй» десе бебеу күй. Бабаулатып қолды-аяққа тұрғызар емес. Апырай, есіне неге бүгін түсті? Әлде ата-бабаның аян беріп жатқаны ма? Тарс айырылып жарылып кетуге қалған жүрегін қалай басудың жолын өздері меңзегені ме? Әлде қара жердің тұңғиық құрсағындағы кәрі аруақ тұқым-тұқым үзіліп, күйім ұмытылғаны ма деп күйзеліп жата ма екен...» (Кекілбаев А. Бір шоқ жиде).

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Ержанұлы Е. Өсімдіктердің төл атауларын қалпына келтіруге бола ма? // Туған тіл. - №2. – 2016ж.

2. Карасик А.И.Концепты – регулятивы // Язык, сознание, коммуникация: Сб. статей / Отв. ред. В. В. Красных, А. И. Изотов. . М.:МАКС Пресс, 2005. . Вып. 30. . 260 с.

3. Кекілбаев Ә. Бір шоқ жиде. kitap.kz

4. Қазақ аумағындағы усундардың ескерткіштері. http://turboreferat.ru

5. Қазақ әдеби тілінің сөздігі. 15 томдық: 6-том. Алматы, 2011.

6. Маслова В. А. Лингвокультурология. - М.: Академия, 2001. - 208 с. 159.

7. Оразалиева Э.Н. Когнитивтік лингвистика: қалыптасуы мен дамуы. Ғылыми монография. – Алматы: Ан Арыс, 2007. – 312 б.

8. Тхорик В.И. Языковая личность (лингвокультурологический аспект): дисс. ... докт. филол. наук. – Краснодар: Куб.ГУ, 2000.

9. Щербина Ф.А. Киргизская народность в местах крестьянских поселений. СПб., 1905. С.86.

ПСИХОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫ
ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ НАУКА
PSYCHOLOGICAL SCIENCE

Мусина Гулмира Мерлатовна
аға оқытушысы, магистр
Психология және арнайы білім беру кафедрасы
Инновациялық білім беру факультеті
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті
Атырау қаласы

ТҰЛҒАНЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ДЕНСАУЛЫҒЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Түйін. Мақалада тұлғаның психологиялық денсаулығын қалыптастыру ерекшеліктері қарастырылады. Бүгінгі таңда Осы білім салаларының тоғысында денсаулық мәселесін гуманистік позициядан қарастыратын психологиялық бағыттар туралы мәселелер зерттеледі. Әртүрлі пікірлер мен бағыттарда психологиялық денсаулық теориясының жалпы құрылымы бойынша анықтамалар беріледі.

Түйінді сөздер: Психика, психологиялық денсаулық, гуманистік психология, гуманитарлық және антропологиялық көзқарас, адамның субъективтілігі.

Резюме. В статье рассматриваются особенности формирования психологического здоровья человека. Сегодня на стыке этих областей знания изучаются вопросы психологических направлений, рассматривающих проблему здоровья с гуманистической точки зрения. Даны определения общей структуры теории психологического здоровья в разных точках зрения и направлениях.

Ключевые слова: Психика, психологическое здоровье, гуманистическая психология, гуманитарные и антропологические взгляды, человеческая субъективность.

Summary. The article discusses the features of the formation of human psychological health. Today, at the junction of these areas of knowledge, questions of psychological directions are being studied, considering the problem of health from a humanistic point of view. The definitions of the general structure of the theory of psychological health in different points of view and directions are given.

Keywords: Psyche, psychological health, humanistic psychology, humanitarian and anthropological views, human subjectivity.

Тарихи тұрғыдан алғанда психологиялық денсаулық проблемасына назар аудару заңдылық болып көрінеді. Бұған сенімді болу үшін психология ғылымының даму логикасы мен психологиядағы нормалар проблемасының эволюциясын бақылау жеткілікті [Имангалиева Ш.Д., 2015, №8.2, 29-31 бб.]. Қазіргі психологияның қалыптасуының алғашқы кезеңі *классикалық* деп аталады. Мұнда зерттеудің анықталмаған нысаны психика жоғары ұйымдасқан тірі материяның меншігі болды, тірі табиғаттағы психикалық құбылыстар зерттеу нысанына айналды, себептік-түсіндірмелік кестелер танымның негізін құрады. Психология жаратылыстану ғылымдарының бағыттары бойынша дамыды. *Классикалық емес* психологияның келесі кезеңі «адам психикасын» зерттеудің гуманитарлық стратегиясының пайда болуымен, психиканың феноменологиясын жеңуге және адам болмысының феноменологиясына енуге талпынысымен сипатталды. Ғылымда ол туралы алғаш зерттеген З.Фрейд болып саналады. Бірақ классикалық емес психологияның шарықтау шегінде әлемдік психологияның: «батыстық», гуманистік және «кеңестік», мәдени-тарихи екі саласы болды. Бүгін біз үшінші кезеңнің – *пост-классикалық емес* психологияның куәгерлерміз және мүмкіндігімізше қатысушыларымыз [Ахтаева Н.С., 2011, 78 с.].

В. Франкл мен С. Л. Рубинштейннің еңбектері психологиялық ғылымда адамның маңызды сипаттамаларына қарай шешуші көзқарастың басталуын атап өтті. Заманауи психологияда адам – «өз өмірінің **субъектісі** ретінде, басқалармен кездесудегі **тұлға** ретінде, Абсолюттік болмыс алдында **жеке адам** ретінде» - **толық**

адам қалыптастырудың құралдары мен жағдайларын «гуманитарлық дүниетанымның жиынтығы ретінде» қарастыру бар. Антропикалық психология әлемдегі адам өмірінің проблемаларын зерттеуге, оның рухани-жан-тәндік өлшемдерінің толықтығында адам болмысына бағытталған [Франкл В., 1990, 38 с., Рубинштейн С.Л., 1997, 130 с.].

Болмыстың психофизиологиялықтан метаантропологиялық аспектілерге көтерілуі психологиялық білім жүйесінің өзгеруіне және оның негізгі мәселелерін қайта қарастыруға әкелді. Норманың мәселелеріне қатысты мұндай қадамдар:

• зерттеудің зейінін психикалық аппараттардан нақты адам көріністеріне ауыстыру;

• психикалық норманы даму нормасы ретінде түсіну: бұл жағдай емес, процесс; бұл соңғы жол емес, бағыт; бұл үрдіс, дамудың өзі, яғни. белгілі бір тұрғылықты жер емес, қозғалыс, толық тәуекел [Роджерс К.Р., 1994, 237 с.];

• аралас ғылымдардағы проблеманы шешудің тәсілдерінен денсаулықтың психологиялық (әдетте, сипаттамалық) модельдерін жасауға көшу;

• *денсаулық психологиясының* ғылыми білімдер мен олардың практикалық қолданыстарының жеке бөлімі ретінде пайда болуы (клиникалық психологияға қарсы).

• «психикалық денсаулық» және «психологиялық денсаулық» терминдерінің түбегейлі айырмашылығы: біріншісі жеке психикалық процестер мен механизмдерді сипаттайды, екіншісі - жеке тұлғаға қатысты, адам рухының ең жоғары көріністерімен тығыз байланысты [Дубровина И.В., 1997, С – 39-40.];

• денсаулық психологиясындағы зерттеудің орталық объектісі ретінде *адамның психикалық денсаулығын* атап көрсету.

«Адамның психологиялық денсаулығы» анықтамасы: *денсаулық психологиясы* және *адам психологиясы* деген екі категориялы тіркестерден тұрады. Осы білім салаларының тоғысында денсаулық мәселесін гуманистік позициядан қарастыратын психологиялық модельдер пайда болады. Әртүрлі пікірлер мен бағыттарда психологиялық денсаулық теориясының жалпы құрылымы біртіндеп қалыптасады:

1. «Психологиялық денсаулық» ұғымы рухани денсаулықтың ғылыми баламасы бола отырып, таза адами өлшемді алады.

2. Психологиялық денсаулық проблемасы - бұл адамның рухани дамуындағы норма мен патология туралы мәселе.

3. Психологиялық денсаулық негізі - адамның субъективтілігінің қалыпты дамуы.

4. Психологиялық денсаулықты анықтайтын критерийлер - бұл адамның даму бағыты мен адамның өзектену сипаты.

Психологиялық денсаулық проблемасын қалыптастыру мен дамытудың тарихи бастамасы гуманистік бағыттағы әйгілі батыстық ғалымдар - Г. Аллпорт, А. Маслоу, К. Роджерске тиесілі [Маслоу А.Г., 1999, 129 с.].

Ғылыми және практикалық әрекеттерді нақты адами көріністерге және жалпы адамзаттық құндылықтарға шоғырлай отырып, гуманистік бағыт өткен ғасырың 50-60 жылдарында қалыптаса бастады. Қазіргі өз ішіндегі келіспеушілік пен оның шекаралары бұлдыр болғанына қарамастан, гуманистік психология негізінен адамның жеке басы мен өзін-өзі қамтамасыз етуді уағыздайтын жаңа психологиялық парадигма ретінде танылды [8]. Сонымен қатар, кәсіби лексикаға жеке өмірдің сапасын анықтайтын «поэтикалық және метафоралық» терминдер енеді. Олардың ішінде психологиялық денсаулық. Салауатты тұлғаның психологиялық модельдерін құру бойынша жұмыстар жүреді, олар норма мәселесінің ұтымды көрінісін едәуір байытады: Г.Олпорт адам табиғатының пропорционалдығы туралы идеяны енгізе отырып, психологиялық тұрғыдан жетілген жеке тұлғаның бейнесін қалыптастырды.

К.Роджерс адамның денсаулығы мен өсуіне табиғи, табиғи туындысын қалайтындығын айтып, толыққанды жұмыс істейтін жеке тұлғаның бейнесін ашты.

А.Маслоу тұлғаны мотивациялау теориясына сүйене отырып, өзін-өзі көрсететін, психологиялық тұрғыдан сау адамның бейнесін анықтады.

Жоғарыда аталған және басқа да әйгілі авторлардың дәлелдерін қорытындылай келе, адам табиғатына сөзсіз сенімділікті нәрлендіретін гуманистік көзқарас тұрғысынан психологиялық денсаулықты сақтаудың жалпы қағидасы - **бұл адамның жеке өмірінің қиыншылықтары мен кедергілеріне қарамастан өзінің болуға деген ұмтылысы деп тұжырымдауға болады.**

Гуманистік көзқарас психологияның дамуындағы жарқын кезең болды, адамның ғылымда оңалуы ретінде қызмет етті, гуманитарлық салада (ең алдымен білім беру және денсаулық сақтау саласындағы) кәсіби қағидаларды түзеді, адамдарға психологиялық көмек көрсету практикасының қалыптасуына қуатты серпін берді. Мамандықты игеру кезеңінде ол осы жолдардың авторына шабыт берді. Гуманистік доктринаны сыни тұрғыдан зерттеп, практикалық жұмыс тәжірибесімен байланыстырғаннан кейін, біз оның идеялары мен мұраттарының бәрі бірдей дәл қазір қабылдана бермейтінін мойындауымыз керек.

Гуманистік психология персоноцентрлік санаға деген көзқарасты жүзеге асырды, ол үшін «өзі» негізгі және түпкілікті құндылық болып табылады. Бұл ұстаным пұтқа табынушылық әлеміне сәйкес келеді. Адамдардың табыну нысаны (пұт, кумир) - тірі заттар ретінде табиғи күштер емес, бірақ олардың өзіндік табиғаты (табиғаты), өмір сүру нормасы – барлық қол жетімді

нысандарда өзін-өзі растау және өзін-өзі көрсету болып табылады, өмірдің мақсаты – жер бетіндегі бақыт. Мұндай «табиғи руханилықтың» мәні адамның адам болуға ерініп, Құдай сияқты болуға ұмтылуында көрінеді. Біздің уақытта бұл үрдіс көптен күткен табынушылыққа айналды және әлеуметтік догма сипатына ие болды. Шын мәнінде, жеке тұлғаның өзін-өзі жетілдіру мақсатында өзін-өзі жетілдіруі үшін жабылуы көбінесе болмыстың мағынасыздығына және жалпы өмір сүру деңгейінің төмендеуіне әкеледі.

Әділдік үшін, өзін-өзі тануға деген көзқарас гуманистік бағдарланған психологтар арасында анық емес баға алғанын атап өтейік. Өзін-өзі тану адамның түпкі тағдыры емес деп сендірген В. Франкльдің: «Адам өзінің сыртқы әлемде тапқан мағынасын іске асыра алатын дәрежеде ғана өзін-өзі түсінеді. Бумеранг оны лақтырған аңшыға, егер ол нысанаға тигізбесе ғана, оралғандай, адам өзіне оралып, өзінің ойлағанын жіберіп алған жағдайда ғана өзін-өзі тануға көшеді» - деген көзқарасы бізге белгілі [Франкл В., 1990, 73 с.].

Отандық психологтар идеологиялық кедергілерді алып тастап, әлемдік тәжірибені жинақтап, түсіну мүмкіндігі пайда болған кезде, психологиялық денсаулық идеясына ұлтық сипаттың кеңдігімен: қызығушылық танытады (мәселенің мәнін түсінуге тырысады), популист (себеппен немесе себепсіз оларға жүгінеді), сақтықпен (олардан психологияның «егемендігін» жоғалту қаупін көріп), скептикалық (мәселенің өзектілігі мен практикалық маңыздылығына күмәндану), сыни тұрғыдан қарау (орталық тұжырымдаманың метафоралық және анықсыздығын айыптау, оның ресми анықтамасының жоқтығына) жауап берді. Тұлғаның психологиялық денсаулығы бүгінгі таңда практикалық білім беру психологтарының кәсібилігін сезінетін және жүйелік қалыптастыратын категория ретінде қарастырылады.

Психологиядағы гуманитарлық-антропологиялық көзқарастың негізі - адамның өз шындығының толықтығына көтерілу мүмкіндігі мен қажеттілігі туралы идеясы. Оның мәні негізгі ұғымдарда көрініс табады: «гуманитарлық» латынның *humus* - «негіз» және *humanus* - «адам» сөзінен шыққан және адами қасиеттер мен қабілеттердің, рухани және мәдени тамырластық пен адам сабақтастығының пайда болуы мен тәрбиеленуіне арналған кеңістікті білдіреді; «Антропологиялық» гректің *anthropos* - «адам» сөзінен шыққан, адамның негізгі күштері мен ұмтылыстарын білдіреді. Бұл тәсілдің парадигматикалық айырмашылығы мен эвристикалық мәні адамның субъективтілігінің (өзін-өзі) антиномиясын ашатындығында: ол адамның өзін-өзі дамытуының құралы («ағза») және оның рухани өсуінде де оны өзгерту керектігінен (қайта жасау) құралады [Слободчиков В.И., Исаев Е.И., 2000, 89 с.].

Психологиялық денсаулықтың антропологиялық моделі. Психологиялық денсаулықтың шарттары мен критерийлерін адам өмірінің онтологиясы негізінде алуға және ашуға болады. Бұл жерде В. Франкльдің: «Адам тіршілігінің айрықша белгісі - антропологиялық бірлік пен онтологиялық айырмашылықтардың тіршілік етуі, адамның жалғыз өмір сүру тәсілі және ол өзін көрсететін әртүрлі формалары» деп дәл айтқан ескертуін еске түсірген дұрыс. Психологиялық антропологияда *сана, іс-әрекет және қоғам* адамзаттың негізі ретінде бөлінген. Бұл шектеулі негіздер, өзара негізделетін, тек басқа негіздерден туындамайды, сонымен бірге бір-бірінен алынбайды.

Егер сіз ауқымды нақтылыққа түспесеңіз (бұл арнайы жұмыс және талқылау тақырыбы), онда белгіленген онтологиялық негіздер кеңістігінде «адам әлеуетінің» доминанттарын (жеке рухтың көріністері) бөлуге болады. Олар адамның психологиялық сипаттамаларының өзіндік матрицасын құрайды (нормативті, шектеуші және трансцендентальды нысандары), психологиялық денсаулықтың белгілері мен ауытқудың негізгі формаларын нақтылауға мүмкіндік береді.

Психологиялық денсаулық параметрлері (олардың қазіргі түсінігінде) тек жетілу қасиетінен көрінеді. Психологиялық антропология бұл жағдайдың кездейсоқ емес табиғатын: «өзін-өзі дамыту процесі - адам тіршілігінің маңызды нысаны ретінде өмірден басталады және оның ішінде жүреді; бірақ адам ұзақ жылдар бойы - оның бүкіл өмірі - бұл оның бастамасы және жетекшісі болатын субъект бола алмауы мүмкіндігін» көрсетеді. Мектепке дейінгі және мектеп жасындағы балалық шақтың ұзақ кезеңінде балада адами қасиеттер мен қабілеттерді өзектендіретін және жүзеге асыратын кеңістік - бұл *бірлескен қоғамдастық*, даму механизмі - *сыртқы рефлексия* және *эмпатия*, дамудың шарттары - *диалогтық қарым-қатынас* және *іс-әрекеттегі ынтымақтастық* (ойын, оқу, ұйымдастырушылық, практикалық), адамгершілік тәрбие құралы - үлкендердің *жеке үлгісі* және *дұрыс кеңесі* (ар-ұждан). Сондықтан, балаларға қатысты психологиялық денсаулық критерийлерін баланың табиғи адами ортасымен, ең алдымен, үлкендермен қарым-қатынасы мен байланысы жүйесімен ұштастырған дұрысырақ.

Маңызды ересек дегеніміз - баланың даму жағдайлары мен өмір салтына елеулі, шешуші әсер ететін отбасының мүшесі немесе жақын адам: ата-ана, қамқоршы, мұғалім, тәлімгер және т.б. Бала мен ересек адамның арасындағы үйлесімділік шарасы бастапқыда белгіленеді. Сондықтан балалар-ересектер қауымдастығындағы қарым-қатынастар рухани жақындау аясында дамиды. Бұл жерде екі қарама-қарсы тенденцияны бөлуге болады: өзара түсіністіктің, сенім мен сыйластықтың өсуі, адамгершілік тазалықтың сақталуы; немесе бөліспеушілік, немқұрайлылық

немесе бас тарту, зиян жасауға қатысу. Бұл мемлекетпен үйлесетін, дамуды басқаратын және баланың денсаулығының қауіпсіздігін қамтамасыз ететін моральдық тазалыққа негізделген маңызды ересек адаммен рухани жақындасу; ұнатпау, жарақат алу немесе ауыртпалық салу балалардың денсаулығына орасан зор зиян келтіреді.

В. Франкл, шын мәнінде, олардың зерттеуді және түсінуді қажет ететін рухани және психикалық ауруларды «әр уақыттың өзіндік неврозда-ры бар» деп атап өтті. Біздің уақытымыз да оған қосылады. Бұрын қалыптасқан медициналық-психологиялық, психотерапевтік және психологиялық-педагогикалық модельдерге сүйене отырып, қазіргі балалардың психологиялық жағдайын түсіну қиындай түсуде деп тәжірибе жүргізетін психологтар шағымданады. Кәсіби тілге «бөтен балалар» анықтамасы қолданысқа енді. Психологиялық денсаулық проблемасын зерттеуге нақты «психологиялық клиника» мәселелері кіретіні заңды болып саналады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Имангалиева Ш.Д. Психологиялық денсаулықты қалыптастыруда жаңа технологияларды пайдалану [Текст] / Ш.Д. Имангалиева, Г.А. Амзеева, А.С. Шеримова // Молодой ученый. — 2015. — №8.2. — 29-31 бб.

2. Ахтаева Н.С. Психологическая служба в школе: учеб. пособие. — Алматы: Қазақ ун-ті баспасы, 2011. - 78 с.

3. Франкл В. Человек в поисках смысла. М.: Прогресс, 1990.- 38 с.

4. Рубинштейн С.Л. Человек и мир. М.: Наука, 1997. – 130 с.

5. Роджерс К.Р. Взгляд на психотерапию. Становление человека. М.: Прогресс, 1994. - 237 с.

6. Практическая психология образования / Под ред. И.В. Дубровиной. М.: ТЦ Сфера, 1997. – С – 39-40.

7. Маслоу А.Г. Мотивация и личность. СПб.: Евразия, 1999. – 129 с.

8. Жакенова Б.Қ., Тәмпішева Қ.Б., Мақсатова Л.М. Менеджмент негіздері: оқулық. — Астана: Фолиант, 2011. — 258 б.

9. Слободчиков В.И., Исаев Е.И. Психология развития человека. М.: Школьная пресса, 2000. – 89 с.

ӨНЕРТАНУ ҒЫЛЫМЫ
НАУКА ОБ ИСКУССТВЕ
ART SCIENCE

ҒТАХР 18.67.91

Әннәс Бағдат
3 курс докторант
«Өнертану» мамандығы
Т.Қ. Жүргенов атындағы ҚазҰӨА
Алматы, Қазақстан

Елігай Сағатқызы
1 курс магистранты
«Режиссура» мамандығы
Т.Қ. Жүргенов атындағы ҚазҰӨА

ҚЫТАЙДАҒЫ ҚАЗАҚ КИНОСЫ: ҰЛТТЫҚ МӘДЕНИЕТ ПЕН ДӘСТҮРДІҢ КӨРІНІС ТАБУ СИПАТЫ

Түйін. Бұл мақалада қытайдағы қазақ киносы және қазақтар тақырыбында түсірілген фильмдердегі ұлттық мәдениет пен дәстүрдің көрініс табу сипаты зерге алынады. Зерттеу екі бағытта жүргізіледі. Біріншіден, ұлттық дәстүрлі салт пен рәсімдердің көркемдік шешім ретінде қолдану ерекшеліктері. Екіншіден, әлеуметтік ғылымдар концепті негізінде "дәстүр" категориясындағы "дәстүрлі" мен "заманауидың" қатынасы тұрғысынан фильмдерде қозғалатын "дала" мен "қала" тақырыбын пайымдау. Мақалада қытайдағы қазақ киносы, яғни, 1955-2018 жылдар аралығында түсірілген фильмдердің толық тізімі көрсетіледі.

Түйінді сөздер: Кино, дәстүр, мәдениет, режиссер, ұлт.

Резюме. В данной статье описывается казахское кино в Китае и раскрываются особенности проявления национальной культуры и традиций в фильмах о казахах. Исследование проводится в двух направлениях. Во-первых, изучаются особенности использования национальных традиционных обычаев и обрядов в качестве художественного решения. Во-вторых, на основе концепта социальных наук с точки зрения взаимоотношений "традиционного" и "современного" в категории "традиция" осмысливается тема степи и города, которая затрагивается в фильмах. В статье представлен полный список фильмов снятых в Китае с 1955 по 2018 годы.

Ключевые слова: Кино, традиция, культура, режиссер, национальность.

Summary. This article describes Kazakh cinema in China and reveals national culture and traditions manifestation in films about Kazakhs. The research is pursued in two directions. First, the peculiarities of using national traditional customs and rituals acted as an artistic solution are investigated. Second, on the basis of the concept of social sciences the relationship between "traditional" and "modern" in the category of "tradition" the theme of the "steppe" and "city" mentioned in the films is discussed. The article presents a complete list of Kazakh films released in China between 1955 and 2018.

Keywords: Cinema, tradition, culture, director, nationality.

1955 жылы түсірілген "Қасен-Жәмила" фильмінен бастап, 2018 жылғы "Соңғы көш" ("Өмір ағысында") фильміне дейін Қытайдағы қазақтардың өмірі жайында ұзын ырғасы 20-ға тарта фильм таспаланған. Атап айтар болсақ: "Қасен-Жәмила" (1955), "Айгүл" (1964), "Ақбоз ат" (1979), "Жайлаудағы мылтық дауысы" (1980), "Қыз бейіті" (1982), "Жапандағы жалғыз ай" (1985), "Жетім қыздың махаббаты" (1986), "Көрікті мекен" (2004), "Бөрі соқпақты боз дала" (2007), "Гүлбике" (2009), "Ақсарбас" (2010), "Қараторғай" (2011), "Құт мекен" (2014), "Соңғы көш" (2018). Аталған фильмдер түгелге жуық, Үрімжіде орналасқан "Тянь Шань киностудиосының"

өнімі. Бұл фильмдерді шартты түрде кезеңіне қарай 2000 жылға дейінгі және 2000 жылдан кейінгі деп екі топқа бөліп қарастыруға болады. 2000 жылға дейінгі фильмдерді негізінен ұлттық тақырыптан гөрі қытайдағы қазақ халқының әр кезеңдегі саяси науқандарға қатынасын дәнекер етіп түсірілген идеологиялық туындылар деп атауға болады. Ал 2000 жылдан кейінгі фильмдерде қытай үкіметінің саяси ұстанымы болғанымен белгілі деңгейде ұлттық тақырып, мәдениет суреттелді. Мұның да өз себебі бар. Белгілі мөлшерде шектеу мен бақылауға қарамастан, Қытай әрқашан көп ұлтты мемлекет екенін, әр ұлттың өз ұлттық мәдениеті, тілін сақтауға, дінін ұстануға мән беретінін айтып келеді. Тіпті, 60-жылдардағы "мәдениет төңкерісінен" кейінгі жылымық кезеңде "этникалық антагонизм және әртүрлі ішкі топтарға өздерінің мәдени дәстүрлерін шық талқылауға, зерттеуге және көрсетуге мүмкіндік берді" [Ralph A. Litzinger. Questions of gender: Ethnic minority representation in post-Mao China. Critical Asia Studies, Jun 2019, 6 б.]. Осы саясаттың аумағында атқарылар іс-шара ретінде соңғы он бес-жиырма жылда онға тарта фильм түсірілді. Біз бұл шағын мақаламызда 2000 жылдан кейінгі қытайдағы қазақ киносындағы ұлттық мәдениет пен дәстүрдің көрініс табу сипатын "Көрікті мекен", "Құт мекен", "Соңғы көш" фильмдері мысалында зерге алатын боламыз.

Қытайдағы қазақтар өз ұлттық дәстүрін, тілін, дінін, ділін сақтап отырған үлкен жұрт. Ресми ақпарат бойынша бүгінгі саны бір жарым миллионнан асады. Біз мұнда қытайдағы қазақтарды диаспора деп атамауымыздың өзіндік себебі бар. Өйткені қытайдағы қазақтар өз ата-мекенінде отыр. Ал диаспора сөзіне Қазақстан ұлттық энциклопедиясында былай деп анықтама берілген: "Ұлттың ата жұрты болып табылатын елден тысқары өмір сүретін бір бөлігі. Диаспора күштеп көшірудің, геноцид қатерінің, экономикалық және географиялық факторлардың әсері салдарынан пайда болады" [Қазақстан ұлттық энциклопедия. 3-том. "Қазақ энциклопедиясының" бас редакциясы, Алматы, 2001. 226 б.]. Диаспора сөзінің осы анықтамасына қарайтын болсақ, қазақтардың қытай меншігінде қалуының тарихи себебімен сәйкес келмейді. Бұл мәселеге де ұлттық энциклопедияға жүгініп көрейік. "19-ғасырдың екінші жартысынан бастап қазақ жерінде хандық биліктің жойылуы қазақ халқының мәдени, саяси және аумақтық тұтастығының бұзылуына алып келді. Қытай мен Ресей империясы арасында шекара бөлінісі туралы 1864 жылы өткен келісім бойынша қазақ жерінің шығыс өңірі (Шығыс Түркістан) Қытай аумағы, қалған өңірі Ресей аумағы болып саналды" [Қазақстан ұлттық энциклопедия. 6-том. "Қазақ энциклопедиясының" бас редакциясы, Алматы, 2004. 211 б.]. Яғни, Қазақстан ұлттық энциклопедиясында тарихи оқиға нақты датамен көрсетілген. Ал былайғы жұрттың "қытайдағы қазақтар 1933 жылғы аштық пен 1937 жылғы қуғын-сүргінде шекара асып кеткен" деп жүргені сол қаралы жылдарда шарасыз шекара асқан аз қазақты ғана меңзегені (әуелден арғы бетте өз ата қонысында отырған қазақтармен салыстырғанда шекара асып барған жұртты салыстырмалы түрде аз қазақ деп айтуға болады). Мұны айтып отырған себебіміз, 2000 жылдардан кейінгі түсірілген фильмдерде көтерілетін негізгі тақырып ондағы қазақтардың туған жеріне деген сүйіспеншілік, ұлттық дәстүрінің жаңа заман талабына сай пайда болған өмір салты мен өзгерістер арасындағы қайшылық.

Зерге алғалы отырған фильмдер турасында сөз қозғамас бұрын, зерттеудің жанама нысаны болған "Дәстүр" ұғымына тоқтала кетсек. Оксфорд әлеуметтік ғылымдар сөздігінде дәстүр сөзін былай пайымдайды: "Дәстүр (tradition) – әдетте өткенмен сабақтастық тудыратын немесе одан хабар беретін тұрақты мәдени ерекшеліктерді білдіреді. Олар сенім, әдет-ғұрып, білім немесе құндылық сияқты әртүрлі болуы мүмкін. Дәстүр туралы кейбір түсіндірмелер өткенмен нақты сабақтастықты атап көрсетсе, енді біреулері кей ғұрыптар көне болғандықтан олар заңды және дұрыс деп санайтын сенімге назар аударады. Мұндай қастерлі дәстүрлер салыстырмалы түрде жаңа немесе бейімделгіш болуы мүмкін, бірақ олар әлеуметтік факторларға 'әрдайым жасап келе жатқан нәрсе' сияқты көрінуі мүмкін. Дәстүр ұғымының әлеуметтік ғылымда ұзақ та әркелкі тарихы бар. Ол алғаш рет Еуропадағы Ағартушылықтың дін мен басқа да өткеннен қалған білімге қатысты спектицизмі негізінде қалыптасты, олар ақыл-ой мен дәлелдердің стандарттарының барлығын қайта тексеруге шақырды. Бұл тұрғыда дәстүр білімге қатысты талаптардың басты негізіне айналды. Көп ұзамай мұндай қолданыс "дәстүрлі" мен "заманауиды" бір-бірімен қарама-қарсы қойды, сондай-ақ біріншісі мен екіншісін салыстырудың тиімсіз екенін көрсетті. Бірте-бірте дәстүрлі мәдениеттер – өзгерістерге қарсылық ретінде, ал модерн прогреске бағытталу ретінде сипатталды [Крейг Калхун. Оксфорд әлеуметтік ғылымдар сөздігі, "Ұлттық аударма бюросы" қоғамдық қоры, Нұр-Сұлтан, 2019. 101 б.]. "Дәстүрлі" мен "заманауиды" қарама-қарсы қою білім талаптарына ғана қатысты емес, прогреске ұмтылған, ұмтылғысы келген барлық уақыт, барлық қоғамның барлық салаларының бастан өткізер процесі. "Ескіден" шаршағанда "жаңа" пайда болады. Немесе жаңарғысы келген сана "ескіден" құтылғанда ғана "жаңаға" қол жеткізердей сезінеді. Бірақ, уақыт пен тәжірибелер "заманауидың" "дәстүрліні" орынды сұрыптап пайдалана алғанда ғана "жаңара" алатынын дәлелдеп келеді. Өнердің міндеті осы процесті көрсету, өзіне тән көркем шешімдермен белгілі деңгейде талқылау. Мұны айтып отырған

себебіміз, біз сөз еткелі отырған фильмдердің тақырыбы "дәстүрлі" мен "заманауидың" қатынасын бейнелейді.Мұны біз фильмдерді жасаушы авторлардың концептуалды ойы деуден аулақпыз. Алайда қоғамда болып жатқан прогресс процесін фильм жасаушылар бейсаналы түрде жазып алды немесе барды бар түрінде ғана көрсетті. Тарковскийдің пайымымен айтқанда "Кино – ең әуелі жазып алынған уақыт" [П.Д. Волкова. Андрей Тарковский, "Подкова" эксмо-пресс, Москва, 2002. 162 б.].

1986 жылғы "Жетім қыздың махаббаты" атты фильмнен кейін араға жиырма жылға жуық уақыт салып 2004 жылы "Көрікті мекен" атты фильм түсірілді. "Көрікті мекен" қытайда мемлекет көлемінде көрсетіліп, мазмұны, түсірілім сапасы жағынан жақсы бағаға ие болды. Е.В. Перевалованың: "Этнокино – ұлтты танытуға, оның тарихымен, мәдениетімен танысуға берілетін үлкен мүмкіндік" [Е.В. Перевалова. Этничность в кино. Ненцы Ханты и Манси на экране. Кунсткамера, Санкт-Петербург, 2018. 188 б.] деген пікіріне сүйенсек, фильмнің бағалануына ықпал еткен көп фатордың бірі – фильмдегі ұлттық ерекшелік. Фильм Амантай атты жас жігіттің көшпелі малшылық өмірді тастап қалаға барып өз жолын табуға талпынысы жайлы баяндайды. Бас кейіпкерлер Амантай мен Майра бала күнінен бір ауылда қатар өскен құрдастар. Қалада көркем-өнер институында оқып жүрген Майра демалысын пайдаланып ауылға келген орайда Амантайды жайлауды, көшпелі өмірді тастап, қала жағалап, оқу оқып заманауи өмір сүруге үгіттейді. Ал Амантайдың ауылын тастап кеткісі жоқ. Тек Майраға деген махаббаты оны қалаға жетелеп, фильм соңында Амантай нәпақасын қаладан тапқан жігітке айналады. Фильмнің қысқаша мазмұны осы. Жалпы біз қарастырғалы отырған "Көрікті мекен" (сценарий авторы: Ма Уйжун; режиссер: Гау Фың), "Құт мекен" (сценарий авторлары: Хан Гуаңхуй, Шуи Жыиуң; Режиссер: Хан Гуаңхуй), "Соңғы көш" (сценарий авторлары: Қайша Табаракқызы, Гау Хуаңган, Жоу Жун; режиссерлер: Әділшах Шахрақман, Жоу Жун) фильмдеріне ортақ тақырыптың бірі: қала мен дала, яғни заман талабы бойынша қазақтардың дала тұрмысынан қала тіршілігіне ойысуы сөз болады. Яғни, "көшпелілік" пен "отырықшылықты" арқау еткен "дәстүрлі" мен "заманауидың" қатынасы. Бұл туралы реті келгенде бейнелі шешімдерді талдау арқылы түйіндеп отыратын боламыз. Енді "Көрікті мекен" фильмінде қамтылған ұлттық мәдениет пен дәстүр көріністерін тізіп көрейік. Фильм Амантайдың әкесін жерлеу рәсімінен басталып, шегіністі баяндау арқылы көкпар, айтыс, әменгерлік, қыз ұзату сынды ұлттық мәдениет пен дәстүрді оқиға арқауының дәнекері ретінде пайдаланады. Осы дәстүрлер фильмде әр деңгейде көрсетіледі.

Кісі қайтыс болғанда жасалатын салттың бірі қазақтар өмір сүретін кей өңірлерде әлі күнге сақталып келе жатқан, қаралы ауылға "ой, бауырымдап" шауып келіп, көңіл айтатын дәстүр көрініс тапқан. Ауыл әйелдері дауыс шығарып жоқтап, ислам жолымен жаназа оқып, соңғы сапарға шығарып салады. Қаралы рәсімге жиналған жұрттың көптігі бір жағынан қайтқан кісінің ел алдындағы қадірін көрсетсе, екінші жағынан бұл көпшілік көрініс (массовка) жайлаудағы ауыл тіршілігінің визуал келбетін байыта түседі. Осы көрініс арқылы көрерменді (фильм қазақ өмірі бейтаныс қытай көреремендеріне бағытталғанын ескерсек) қазақ халқының салиқалы көшпелі өміріне бірден тартып алады деп айтуға да болады. Бұл көріністе атап айтар тағы бір маңызды шешім бас кейіпкер Амантайдың монологы. Фильм авторлары осы монолог арқылы шығарманың айтар ой түйінін әуелден меңзеп өткені байқалады. Әке сөзін елемей қалаға кетіп қалған Амантай отбасымен арадағы біраз үзілістен кейін әкесін соңғы сапарға аттандырып салуға келген беті. Осы аралықта ол жас болса да жаңа өмірді, яғни ауылдан, жақындарынан алыс қала өмірін көре келе түйген ойын, ішкі сырын монологта айтады. Монологтың қысқаша мазмұны мынадай: "Бір жылдан бері кіндік кесіп, кір жуған ауылым – Нарын жайлауы жиі түсіме ететін болып жүр. Масатыдай құлпырған жасыл дала, зеңгір аспанда қалықтаған ақша бұлт, мың қырған мал түсімнен шықпайтын болды. Деседе осы жолы әкемді соңғы сапарға аттандырып салу үшін келіп тұрмын. Әкем: Қазақ сайын сахарадан нәр алып өскен халық деп үнемі құлағыма құйып отыратын. Менің ауылда қалуымды қалайтын. Деседе әкемнің осы тілегі орындалмай о дүниеге аттанып кетті. Бұл мен үшін өмірлік өкініш болды. Тірлік талғамы мен құған арманымның дұрыс бұрыстығы өзіме де беймәлім. Адам баласы келешекті бетке алу қажет. Бұл өз түсінігім". Бұл монолог сарынынан кейіпкердің қаланы таңдаса да дәстүрлі өмірді қимайтыны, оны атадан ұрпаққа жалғасар қасиетті аманат санайтыны, аманатты орындай алмағанын өмірлік өкініш болатыны байқалады. Өз шешімнің дұрыс-бұрысын әлі салмақтай алмағанын айта тұра "адам баласы келешекті бетке алу керек" деп түйіндейді. Фильмнің кіріспесі саналатын бұл көрініс бірден туындының не туралы ой қозғайтынын ашық аңғартады.

Бүгінде голливудтық өлшемге айналған дәстүрлі драматургияның заңдылығы бойынша фильмнің әуелгі секанысы бас кейіпкерді өз ортасынан ерекшелеп көрсетіп, қаһарман жасап алады. "Көрікті мекенде" осы міндетті "көкпар" көрінісі атқарып тұр. Жайлаудағы кезекті бір тойда Амантайды көкпаршылар арасынан ерекшелеп көрсетеді. Ол көкпар жарысындағы бір команданың негізгі шабуылшысы. Алайда аты жығылып өзі аздап жарақат алып қалады. Ал аты көкпарға жарамай қалады. Осы сын сағатта Майра ауылға танымал атақты жүйрік аты "қаратөбелді" Амантайға көлденең тартады. (Бұл Майра мен Амантайдың біраз үзілістен, яғни қыз қалаға оқуға кетіп хабарсыз қалғаннан кейінгі алғашқы кездесу). Амантай жарақатына қарамастан қаратөбелге мініп көкпарға қайта шығып өз командасына жеңіс алып береді. Осылайша Амантай көрермен көңілінен де, ауылдың бетке ұстар сұлуы Майраның көңілінен де "ерекше" орын алып, бас кейіпкер екенін анықтай түседі. Көкпардан тараған жастар тойдың қаһармандары Амантай мен Майраны ортаға алып қайтады. Келесі көрініс айтыс.

Қазақ халқының ерекше өнерлерінің бірі айтысты суреттей отырып, мұнда да бас кейіпкерді айшықтау міндетін атқарады. Енді Амантай білек күшінің ғана емес, қолына домбыра алып айтыса алатын өнер иесі. Қазақ ұғымында ақын екі сөздің басын құрап ұйқастыра беретін сөзуар емес, өмірден түйгені бар, сөзін жұрты тыңдайтын тұлға. Ендеше Амантай өз ортасында, жастар арасында беделі бар азамат. Құрдастары оны Майрамен айтысуға қолқалаған сәтте ол қызға "егер мен жеңсем маған жар боласың ба" деп шарт қою арқылы ақын ғана емес, бозбала ретінде батыл азамат екенін көрсетеді. Айтыса келе жеңілген Майра домбырасын тастап кетіп қалады. Осылайша екі жас арасында махаббат романы басталған сәтте, Амантайдың әкесі әмеңгерлік туралы әңгіме бастайды. Фильмде қазақ дәстүрлі өмірінің ерекше бір қырын аша түсетін кейіпкер Амантайдың жеңгесі Жанар. Жанардың жолдасы, Амантайдың туған ағасы қала мен жайлау арасында жұмыстап жүріп жол апатынан қаза тапқан. Арада біраз жыл өтсе де жас жесір Жанар дәстүрден аттамай оң жақта келіндік міндетін атқарып келеді. Әкесі келіні Жанар мен ұлы Амантайды әмеңгерлік жолымен қосқысы келеді. Мұның екі себебі бар: өзінің айтуында жас келінді аяйды, ал біз байқайтын, сөз арасында өзі де аңғартып қоятын себеп өз қамы. Келін кетіп қалса, ұлы Амантай серілік құрып үйленбей жүріп алса қартайған шағында өзін бағып-қағатын жан қалмайды. Жанар Амантаймен қосылуға кетары емес. Амантай Жанарды жеңге ретінде сыйлағанымен жар ретінде қабылдау ойы жоқ. Бұл көрініс қазіргі күнде ұмыт бола бастаған әмеңгерлік дәстүрін көрсеткенімен, оған нақты позиция білдірмейді. Мұнда бізге маңыздысы Амантай мен әкесінің әмеңгерлікке (дәстүрге) деген көзқарасы "дәстүрлі" мен "заманауидың" қатынасын суреттей алғаны. Мұнда Жанар дәстүрді сақтаушыдан гөрі қайнысына сезімі бар "әйел" ретінде көрсетіледі. Жанар бейнесі қазақ дәстүріндегі келін ұғымын түскен шаңырағына деген адалдықтың бейнесі ретінде суреттейді.

Біз талдау нысаны етіп отырған үш фильмге ортақ нәрсе "дәстүрлі" мен "заманауи" қатынасын "дала" мен "қала" бейнесінде суреттеуі. Осы тұрғыдан алып қарағанда "Көрікті мекен" фильмінде дала мен қаланың символы жүйрік ат "қаратөбел" мен Амантай армандаған машина. Бұл екеуі фильмнің жалпы сюжеттік арқауын да құрауға атсалысады. Қаратөбел Майраның ғана емес, бүкіл ауылға ардақты тұлпар, қазақ көшпелі тіршілігінің бейнесі.Фильмнің басында-ақ тұлпарды құлаған қарағай басып мертігіп қалады. Дәрігер мал болмайды деген жылқыны Амантай Майраға деген махаббаты үшін дәрігердің көмегімен емдеп жазады. Майраның Қаратөбелге деген сүйіспеншілігі "далаға" махаббатының белгісі. Амантай сол махаббатты фильмнің соңына дейін сақтайды. Майра оқуын тауысып онан ары үлкен қалаға кеткенде ол үшін Қаратөбелдің маңызы болмай қалады. Яғни, Майраның көңіліндегі "даланың" орынын "қала" басады. Далаға деген махаббаты үзілген Майраның, сонымен бірге Амантайға деген сезімі де басылады, басқамен қол ұстасып алысқа, мегаполиске аттанады.

Қаратөбелдің фильм бойы ауыр жарақатпен алысқан мүшкіл халі көшпелі дәстүрлі өмірдің ақырғы жағдайының бейнесі тәрізді. Амантайдың әкесі "көшпенділер дүниетанымына негізделген альтернативті білік, ол ешқашан өзгермейді, мың жылдар бойы қабылданған құндылықтарды сол күйінше ұстана береді" [Мәдениеттану сөздігі. Сорос – Қазақстан қоры, Алматы. 2001. 106 б.] дейтін далалық мәдениеттің соңғы қорғаны секілді. Немересін далалық таным бойынша тәрбиелейді, әр іске сол танымның құндылығымен өлшем жасайды. Ұлын іздеп қалаға баратын көріністе кафеде ақшай сатып отырған құдағиын көріп, "ақ сатқан қазақты да көреді екенсің ғой" деген таңданысы Акира Куросаваның атақты Дерсу Узаласын еске түсіреді. Кейіпкерлер типін салыстыра қарайтын болсақ әкесі далалық танымның, Амантай дала мен қала таңдауының арасында, Майраның қаланы таңдаған үш буын ұрпақтың бейнесі. "Дәстүрлі" мен "заманауидың" қатынас қақтығысы да осы үшеуінің арасында өтеді. "Құт мекен" фильмінде дәстүрді, яғни, далалық танымды қорғаушы Жәкен болса, дала мен қаланың арасында қыстақ бастығы, Анар қалаға ұмтылушы. Бұл фильмде "Көрікті мекенде" кездеспейтін дәстүрге, далалық мәдениетке "шабуылшы" анық кейіпкер Ду бас директор көрініс тапқан. Ду бас директор үлкен қаладан жайлауға келіп, қалалық стандарттағы демалыс кешенін салмақшы болып жүрген кәсіпкер, қытай ұлтының өкілі.

"Құт мекенде" ұлттық дәстүр, салт, рәсімдер көрсетілмейді. Далалық мәдениет жайлауда киіз үйде отырған қазақтардан тыс, Жәкеннің тұмса табиғатты сақтауға сүйенген далалық танымы ғана. Сонымен қатар, негізігі сюжетке қатыссыз, тек көпшілік көріністерді байыту, жайлау өмірі көрінісін жеткізу үшін пайдаланған киіз басу, кесте тігу, жіп иіру, жасау дайындау қатарлы отбасылық өмірді көрсетеді. Хэ Мин өзінің мақаласында аз ұлт өкілдері фильмдеріндегі экзотик көріністер мен экологиялық көріністер туралы былай дейді: "Аз ұлт өкілдерінің көркем фильмдері сол ұлт өкілдерінің физикалық мәдениетін, ландшафтық мәдениетін және қарым-қатынас мәдениетін көрсете отырып, мәдениет құрылымын тереңнен сипаттайды." [Хэ Мин. "V Алтын әтеш және жүз гүл" Халықаралық Қытай кинофестивалінің конференциясы, China Film Press, BeiJing, 1997. 226 б.] Авторлары кілең қытай азаматтары екенін ескерсек фильм ұлттық тақырыптан гөрі экология мәселесін басты назарда ұстағаны байқалады. Өйткені, финал табиғатты қорғаушы Жәкеннің жеңісімен аяқталады. Қалалық Ду директор табиғаттың тылсымын, оны қорғау керегін түсініп қайтады. Қалаға кетіп қалған Анар далаға оралады.

Ауқымды жобалардың бірі "Соңғы көш" фильмі. Аты айтып тұрғандай фильм қытайдағы қазақтардың кейінгі жылдарда келмеске кеткен көшпелі өмірінің ақырын суреттейді. "Шынжаң газетінде" жарияланған қытайдағы ұлттық бағыттағы фильмдер туралы мақалада "Соңғы көшті" осы топқа жатқызады. "Соңғы қырық жылдық реформалар мен жаңаруларда Қытай өте үлкен өзгерістерге ұшырады. Сонымен қа-

тар Шынжаңдағы қазақ малшыларының өмірі бұрын-соңды болмаған күйде өзгерді. "Тянь-Шан" кино студиясы түсірген "Соңғы көш" фильмі осы қырық жылдық дамудағы қазақ малшыларының қырық жылдық өмір өзгерісін бейнелейді" [新疆日报, 2019年8月25日 http://news.ts.cn/system/2019/08/25/035852558.shtml]. Мақалада атап өткендей фильм Құмар атты кейіпкер отбасының 1980-2010 жылдар аралығын қамтыған қырық жылдық көшпелі өмірі. Фильмді бастан-аяқ тұтастырып тұрған нақты бір сюжет желісі жоқ. Бұл тұста Ли Чунның мақаласында сипаттағанындай идеологиялық бағыттың көркемдікке әсерін байқауға болады: "Жаңа кезеңде аз ұлт өкілдерінің фильмдері мәдени байланыстарды терең зерттеуге бет бұрды және жаһандануды зерттеуде деректілік пайдаланылды" [李春.《中国少数名族电影的特殊性及流变》民族艺术研究, 2012年第2期,https://www.doc88.com/p-7408294755723.html , 17 б.] Шартты түрде әр он жыл 1980, 1990, 2000, 2010 жылдар деп төрт кезеңге бөлінеді. Мұнда ұлттық салт-дәстүр "Көрікті мекен" фильміндегідей драматургиялық шешім мен режиссуралық идея ретінде емес, көшпелі өмірді суреттеу үшін баяндаудың ыңғайына қарай қосылып отырады. "Соңғы көш" фильмінде ұлттық салт-дәстүр мен рәсімдерді көбірек көрсету ерекшелігінің ұлттық фильм жасау мақсатынан бөлек бір себебі шығармашылық топтың қытай ұлтының өкілдері болғаны. Олар үшін қазақ өмірі бейтаныс болғандығынан бөлек, көшпелі тұрмыс экзотикалық түске ие. Сондықтан да күнделікті өмір салтына айналған рәсімдер мен дәстүрді әсірелеп көрсетуге бейім. Мысалға "Соңғы көш" фильміндегі боранды көш жолында жас келіннің босануы. Бұл тұрғыдан алып қарағанда "Көрікті мекен" фильмінде ұлттық дәстүр мен рәсімдерді жалаң әсірелеуден гөрі көркемдік шешім ретінде пайдала білудің бір себебі, фильм режиссерінің қазақ ортасында туып-өскені. Режиссер Гау Фың бір сұхбатында былай дейді. "Мен қытай болсам да Шынжаңда туып-өскендіктен қазақтардың өмір-салтымен таныспын. Жас кезімде қазақтардың киіз үйінде тұрып, сурет салуды үйрендім. Сондықтан, олардың күнделікті өмір сүру салтын салыстырмалы түрде жақсы білемін десем болады. Сценарийді ("Көрікті мекен" фильмінің) оқыған кезде қазақтардың нарықтық экономикаға тап болғаннан кейінгі өмір-салты тереңірек көрініс тапқанын сездім" [美丽家园]走出国门 – 导演高峰访谈 https://wenku.baidu.com/view/d492f5956529647d272852bd]. Режиссердің сценарийді оқығаннан кейінгі әсерінің өзінен қазақтар өміріндегі "дәстүрлі" мен "заманауидың" қақтығысы ашық тақырыпқа айналғанын байқауға болады. Және мұны сезіп отырған режиссер, әрине, рәсімдерді жалаң сипаттау үшін емес, өзі сезген нәрсені жеткізуге пайдаланған.

Ху Чжиган өзінің еңбегінде идеологияның әсер ету ауқымы туралы төмендегідей жазады: "Қытайдағы аз ұлттардың фильмдерінің сапасын жақсарту үшін, шығарма тартымдылыққа ие болу үшін алдымен фильмнің идеялық сипатына назар аударған жөн. Азшылыққа арналған фильмдер әдет-ғұрыптарды, діни нанымдарды және т.б. көрсетумен шектеліп қалмауы керек, азшылықтың өмірге, құндылықтар мен мұраттарға, сенімдер мен ізденістерге деген көзқарастарын терең ашуы керек, олардың патриоттық рухын, жауынгерлік рухын және асылдығын көрсетуі керек." [马谛, 胡志刚.《走在历史拐点上的少数民族题材电影》现代传播 2010年第12期, https://www.doc88.com/p-799222331080.html, 71 б.] Ал С. Торопцев идеология тақырыбына мынадай ой білдірген: "Қытай өнерді арнайы тәрбие құралы ретінде қарастыратын. Өз кезегінде тәрбие – еліктеуді талап ететін идеал бейнелердің насихаты. Конфуциандық мәдениеттен жеткен мінез-құлық қағидаларын ашық уағыздау – фильмдерде жеткілікті дәрежеде еркін көрсетілді." [С.А. Торопцев. Китайское кино в "социальном поле" (1949-1992), Наука, Восточная литература. Москва, 1993. 37 б.] "Соңғы көштің" негізгі идеологиясы көшпелі халықты отырықтандыру идеясын дәріптеу. Әр кезең сайын көшіп-қонып жүрген қазақтардың күнделікті тұрмыс-тіршілігіне заманауи технология жабдықтары сыналап кіре бастайды. 2000 жылдар кезеңінде малшылар жайлауда ат орнына мотоцикл мініп жүреді. Еті тірі жігіттер қала жағалап, ол жаққа не керегін біліп, ауыл арасында сауда жасай бастайды. Ешкі түбітін сатып алып жүрген Керібайға ақсақалдар қарсы. Бұл сауда жасау біреудің қақын жеу дегенге саятын көзқарас. Кейіпкердің аты айтып тұрғандай сауда жасау кері кеткендік (Керібай). Керібайдың қала туралы, сауда жасап баю туралы әңгімесінен кейін Думан анасының, ағасының қарсылығына қарамастан өз еншісіндегі малын сатып қалаға кетеді. Бірақ, фильмнің соңына қарай қаладан жолы болмай үйінен, отбасынан ажырап қу басы далаға қайтып келеді. Бұл шешім "Көрікті мекендегі" пайыммен сәйкес, фильм көшпелі тұрмысты тастап қалаға кетуді түбегейлі қолдап тұрған жоқ немесе қала бәріне бірдей "жұмақ" емес, жаңа тұрмыстың тілін білу керек дегенді меңзейді. 2010 жылдарды қамтыған соңғы бөлімнің оқиға арқауы қыстақ басшыларының ауыл ақсақалы Құмарды көшпелі малшылықты біржола тастап, отырықшылыққа бет бұрып егіншілікпен айналысуға көндіру. Ақсақалды үгіттеушілер бұрын да көндіре алмаған еді. Соңында Бейжиіңнен университет бітіріп қыстақ әкімшілігіне қызметке орналасқан Құмардың өз немересі Борангүлдің үгіттеуімен ақсақал даланы тастап қалаға бет бұрады. "ҚХР құрылғаннан кейін Қытай коммунистері Қытай Азамат соғысы жылдарында жекеменшікке алынған жерлерді мемлекет ретінде коммунистік режимнің қолына қайтаруға бағытталған жер реформасын бастады" [Cheng Li. Sinification by greening: Politics, nature and ethnic borderlands in Maoist ecocinema, Journal of Chinese Cinemas, London, 2017. 48 б.] деп, бұл идеологияның түп-тамыры қайда жатқанын айқындайды. Айта кету керек, бұл идеологиялық бағыт Қытайдығы аз халықтар фильмдерінде де кездеседі [Cheng Li. Sinification by greening: Politics, nature and ethnic borderlands in Maoist ecocinema, Journal of Chinese Cinemas, London, 2017. 49 б.]. Бұл келтіріліп отырған себептен басқа соңғы жақын жылдары қытайдағы ұлттық қайшылықта үлкен аңысқа айналған Үрімжі қаласындағы ұлттық қақтығысты атап өтуге бо-

лады. Қытай билігі бұл жаңжалдың себептерін көше бұзақыларының қақтығысы деп сипаттағанымен іс жүзінде түпкі себебі саясиланған әлеуметтік жағдайға барып тірелетінін зерттеп білмей қалған жоқ. Asian Studies Review журналының 2019 жылғы басылымындағы "Шынжаңдағы ұлтаралық қатынастың күнделікті саясаты" ғылыми зерттеу мақаласында Жынжие Үйан: "Шынжаңдағы этникалық топтардың арасындағы қайшылық сенімсіздіктен тұрады. Бұл тәртіпсіздіктер билеуші Қытай коммунистік партиясын осы алыс шекаралас аймақтарда ұлт аралық татулықты дамытуға көбірек назар аударуға мәжбүр етті. Шынжаңда этникалық араласуға көптеген кедергілер бар, олардың ішінде ұзаққа созылған сенімсіздік, қақтығыстар мен зорлық-зомбылық, аймақтың оқшауланған географиясы, қала мен ауыл орталықтары арасындағы экономикалық кірістер мен дамудағы алшақтықтар, сонымен қатар, этникалық топтардың діни, тілдік және мәдени айырмашылығы" [Zhenjie Yuan. The Daily Politics of Inter-ethnic Mingling in the Xinjiangban, Asian Studies Review, 2019.] деп нақты талдау жасайды. Бұл оқиға аз ұлттар өнер мен мәдениетіндегі стратегиялық бағытқа әсер етпей қалған жоқ. Бұрын да қозғалып келе жатқан хан ұлты мен этникалық азшылық топ арасындағы ынтымақты және урбанизация саясатын дәріптеуді онан әрі дамыта түскені мәлім. Оның дәлелі осы "Соңғы көш" фильмі.

Қорыта айтқанда, үш фильмге ортақ идея қытайдағы қазақтардың бүгінгі өмірін суреттей отырып, олардың даладан қалаға, көшпеліліктен отырықшылыққа өтуін дәріптеу. Бұл мемлекеттік тапсырыспен түсірілген фильмдерге ортақ идеологиялық ұстанымы. Ал ұлттық мәдениет пен дәстүрдің, рәсімдердің көрінісі фильмді жасаған шығармашылық топтың кәсіби біліктілігінен тыс тақырыпты меңгеру, қазақ халықының өміріне қарым-қатынасының алыс-жақындығына байланысты әр түрлі деңгейде көрініс тапқан. Соған қарамастан, үш фильмде де "дәстүрлі" мен "заманауи" қатынасы анық бейнеленген.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Ralph A. Litzinger. Questions of gender: Ethnic minority representation in post-Mao China. Critical Asia Studies, Jun 2019

2. Қазақстан ұлттық энциклопедия. 3-том. "Қазақ энциклопедиясының" бас редакциясы, Алматы, 2001.

3. Қазақстан ұлттық энциклопедия. 6-том. "Қазақ энциклопедиясының" бас редакциясы, Алматы, 2004.

4. Крейг Калхун. Оксфорд әлеуметтік ғылымдар сөздігі, "Ұлттық аударма бюросы" қоғамдық қоры, Нұр-Сұлтан, 2019.

5. П.Д. Волкова. Андрей Тарковский, "Подкова" эксмо-пресс, Москва, 2002.

6. Е.В. Перевалова. Этничность в кино. Ненцы Ханты и Манси на экране. Кунсткамера, Санкт-Петербург, 2018.

7. Мәдениеттану сөздігі. Сорос – Қазақстан қоры, Алматы. 2001.

8. Хэ Мин. "V Алтын әтеш және жүз гүл" Халықаралық Қытай кинофестивалінің конференциясы, China Film Press, BeiJing, 1997.

9. 新疆日报 ，2019年8月25日 http://news.ts.cn/system/2019/08/25/035852558.shtml

10. 李春.《中国少数名族电影的特殊性及流变》民族艺术研究 2012年第2期， https://www.doc88.com/p-7408294755723.html

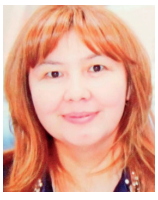
11.《美丽家园》走出国门 - 导演高峰访谈
https://wenku.baidu.com/view/d492f5956529647d272852bd

12. 马谛， 胡志刚.《走在历史拐点上的少数民族题材电影》现代传播 2010年第12期， https://www.doc88.com/p-799222331080.html

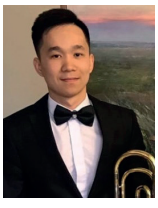
13. С. А. Торопцев. Китайское кино в "социальном поле" (1949-1992), Наука, Восточная литература. Москва, 1993.

14. Cheng Li. Sinification by greening: Politics, nature and ethnic borderlands in Maoist ecocinema, Journal of Chinese Cinemas, London, 2017.

15. Zhenjie Yuan. The Daily Politics of Inter-ethnic Mingling in the Xinjiangban, Asian Studies Review, 2019.

Бегалинова Гүлнар Абдрахманқызы
өнертану ғылымдарының кандидаты, профессор
Т. Жургенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы

Махамбетов Бауыржан Нұржанұлы
Магистр
Т. Жургенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы

XX-XXI ҒАСЫРДЫҢ ТОҒЫСЫНДА ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ЭСТРАДАЛЫҚ-ДЖАЗ ОРЫНДАУШЫЛЫҚ ӨНЕРІНІҢ ДАМУЫ

Түйін. Мақалада джаз музыкасының ең негізгі бағыттары және олардың даму тарихы, сонымен қатар Қазақстан мәдениетіндегі джаз музыкасының алатын орны қарастырылған. Зерттеу джаз бағытындағы мыс үрлемелі орындаушылыққа арналған. Сонымен бірге отандық джаз бағытындағы орындаушылардың шағармашылығына, қазақ музыкасының джаз оркестірлеріне өңделуіне талдау жүргізілді.

Түйінді сөздер: джаз оркестрі, джаз орнидаушылығы, музыка, мыс үрмелі аспаптары, эстрада өнері.

Резюме. В статье рассматриваются основные направления джазовой музыки и история их развития, а также место джазовой музыки в культуре Казахстана. Работа посвящена изучению эстрадно-джазового исполнительства на медных духовых инструментах в Казахстане. Проведен анализ творчества отечественных джазовых исполнителей.

Ключевые слова: джазовый оркестр, музыка, эстрада, медные духовые инструменты, исполнительство.

Summary. The article considers the main directions of jazz music and the history of their development, as well as the role of jazz music in the culture of Kazakhstan. The research is devoted to the development of pop and jazz performing arts on brass instruments in Kazakhstan. In addition, the analysis of the creativity of domestic jazz musicians and performers was carried out.

Keywords: jazz orchestra, music, pop art, brass instruments, performance.

Қазіргі заманғы музыка әлемі өзінің ұлттық мәдени ерекшелігіне, орындаушылығына және де географиялық орналасуына сәйкес көп бағытты болып келеді. Дегенмен, қазіргі кезеңде біз көптеген әлемдік музыка мәдениеттердің бірбірімен байланысуын байқап отырмыз. Соның нәтежиесінде жаңа орындаушылық ерекшеліктермен, композиторлық шығармашылықтағы жаңашылдықтарды байқауға болады. Жалпы музыкалық шығармашылық мәдениетте қарқынды дамушы бағыттардың бірі ол джаз өнері. Джаз өнері сөзсіз импровизациялық шығармашылыққа негізделген өнер. Кәсіби джаз сахнасында әр орындаушы жалпыға ортақ джаз стандарттарын өзінің өңдеу нұсқасында орындайды. Академиялық музыка орындаушылығында керісінше шығарманың мәтінін өзгертуге тиым салынған. Сондықтан джаз орындаушылар суырып салмалық композиторлық, өңдеушілік және композиторлық қабілеттерге ие болып келеді.

XX ғ. басында қалыптасқан джаз өнерінің негізгі түп тамырында Еуропалық музыка дәстүрімен африка халықтарының музыкалық дәстүрі (импровизация, теңселу ырғағында және жылдам қарқын негізінде) ұштасқан. Джаз өнерінің музыкалық мәдениетінде Еуропалық дәстүрі басым болғанымен, өзіне ерекшелікті және де танымалдылықты Африка дәстүрінен алған.

Қазіргі уақыттағы әлемнің жаһандануы нәтежиесінде джаз өнерінің заманауи орндаушылығына басқа музыкалық дәстурлердің ықпалы етуде. Соған сай әр ұлттың музыкалық ерекшеліктерімен, әуендерімен және әндерімен үн қатыса отырып жаңаша көрініс табуда. Джаздың осындай тоқтаусыз үздіксіз дамуы бүкіл әлемдік орындаушылармен өнертапқыштарына жол ашуда. Осыған байланысты джаз музыкасының Қазақстанда дамуыны композиторлық шығармашылықтың жаңаша әдістерімен, орындаушылықтың жаңашы бағыттармен отандық музыка мәдениетін айтарлықтай байыттуда.

Қазіргі әлемдік джаз музыкасы көптеген шығармашылық ізденістермен эксперименттардың нәтежиесінде көптеген стильдерді, бағыттарды қамтуымен сипатталады. Осы сипат кеңес

джазының бейнесіне, формасына, болмысының ерекшелігіне тікелей әсер етті [Саульский Ю., 1987, 240 б.].

Советтік мемлекеттерде джаз 1920-шы жылдары орындала бастады. Басы қарапайым болғанымен алғашқы энтузиастармен ансамбльдер және оркестрлер құрыла бастады. Джаздың Еуропада қалыптасу процесі КСРО джазының қалыптасуында да көрініс тапты. Әлемнің барлық жерлеріндегідей советтік джаз музыканттары джаздың негізін меңгере бастады. Олар көбінесе батыстан жеткен музыкаларды есту қабілеті арқылы орындады. Кеңестік джаздың негізін қалаушылар: В. Парнах, А. Цфасман, Л. Утесов, Г. Ландсберг, Л. Теплицкий, Г. Терпиловский. Олардың негізгі орталықтары Мәскеу мен Ленинградта болды [Медведев А., 1987, 32 б.]. Л. Утесовтың болжамы бойынша джаз совет одағында дамуы екі түрлі бағытта жүргізілді. Біріншісі - джаздың негізгі бағыты аспаптық орындаушылық, оның стилистикалық ерекшелігі күрделі техникалық арсеналға негізделген импровизация. Екіншісі ән бағытына негізделген эстрадалық және жеңіл аспаптық музыка. Бұл бағытта құрылымы жағынан қарапайым және танымал шығармалар орындалды. Мұндай музыка қазір эстрадалық-симфониялық оркестрлердің репертуарында кеңінен кездеседі [Медведев А., 1987, 34 б.]. 1930-шы жылдары джаздың айналасында көптеген дау-дамайлармен идеологиялық күрес жүріп жатты. Біреулер халық арасындағы би және ойын-сауық музыкасы деп «джаз эпидемиясы» деген сыни пікір білдірген. Сонымен қатар баспасөздер де "Джаз немесе симфония?" деген қызу пікірталастар жазылып жатты [Медведев А., 1987, 35 б.]

Өткен ғасырдың 59-шы жылдары Алматыда Қазақ радиосы мен теледидарының эстрадалық оркестрі құрылып, алғашқы ұйымдастырушы және көркем жетекшісі Валериан Павлович Каретников дирижерлік етті, оркестр құрымында 35 музыкант және 9 вокалист өнер көрсеткен [Казахстан. Национальная энциклопедия, 2005, 60 б.]. Кейінірек 1972-жылы теледидар және радио арқылы қазақстандық композиторлардың оркестрлік шығармалары мен эстрадалық әндерін дәріптеу мақсатымен оркестр құрамы эстрада симфониялық оркестрге өзгереді. [Казахстан. Национальная энциклопедия, 2005, 60 б.]. Сол жылдары ұжым үлкен концерттік бағдарламамен Қазақстан бойынша гастрольдік концерттермен Бүкілодақтық ән және музыка сайыстарында өнер көрсетті. 1996-жылы экономикалық себептерге байланысты мемлекеттік телерадио оркестрі таратылды, тек төрт жылдан кейін 2000-жылы Алматы қаласы әкімшілігінің қолдауымен оркестр қайта құрылды. Алғашқы құрылған күнінен бастап күні бүгінге дейін оркестр құрамында Қазақстанның үздік музыканттары өнер көрсеткен, атап айтқанда Халықаралық джаз конкурстары мен фестивальдарының лауреаттары: В. Баннов, К. Добровольский, Э. Саршаев, К. Логвинов, К. Әшімов, В. Оленин, В. Демченко, В. Хоменков және т. б. [Баянов].

1969-жылы барабаншы Тахир Ибрагимовтың бастауымен «Бумеранг» джаз ансамблі құрылады, ол сол кездегі Қазақстаннан кеңестік мемлекеттерге ең алғаш танылған джаз ансамблердің бірі. "Бумеранг" ансамблі басқа кеңестік джаз ансамбльдерден өзінің бірегей ерекше стилімен көзге түсті, ол кейінірек ориентал-джаз деп аталады. Алғашқыда топтың құрамында пианист Георгиий Метакса және контрабасист Фархад Ибрагимов болды [История казахстанского джаза. Электронный ресурс]. 1973 жылы топтың құрамына трубач Валерий Баннов, саксофонист Виктор Николаев, пианист Владимир Назаров қосылады. Кейіннен топтың құрамында белгілі өнер қайраткерлерімен орындаушылар және композиторлар жұмыс істеген, олар: Б. Серкебаев, Б. Шукенов, Я. Хан, Ю. Парфёнов. 80-ші жылдардың бірінші жартысында ансамбль ішінде "Медеу" деп аталатын жанама ұжым құрылды. КСРО билігінің джаз өнеріне көптеген тыйым салулары мен шектеулеріне қарамастан, 80-ші жылдардың басында бүкіл ел бойынша көптеген джаз фестивальдер пайда бола бастады. Біздің музыканттарымыз сол кездегі белгілі Ташкент, Днепропетровск, Тбилиси, Мәскеу, Новосибирск, Самарқанд, Душанбе, Ферган, Ярославле, Шетелдік – Германия, Финляндия, Канада және тіпті джаздың отаны саналған АҚШ-та өнер көрсеткен [Баянов]. Осы джаз фестивальдер джаз өнерінің негізгі шығармашылық бағдарын көрсетіп көптеген талантты орындаушылардың танылуына септігін тейгізді. 70-80 жылдардың басында совет одағында танылған джаз орындаушылардың бірі кернейші (трубач) Юрий Васильевич Парфёнов. Ол 1946 жылы 19 қаңтарда Башқұрт КСР Булгаково қаласында дүниеге келген. Өзінің өнер жолын Фрунзе қаласында (қазіргі Бішкек, Қырғызстан) пионерлер сарайының үрмелі оркестрінен бастаған. Кәсіби музыкалық білімін Қырғыз КСР Фрунзе қаласындағы музыкалық училищиде білімін жетілдіріп, Ташкенттегі консерваторияны бітірген. 1984 жылға дейін Орта Азия және Қазақстан Республикаларында тұрған. Оның орындаушылық стилінің ерекшелігі оның трельдері, глиссандолары мен вибратолары шығыс халықтарының музыкалық фольклорында кездеседі. Мысалы, дыбыстың толқуымен (вибрато) шығыс халықтарының ұлттық ішекті аспаптарының мәнерін сипаттайды сондай-ақ тәжік, ауған, әзірбайжан және басқа Азия халықтарының музыкалық тәсілдерін Ю. Парфенов джаз импровизациясынмен синтездеді [Наумова М. Парфёнов Юрий Васильевич. Электронный ресурс]. Юрий Парфенов сұхбаттардың бірінде: «Қазіргі джаз музыкасында шығыс музыкасымен тығыз байланыстар бар, міне мен мұнда жалғыз

емеспін, себебі Дон Черри, Элис Колтрейн, Фэроу Сэндерс, Лео Смит, Джон Колтрейн сияқты көрнекті музыканттар үнді, араб, жапон музыкасынның ладтарын зерттеп, джаз музыкасына жаңаша үн берді» [Барбан, 299 б.].

1978-1981 жылдары Фергана және Ярославль фестивальдерінде өнер көрсеткеннен кейін талғампаз тыңдармандермен музыканттардан сол кездегі ешкімге белгісіз Алматылық кернейшіге көптеген сын мен пікір айтылған. Брақ 1979 жылы Алматы джаз ансамблі «Бумеранг» пен бірге «Волга бойындағы джаз» фестивальндерінде өнер көрсеткен соң Юрий Парфенов өзінің шығыс мәнеріндегі көп стильді орындаушылығын джаз кеңістігіне айқын түрде дәлелдеді [Барбан, 296-298 б.]. 1983 жылдан 1986 жылға дейінгі кезеңде Бумеранг үш альбомы ("Бумеранг", " Орнамент" және "Мираж") жарық көріп, кейіннен осы үш альбом джаз альбомдарының қорына сақталады. 80-ші жылдардың соңында ансамбль Кеңес Одағының ең үздік джаз ансамбльдерінің бестігіне кіреді.

1979 жылы Тахир Ибрагимовтың қолдаумен "Бумеранг" ансамблынің ізін жалғастырушы және танымал әнші Роза Рымбаева аккомпаниаторлық ұжымы ретінде ВИА "Арай" құрылды. Ұжымның көркемдік жетекшісі Тасқын Окапов. Ансамбльдің шығармашылығы нақты екі кезеңнен тұрады. Бірінші кезең жылдан 1982 жылға дейін, екінші кезең 1982 жылдан 1987 жылға дейін жалғасты. Топтың алғашқы құрамында Таихир Ибрагимовтың жақын досы және одақтасы Яков Хан өнер көрсеткен.

1982 жылы "Арай" қайта құрылып, ансамбльдің жаңа музыканттар құрамына клавиште Байғали Серкебаев, бас-гитарада Владимир Миклошич, вокалда Наджиб Вильданов, гитарада Булат Сыздыков, саксафонда Батырхан Шукенов және барабанда Сагнай Абдуллин. «Арай» ансамблінің жоғары шеберлік деңгейі, әрине оның көркемдік жетекшісі, бас дирижері, ұжымның негізгі даму жолдарын анықтаған композитор Тасқын Оқаповтың шығармашылығымен тығыз байланысты. Ол ансамбльдің көптеген музыкалық идеяларн жасаған [Селицкий Вл. Электронный ресурс]. Ансамбальдің концерттік басғдарламысында сүйемелдеуші функциясыннан бөлек, музыканттарға шығармашылық эксперемент жасауға және жеке аспаптық орындаушылық жұмыс істеуне толық еркіндік берілді. Ансамбльдің музыканттары қазақ әуенінің ерекшеліктерін джаз гармониясымен және рок ырғағының динамикасымен үйлестіре отырып, әр әуенде музыканттарға импровизацияға мүмкіншілік берді. Осы шығармашылық ізденістер ансамбль музыкантарына, яғни Б. Серкебаев, В. Миклошич, Б. Шүкенов, Б. Сыздықовтардың аранжировщик ретінде және композиторлік қабілеттерін ашуға ықпалын тигізді. Кейінгі жылдары осы ұжымның ішінен «А-студио» және «Мюзикола» топтары құрылды. [Окапов А., Бегалинова Г., 2016, 28 б.] Уақытша үзілістен кейін «Бумеранг» ел бойынша өзінің даңқты шеруін жалғастырады. Кеңес Одағының барлық фестивальдеріне қатысады, әлемдік джаз жұлдыздарымен бір сахнада өнер көрсетеді. Сондай ақ 1990 жылдың маусым айының басында «Бірінші Мәскеу Халықаралық джаз-фестиваліне» қатысқан. Бірақ кеңес одғының тарауы шығармашылық кеңістікке кері әсерін тигізді. 90-шы жылдары Алматы сахынасы түбегейлі өзгеріп елімізде көптеген жаңа жанырлармен түрлі музыкалық бағыттар пайда бола бастады. Бұл көптеген қазақсатнадық джаз музыканттардың жаңа толқынның шығуына серпін беріп, көптеген жас коммерциялық ұжымдар жарыққа шығады. Сол жылдардағы қазақстандық джаз есімімен белгілі музыканттар Виктор Хоменков, пианист және композитор болады, ол ТМД елдерінің аумағындағы ең үздік пианисттердің бірі деп саналады [История казахстанского джаза: от «Бумеранга» до Жанны Саттаровой. Электронный ресурс].

2000-ші жылдардың басында джаз өнерін кәсіби түрде даярлайтын арнайы орта деңгейлі музыкалық мектептер мен колледж және жорғарғы оқу орындарын да факультеттер ашыла басталды. Сондай-ақ Алматыда көптген джаз клубтармен, Т. Зариповтың арнайы балаларға арналған джаз мектептебінің жанынан жастар джаз оркестрлері құрылды, және де осы Т.Зариповтың бастамасымен 2002 жылдың сәуір айында Қазақстанда алғаш рет Халықаралық деңгейде джаз фестивалі өткен. Сол уақыттан бері сәуір біздің қалада джаз айына айналды: «Сәуір - джаз айы» - бұл фестивальдің бейресми ұраны.

Кейінгі тәуелсіздік жылдары біздің алғашқы буын джаз орындаушыларның есімдері шығармашылық кеңістгіне орындаушы және ұстаз ретінде кеңінен таныла бастайды. Атап айтсақ олардың бірі Қазақстандағы музыка өнері тарихында танымал джазмен, композитор, тромбонист және ұстаз Яков Хан. Ол 1969 жылдан бастап ол мемлекеттік корей музыкалық комедия театрында, бастапқыда орындаушы ретінде, кейін оркестрдің дирижері ретінде жұмыс істеген. 1975-76 жылдары Қазақ радиосы мен теледидарының эстрадалық-симфониялық оркестрінің әртісі болды. 1977 жылы Ташкенттегі «Қаягым» эстрадалық оркестрін табысты басқарды. Ол «Бумеранг» және «Медеу» топтарында өнер көрсетіп өзін джаз орындаушы және дирижер ретінде жүзеге асырды. Сонымен қатар ол «Ариран», «Самульнори», «Pro-jazz» эстрадалық-джаз ұжымдарына жетекшілік еткен. 2006 жылы Яков Ханның жетекшілігімен он аспапшы және төрт вокалистерден құрылған «Pro-jazz» ансамбль джаз рок бағытын шығыс мәнеріндегі интонациямен байыту арқылы ерекше бірегейлігімен және қайталанбас мәнерімен ерекшеленді. Осы ұжымының бірегейлігінен, Яков Ханның жарқын көркемдік дирижерлік талғамның толыққанды

жүзеге асырылғанының байқауға болады [Мусагулова Г. Электронный ресурс]. Қазіргі таңда ол шығармашылығымен бірге К. Байсейітов атындағы Республикалық орта мамандандырылған музыка мектеп-интернатында джаз оркестірін басқарып тәжербиесімен бөлісуде [Электронный ресурс. https://kstnews.kz/news/item-2294].

Қазақстанда труба аспабында джаз мектебінің негізін қалаушылардың бірі Валерий Баннов. Ол өзінің шығармашылық жылдары «Бумеранг», «Медеу» және Кеңестік жылдары ҚазССР-дің радио және теледидар оркестрінде өнер көрсеткен. Қазіргі таңда ол орындаушылығымен бірге өзінің кейіңгі жас шәкірттерге орындаушылық тәжербиесімен бөлісуде [Баянов].

Қазіргі таңда Қазақстанда эстрадалық джаз бағытының кәсіби түрде дамуына үлес қосушы жоғары оқу орындарының бірі ол Т. Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы. Осы өнер академиясы жанынан 2000-шы жылы «Эстрадалық оркестр аспаптары» кафедрасы құрылған. Бұл кафедра арнайы эстрада және джаз бағытындағы музыканттардың кадрларын даярлайды. Сонымен қатар кафедрада студенттік биг бэнд яғни джаз оркестрі құрылған. Оркестрдің көркемдік жетекшісі - композитор, аранжировщик, дирижёр, Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері, Т.Жүргенов атындағы ҚазҰӨА профессоры А.Оренбургский. Оркестр құрамындағы музыканттар саны: төрт труба, тромбон, бес саксофон және фортепиано гитара, бас-гитара мен барабан тұрады, яғни ол биг-бэндтің толыққанды классикалық түрі. Оркестр құрамында студенттермен бірге ұстаздар өнер көрсетеді, атап айтсақ жоғарыда аталған Қазақстан джазының музыканттары Валерий Баннов – бірінші трубада және бірінші тромбонда тәжірибелі джаз орындаушы, Кайсабек Әшімов және т.б.

Жалпы бұл музыкалық ұжымның шығармашылық бейнесіне жетекшілік ететін Оренбургскийдің көркемдік талғамымен кәсіби шеберлігі маңызды рөл атқарады. Оның басқаруындағы биг-бэнд басқа джаз оркестрлерінен өзінің кең ауқымды репертуарымен және икемділігімен ерекшеленеді. Оркестр репертуарын дәстүрлі және замануи джаз музыкалары, ретро және эстрадалық әндерімен, күрделі гармониялар негізінде биг бэндке арнайы өңделген музыкалық партитураларды қамтиды.

А.Оренбургскийдің авторлық шығармаларымен джаз оркестріне өзінің өңдеуіндегі қазақ халық әндері мен отандық композиторлардың шығармалары кездеседі. Соған орай А.Оренбургский джаз оркестрлерімен ансамбльдеріне және жеке аспаптық орындаушылықта өңделген қазақ халық әндері мен күйлерініің авторы. Оның өңдеуінде альт-саксофонмен фортепианоға арналған қазақ халық әні «Кусни Корлан», джаз ансамбліне өңделген қазақ халық әні «Дударай» әніне»Little kazakh suit»(электропиано, барабан, бас гитара, саксофон,труба), симфониялық-джаз оркестріне өңделген «Қара жорға» күйі. А.Оренбургскийдің өңдеушілік шеберлігін қазақ халқының ұлы ақыны Абай Құнанбаевтың «Көзімнің қарасы» және қазақтың көрнекті композиторы Н. Тілендиевтің «Саржайлау» атты екі әндерінің джаз оркестіріне өңдеуінен бағалауға болады. «Көзімнің қарасы» әнін А.Оренбургский өзінің өңдеуінде Абай лирикасының асқақ философиялық сипатын пьесаның кіріспесінде баяу хоралмен содан кейін негізгі бөлімдегі жұмсақтықпен сипаттады. Әннің әрі қарай дамуын қобажулықты бейнелейді.

Н. Тілендиевтің «Саржайлау» әнін А.Оренбургский биг бэндке арнайы композиция ретінде өңдеген. Шығарманың кіріспе бөлімінде А.Оренбургский қазақ даласының кеңдігін Шақыру мотивінде (мотив «Зова») бейнелеген, негізгі бөлімде ол жайлаудың алуан түстілігін тромбон және саксофон арасындағы диалог арқылы суреттеген. Шығарманы кіріспе бөліміндегідей «шақыру» мотивінде аяқтайды [Коноплёва Э.].

Эстрадалық-джаз оркестрлерінің репертуарын қарастыра отырып, оның негізгі бөлігін өңдеулер құрайтының айта кету керек және оркестр үшін арнайы құрылған отандық композиторлардың бірегей шығармаларының жетіспеу мәселесіне назар аудару қажет. Бұл проблеманы шешуі мыс үрмелі аспаптарда орындаушылық өнер саласының дамуына ықпал етер еді.

Қорыта айтқанда, Қазақстандағы эстрада және джаз өнері қазіргі заманғы көркем мәдени кеңістікте көп қырлы дамып келе жатқан құбылыстың бірі деп санауға болады. Қазақ музыка өнері қоршаған философиялық оймен дүниетанымның шеңберінде ғана емес, сонымен бірге музыкалық экспиериментермен джаз бағытындағы шығармашылықтардың негізігі көзі болып табылады. Мыс үрмелі аспаптарда эстрадалық-джаз орындаушылық белгілі бір тарихы, кейбір көрнекті музыканттар -осы өнер түрінің өкілдерімен оркестрлер бар екеніне қарамастан, қалыптасқан мектеп туралы әлі де айта алмаймыз, болашақта осы саланы одан әрі дамыту қажет.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Саульский Ю. Метаморфозы «Арсенала» //Советский джаз. Проблемы. События. Мастера./ Сборник статей. Составители-редакторы А. и О. Медведевы - Москва: Советский композитор, 1987г. - С.240-251

2. Медведев А. Время зрелости // Советский джаз. Проблемы. События. Мастера./Сборник статей. Составители- редакторы А. и О. Медведевы - Москва: Советский композитор, 1987г. - С. 29-49

3. Казахский эстрадно-симфонический оркестр телевидения и радио // Казахстан. Национальная энциклопедия./ Гл. ред. Аяган Б. - Алматы, 2005, 3 том.- С. 59-60

4. Баянов А. Алма-Ата: город-блюз, город-джаз, город-рок-н-ролл [Электронный ресурс]. Режим доступа URL:https://caa-network.org/archives/7626?__cf_chl_jschl_tk свободный (Опубликовано 05.10.2016).

5. История казахстанского джаза: От «Бумеранга» до Жанны Саттаровой [Электронный ресурс]. URL: https://www.buro247.kz/culture/music/segodnya-on-igraet-dzhaz.html (05.10.216).

6. Наумова М. Парфёнов Юрий Васильевич [Электронный ресурс]. URL: http://sevjazz.info/index.php?option=com_content &view =article&id=669:2013-01-19-13-07-33&catid=48&Itemid=50 (Опубликовано 19.01.2013)

7. Барбан Е. Пилигрим в страну Востока (Юрий Парфенов) //Советский джаз. Проблемы. События. Мастера./Сборник статей. Составители- редакторы А. и О. Медведевы - Москва: Советский композитор, 1987г. - С.296-300

8. Селицкий Вл. Группа «Арай» и Роза Рымбаева (1979-1987) [Электронный ресурс]. URL: https://www.chitalnya.ru/work/1319267/ (Опубликовано 19.04.2015)

9. Окапов А., Бегалинова Г. Роза Рымбаева и ансамбль «Арай»: творческие искания» /научный журнал «Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики». – Издательство «Грамота», Тамбов. № 12, Ч. 3, 2016

10. Мусагулова Г. Творческие вершины композитора Якова Хана в контексте отечественного эстрадно-джазового искусства [Электронный ресурс]. URL: https://el.kz/news/archive/tvorcheskie_vershiny_kompozitora_yakova_khana_v_kontekste_otechestvennogo_estradno-dzhazovogo_iskuss/(Опубликовано 30.06.2014)

11. Казахстанский композитор Яков Хан рассказал о музыке, работе с детьми и о том, какая в Костанае публика [Электронный ресурс]. URL: https://kstnews.kz/news/item-2294 (Опубликовано 20.12.2012)

12. Коноплёва Э. Праздник джаза [Электронный ресурс]. URL:https://arturorenburgskij.musicaneo.com/blog/articles/view/1371.html (Опубликовано26.04.2013).

13. Кайсиди И. Становление вокально-эстрадного исполнительства в современном искусстве Казахстана: Дисс... доктора философии (PhD):6D040800/Кайсиди Иоаннис Георгиевич. - Алматы, 2018. - 164 с.

УДК 7.067.3

Ембергенова Динара Алиевна
магистр искусствоведения, докторант Факультета Дизайн
КазГАСА
г. Алматы

Ахмедова Айжан Тимуровна
доктор архитектуры,
профессор Факультета Дизайн
КазГАСА
г. Алматы

ВЛИЯНИЕ КУЛЬТУРНОЙ ДИНАМИКИ НА ПРОЦЕСС ВИЗУАЛИЗАЦИИ ИДЕОЛОГИЧЕСКОЙ СИТУАЦИИ В КАЗАХСТАНЕ

Түйін. Мақалада Қазақстандағы кеңестік режиссерлардың кинематографиялық шешімдеріне әлеуметтік, мәдени және саяси жағдайлардың әсері қарастырылған. Кино - бұл режиссердің дүниетанымы призмасынан өткен шындықтың көрінісі, оның тілі өзі тәрбиеленген мәдени кодқа негізделген. Насихат құралы ретінде кино мемлекет идеялары мен саяси жүйенің идеологияға әсері туралы хабар таратады. Кеңес өкіметінің саясатына қарамастан, қазақстандық режиссерлер ұлттық мәдениет пен дәстүрлердің ерекшеліктерін шебер бейнелеген. Көшпелі дәстүрлермен байланыстың жасанды түрде кесілуі әлемдегі бейнелерге және өзін-өзі тануға әсер етті.

Түйінді сөздер: кино, режиссер, идеология, кинодағы сурет, ойын кеңістігі, мәдениет.

Резюме. В статье рассматривается влияние социальной, культурной и политической ситуаций на кинематографические решения советских режиссеров Казахстана. Кино – отражение реалий, пропущенных через призму мироощущения режиссера, его язык строится на культурном коде, в котором он воспитывался. Являясь инструментом пропаганды, кино может транслировать идеи государства и влияние политического строя на идеологию. Не смотря на политику советской власти, казахстанские режиссеры умело визуализировали особенности национальной культуры и традиций. Искусственный разрыв связей с кочевыми традициями повлиял на образы и идентификацию себя в мире.

Ключевые слова: кинематограф, режиссер, идеология, образ, игровое пространство, культура.

Summary. the article examines the influence of social, cultural and political situations on the cinematic decisions of Soviet directors in Kazakhstan. Cinema is a reflection of the realities passed through the prism of the director's attitude, his language is built on the cultural code in which he was brought up. As a propaganda tool, cinema can broadcast the ideas of the state and the influence of the political system on ideology. Despite the policy of the Soviet regime, Kazakhstani directors skillfully visualized the peculiarities of national culture and traditions. The artificial severing of ties with nomadic traditions influenced the images and identification of oneself in the world.

Keywords: cinema, director, ideology, image, play space, culture.

Казахстанский кинематограф уникален в своей дуальности: в нем сочетается Восток и Запад, традиционная и советская культуры, сельская и городская ментальности. С годами кино в Казахстане развивалось, менялась его эстетика изображения, что особенно заметно в работах, снятых в эпоху «перестройки»: город начал приобретать некоторую индивидуальность, теряя советский отпечаток, а аул перестал быть искусственно «положительным» и «традиционным». Несмотря на то, что Советский Союз жестко пресекал наличие национальных акцентов в кино, казахские режиссеры умело работали с образами на экране и с пространством кадров, отражая истинное национальное настроение. Кино, как зеркало общества, стало инструментом пропаганды, формируя необходимую государству атмосферу, но при этом, оно продолжало привлекать свободных и творцов. Режиссеры создавали уникальные образы, узнаваемые своими соотечественниками, потому что ментальность влияет на восприятие образов и пространства. Поэтому западному зрителю сложно прочитать кадры восточного автора и наоборот.

Флоренский П.А. писал: «вся культура может быть истолкована как деятельность организации пространства», что указывает на суть пространства, влияющего на человека как физически, так и духовно, о чем говорит каждый из семиотических кодов пространства [Флоренский П.А., 2000,

с.112]. Наука предполагает три семиотических кода: архитектонический, предметно-функциональный и социально-символический [Чертов Л.Ф., 2005, с. 68]. Архитектонический код – комплекс физических единиц объектов в пространстве, предметно-функциональный код – мост между формой и функцией объекта в рамках культурных норм, социально-символический код – комплекс культурных элементов, при которых работают пространственные формы в архитектурном пространстве. Например, степь – пустое пространство, не имеющее границ, а коридор – ограниченное пространство вытянутой формы, поэтому в степи кочевник чувствует себя в большей гармонии, чем в коридоре, который стремится вытолкнуть объект из своего пространства. В свою очередь, круглая форма юрты берет свое начало в культуре номадов и отвечает представлениям о структуре мире и их положению в нем, а размеры юрты говорят о социальном статусе ее хозяина.

Традиционная казахская культура строится на мировоззрении номадов, чья модель мира отражает гармоничное сосуществование космоса, степи и человека, но с приходом советской власти, была утеряна часть учений кочевых народов. Современная идеология казахского народа строится на радикальных переменах их образа жизни: резкий переход на оседлый образ жизни, подчинение советской идеологии, полная утрата идентичности, обретение независимости и поиск себя в мировом пространстве. Влияние советской идеологии в городах была и остается ощутимее, чем в сельской местности, поэтому и традиции номадов сохранились именно в селах. И здесь происходит раскол на два типа мышления: сельский и городской, находящий свое отражение во многих кинолентах казахстанских режиссеров, как и попытки самоидентифицироваться в мировом пространстве.

Кочевой образ жизни привел традиционную культуру номадов к восприятию жизни как к безостановочному движению в пространстве и времени, что отражено во всем: в «зверином стиле» декоративно-прикладного искусства, в мобильности традиционного жилья и максимальной адаптивности быта [Турганбаева Л.Р., 2002, с. 127-128]. Вся культура номадов пронизана метафорической и композиционной структурой степи, что отмечается в ряде трудов писателей, философов, историков и путешественников. Степной пейзаж Казахстана не отличается богатством цвета или растительностью, он монотонный, ее основные цвета – желтый и зеленый, основная растительность – карагач, полынь. Именно такое сочетание характеристик делает степь монументальной, неторопливой и свободной. Сулейменов О. осмыслял степь как «любимый край», «родина», ведя данную линию сквозь все свое творчество прослеживая сезонную динамику от периода цветения до выжженного солнцем траву. Природные особенности климата и ландшафта диктовали кочевникам места стоянок и пути перемещения, что естественно влияло на традиционный быт и восприятие. Казахские поэты и художники часто воспевали и эстетизировали ее образ, что связывает ее со спецификой пространственных представлений и решений.

Особой пространственной категорией, которая хорошо передает специфику традиционного восприятия мира, является космическое равновесие, которое обусловлено древнейшей религия номадов, тенгрианством. Именно тенгрианство диктует невозможность вмешательства человека в мировой процесс, поэтому культура номадов строится на оригинальных пространственно-временных представлениях, которые присутствуют практически в каждом произведении казахстанских авторах, и строятся на сакральности мира [Молтабарова К.С., 1998, с. 124]. Такой тип мышления, отличает казахских предков от европейского образа жизни, где «дом» – это организованное пространство, а в рамках культурного кода кочевников, «дом» представляет собой временное поселение, обозначающее точку фиксации субъекта в пространстве и времени. Поэтому «дом» для кочевника – это нематериальные объекты – дети, супруги, родственные связи и т.д. [Наурызбаева А.Б., 2003, с. 23].

Такая особенность восприятия пространственно-временного континуума указывает на отличие европейской модели мира, чей ландшафт имеет вертикальное членение, от казахской, где космогоническое мировоззрение делит мир по горизонтали, определяя место человека между небом и землей. Многие образы, рожденные в степи, уникальны и доступны только носителям традиционной культуры, что обусловлено контекстом этнического пространства. Особенно заметен процесс деформации в языковой политике, и если язык – субъективный образ объективного мира, где без его полного анализа не представляется возможным полное описание этноса, то возникает вопрос о невозможности идентифицировать себя в мире [Шафигулина Р., Ерденова С., 2018, с. 76].

Несмотря на политику, которую вел Советский Союз, многие представители казахского народа все же беспокоились о будущем своей нации. Конечно, Казахстан был не единственной страной, которая подверглась активной культурной динамике, но об этом было не принято говорить громко, так как многие темы были под запретом. Поэтому можно отметить глубинную логику в том, что в разные периоды истории Казахстана, тема детства рассматривалась часто не только в фильмах для юной аудитории, но и для более зрелой. Так или иначе, в авторских фильмах, где присутствуют детские образы, можно

проследить социальную, культурную и политическую динамику страны. Поэтому мы предполагаем, что наше государство в кинолентах казахстанских режиссеров ассоциируется с ребенком, становящимся на ноги: «Меня зовут Кожа» (1963) А. Карсакбаев, «Земля отцов» (1966) Ш. Айманов, «Алмапыс идет в школу» (1976) А. Карсакбаев, «Шілде» (1988) Д. Омирбаев, «Кайрат» (1991) Д. Омирбаев, «Кардиограмма» (1995), Д. Омирбаев, «Уроки Гармонии» (2013) Э. Байгазин, «Дорога к матери» А. Сатаев.

Безусловно, советский кинематограф использовал кино, в том числе и детское, в целях агитации и пропаганды [Сальникова А., Бурсичтров А., 2014, с. 131-141]. Кино была уготована роль «великого воспитателя», но режиссеры передавали свои переживания в образах, кадрах и проектируемом игровом пространстве, вплетая их в основной сюжет фильма. Абдулла Карсакбаев, автор многих детских фильмов, создавал образы озорных детей, которые чаще оказывались более зрелыми, чем многие окружающие их взрослые. В фильме «Меня зовут Кожа» главный герой – собирательный образ из детей с различными проблемами взросления: это и первая любовь, и подкладывание лягушек, и первая выкуренная сигарета с другом. Несмотря на бесконечный круговорот дерзостей главного героя, он волнуется о своей матери как сын, как мужчина, беспокоящийся, что ее может кто-нибудь обидеть. А двойственность его характера хорошо демонстрирует эпизод у зеркала, где герой задает вопросы своему отражению: Я хороший? Я плохой? Я взрослый? Я ребенок?

Зеркало – артефакт, который всегда играет огромную роль в становлении героя у многих режиссеров, например, в фильме «Королевство кривых зеркал» (1963) А. Роу, главная героиня Оля попадает в зазеркалье и видит все свои недостатки, но пройдя свой путь, она становится настоящим воплощением истинного пионера. Зеркало часто встречается в творчестве режиссеров, стремящихся символизировать дуальность менталитета, личности и сюжета, психологическое становление героя и т.д.

Безусловно, для Казахстана принятие новой идеологии далось не легко, и в контексте киноленты Карсакбаева мы видим, что Кожа, не смотря на свое желание приблизиться к образу советского пионера, оказывается не готов морально. Если рассматривать героя как символ всей нации, то можно сделать вывод, что казахский народ, глазами режиссера, еще не достиг необходимого понимания новой идеологии. Что подчеркивается и отсутствием нравственного роста героя, потому что Кожа покидает фильм таким же, каким и пришел в него, в то время как отсутствие динамики удивительно для жанровой направленности фильма [Измайлова Э.В., 2019, с. 53]. Сложность характера героя также обусловлена и отсутствием отца, погибшего на войне: образ матери, как правило, заключен в любви и заботе, образ отца – в символе порядка, власти и преемственности поколений, полностью отсутствующие в фильме. Разорванная цепь поколений в образе неполной семьи служит символом неблагополучия и болезни общества.

Игровое пространство фильма выдержано в советской ментальности, со всеми стереотипами, но с присутствием некоторых национальных акцентов – религиозная бабушка, праздник чабана, упоминание имен Аллаха и пророка его Мухаммеда. Но в фильме «Алпамыс идет в школу» Абдулла Карсакбаев очень тонко объединил две ментальности – традиционную и советскую. Главный герой, Алпамыс, значительно младше Кожи, и представляет собой полную противоположность: он не проявляет дерзости, не видит смысла в проделках своего друга Калихана, стремится попасть в школу, очень ответственно подходит к общению со взрослыми, воспринимая их как абсолютный авторитет, и живет в полной семье. В фильме 1977 года заметен рост режиссерской подачи, Абдулла Карсакбаев использовал более широкий спектр инструментов – появилась глубина кадра, планы и ракурсы становятся частью повествования, раскрывающих внутренний мир героя, монтажная склейка более гармонична. Именно это позволило сделать игровое пространство более национальным, а советские символы прогресса намного мягче вплетены в повествование [Yembergenova D., Akhmedova A., Abikeeva G., 2020, с. 3].

Премьера детского художественного фильма состоялась в Москве, в 1978 году, через год после его создания, при этом в 1977 году фильм получил главную премию в категории лучший детский фильм на X Всесоюзном кинофестивале в Риге [Юткевич С.И., 1987, с. 82]. Сюжет разворачивается вокруг мальчика по имени Алпамыс, который хотел пойти в школу вместе с другом Калиханом и другими юными жителями поселка, но не подходил по возрасту. Фильм рассказывает о буднях главного героя, раскрывая его отношения с некоторыми жителями поселка: семья – пожилые мать и отец, друг Калихан – первоклассник, который не хочет учиться и всегда берет с собой Алпамыса на прогулки, Мыныр-Ата – аксакал, который проводит свободное время на горе, обучая Алпамыса народной мудрости, Варя – молодая девушка, которая ждет своего жениха. Каждый из героев, с которыми пересекается Алпамыс, играет огромную роль в его становлении как личности, и олицетворяет разный социальный круг и влияние на молодое поколение.

Фильм, который на первый взгляд чистый и звонкий, с историей про ребенка, который родился под свободным небом, больше раскрывается как фильм об общей ситуации в стране. Че-

рез аллегории и символизм, режиссер показывает обеспокоенность о будущих поколениях, которые находятся на перепутье – жить в условиях традиционной культуры или окончательно принять советскую идеологию. Главным учителем в фильме становится Мыныр-ата, который учит слышать и слушать природу. Мыныр-ата – представитель традиционной культуры номадов, передающий свои знания главному герою, сохраняя цепочку преемственности поколений. Пространство, которое занимает Мыныр-Ата, в ментальном и физическом смысле возвышено и отдалено от всех жителей села, но при этом он не является отшельником. Образ аксакала – чистый, без примесей советской культуры, которую в то время насильно навязывали каждому, их встречи с Алпамысом проходили на просторах необъятной степи, где он давал уроки о том, как надо слушать природу и жить в мире с ней, согласно космогоническим взглядам кочевников.

Советский Казахстан был страной двух систем – советской идеологии и национальной культуры, сегодня Казахстан – страна двух ментальностей. Из-за потрясений прошлого молодое поколение находится на стыке культур и традиций: национальные традиции, советская идеология и западные культурные ценности глубоко вошли в сознание молодежи. Сегодня, на примере образования, можно наблюдать престиж профессии ценится больше призвания и желания школьников. В статье «Проблемы юридического образования в Казахстане» Алауханов Е.О. отмечает: «Несмотря на очевидное перепроизводство, высшее юридическое образование остается престижным и привлекательным для выпускников школ и их родителей. Считается, что неважно, будет или не будет выпускник работать по специальности, но диплом юриста в жизни пригодится» [Алауханов Е.О., 2011, с. 77]. Это говорит о проблемах с идеологией и самоидентификацией нации в пространстве страны и мира в целом.

Вопросы идеологии поднимает также и советский, казахстанский режиссер, Дарежан Омирбаев, его экранизации – это перевод литературного сценария на язык кино, а не снятая театральная постановка. Его минималистичные киноленты можно сравнить с работами французского режиссера и сценариста, Брессона Р., который отличался аскетичным подходом к построению тела фильма. Раннее творчество Брессона Р. строится на вычленении языка кино от языка театра, который состоит из актерского исполнения больше, чем из драмы. [Юткевич С., 1979, с. 145-158] Работы Омирбаева Д. не построены на искуплении или спасении, как у Брессона Р., но все же присутствует размышление о человеческой натуре и метафоры о мистическом спасении. Работы казахстанского режиссера можно принимать как критику общества, в котором корень проблемы остается неизменным от киноленты к киноленте, но меняются роли и ситуации, и кто вчера был ущемлен, сегодня выступает в роли агрессора.

Киноленты Омирбаева Д. дают возможность сделать вывод, что его кино – зеркало социума, а не синтез эмоций и мыслей режиссера. Для Брессона Р., кинематограф – высшая цель кино, фильм – это театр, а кинематограф – путь для создания нового языка. Оттачивание аскетичного стиля внесло режиссера в список «новой французской волны», а современники называли его предшественником движения. Французский режиссер считал, что актерская игра должна быть нейтральной, она не должна перенимать театральную эстетику и выразительность. Визуальный ряд в картинах Омирбаева Д. можно увидеть отсылки к стилистике Брессона Р., благодаря которой истинный смысл одного кадра проявляется путем связи с другими, т.е. образы эволюционируют, а не раскрываются с первых кадров. Ряд нетривиальных средств выражения киноязыка сделали Омирбаева Д. фаворитом международных кинофестивалей [Yembergenova D., Akhmedova A., Abikeeva G., 2020, с. 6].

Первые кадры переносят нас в 1988 год. В купе одного из поездов мы видим уставшую семью, недопитый чай и пейзаж за окном – необъятную степь. Однообразие и усталость несут оттенок долгого путешествия, ожидания и депрессии. Поезд, как знак большого мира, является символом бесконечного пути и ожиданий, что примечательно, в купе режиссер снял именно советскую семью, также принадлежащую к большому миру. Кажется, что там, куда он идет – и есть настоящая жизнь, мир большой цивилизации. Одновременно поезд является нитью, соединяющей два мира – желаемый и реальный, поселок главного героя. В минималистском мире Дарежана Омирбаева каждый кадр и каждая деталь имеют значение. Фактически режиссер показывает историю о том, как герой мечтает выйти из своего маленького мирка – дома и поселка – в большой. И эта концепция раскрывается не вербально – через диалоги – а изобразительно, через преодоление условных границ и символы. Вначале зритель видит прямое развитие литературного сценария, а уже после сталкивается с подтекстом, сценарием режиссера, раскрывая условные границы вселенной «Шілде» [Серег Л., 2018, с. 115].

Интерьер дома мальчика легко узнаваем – ковер с национальным узором, матрац на полу, подушки, занавески – характерный быт казахских поселков советского времени. Фильм повествует о жизни простого мальчика путем наполнения кадра атрибутами, которые каждый зритель может узнать, вспомнить их присутствие и в своей жизни. В черно-белых кадрах все выглядит гармонично, и каждая деталь наполняет историю точными визуальными характеристиками. Будь то недопитый чай в поезде, простой интерьер дома или покосившийся забор без калитки.

Проснувшись, герой уходит из дома в клуб, где уже собрались другие дети, для просмотра фильма. После посещения клуба, герой сидит у стены дома, гладкой и бесконечной, как и кадры со степью. Неожиданно появляется другой ребенок на велосипеде, где велосипед и предлагает отправиться за пределы поселка – еще не большой мир, но уже и не малый. Там, в степи, главный герой засыпает и видит сон.

Во сне, клуб, показанный наяву лишь частично, снят целиком, здание украшено фонариками, создающими эффект праздника. Внутри клуба все дети сидят не вразнобой как на просмотре филь-

ма, а как в театре – строго в ряд, парадно одетые. На сцене, где находится оркестр, все ожидают готовность главного героя, где он, одетый в строгий костюм, начинает играть на рояле. Вот она та жизнь большого мира, заключенная в каждом атрибуте сна, так желаемая главным героем. Он – центр мира, и все внимание ему одному. Но все прерывается неожиданным появлением лошади – смешной и нелепый момент.

Кинематограф уникален тем, что может показать своему зрителю эволюцию героя, образа и ситуации с разных ракурсов и точек зрения. Карсакбаев А. выразил свое беспокойство о будущем поколении в действиях главного героя, в свою очередь, Омирбаев Д. больше работал с эмоциональным спектром персонажей. Герой «Шілде» ощущал свой мир крайне узко, о чем говорят едва приоткрытые занавески, двери, забор, ракурсы и планы, весь мир мальчика – это его поселок, точка в пространстве, мимо которого, по касательной проходит поезд, продолжая оставлять поселок за своими границами. Карсакбаев А. большим миром считал степь, которая осталась где-то далеко, за пространством поселка. При этом, сам поселок показан как более живой организм, жизнь в нем кипит, в отличии от поселка Омирбаева Д., что говорит о восприятии мира героем.

Образ ребенка в кинематографе ассоциируется с будущим, а отношение к нему – метафорическая визуализация реалий. 1963 – «оттепель», 1977 год – эпоха застоя, 1988 год – период перестройки, настроения трех временных отрезков значительно отличаются друг о друга в социальном и культурном планах. Поэтому Кожа стремится к признанию своей уникальности, Алпамыс мечтает о светлом будущем после получения знаний, а герой «Шілде» остается один на один со своими проблемами, мечтами и переживаниями, смотря на проезжающий мимо поезд. Абдулла Карсакбаев выражал опасения о судьбе нации, о ее развитии и о степени влияния советской идеологии, в свою очередь Дарежан Омирбаев, снявший фильм «Шілде» в период экономического спада и очередной культурной динамики, ощущал опасность страны остаться «на обочине», как это показано в сцене с остановкой поезда – для поезда остановка не имела значения, в то время как для героя – это было целое событие, как эмоциональное, так и экономическое.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Флоренский П.А. Анализ пространственности в художественно-изобразительных произведениях // Статьи и исследования по истории и философии искусства и археологии. – М.: Мысль, 2000. – С. 81 – 285.

2. Чертов Л. Семиотика визуально-пространственных кодов и ее отношения с другими дисциплинами. – М.: Ленанд, 2005. – С. 92 – 240.

3. Сальникова А., Бурмистров А. Советское детское игровое кино 20-х годов XX века и его юные зрители // Серия Гуманитарные науки. – Казань: Ученые записки Казанского университета, 2014. С. 131 – 141.

4. Турганбаева Л.Р. Очерки истории материальной культуры и дизайна. – Алматы: ФСК, 2002. – 448 с.

5. Шафигулина Р., Ерденова С. Языковая картина мира как часть культурного бытия народа. Алматы: Наука и Жизнь, 2018. С. 75 – 78.

6. Юткевич С. «Синематограф» Робера Брессона. М.: Искусство кино, 1979. – С. 145—158.

7. Сегер Л. Скрытый смысл: Создание подтекста в кино. М.: Альпина Паблишер, 2018. – 204 с.

8. Молтобарова К.С. Специфика отражения конкретных проблем науки в казахской культуре // Культурные контексты Казахстана: история и современность. – Алматы: Ниса, 1998. – С. 124-128.

9. Наурызбаева А.Б. Гуманизм как концепт антропологического дискурса культуры: автореф. дис. доктора философ. наук: 09.00.13. – Алматы, 2003. – 56 с.

10. Кино: Энциклопедический словарь, главный редактор С.И. Юткевич, М.: Советская энциклопедия, 1987. С. 82 – 83.

11. Измайлова Э.В. Визуальные технологии формирования идентичности в отечественной культуре детства. С.-П.: Вестник Санкт-Петербургского государственного института культуры, 2019, 4 (41), с. 52 – 56.

12. Yembergenova D., Akhmedova A., Abikeeva G. Reflection of Social Conflict of Kazakhstan of the 90s of the 20th Century by Visualizing Spatial Models in the Film Directed by Darezen Omirbaev // Rupkatha Journal on Interdisciplinary Studies in Humanities // Vol. 12, No. 1, 2020. 1-11 p.

13. Алауханов Е.О. Проблемы юридического образования в Казахстане. Москва: Северо-Кавказский юридический вестник, 2011. С. 76 – 78.

Кульмаметова Ажар Равильевна
Докторант 2 курса
Казахского национального университета искусств

Научный руководитель: Ордалиева Ж.С.
кандидат искусствоведения, профессор кафедры музыковедения и композиции
Казахского национального университета искусств

ФОРТЕПИАННЫЙ ДУЭТ В КАЗАХСКОЙ МУЗЫКАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЕ – ИСТОРИЯ И СОВРЕМЕННОСТЬ

Түйін. Нақты мақала фортепиано дуэт жанрының негізгі даму кезеңдерін қарастырады. Бұл жанрдағы шығармалар тұңғыш рет 1570 жылы Англияда жазылған. Ал біздің елімізде бұл жанр алғашқы шығармалар 1960 жылдары пайда болған. Алғашқы дуэттік шығармаларының авторлары Е. Брусиловский (1964), А. Бычков (1965), В.Рождественский (1967).

Түйінді сөздер: фортепиано дуэт; жанр; даму кезендері; шығарма.

Резюме. Данная статься раскрывает тему жанра фортепианного дуэта и основные этапы его развития. Так, первые примеры пьес в этом жанре были написаны в 1570-х годах, тогда как в нашей стране жанр появился только лишь в 1960-х. Первые дуэтные сочинения были написаны Е.Брусиловским (1964), А.Бычковым (1965), В.Рождественским (1967).

Ключевые слова: фортепианный дуэт; жанр; этапы развития; пьеса;

Summary. The given article describes the main development stages of piano duet genre. Thus, the first examples of duet pieces were originated in England in 1570th whereas in our country it was just only in 1960th.The first pieces in piano duet genre was written by E.Brusilovskyi (1964), A.Bychkov (1965), V.Rozhdestvenskyi (1967).

Keywords: piano duet; genre; development stages; piece.

В музыкальной культуре Казахстана фортепианное исполнительство является ярким, самостоятельным художественным явлением высокого профессионального уровня со сложившимися традициями, сильной исполнительской школой, представленной выдающимися именами пианистов. Казахстанские исполнители блестяще показывают свое мастерство в сольных выступлениях, в ансамблевых выступлениях в качестве концертмейстера, в выступлениях с оркестром в качестве солистов.

Одна из интересных форм фортепианного исполнительства в казахской музыкальной культуре – **фортепианный дуэт**, который представляет интерес не только как специфический и своеобразный жанр фортепианного композиторского творчества, но и как яркое, многогранное направление в исполнительском искусстве.

В данной статье будут представлены основные исторические этапы становления и развития фортепианного дуэта в мировой и отечественной практике и его основные жанровые, стилистические и исполнительские особенности.

Жанр фортепианного дуэта имеет длительную историю своего становления и развития, в которой нашли претворение возлагаемые на него как композиторские, так и исполнительские задачи музыкантов многих поколений. Если в целом представить историю становления жанра фортепианного дуэта, то необходимо подчеркнуть основополагающий фактор его развития – это эволюция жанра от бытового домашнего музицирования в XVI веке до самостоятельного и полноценного концертного жанра в XVIII-XIX веках. Если в современном музыкальном мире фортепианный дуэт – это концертное исполнительство, то в период становления этот жанр имел довольно скромный камерный характер.

Итак, фортепианный дуэт берет свое начало как форма домашнего или салонного музицирования, которая была популярна в эпоху Ренессанса и носил название четырехручного дуэта. Это были, в основном, произведения в 4 руки – музыканты того периода исполняли произведения, сидя за одним инструментом. Инструменты, в силу своей конструкции, не имели большой клавиатуры, поэтому звучание было камерным и выступления в дуэте не выносились на концертную сцену, а ограничивались лишь салонным музицированием. Впоследствии благодаря созданию новых, более усовершенствованных инструментов с расширенным диапазоном и другими выразительными возможностями фортепианный дуэт перерождается в новый жанр фортепианного ансамбля, который значительно расширяет свои рамки и становится полноправным участником концертных выступлений. Но даже еще в XVIII веке фортепианному дуэту были присущи простота языка и исполнительских приёмов, распределение тематического материала по партиям по вертикали (использование приёма дублирования основных тем-образов в двух партиях одновременно) и другие.

В XIX веке получает распространение музи-

цирование на двух фортепиано, к жанру обращаются ведущие композиторы-профессионалы, что выдвигает его на лидирующее положение среди других дуэтов для одно-тембровых инструментов и наблюдается постепенный переход жанра в концертную сферу. Средой бытования становится салон, где проводились дуэтные концерты в исполнении профессиональных музыкантов. В произведениях наблюдается тенденция к виртуозности и впервые в истории жанра возникают произведения крупной формы (сонаты, масштабные циклы вариаций, сюиты, свободные формы).

В исполнительском искусстве XX века фортепианный дуэт достиг своего расцвета – это развитый, крупный жанр концертного исполнительства. Он стал наиболее демократичным из всех однотембровых дуэтов, так как обладал широкой тесситурой (свыше восьми октав), большими возможностями в регистровом, динамическом отношении, что, в свою очередь, привлекло композиторов, представляющих разнообразные стилевые течения.

Соответственно, по сравнению с первыми образцами жанра в современном фортепианном дуэте произошли крупные изменения в образно-содержательном, композиционном и языковом аспектах. Но, несмотря на это, он сохранил свои основные жанровые признаки – «светскую направленность, диалог как основной принцип выражения и исполнения, соотношение двух звучащих инструментов в единовременности пространственно-временных категорий, количественный критерий исполнения – два участника, тембровый критерий – два однородных инструмента. Эти жанровые признаки являются стабильными и характерными для дуэта всех времён» [Петров В.А., 2006, с.12].

Фортепианный дуэт как жанр музыкального произведения привлекал многих известных композиторов. Мы также рассмотрим некоторые тенденции в воплощении данного жанра в их творчестве, которые, в свою очередь, представляют его основные черты в целом.

Стоит отметить, что жанр фортепианного дуэта является, можно сказать, универсальным с точки зрения композиторского аспекта. Под «универсальностью» подразумевается довольно широкое многообразие жанровых форм, используемых композитором в фортепианном дуэте. Это сонаты, концерты, сюиты, вариации, танцевальные формы – вальсы, галопы и многие другие. Такая «многожанровость», конечно же, расширяет возможности композиторского письма. Более того, композиторы при написании дуэтных и ансамблевых сочинений, оказывались наиболее свободны в выборе тех или иных выразительных средств и не следовали сложившимся строгим традиционным правилам. Как отмечает исследователь Н.Ю. Катонова, «исследуя произведения для двух фортепиано, относящиеся к разным историческим периодам и стилям, мы сталкиваемся с отсутствием устойчивого композиционного канона, характеризующего данный жанр. Каждый композитор, обращаясь к мультиклавирному ансамблю, творит свою версию жанра, свою концепцию формы. Следовательно, в данном жанре возобладала тенденция стилевой и композиционной индивидуальности» [Катонова Н.Ю., 2002, с.8]. Это гибкость содержательных и формообразующих параметров жанра фортепианного дуэта, разнообразие стилевых, композиционных и языковых средств является, очевидно, для него самым характерным и определяющим.

В этом жанре каждый композитор ярко и своеобразно претворяет чисто индивидуальные черты стиля, манеры письма и исполнения. Например, наглядную параллель между сочинениями для фортепианных дуэтов проводит исследователь Е.Г. Сорокина, сравнивая Патетический концерт для двух роялей Ф. Листа с его характерной для композитора блестящей виртуозностью с камерными произведениями Ф. Шуберта в этом же жанре фортепианного дуэта – «сколько таких произведений написал Франц Шуберт, чьи сочинения полны трепетным дыханием камерного интимного музицирования!» [Сорокина Е.Г., 1988, с.4].

Благодаря масштабному труду крупнейшего исследователя Елены Геннадьевны Сорокиной «Фортепианный дуэт. История жанра», которая является, к тому же, и известным, признанным исполнителем ансамблевой и дуэтной игры, нам предоставляется возможность провести экскурс по сочинениям в данном жанре. В своей книге автор представляет интересные и ценные исторические документы – самые ранние образцы дуэтных пьес, датируемые примерно 1570 годами. Это первые сочинения, которые появились в Англии в эпоху Ренессанса, созданные в господствующем тогда полифоническом стиле. К ним относятся произведения Николаса Карлтона (1570-1630) «A Verse for two to play» и Томаса Томкинса (1573-1656) «A Fancy for two to play». Далее Е.Г. Сорокина отмечает, что «история жанра отделена длительной паузой – более столетия не удается почерпнуть сведений об игре в четыре руки не в теоретических трактатах того времени, ни в литературе, посвященной непосредственно клавирной музыке» [Сорокина Е.Г., 1988, с.13].

После длительного перерыва сохранились сведения о том, что в 1760-е годы композиторы обратились к жанру четырехручной сонаты, среди которых – Никколо Йоммелли, молодой В.А. Моцарт, а также Чарльз Бёрни. Эти сонаты можно отнести к классическому периоду и являются первыми примерами дуэтных сонат. Младший

сын И.С. Баха Иоганн Кристиан Бах также являлся автором серий выдающихся дуэтных сочинений.

В классический период известны многочисленные произведения как для четырехручного, так и для ансамблевого исполнения Вольфганга Амадея Моцарта. Примечательно, что в начале концертной деятельности, примерно в 1764 году, будучи еще восьмилетним ребенком, композитор выступал в Лондоне перед королевским дворцом, где исполнял дуэтные произведения в паре с сестрой. Была исполнена четырехручная Соната C-Dur, в которой молодой композитор впервые прибегает к технике перекрещивания рук у исполнителей – такое новшество в исполнении публика восприняла восторженно и выступление имело большой успех. Позже этот прием перекрестного положения рук использует Карл Черни. Впоследствии Моцартом было написано немало дуэтных сочинений, среди которых есть Концерт для двух фортепиано с оркестром, написанный специально для собственного исполнения с сестрой Наннерль в 1780 году. В лондонский период большую роль в проявлении интереса к жанру фортепианного дуэта сыграло и творчество Иоганна Кристиана Баха, сына великого И.С. Баха.

На рубеже XVIII-XIX веков неоценим вклад в жанре дуэтного исполнительства Муцио Клементи. Впервые появляются предпосылки написания четырехручных сонат в концертном стиле в его Сонате Es-Dur. Известный своей виртуозной направленностью, композитор в полной мере использует возможности тогда уже вошедшего в обиход музыкантов фортепиано. «В изданиях семи его сонат автор указывает, что они предназначены именно для исполнения на фортепиано, а не на клавесине или фортепиано, как это было принято в то время. Действительно, и динамика, изобилующая выписанными crescendo и diminuendo, и фактура сонат Клементи рассчитаны на особенности и возможности фортепиано» [Сорокина Е.Г.,1988, с. 44].

Несмотря на то, что Людвиг ван Бетховен не уделял жанру дуэта особого внимания как исполнитель, в его творчестве имеется небольшое количество сочинений: это пара Циклов вариаций, Соната и три Марша с героическими мотивами, свойственными стилю композитора. Песня и шесть вариаций были написаны для сестер Брунсвик – Жозефине и Терезе.

В этот классический период четырехручные сочинения писал и Карл Мария Вебер. Насчитывается около 20 пьес, объединенные в три сборника, которые были написаны в раннем возрасте. Именно в дуэтном творчестве Вебера происходит жанровое развитие, обусловленное преобладанием различных пьес, миниатюр – в противоположность предшествующим сонатам.

Особое место дуэтные сочинения занимают в творчестве Карла Черни, ученика Л. Бетховена. Композитор написал значительное количество произведений, среди которых танцевальные пьесы (марши, вальсы, галопы), разнообразные фантазии на оперные темы. Нельзя не отметить новаторство Черни в жанре четырехручных сонат, которое заключается в перекрестной постановке рук у пианистов. Таким приемом композитор достигает единства и синхронности в проведении тематического материала у обоих исполнителей в Сонате c-moll op.10, написанной в 1819 году. Очень выразительно этот прием характеризует А. Е. Куликов, отмечая самые яркие особенности и преимущества данного жанра: «Результатом этого является поистине завораживающее тембровое единство побочной партии: у слушателя возникает ощущение того, что за инструментом сидит один «многорукий» пианист, выровнено и взвешенно показывающий все самые мелкие подголоски. Рояль начинает **звучать подобно оркестру**» [Куликов А.Е., 2015 с.137].

В начале XIX века наблюдается также спрос на не сложные обучающие миниатюры в дуэтном жанре, связанные, по-видимому, с ростом желающих освоить ансамблевое исполнительство. Такие сочинения носили программные названия, или же сопровождались веселыми комментариями от авторов, предназначенные для детей. В этой связи нельзя не отметить вклад в дуэтную литературу Антонио Диабелли. Основав в те времена издательскую фирму, композитор публиковал большое количество дуэтов собственного сочинения, а также произведения различных композиторов, в связи с возросшим интересом к жанру.

Огромный вклад в дуэтную литературу внесло творческое наследие Франца Шуберта. Четырехручные сочинения композитора стали неким символом расцвета жанра. Эти произведения стали отображением вступления в новую эпоху Романтизма. Шуберт писал сочинения для фортепианного дуэта на протяжении всей своей жизни – начиная с детских лет (фантазия G-Dur для фортепианного дуэта считается одним из первых крупных сочинений маленького композитора), вплоть до последнего года жизни (к этому периоду относятся Фантазия f-moll op. 103, Большое рондо A-dur op. 107 и Allegro a-moll («Lebensturme») op. 144.) «Явившись одной из высочайших вершин в истории фортепианного дуэта, ансамбли Шуберта представляют собой бесценный вклад в историю всей мировой музыки. Поэзия новой романтической образности, значительное расширение жанров (рождение новых и своеобразная трактовка старых), оригинальность пианистических решений – все это определяет непреходящую художественную ценность фортепианных ансамблей Шуберта, до сих пор еще не получивших должной оценки ни

в критике, ни в исполнительской практике» [Сорокина Е.Г.,1988, с.70].

Данную яркую выразительность именно дуэтных сочинений Ф. Шуберта подчеркивает и его прославленный современник, композитор-романтик Роберт Шуман: «...если кто вообще властен разжечь в нас пламя музыкального увлечения, то это он своими четырехручными сочинениями, которые сближают души быстрее, чем любые слова» [Сорокина Е.Г., 1988, с.70].

Наибольшую популярность исполнение дуэтных произведений за двумя инструментами приобретает в момент расцвета пианизма в середине XIX века, когда на концертной сцене появился пианист как единственный солист. Такое явление было новшеством для публики. Новатором индивидуализации пианизма был Ференц Лист, когда в 1839 году он впервые сольно выступил в Риме. Это был первый концерт с отдельной сольной программой, где главенствовал один солист пианист, который он сам образно назвал «музыкальным монологом». Именно в этот период внимание композиторов начинает привлекать мультиклавирные сочинения – то есть сочинения для 2-х инструментов и более. Появляются произведения крупной формы для концертного исполнения. Однако это явление никак не сказалось на судьбе четырехручного исполнительства, которое продолжало присутствовать в виде домашнего и салонного музицирования. Этот период ознаменован творчеством Роберта Шумана. «История фортепианного дуэта обязана Шуману всем тем, чем обязана ему история мировой музыки: новым ощущением жизни, поэзией уносящихся мгновений, духом дерзающей молодости, неведомой ранее образной конкретностью, смелым обновлением музыкальных форм. Если возможно говорить о явлениях «чистого романтизма» в искусстве четырехручного музицирования, то прежде всего — применительно к циклам дуэтных пьес Шумана» [Сорокина Е.Г., 1988, с.135].

Период творчества Иоганнеса Брамса приходится на пик популярности четырехручного исполнительства, что способствовало созданию композитором большого количества дуэтных сочинений, которые олицетворяли собой австро-германскую традицию в истории фортепианного дуэта. Самым известным является его «Вариации на тему Шумана» ор. 23, созданные в ноябре 1861 года и посвященные дочери Шумана Юлии».

После небольшого экскурса в историю становления фортепианного дуэта становится очевидным, что этот жанр является ярким и своеобразным явлением в фортепианном искусстве в целом, и занимает весомое положение в творчестве выдающихся композиторов и пианистов и в последующих поколениях. Безусловно, вышеупомянутые исполнители и композиторы – это лишь небольшая часть той плеяды музыкантов, которые работали в этом жанре. Фортепианный дуэт в большей или меньшей мере присутствует в творчестве многих музыкантов – кто-то посвящает этому жанру значительную часть своего творчества, такие как Шуберт, а кто-то лишь посвящает ему небольшие произведения, как Бетховен, и в целом, исторические факты свидетельствуют о значительном интересе к жанру фортепианного дуэта.

В Казахстане фортепианный дуэт берет свое начало относительно недавно и имеет непосредственную связь со становлением исполнительства в целом, с деятельностью известных пианистов республики. Впервые к нему обратились в 60-е годы XX века следующие композиторы: Е. Брусиловский - Концертный вальс для двух фортепиано (1964 г.), А. Бычков - Казахская рапсодия для двух фортепиано (1965 г.), Концертино для двух фортепиано В. Рождественского (1967).

В дальнейшем были созданы: «Кербез Кюй» для двух фортепиано А. Серкебаева (1978 г.), пьеса для двух фортепиано «Балбраун» А. Исаковой (1981 г.), Дивертисменты для двух фортепиано Б. Кыдырбек (1984 г.), Концертный дуэт для двух фортепиано С. Еркимбекова (1986 г.), Вариации для двух фортепиано Г. Узенбаевой (1985 г.), Рапсодия для двух фортепиано К. Дуйсекеева (1987 г.), Серенада для фортепиано в четыре руки Б. Баяхунова (1991 г.), Концертная пьеса для двух фортепиано «Самгау» А. Раимкуловой (2003 г.), «Folk On-line», концертино для двух фортепиано А. Абдинурова (2011 г.).

Как видно, к этому жанру обращались многие ведущие композиторы республики как старшего, так и младшего поколений, к тому же, разной стилевой приверженности, жанровых и композиционных склонностей. Здесь также присутствует многообразие форм и направлений – это и крупные композиции: концерты, рапсодии, и камерные – пьесы, вариации. Творчество казахстанских композиторов в этом жанре также олицетворяет ярким разнообразием характера, стиля, так как в них находят претворение индивидуальный черты письма композитора.

Эволюция жанра фортепианного дуэта в современном искусстве проходила не только в отношении композиторского творчества, но и дуэтного исполнительства, которая, несомненно, является важной составляющей данного жанра. В мировой музыкальной культуре данный вид исполнительства является очень популярным и распространенным явлением.

Начиная с XX века и по сегодняшний день, фортепианный дуэт переживает настоящий подъем: на концертной эстраде, в видео- и аудиозаписи, на сайтах в сети Интернет широко распространены ансамблевые коллективы, которые исполняют произведения самых разных эпох, стилей, направлений и жанров. По всему миру про-

водятся фестивали и конкурсы фортепианных дуэтов и ансамблей.

Интерес композиторов к новому жанру возрастал параллельно с деятельностью талантливых исполнителей, которые стали обращаться к жанру фортепианного дуэта. Ведущие пианисты объединяются в дуэты для совместного музицирования. Так, братья Антон и Николай Рубинштейны начинали концертную деятельность именно с дуэтного исполнительства. Выдающиеся исполнители СССР Эмиль Гилельс и Яков Зак организовали дуэт, в котором исполняли произведения Ф. Бузони, В.А. Моцарта, Л.В. Бетховена, К. Сен-Санса. В 1978 году выступление было записано на пластинку «Фортепианные дуэты. Эмиль Гилельс и Яков Зак». Известны также выступления в дуэте Эмиля Гилельса со своей дочерью Еленой Гилельс, которая являлась концертирующей пианисткой и гастролировала по всему миру. В 1941 году был снят фильм-концерт, в котором Эмиль Григорьевич исполнил «Наварру» И. Альбениса в дуэте с Я. Флиером. В послевоенные годы нередки были семейные выступления Генриха Нейгауза с сыном Станиславом. В их репертуаре звучали произведения Моцарта, Дебюсси, Рахманинова. Известны также дуэтные исполнения Святослава Рихтера со своим учеником Александром Мельниковым, который впоследствии на постоянной основе выступал в дуэте с Борисом Березовским, Андреасом Штайером, Александром Гнидиным.

Таким образом, наличие фортепианных дуэтов в репертуаре таких выдающихся пианистов опровергает ошибочное представление о том, что данный жанр является не столь популярным в творчестве серьезных мастеров.

Кроме того, зачастую произведения в жанре фортепианного дуэта позиционируют как упрощенный вид исполнительства. Это связано, скорей всего, с наличием в дуэтном репертуаре многочисленных переложений симфонических произведений – симфоний, опер, концертов. Однако, следует отметить, что благодаря таким переложениям проводится широкая популяризация симфонического или оперного произведения и общество намного быстрее его узнает, чем если бы они услышали это в концертном исполнении. Таким образом, дуэтные переложения симфонических произведений помимо эстетического наслаждения для слушателя имеют также и пропагандистское значение, что является немаловажным фактором.

Об этой еще одно важной черте фортепианного дуэта как особой форме музыкального исполнительства пишет Е.Г Сорокина: «Первые четырехручные переложения оркестровых сочинений, появившиеся на рубеже XVIII—XIX веков, стали предвестниками новой важнейшей функции фортепианного дуэта: музыкально-просветительской. Скоро вошло в обычай издавать симфонические, камерноансамблевые, а затем и оперные произведения одновременно с их четырехручными переложениями. Именно так, играя переложения, знакомились в прошлом столетии массы любителей, а также и профессионалы, с сочинениями самых различных жанров. Сколько великих творений получило известность благодаря распространению их четырехручных версий! Переложения симфоний и камерно-инструментальных ансамблей Гайдна, Моцарта, Бетховена, Мендельсона, Шумана, Брамса, Чайковского, симфонических поэм и ораторий Листа, опер Вагнера и Верди были нередко единственным источником ознакомления с ними» [Сорокина Е.Г.,1988, с.5].

Обращение к жанру фортепианного дуэта ставит перед пианистом, на наш взгляд, свои особые требования. Умение сопереживать, выслушать, вовремя отойти от солирующей партии, гармонично вливаясь в аккомпанемент – это лишь та малая часть задач, которая стоит перед исполнителями фортепианных дуэтов, помимо основных исполнительских требований. Безусловно, такая, можно сказать, многозадачность требует от исполнителя определенной подготовки не только как от сольного исполнителя, но и как от первоклассного ансамблиста.

Касательно казахстанской исполнительской культуры, то его история тесно связана с открытием Казахской национальной консерватории им. Курмангазы в 1944 году. В открытии первого творческого учебного заведения принимали участие эвакуированные из Москвы в те военные годы выдающиеся деятели, среди которых Г.С. Уланова, Н.И Сац, В.П. Марецкая. В состав кафедры «Фортепиано» входили профессор Г.Н. Петров, Е.Ф. Гировский, Л.Л. Кельберг, Л.Н Канторович, С.И. Канн, С.Е. Гинзбург. Эти выдающиеся музыканты являлись представителями Московской и Петербургской школы и изначально задали высокий профессиональный уровень в становлении казахского пианизма [Мухитова А.К., 2009, с.7].

С 1951 года на кафедре начинает работать талантливый педагог и пианистка Ева Бенедиктовна Коган – выпускница Московской консерватории, творчество которой отличало высокий профессиональный уровень подготовки и ярко выраженная виртуозность в стиле исполнения. Впоследствии она становится профессором и возглавляет кафедру. Именно ее ученицы Марина Вартанян и Людмила Зельцер в 1960-80 годы создают первый дуэт, концертирующий на постоянной основе. Еще один состав, исполнителями которого также являются выпускницами Евы Бенедиктовны, имеет насыщенную концертную деятельность на современном этапе. Так Гульжан Узенбаева и Дана Жубанова Али ежегодно дают концерты, где можно услышать произведения как западных, так и отечественных компози-

торов. Более того, Гульжан Узембаева сама является автором произведений: это Вариации для двух фортепиано, концертная пьеса «Самгау» для 2 фортепиано.

Дуэт Светланы и Вероники Аптекарь-Айнагуловых олицетворяет собой яркость, динамичность, насыщенный творческим началом. Окончив КНК им. Курмангазы в классе Людмилы Зельцер, они активно выступают в лучших концертных залах Москвы, Санкт-Петербурга, Казани, Самары. Помимо концертных выступлений дуэт принимал участие на различных конкурсах и фестивалях (Швейцария, Чехия, Германия, Франция, Израиль), а также являются почетными членами жюри на международных конкурсах в Москве. На своих концертах исполнительницы фортепианных дуэтов предлагают слушателям произведения как классических композиторов – И.С. Баха, В.А. Моцарта, так и сочинения в авангардной стилистике – В. Лютославского, Д. Лигети, Е. Подгайца.

В апреле 2013 года под руководством заведующей кафедры «Фортепиано» Казахского национального университета искусств (КазНУИ, г. Нур-Султан) Сары Шакировны Асабаевой был проведен Фестиваль-конкурс фортепианных ансамблей. По словам Сары Шакировны, одной из главных причин организации конкурса была популяризация жанра среди студентов, стремление вызвать интерес к дуэтному и ансамблевому репертуару.

Существует большое количество сочинений, написанных в этом жанре, о которых не было известно ранее. Однако благодаря кропотливой работе Е.Г. Сорокиной по поиску ансамблевого и дуэтного репертуара на сегодняшний день есть возможность исполнять произведения различных стилей и эпох.

По наблюдениям членов жюри конкурса, состоящего из профессорско-преподавательского состава кафедры КазНУИ, многие студенты, которые испытывали определенное психологическое затруднение перед сценой во время сольного исполнительства, раскрывают свой потенциал по-новому именно в ансамблевой игре. Студенты, которые свободны в сольной игре, напротив, учатся делить ведущую роль и приобретают навык совместного музицирования. По инициативе кафедры «Фортепиано» в 2016 году в стенах КазНУИ прошел конкурс фортепианных дуэтов на лучшее исполнение произведений казахстанских авторов, целью которого является пропаганда отечественных сочинений. Таким образом, для казахстанских композиторов появились новые широкие возможности для претворения, реализации своего творчества. Оба конкурса проводятся ежегодно на нескольких уровнях: в школе, колледже и бакалавриате.

Жанр фортепианного дуэта имеет свою неповторимую историю становления и развития, определенные, присущие только ему стилевые черты и находится в настоящее время на пике своей популярности и распространенности во всей мировой музыкальной культуре. За полувековой период развития жанр фортепианного дуэта в Казахстане как в отношении композиторского творчества, так и фортепианного исполнительства, также достиг весомых результатов и имеет большой потенциал для дальнейшего развития. В истории его развития в республике прослеживается преемственность с лучшими традициями жанра, исполнительских традиций мировой европейской и русско-советской музыкальной культуры.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Петров В.А. Фортепианный дуэт XX века: вопросы истории и теории жанра.: – автореферат диссертации ученой степени кандидата искусствоведения: 17.00.02/ Петров Владислав Олегович. – Саратов, 2006. – 30 с.

2. Катонова Н.Ю. Ансамбль двух фортепиано в XX веке. Типология жанра. – автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата искусствоведения: 17.00.02/ Катонова Наталья Юрьевна. – М., 2002. – 24 с.

3. Сорокина Е.Г. Фортепианный дуэт. История жанра. – М.: Музыка, 1988. - 319 с.

4. Куликов Александр Евгеньевич. Черни как новатор жанра фортепианного дуэта // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. – Тамбов: Грамота, 2015. № 3. Ч. 1. С. 135-139.

5. Мухитова А.К. Фортепианное творчество Казахстана второй половины XX века. – автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата искусствоведени: 17.00.02/ Мухитова Алуаш Кубышевна. – Алматы, 2009. – 28с.

УДК 785.43

Нусупова Айзада Сайфуллаевна
кандидат искусствоведения, доцент,
декан факультета Вокала, дирижирования и музыкального образования
РГУ «Казахской национальной консерватории имени Курмангазы»
Алматы, Казахстан

ПРЕТВОРЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНЫХ ТРАДИЦИЙ В ЖАНРЕ СИМФОНИЧЕСКОЙ КАРТИНЫ КАЗАХСТАНСКИХ КОМПОЗИТОРОВ

Түйін. Ұсынылып отырған бұл мақалада осы жанрдың пайда болуы мен бірге оның даму процесстері баяндалады. Мақалада музыка тілінің дәйектілімен қатар музыкалық формаларының образдық құрылымының үйлестігі жәйлі осы жанрдың деңгейінде тиянақты анықтама орынды берілген. Сонымен қатар, қазақстандық композиторларының озық шығармаларына дәйекті сілтеме жасалған.

Оны біртұтас стильдік құрылым ретінде жанрлық ерекшелікті түсіну, ұлттық дәстүрлерді жүзеге асыру үшін маңызды мәселелер кешенінде зерделеуге алғашқы әрекет жасалған.

Түйінді сөздер: ұлттық дәстүрлер, Қазақстан композиторларының шығармалары, симфониялық суреттеме жанры, қалыптасуы, таңдалған жанрдың негізгі өркендеген кезеңдері.

Резюме. В предлагаемой статье содержатся сведения об истории зарождения и развития симфонической картины в Казахстане. В работе дана краткая характеристика образного строя, принципов формообразования и средств музыкальной выразительности, свойственных для сочинений данной жанровой модели. Указаны лучшие сочинения казахстанских композиторов в исследуемом жанре.

Впервые предпринята попытка его изучения как единого стилевого образования в комплексе вопросов, существенных для понимания претворения национальных традиций и жанровой специфики.

Ключевые слова: национальные традиции, творчество композиторов Казахстана, жанр симфонической картины, формирование, основные этапы развития избранного жанра.

Summary. The information concerning origination and the symphonic picture development in Kazakhstan were included into the article. The brief survey of the figurative system, the principles of shaping and the means of musical expressiveness peculiar to the works of the genre model were afforded as well. The best works of the Kazakhstan composers composed in compliance with the researched genre had been described.

The attempt to study this genre as a whole style formation was made for the first time together with the questions considerable for comprehension of the ethnic traditions' implementation and the genre specific.

Keywords: ethnic traditions, the works of Kazakhstan composers, symphonic picture genre, formation and principal stages of the chosen genre development.

Симфоническая музыка Казахстана – сфера активного и самобытного претворения национальных традиций. Она представлена многообразием жанров и форм песенной и кюевой культуры казахов. Эта значительная область инструментальной музыки вбирает в себя как крупные многочастные произведения – симфонии, так и одночастные – симфонические поэмы и симфонические картины.

Апеллируя к жанровым моделям прошлого, отечественные композиторы стремятся заново переосмыслить их содержательную основу, обогащая ее мироощущением современного видения, значительно расширяют их возможности через накопленные средства художественной выразительности, исполнительские приемы, композиционные техники. В этом смысле симфоническая картина представляет особый интерес в плане взаимодействия поисков композитора и исполнителя, различных стилевых и жанровых взаимовлияний. Отметим, что жанр симфонической картины прошел значительный путь развития.

История формирования и становления симфонической картины, оригинальность творческих решений казахстанских авторов, солидное количество сочинений в избранном жанре вызывают необходимость глубокого научного осмысления накопленных достижений. В этой связи проблема изучения жанра симфонической картины в творчестве казахстанских композиторов является важной и актуальной по причине малоосвещенности в отечественном музыкознании. Исследование процесса становления и развития музыкальной картины в контексте симфонического творчества Казахстана обусловлено необходимостью создания целостной картины существования жанра как одного из образцов симфонической музыки.

Общеизвестно, что данный жанр непосредственно связан с отражением и запечатлением какого-либо объекта или предмета действительности, например, пейзажа, жанровой сцены или батальных картин. Для полнейшего воплощения художественного замысла от композитора требуется владение навыками музыкальной звуко-

изобразительности как приема претворения образов природы, легенд, эпоса, сказок и т.д.

Следует отметить, что в казахской симфонической музыке превалируют лирико-эпические и картинно-описательные образы. В них особое внимание уделяется изображению преимущественно одного явления или картины. Интерес отечественных композиторов к воплощению одного статического состояния, картин природы и быта казахского народа во многом способствовал интенсивному развитию жанра симфонической картины. Здесь очевиден отход от сложных драматических коллизий, значительных идей, требующих своего развития и становления. Наряду с этим, наблюдается некоторый отказ от яркого противопоставления контрастов, решения различных конфликтов, связанных с вопросами жизни и смерти, добра и зла. Все перечисленное собственно характерно для жанра многочастной симфонии, являющейся масштабной инструментальной формой отражения действительности.

Важное место в творчестве казахстанских композиторов занимает жанр симфонической картины. Впервые появившись в середине XX века (1948 году), он прошел значительный путь развития и имеет три этапа. Первый этап (1950-1970-е годы) связан с созданием национального репертуара, реализующегося в рамках европейских жанров. В нем, как правило, доминировал принцип цитирования народного музыкального материала (песен и кюев). Второй этап (1970-1990-годы) отмечен более свободным и опосредованным отношением к народным образцам и появлением опусов, характеризующихся ярко национальным своеобразием. Третий этап, начавшийся с 1990-х годов, продолжается поныне. Он связан с общей тенденцией расширения различных видов композиционных техник, значительным обогащением строя программных источников, поиском новых средств звукоизобразительности.

На протяжении всего периода существования жанра, симфоническая картина привлекала к себе внимание многих казахстанских композиторов, поскольку обладает своими специфическими особенностями. Назовем наиболее существенные из них. Это, прежде всего, доминирование колористических, иллюстративных элементов, определяющихся понятием картинности, возможность использования богатой палитры красок, достигаемой на различных уровнях (гармоническом, фактурном, темповом, динамическом), краткость изложения (одночастность), камерность (стремление в малом сказать многое), программность.

Специфика же программного замысла в симфонической картине зависит от конкретно поставленной задачи, что именно композитор собирается раскрыть. Разнообразие творческих исканий рождает оригинальность и множественность его музыкального воплощения.

Примечательно, что исторически данный жанр в Казахстане оформился и выделился в самостоятельный не сразу. Разумеется, его формирование происходило внутри других жанров. Это и камерно-инструментальные, и симфонические, и музыкально-сценические произведения. Первые элементы картинной изобразительности наиболее отчетливо проявились именно в камерно-инструментальной сфере. Достаточно вспомнить домбровые кюи выдающихся народных композиторов XIX века, таких как Курмангазы, Даулеткерей, Таттимбет, Казангап, Дина и др.

Отметим, что содержание кюев многообразно. Одни музыкальные образцы отражают философские взгляды кюйши о смысле жизни, о проявлениях зла и добра (Даулеткерей «Жігер», Казангап «Көкіл», Усен-торе «Оттін дүние, кеттін дүние»), другие рисуют тонкие психологические портреты отдельных персоналий (Курмангазы «Төремұрат», Мамен «Ақшолпан», Дина «Әсем қоңыр»), третьи прославляют красоту бескрайней степи, гор и родного края (Курмангазы «Сары-арқа», «Алатау», Таттимбет «Саржайлау»). Солидное место занимают кюи, изображающие животных и птиц (народные кюи «Боз инген», «Телқоңыр», Ашимтай «Қоңыр қаз», Сугур «Аққу» и др.). Таким образом, кюи способны воплотить весь сложный спектр разнообразной и богатой картины мира кочевников.

К примеру, в кюях Курмангазы «Балбыраун», «Сары-арқа», «Көбік шашқан» показаны различные картины народной жизни, бытовые сцены. В них очевидна активная жизнеутверждающая позиция автора, воплощенная образами лихой скачки и оптимистичной победной песни.

Особенны и оригинальны образы, запечатленные в кюях Даулеткерея. По своему мироощущению кюйши – яркий представитель лирико-психологического направления. Его сочинения направлены во внутренний мир человека, раскрывают его эмоциональное состояние и переживания. Приведем наиболее яркие и известные его кюи, связанные с картинной изобразительностью. Это «Бұл-бұл», «Ысқырма», «Жігер».

Необычайно изысканны образы, отраженные в кюе «Сарыжалау» Таттимбета, являющегося ярким представителем оригинальной домброво-исполнительской традиции шертпе. Мелодия «Сарыжалау» изображает бескрайние просторы казахской степи, зеленые луга, богатые сочной травой пастбища и прозрачные озера. Перечисленные примеры можно было бы продолжить. Однако, останавливаясь лишь на вышеуказанных образцах, вполне очевидно, что картинность являлась неотъемлемой частью инструментальных сочинений великих казахских авторов XIX века.

Отметим, что и в настоящее время народная музыка продолжает энергично развиваться, благодаря полученному импульсу в годы обретения

Казахстаном независимости. Что касается современного состояния композиторского творчества, то картинность также играет немаловажную роль в музыке отечественных авторов, так как апеллирует к показу образно-конкретных представлений.

Необходимо отметить, что многие оркестровые сочинения казахстанских композиторов, не имеющие авторского определения симфонической картины, могут быть отнесены к данной жанровой модели, ввиду сходства некоторых черт, присущих именно избранному жанру. Это находит выражение, прежде всего, в манере изложения изображаемых художественных образов.

Так, ранее созданная основоположником профессиональной музыкальной культуры Е. Брусиловским симфония «Сары-Арка» (1943) содержит 4 части, две из которых «Скерцо» (II часть, основанная на «Балбраун» Курмангазы) и «Финал» (IV часть, основанный на «Кара-Жорга») по своей сущности являются симфоническими картинами. Сказанное подтверждается высказыванием И. Вызго-Ивановой: «И если при обработке жизнерадостного кюя «Балбраун» во второй части композитор остался в рамках изящной жанровой зарисовки, то в финале он создал грандиозную и обобщающую картину всенародного торжества, насыщенного радостью и ликованием. Жанрово-характерный и изобразительный элемент, содержащийся в программных казахских кюях, использованных в симфонии, подчинен сквозному, симфоническому развитию и образному обобщению» [1, С. 64].

Иногда симфоническая картина может входить в состав какого-либо крупного сочинения, в частности, оперы, балета, оратории или кантаты. Вспомним симфоническую картину «Серпер» из оперы «Курмангазы» А. и Г. Жубановых или «Хан сарайы» и «Махаббат түсі» из оперы «Махаббат періштесі» Б. Далденбай.

Если обратиться к балетному жанру, то симфоническая картина «Мерген» М. Сагатова первоначально являлась составным номером балета «Алия» и уже позже выделилась в отдельное произведение. Подобных примеров немало. Таковы симфонические картины «Гейшалар» и «Дауыл» из балета «Хиросима» Г. Жубановой, «Игра в тобык» и «Аул» из балета «Степная легенда» Т. Кажгалиева, музыкальные картины «Бег куланов», «Шаман», «Охотники», «Охота» из балета «Ақсақ құлан» А. Серкебаева, симфонические картины «Идолы» и «Нашествие» из балета «Фрески» Т. Мынбаева. Так, в картине «Идолы» рисуется образ богини Ишторе, совершающий священный обряд поклонения. А в следующей картине «Нашествие» музыкальными средствами изображено природное явление – вихрь, сметающий все на своем пути.

В одноименной симфонической картине из оратории «Голос веков» С. Мухамеджанова показаны сцены джунгарского нашествия. В оркестровой партии создается впечатление скачущей конницы. В этом произведении особенно впечатляет интонационная изобразительность, основанная на красочном национальном колорите.

Наряду с этим существуют и самостоятельные опусы с названием симфоническая картина, которые появились несколько позже, в середине XX века. В творчестве композиторов Казахстана они представлены широко. Это симфонические картины: К. Мусина «На джайляу» (1948); М. Тулебаева «Той», (1953); Б. Байкадамова «Колхозный той» (1954); К. Кужамьярова «Машрап» («Вечеринка», 1972); С. Мухамеджанова «Қыз қуу» (1958), «Дала көріністері» («Степные картинки», 1970); Г. Жубановой танец-картина «Планеты» (1961); Т. Кажгалиева «Игра в тобык» (1992), «Аул» (1992); Б. Баяхунова симфоническая фреска «Умолкувший полигон» (2009); Б. Кыдырбек «Қашқындар» (2008), «Мұрат» (2012); А. Меирбекова «Бақсы» (1991), А. Бестыбаева симфоническая картина «Симфония круглой звезды» (1982), «Аргымак» (1998); О. Хромовой симфоническая фреска «Голос зовущего» (1999) (2-я ред. «Андрей Рублев» 2005); А. Раимкуловой «Асар» (1992); Л. Жумановой «Наурыз» для камерного оркестра (2008), «Весенний вальс» (2010), «Вновь жизнь летит неумолимо» (2010), «Тулпар» (2011); А. Сагата «Дастан» (1991); Д. Останьковича «Ветры Астаны» (2001) и др.

Поскольку казахстанская композиторская школа развивается не обособленно, а в едином русле с основными тенденциями музыкального искусства, характерными для мировой музыки, то появление в ней смешанных жанров вполне закономерно. Отметим, что симфонические поэма и картина – это родственные жанры, имеющие свои общие и отличительные особенности. Следовательно, при образовании смежного жанра какие-либо элементы могут в нем преобладать. Однако в любом случае каждая из разновидностей имеет право на существование, содержит в себе оригинальные приемы и заслуживает пристального внимания.

В отдельных случаях симфоническая поэма, снимая некоторые характерные черты, сближается с симфонической картиной. При таком объединении образуется смешанный жанр, имеющий двойственный характер. Здесь очевидна связь обоих жанров с программностью. С одной стороны, сюжетность сохраняется, но преимущественно в картинном виде. Статическое изображение образа в таком виде приобретает первостепенное значение. При этом на первый план выходят живописные свойства и средства фонического уровня.

С другой стороны, возможен и обратный процесс, в котором действие главенствует над

статикой, благодаря чему образы постоянно изменяются и развиваются. И программность выступает или в обобщенно-сюжетном, или в последовательно-сюжетном планах. Указанные формы сюжетности располагают к достаточно полному отражению всей последовательности развития событий, что представляется важным именно для жанра симфонической поэмы.

Образовавшиеся смешанные (микстовые) жанры обладают способностью совмещать психологический план с картинно-живописным, а также имеют богатый круг визуальных представлений, при которых событийные и логические связи между разделами формы представляются не столь существенными. В качестве примера можно привести танец-картину «Планеты» Г. Жубановой, симфоническую поэму-картину К. Дуйсекеева «Жалатөс батыр» (сохранено авторское название), а также поэму-фантазию «Қаһармандық нақыштар» («Героическая фреска») Б. Далденбая.

В связи с тем, что первым опытом в создании жанра симфонической картины явилось произведение К. Мусина «На джайляу» (1948), остановимся подробнее на этом сочинении. Это небольшая музыкальная фреска, живописная зарисовка, основанная на песенных мотивах, написана в трехчастной форме. В ней изображаются необъятные просторы джайляу и красоты родного края. В средней части особенно выделяется поэтичное соло валторны, имеющее также песенные истоки, что проявляется в широко льющейся мелодии.

Крайние части служат небольшим контрастом, поскольку имеют более энергичный характер. В качестве музыкального материала композитор использует мелодию народной песни «Ақ-дариға». Примечательно, что созданный образ в картине не подвергается существенным трансформациям, так как разделы не содержат резкого контраста, а напротив как бы взаимодополняют друг друга и тем самым создают единую картину. В итоге, произведение К. Мусина «На джайляу» отличает необыкновенная цельность и стилистическое единство музыки. Картина воспринимается на одном дыхании. Музыкальные образы выпуклы и рельефны, что оправдывает жанровый выбор композитора.

Большой вклад в развитие жанра внесли композиторы разных поколений. Это и представители старшего поколения, такие как Е. Брусиловский, М. Тулебаев, С. Мухамеджанов, К. Кужамьяров, К. Кумысбеков, Г. Жубанова, Е. Рахмадиев, Н. Тлендиев, М. Сагатов, Д. Ботпаев, М. Мангитаев, Т. Базарбаев и др.

Среди более молодых композиторов, обращавшихся к симфонической картине, можно отметить О. Джаниярова, Т. Кажгалиева, А. Серкебаева, Т. Мухамеджанова, Е. Усенова, Б. Кыдырбек, А. Меирбекова, С. Еркимбекова, Е. Хусаинова, А. Бестыбаева, А. Раимкулову, О. Хромову, Л. Жуманову, Д. Останькович и других.

В основном в симфонических картинах отечественных композиторов запечатлен один образ или комплекс образов. И такие понятия, как статичность, созерцательность, медитативность и новое понимание «пространственности», позволяющие завуалировать временную составляющую, выступают обязательными компонентами жанровой основы. Так многие объекты в симфонических картинах на протяжении всего произведения остаются неизменными, сохраняя первоначальную качественную характеристику.

В большинстве случаев цельный художественный образ складывается из нескольких составляющих. При этом каждый из них может выступать в качестве самостоятельного эпизода. Появление нового музыкального материала дается пропорционально основному, их соотношение строится по типу контраста-сопоставления. В результате вся музыкальная ткань имеет структуру последовательно сменяемых разделов.

Опираясь на характер содержания, изученный материал позволяет выявить некоторые тенденции в развитии жанра. Это претворение национальной тематики и воплощение жанрово-бытовых сцен и образов. Примечательно, что оба направления характеризуются активными поисками в сфере выразительных средств, применением народных мотивов и приемов обработки национального мелоса.

Среди множества произведений встречается как цитатный метод использования народного тематизма, так и мастерское и свободное претворение национальных черт, проявляющихся сквозь призму авторского видения. Отметим, что своеобразные черты фольклора проявляются как в инструментальной, так и в песенной культурах. Причем со временем они доказали свою удивительную жизнестойкость и гибкость, потому как предоставляют композиторам академического направления возможность их многообразного переосмысления. Вообще же народная основа музыки подчеркивается вариационными приемами развития, придающими импровизационный характер.

Очевидно доминирование лирико-эпического строя изложения, для которого характерны подголосочная обработка песенных мелодий, опора на ритмику, фактуру, особенности строения кюя. По мнению М. Копытмана и Н. Тифтикиди: «В казахской симфонической музыке наиболее значительное место занимает лирико-эпический жанр, что во многом обусловлено повествовательным складом и лиризмом казахской национальной музыки. ... К жанру лирико-эпического симфонизма примыкает «Казахская симфония» В. Великанова. Эта же линия развития продолжается позднее и в произведе-

ниях М. Тулебаева и К. Мусина, которые, правда, ограничивали свою задачу созданием небольших жанровых картин» [2, С. 181-182].

Программность жанрово-картинного свойства выступает типичным явлением в симфонической музыке Казахстана. Явление программности непосредственно связано со специфическими свойствами музыки, которые способны донести до слушателя различные чувства, настроения и передать душевное состояние героя.

Как отмечает А. Нусупова: «В творчестве композиторов Казахстана программность функционирует в двух видах: картинном и сюжетном» [3, С. 184]. При обращении к первому виду в произведении преобладает один образ или явление действительности, которые на протяжении всего процесса его восприятия не подвергаются значительным изменениям. К данному виду можно отнести такие симфонические картины отечественных авторов, как «На джайляу» К. Мусина, «Дала көріністері» С. Мухамеджанова, «Голубой минарет» С. Еркимбекова, «Три симфонические картины» А. Раимкуловой.

Второй вид, как правило, демонстрирует связь с каким-либо художественным источником (литературой, поэзией). Музыкальные образы в нем представлены в постоянном движении и развитии, что благоприятствует раскрытию развитой сюжетной линии. Наряду с этим, у казахстанских композиторов, как и в мировой музыке сюжетная программность также различается по типам. В обобщенно-сюжетном типе события не показаны в точной очередности и не раскрывают всю сложность и причудливость сюжетной канвы, а отражают сюжетную фабулу в обобщенном крупном плане, несколько дистанцируясь от деталей. Произведений, которые по своим параметрам относятся к данному типу, в творчестве композиторов Казахстана немало. Это «Той» М. Тулебаева, «Машрап» К. Кужамьярова, «Қыз қуу» С. Мухамеджанова, «Умолкнувший полигон» Б. Баяхунова, «Бақсы» А. Меирбекова, «Голос зовущего» О. Хромовой.

Что касается последовательно-сюжетного типа программности, то он характеризуется повышенным стремлением отразить все коллизии сюжета (имеются в виду промежуточные моменты) и детально продемонстрировать его замысловатость и своеобразие. В основном, данный тип представлен в симфонических картинах «Бег куланов», «Шаман», «Охотники», «Охота» из балета «Ақсақ құлан» А. Серкебаева, «Нашествие» из балета «Фрески» Т. Мынбаева, «Игра в тобык» Т. Кажгалиева.

Проведенное автором исследование позволило сделать следующие выводы, касающиеся развития жанра симфонической картины в Казахстане:

1. Предпосылки возникновения жанра музыкальной картины сложились значительно раньше его фактического появления в академической профессиональной музыке Казахстана. Очевидно, что успешному освоению жанра во многом способствовало традиционное инструментальное наследие казахского народа с характерным для него наглядным визуальным отражением действительности и яркой конкретизацией образности.

2. Процесс кристаллизации жанра симфонической картины происходил довольно долго. Это обусловлено, прежде всего, активным изучением и постижением казахстанскими авторами закономерностей европейской и русской музыкальных традиций, с одной стороны, и с другой – внедрением и поиском приемлемых решений и воплощения жанровых особенностей симфонической картины на казахском национальном материале. В результате лучшие сочинения данной жанровой модели обладают демократичностью и оригинальностью музыкального языка, базирующегося на фольклорной составляющей.

3. Музыкальная картина обладает уникальной способностью сочетать различные слои: глубокий психологизм с живописной картинностью. Причем событийность и логические взаимосвязи в ней не играют доминирующую роль.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Вызго-Иванова И. Симфоническое творчество композиторов Средней Азии и Казахстана. – М.: «Советский композитор», 1974. – 160 с.

2. Копытман М., Тифтикиди Н. Симфоническая музыка // Очерки по истории казахской советской музыки. – Алма-Ата: Каз. гос. издательство художественной литературы. – 306 с.

3. Нусупова А.С. Творчество композиторов Казахстана в контексте культурно-стилевых процессов второй половины XX века. Монография. (К 75-летию КНК им. Курмангазы). – Алматы, 2019. – 192 с.

Рыскулов Куаныш Токтарбаевич
Өнертану ғылымдарының магистрі, аға оқытушы
Эстрада өнері кафедрасы
Қазақ ұлттық өнер университеті

Жугунусов Рустем Ербулатович
2 курс магистранты
Эстрада өнері кафедрасы
Қазақ ұлттық өнер университеті

О ПОЭТИЧЕСКОМ ТЕКСТЕ КАНТАТЫ СЫДЫКА МУХАМЕДЖАНОВА «ВРЕМЕНА ГОДА» НА СТИХИ АБАЯ

Түйін. Мәңгілік және әмбебап сюжеттердің бірі болғандықтан әр түрлі кезеңдер мен дәуірлердің композиторлары жыл мезгілдерінің тақырыбына әрқашан да жүгінді, сондай-ақ, өздеріңіз білетіндей, әр ғасырда әлем әдебиеті мен өнерінде сан алуан бейнелерге ене отырып, мектептер, ағымдар, стильдер өкілдерінің шығармашылығында болды. Шығармашылығының шарықтау кезеңінде Абай өз шығармашылығында реализмнің тереңдей түсуі мен дамуын айғақтайтын орасан зор әлеуметтік және көркемдік маңызы бар лирикалық туындыларды шығарады. «Абай поэзиясы – бұл қазақ әдебиетіндегі өмірді шынайы бейнелеу жолындағы үлкен қадам. Абай поэзиясында халық өмірінің әр түрлі бейнелері, даланың шексіз кеңістігі, қазақ ауылының өмірі мен тұрмысы, жазғы көшпелі ауылдар, қысқа дайындық, сұңқармен аң аулау бейнеленген. Мұнда әр түрлі жастағы адамдардың, әр түрлі кейіпкерлердің ішкі әлемі. Абай өз халқын сүйді, не үшін өмір сүрді, неге талпынды – бәрі де оған қымбат болды».

Түйінді сөздер: поэтика, сөз, музыка, кантата, бастапқы қайнар, өлең, композитор, ақын, талдау, a'cappella.

Резюме. Композиторы разных времен и эпох не раз обращались к теме времена года, это один из вечных и универсальных сюжетов, получивших, как известно, в разные века многочисленное воплощение в мировой литературе и искусстве, в творчестве представителей разных школ, течений, стилей. В пору своего творческого расцвета Абай создает ряд лирических произведений огромной социальной и художественной значимости, свидетельствующих об углублении и развитии реализма в его творчестве. «Поэзия Абая – это громадный шаг казахской литературы к реалистическому изображению жизни. В поэзии Абая нашли отражение разнообразные картины народной жизни, бескрайние просторы степей, жизнь и быт казахского аула, летние кочевья, подготовка к зиме, соколиная охота. Здесь и внутренний мир людей разных поколений, разные характеры. Абай любил свой народ, ему было дорого все, чем он жил, к чему стремился».

Ключевые слова: поэтика, слово, музыка, кантата, первоисточник, стих, композитор, поэт, анализ, a'cappella.

Summary. Composers from different times and eras have repeatedly turned to the theme of the seasons, this is one of the eternal and universal plots that, as you know, in different centuries have been numerously embodied in world literature and art, in the work of representatives of different schools, trends, styles. At the time of his creative heyday, Abai creates a number of lyric works of enormous social and artistic significance, testifying to the deepening and development of realism in his work. «Abai's poetry is a huge step in Kazakh literature towards a realistic depiction of life. Abai's poetry reflects various pictures of folk life, the endless expanses of the steppes, the life and life of the Kazakh aul, summer nomad camps, preparation for winter, hunting with a falcon. Here is the inner world of people of different generations, different characters. Abai loved his people, everything was dear to him, what he lived for, what he strove for».

Keywords: poetics, word, music, cantata, primary source, verse, composer, poet, analysis, a'cappella.

Название частей кантаты «Времена года» тождественны названию заголовкам стихотворений Абая Кунанбаева, а также сама последовательность частей кантаты соответствует последовательности времени возникновения стихотворений [Абай шығармаларының екі томдық толық жинағы. – Т.1: Өлеңдер мен аудармалар. 1995. – Б.74, 95, 97, 160]. Творчество Абая исследовали многие ученые, которые отражаются в их трудах [Егинбаева Т.Ж.. Песни и романсы Сыдыка Мухамеджанова на стихи Абая. 2001. – С.4-31] [Джумакова У. Творчество композиторов Казахстана 1920-1980-х годов. Проблемы истории, смысла и ценности. 2003. – С.51-55]. Композитор С.Мухамеджанов в музыке кантаты для смешанного хора a'cappella, как и великий Абай Кунанбаев в стихах стремится отобразить живописующие образы природы, настроения, чувства,

жизнь животных, характеры и образы времен года (весны, лета, осени, зимы), быт и жизнь казахского народа. Композитор очень тщательно подходит к использованию в кантате текста из первоисточника и берет за основу не весь текст стихов целиком, а только избранные строки из стихов поэта.

В работе над анализом поэтического текста с музыкой учитывались научные методы и подходы в исследовании данной темы [Левандо П. Хоровая фактура / Монография. 1984. С.5-66] [Копытман М. Хоровое письмо. – Всесоюзное издательство: «Советский композитор». 1971] [Стародубцев В.В. Статья «Слово и музыка». ВЕСТН. МОСК. УН-ТА. СЕР.7.ФИЛОСОФИЯ.2009. №3] [Бахтизина Д.И., Загитова Л.Ч. Статья «Соотношение слова и музыки в постижении смысла». Вестн. Ом. ун-та. 2013. №3. С.30-31].

В первую часть кантаты «Жаз» композитор не включил строки из одноименного стихотворения, а наоборот, использовал лишь некоторые поэтические строки из стихотворения «Жазғытұры», а из стихотворения «Жаз» С.Мухамеджанов взял только заголовок. Стихотворение «Жазғытұры» Абая состоит из пятнадцати строф, где каждая строфа включает в себя от четырех до шести строк, 11 сложник. В хоровой партии I части кантаты «Жаз» композитор применяет силлабический принцип переложения текста на музыку (на каждый слог – звук), соответствуя поэтическим традициям казахской поэзии.

Композитор соблюдает четкое деление каждой строчки текста на 11 слогов, отсутствуют мелизматические распевы, в мелодической линии внутрислоговые распевы содержат не более двух звуков. Из 15 строф написанных поэтом, композитор взял за основу музыкального контекста кантаты только лишь шестую строфу, состоящую из четырех строк с дополнительным проведением всего текста.
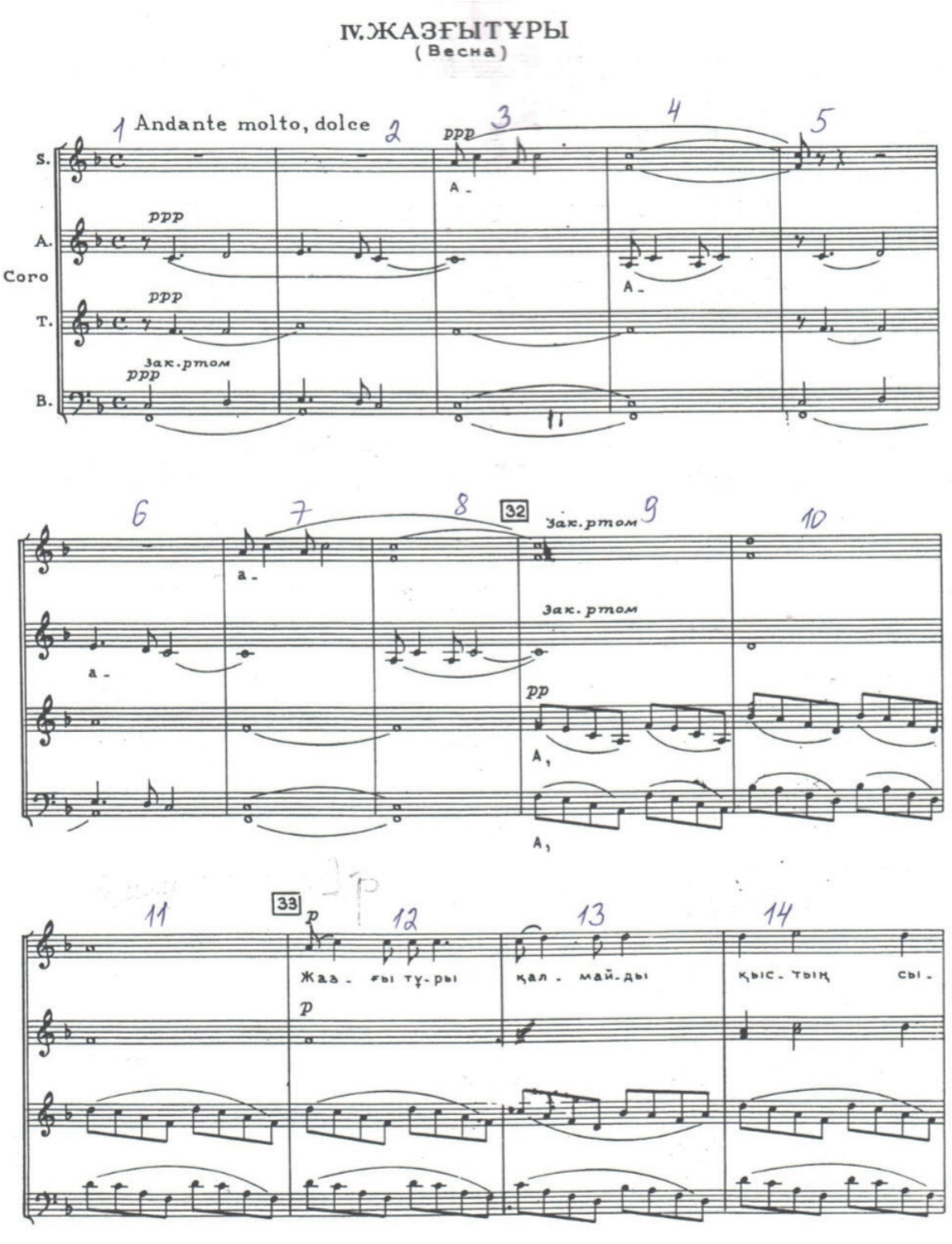
Схема распределения шестой строфы стихотворения «Жазғытұры» по партиям хора для I части кантаты

Партии	**Вступ. такты 1 – 4, *h-moll***	**1 раздел такты 5 – 11, *h-moll***	**1раздел такты 11 – 12, *h-moll***
Сопрано	Ей	Жазға жақсы киінер қыз-келіншек	
Альт	Ей	ла-ла-ла-ла-ла	қыз-келіншек
Тенор	Ей	Жазға жақсы киінер қыз-келіншек	
Бас	Ей	Ей	қыз-келіншек

Партии	**1 раздел такты 13 – 20, *h-moll***	**1 раздел такты 21 – 29, *h-moll***
Сопрано	жер жүзіне өң берер гүл-бәйшешек	Қырда торғай сайраса, сайда – бұлбұл,
Альт	ла	ла; сайда – бұлбұл,
Тенор	жер жүзіне өң берер гүл-бәйшешек	Қырда торғай сайраса, сайда - бұлбұл,
Бас	Ей	Ей; сайда – бұлбұл,
Партии	**1 раздел кульминация такты 30 – 39, *h-moll***	**Связка такты 40 – 49, *h-moll***
Сопрано	тастағы үнін қосар байғыз, көкек; Ей	ха-ла-ла; Ей
Альт	тастағы үнін қосар байғыз, көкек; Ей	ла-ла-ла
Тенор	тастағы үнін қосар байғыз, көкек; Ей	Ей; ла-ла
Бас	тастағы үнін қосар байғыз, көкек; Ей	Ей; ла-ла-ла
Партии	**2 раздел такты 49 – 57, *fis-moll***	**2 раздел такты 57 – 69, *fis-moll – a moll***
Сопрано	ха-ла-ла-ли-ла-лей	ха-ла-ла-ли-ла-лей;
Альт	ха-ла-ла-ли-ла-лей;	ха-ла-ла-ли-ла-лей; гүл-бәйшешек
Тенор	Жазға жақсы киінер қыз-келіншек;	жер жүзіне өң берер гүл-бәйшешек; ха-ла-ла-ли-ла-лей;
Бас	Жазға жақсы киінер қыз-келіншек;	жер жүзіне өң берер гүл-бәйшешек; ха-ла-ла-ли-ла-лей;

Схема вокальной трактовки (по слогам) шестой строфы стихотворения «Жазғытұры» Абая Кунанбаева в I части кантаты

1. Жаз – ға жақ – сы ки - і – нер қыз – ке – лін – шек	*11 сложник*
2. Жер жү – зі – не өң бе – рер гүл бәй – ше – шек	*11 сложник*
3. Қыр – да тор – ғай сай – ра - са сай – да – бұл - бұл,	*11 сложник*
4.Тас – та - ғы ү – нін қо - сар бай – ғыз, кө – кек	*11 сложник*

В итоге, I часть является ярким вступительным номером кантаты.

Образ лета в музыкальном воплощении показан с многогранной стороны:

1. Контрастностью музыкально-выразительных средств, контрастностью

музыкальных форм разделов и музыкального материала частей.

2. Контрастностью тонального плана композиций – модуляций,

отклонений, хотя композитор использует в основном только минорные тональности. Интонации вокальных партий написаны в минорных тональностях, однако они не придают I части грустный характер, а наоборот, рисуют легкий образ летнего пейзажа.

3. Большим количеством разнообразных алексических слогов, которые

уплотняют и разряжают фактуру звучат как фон, возможно, передают пение голосов птиц, образы которых задействованы в тексте стиха «Жазғытұры».

4. Многообразием штрихов использованных в вокальных партиях.

5. Контрастностью динамических оттенков, моторностью ритмики.

6. Использованием повторного и имитационного проведения текста стиха
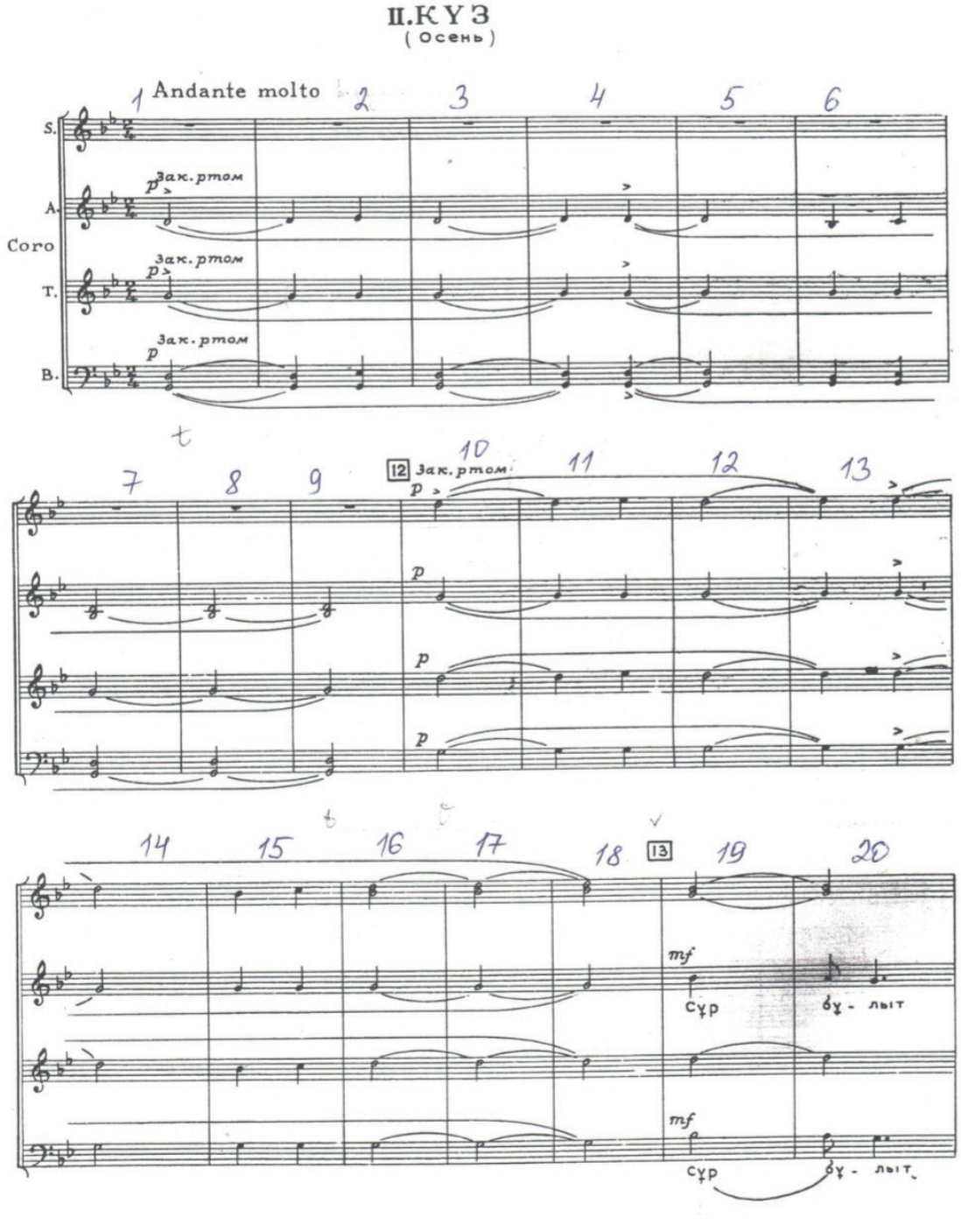
для логической завершенности формы произведения.

II часть цикла вносит яркий контраст по отношению к первой части.

В отличие от первой части цикла темп второй части «Күз» более медленный, характер произведения очень сумрачный, фактура разряженная, плавное голосоведение. Мелодика произведения плавного, напевного характера с ярко выраженным национальным колоритом.

Композитор и поэт предлагают самобытное разрешение темы. Осень

описывается как унылое, смутное, скучное время года. Степь осенью – это как человек, жизнь и возраст которого также связаны с обнажившимися ветвями деревьев и иссохшими прутьями кустарников («деревья и кустарники стоят растеряв листья, точно нищие старухи и старики»), с весенней – летней зеленью («нет былой зелени и цветов»). Поэт рисует обыденность и быт жизни казахского народа: «одни дубят кожу, другие чинят одежду, иные кладут заплату на юрту. Уже не слышно смеха, игр, развлечений». В стихотворении поэта показана жизнь человека, животных, птиц, которые обитают в предначертанных природой заботах и делах.

Стихотворение «Күз» Абая Кунанбаева состоит из шести строф, в каждой строфе по четыре строчки. В основу музыкального текста второй части кантаты легли только первые две строфы стиха «Күз» Абая Кунанбаева.

В хоровой партии второй части кантаты С. Мухамеджанов, также как и в первой части придерживается силлабического принципа переложения текста на музыку, композитор соблюдает деление каждой строчки текста на 11 слогов, отсутствуют долгие мелизматические распевы вокализированного текста, кроме алексических распевов и распевов с «закрытым ртом», в мелодической линии присутствуют внутрислоговые распевы.

Партии	**1 раздел, 2 период такты 33 – 40, *g-moll***	**1 раздел, 2 период такты 41 – 48, *g-moll***
Сопрано	Закрытым ртом	Закрытым ртом
Альт	Закрытым ртом	***Білмеймін тойғаны ма, тоңғаны ма, Жылқы ойнап, бие қашқан, тай жарысқан.***
Тенор	Закрытым ртом	Закрытым ртом
Бас	***Білмеймін тойғаны ма, тоңғаны ма. Жылқы ойнап, бие қашқан, тай жарысқан.***	Закрытым ртом
Партии	**1 раздел, связка такты 49 – 54, *g-moll***	**2 раздел, 1 период – Неточная реприза Кульминация, такты 55 – 61, *g-moll***
Сопрано	А	***Сұр бұлыт түсі суық қаптайды аспан***
Альт	Закрытым ртом	***Сұр бұлыт түсі суық қаптайды аспан***
Тенор	Закрытым ртом	***Сұр бұлыт түсі суық қаптайды аспан***
Бас		***Сұр бұлыт түсі суық қаптайды аспан***
Партии	**2 раздел, 1 период – Реприза такты 62 – 68, *g-moll***	**2 раздел, 2 период такты 69 – 76, *g-moll***
Сопрано	Закрытым ртом	Закрытым ртом
Альт	***Күз болып, дымқыл тұман жерді басқан***	Закрытым ртом
Тенор	Закрытым ртом	Закрытым ртом
Бас	***Күз болып, дымқыл тұман жерді басқан***	***Қайыршы шал – кемпірдей түсі суық, Айрылған жапырағынан ағаш, құрай***

Партии	**2 раздел, 2 период – Реприза такты 77 – 84, *g-moll***	**Кода такты 85 – 89**	**Кода такты 89 – 93**	**Кода такты 93 – 108**
Сопрано	Закрытым ртом	***А***	***А***	
Альт	***Қайыршы шал – кемпірдей түсі суық, Айрылған жапырағынан ағаш, құрай***	Закрытым ртом	Закрытым ртом	Закрытым ртом
Тенор	Закрытым ртом	Закрытым ртом;	А	Закрытым ртом
Бас	Закрытым ртом		А	Закрытым ртом

В данной схеме, мы видим, как композитор распределяет текст стиха по хоровым партиям. Форма произведения двухчастная сложная, состоит из двух частей: простая двухчастная: А+В, простая двухчастная: А1+В1.

В отличии от первой части «Жаз», вторая часть «Күз» в текстовом плане

более проста, композитор не включает разнообразные варианты алексических слогов в композицию как это было в первой части, а об-

ходится только лишь вариантом со звуком «А», в связующих разделах и крайних частях номера. Пение с закрытым ртом придает композиции спокойный размеренный мягкий характер, способствует выделению мелодичексого рисунка, где звучит текст, выполняет роль ярко – красочного гармонического фона, разряжает фактуру, невводит в напряжение, выполняет музыкально – иллюстративную роль изображая холодную сумрачную осень.

Схема вокальной трактовки (по слогам) первой и второй строфы стихотворения «Күз» Абая Кунанбаева для II части кантаты

1. Сұр бұ – лыт тү – сі су – ық қап – тай – д(ы) ас – пан	*11 сложник*
2. Күз бо – лып, дым – қыл тұ – ман жер – ді бас – қан	*11 сложник*
3. Біл – мей – мін той – ға – ны – ма, тоң – ға – ны – ма	*11 сложник*
4. Жыл – (қы) ой – нап, би – е қаш – қан, тай жа – рыс – қан	*11 сложник*
5. Қа – йыр – шы шал – кем – пір – дей тү – сі су – ық	*11 сложник*
6. Ай – рыл – ған жап(ы) – ра – ғы – нан а – ғаш, қу – рай	*11 сложник*

В итоге, вторая часть является контрастом первой части соответствуя

логике смены образа времени года с лета на осень. Для раскрытия образа осенней природы композитор в отличие от первой части применяет новые музыкально–выразительные средства:

1. Статичность тонального, гармонического, ритмического плана.

Минорные тональности, повторение гармонических оборотов движением мелодии по звукам аккорда.

2. Отсутствием разнообразных вариантов алексических слогов, пение «с закрытым ртом»

3. Статичностью штрихов использованных в вокальных партиях (легато,

нон легато).

4. Статичностью в применении ритмических комбинаций.
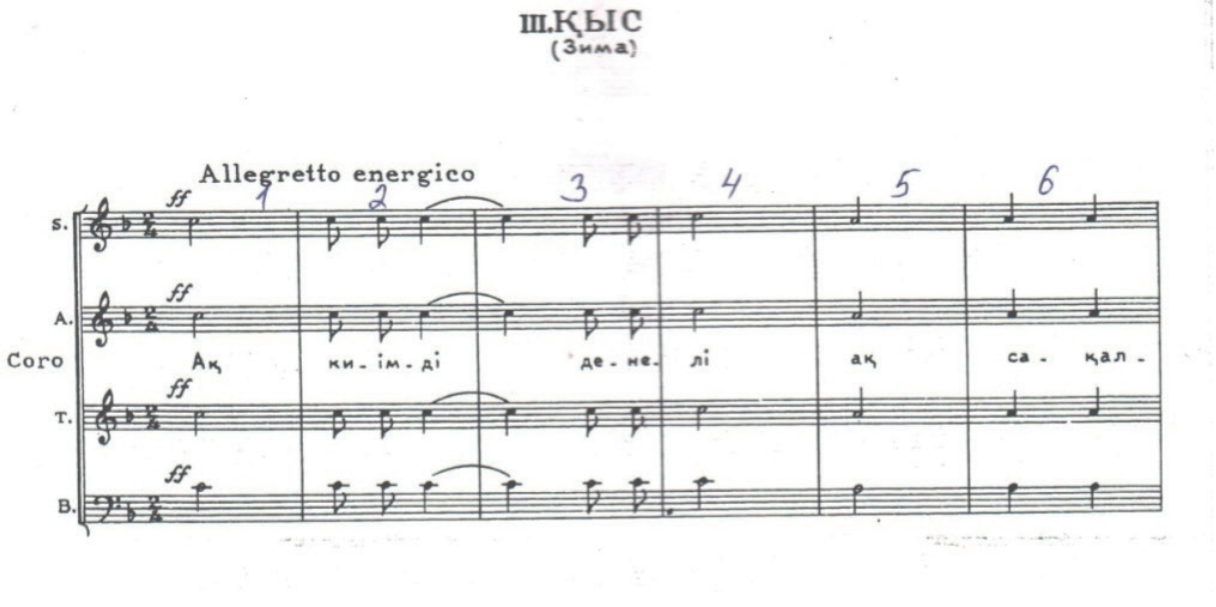
5. Монолитностью музыкального материала между разделами части.
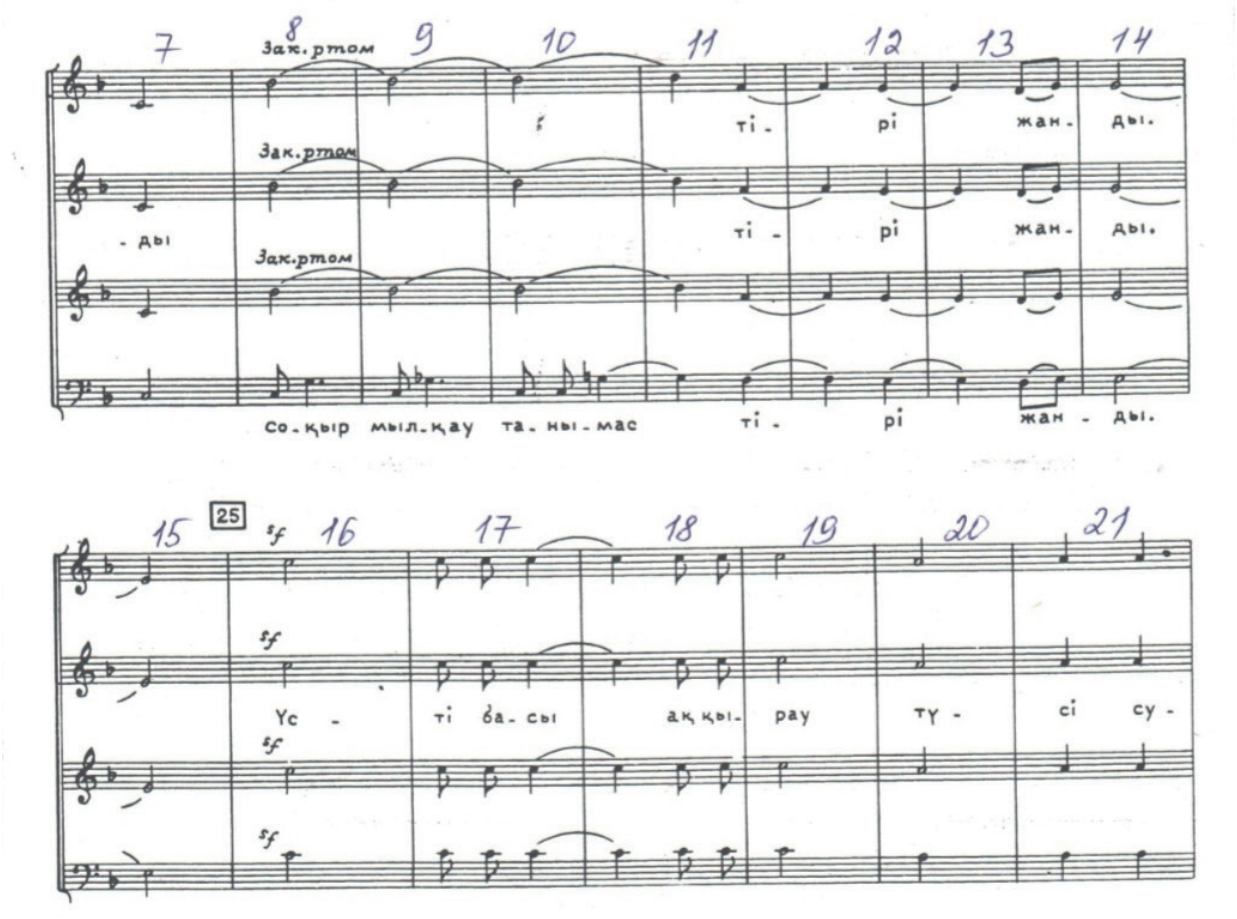
6. Контрастностью динамических оттенков, моторностью ритмики.

7. Использованием повторного и имитационного проведения текста стиха для логической завершенности формы произведения.

В III части кантаты «Қыс» композитор описывает зимние сцены степной кочевой жизни, центральное место уделяется тяжелой жизни батрака. Зима для казахского народа с древних времен считалось очень тяжелым временем года, она всегда сопровождалась в степи страшными вьюгами, метелями и джутом. Образ мороза величественен и страшен, поэтому большое внимание в тексте и в музыке уделяется композитором данному образу и приобретает в произведении человеческие черты, которые находят отражения и в стихе «Қыс» Абая.

Стихотворение состоит из двадцатичетырех строк. В данной части композитор использовал только шесть первых строк оригинального текста. Композитор как и в остальных частях включает повторные фразы текста в композицию, которые удлиняют, придают законченность музыкальной мысли и обогощают форму произведения.

В шестой строчки стиха словосочетание «әлек салды» повторяется во втором разделе несколько раз, имитационно «әлек салды» звучит в партиях баса и сопрано (такты 41 – 47; 51 – 53; 67 – 70), в партии альта (такты 71 – 72). Фраза стиха - «Кәрі құдаң – қыс келіп, әлек салды» проводится композитором в произведении во втором разделе пять раз и имеет два контарстных музыкальных оформления. Пятая фраза «Демалысы – үскірік, аяз бен қар» повторяется в композиции два раза без изменений музыкального материала во всех партиях хора, а словосочетание «аяз бен қар», используется два раза как дополнение.

В третьей части кантаты композитор не включает алексические слоги в композицию, а использует только текст стиха и пение «с закрытым ртом» и такого рода исполнение партии придает композиции напряженный характер, способствует выделению мелодического рисунка, где звучит текст и выполняет роль ярко – красочного гармонического фона, разряжает фактуру.

В хоровой партии третьей части кантаты С. Мухамеджанов также как и в первых двух частях придерживается силлабического принципа переложения текста на музыку, соответствуя поэтическим традициям казахской поэзии, на каждый слог – звук. Композитор соблюдает деление каждой строчки текста на 11 слогов, отсутствуют длительные распевы в партиях с текстом, в мелодической линии присутствуют внутрислоговые распевы.

Интересна трактовка распевов и деления на слоги текста стиха «Қыс». В композиции третьей части первого раздела композитор вводит два приема исполнения текста – одновременно в партии сопрано, тенора, альта текст звучит с удвоенными гласными, на первые две восьмые ноты с подчеркиванием второй восьмой доли приходится 1 слог с удвоенной гласной. Такой выразительный прием в тексте и ритмике придает композиции более речитативный, жесткий, моторный характер, а партия баса исполняет текст в строгой силлабической манере (на один слог – один звук).

В целом, III часть кантаты отличается очень необычным гармоническим языком и разнообразными ритмическими комбинациями, которые придают тексту стихов Абая новые выразительные свойства и современный музыкальный язык. Опираясь на раскрытия образа мороза в композиции композитор использует новые музыкально – выразительные средства:

1. Внедрения звуков альтерации (такты 8 – 11), хроматических интонаций и гамм (такты 23 – 27).

2. Комплементарную ритмику, разнообразные ритмические комбинации:

триоли с четверятми (такты 17, 30, 58, 80), имитация, шесть шестнадцатых и восьмая (такты 41 – 47), пунктирные ритмы (такты 31 – 32, 56 – 60, 81 – 83).

3. Сопоставления контрастностных разделов формы.

4. Альтерированные гармонии, сопоставления мажорной и минорной тональностей.

5. Различные штрихи и контрастные динамические оттенки, быстрый темп.

Схема текста деления на слоги первых шести строк стихотворения «Қыс» Абая Кунанбаева из III части кантаты

1. Ақ ки – ім - ді, де – не - лі, ақ са – қал - ды	*11 сложник*
2. Со – қыр, мыл – қау, та – ны - мас ті - рі жан – ды	*11 сложник*
3. Үс – ті ба – сы ақ қы – рау, тү – сі су - ық	*11 сложник*
4. Бас – қан же – рі сы – қыр – лап, ке – ліп қал – ды ***4. Бас(ас) – қа(ан) же(е) – рі (і) сы(ы) – қы(ыр) – лап, ке – ліп қал – ды***	*В партии баса* *В партии тенора, альта и сопрано.* *11 сложник*
5. Дем а – лы – сы үс – кі – рік, а – яз бен қар	*11 сложник*
6. Кә – рі құ – дың – қыс ке – ліп, ә – лек сал – ды, ә – лек сал – ды	*11 сложник*

Схема распределения текста стихотворения «Қыс» по партиям хора для III части кантаты

Партии	**1 раздел А такты 1 – 7, F-dur**	**1 раздел В такты 8 –14, F-dur**
Сопрано	***Ақ киімді, денелі, ақ сақалды***	Закрытым ртом
Альт	***Ақ киімді, денелі, ақ сақалды***	Закрытым ртом
Тенор	***Ақ киімді, денелі, ақ сақалды***	Закрытым ртом
Бас	***Ақ киімді, денелі, ақ сақалды***	***Соқыр, мылқау, танымас тірі жанды***

Партии	**1 раздел А1 такты 16 – 22, F-dur**	**1 раздел С такты 23 – 29, F-dur**
Сопрано	***Үсті – басы ақ қырау, түсі суық***	***Басқан жері сықырлап, келіп қалды.***
Альт	***Үсті – басы ақ қырау, түсі суық***	***Басқан жері сықырлап, келіп қалды.***
Тенор	***Үсті – басы ақ қырау, түсі суық***	***Басқан жері сықырлап, келіп қалды.***
Бас	***Үсті – басы ақ қырау, түсі суық***	***Басқан жері сықырлап, келіп қалды.***
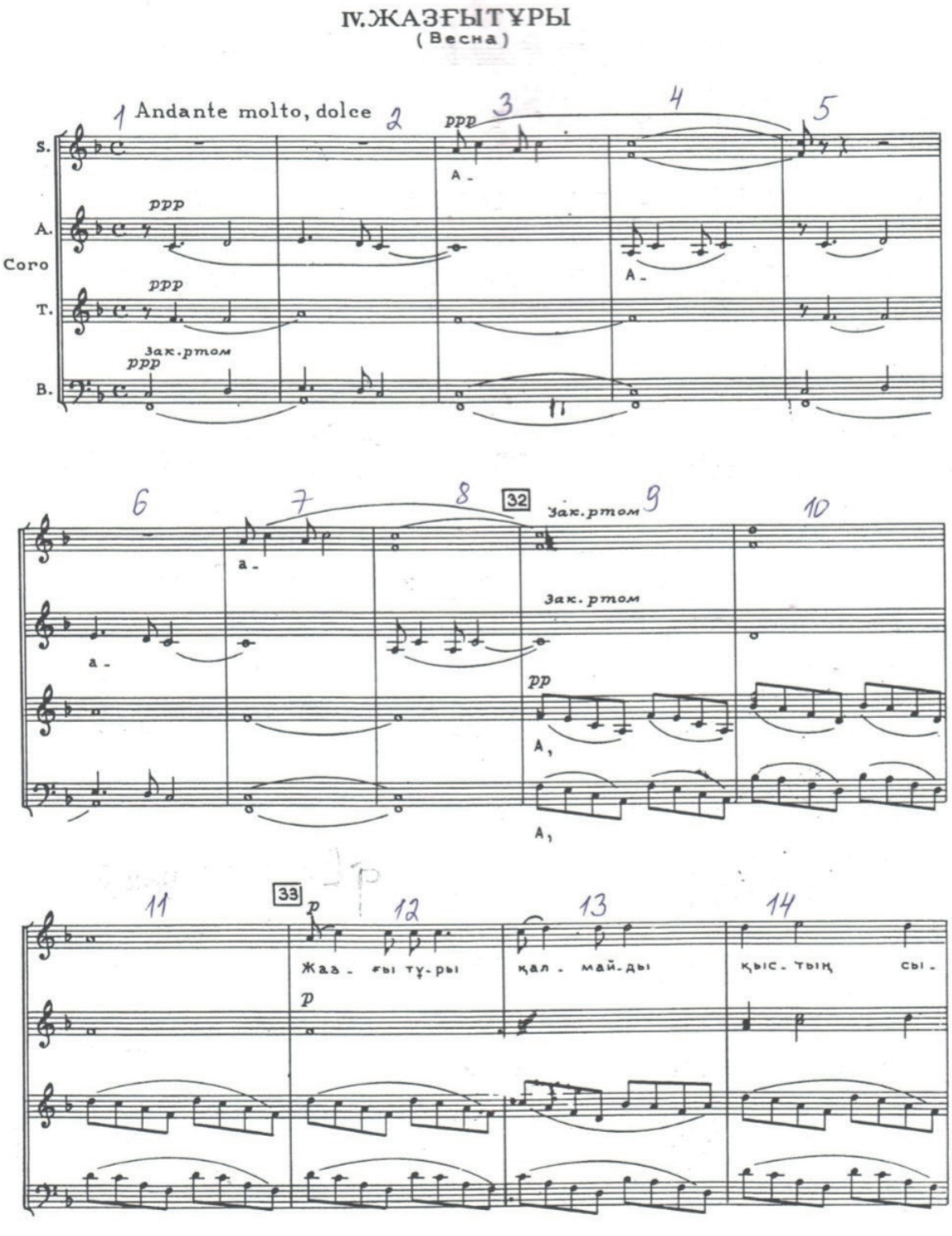
Партии	**2 раздел D такты 30 – 38, F-dur**	**2 раздел Е такты 39 – 47, F-dur**
Сопрано	***Демалысы – үскірік, аяз бен қар***	Закрытым ртом. ***әлек салды***
Альт	***Демалысы – үскірік, аяз бен қар***	Закрытым ртом. ***әлек салды***
Тенор	***Демалысы – үскірік, аяз бен қар***	***Кәрі құдаң – қыс келіп, әлек салды, әлек салды.***
Бас	***Демалысы – үскірік, аяз бен қар***	***Кәрі құдаң – қыс келіп, әлек салды, әлек салды.***

Партии	**2 раздел Е1 такты 48 – 54, d-moll**	**3 раздел – реприза D такты 55 – 63, F-dur**
Сопрано	Закрытым ртом	***Демалысы – үскірік, аяз бен қар***
Альт	Закрытым ртом	***Демалысы – үскірік, аяз бен қар***
Тенор	***Кәрі құдаң – қыс келіп, әлек салды. әлек салды, әлек салды.***	***Демалысы – үскірік, аяз бен қар***
Бас	***Кәрі құдаң – қыс келіп, әлек салды. әлек салды, әлек салды.***	***Демалысы – үскірік, аяз бен қар***

Если в первой части композитор использовал из 15 строф стиха «Жазғытұры» только шестую строфу стиха, то в поэтическую основу IV части кантаты вошла именно первая строфа текста. Композитор выбрал в основу четвертой части первую строфу стиха неслучайно, ведь именно в ней очень хорошо передается образ прихода весны как теплого время года, как пробуждения жизни, чувств и природы.

В хоровых партиях четвертой части кантаты С. Мухамеджанов также как и в первых трех частях использует силлабический принцип переложе-

ния текста на музыку (на каждый слог – звук), соответствуя поэтическим традициям казахской поэзии. Композитор соблюдает деление каждой строчки текста на 11 слогов, но в отличие от предыдущих частей в четвертой части кантаты композитор использует разные варианты распевов, как фон и как музыкально - выразительное средство освежающее музыкальную ткань произведения, уплотняющие фактуру композиции, придающие мягкость и лиричность, присущие весеннему настроению.

1 вариант распева – фоновый распев на слог «А» (такты 9 – 15, 20 – 26

в партии баса и тенора), (такты 26 – 33 в партии альта и сопрано) и на концовки фраз текста (такты 37 - 46), с такта 71 - во всех партиях хора.

2 вариант распева – внутрислоговые распевы в мелодической линии с

приминением лексических слов, содержащие не больше двух звуков (такты 17 – 18, 27, 30, 33, 34, 38, 48, 51, 54, 55, 59, 60), синкопированный внутрислоговые распевы (такты 12, 13, 33, 34, 54 - 57) встречаются в начале разделов с текстом «Жазғытұры».

3 вариант распева – распев на конец слова (такты 61, 70, 71).

В итоге, в четвертой части как и во второй части используются сходные музыкально – выразительные средства. Обе части лирического характера – звучат в медленном темпе, отличаются статичностью тонального, гармонического, ритмического плана, монолитностью фактуры, монолитностью музыкального материала между разделами части. отсутствием разнообразных вариантов алексических слогов, пение «с закрытым ртом», статичностью штрихов использованных в вокальных партиях (легато, нон легато). Однако четвертая часть по характеру более светлая.

Схема распределения текста стихотворения «Жазғытұры» по партиям хора для IV части кантаты

Партии	**Вступ. такты 1 – 11, F-dur**	**1 раздел, 1 период – a (A) такты 12 – 16, F-dur**
Сопрано	***А;*** Закрытым ртом	***Жазғытұры қалмайды қыстың сызы,***
Альт	Закрытым ртом; А	Закрытым ртом; А
Тенор	Закрытым ртом; А	А
Бас	Закрытым ртом; А	А

Партии	**1 раздел, 1 период – b (B) такты 16 – 19, F-dur**	**1 раздел, 2 период – a (C) такты 20 – 22, F-dur**
Сопрано	***Масатыдайқұлпырар жердің жүзі.***	***Жан-жануар, адамзат анталаса***
Альт	***Масатыдайқұлпырар жердің жүзі.***	***Жан-жануар, адамзат анталаса***
Тенор	***Масатыдайқұлпырар жердің жүзі.***	А
Бас	***Масатыдайқұлпырар жердің жүзі.***	А

Партии	**1 раздел, 2 период – b (B) такты 23 – 25, F-dur**	**1 раздел, 2 период – a, b (B) такты 26 – 32, F-dur**
Сопрано	***Ата-анадай елжірер күннің көзі.***	***А***
Альт	***Ата-анадай елжірер күннің көзі.***	***А***
Тенор	***Ата-анадай елжірер күннің көзі.***	***Жан-жануар, адамзат анталаса, Ата-анадай елжірер күннің көзі.***
Бас	***Ата-анадай елжірер күннің көзі.***	***Жан-жануар, адамзат анталаса, Ата-анадай елжірер күннің көзі.***

Партии	**2 раздел, 1 период – a (A1) такты 33 – 36, F-dur**	**2 раздел, 1 период – b (A1) такты 37 – 41, F-dur**
Сопрано	***А***	***Масатыдайқұлпырар жердің жүзі.***
Альт	***Жазғытұры қалмайды қыстың сызы,***	***Масатыдайқұлпырар жердің жүзі.***
Тенор	***Жазғытұры қалмайды қыстың сызы,***	***Масатыдайқұлпырар жердің жүзі.***
Бас	***Жазғытұры қалмайды қыстың сызы,***	***Масатыдайқұлпырар жердің жүзі.***

Схема текста деления на слоги первой строфы стихотворения «Жазғытұры» Абая Кунанбаева из IV части кантаты

1. Жаз – ғы тұ – ры қал – май – ды қыс – тың сы – зы	*11 сложник*
2. Ма – са – ты – дай құл – пы – рар жер – дің жү – зі	*11 сложник*
3. Жан – жа – ну – ар, а – дам – зат ан – та – ла – са	*11 сложник*
4. А – та – ана – дай ел – жі – рер күн – нің кө – зі	*11 сложник*

Вывод

Для композитора поэзия Абая занимает важное значение в формировании музыкального текста:

1. Композитор относится к тексту стихов Абая избирательно использует

не весь текст, только тот, который характеризует стихотворение, который способен пере-

дать самые выразительные и щемящие моменты, присущие определенному времени года. Как правило, С.Мухамеджанов обращает свое творческое внимание на начальные строки или строфы выбранных им стихов.

2. Выбранный текст в сочетании с музыкой предстает как целостная

картина природы. Композитор стремится детально передать образы, настроение, характеры лета, осени, зимы, весны.

3. Композитор тонко описывает через хоровое звучание поэзию Абая.

Использует различные музыкально – выразительные средства и музыкально – иллюстративные средства:

• Внедрения звуков альтерации, хроматических интонаций и гамм.

• Комплементарную ритмику, разнообразные ритмические комбинации.

• Различные штрихи, контрастные динамические и темповые оттенки.

• Контрастностью и статичностью тонального плана композиции –

модуляций, отклонений.

• Контрастностью динамических и темповых оттенков между разделами

форм частей и между частями кантаты.

• Большим количеством внедрения разнообразных вариантов

алексических слогов, уплотняющие и разряжающие фактуру, использующиеся как фон, и как звукоизобразительный элемент. Пение с закрытым ртом придает композиции спокойный размеренный, мягкий характер, способствует выделению мелодического рисунка, где звучит текст выполняет роль ярко – красочного гармонического фона, разряжает фактуру, невводит в напряжение, а выполняет музыкально – иллюстративную роль.

4. Различные приемы формирования музыкальной ткани кантаты:

• Сопоставление контрастных разделов внутри форм частей,

сопоставление контрастных разделов между частями кантаты.

• Повторное и имитационное проведение текста стиха для логической

завершенности формы произведения. Композитор как и в остальных частях включает повторные фразы текста в композицию, которые удлиняют, придают законченность музыкальной мысли и обогощают форму произведения.

• Разнообразием и комбинированием фактурных пластов.

5. Наблюдается тесное взаимодействие литературного текста и

музыкального текста за счет внедрения различных вариантов распевов в музыкальную ткань хоровых партий композитор не только сокращает текст стихотворения, но и обогощает музыкальную ткань, использует многогранные музыкально – выразительные средства для передачи новых контрастных образов.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Абай шығармаларының екі томдық толық жинағы. – Т.1: Өлеңдер мен аудармалар. Алматы: Жазушы. 1995. – Б.74, 95, 97, 160.

2. Егинбаева Т.Ж.. Песни и романсы Сыдыка Мухамеджанова на стихи Абая. – Астана, 2001. – С.4-31.

3. Джумакова У. Творчество композиторов Казахстана 1920-1980-х годов. Проблемы истории, смысла и ценности. - Астана, 2003. – С.51-55.

4. Левандо П. Хоровая фактура / Монография. – Ленинград: «Музыка», 1984. – С.5-66.

5. Копытман М. Хоровое письмо. – Всесоюзное издательство: «Советский композитор». Москва, 1971.

6. Стародубцев В.В. Статья «Слово и музыка». ВЕСТН. МОСК. УН-ТА. СЕР.7.ФИЛОСОФИЯ.2009. №3.

7. Бахтизина Д.И., Загитова Л.Ч. Статья «Соотношение слова и музыки в постижении смысла». Вестн. Ом. ун-та. 2013. №3. С.30-31.

УДК 793 (043)

Тлеубаева Балжан Сейдрамановна
кандидат педагогических наук, доцент,
заведующая кафедрой «Өнер»
Южно-Казахстанский университет им. М.Ауэзова
г.Шымкент

Тлеубаев Сералы Шабаевич
доктор философских наук, профессор,
заведующий кафедрой «Культурная и социальная работа»
Южно-Казахстанский университет им. М.Ауэзова
г.Шымкент

Дильдебаева Гульмира Рахымжановна
Кандидат педагогических наук, доцент кафедры «Өнер»
Южно-Казахстанский университет им. М.Ауэзова
г.Шымкент

КАЗАХСКИЙ ТАНЕЦ В ИНТЕРПРЕТАЦИИ РЕЖИССЕРА-БАЛЕТМЕЙСТЕРА

Түйін. Бұл мақала отандық хореографиялық өнердегі ұлттық биінің даму динамикасын зерттеу мақсатында XX ғасырдың соңғы ширегі – XXI ғасырдың басындағы қазақ биідегі балетмейстерлік интерпретациясын зерттеуге арналған. Авторлар қазіргі кезеңдегі өнер формасындағы түрлендіру ұғымын және қазақ халық биінің даму тенденцияларын анықтайды. Мақала авторлары қазіргі хореографтардың жаңа стильдері мен түсіндірме жұмыстары арқылы ұлттық хореографияның кейінгі ұрпаққа сақталуын көреді.

Кілт сөздер: би интерпретациясы, ұлттық хореография, балетмейстер, қазақ биі, хореографиялық өнер, би дәстүрлері.

Резюме. Данная статья посвящена исследованию балетмейстерской интерпретации казахского танца периода последней четверти XX – начала XXI века с целью изучения динамики развития национальной хореографии в отечественном хореографическом искусстве. Авторами определено понятие трансформации в видах искусства и тенденции развития казахского народного танца на современном этапе. Сохранение национальной хореографии для последующих поколений авторы статьи видят через интепретацию казахского танца в творчестве современных балетмейстеров.

Ключевые слова: интерпретация танца, национальная хореография, балетмейстер, казахский танец, хореографическое искусство, танцевальные традиции.

Summary. This article is devoted to the study Director's interpretation of the Kazakh dance of the period last quarter of the XX – beginning of XXI century to study the dynamics of national dance in Russian ballet art.The author defines the concepts of art in modern forms and development trends of the Kazakh national dance. The authors see that national choreography is preserved for future generations thanks to new styles and explanatory work of modern choreographers.

Keywords: interpretation of the dance, national choreography, kazakh dance, choreographer, choreographic art, dance traditions.

Введение.

Актуальность исследования обусловлена целым рядом обстоятельств, в том числе социокультурными изменениями, которые произошли после приобретения Независимости Казахстаном, а также необходимостью рассмотрения проблем взаимоотношений традиционной и современной культур в хореографическом искусстве на современном этапе.

Нужно отметить, что за годы Независимости были приняты и реализованы ряд крупных программ как «Мәдени мұра» (Культурное наследие), «Халық тарих толқынында» (Народ в потоке истории) и «Рухани жаңғыру» (Духовное обновление). Занять место в передовой группе, сохраняя прежнюю модель сознания и мышления, невозможно выступил Ел басы Н.Назарбаев в своей статье «Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания», поэтому важно сконцентрироваться, изменить себя и через адаптацию к меняющимся условиям взять лучшее из того, что несет в себе новая эпоха. Первое условие модернизации нового типа – это сохранение своей культуры, собственного национального кода. Без этого модернизация превратится в пустой звук. Новая модернизация не должна,

как прежде, высокомерно смотреть на исторический опыт и традиции. Наоборот, она должна сделать лучшие традиции предпосылкой, важным условием успеха модернизации.

Время показало, что хореография нуждается в своей, особой режиссуре и особой подготовке актера, создания единения сценического решения и замысла. Так формировалась одна из важнейших проблем танцевального искусства перерождения балетмейстера в режиссера-балетмейстера.

Таким образом, актуальность данной работы заключается в том, что она представляет собой инструмент для определения уровня выражения идеи национального в отечественном хореографическом искусстве, который необходим для теоретического анализа в исследовании авторской картины мира балетмейстера и отражения ее в режиссерской интерпретации национального танца. Что, в свою очередь, дает возможность обогащения национального искусства танца, сохраняя его историческую принадлежность.

Танец является неотъемлемой частью духовной культуры народа. Известно, что традиционная культура этноса не может быть принята без ее истории. Как синкретический вид искусства казахский танец прошел большой и сложный путь развития. От движений, запечатленных в наскальных рисунках до виртуозных танцев, он не раз подвергался искажениям в восприятии, исполнении, субъективных высказываниях, скомпрометированных отсутствием научно-обоснованных выводов. О существовании танца у казахов с древних времен писали многие авторы, историки, этнографы. Данной проблеме посвящены труды русских путешественников XIX в., казахстанских исследователей Л.П. Сарыновой, Д.Т.Абирова, У.Д.Джанибекова, О.В.Всеволодской-Голушкевич, Т.О. Изим, А.К.Кульбековой, С.Ш. Тлеубаева и др. Танцевальная культура казахского народа, его лексика рождались в единстве не только с ритмом, мелодией народной музыки, но и с декоративно-прикладным искусством, устным поэтическим творчеством, языком, обрядами, традициями народа. Самобытная культура казахов развивалась и утверждалась в рамках социально-исторических факторов. Глубокий анализ источников и научных трудов различных авторов позволил нам исследователям данной работы обобщить достижения казахской народной хореографии в период, начиная с 70-х годов XXв. до начала XXIв., дать характеристику этапам развития национальной хореографии, выявить существующие проблемы функционирования на современном этапе, а также определить перспективу его дальнейшего совершенствования. Цель заключается в раскрытии режиссерских интерпретаций казахского танца в хореографическом искусстве Казахстана последней четверти XX – начала XXI века, с тем, чтобы иметь возможность рассмотрения национальной хореографии в его динамическом развитии с целью содействия сохранению национальной самобытности казахского танца.

Создавая хореографический образ, балетмейстер, режиссер-балетмейстер должен подбирать танцевальную лексику, синтезировать ее согласно контекстуальной значимости и интонационной принадлежности, ибо каждое движение имеет свое собственное значение, мысль, пластический окрас. Следует отметить, что эта особенность является важным свойством и в аспекте национального танца. Целостность контекстуального и интонационного, рассматриваемая только в аспекте лексического проявления, определяется нами, как «хореографическая целостность».

Согласно П.М. Карпу «хореография, как и всякое искусство живет ради содержания. Но его удается выразить лишь создав форму, в которой оно содержится» [Карп П.М., 1967, с.227]. При этом «... в любом виде искусства, даже в изобразительном, рождается в лучшем случае фрагментарный зрительный образ» [Бахтин М.М., 1986, с. 71]. Следовательно, целостность хореографии, заключающаяся в аспектах контекстуального и интонационного, в общем эквиваленте должны создавать целостность на уровне смыслового и пластического выражения. При этом режиссер-балетмейстер, слагая произведение согласно своему видению, должен учитывать «оригинальность». Оно указывает на умение создавать и достигать балетмейстером согласованности движений, зрительно воспринимаемых как единое целое. Именно визуальное восприятие является оценкой, представляющей логичные и льющиеся переходы от одного движения к другому, воспринимающиеся как целое в выражении гармоничного единства. Это целое можно сравнить с мелодией, где яркое гармоничное единство извлечения звуков, их слияние друг с другом является образцом проявления художественной целостности.

Обобщая мысли ученых в сфере хореографии, мы приходим к заключению, что деятельность режиссера-хореографа, балетмейстера заключается в достижении единого ансамбля, созвучия и согласованности всех составляющих. Это говорит о том, что деятельность режиссера-хореографа, балетмейстера, как составляющая режиссуры хореографии заключается в создании художественного образа путем сложения, как соответствующих изобразительных выразительных движений человеческого тела, так и музыкального содержания, композиционного построения, светового оформления, костюма и эмоционального состояния, которые в своем единстве и целостности, выступают действенными примерами отражения мировоззрения художника, а также основными аспектами выражения национального.

Основная часть

В создании национального хореографического произведения хореографический текст - один из главных объектов. Язык национального танца – его танцевальная лексика, движения, позы – главное зерно выражения критерия национального хореографического произведения. Создание его и в сценическом танце, и в балетном спектакле строится согласно теме, замыслу, идее будущего произведения. Следует отметить, что специфика балетного спектакля, отличающаяся присутствием пальцевой техники, предполагает упрощение, а иногда и вовсе невозможное употребление ходов народного танца, чего не скажешь о самих сценических танцах. В то же время следует учесть, что примеры сценического танца, не ограничиваются проявлением танца в характерной обуви, они имеют различные выражения в соединении национального с направлениями хореографии на пуантах. Следовательно, хореографический текст складывается согласно выбору и режиссерскому видению балетмейстера и осуществляется в различных приемах хореографического формообразования.

Соединение, складывание классического и народного материала – процесс, где исполнение национального совершается в стиле классического, что определяется стилизацией. Это слово является производным понятием, исходящим от термина «стиль». Из этого следует, что исполнение национального в стиле классического, есть «стилизация», а уровень их единства, целостности есть «синтез». Данное определение применимо и в соединении национального с современным танцем.

Одним из примеров проявления стилизации в отечественном хореографическом искусстве может послужить спектакль «Фрески» З.М. Райбаева и танцевальные номера «Оживший петроглиф», что представляет слияние двух явлений, демонстрирует старое и новое, «чужое» и «свое».

Постановочная и сочинительская деятельность требуют от режиссера-хореографа вдумчивой исследовательской работы, в частности, в области изучения семантических значений танцевальной лексики. Безусловно, следовать строгой подборке каждого движения, согласно его семантической составляющей, не всегда возможно, но тем не менее, режиссеру-хореографу необходимо руководствоваться танцевальной лексикой, близкой по смыслу и по образу, чтобы содержащиеся в каждом зачатке значения составили фразу или целый фрагмент, смысл которых был бы ясен.

Это является важным критерием в представлении национального хореографического произведения, ибо «... мир семантических сближений, аналогий, противопоставлений и оппозиций, который не совпадает с семантической сеткой естественного языка, в частности в хореографии вступает с ней в конфликт и борется» [Тлеубаев С.Ш., 2009, с. 237].

Предпринятое исследование режиссерской интерпретации казахского танца, как в национальных балетных спектаклях, так и в сценических танцах направлено на представление и раскрытие визуального следа творчества режиссеров-хореографов, посвятивших немало трудов развитию искусства национальной хореографии. Важность и ценность данного исследования в последующем времени предполагает возможности определения уровня развития национальной хореографии в аспекте преемственности поколения, позволит выявить определенные аксиологические ориентиры в области перспективного развития национальной хореографии в контексте современных художественных процессов.

В характеризуемой тематике, очевидно, что в силу неимения специальной траектории исследования и изучения казахского танца, выражение этнографической составляющей, элементов традиционной культуры (традиций, обычаев, обрядов, воспитания) не было главным институтом в создании национального балетного спектакля. Но все же следует отметить, что переменные успехи, попытки в создании национального полотна зачастую связанные с недостаточным постижением специфики национальной пластики и его аутентичного представления, все же вели к поискам создания и выражения его достоверных образов.

Методы и материалы.

Балетное искусство, получившее свое развитие на базе опыта русского и советского балета, в первой половине XX столетия еще было на стадии формирования. И весьма понятно, что режиссерская интерпретация национального танца балетмейстеров слагалась согласно довлеющей во всем политико-партийной идеологии советского времени.

Ярким примером тому может служить и спектакль «Джунгарские ворота», первая постановка которого состоялась в 1956 году балетмейстерами Ю. Ковалевым и Д. Абировым. Из-за ряда серьезных пробелов в преддверии Декады казахского искусства и культуры 1958 года спектакль подвергся новой редакции активным усилием целой постановочной группы: композиторов Л. Степанова, Н. Тлендиева, Е. Манаева, балетмейстеров Ю. Ковалева, Р. Захарова, Д. Абирова**,** консультанта китайских танцев Ван Си-сяна, художника Г. Исмаиловой и переименовывается «Дорогой дружбы».

Обращения к данному спектаклю с другой точки зрения показало, что, по словам Л.П. Сарыновой, в сценарии первой версии спектакля затрагивались темы дружбы, любви, верности

и борьбы за свободу. Напомним, что первое название балета звучало как «Джунгарские ворота». Сама местность Джунгарские ворота, согласно историческим данным, является свидетелем важнейших событий жизни и истории казахского народа. Через эти ворота издревле проходил Великий Шелковый путь, им пользовались вражеские войска Чингисхана в XIII веке в целях вторжения в Среднюю Азию, эти края тесно связаны с опустошительными вторжениями джунгар в 1723-1727 годы, обозначенные в истории как «Ақтабан шұбырынды» (годы «Великого бедствия»), [Сарынова Л.П., 1976, с. 95], которые впоследствии завершились величайшей исторической победой казахов, а в годы коллективизации (1925-1933гг.) эти горы в поисках новой мирной жизни пересекали многие жители казахской степи.

Как видим, идея выражения национального в творчестве балетмейстеров Д.Т. Абирова и Ю. Ковалева, заключенная в самом названии, раскрывает ценностные ориентиры возрождения национального самосознания. Если в целом говорить о понятии «национальное самосознание», то ее популяризация приходится на 60-е годы, впоследствии оно стало появляться в научных этнографических, философских трудах. И это является некоторым подтверждением нашим предположениям о заключающем в себе скрытом смысле названии.

Гораздо весомые изменения картины в режиссуре хореографического искусства страны наблюдаются в 70-е годы, которые характеризовались тенденцией обращения к известным народным преданиям, легендам, поэмам. 1971 год знаменуется появлением сценической интерпретации эпической поэмы «Қозы-Көрпеш и Баян-Сұлу» в постановке Д.Т. Абирова на музыку Е. Брусиловского. Спустя 4 года, в 1975 году, легенда об «Аксак кулане» станет темой одноименного национального спектакля в постановке М.Ж. Тлеубаева, музыку к которому написал А. Серкебаев (рис 1).

В сравнении с предыдущими опытами поиски и стремления балетмейстеров в создании достоверных образов национального балетного спектакля в этот период времени складывались наилучшим образом.

Обращаясь к режиссерской интерпретации национальной хореографии М. Тлеубаева в спектакле «Ақсақ құлан», отечественные ученые отметили, что «здесь не встретишь механического соединения балетной классики с народным танцем, не увидишь тривиального национального орнамента рук, сообщающих танцу определенный колорит. Не колорит, а образ содержат танцы в «Аксак кулане» А. Серкебаева в постановке М. Тлеубаева» [Жумасеитова Г., 2001, с. 19].

Так, отражением этого может явиться танец беркута. Его «танец передает и метафору полета, и ощущение надвигающихся кровавых событий» [Жумасеитова Г., 2001, с. 17]. Он есть «символ степи, свободного гордого полета и в то же время беспощадный хищник» [Тлеубаев М., 2000. с.6]. Все это ясно передалось в хореографическом тексте, построенном на синтезе классического и национального танцев. Часто встречающиеся вторые широкие позиции в ногах, различные позы и амплитудные прыжки классического танца в сочетании с движениями рук «шынтақ толқын» (локтевые волны), со специфическими положениями рук «қомдану» (взмахи перед полетом), «құс мұрын» (клюв) явились воплощением силы, независимости и свободолюбия степной птицы.

Рис.1 М. Тлеубаев спектакль «Ақсақ құлан»

Начало восьмидесятых (1981 год) знаменуется новаторским спектаклем «Фрески» на музыку Т. Мынбаева, в постановке З.М. Райбаева. Следует отметить, что до момента создания «Фресок» хронологический диапазон тематики национальных балетных спектаклей отталкивается от периода становления Казахского ханства.

З.М. Райбаев же обращается к еще более раннему периоду этногенеза казахского народа. Согласно истории, исчисляемой с периода

бронзового и железного века, на территории современного Казахстана обитали племена тюркского этноса - саки, уйсуни, кангюйи, гунны, культурное наследие которых является частью базовой культуры наследия народа, имеющей непосредственное влияние на танцевальную лексику казахского танца.

Создание национального спектакля претворялось режиссерскими приемами стилизации, где представляется яркое достижение синтеза классического и национального танцев. При этом национальная пластика рук, в синтезе с пальцевой техникой раскрывает действия в содержательном значении. Проявление этого наблюдается уже в первой фреске, в картине «Каменные бабы». Танец в исполнении жриц в храме богини Ишторе, увенчанный различными позировками на пальцах с повернутыми ладонями вверх, с разновидностями положения рук «сыйлық» (преподношение), словно ожившие фигуры древних людей из петроглифического наследия Казахстана, выражают поклонение и преподношение даров Солнцу. Режиссерские приемы композиционного построения, местами выраженные в форме круга, олицетворяя форму Солнца, сообщают содержание данной картины.

Режиссерское видение балетмейстера З. Райбаева, перенесения архаической эпохи в позднейшую культуру при помощи приема стилизации, выраженной намеками на пластику современного танца, дуэтных поддержек сродни акробатическим, графичных поз классического танца и аутентичной национальной хореографии, явились выражением новаторской составляющей в практике отечественной режиссуры национального танца прошлого столетия. Такие современные пластические находки, танцевальные связки, определенные позировки, отражая преемственность поколений, цитируются сегодня нашими современниками в их произведениях. Это один из поводов, дающий нам право утверждать, что такая режиссерская интерпретация вполне актуальна и в нашей современности, например в творчестве А. Садыковой.

Продолжая рассматривать хореографический текст «Фресок», следует отметить, что ученой Г.Т. Жумасеитовой обозначено следующее: «в балете почти нет чисто казахских танцевальных движений, какие мы обычно привыкли видеть. Он здесь настолько трансформировался, гармонично сливаясь с новым пластическим языком, что уловить это почти невозможно. Но ощущение национальной принадлежности балета все равно определено. Она ощутима в слиянии музыки и хореографии, в полифоническом звучании цвета и света, в условности и пространственном решении спектакля» [Жумасеитова Г., 2001, с. 19].

Говоря о музыкальной составляющей данного спектакля, где проявлены «свободное обращение с фольклорной тематикой, заключающееся в обобщенном использовании лишь некоторых типических черт «народной музыкальной речи» [Кузембаева С. А., 1982, с. 99], хотим отметить выражение оригинально осмысленного понимания композитором традиционного и современного. Национальное выражение в музыкальном материале представляется через поиски и свободное проявление черт композиторского стиля Т. Мынбаева, смело расширившего горизонты национального и интернационального.

Отличающийся своим тематическим содержанием спектакль «Фрески», относящийся к 80-м годам прошлого века, в сравнении с ранее поставленными национальными полотнами, погружал зрителя в более в глубь истории, в период становления казахского этногенеза, возрождал в памяти исторические корни, что действительно могло иметь влияние на рост национального самосознания.

Рассматривая режиссерскую интерпретацию З.М. Райбаева в контексте традиции и новаторства, мы видим, что представленная им идея создания национального спектакля, заключенная в современном претворении архаической тематики, определяет важность отметки необычного, инновационного решения балетмейстера. Это дает право рассматривать деятельность З.М. Райбаева как творчество первооткрывателя, новатора художественно-эстетических ориентиров, первопроходца на стезе модернизации этапа художественного мышления. Следует отметить, что принципы и приемы балетмейстера З.М. Райбаева в создании целостного национального хореографического произведения оказались активным, дееспособным выходом на связь с современностью. Его режиссерская интерпретация казахского танца во «Фресках» сегодня явилась отправной точкой для творческих поисков трактовки национальной хореографии молодыми балетмейстерами, режиссерами-хореографами.

Наравне с созданием национального балетного спектакля «Фрески» имя балетмейстера З.М. Райбаева связывает ряд удивительных сценических танцев, вошедших в сокровищницу хореографического наследия казахского танца.

За годы творческой деятельности З.М. Райбаевым в государственном ансамбле танца «Салтанат», были осуществлены постановки таких танцев как «Асатаяқ» (1984), «Қос алка» (1987), «Шолпы» (1989), «Биші қайын» («Бұраңбел») (1989), «Қазақ рапсодиясы» (1990) и др.

Режиссерская интерпретация национальной хореографии З.М. Райбаева известна ча-

стыми обращениями к традиционной культуре казахского народа, а именно к казахскому народно-прикладному искусству.

В продолжении исследования и анализа режиссерской интерпретации национальной хореографии в сценических танцах следует отметить, что в рассматриваемый период творческие силы отечественных деятелей искусств были особенно направлены на возрождение традиционных форм казахской национальной культуры.

Этому способствовало зарождение и становление фольклорно-этнографического ансамбля «Алтынай», во многом послужившее предпосылкой создания и осуществления репертуара из фольклорных образцов казахского танца. Большая часть этих произведений на сегодня составляет золотой фонд хореографического наследия казахского танца.

В создании традиционных фольклорных образцов казахского танца в фольклорно-этнографическом ансамбле танца «Алтынай» особую значимость имело творчество О. Всеволодской-Голушкевич. Об этом отмечалось самим этнографом У. Джанибековым, как «счастливо сочетавшего в одном лице знатока танцевального фольклора, имевшего свою точку зрения на танцевальное искусство казахов; неутомимого исследователя, прилагавшего немало усилий для воссоздания утраченных временем уникальных образцов казахских танцев, заглядывая глубже в их истоки, специфику зарождения и становления, делая поступь этого вида искусства нашего народа шире и уверенней; и, наконец, педагога-балетмейстера, покорившего публику свежестью пластического видения, современностью найденных решений, блистательно сохраняющих характерные черты казахского народного танца» [Всеволодская-Голушкевич О., 1996, с. 5].

Результаты совершенных ею полевых работ, сбора материалов, встреч со старыми знатоками танцевального фольклора позволили за годы работы в ансамбле «Алтынай» в режиссерских интерпретациях казахского танца передать аутентичность, подлинность национального духа, выражения характера и манеры. Плодами такой режиссерской интерпретации стали танцы «Киіз басу», «Айқосақ», «Бастау», «Сайыс», «Жезтырнақ», «Алқа қотан» и др.

Опыт прошлого показывает, что интерпретации национального танца в малых и больших формах XX столетия имели разные итоги. Постановки первой половины хоть и именовались национальными по форме, по содержанию, в большей степени, тяготели к советской эстетике.

Итоги проведенного анализа творчества режиссеров-хореографов второй половины прошлого столетия в отечественном хореографическом искусстве знаменуются обостренным вниманием к сохранению и ревитализации элементов традиционной культуры. Создание и развитие репертуара ряда танцевальных ансамблей, осуществлявшиеся на основе взаимообогащения национального с другими направлениями хореографии, основывались прежде всего, на достоверных материалах фольклора, на обращении к истокам традиционной народной культуры. За этот период режиссерами-хореографами было создано множество примеров национальной хореографии с аутентичным представлением картин этнографии, передачей традиционных образов.

Огромная заслуга творчества балетмейстеров конца XX века заключается в возрождении в режиссерской интерпретации казахского танца традиций национальной культуры. Заложенный в танцевальных номерах семиотический код, значение которого в целом, выражая и раскрывая грани традиционного мировоззрения, воспитания, в латентном отношении, представили некий гарантийный запас информационного фонда, представляющий собою ценность в создании своеобразного гаранта трансмиссии среди поколений. Кроме того, творчество балетмейстеров XX века, выражаясь в преемственности поколений, получило продолжение в творчестве наших современников в аспекте развития научной и творческой области.

Именно такие заложенные и обозначенные аспекты перспективного развития национального танцевального искусства могут послужить аксиологическими ориентирами для последующих поколений.

В исследовании творческих поисков современных хореографов в трактовке казахского танца, мы подметили что, опыт мастеров прошлого столетия занимают значительное место в работах наших современников. Они являясь вдохновляющим источником новых идей находят новое воплощение. Образы казахской мифологии в контексте пространственно-временного континуума, нашедшие свои воплощения в абсолютно иной от традиционного прочтения режиссерских интерпретации современных режиссеров-балетмейстеров Г.Адамовой, А.Тати, А.Садыковой где проявлены философские взгляды на происходящее в мире, поиски вечных вопросов о человеческой сущности, говорят о развитии расширенного диапазона взглядов и обращений к национальным темам прошлого. Поставленные ими спектакль и постановки вполне могут послужить примером для последующих обращений к жанру национальных сказок, мифологии, посредством которых могут быть переданы и другие волнующие, актуальные темы.

Балетмейстеры с разных позиций подходят к решению проблемы самобытности национальной хореографии и, соответственно, ее развития на нынешнем этапе. Находясь в напряженных и противоречивых поисках, они в своей практике вырабатывают определенные принципы в понимании национального танцевального искусства, критериев использования народного танца в балетной постановке, что приводит отдельных постановщиков к оригинальному интерпретированию фольклорных образов» [Шанкибаева А.Б., 2006, с. 110].

Характерным примером вышеприведенному утверждению из репертуара отечественного хореографического искусства этого периода можно назвать спектакль «Жезтырнақ», поставленный Г. Адамовой в 2004 году на музыку Б. Акошева, А. Мукатай и либретто Г. Доскена.

Следует отметить, что первая сценическая интерпретация легенды о жезтырнаках принадлежит О. Всеволодской–Голушкевич, которую исполнила Т.О Изим. По прошествии более двадцати пяти лет легенда о жезтырнаках находит очередное воплощение в творчестве режиссера-хореографа Г.В. Адамовой. Видение деятелей отечественного хореографического искусства, обратившихся к легенде «Жезтырнақ», и попытавшихся выразить преемственность традиций в контексте пространственно-временного континуума, нашло свое воплощение в абсолютно разных прочтениях, радикально отличающихся друг от друга режиссерских приемах интерпретации.

Как видим, взгляд на философские, актуальные темы через призму обращений к казахской мифологии, к национальной пластике рождает новые направления в режиссерской интерпретации казахского танца.

Рассматривая творческие поиски в режиссерской интерпретации казахского танца в малой форме, особо следует отметить творчество А.А. Тати, ярчайшей исполнительницы своего времени, преподавателя, всю свою творческую деятельность, посвятившей развитию казахского национального танца. [Kulbekova A. Tleubayev S...., 2019, с. 79].

Анализ творческих поисков в интерпретации казахского танца А. Тати, проводимый нами, основывается на периоде ее педагогической деятельности в Казахской Национальной академии хореографии и режиссерской - в коллективе «Астана-балет». За время творческой деятельности в коллективе «Астана-балет» А. Тати поставила такие танцы, как «Шаттық», «Арулар» (Рис. 2), «Әсем қоңыр» (Рис. 3), «Нұр шашу», «Өрнектер», «Кербез», «Сувениры». Из представленных замечательных номеров визитной карточкой коллектива «Астана-балет» является танец «Арулар» премьера которого состоялась в 2012 году.

Говоря о структуре хореографического текста, следует отметить, что хореограф А. Тати огромное значение в казахском танце придает движениям рук. В одном из многочисленных интервью она упомянула, что «руки - это выражение души». Эстетику выражения красоты девичьей души она умело передает путем тщательного подхода к выбору движений, сочетающихся, как в смысловом, так и в пластическом выражении.

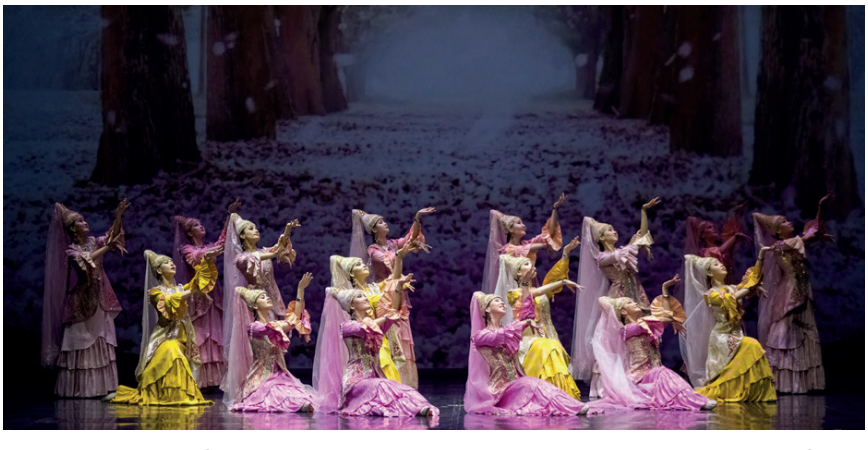

Рис. 2 Танец «Арулар» в постановке А.А. Тати Рис. 3 Танец «Әсем Қоңыр»

Ко всему сказанному добавим, что одной из главных особенностей в режиссерской интерпретации казахского танца Айгуль Тати является умение посредством хореографической лексики искусно воплощать иллюстративно-поэтический характер музыкального произведения.

Творческие поиски в трактовке казахского танца на современном этапе рассмотрим на примере режиссерских проб молодого хореографа А. Садыковой, на примере балетного спектакля «Тұран дала - Қыран дала», созданного на музыку фольклорно-этнографического ансамбля «Туран» и отечественных композиторов Даулеткерея, Н. Тлендиева, А. Мукей, А. Раимкуловой (Рис. 4)

Рис. 4 Балетный спектакль «Тұран дала - Қыран дала», А. Садыковой.

Выражение архаической тематики хореограф воплощает в приемах стилизации, где в канву переплетения хореографических направлений зачастую входят специфические положения рук национального и лексика классического танцев, а также свободная пластика современной хореографии, которые вместе представляют весьма оригинальную версию интерпретации казахского танца. Образы фигур наскальной живописи балетмейстер А. Садыкова раскрывает путем включения специфических положений рук. В данной режиссерской интерпретации А. Садыковой четко прослеживается тенденция возрождения архаических образов древних кочевых племен, населявших казахские степи. Сцены оживления петроглифов, имеющие схожесть с моментами оживления каменных баб во «Фресках», сценический образ, представленный в обтягивающих комбинезонах, возрождающий в памяти образы сакских жриц из «Фресок», присутствие цитируемых танцевальных связок А. Садыковой, в целом выражая преемственность традиций разных поколений, воистину подтверждают наши суждения об актуальности и своевременности спектакля «Фрески» в наши дни.

Режиссерская интерпретация казахской хореографии А. Садыковой, выраженная через активные поиски форм синтеза национального, классического и современного танцев, претворяющаяся через обращения к древнему архаическому периоду, петроглифическому наследию, отражающая преемственность традиций, представляет собой репрезентацию опыта балетмейстеров последней четверти прошлого века. В этом наблюдается стремление популяризации наследия прошлого и развитие его в ракурсе новых тенденций искусства хореографии.

Заключение

Как показало исследование, последняя четверть XX столетия, определяемая «периодом этнического ренессанса в творчестве отечественных режиссеров-хореографов» имела весомое значение как в развитии области национальной хореографической культуры, так и страны в целом. Образы аутентичной, достоверной национальной хореографии, полноценные балетные полотна, в основе которых нацеленное обращение к ранним периодам казахского этногенеза, объясняют устремленные порывы и желания мастеров прошлого возродить наследие культуры, и содействовать росту национального самосознания.

Яркое проявление патриотической картины мира режиссеров-хореографов конца прошлого столетия, послужило рождению репертуара, состоящего из казахских сценических танцев, посвященных передаче картин традиционной культуры народа, аутентичных фольклорных образов.

В этом контексте наблюдается стремление современного поколения хореографов следовать ценностям, заложенным представителями прошлого столетия, что является общим звеном, объединяющим режиссерские интерпретации хореографов рубежа веков.

Как видим, идея национального в творческих поисках современных балетмейстеров выражается разными путями. Образы, проявленные в режиссерских интерпретациях современных балетмейстеров, отсылая нас к опыту предшественников, характеризуются направленностью на освещение национальных традиций, на обращение к стилистическим находкам хореографов прошлого, которые, отражая уровень развития преемственности традиций, возрождают и помогают современному зрителю осознать глубину истории своей культуры. Это способствует проявлению репрезентации в интерпретации национальной хореографии. Вместе с тем поиски выражения красоты, индивидуальности и самобытности казахского танца, его опоэтизированных образов в творческих поисках в интерпретации национальной хореографии, представляют поэтические границы выражения. Наравне с этим, развитие экспериментальных поисков чувственного выражения внутреннего состояния человека, его души в проявлении национальных образов, раскрывают более абстрактные границы выражения режиссерской интерпретации казахского танца. [Tleubayev S., Kulbekova A., Tleubayeva B..., 2018, с. 340].

В постановках начала XXI века наблюдаемое тяготение к выражению внутреннего состояния человека, отражает развитие новых тенденций в национальном хореографическом искусстве. В этом отношении стремления отечественных балетмейстеров, воплощающиеся через обращения к примерам казахской мифологии, через представление образов казахской женщины, через попытки раскрытия поэзии просветителя Абая, выражают направленность и тяготение к развитию национального хореографического искусства путем направления внимания совре-

менного зрителя к психоанализу в эстетическом и духовном смысле. Как видим, раскрывающиеся новые горизонты в режиссерской интерпретации национальной хореографии отличаются от опыта предшественников.

Анализ общего и различного в режиссерской интерпретации казахского танца рубежа веков позволяет переосмыслить видение молодых режиссеров-хореографов в отношении национального хореографического наследия. Данный вывод привел к логическому пониманию дальнейшего вектора развития национальной хореографии, где важными аспектами являются восстановление образцов национальных балетных спектаклей, внедрение ряда программ в образовательный процесс подготовки будущих режиссеров-хореографов, а также определение творческих ценностных поисков интерпретации национальной хореографии в вертикальном выражении.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1.Карп П.М. О балете. М.: Иск-во, 1967. 227с.

2.Бахтин М.М. Проблема содержания, материала и формы в словесном художественном творчестве. // Литературно-критические статьи. М., 1986 с. 26-90.

3. Тлеубаев С.Ш. «Игра как феномен культуры» /монография/, Шымкент 2009г., 308 стр.

4. Сарынова Л. П. Балетное искусство Казахстана. Алма-Ата: Наука, 1976.

5. Жумасеитова Г. Страницы казахского балета. — Астана: Елорда, 2001. — 144 с.

6. Тлеубаев М. Заметки о балетном спектакле «Аксак кулан». Размышления и комментарии. Алматы: Рукопись, 2000-е. 3 с.

7. Кузембаева С. А. Воспеть прекрасное. Алма-Ата: Өнер, 1982.

8. Всеволодская-Голушкевич О. Баксы ойыны. – Алматы: Рауан, 1996. -144 с.

9. Шанкибаева А.Б. Казахская хореография: развитие форм и художественных средств дисс на соиск уч. степ. канд искусств. Алматы, 2006. с. 132

10. Kulbekova A. Tleubayev S. Bakirova G. Kabdusova D... Kazakh national culture and ceremonies as a philosophy of ethnic identity Opción, Año 35, Regular No.90-2 (2019): 67-85 ISSN 1012-1587/ISSNe: 2477-9385

11. Tleubayev S., Kulbekova A., & Tleubayeva B... 2018. "The ethnogenesis of the Kazakh dance". Opcion. Vol. 34, No 87-2: 338-354. Venezuela.

ТЕХНИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМЫ
ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ
TECHNICAL SCIENCE

УДК 697.7

Жамалов Ажумакан
тех.ғ.д.

Боқтыбаева Индира Алтынбекқызы
7М01502 - физика мамандығының 2 курс магистранты

ЖАЗЫҚ КҮН КОЛЛЕКТОРЛАРЫНЫҢ ТЕМПЕРАТУРАЛЫҚ ЖӘНЕ ЖЫЛУ РЕЖИМІН ЗЕРТТЕУ

Түйін. Мақалада жылу режимдерінің математикалық моделі қарастырылды. Автор гелиоқондырғының ПӘК-ін анықтауға мүмкіндік беретін дифференциалдық теңдеулер жүйесіне жалпылама сипаттама береді. Конструктивтік зерттеулерде зерттелетін негізгі көрсеткіштер: циркуляциялық құбырлардың диаметрі және жабдықтың орналасуы, қабылдағыштың конфигурациясы, гелиоқабылдағыштың ұзындығының еніне қатынасы, бактың биіктігінің диаметрге қатынасы.

Түйінді сөздер: Гелиоқондырғы, математикалық модель, күн радиациясы, фокустаушы коллектор.

Резюме. В статье рассмотрена математическая модель тепловых режимов. Автор дает обобщенную характеристику системы дифференциальных уравнений, позволяющую определить КПД гелиоустройства. Основные показатели, исследуемые в конструктивных исследованиях: диаметр циркуляционных труб и расположение оборудования, конфигурация приемника, отношение длины гелиоприемника к ширине, отношение высоты бака к диаметру.

Ключевые слова: Гелиустановка, математическая модель, солнечная радиация, фокусирующий коллектор.

Summary. The article considers a mathematical model of thermal modes. The author gives a generalized characteristic of the system of differential equations, which allows determining the efficiency of the solar device. The main indicators investigated in structural studies: diameter of the circulation pipe and the location of the equipment, the configuration of the receiver, the ratio of length to width of the solar absorber, the ratio of height to tank diameter.

Keywords: Solar installation, mathematical model, solar radiation, focusing collector.

Жазық гелиоколлекторлардың жылу режимінің математикалық және физикалық моделі (стационарлы емес режим)

Бір тәулік ішінде күн радиациясының қарқындылығы, сыртқы ауа температурасы, радиациялық теңгерім және басқа да климаттық факторлар өзгерісі коллектордағы жылу үрдістерінің стационарсыздығына әкеледі. Сондықтан жазық гелиоколлекторлардың тиімділігі және қоршаған ортаға жылу шығындарын азайту мақсатында, коллектордың, жылу аккумуляторы мен трактілердің гидродинамикасының оптикалық және жылу қасиеттерін тек бірлесіп қарау кезінде ғана мүмкін болатын жобалау кезеңінде күннің ыстық сумен жабдықтау жүйелеріне жан-жақты есептік талдау жүргізу қажет.

Жылу жүйелерінің математикалық үлгілерінде коллектор мен қабылдағыш элементтерінің өзара жылу әсері ескерілмеген. Қоршаған ортаға қабылдағыштан жылу шығындары коллектор элементтерінің температурасына қарамастан бағаланады. Жұмыс барысында ыстық сумен жабдықтауға арналған гелиоконтурлардың жылулық және математикалық модельдері келтірілген, олардың негізінде коллекторлардың екі түрінің кейбір салыстырмалы сипаттамалары берілген: жазық және фокус. Фокустаушы коллектор қырлары симметриялы орналасқан жалпақ

фоклин және жазық симметриядағы цилиндрлік қабылдағышты білдіреді. Ыстық сумен қамтамасыз етуге арналған жазық гелиожүйелердің негізгі элементтері - күн энергиясын қабылдағыш, жылу өткізбейтін су бак-аккумуляторы, қосқыш құбырлар.[Жамалов А.Ж. 1976. – Вып. 20.]

Жылу беру жүйесінің математикалық моделі берілген ауа райы жағдайы, термосифондық айналым кезінде су ағынының жылдамдығы үшін, шешімі гелиоқондырғының ПӘК-ін анықтауға мүмкіндік беретін дифференциалдық теңдеулер жүйесі болып табылады. Жүйедегі судың қайта айналымы (рециркуляция) кезінде сорғыны қолдана отырып, тұрақты жылдамдығы кезінде бак және гелиоқабылдағыш арқылы, есеп шарттарын өзгертеді: ауа-райы және ағын шартына тәуелді, кіру кезіндегі сұйықтықтың температурасы оның келесі өткізгіштерінде үздіксіз өзгереді. Термосифонды әсерден туындаған жазық гелиоколлекторлардағы табиғи айналым ағынының шарттарын анықтау өте қиын, өйткені ағын шарттары - ауа райы функциясы және жүйенің геометриясы. Close ашық ауа райы үшін және күн радиациясы мен қоршаған ауаның температурасының уақыт бойынша тәуелділігі синусоидальды деп болжай отырып, күні бойы жылудың бөлінуінсыз осындай жүйенің аналитикалық үлгісін әзірледі. Chinappa күн радиациясы деректерін әрбір сағат сайын жиынтық жеке мәліметтерді алу арқылы қосуға арналған сұлбаның нұсқасын сипаттады. Desa жүйенің геометриясы мен термосифон ағынын ескерместен, күнмен жылытылатын оқшауланған ыдыстағы суға арналған барлық жүйені қарастырады. Біз ұсынатын жылу моделі, жүйенің сыйымдылығы және гелиоқабылдағыштың ПӘК-ін есепке алынады. Күн радиациясы және қоршаған температура Фурье қатарына ыдыраған факторлар ретінде қосылған. Бұл тәсіл тәжірибелік зерттеулермен расталған әдісті бұлыңғыр ауа райы үшін де қолайлы етеді. Алайда, жүйенің жұмыс істеу шарты Close моделіндегі сияқты, талдаудың қарапайымдылығымен сақталған. Конструктивтік зерттеулерді орындау үшін компьютерлік есептеулерге арналған бағдарлама әзірленді. Негізгі зерттелетін көрсеткіштер: циркуляциялық құбырлардың диаметрі және жабдықтың орналасуы, қабылдағыштың конфигурациясы, гелиоқабылдағыштың ұзындығының еніне қатынасы, бактың биіктігінің диаметрге қатынасы. Гелиоконтурадағы жылуфизикалық үдерістерді сипаттау кезінде болатын құбылыстардың сипатын идеалдайтын келесі жорамалдар жасалды: бактың температурасы-бактағы сұйықтық температурасы, бак n секцияға бөлінген, олардың әрқайсысында сұйықтық температурасы біркелкі; қабылдағыш ұзындығы бойынша сұйықтық температурасының таралуы - сызықтық; модельдің жекелеген салалары арасында болатын типтік үрдістер әр облыс шегінде жылу беру коэффициенттерінің мәндерімен орташа етіп сипаттаймыз. Жоғарыда аталғандарды ескере отырып, жүйенің жылулық моделінде келесі аймақтарды бөліп көрсетуге болады: m – күн энергиясын қабылдағыштар, n – бактың секциялары, k – құбыржолдар, i – коллектордың элементтері. Жылу моделінің әрбір аймақтары үшін энергияның сақталу заңын тұжырымдаймыз.

I аймағы. Күннен жұтып алынған жылу ағыны энтальпияны, $C_n\frac{dt_g}{d\theta}+C_r\frac{dt_f}{d\theta}+G_oC_p(t_з-t_5)$ $C_n\frac{dt_g}{d\theta}+C_r\frac{dt_f}{d\theta}+G_oC_p(t_з-t_5)$ қабылдағыштың және ондағы сұйықтықтың, $\sum_{\infty}U_p(t_p-t_n)\sum_{\infty}U_p(t_p-t_n)$ элементтеріне және $U_c(t_m-t_a)U_c(t_m-t_a)$ қоршаған ортаға жылу беруді өзгертуге жұмсалады.

N,k аймақтары. Сұйықтықпен алынған $G_oC_p(t_з-t_5)G_oC_p(t_з-t_5)$ жылу ағыны $U_t(t_n-t_a)$ $U_t(t_n-t_a)$ қоршаған ортаға жылу беруге, $C_d\frac{dt_f}{d\theta}+C_p\frac{dt_n}{d\theta}C_d\frac{dt_f}{d\theta}+C_p\frac{dt_n}{d\theta}$ оның энтальпиясын өзгертуге жіберіледі.

Жылу моделінің әр аймағына арналған энергияның сақталу заңына сәйкес жазуға болады:

$$G_oC_p(t_з-t_5)=\eta_nF_k[E(\tau\alpha)]-U_c(t_m-t_a)-C_n\frac{dt_g}{d\theta}+C_r\frac{dt_f}{d\theta}+G_oC_p(t_з-t_5)-U_p(t_p-t_a)$$

$$G_oC_p(t_з-t_5)=\eta_nF_k[E(\tau\alpha)]-U_c(t_m-t_a)-C_n\frac{dt_g}{d\theta}+C_r\frac{dt_f}{d\theta}+G_oC_p(t_з-t_5)-U_p(t_p-t_a)$$

(1.1)

$$G_oC_p(t_з-t_5)=U_m(t_n-t_a)+C_\rho\frac{dt_f}{d\theta}+C_\delta\frac{dt_n}{d\theta}$$

$$G_oC_p(t_з-t_5)=U_m(t_n-t_a)+C_\rho\frac{dt_f}{d\theta}+C_\delta\frac{dt_n}{d\theta}\ (1.2)$$

Қабылданған жормалдарға сәйкес бактың және гелиоқабылдағыштың температуралары тиісті судың температурасына тең. Осыған байланысты, $t_c=t_m,t_o=t_n,t_f=t_p$ $t_c=t_m,t_o=t_n,t_f=t_p$ екенін ескерсек, теңдік мына түрге көшеді

$$G_oC_p(t_з-t_5)=\eta_nF_kE(\tau\alpha)-U_c(t_m-t_a)-U_p(t_p-t_n)-C_n\frac{dt_g}{d\theta}-C_r\frac{dt_f}{d\theta}$$

$$G_oC_p(t_з-t_5)=\eta_nF_kE(\tau\alpha)-U_c(t_m-t_a)-U_p(t_p-t_n)-C_n\frac{dt_g}{d\theta}-C_r\frac{dt_f}{d\theta}$$

(1.3)

$$G_oC_p(t_з-t_5)=(C_\rho+C_\delta\frac{dt_n}{d\theta})+U_m(t_n-t_a)$$

$$G_oC_p(t_з-t_5)=(C_\rho+C_\delta\frac{dt_n}{d\theta})+U_m(t_n-t_a)\ (1.4)$$

Тәжірибелік зерттеулердің негізінде, бак – аккумулятордағы судың орташа температурасы күні бойындағы гелиоқабылдағыштағы сияқты, егер екі құбырдың орташа температурасын қарастырсақ, құбырлардың температурасы үшін де әділ болып табылады. Осылайша, $t_m=t_n=t_p$ $t_m=t_n=t_p$ деп қабылдай отырып және G_oG_o алып тастап (1.3) және (1.4) теңдіктерінен жүйенің орташа температурасы $(t_n)t_n)$ үшін келесі теңдікті аламыз:

$$W\frac{dt_n}{d\theta} + U(t_n + t_o) = \eta_n F_k\, E(\tau\alpha)$$

$$W\frac{dt_n}{d\theta} + U(t_n + t_o) = \eta_n F_k\, E(\tau\alpha)$$ (1.5)

$$W = C_n + C_\tau + C_\delta + C_p W = C_n + C_\tau + C_\delta + C_p \quad (1.6)$$

$$U = U_c + U_\tau + U_p U = U_c + U_\tau + U_p \quad (1.7)$$

Бірақ, тіпті (1.5) теңдеулерді шешу арқылы жүйенің орташа температурасын $t_n t_n$ есептеуге мүмкіндік беретін бұл оңайлату да, бұл талдаудың түндегі жүйе температурасын және реверсивті су ағынын болжай алмауының негізгі себебі болып табылады. Жүйе түнде ажыратылды деп болжаймыз. Сондықтан, гелиоқабылдағыштағы судың орташа температурасы және бак - аккумулятордағы су температурасы түнде бірқатар теңдеулерді шешу арқылы бөлек анықталады

$$W_1\frac{dt_m}{d\theta} + U_1(t_m - t_a) = 0 \quad W_1\frac{dt_m}{d\theta} + U_1(t_m - t_a) = 0 \quad (1.8)$$

$$W_2\frac{dt_n}{d\theta} + U_2(t_n - t_a) = 0\; W_2\frac{dt_n}{d\theta} + U_2(t_n - t_a) = 0 \quad (1.9)$$

$$W_1 = W - W_2, W_2 = C_\delta + C_{\delta g}$$

$$W_1 = W - W_2, W_2 = C_\delta + C_{\delta g}$$ (1.10)

$U_1=U-U_2$, $U_2=U_m$. (1.11)

(1.5), (1.8), және (1.9) теңдіктер – тұрақты коэффициенттері бар біркелкі емес дифференциалды теңдіктер интегралдаушы коэффициенттің көмегімен жеңіл шешілуі мүмкін. E және t_a үшін гармоникалық анализдің көмегімен алынған фурье тізбегінің мәндерін қолдана отырып; аламыз:

$$E = A_0 + \sum_{n=1}^{N}(A_n \cos n\omega\theta + B_n \sin m\omega\theta) \equiv A_0 + \sum_{n=1}^{N} R\left[(A_n - jB_n)e^{-jn\omega\theta}\right]$$

$$E = A_0 + \sum_{n=1}^{N}(A_n \cos n\omega\theta + B_n \sin m\omega\theta) \equiv A_0 + \sum_{n=1}^{N} R\left[(A_n - jB_n)e^{-jn\omega\theta}\right]$$ (1.12)

және

$$t_a = C_0 + \sum_{n=1}^{N}(C_n \cos n\omega\theta + D_n \sin n\omega\theta) \equiv C_0 + \sum_{n=1}^{N} R\left[C_n - jD_n e^{-jn\omega\theta}\right] j = V - 1\omega = 2\pi/24$$

$$t_a = C_0 + \sum_{n=1}^{N}(C_n \cos n\omega\theta + D_n \sin n\omega\theta) \equiv C_0 + \sum_{n=1}^{N} R\left[C_n - jD_n e^{-jn\omega\theta}\right] j = V - 1\omega = 2\pi/24$$ (1.13)

(1.5) теңдігінің шешімі келесідей болады:

$$t_n = \frac{E_0}{x}\left[1 - e^{x(\theta-\theta_0)}\right] + t_0 e^{-x(\theta-\theta_0)} + \sum_{n=1}^{N}\left[\frac{(xEn - n\omega F_n)(\cos n\omega\theta - e^{-x(\theta-\theta_0)})}{(x^2+n^2\omega^2)} + \frac{(n\omega En + xFn)(\sin n\omega\theta - e^{-x(\theta-\theta_0)}\sin n\omega\theta_0)}{(x^2+n^2\omega^2)}\right]$$

$$t_n = \frac{E_0}{x}\left[1 - e^{x(\theta-\theta_0)}\right] + t_0 e^{-x(\theta-\theta_0)} + \sum_{n=1}^{N}\left[\frac{(xEn - n\omega F_n)(\cos n\omega\theta - e^{-x(\theta-\theta_0)})}{(x^2+n^2\omega^2)} + \frac{(n\omega En + xFn)(\sin n\omega\theta - e^{-x(\theta-\theta_0)}\sin n\omega\theta_0)}{(x^2+n^2\omega^2)}\right]$$, (1.14)

Мұндағы $t_0 t_0$ – жүйені жаңа сумен толтыру мерзімінесәйкес келетін, жүйенің бастапқы температурасы (θ_0 **уақыты бойынша** θ_0 **уақыты бойынша**), және

$$У = \frac{\eta_n F_n(\tau\alpha)}{W};\; F_n = XB_n + УD; n = 1, \ldots..N$$

$$У = \frac{\eta_n F_n(\tau\alpha)}{W};\; F_n = XB_n + УD; n = 1, \ldots..N$$ (1.15)

(1.8) және (1.9) теңдіктерін шешуде X мәнін табу үшін сәйкес W және U көрсеткіштері алынды; күн жоқ жағдайда У мәні нолге тең деп қабылданады. Осыған байланысты (1.14) теңдігі демек, теңдеу (1.14) Барлық сағат ішінде жүйеде орташа температураны береді, сәйкесінше тұрақты шамалар алынған және реверсивті термосифон ағыны жоқ (түнде).

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Беляков А.П. и др. Математическая модель гелиоконтура для сидячего водоснабжения// Гелиотехника. 1989. № 23.

2. Жамалов А.Ж. Экспериментальное исследование теплотехнических характеристик гелионагревателя с промежуточным теплоносителем: Сб.науч.тр. по тенх. наукам. – Алматы, 1976. – Вып. 20.

3. Жамалов А.Ж. Исследование тепловых режимов гелиоводонагревателя плоскорифленым приемником: Сб.науч.тр. по тенх. наукам. – Алматы, 1976. – Вып. 20.

4. Жамалов А.Ж. Науно-технический отчет по хоздоговорной теме: Разработка и исследование гелиоопреснительной установки на геотермальном источнике. – Алматы: Пед.инст.им. Абая, 1976.

5. Петухов Б.В. Метод расчета солнечных водонагревателей: Сб. Тр. Использование солнечной энергии. – ЭНИИ. – 1956. – Вып. 1.

ӘОЖ 004.089

Касымкулова Дана Санаққызы
7М06103 – «Есептеу техникасы және бағдарламалық қамтама» мамандығының магистранты
Алматы Энергетика және Байланыс Университеті

Маликова Феруза Умирзаховна
PhD, доцент
Алматы Энергетика және Байланыс Университеті

ТҰЛҒАНЫ БИОМЕТРИЯЛЫҚ СӘЙКЕСТЕНДІРУ ҚҰРАЛДАРЫ

Түйін. Мақалада биометриялық жүйелерді қолданған кезде тұлғаның бетінде, тану жүйесін тексерудің сенімді және теріс нәтижесін алу кезінде биометриялық сәйкестендіруді қолдану оңтайлы шешім болып табылады.

Тұйінді сөздер: биометрия, пароль, бейнекамера, идентификатор, мимика.

Резюме. В статье, на поверхности лица, при применении биометрических систем, биометрические системы идентификации и оптимальное решение при признании отрицательного результата проверки, является применение надежной.

Ключевые слова: биометрия, пароль, видеокамера, идентификатор, мимика.

Summary. In the article, on the surface of the face, when using biometric systems, biometric identification systems and the optimal solution for recognizing a negative test result, is the application of reliable.

Keywords: biometrics, password, video camera, ID, facial expressions.

Қазіргі уақытта сәйкестендіру карталары, кілттер және бірегей мәліметтер негізінде жеке тұлғаны сәйкестендірудің дәстүрлі әдістері тиісті дәрежеде сенімді емес. Идентификатордың сенімділігін арттырудағы маңызды қадам-қауіпсіздік жүйелері үшін биометриялық технологияларды қолдану.

Жаңа технологияларды қолдану арқылы шешім табуға болатын көптеген мәселелер өте кең. Мысалы:

- парольдерді, карталарды, құжаттарды ұрлау немесе жасанды көшіру есебінен шабуылдаушының күзетілетін аймаққа немесе ғимаратқа кіруін болдырмау;
- ақпаратқа қол жеткізуді шектеу және оның қауіпсіздігін қамтамасыз ету мақсатында жауапкершілікті қамтамасыз ету;
- қорғалатын объектілерге тек сертификатталған мамандарға рұқсат беру;
- қол жеткізуді қолдану жүйелерін пайдалануға байланысты үстеме шығындардың алдын алу;
- қызметкерлердің ғимаратқа кіруін және жұмыс кестесіне сәйкестігін есепке алуды жүргізу.

60-шы жылдары әртүрлі биометриялық сипаттамалары бойынша бетті анықтау технологиясын әзірлеудің басталуы басталды. Алайда, технологияны қолданудың тәжірибелік нәтижелері соңғы жылдары ғана көрінеді. Қазіргі компьютерлердің қуаты және жетілдірілген алгоритмдердің сипаттамалары пайдаланушыларға қол жетімді өнімді жасауға мүмкіндік береді [А.Г.Сабанов., 2016, 58 б.].

Адамның жеке сипаттамаларын қолдану идеясы жаңалық емес. Қазіргі уақытта қауіпсіздік жүйелерінде жеке тұлғаны сәйкестендірудің көптеген әдістерін қолданатын технологиялар тізімі танымал. Олар:

- саусақ ізі (жеке және толық қолтаңба);
- бет көрінісі (оптикалық және инфрақызыл суреттер негізінде);;
дауысы;
- басқа сипаттамалар.

Барлық биометриялық технологиялардың сәйкестендіру мәселелерін шешудің өзіндік әдістері мен әдістері бар. Алайда, барлық әдістер бір-бірінен пайдалану ыңғайлылығы мен нәтиженің дәлдігімен бөлінеді. Биометриялық технологиялар кезеңкезеңмен қолданылады:

- нысанды сканерлеу;
- жеке ақпарат алу;
- үлгіні құрастыру;
- ағымдағы шаблонды деректер базасымен салыстыру.

Биометриялық тану жүйесі белгілі бір модельді пайдаланушының белгілі бір физиологиялық немесе мінез-құлық сипаттамасының сәйкестігін анықтайды [А.Г.Сабанов., 2016, 142 б.].

Тіркеу модулі жүйені нақты тұлғаны теңдестіруге үйретеді. Тіркеу кезеңінде бейнекамера және басқа құрылғылар сандық жеке бейнені жасау үшін жеке басын сканерлейді. Бетті сканерлеу 20-30 секундқа созылады, нәтижесінде бірнеше сурет жасалады. Тамаша жағдайда осы суреттер бар аздап әр түрлі ракурсы және тұлға.

Бұл жағдай нақты ақпарат алуға мүмкіндік береді. Бұл жағдайда Қазақстан Республикасының Білім туралы заңнамасының талаптарына сәйкес қазіргі уақытта кадрларды даярлау және қайта даярлау, сондай-ақ кадрлардың біліктілігін арттыру бойынша жұмыс жүргізілуде. Уақыт өте келе беттің кейбір бөліктері өзгермейді, мысалы,

көздің жоғарғы пішіні, ауыздың шеттері және бет аймағы. Биометриялық технологиялар үшін жасалған көптеген Алгоритмдер бет шашының мүмкін болатын өзгерістерін ескеруге мүмкіндік береді, өйткені олар шаш ұзындығынан жоғары шекара аймағын талдау үшін пайдаланылмайды. Әр пайдаланушының сурет моделі биометриялық жүйенің мәліметтер базасында сақталады.

Сәйкестендіру модулі бейнекамерадан бет бейнесін қабылдайды және оны модель сақталатын сандық форматқа ауыстырады. Қабылданған деректердің бір-біріне сәйкестігін анықтау үшін олар дерекқорда сақталған үлгімен салыстырылады. Тексеру үшін қажетті сәйкестендіру деңгейі бір шекті болып табылады және оны ДК қуаты, тәулік уақыты, әр түрлі персонал және басқа факторлар үшін реттеуге болады.

Сәйкестендіру анықтама, сәйкестендіру немесе тану түрінде жүзеге асырылуы мүмкін. Анықтау кезінде деректер базасында сақталатын модельдің және қабылданған деректердің теңгерімі расталады. Сәйкестендіру-деректер базасында сақталатын формалардың бірімен бейнекамерадан алынған кескіннің сәйкестігін растау. Тану кезінде, егер қабылданған ақпарат пен сақталған модель бірдей болса, онда жүйе жеке тұлғаны тиісті үлгімен теңестіреді.

Биометриялық жүйелерді қолданған кезде, әсіресе бетінде, тану жүйесі, тіпті дұрыс биометриялық сипаттамаларды енгізген жағдайда да, сәйкестендіру шешімі әрдайым оң бола бермейді. Бұл жағдай, біріншіден, көптеген биометриялық сипаттамалардың өзгеруімен тығыз байланысты. Жүйе қателіктің белгілі бір деңгейіне ие. Сонымен қатар, әртүрлі технологияларды қолданған кезде қате әр түрлі болуы мүмкін. Биометриялық технологияларды қолдану кезінде енуді бақылау жүйелері үшін маңызды тосқауылды алдын-ала анықтау немесе жіберіп алмау немесе барлық өз адамыңызды жүргізу керек.

Қауіпсіздік жүйелеріндегі биометриялық технологияларды пайдаланушылар үшін маңызды фактор қолданудың қарапайымдылығы болып табылады. Сканерленген тұлғаның сипаттамалары ешқандай ыңғайсыздықты сезінбеуі керек. Бұл жағдайда, әрине, бет-әлпетті тану технологиясы әсіресе қызықты әдіс болып табылады [Jain A.K., Bolle R., Pankanti S., 2015, p. 51].

Айқын артықшылықтарға қарамастан, биометриялық мәліметтердің биометрияға қарсы теріс тізбегі бар, бұл олардың жеке өміріне қатысты құқықтарын қудалап, бұзуы мүмкін бе деген сұрақ тудырады. Қызығушылық пен негізсіз әрекеттердің арқасында биометриялық технологиялар істің нақты жағдайларынан ерекшеленеді.

Дегенмен, соңғы жылдары биометриялық сәйкестендіру әдістерін қолдану ерекше өзекті болды. Бұл мәселеге АҚШ-тағы 11 қыркүйектегі оқиғалардан кейін ерекше назар аударылды. Әлемдік бірлестіктер бүкіл әлемде терроризм қаупінің жоғарылау деңгейін және дәстүрлі әдістермен сенімді қорғауды ұйымдастырудың күрделілігін мойындады. Дәл осы қайғылы оқиғалар қазіргі заманғы интеграцияланған қауіпсіздік жүйелеріне назар аударуға себеп болды. Белгілі тұжырымдама, егер әуежайлардағы бақылау күшейтілсе, онда көптеген жағымсыз жағдайларды болдырмауға болады. Қазіргі уақытта оқиғаларға кінәлілерді іздеу бетті анықтау жүйелерімен интеграцияланған заманауи бейнебақылау жүйелерін қолдану арқылы айтарлықтай жеңілдетілуі мүмкін.

Тану әдістері тұлғалар. Қазіргі уақытта бетті танудың төрт негізгі түрі бар:

- eigenfaces;
- ерекше белгілерді саралау ;
- нейрондық желі негізінде талдау;
- бет кескінін автоматты өңдеу әдісі.

Жоғарыда аталған барлық әдістер іске асырудың күрделілігімен және қолдану мақсатымен ерекшеленеді.

«Eigenface» сөзін «ерекше тұлға» деп аударуға болады. Бұл технология бет кескінінің нақты сипаттамаларын білдіретін екі өлшемді сұр градация суреттерін қолданады. «Eigenface» әдісі басқа тұлғаларды тану әдістерінің негізі ретінде қолданылады. «Eigenface» 100-120 сипаттамаларын біріктіру арқылы көптеген беттерді қалпына келтіре алады. Тіркеу кезінде әрбір нақты адам «eigenface» коэффициенттерінің реттілігін біледі. Кескін сәйкестікті тексеру үшін қолданылатын түп нұсқалықты анықтау тәртібінде айырмашылық коэффициентін анықтау мақсатында бекітілген нақты үлгісімен салыстырылады. Модельдер арасындағы Инерция деңгейі теңдеудің коэффициентін анықтайды. Егер бетті сканерлеу мүмкіндігі болса, жақсы жарықтандырылған ғимараттарда «eigenface» технологиясын қолдану оңтайлы.

Айрықша белгілерді саралау әдістемесі-кеңінен қолданылатын сәйкестендіру технологиясы. Бұл технология «eigenface» техникасына ұқсас, бірақ сыртқы түрінің немесе жеке басының өзгеруіне (күлімсіреген немесе әлсіреген бет) жоғары дәрежеде бейімделген. Айрықша белгілер технологиясында бетінің әртүрлі аймақтарында, сондай-ақ салыстырмалы орналасуын ескере отырып, ондаған ерекшеліктер қолданылады [Jain A.K., Bolle R., Pankanti S., 2015, p. 95].

Осы параметрлердің жеке комбинациясы әр адамның ерекшеліктерін анықтайды. Фигурасы тұлға болып табылады, қайталанбас, бірақ өзгеріп отырған. Себебі адам күле алады, көзілдірік КИ, мұртты және сақалды жібере алады-мұның бәрі сәйкестендіру режимінің қиындықтарын арттырады. Осылайша, мысалы, араластыру кезінде бет түрінің өзгеруі байқалады. Осындай өзгерістерді ескере отырып, адамның әртүрлі жас өзгерістерімен анықтауға болады. Бұл талдау жер бетінің жергілікті ауданын қамтамасыз

ететіндіктен, мүмкін ауытқулар жазықтықта 25°-қа дейін және тік жазықтықта шамамен 15° болуы мүмкін және жеткілікті қуатты және қымбат жабдықты қажет етеді, сәйкесінше бұл әдістің таралу деңгейін төмендетеді.

Нейрондық желіге негізделген әдіспен екі бет бекітілген және салыстырылатын фигураның ерекше ерекшеліктерімен салыстырылады. Нейрондық желілер деректер базасында орналасқан модель параметрлерінің сәйкестігін және тексерілетін тұлға бетінің қайталанбас параметрін белгілейтін, сондай-ақ ықтимал параметрлер санын қолданатын алгоритмді қолданады. Сәйкестендіруге қарай деректер базасындағы үлгі мен тексерілетін тұлға арасындағы сәйкессіздіктер анықталады, содан кейін тиісті салмақ коэффициенттерінің көмегімен тексерілетін тұлғаның деректер базасындағы үлгіге сәйкестік деңгейін анықтайтын механизм жүзеге асырылады. Бұл әдіс қиын жағдайларда жеке басын сәйкестендіру сапасын жақсартады [Jain A.K., Bolle R., Pankanti S., 2015, p. 236].

Бет кескінін автоматты түрде өңдеу әдісі - бұл көз, мұрынның ұштары, ауыздың бұрыштары ретінде оңай анықталатын бет нүктелері арасындағы қашықтық пен қашықтықты қолданатын қарапайым технология. Алайда, бұл әдіс «eigenfaces» немесе «нейрондық желі» сияқты күшті емес, оны өте аз жарықта қолдануға болады.

Нарықтағы бетті тану әдістері. Қазіргі уақытта бетті тануға арналған коммерциялық өнімдер әзірленді. Бұл өнімдерде қолданылатын алгоритмдер әртүрлі және қай технологияның көптеген артықшылықтары бар екенін айту қиын. Келесі жүйелер көшбасшылар: Visionic, Viisage және Miros.

Visionic FaceIt қосымшасының негізінде Рокфеллер университетінде жасалған жергілікті белгілерді талдау алгоритмі жатыр. Улибританиядағы бір коммерциялық компания Faceit-ті Mandrake деп аталатын қылмысқа қарсы теледидар жүйесімен біріктірді. Бұл жүйе қылмыскерлерді жабық жүйеге біріктірілген 144 камерадан алынған бейне ақпараттардан іздейді. Ұқсастық анықталған жағдайда жүйе қауіпсіздік офицеріне хабарлайды. Visionic компаниясының Ресейдегі өкілдігі «ДанКом» компаниясы болып табылады. Осы саладағы тағы бір көшбасшы, Viisage компаниясы Массачусетс технологиялық институтында құрылған алгоритмді қолданады. Көптеген Америка Құрама Штаттары мен басқа мемлекеттердегі коммерциялық компаниялар мен мемлекеттік құрылымдар viisage жүйесін сәйкестендіру куәлігімен, мысалы, жүргізуші куәлігімен бірге пайдаланады.

ZN Vision Technologies AG (Германия) нарықта бетті тану технологиясын қолданатын өнімдерді ұсынады. Бұл жүйелерді Солинг компаниясы Ресей нарығында ұсынады. Miros компаниясының TrueFace бет тану жүйесінде нейрондық желілер технологиясы және жүйесі қолданылады. Mr.Payroll корпорацияның қолма-қол ақша беру жүйесінде қолданылады және АҚШ-тың көптеген таттарындағы казинода, басқа ойын-сауық орындарында орнатылған [Brin D., 2016, p. 154].

Іс жүзінде стандартты электрондық күзет жүйелерінің құрамында бетті тану жүйелерін қолданған кезде сәйкестендіруге жататын тұлға камераға тігінен жатады деп болжанады. Осылайша, жүйе қарапайым екі өлшемді кескінді пайдаланады және бұл жағдай алгоритмдерді қолдану өте оңай және есептеу қарқындылығын төмендетеді. Алайда, бұл жағдайда тануды есептеу стереотиптік емес, өйткені Алгоритмдер жарықтық деңгейінің өзгеру мүмкіндігін, бет көрінісінің өзгеруін, көзілдіріктің немесе макияждың болуын немесе болмауын ескеруі керек.

Тұлғаны тану жүйелерінің сенімділігі бірнеше факторларға байланысты. Сурет сапасы, егер біз анықтаған тұлға камераға тікелей қатысты болмаса немесе жарықтығы нашар болса, жүйенің дұрыс жұмыс істемеу ықтималдығы төмендейді.

Деректер базасына енгізілген фотосуреттің өзектілігі. Стандартты бейнекамералар түрінде беткі қабатты тану технологиясы. Салыстыру үшін, бейнеконференция үшін оңтайлы сапа секундына 15 кадрдан жылдамдықты қажет етеді. Бейне ағынының жоғары жылдамдығы сәйкестендіру сапасын жақсартуға мүмкіндік береді. Бетті алыс қашықтықта тану кезінде бейнекамераның сапасы мен сәйкестендіру нәтижелері арасында байланыс пайда болады.

Стандартты дербес компьютерлерді қолдана отырып, мәліметтер базасының өлшемі 10000 суреттен аспайды.

Қазіргі уақытта ұсынылған бет ең қызықты және ықтимал тану әдістерін кеңінен енгізуге жақын, бірақ біз бұл әдістерге ғана сене алмаймыз. Бұл қол жеткізуді басқару жүйесінің көмекшісі ретінде алмастырылмайтын тақырып. Бұл әдіс көптеген жағдайларда қолданылады, мысалы, ұсынылған құжаттар оларды жіберген адамға тиесілі-болмайтынын анықтау кезінде. Дәл осындай әдіс көптеген жағдайларда қолданылады, мысалы, ұсынылған құжаттар оларды жіберген адамға тиесілі екендігі анықталған кезде. Мүмкіндік: шекара күзетшісі халықаралық әуежайда төлқұжат иесінің жүзімен төлқұжаттың суретін салыстырған кезде. Компьютерге кіру жүйесі осы алгоритм бойынша жұмыс істейді. Олардың арасындағы айырмашылық мынада: компьютерлендірілген қол жеткізу жүйесінде фотосурет дерекқорда сақталған үлгімен салыстырылады.

Сонымен қатар, бетті тану технологиялары инфрақызыл жарықта пайда бола бастады. Жаңа технология - бұл беттің қан тамырларынан немесе басқаша айтқанда, термограммадан термиялық сәуле шығару арқылы жасалған жылу бейнесі. Бұл кескін жүйенің әрбір пайдаланушы-

сы үшін ерекше және қол жетімділікті басқару жүйелеріне биометриялық сипаттама ретінде қолданыла алады. Бұл термограмма беттік геометрияға қарағанда анағұрлым тұрақты идентификатор болып табылады. Өйткені бұл мимиканың өзгеруіне байланысты емес.

Қорытындылай келе, егер тексерудің сенімді және теріс нәтижесін алу қажет болса, онда биометриялық сәйкестендіруді қолдану оңтайлы шешім болып табылады. Жақын арада парольдер мен ПИН-кодтар өз орнын жаңа, сенімді сәйкестендіру және авторизациялау құралдарына береді деп күтілуде. Мақалада сипатталған әдістерге негізделген биометриялық технологиялар күнделікті өмірдің барлық салаларын қамтитынын атап өткен жөн. Мысалы, жоғары оқу орындары (орта), медициналық орталықтар, құқық қорғау органдары, халыққа қызмет көрсету орталықтары, мемлекеттік органдар және т.б. Биометриялық технологияға жүктелетін жүк, ең алдымен, деректердің сенімділігі және құпия ақпараттың қаскүнемнің қолына түсу жағдайларының алдын алу болып табылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. А.Г.Сабанов. Биометриялық идентификация жүйелері үшін деректерді біріктіру және жіктеудің иерархиялық моделі., Алматы 2016, №3, 213 б.

2. Jain A.K., Bolle R., Pankanti S., eds., Biometrics: Personal Identification in Networked Society, Kluwer Academic, Norwell, Mass., 2015., - p.410.

3. Brin D., Transparent Society: Will Technology Force Us to Choose Between Privacy and Freedom? Addison-Wesley, New York, 2016., - p. 214.

УДК 677.017

Мынбаев Мурат Тайкельтирович
кандидат технических наук,
профессор кафедры «Технология легкой промышленности и дизайна»
Казахского университета технологии и бизнеса
Генеральный директор Института дизайна и технологии «Сән Әлемі»

Байжанова Жазира Болатбековна
кандидат технических наук,
ассоцированный профессор кафедры «Технология легкой промышленности и дизайна»
Казахского университета технологии и бизнеса

РАЗРАБОТКА МЕТОДИКИ РАСЧЕТА НЕСТАЦИОНАРНОГО ТЕМПЕРАТУРНОГО ПОЛЯ СПЕЦОДЕЖДЫ ПРИ ВОЗДЕЙСТВИИ ИК ИЗЛУЧЕНИИ

Түйін. Металлургия өндірісінде ыстық цехтарда пайдаланатын арнайы киімдерді қолдануда жиі зақымдалатын аудандарға температуралық өрісітің әсер етуін анықтау негізгі міндеттердің бірі. Соның бірі инфрақызыл сәулеленуге ұшыраған кезде қуатты жылу ағындарын беру үдерістері осы мәселеге жатады. Физико-механикалық процестер нәтижесінде арнайы киімнің беткі қабаты мен қабаттары, матаның талшықтары жылудың шығуы немесе жұтылуымен бір фазалық күйден екінші фазалық күйге өтуі мүмкін.

Түйінді сөздер: Арнайы киім, инфрақызыл сәулелену, математикалық модель, металургиялық өндіріс, физико-химиялық үрдіс.

Резюме. При эксплуатации спецодежды в горячих цехах металлургической промышленности часто встречаются задачи по определению *нестационарного температурного поля* спецодежды с движущимися границами. К такого рода задачам относятся процессы передачи мощных тепловых потоков при воздействии ИК излучении. В результате физико-химических процессов, происходящих на поверхности спецодежды и в слоях, прилегающих к этой поверхности, волокна ткани могут переходит из одного фазового состояния в другое с выделением или поглощением тепла.

Ключевые слова: Спецодежда, ИК излучения, математическая модель, металургическая промышленность, физико-химический процесс.

Summary. When using workwear in hot shops of the metallurgical industry, tasks are often encountered to determine the non-stationary temperature field of workwear with moving boundaries. Processes of the transfer of powerful heat fluxes when exposed to infrared radiation belong to such problems. As a result of physicochemical processes occurring on the surface of workwear and in the layers adjacent to this surface, the fibers of the fabric can pass from one phase state to another with the release or absorption of heat.

Key words: Special clothing, IR radiation, mathematical model, metallurgical industry, physical and chemical process.

При эксплуатации спецодежды в горячих цехах металлургической промышленности часто встречаются задачи по определению *нестационарного температурного поля* спецодежды с движущимися границами. К такого рода задачам относятся процессы передачи мощных тепловых потоков при воздействии ИК излучении. В результате физико-химических процессов, происходящих на поверхности спецодежды и в слоях, прилегающих к этой поверхности, волокна ткани могут переходит из одного фазового состояния в другое с выделением или поглощением тепла. Поэтому необходимо рассчитать нестационарное температурное поле материалов спецодежды для последующей разработки рекомендаций при выборе пакетов спецодежды.

При нестационарном температурном поле спецодежды температурные деформации усложняются. Дополнительное усложнение возникает еще в связи с тем, рабочий в спецодежде непрерывно перемещается относительно источника образования тепла (зона плавления металла). Точный расчет*нестационарного температурного поля* при таких условиях должен выполняться с учетом переменного во времени положения поверхности сухого и влажного сло-

ев спецодежды при непрерывном выделении и поглощении скрытой теплоты парообразования и конденсации. Для решения подобных задач наиболее удобны приближенные методы, основанные на известных допущениях в протекании процесса прогрева и упрощения начальных граничных условий. Одним из таких методов является метод конечных разностей, основанный на замене производных, входящих в дифференциальное уравнение теплопроводности Фурье, разностными отношениями, который благодаря своей простоте успешно применяется в технической теории теплопроводности. В случае*нестационарного температурного поля* задача значительно осложняется, так как при расчете необходимо исходить из общего баланса тепла на границе раздела сухой и влажных слоев спецодежды.

Если в случае воздействия частиц расплавленного металла на спецодежду очень сложное моделировать процесс нестационарного температурного поля,то при постоянном воздействие источника ИК- излучение реализовать такой расчёт представляется возможным. Как показан анализ условий труда металлургов, режим трудовой деятельности обычно стскладывается из набора краткомерных операций, в каждый из которых рабочий находится в зоне интенсивного теплового излучения определенное время. В этих условиях необходимо знать то предельно-допустимое время,в течение которого рабочий может находиться в этой зоне,не подвергая себя опасному перегреву. В соответствии с существующими требованиями, температура повехности кожи человека не должна превышать 45°С [М.Т. Мынбаев, Б.И. Умралиева, Н.А. Юлдашева, Ж.М. Абдраманова, А.С. Бутабекова, Р.Т. Нурмаханова, Членство в ВТО: перспективы научных исследований и международного рынка технологий, 2017, с. 123]. Следовательно,задача расчета сводится к определении времени нестационарного процесса нагрева, при котором температура внутренней поверхности одежды достигает 45°С.

Решение поставленной задачи, то есть математическое описание производится при следующих допущениях:

1. Воздушная среда и пакет материалов разлагается на ряд физических и геометрических элементарных обьемов.Термические сопротивления каждого из них считаем определенными в центральной узловой точке;

2. Между соседними узловыми точками передача тепла производится через систему мысленных теплопроводящих стержней;

3. Считаем,что подвод или отвод тепла в нестационарном процессе приводит к изменению внутренней энергии узловой точки, а следовательно, изменения ее температуры;

4. Ввиду незначительности не учитываем явления свободной конвекции от лицевой поверхности пакета в неограниченное пространство. В рассматриваемых условиях роль радиационной теплоотдачи является определяющей.

Для типичной внутренней узловой точки (рис. 1) уравнение теплового баланса в конечных разностях имеет вид:

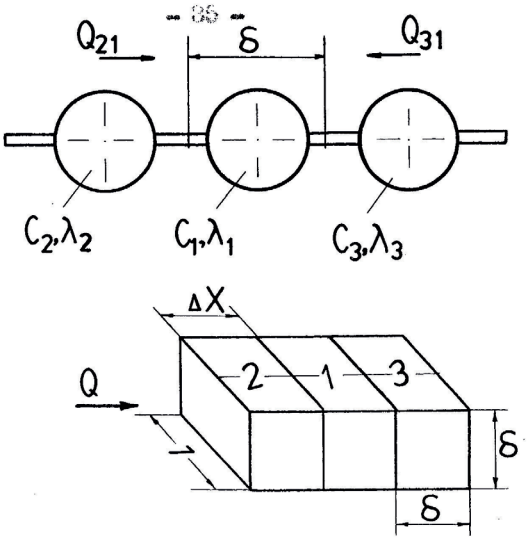

Рисунок 1 Типичнаявнутренняя узловая точка

$$Л_{2/}б_2 F_2 (t_1-t_2) – л_{3/}б_3 F_3(t_1-t_3)= cpv/\&(t''_1- t_1) \quad (1)$$

Здесь Л и б -коэффициенты тепловодности и толщина элементарного объема,

F -поверхность контентного теплообмена

$t_1t_2t_3$ -температуры, соответствующих узловых точек,

t'' -температура первой угловой точки и в нестационарном процессе

c,p,v -теплоемкость(дж/кг*К), плотность(кг/м^3) и объем исходного элемента (м^3).

Рассмотрим процесс сложного теплообмена (теплопередачи) через систему: воздушной прослойки (сечение И-И до сечения Z-Z), пакета материалов(сечение Z-Z до сечения I-I), пододежного пространство (сечение I-I до сечения К-К) к поверхности кожи человека. Графическое представление нестационарного температурного поля изображено на рис. 2. Обозначение величин:

$Л_в$, $Л_п$ -теплопроводность по воздуху и пакета материалов,

$d_{ри}$ -коэффициент радиационной теплоотдачи и лицевой поверхности

пакета (от сеч. И-И до сечения Z-Z) Вт/м^3

$d_{рк}$,$d_{кк}$ -коэффициенты радиационной и конвективной теплоотдачи от внутренней поверхности пакета в поверхности кожи человека (от сеч. 1-1 дотсечения К-К) Вт/м^3

$E_{и,}$ $E_{z,}$ E_1 ,$E_к$- коэффициенты степени черноты поверхностей излучения, пакета с лицевой и изнаночной сторон кожи;

$Q_{и}$, $Q_{свк}$ - плотность теплового потока с поверхности излучения и поверхности тела человека, Вт/м^3

$T_{и,}T_{си,}T_{z},T_{i},T_{ск,}T_{к}$ -температуры соответствующих поверхностей, воздушной среды и пододежного пространства, С° ;

L_{b},L_{n} -толщина воздушного слоя от источника излучения до пакета и толщина пакета, м

&, &-величина участков разбиение по воздушному слою и по пакету одежды, м.

В этом случае,зная $T_{и}$,температура для внутренней узловой точки (рис. 2) с учетом формулы 1 запишется:

$$T^*_2 = F_o[t_{и+}t_{3+}(1/F_o – 2)t_2] \quad (2)$$

Выполнение первого закона термодинамики требует, чтобы выражение$(1/F_o – 2)>0$

При наличии конечного поверхностного сопротивления теплоотдачи применительно к узловой точке 11 (рис. 2), которая в свою очередь разбивается на два участка, причём принимается условие, что для первого расчёта $T_{11=}T_{12}$ уравнение теплового баланса в конечных разностях запишется в виде:

$$T_{11=}T_{z=}2F_oK_b\{t_{10}+(1/2F_oK_b-1)+N_u(t_{10}-t_{11}), \quad (3)$$

где $K_b=L_{b/}L_n$.

Для промежуточных элементарных объемов при расчете воздушной прослойки от источника до пакета здесь не приводятся.

В соответствии с принятой системы разбиения на элементарные объемы (рис. 2)

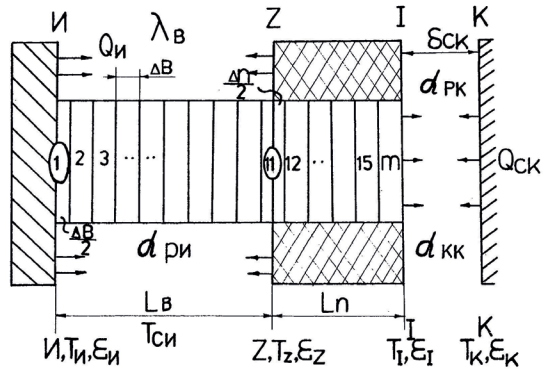

Рисунок 2 Графическое представление методики расчета нестационарного температурного поля

$$V_b=\&_b1\&_{b/}2=\&_b^2;V_n=\&_n1\&_n/2=\&_n^2/2 \quad (4)$$

Известно, что отношение между конвективным переносом теплоты от среды к поверхности тела и переносом теплоты теплопроводностью через слой среды определенной толщины характеризует число Пуссельта:

$$N_u= d\&_{b/}L_b \quad (5)$$

КритерийВио характеризует процесс теплопроводности в твердом теле:

$$B_i=d\&_n/L_n \quad (6)$$

Число Фурье выражает соотношение между темпом изменения условий в окружающей среде и темпом перестройки температурного поля внутри тела:

$$F_{ob}=1/N_u2+1F_{on}=a_n\&/(\&_n)^2 \quad (7)$$

После преобразований и введения критерия Фурье (2) для 12 узловой точки пакета материалов (одежды) формула 1 приведется к виду:

$$T_{12}^1=F_{on}[t_{11}+t_{12}+(1/F_{on}-2)t_{13}] \quad (8)$$

А для внутренний поверхности пакета материалов в виде:

$$T_i=2F_{on}[t_{14}+B_it_{ck}+(1/2F_{on}-B_i-1)t_{15}] \quad (9)$$

Температура кожи человека будет определяться из выражения:

$$T_k=T_i-E_{cn}Q_n/d_{pk}+d_{kk} \quad (10)$$

Расчёту нестационарного температурного поля предшествует определение следующих величин: теплофизические характеристики $L_{n,}a_{n,}C_n$(Вт/м*К, м^2, Дж/кг*К)находим методом двух температурно-временных интервалов экспериментальным путем: приведенный коэффициент черноты определяется из:

$$E_{си}=E_иE_z/E_n+E_z-E_nE_z \quad (11)$$

T_n температура излучения при заданном тепловом потоке:

$$T_n=10^2\{(T_z/100)^4+Q_n/5,67E_{cn}\}^{0,25} \quad (12)$$

коэффицент радиационной теплоотдачи равен:

$$d_{pu}=Q_n/T_n-T_z \quad (13)$$

Время длительности расчётного процесса:

$$<Г_в=\&_bF_{ob}/a_b \quad (14)$$

Для вычисления температурного поля в пододежном пространстве и определения температуры кожи человека необходимо знать конвекционную и радиационную теплоотдачи. Их вычисление производится по формулам:

$$D_{pk}=5{,}67E_{ck}[(T_i/100)^4-(T_k/100)^4]1/T_i-T_k \quad (15)$$

$$D_{kk}=(0{,}008T_{ck}+0{,}256)10^{-2}/b_{ck} \quad (16)$$

Причем, если:

$$g_{ck}=0{,}18[9{,}81b_{ck}(T_i-T_{ck})(0{,}8061-3{,}5\cdot10^{-4}T_{ck})/\{(0{,}0875T_{ck}-10{,}31)10^{-6}\}T_{ck}]^{0{,}25}>1 \quad (17)$$

где $T_{ck}=T_i+T_k/2$

тогда коэффицент конвективой теплоотдача определяют следующим образом:

$$d_{kk}=g_{ck}(0{,}008T_{ck}+0{,}256)10^{-2}/b_{ck} \quad (18)$$

если же $g<1$ то по формуле 16.

Суммарный коэффициент теплоотдачи в пододежным пространстве будет складываться из суммы:

$$D_k=d_{pk}+d_{kk} \quad (19)$$

Произведенная последовательность предварительного расчёта позволяет перейти к реализации основного расчета нестационарного температурного поле при воздействии источника ИК-излучения по методике, положения которой изложены выше в формулах(1-10). Как отмечалось выше расчёт осуществлен по методу приближённой численной итерации.

Анализ исходных и расчетных данных для рассматриваемой задачи показывает, что значение $d_k<d_u$ (см.ф.18 и ф.13), поэтому $B_{ik}<B_{in}$, $F_{ok}>F_{on}$. В этом случае для узловой точки m(см.рис.2) определение температуры $t_{mp}^1=t_1$ следует производить по значению$F_o=F_{oni}$ $B_i=B_{ik}$..

Авторами была разработана блок-схема алгоритма расчёта постационарного температурного поля при воздействии источника ИК-излучения, реализации которой осуществлена на компьюте.

В результате расчёта температурных полей получены данные для металлизированного материала АФТ-1. На графике рис. 3 приведены экспериментальные и расчетные значения прогреваемости материала АФТ-1 при различных значениях тепловых потоков. Анализ полученных данных показал хорошую сходимость экспериментальных и расчетных точек, если учесть всю сложность процесса и те допущения, которые были сделаны вданной статье.

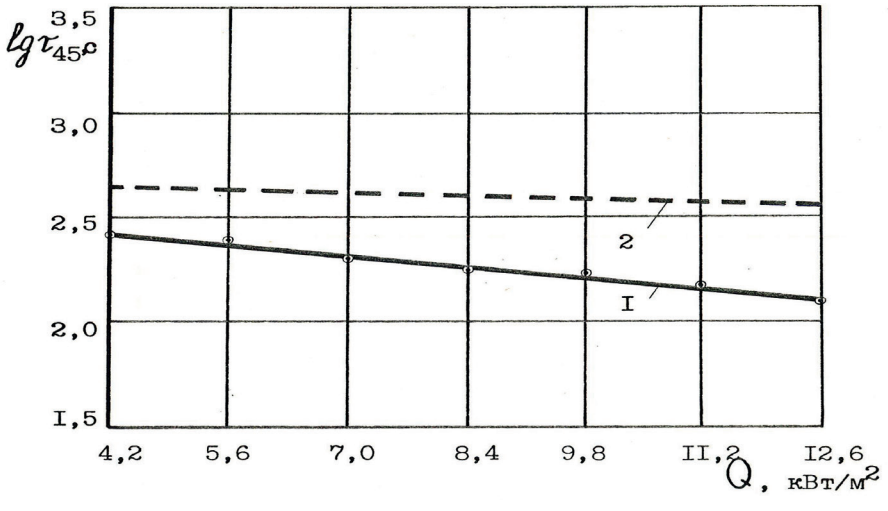

Рисунок 3 Зависимость защитной способности материала АФТ-1 от плотности излучения:
1. эксперимент;
2. расчет.

Математическое моделирование рассматриваемых процессов, позволяет установить закономерности изменения параметров-многопараметрической системы. Это так называемый - вычислительный эксперимент. По результату он более значим, чем натурный эксперимент, так как дает более полную картину взаимности всех исходных величин в их влияние на конечный результат. Разработанные методика, алгоритм и программа расчета позволяют рассматривать различные режимы нестационарного нагрева спецодежды, учитывая при этом постепенный подогрев различных слоев спецодежды.

Таким образом, разработанная методика расчета и математическая модель теплового состояния спецодежды, алгоритм и его программная реализация позволяют: рассматривать различные режимы нестационарного нагрева спецодежды, учитывая при этом прогревание спецодежды по слоям, зависимость температуры пододежного пространства от мощности излучения источника тепла; определять максимальные температуры нагревания поверхности спецодежды и допустимое время работы в такой спецодежде. Разработанная математическая модель и программа по сравнению с использу-

емыми и известными в настоящее время отличаются: существенно большей степенью адекватности реальным физическим процессам при эксплуатации спецодежды; решением всех полевых задач теплообмена (теплопередачи) в пространственной (трехмерной) постановке; более полным учетом физико-технических факторов; использованием современных экономичных методов, основывающихся на методах редукции к ленточным разностным схемам (матрицам). Численные эксперименты, которые позволяет реализовать описанная математическая модель, могут быть весьма полезными при анализе, имитационном моделировании и достоверном расследовании различных аварийных ситуаций.

Выводы:

1. Разработана методика расчета энтальпии частиц расплавленного металла, которая позволила разработать новуюконцептуальнуюпостановку задачи для увеличения защитных свойств специальной одежды металлургов путем нахождения методов уменьшения адгезии расплавленных частицметаллов к поверхности материалов, как основного поражающего фактора.

2. Разработана методикарасчета нестационарного температурного поля термо-огнезащитной спецодежды при воздействии ИК излучении, алгоритм и программа расчета, позволяющая рассматривать различные режимы нестационарного нагрева спецодежды.

3. Выявлено, что за критерий оценки при расчете нестационарного температурного поля следует принять температуру кожи человека 45°С.

4. Разработана методика расчета нестационарного температурного поля при воздействии ИК излучения на пакет материалов с использованием конечных разностей.

5. Методика расчета реализована на современных компьютерах на алгоритмическом языке в виде двух программ «POLE» и «POLE 1». Первая позволяет производить расчеты нестационарного температурного поля в случае мгновенного установления температуры на поверхности пакета материалов. Программа «POLE-1» предназначена для расчета температурного поля при заданном тепловом потоке от источника излучения.

6. Результаты расчета отражают физический смысл рассматриваемого процесса и показали достаточно хорошую сходимость с экспериментом.

7. Разработанная методика расчета нестационарных температурных полей при воздействии ИК-излучения и математическая модель теплового состояния спецодежды, алгоритм и его программная реализация позволяют прогнозировать необходимые термозащитные свойства одежды для конкретных исходных данных, в частности, учитывать прогревание спецодежды по слоям, зависимость температуры пододежного пространства от мощности излучения источника тепла; определять максимальные температуры нагревания поверхности спецодежды и допустимое время работы в такой спецодежде.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1 М.Т. Мынбаев, Б.И. Умралиева, Н.А. Юлдашева, Ж.М. Абдраманова, А.С. Бутабекова, Р.Т. Нурманханова. «Проектирование спецодежды с учетом принципов дизайн концепции» - Сборник научных трудов международной научно- практической конференции «Членство в ВТО: перспективы научных исследований и международного рынка технологий», Сингапуре 18-20 октября 2017 г.

2 М.Т. Мынбаев, Б.И. Умралиева, Н.А. Юлдашева, Ж.М. Абдраманова, А.С. Бутабекова, Р.Т. Нурманханова. «Разработка автоматизированного испытательного комплекса (АИК) для оценки и прогнозирования термозащитных свойств и его внедрение при производстве материалов спецодежды.» - Сборник научных трудов международной научно - практической конференции «Членство в ВТО: перспективы научных исследований и международного рынка технологий», Сингапуре 18-20 октября 2017 г.

3 М.Т. Мынбаев, Б.И. Умралиева, Ш.М. Тусупбекова, Г.Б. Рахимжанова, Э.А. Ералы. «Исследование влияния различных факторов на продолжительность релаксации материалов при воздействии открытого пламени» - Сборник научных трудов международной научно- практической конференции «Членство в ВТО: перспективы научных исследований и международного рынка технологий», Сингапуре 18-20 октября 2017 г.

4 Мынбаев М.Т. Патент на Полезную модель № 4615 от 20.01.2020 г.«Устройство испытания образцов материалов на устойчивость к воздействию расплавленного металла и способ для его осуществления»;

5 Мынбаев М.Т. и др. «Устройство для определения защитной способности текстильных материалов» (Авт.свид. № 1509740).

УДК 64.33.17

Утельбаева Динара Бакытжановна
магистр педагогических наук,
преподаватель кафедры «Технология легкой промышленности и дизайна»
Казахского университета технологии и бизнеса

Байжанова Жазира Болатбековна
кандидат технических наук,
ассоцированный профессор кафедры «Технология легкой промышленности и дизайна» Казахского университета технологии и бизнеса

ХАРАКТЕРИСТИКА ГЕОМЕТРИЧЕСКИХ ФОРМ ГОЛОВНЫХ УБОРОВ

Түйін. Географиялық орналасу ерекшеліктеріне қарай тұрғындарымыз жыл бойы бас киімдерді қолдануға мәжбүр болады. Қыстың суығында, жаздың ыстығында, маусымдық мезгілде гардеробымызда бас киімдердің кем дегенде 3 түрінің болуы қажет. Кию мерзіміне қарай бас киімдердің формасының сақталуы, өлшемнің қонымдылығы тұрақты болу керек.

Түйінді сөздер: бас киім, гардероб, классификация, құрастырып үлгілеу, адамның өмір сүруі.

Резюме. Особенности географического положения нашей страны вынуждают население использовать головные уборы практически круглый год. Холодные зимы, жаркий летний период, достаточно прохладные осень и весна приводят к необходимости иметь в своем гардеробе не менее 3 видов головных уборов. Головные уборы должны быть формоустойчивыми, размеры их должны быть стабильными в течение всего срока эксплуатации.

Ключевые слова: головной убор, гардероб, классификация, конструирование и моделирование, жизнедеятельность человека.

Summary. The geographical location of our country forces the population to use hats almost all year round. Cold winters, hot summers, rather cool autumn and spring lead to the need to have at least 3 types of hats in your wardrobe. Hats must be formresistant, and their dimensions must be stable throughout their lifetime.

Keywords: hat, wardrobe, classification, design and modeling, human activity.

Как известно форма головного убора является сложной объемной поверхностью. Форма – «внешнее», визуально воспринимаемое материально – пространственное проявление содержания предметных объектов, включающее в себя две органические взаимосвязанные стороны: внутреннюю форму – структуру и форму внешнюю ее наиболее обозримую оболочку. Структура – это общее строение, композиция предмета, основа материально - пространственной и визуальной – эстетической организации. Для определения этой стороны формы часто применяется также термин «объемно – пространственная структура», в котором четко обозначается два главных материальных, функциональных и композиционных элементов всякого художественно – конструкторского произведения – объем (материал) и открытое пространство («пустота») [Н.А. Крюкова, Н.М. Конопальцева, 2007, с. 36].

Прежде чем создать новый головной убор прежде всего надо ознакомится с классическими видами головных уборов. Головные уборы в современном костюме предназначены выполнять одновременно и эстетическую, и утилитарную функции.

Подавляющая часть головных уборов имеет тулью разнообразных форм, которая пластично связывается с другими частями (поля, козырек, ушки, назатыльник и т.д.) головного убора, удерживающими его на голове или оформляющими лицо. В работе Луцковой Л.В. «Совершенствование методов промышленного проектирования головных уборов» рассматривается широкий диапазон материалов используемых при производстве головных уборов - от специально разрабатываемых (фетровые колпаки, тесьмы из искусственных волокон, сетчатые материалы) до материалов, применяемых при изготовлении обуви (редкие специальные рогожки).

Большинство головных уборов, как правило, имеет сложную объемную форму. Геометрическая развертка их поверхности может быть найдена на плоскости приближенно. По своей геометрии, общей конфигурации предметные

формы принадлежат к одному из следующих главных типов: гранные, т.е. преимущественно с плоскими поверхностями; криволинейные, т.е. ограниченные изогнутыми поверхностями; комбинированные (гранные и криволинейные поверхности) [Л.Б.Рытвинская, 2005, с.60]. Форма головных уборов ограничена криволинейными поверхностями, которые по геометрическому виду можно подразделить на округлые, конусообразные, цилиндрические и комбинированные в соответствии в рисунком 1.

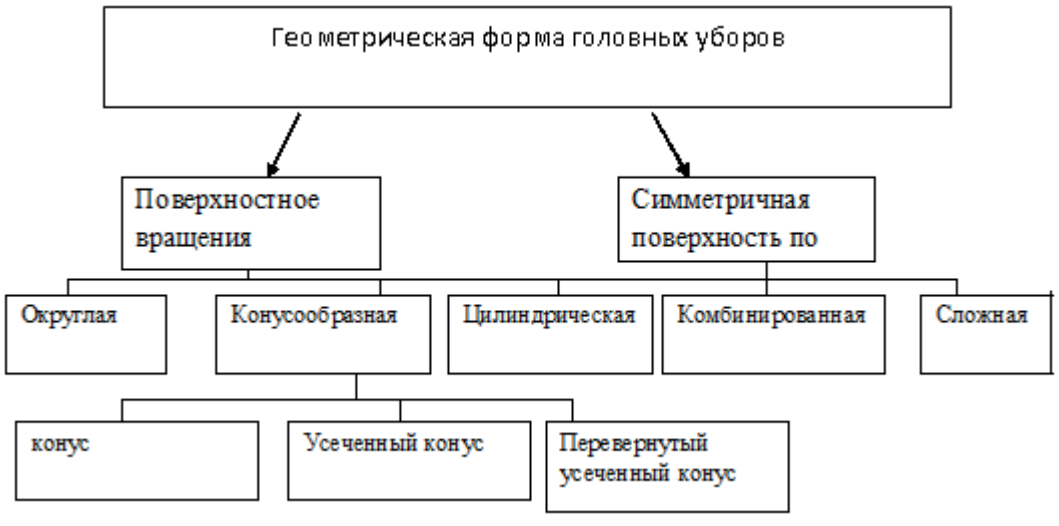

Рис. 1. Классификация головных уборов по геометрической форме

Формы могут быть самыми разнообразными. Рассмотрим основные из них: сферическую, цилиндрическую и конусообразную.

При этом у них могут быть свои характерные особенности: большая или меньшая выпуклость донышка и стенки, продолговатая или округлая форма, разная высота. Они могут быть ровные, зауженные или расширенные к верху. На головке могут быть заложены разнообразные складки, выполнены рельефы в различных направлениях, замины и так далее. Форме головки должны соответствовать поля, козырьки или бортики [Л.Б.Рытвинская, 2005, с.38].

Сферическая головка плотно облегает голову и повторяет ее форму, но она несколько больше головы по высоте или объему. Имеется несколько способов оформление головки из различных материалов. Данная форма головки может иметь крой из четырех, шести или восьми клиньев, и маленького донышка и стенки, из дольника и двух баковых деталей, из одной или нескольких деталей с вытачками и т.д. Цилиндрическая головка имеет основное оформление, а именно донышко круглой или овальной формы и стенку. Кроме этого она сможет иметь крой из разного количество клиньев, из одной или нескольких деталей с вытачками и т.д.

Конусообразная головка может быть оформлена из одной детали в виде клина, из одной детали с выточками или нескольких клиньев. Головка, имеющая форму усеченного конуса, может состоять из донышка и дугообразной стенки, из нескольких клиньев и т.д. [3. Зарецкая, 2006, с. 41]. Все многообразие головных уборов приводится к нескольким типам объемно – пространственных решения:

- плотное облегание головы;
- неустойчивые мягкие формы с декоративным объемом;
- устойчивые жесткие формы с декоративным объемом;
- сложная декоративная форма.

Важнейшей характеристикой формы головного убора является линия присада – посадка его на голове. Линия присада является исходной линией в моделирование и конструировании и проходит вокруг головы по лобной и затылочной части, определяя расположение головного убора на голове в зависимости от направление моды, общего стиля и назначение изделия. Головные уборы могут иметь форму линии присада в виде окружности или в форме овала (для мягких головных уборов), овоида, эллипса (для жестких головных уборов) [3. Зарецкая, 2006, с. 49].

Одна из главных характеристик художественно – технических форм – геометрическая. Геометрия формы – ее конфигурация и силуэт.

Форма головных уборов состоит из основных и дополнительных деталей, это зависит от направления моды в соответствии с рисунком 2. Основная деталь - деталь тульи, покрывающие различные области головы. Дополнительная деталь – деталь, оформляющая нижний край тульи. В кроенных головных уборах существует шесть базовых типов конструкции тульи и бесчисленное множество вариантов, построенных на комбинациях их основ.

Рис. 2. Дополнительные и основные детали форм головных уборов

В диссертационной работе Черепановой С.В. по теме «Разработка способа проектирования изготовления головных уборов из матричных элементов с применением компьютерных технологий» даны факторы определяющие основные геометрические формы головных уборов, которые можно использовать при создания любых головных уборов. Они находятся в строгой связи с назначением, практичностью, целесообразностью, а также с художественными функциями - украшением головы и лица. Это схема рассмотренная также другими авторами видоизменена и добавлением еще одного фактора - комплектности в соответствий с рисункам 3.

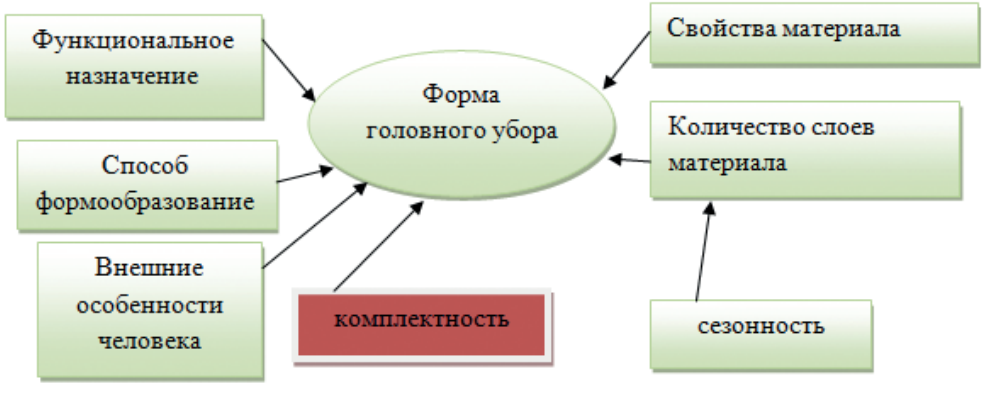

Рис. 3. Факторы, влияющие на форму головного убора

Одна из основных функций головного убора – украшать его обладателя. И здесь немаловажно роль играет соответствия головного убора к платью, костюму или другому виду одежды. Составлять единый образ человека. При этом головной убор может нести не только утепляющую функцию, но и декоративную. Предложенный способ может позволит использовать только один основной материал для создания комплекта, без использования прокладочных, подкладочных и утепляющих материалов.

Выявление зависимости формообразования от жесткости соединения.

Существуют три основных способа формообразования трикотажных изделий: раскройный, регулярный и полурегулярный.

Раскройныйспособсостоит в том, что трикотажное полотно, полученное на вязальной машине, раскраивают подобно тканям, т. е. из полотна вырезают плоские детали изделия по контуру, которые затем соединяют швами, придавая изделию необходимую форму.

При регулярном способе изготовления трикотажных изделий (или деталей изделий) достигается законченная форма изделия (или детали) путем вязания на специализированных машинах

или автоматах. Детали, полученные этим способом, как правило, не требуют подкроя и соединяются обычно без срезания края на швейных машинах.

Полурегулярный способ изготовления отличается от описанных выше тем, что трикотажное полотно вяжется на машине в виде купона трубчатой или плоской формы. Ширина купона равна ширине изделия или ширина изделия укладывается целое число раз в ширине купона. Купоны отделяются один от другого разделительным рядом; нижний край купона не распускается и, как правило, не требует швейной обработки. Купоны вырабатываются на плоско- и кругловязальных машинах. Их обычно подкраивают по линиям проймы, горловины и оката рукава.

Для раскройного способа используются в основном тонкое полотна, которое подвергают раскрою, потом детали соединяются на швейной машине. А полурегулярный и регулярный способы хороши для изделий из объемных трикотажных полотен, из толстой пряжи, переплетения упругие, эластичные и жесткие, которым не нужно дополнительной швейной операций. А из полотна кулирная гладь форму получают за счет вязания или швейной технологией. И в любом случай изделия остается мягким и драпируемым, а данной работе нужно было придать этому полотну определенную жесткость, объемную форму. Поэтому было выбрана это полотно.

Кулирная гладь - это единственное переплетения, которое с изнаночной и с лицевой страны имеет разный совершенно внешний вид и структуру. Лицевая сторона глади представляет собой продольные петельные столбики, образованные палочками петель, с изнаночной стороны видны дуги петель. По сравнению с изнаночной лицевая сторона, состоящая из палочек, рассеивает свет меньше, поэтому она блестит больше, создавая гладкую красивую поверхностью, на которой могут великолепно смотреться швы, декоративные отделки. Это достаточно тонкое трикотажное полотно, оно очень легкое и воздушная, отлично пропускает воздух, эластичное, не мнется, имеет хорошую драпируемость, имеет способность закручиваться. Закручиваемость глади является отрицательным явлением, которое затрудняет операции раскроя и пошива изделия.

Именно поэтому чаще всего это переплетения используют в головных уборах, изготовленных регулярным и полурегулярным способом. Использования кулирной глади с ее уникальными свойствами: точкой зрение наиболее мягкости, хорошей драпируемости, способности закручивается по краям, разной структуры лицевой и изнаночной сторон на наш взгляд вместе с иглопробивным способом соединения будет способствовать соединению изделия новой структуры и оригинального внешнего вида.

Так как форму головным уборам из кулирной глади придают за счет вязания или швейной технологией, изделия остается мягкими и драпируемыми. Предлагаемая же технология позволяет создать изделия разных форм, требуемой мягкости либо жесткости. Так как в работе выбрана полотно переплетения – кулирная гладь, которое меньше всего поддается формообразованию, полученные выводы приопределения зависимости формообразования от жесткости, можно перенести и на другие полотна. Вданным случае формообразования будет влиять от жесткости. И поэту нужно изучить факторы которые будут влиять жесткость [Журнал «Текстильная промышленность», 2019, с. 58].

Под жесткостью тела понимается его способность сопротивляться изменению формы при действии внешней силы. Применительно ктекстильным материалом под жесткостью понимается их сопротивление условно – упругой деформации, вызванной действием приложенных сил. Жесткостью при изгибе называется способность материала сопротивляться изменению формы при действии внешней изгибающей силы. На жесткость влияют линейная плотность пряжи например, если толстое пряжа она имеет определенную жесткость, если тонкое пряжа то жесткости мало, плотность самого полотна, ширина соединения, если ширина соединяемого шва больше, то определенна жесткость больше, вид соединения, чем больше слоя материала в соединения жесткость повышается (шов нахлест, драпировкой, сборкой и т.д.).

Частота проколов, из предварительных экспериментов можно выделить, что чем больше частоты проколов в диапазоне от 120 – до 180, то жесткость повышается. А если выше 180 то разрушается само полотно, и жесткость падает.

Масса волокна, зависит от площади изделия или образца, чем больше площадь масса волокна должна быть больше, чтоб придать соответствующую жесткость. По предварительно проведенным экспериментам наблюдается, что при площади шва на 16 см^2 масса волокна при < 2 граммов полностью не закрывается шов волокном и прочность шва падает. Если > 6 гр. то наблюдается, что лишняя волокно остается на щетке.

Ритм наложения, зависит от площади изделия или образца и ширины шва. Если ширина шва больше и ритм наложения волокна на шов частый то жесткость повышается. А если ширина шва меньше для определенного площади образца или изделия, но ритм остается так же частым, то жесткость падет, потому что ширина шва меньше для определенной площади.

Площадь образца или изделия – этот фактор зависит от ширины шва, ритма наложения, от массы волокна и частоты проколов. Они взаи-

мо связанны между собой. Если взять разные площадь меньше и больше, а частота проколов, ритм наложения одинаковое, а масса волокна и ширина шва зависит от выбранного площади, то меньшая площадь будет жесткой, чем большее. Потому что для большей площади нужно больше ширины шва.

Сделав одни из факторов постоянными, можно давать определенную жесткость. В следующих экспериментах возьмем постоянными факторами вид полотна, линейную плотность пряжи, плотность плотна, вид соединения, ширина шва. А масса волокна, частоты проколов, ритма наложения, площади образца будем изменять. По следующим исследованием выявим зависимость жесткости от этих факторов.эти факторы мы можем взять как постоянные факторы.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1 Н.А. Крюкова, Н.М. Конопальцева «Технологические процессы в сервисе», - М.: 2007 г.

2 Л.Б.Рытвинская, Учебное пособия: «Художественное проектирование головных уборов». Альфа – М -2005 г.

3 3. Зарецкая, Новый метод изготовления объемных декоративных элементов [Текст]/ Г.П. Зарецкая, Р.Р. Абдырасулова// Швейная промышленность. – 2006. - №1. – С.41.

4 Журнал «Текстильная промышленность» №1 – 2 январь – февраль 2019. - 58-60 с.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ - СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ – INFORMATION ABOUT AUTHORS

Алауханов Есберген Оразович - «Заслуженный деятель Казахстана», доктор юридических наук, профессор, ученый-криминолог, член Союза писателей и журналистов Казахстана,

почетный академик Национальной Академии Наук Казахстана, главный редактор международного научного журнала «Наука и жизнь Казахстана»

Абдрайымова Ардак Серекбаевна - Казахская академия транспорта и коммуникаций им. М. Тынашпаева, заведующий кафедры «История Казахстана и социально-гуманитарных дисциплин», кандидат исторических наук

Абдирайымова Гульнар Сериковна - старший преподаватель кафедры ЭииОД Евразийской юридической академии им. Д.А. Кунаева

Abdilda Dilyana - associate professor Eurasian Law Academy named after D.Kunaev

Абдрахман Гульнар Кабылкалымкызы - кандидат филологических наук, профессор кафедры «Русская филология» Таразского регионального университета им.М.Х.Дулати, г.Тараз

Абдрашев Руслан Муратханович - доктор юридических наук, Евразийская юридическая академия имени Д.А. Кунаева

Ағабекова Жазира Ағабекқызы - ф.ғ.к., Н.Назарбаев университетінің профессоры

Altynbayev Yerlan - master of law

Ахмедова Айжан Тимуровна - доктор архитектуры, профессор Факультета Дизайн, КазГАСА, г. Алматы

Ашинова Күнипа Ахатқызы - филол. ғылымд. канд., доцент, шет тілдерін оқыту орталығының директоры, Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті**,** Алматы, Қазақстан Республикасы

Әбділда Диляна Әділқызы - з.ғ.к., Д.А.Қонаев атындағы Еуразиялық заң академиясының конституциялық, халықаралық құқық және кеден ісі кафедрасының доценті

Әннәс Бағдат - Т.Қ. Жүргенов атындағы ҚазҰӨА-ның «Өнертану» мамандығы, 3-курс докторант, Алматы, Қазақстан

Әлбеков Тоқтар - Филология ғылымдарының кандидаты, доцент, М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Алматы.

Байжанова Жазира Болатбековна - кандидат технических наук, ассоцированный профессор кафедры «Технология легкой промышленности и дизайна» Казахского университета технологии и бизнеса

Байзакова Раушан - Магистр право, старший преподаватель кафедры «Право» КазНАУ

Бактыбаев Жанат Шаймуратович - кандидат педагогических наук, доцент, Казахский национальный университет им.Аль-Фараби г.Алматы, Казахстан

Бегалинова Гүлнар Абдрахманқызы - өнертану ғылымдарының кандидаты, Т. Жургенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясының профессоры

Бекбулатов Аслан Кузьманович - старший научный сотрудник центра по исследованию проблем истории ОВД Научно-исследовательского института Карагандинской академии, МВД Республики Казахстан им. Б. Бейсенова, магистр юрид. наук, подполковник полиции

Бердыбаев Нуржан Махсатбаевич - Международный казахско-турецкий университет имени Х.А.Ясави докторант (PhD)

Бердыбаев Ержан Махсатбаевич - старший преподаватель АРГУ имени К.Жубанова

Беристемова Раухан Галимовна - докторант 3 года обучения Академии правоохранительных органов при Генеральной прокуратуре Республики Казахстан, майор полиции

Бияздықова Әлия Әлімбекқызы – PhD доктор, Т.Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы Қазақстан тарихы және әлеуметтік ғылымдар кафедрасының доценті

Begimbayeva Zhibek Saginbayevna - Candidate of Sc.History, Associate Professor, Aktobe Regional State University named after K.Zhubanov, Aktobe, Republic of Kazakhstan

Бердиярова Жамиля Серікбайқызы - заң ғылымдарының кандидаты, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ-нің заң факультеті азаматтық, еңбек және экологиялық құқық кафедрасының доценті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Бердыбаев Ержан Махсатбаевич - Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, «Құқықтану» кафедрасының аға оқытушысы

Boranbayeva Saltanat Maratkyzy - K.Zhubanov Aktobe regional university, Aktobe, Kazakhstan

Боқтыбаева Индира Алтынбекқызы - 7М01502- физика мамандығының 2 курс магистранты

Булатбаева Кулжанат Нурымжановна - Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, доктор педагогических наук, профессор кафедры иностранной филологии, г. Нур-Султан

Ғабитханұлы Қайрат - ф.ғ.к., профессор, Алматы қ.

Дильдебаева Гульмира Рахымжановна - Кандидат педагогических наук, доцент кафедры «Өнер», Южно-Казахстанский университет им. М.Ауэзова, г.Шымкент

Дюсебаев Талгат Турашевич - кандидата юридических наук, Евразийская юридическая академия имени Д.А. Кунаева

Дюсетаева Римма Беркалиевна - магистрантка 1 курса по специальности 7М01705 - Иностранный язык: Два иностранных языка, КазНацЖенПУ

Елігай Сағатқызы - Т.Қ. Жүргенов атындағы ҚазҰӨА-ның «Режиссура» мамандығы, 1-курс магистрант

Ембергенова Динара Алиевна - магистр искусствоведения, докторант Факультета Дизайн, КазГАСА, г. Алматы

Ермеков Ерсултан Сулейменович - докторант 3 года обучения Академии правоохранительных органов Республики Казахстан, юрист 1-го класса

Ермекова Тыныштық - Филология ғылымдарының докторы, профессор, Қазақ Ұлттық Қыздар Педагогикалық Университеті

Есбулатова Зарина - 7М02302 – Переводческое дело, магистрант, КазНПУ имени Абая, Алматы, Казахстан

Есжанова Гульчат Куанышовна – ф.ғ.к., ассис. профессор, М.Тынышбаев атындағы Қазақ көлік және коммуникация академиясы

Жамалов Ажумакан – тех.ғ.д.

Жантемирова Мадина Балтабаевна - докторант PhD, ст.преподаватель кафедры педагогики, психологии и социальной работы КГУ им. Ш.Уалиханова**,** Кокшетау, Казахстан

Жардамалиева Ж.Б. - к.п.н., ассоц. профессор кафедры «Языки» Казахской Академии транспорта и коммуникаций имени М.Тынышпаева

Жолжаксынов Жандос Бахтыбаевич - Старший научный сотрудник Научно-исследовательского института Карагандинской академии МВД Республики Казахстан имени Б. Бейсенова, доктор философии (PhD)

Жугралина Бахыт Мапашевна - к.ю.н., доцент кафедры международного права

Казахского университета международных отношений и мировых языков имени Абылай хана

Жугунусов Рустем Ербулатович - Эстрада өнері кафедрасының 2 курс магистранты, Қазақ ұлттық өнер университеті

Жумабаева Куралай Жумабаевна - кандидат юридических наук, доцент Университета Международного Бизнеса

Zhuminova Aizhanna Bulekbaevna - University «Turan», Almaty, Ph.D., Associate Professor of the Department of Journalism and Translation Studies

Иманалиева Гульнур Каныбековна - магистрантка Таразского регионального университета им.М.Х.Дулати, г.Тараз

Иманбердиева Сауле Құрманбайқызы - ф.ғ.д., С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университетінің профессоры

Imangaliyeva Bazarkhan Saginaevna - K.Zhubanov Aktobe regional university, Aktobe, Kazakhstan

Исабекова Гульнур Болатбековна - доктор PhD, доцент кафедры «Мировые языки» Таразского регионального университета им.М.Х.Дулати, г.Тараз

Исмаилова Диляра Шахмуратовна, - к.ю.н., доцент кафедры «Юриспруденция и международное право», Университета «Туран»

Калиева Нургул - аға оқытушы, Қазақ Ұлттық Қыздар Педагогикалық Университеті

Калкабаева Гулмира Уркеновна – лектор, Казахская академия транспорта и коммуникаций им. М. Тынышпаева, г. Алматы, Казахстан

Калыбекова Каламкас Сагиндыковна - ф.ғ.к., доцент, Қарағанды техникалық университеті, Қарағанды қаласы, Қазақстан Республикасы

Капенова Жанарсын Жуматовна - Павлодарский государственный университет им. С. Торайгырова, кандидат педагогических наук, ассоциированный профессор кафедры «Иностранная филология», г. Павлодар

Карабаева К.Ж. - старший преподаватель, доктор философии Ph.D, кафедры методики преподавания иностранных языков, КазНацЖенПУ

Картбаев Тимур Саатдинович - Алматы Энергетика және Байланыс Университеті, PhD профессор

Касымкулова Дана Санаққызы - Алматы Энергетика және Байланыс Университеті, 7М06103 – «Есептеу техникасы және бағдарламалық қамтама» мамандығының магистранты

Кенжетаева Роза Орынбаевна - докторант специальности 6D010200-Педагогика и методика начального обучения, КазНПУ им. Абая, г.Алматы

Кожахметова Раушан Жайыковна - Докторант 3 курса обучения Академии правоохранительных органов Республики Казахстан, советник юстиции

Кошанова Жазира Төлегенқызы - М. Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті, филология ғылымдарының кандидаты, доцент

Кошанова Мараш Төлегенқызы - Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті Әлеуметтік педагогика және өзін-өзі тану кафедрасының докторанты

Кузембаева Камила Асыповна - Педагогика ғылымдарының магистрі

«Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ, Педагогикалық шеберлік орталығы, Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан

Кульмаметова Ажар Равильевна - Докторант II курса Казахского национального университета искусств

Кульдеева Гульнара Ильясовна - доктор филологических наук, профессор, ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, г.Нур-Султан

Қамзаева Күлшат Саликқызы - филология ғылымдарының кандидаты, доцент

Қазақ тілі мен әдебиеті және журналистика кафедрасы, Қорқыт Ата атындағы Қызылорда университеті

Қарашева Жанар Толеубековна - заң факультетінің азаматтық құқық және азаматтық іс жүргізу,еңбек құқығы кафедрасының докторанты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ.,Қазақстан

Қарсыбай Инабат Бауыржанқызы - Алматы Энергетика және Байланыс Университеті, 7М06103 – «Есептеу техникасы және бағдарламалық қамтама» мамандығының магистранты

Қасаболат Айгүл Жапарбекқызы - Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, педагогика және психология мамандығының 2-курс докторанты.

Құлманов Сәрсенбай Қуантайұлы - ф.ғ.к., А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты директорының ғылым жөніндегі орынбасары, Алматы қаласы

Малбақов Мырзаберген Малбақұлы - ф.ғ.д., профессор, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бас ғылыми қызметкері**,** Алматы қаласы

Маликова Феруза Умирзаховна - Алматы Энергетика және Байланыс Университеті, PhD, доцент

Маслов Халел Борисович - Ph.D, Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ Қазақстан халқы ассамблеясы кафедрасының меңгерушісі

Махамбетов Бауыржан Нұржанұлы - Т. Жургенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясының магистрі

Meirbekov Akylbek Kairatbekovich - PhD, acting associate professor, International Kazakh-Turkish University named after Khoja Akhmet Yassawi, Turkestan,

Meirbekov Assylbek Kairatbekuly - PhD, International Kazakh-Turkish University named after Khoja Akhmet Yassawi, Turkestan

Мусина Гулмира Мерлатовна - Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті, Инновациялық білім беру факультеті, Психология және арнайы білім беру кафедрасының аға оқытушысы, магистр

Мухтарова Самал Маликовна - к.ю.н., старший преподаватель, Актюбинский региональный государственный университет имени К. Жубанова

Мынбаев Мурат Тайкельтирович - Генеральный директор Института дизайна и технологии «Сән Әлемі», кандидат технических наук, профессор кафедры «Технология легкой промышленности и дизайна» Казахского университета технологии и бизнеса

Нысанбекова Ләззат - әль-Фараби атындағы Казақ Ұлттық Университеті, халықаралық қатынастар факультетінің халықаралық құқық кафедрасының Phd докторы

Нұриманов Бекарыс Тілегенұлы - PhD, ОҚМПУ Қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасының аға оқытушысы

Нугербаев Толеген Какимович - Педагогика ғылымдарының магистрі

Нусупова Айзада Сайфуллаевна - кандидат искусствоведения, доцент, декан факультета Вокала, дирижирования и музыкального образования РГУ «Казахской национальной консерватории имени Курмангазы», Алматы, Казахстан

Омарова Айман Бекмуратовна - заң ғылымдарының кандидаты, доцент

Азаматтық құқық және азаматтық іс жүргізу, еңбек құқығы кафедрасы,

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан

Рысберген Қыздархан Құрмашқызы - Филология ғылымдарының докторы, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының бөлім меңгерушісі, Алматы қ., Қазақстан

Рыскулов Куаныш Токтарбаевич - Өнертану ғылымдарының магистрі, аға оқытушы, Эстрада өнері кафедрасы, Қазақ ұлттық өнер университеті

Сагиндыкова Жанар Какимовна - Казахская академия транспорта и коммуникаций им. М. Тынашпаева, ассистент профессора кафедры «История Казахстана и социально-гуманитарных дисциплин», кандидат психологических наук

Садыкова Роза Каримовна - фил.ғыл.канд., Алматы, Қазақстан

Сайдумов Джамбулат Хамидович - заведующий кафедрой гражданского права и процесса Чеченского государственного университета, д.ю.н., профессор (Россия)

Саймова Шолпан Алтынбекқызы - PhD докторы «Қазақстан Республикасы Жоғарғы Соты жанындағы Сот төрелігі академиясы» РММ Жобалық офисінің басшысы, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Салтақова Жанат - әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университетінің докторанты, Алматы

Sarsenova Zhuldyz Bekzhanovna - doctoral student of Kazakh Ablai khan University of International Relations and World Languages, Almaty,Kazakhstan

Сәрсек Нәзира Әбдіманапқызы - М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының ғылыми қызметкері

Seitova Meruyert Yergeshkhozhayevna - PhD, assistant professor Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkistan

Сейітбекова Айнұр Аташбекқызы - филология ғылымдарының кандидаты, Алматы қаласы, А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институтының, Тіл тарихы бөлімінің жетекші ғылыми қызметкері

Смагулов Аблай Аманбаевич - заң ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қаласы

Смағұлова Асыл Смағұлқызы - заң ғылымдарының кандидаты, доцент,

Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті, Ақтөбе қаласы

Стукаленко Нина Михайловна - доктор педагогических наук, профессор, академик, директор ФАО «НЦПК «Өрлеу» «ИПК ПК по Акмолинской области»

Табылдиева Нағима Мұратқызы - ҚазҰҚПУ 2 курс магистранты

Танирбергенова Анар Шынболатовна - Педагогика ғылымдарының кандидаты, «Назарбаев Зияткерлік мектептер» ДББҰ, Педагогикалық шеберлік орталығы, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Ташибаева Айман Казисовна - старший научный сотрудник центра по исследованию проблем следственной деятельности ОВД Научно-исследовательского института Карагандинской академии МВД Республики Казахстан им. Б. Бейсенова, канд. юрид. наук, подполковник полиции

Terekova Gulzada Embergenovna - Aktobe Higher Medical College named after Hero of the Soviet Union M. Mametova, senior lecturer

Тлеубаева Балжан Сейдрамановна - кандидат педагогических наук, доцент, заведующая кафедрой «Өнер», Южно-Казахстанский университет им. М.Ауэзова, г.Шымкент

Тлеубаев Сералы Шабаевич - доктор философских наук, профессор, заведующий кафедрой «Культурная и социальная работа», Южно-Казахстанский университет им. М.Ауэзова, г.Шымкент

Турдалиева Элмира Долдыбаевна – лектор, Казахская академия транспорта и коммуникаций им. М. Тынышпаева, г. Алматы, Казахстан

Уайдуллақызы Эльмира - доктор PhD, старший преподаватель КазНПУ имени Абая, г. Алматы

Уразбаева Гульсара Тундебаевна – доктор педагогических наук, доцент, и.о.профессора, кафедры «Социальная педагогика и самопознание», Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

Утельбаева Динара Бакытжановна - магистр педагогических наук, преподаватель кафедры «Технология легкой промышленности и дизайна» Казахского университета технологии и бизнеса

Хамзина Карлыгаш Мауеновна - ф.ғ.к., доцент, Қарағанды техникалық университеті, Қарағанды қаласы, Қазақстан Республикасы

Хожалепесова Юлия Наурызбаена - филол. ғылымд. канд., доцент, теориялық және қолданбалы лингвистика кафедрасы**,** Абылай хан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы

Чакенов Едиге Джумагалиевич - Казахская академия транспорта и коммуникаций им. М. Тынышпаева, профессор кафедры «История Казахстана и социально-гуманитарных дисциплин», доктор философских наук

Шайжанова Меруерт Маратовна - магистр международных отношений, преподаватель КазАТК им.Тынышпаева

Шормақова Арайлым Ботанқызы - Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті және «Ғылым ордасы» кешенінің базасындағы ғылыми-зерттеу институттарының бірлескен білім беру бағдарламаларының PhD докторанты

Shevyakova Tatiyana Vasiliyevna - doctor of philological sciences, professor of Kazakh Ablai khan University of International Relations and World Languages, Almaty,Kazakhstan

МАУЛЕНОВ Г.С.
доктор юридических наук, профессор

Рецензия на учебник «Криминология», подготовленный доктором юридических наук, профессором Алаухановым Е.О.

В 2013 году в юридической науке нашей республики произошло знаменательное и историческое событие – в г. Санкт-Петербурге (Российская Федерация) в издательстве «Юридический центр Пресс» был издан учебник «Криминология» (38 п.л., 608 стр.) известного казахстанского ученого-криминолога, доктора юридических наук, профессора, члена Союза писателей и журналистов Республики Казахстан Есбергена Оразулы Алауханова. Учебник стал очередным шагом, ранее им издавалась в России монография, тема: «Криминологические проблемы предупреждения корыстно-насильственных преступлений» (2005 год). Рецензентами учебника выступили выдающиеся ученые в области уголовного права и криминологии – доктор юридических наук, профессор О.Н. Ведерникова (судья Верховного суда Российской Федерации) и доктор юридических наук, профессор К.Р. Абдрасулова (заведующая кафедрой криминологии Ташкентского юридического института).

По устоявшейся традиции структура учебника представлена в двух частях: Общая и Особенная. В содержание Общей части учебника включены: предмет, система, методология криминологии, история ее становления и развития, преступность и ее основные характеристики, причины преступности, личность преступника, организация и методика изучения преступности, прогнозирование и предупреждение преступности, понятие и общая характеристика виктимологии, как одного из направлений криминологии (девять глав).

В Особенную часть учебника вошли шестнадцать глав, рассматривающих криминологическую характеристику отдельных видов и групп преступлений, в т.ч. организованная, коррупционная, женская, воинская, корыстно-насильственная, экономическая, пенитенциарная, неосторожная и др., отдельная глава рассматривает международное сотрудничество в области борьбы с преступностью, особенности организации сотрудничества стран СНГ в борьбе с преступностью.

Следует особо отметить, что наш коллега проявил авторский и порой оригинальный подход к решению некоторых проблем криминологии, изложенные в настоящем учебнике. Так, например, затрагивая проблему причинности в криминологии автор, на наш взгляд, справедливо отмечает, что она является общефилософской проблемой и студенты должны ее освоить не по учебнику криминологии, а по специальной литературе.

Совершенно справедливы высказывания автора и о том, что каждый ученый видит проблему преступности и преступника соответственно своей специальности и создает «свою» теорию о ней, ее причинах и людях, совершивших преступления.

Исследуя развитие криминологии в СССР, в т.ч. и в Казахстане, профессор А.О. Алауханов подчеркивает, насколько труден и непрост был путь развития и признания криминологии, как науки – от полного непризнания, отвержения, объявления лже наукой до признания в качестве теоретической основы, как для законотворчества, так и для практики борьбы с преступностью.

При раскрытии криминологической характеристики преступлений автором приводятся статистические данные по республике о состоянии, структуре, динамике различных преступлений, конкретные практические рекомендации по их предупреждению.

Кроме того, свое логическое отражение в учебнике профессора Е.О. Алауханова нашли труды, как зарубежных, так и отечественных ученых и экспертов, среди них, Н.М. Абдиров, Н.А. Агыбаев, У.С. Джекебаев, С.Х. Жадбаев, Е.И. Каиржанов, И.И. Рогов, Г.Р. Рустемова, Н.Н. Турецкий и др.

Безусловно, отдельные положения научного труда, на наш взгляд, порой наталкивают специалистов на проблемы творческой дискуссии, в частности, соотношение социального и биологического в личности преступника; социально-психологический механизм совершения конкретного преступлений;

• роль конкретной жизненной ситуации в совершении преступления; понятие и классификация виктимности.

Но, как нам представляется, актуальность затронутых автором сложных криминологических вопросов является ярким достоинством самостоятельности профессора Е.О. Алауханова, как ученого, как автора более чем 20 монографий и учебников в области криминологии.

Особо выделим то обстоятельство, что рецензируемая работа автором посвящена его учителям и наставникам – доктору юридических наук, профессору, академику АЕН РК, Заслуженному деятелю науки и техники РК Елегену Изтлеуовичу Каиржанову и доктору юридических наук, профессору Юлдашу Мустафаевичу Каракетову.

В целом, учебник дает глубокие теоретические знания и пропагандирует криминологические знания. В целом, труд написан по-настоящему творчески, является фундаментальным и привносит значительный вклад в уголовно-правовую и криминологическую науку современного Казахстана.

Издание учебника профессора Е.О. Алауханова «Криминология», в большой степени, выдвигает авторитет казахстанской криминологии на международный уровень и станет всеобщим признанием заслуг многих поколений казахстанских криминологов, сложившихся за последние тридцать лет.

Следует только приветствовать выход Е.О. Алауханова на международную арену и пожелать ему в год его 55-летия со дня рождения продолжить неустанную работу по пропаганде криминологических знаний в нашей стране, не забывая слова знаменитого поэта «...И вечный бой, покой нам только снится!».

Не случайно в предисловии к учебнику наши уважаемые коллеги – российские ученые – доктора юридических наук, профессора З.С. Зарипов и С.Я. Лебедев отмечают, что учебник отличается логической завершенностью идеи, новизной взглядов и перспективой дальнейшего исследования.

Безусловно, изданный учебник, подготовленный профессором Е.О. Алаухановым для студентов и магистрантов (докторантов), преподавателей юридических факультетов, специалистов в области уголовного и пенитенциарного права, криминологии, а также всех заинтересованных лиц найдет широкое применение среди ученых и практиков.

АГЫБАЕВ А.Н.

доктор юридических наук, профессор КазНУ им.аль-Фараби, заслуженный деятель Казахстана

ФУНДАМЕНТАЛЬНЫЙ ТРУД ПО КРИМИНОЛОГИИ

Недавно в Санк-Петербурге издателством «Юридический центр-Пресс» издан учебник доктора юридических наук, профессора Е.О. Алауханова «Криминология» с объемом 42 п.л. Работа посвящена 20-летию независимости Республики Казахстан. Преступность и причины, ее порождаю щие всегда явились объектом пристального внимания человечества, которое постоянно ищет пути и средства эффективной борьбы с этим социальным явлением. На этой стезе особая надежда возлагалась на государство. Однако со временем стало понятно, что государство самостоятельно не в состоянии решить все возникающие сложные проблемы, что ведущая роль принадлежат обществу и его гражданским институтам. В своем выступлении на заседании Совета Безопасности Республики Казахстан 18 июня 1993 года Президент страны Н.А. Назарбаев отмечал, что «нужно ... поднять на борьбу с преступностью трудовые коллективы, широкую общественность, весь народ, средства массовой информа-ции. Такой опыт у нас был накоплен». Люди разных профессий во все времена задумывались над истоками преступности, над тем, какие вну-

тренние или внешние силы заставляют человека нарушать уголовно-правовые запреты, даже под угрозой наказания. Естественно, что все они осмысливали вопросы преступности в контексте своего времени и его требований, на том уровне знания, который они застали или которого достигли собственными усилиями.

Как известно, непременным условием успешной борьбы с преступностью является понимание ее детерминантов. Криминология – это наука о борьбе с преступностью, ее детерминантов, которая должна опираться на современные реальности и возможности предупреждения преступлений.

Автор учебника, известный ученый, много работавший в области уголовного права и криминологии, в своем труде постарался изложить разные взгляды и позиции, но при обязательном условии, что они важны, даже необходимы для понимания того, что такое преступность и как с ней бороться.

В учебнике на базе современных подходов к структуре и содержанию криминологий рассматриваются предмет, система, методология и история криминологии, задачи и перспективы ее развития. Анализ преступности, личности преступников, причин и условий преступлений дается как в общем плане, так и применительно к конкретным видам преступлении.

С тех же позиций рассматривается проблема предупреждения преступности. Специально исследованы определенные виды преступности:

преступления против здоровья человека, корыстно-насильственная, организованная, коррупционная, экономическая, рецидивная, женская, пенитенциарная, воинская преступность, преступность террористического характера, преступный оборот наркотиков, международное сотрудничество в области борьбы с преступностью.

Учебник отличает оригинальный подход автора к решению некоторых проблем криминологии, в ней приводятся статистические данные и привлекается огромное количество научных и литературных источников. Книга написана доступным, образным языком и рекомендована для студентов, магистрантов, преподавателей юридических вузов и специалистов в области криминологий, а также для работников суда, прокуратуры и других правоохранительных органов, интересующихся проблемами предупреждения преступности. Настоящий учебник является фундаментальным трудом в области криминологии.

«ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ»
«НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА»
«SCIENCE AND LIFE OF KAZAKHSTAN»

Халықаралық ғылыми журналы (Мемлекеттік тіркеу: №9875-Ж 09.02.2009 ж.
Халықаралық тіркеу: ISSN 2073 – 333X, Париж, наурыз)
Қайта тіркеу №17579-Ж 06.03.2019
Басылым ай сайын шығады.

Международный научный журнал (Гос. регистрация: №9875-Ж 09.02.2009,
Международная регистрация: ISSN 2073 – 333X, Париж, март 2009 г.)
Перерегистрация №17579-Ж 06.03.2019
Периодичность издания ежемесячно.

Ғылыми еңбектің негізгі нәтижелерін жариялау үшін Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі білім және ғылым саласындағы бақылау Комитетінің 2012 жылғы 10 шілдедегі №1082 бұйрығымен ғылыми баспалар тізіміне енгізілген.

Журнал индексті ғылыми дәйексөздер қатарына қосылады және ҚР БҒМ Білім және ғылым саласындағы бақылау жөніндегі комитет ұсынған **заңтану, филология, педагогика, өнертану** ғылымдары бойынша басылымдар тізіміне кіреді.

Автор мәліметтің нақтылығына, ресми құжаттардың сілтемелері мен басқа да деректердің дұрыстығына жауапты. Редакцияға келген материалдар кері қайтарылмайды.

Мақалада отандық (Қазақстандық) авторлардың еңбектерін міндетті түрде қолдану керек. Сонымен қатар «Қазақстанның ғылым мен өмірі» журналының алдыңғы сандарында жарияланған авторлардың мақалаларына сілтеме жасауға кеңес беріледі.

Автор мақала жазу барысында өз еңбектеріне сілтемені азырақ жасап, басқа маңызды ғалымдардың еңбектеріне сілтеме жасағаны жөн.

Журналға мақаланы қазақ, орыс, ағылшын, неміс, француз, қытай, түрік, араб және ТМД халықтары тілдерінде жазуға болады.

Приказом Комитета по контролю в сфере образования и науки МОН РК от «10» июля 2012 года №1082 рекомендован для научных публикаций.

Журнал включен в индекс научного цитирования (ИНЦ) и в список изданий, рекомендованных Комитетом по контролю в сфере образования и науки МОН РК по специальностям: **юриспруденция, филология, педагогика, искусствоведение.**

Ответственность за достоверность фактов и сведений, содержащихся в публикациях, несут авторы.

Материалы редакцией не возвращаются.

В статье необходимо использовать труды отечественных (Казахстанских) авторов. При этом рекомендуется содержать ссылки на статьи авторов, опубликованных в предыдущих номерах международного журнала «Наука и жизнь Казахстана».

Самоцитирование в статье при написании автором научной работы допускается в наименьшем количестве.

Рекомендуется обратить внимание на значимые научные труды ученых мира.

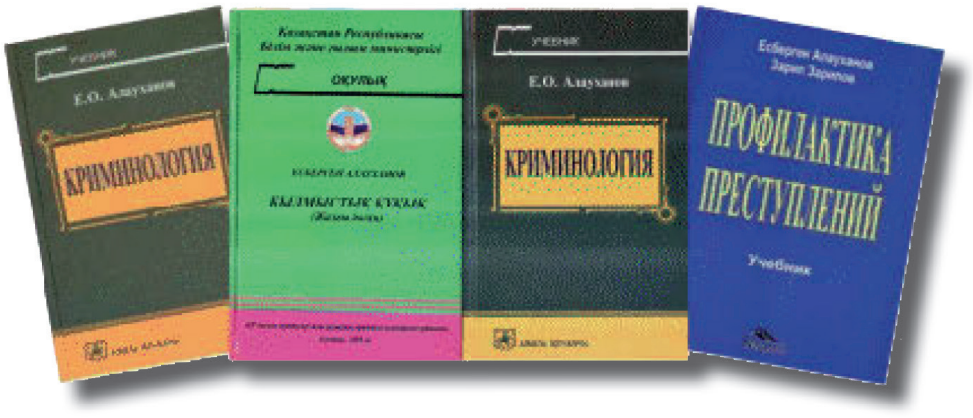
Статьи журнала принимаются на казахском, русском, английском, немецком, французском, китайском, турецком, арабском языках и могут быть написаны на языках народов СНГ.

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ
Халықаралық ғылыми журнал
№9/1 2020 жыл

Бас редактор:
«Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», з.ғ.д., профессор Е.О. Алауханов

Басуға 08.10.2020 ж. қол қойылды. Пішімі 84x108 $^{1}/_{8}$. Офсетті қағаз.
Сандық басылыс. Көлемі 24,25 б.т. Таралымы 500 дана. Тапсырыс №9881

Редакция мекенжайы: Алматы қаласы, Алмалы ауданы, Абылай хан даңғылы 113 үй, кеңсе 27
web-site: www.nauka-zan.kz, e-mail: nauka-zan@mail.ru

В ведущих учебных заведениях России презентованы научные издании- учебники, монографии, вышедшие в Казахстане под редакцией «Заслуженного деятели Казахстана» д.ю.н,, профессора Е.О. Алауханова.

Презентация прошла в Московской государственной юридической академии, в Московском университете МВД России и Рязанской академии права и управления ФСИНМЮРФ; Правовой академии МЮ РФ, а также 28 мая 2009 г, в МГУ имени М.В, Ломоносова с участием проф. Е. Каиржанова. Есберген Оразович – завкафедрой Судебной власти и у г, процесса КазНУ им. аль-Фараби, член союза писателей Казахстана, член Российской криминологической ассоциации, пт редактор международного журнала «Наука и жизнь Казахстана». Профессор О. Стар ков отмстил, что новый учебник «Криминология» отличает оригинальный подход автора к решению некоторых проблем криминологии, приводятся статистические данные и привлекается большое количество научных и литературных источников. Книга написана живым, образным языком, И том числе в книге «Криминология», подготовленной под редакцией профессора И.Рогова и профессора Е.Алауханов, появились новые гавы – «Бытовая преступность», «Медицинская преступность» и «Криминотеология», чем отличается от других учебников стран СНГ. Ученые России отметили, что подобные презентации учебников, посвященных криминологической науке казахстанских ученых, не проводились уже на протяжения двух десятков лет, Своими грудами, подчеркнули они, профессор Е. Алауханов укрепляет международное научное сотрудничество.

Журналға «Қазпочта» бөлімшелер арқылы жазылу индексі 74191

